

کشف الباری
عنايف
صحیح البخاری

تصنیف
حضرت مولانا اسماعیل اعظمی
مفتی جامعہ اسلامیہ دارالعلوم دیوبند

مولانا شافعی اعظمی
مفتی جامعہ اسلامیہ دارالعلوم دیوبند

تمام فنون کے کتب کے پی-ڈی-ایف ہمارے ویب سائٹ سے اور پلے سٹور سے فری ڈاؤن لوڈ کریں۔ ہم روزانہ کی بنیاد پر اس میں مزید کتب شامل کر رہے ہیں اس لیے آپ ہفتے میں ایک بار ضرور ہمارے پلے سٹور اور ویب سائٹ کو چیک کیا کریں۔

ابھی مطلوبہ پی-ڈی-ایف مفت ڈاؤن لوڈ کریں

تفاسیر	خطبات	منطق
احیث	سیرت	معانی
فقہ	تاریخ	تصوف
سوانح حیات	صرف	تقابل ادیان
درس نظامی	نحو	تجوید
لغت	فلسفہ	نعت
فتاوی	حکمت	تراجم
اصلاحی	بلاغت	تبلیغ و دعوت
تمام فنون		

کشف الباری

عمافی

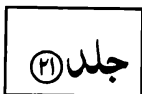
صحیح البخاری

تالیف: صدر وفاق المدارس مولانا سلیم اللہ خان شیخ الحدیث

جامعہ فاروقیہ کراچی

کتاب بدء الخلق

خصوصیات

- ◀ د احادیثو تخریج
- ◀ د تعلیقات بخاری تخریج
- ◀ د اسماء الرجال مختصر تعارف
- ◀ د گرانو لغاتو لغوی صرفی اونحو حل
- ◀ ماقبل باب سرہ د ربط پورہ تحقیق
- ◀ د شرحی دهری خبری لاندی بہ حاشیہ کنبی حوالہ
- ◀ د ترجمۃ الباب مقصد بیانولو کنبی پورہ تحقیق
- ◀ د مختلفو مذاہبو تحقیقی بیان اویا د مذهب حنفی ترجیح
- ◀ د بخاری د احادیثو اطراف خودل

خورو نکی: فیمل کتب خانہ محلہ جنکی پینسور

موبائل: ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵ ۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱۷

د کتاب ټول حقوق د ناشر سره محفوظ دي

د کتاب نوم:- کشف الباری عما فی صحیح البخاری
ناشر:- صدر وفاق المدارس مولانا سلیم الله خان

شیخ الحدیث جامعہ فاروقیہ کراچی

د ملایو پټي: د فیصل کتب خانہ پینور څخه علاوه

- سرجمی کتب خانہ خوست -- ۷۹۹۱۶۱۳۱۳
- اسلامی کتب خانہ خوست --
- د یویند کتب خانہ خوست -- ۷۹۹۸۸۶۶۸۰
- روغانیول کتب خانہ جلال آباد
- دعوت کتب خانہ جلال آباد -- ۷۷۶۰۹۷۹۶۵
- سرشیدیه جدید کتب خانہ کابل
- انتشارات نعمانیه کابل
- انتشارات علامه تفتازانی کابل -- ۷۷۷۴۹۰۵۰۰
- د قدرت کتب خانہ کابل --
- د واحدی کتب خانہ خوست
- د صداقت کتب خانہ کابل -- ۷۰۰۳۰۵۴۰۷
- د مکتبه القرآن والسنة کابل
- د مکتبه صدیقیه غزنی
- د مکتبه فریدیه خوست
- د مسلم کتب خانہ جلال آباد -- ۷۷۶۰۰۶۴۱۶
- د غزنوی کتب خانہ غزنی -- ۷۴۸۵۷۵۱۹۹

خوړونکي:  فیصل کتب خانہ محلہ جنگی پېښور

موبایل: ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵..... ۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱۷

د مرتب عرض

الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة والسلام على أشرف الأنبياء والمرسلين، وعلى آله وصحبه أجمعين، ومن تبعهم بإحسان إلى يوم الدين.

اللهم لك الحمد لا أحصى ثناء عليك كما أثنيت على نفسك، اللهم لك الحمد كما ينبغي لجلال وجهك وعظيم منتك، انتك د رب رحيم او كريم ډير زيات احسانات او كرم او د هغه ډير لطف، مهرباني او انعام دې چې صرف په خپل فضل او كرم سره ئې احقر ته د اتوفيق وركړو چې ستاسو په لاسونو كښې د عظيم الشانې شرح كشف الباري د يو بل جلد وړاندې كولو سعادت ورته حاصلېږي.

دا جلد د صحيح بخاري د ،، بدء الخلق ،، په مباحثو باندې مشتمل دې د كوم ځانې څخه چې د صحيح بخاري د تاريخونو حصه شروع كيږي په دې جلد كښې ټول ۱۱۷ بابونه د تشرېح تعلیق تحقیق او ترتيب سره راغلي دي. دا خبره دې ياده وي چې په دې جلد په اردو ژبه كښې غالباً په دې موضوع باندې دا اولنې مرتب شوې كار دي.

په دې جلد كښې هم د الله تعالى په فضل و كرم د هغه ټولو خبرو التزام شوې دې د كومو اهتمام چې په كتاب الايمان، كتاب العلم، او كتاب الوضوء كښې شوې دي. دغه شان د كتاب الجهاد په دواړو جلدونو كښې شوې دي. او د ترتيب او تعلیق په دوران كښې د هغه نهج او انداز برقرار پاتې كولو كوشش شوې دې د كوم اهتمام چې په پورته ذكر شوو جلدونو كښې شوې دي.

د احاديثو په تشرېح كښې چې په كومو ځايونو كښې عربي عبارتونه نقل كړې شوي دي نو د هغې ترجمه هم شوې ده چې د پښتنو د پاره هم دې څخه فائده اخستل آسان وي.

د دې څخه علاوه په تراجم رجال كښې په سند كښې د راويانو حالاتو ذكر كولو اهتمام شوې دي. چونكه كتاب بدء الخلق د صحيح بخاري د جلد اول تقريباً په آخر كښې دې او د كتاب د اول څخه تر كتاب الجهاد پورې د ډيرو كتابونو د كشف الباري كار لا تراوسه پورې چهاپ شوې نه دي. د دې وجې چې په كوم ځانې كښې هم په حاشيه كښې ليكلي شوي وي مثلاً د دوي د حالاتو د پاره او گوري كتاب الوضوء باب يا د دوي د حالاتو د پاره او گوري كتاب الصوم باب نو د دې څخه به مراد د صحيح بخاري ذكر شوې كتاب او باب وي او كه د يو راوي يا شخصيت نوم په اول ځل په كتاب بدء الخلق كښې راغلي وي نو هلته د هغه تذكرة ليكلې شوې ده او كه د كشف الباري په اولنو جلدونو كښې يا د كتاب الجهاد په درې جلدونو كښې د هغوي تذكرة وي نو د صفحې او كتاب د حوالې سره هغه په گوته كړي شوې ده.

احقر ته د خپل علم د كمۍ او د تحقيق په ميدان كښې د خپلې ناتجربه كاري نه يوازې دا چې احساس دې بلكه د دې پوره اقرار دې خو صرف په الله تعالى باندې بهر و سه كولو او د حضرت شيخ الحديث صاحب دامت بركاتهم د حكم او د دوي د عاگانو او توجوهاتو او د دوي د قبول شوو دعاگانو په طفيل مې دې عظيم الشان خدمت ته غاړه كيځو ده ده كه په دې كښې بغير د څه قصد او ارادې څه غلطيانې شوې وي نو

د اهل علم حضراتو په خدمت کښې په ادب سره خواست دې که په کتاب کښې ئې په څه غلطۍ باندې نظر وپورې نو احقر دې د هغې څخه خبر کړي

د دې کتاب د اول څخه تر آخره پورې د ترتیب او تحقیق په دوران کښې چې احقر ته د کومو حضراتو راهمنای حاصله وه په هغو ټولو کښې د ټولو څخه لوړ حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم نه پس استاذ مکرم حضرت نور البشر صاحب حفظهم الله دې د دوی راهمنای بنده ته قدم په قدم حاصله وه الله تعالی دې دوی ته د دې بهترینې بدلې ورکړي

او د دې شعبې دپاره د خپل وس مطابق خپل صلاحیتونه خرچ کوي نو الله تعالی دی دوی ته د دې بهترینه بدله او جزاء خیر او د نورو توفیق ورکړي

د کتاب پروف ریډنگ (تصحیح) احقر په خپله کړې ده. خو په څو ځایونو کښې د بعضو دوستانو تعاون راته حاصل ووا الله تعالی دې ټولو مدد کونکو ته د دې غوره بدله ورکړي او علمی او عملی ترقیانې دې ورکړي او په دنیا او آخرت کښې دې کامیاب کړي دغه شان بنده د هغه ټولو استاذانو مخلصینو او محبینو هم ډیر زیات شکر گزار دې د چا حوصله افزایانې او دعاگانې چې د احقر سره وې.

په آخر کښې ټولو لوستونکو څخه د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت معالیم دپاره د خصوصی دعاگانو خواست دې چې الله تعالی دې د حضرت د مهربانۍ سیوري تر ډیره وخته پورې په عافیت سره قائم او دائم اوساتي او په ملک (پاکستان) کښې دننه او بهر چې د علمی افاداتو کومه سلسله (خاص کرد جامع فاروقیه کراچۍ په صورت کښې) تقریباً د نیمې صدۍ راسې جاري ده دا دې ترقیامته پورې جاري اوساتي او د هغوی دپاره دې صدقه جاريه او گرځوی الله آمین

دغه شان د احقر مرتب دپاره هم د خصوصی دعاگانو درخواست دې چې الله تعالی باقی کار آسان کړي زر تر زره د پوره کولو توفیق ورته ورکړي او په خپل دربار کښې ورته قبولیت ورکړي او زمونږ دپاره ، او زمونږ د استاذانو مشائخو والدینو او متعلقینو دپاره ئې د آخرت ذخیره او د نجات ذریعه او گرځوی .
صلی الله تعالی علی خیر خلقه محمد وعلی آله وصحبه اجمعین.

حبیب الله زکریا

رفیق شعبه تصنیف و تالیف

د فقه اسلامی او ادب عربی استاذ جامع فاروقیه کراچۍ

اولنې د صفرې میاشت کال ۱۴۳۷ هجری

فہرست مضامین

موضوعات

صفحہ

۶۲	کتاب بدء الخلق.....
۳۲	ذ بدء الخلق او سيرت ابتدائی مؤلفات.....
۳۲	راجع قول.....
۳۷	ذ نسخوا اختلاف او راجع قول.....
۳۷	لفظ بدء.....
۳۸	ما قبل کتاب سرہ مناسبت.....
۳۸	۱ ب: ما جاء في قول الله تعالى: وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ.....
۳۸	ذ ترجمہ الباب مقصد.....
۳۸	مکمل آیت شریف او ذہنی مختصر توضیح.....
۳۹	ترجمہ.....
۳۹	قوله: وقال الربيع بن خثيم والحسن: كل عليهن.....
۳۹	ذ مذکورہ اثر مطلب او مقصد.....
۴۰	قوله: هُنَّ، وَهْنٌ، مَثَلٌ، لَيْسَ وَلَيْسَ، وَهْنٌ وَهْنٌ، وَهْنٌ وَهْنٌ.....
۴۰	الربيع بن خثيم.....
۴۲	ذ دواہر و آثار و تخريج.....
۴۳	قوله: ﴿أَفَعَبْنَا﴾: أَفَاعَبْنَا عَابَتْنَا جِئْنَا أَتَاكُمْ وَأَنشَأَ خَلْقَكُمْ.....
۴۳	یو سوال او ذہنی دہ جوابونہ.....
۴۴	قوله: ﴿لَقُوبٌ﴾: اَلنَّصَبُ.....
۴۴	ذ آیت مبارک شان نزول.....
۴۴	ذ یہودیانو مقصد.....
۴۵	ذ آیت مبارک ترجمہ سرہ مناسبت.....
۴۵	ذ لغوب معنی.....
۴۵	ذ مذکورہ تعلیق تخريج.....
۴۵	قوله: ﴿وَاطْوَارًا﴾: ظَوْرًا كَذَا وَظَوْرًا كَذَا.....
۴۲	ترجمہ الباب سرہ د آیت مناسبت.....
۴۲	قوله: عَدَا ظُورَةً: أَي قَدْرَةً.....
۴۲	ذ لفظ پہ دی معنی کنہی چرتہ را غلبی دی؟.....
۴۲	ذ حضرت مولانا گنگوہی رانی.....
۴۷	الحديث الاول.....
۴۷	تراجم رجال.....
۴۷	قوله: قال: جاء نفر من بني تميم الى النبي صلى الله عليه وسلم.....

صفحہ	عنوانات
۴۷	د بنو تمیم ذ وفد راتگ
۴۸	قوله: فقال: يا بني، ممم، اشدوا
۴۸	د بشارت نه خه مراد دی؟
۴۸	قوله: قالوا: بشرتنا فأعطنا
۴۸	قوله: فتغير وجهه:
۴۸	د مخ مبارک متغیر کید و وجه
۴۸	قوله: فجاء أهل اليمن
۴۸	د أهل اليمن نه خوک مراد دی؟
۴۹	د اول احتمال د غیر راجع کید و وجه
۴۹	قوله: فقال: يا أهل اليمن، اقبلوا البشري، إذ لم يقبلها بنو تمیم
۵۰	قوله: فأخذ النبي صلى الله عليه وسلم يحدث بدء الخلق والعرش
۵۰	رسول الله ﷺ هم دغه موضوع ولې خوښه کړه؟
۵۰	قوله: فجاء رجل، فقال: يا عمران، را حلتك تفلتك، ليتني لم أقم
۵۰	قوله: ليتني لم أقم:
۵۱	الحديث الثاني
۵۱	تراجم رجال
۵۱	قوله: قال: دخلت على النبي صلى الله عليه وسلم، وعقلت ناقتي بالباب، فأثاءه ناس من بني نعيم، فقال: اقبلوا البشري يا بني تمیم. قالوا: قد بشرتنا فأعطنا (مرتین)
۵۲	قوله: قالوا: جنناك نألك عن هذا الأمر
۵۲	د هذا الأمر نه خه مراد دی؟
۵۲	قوله: قال: كان الله، ولم يكن شيء غيره
۵۳	قوله: وكان عرشه على الماء، وكتب في الذكر كل شيء، وخلق السموات والأرض
۵۳	د روایاتو اختلاف او راجع قول
۵۳	يو اهم تنبيه
۵۳	دامام اخفش يو استدلال
۵۴	په ازل کښې صرف د الله تعالی ذات وو
۵۴	د عما، معنی او مراد
۵۵	په سوال او جواب کښې مطابقت
۵۵	اول المخلوقات خه دی؟
۵۷	يو اهم تنبيه
۵۷	قوله: فنادي مناد: ذهبت ناقتك يا ابن الحصين. فانطلقت، فإذا هي بقطم دونها العراب، فوالله لوددت أني كنت تركتها
۵۷	شرح حديث
۵۷	د حديث نه مستنبط فوائد

صفحة	عنوانات
٥٨	الحديث الثالث.....
٦١	يو اھمه تنبيه.....
٦١	قوله: سمعت عمر رضي الله عنه يقول: قام فينا النبي صلى الله عليه وسلم مقاما.....
٦١	د خطبي مقام اودھغي دورانيہ.....
٦٢	قوله: فأخبرنا عن بدء الخلق، حتى دخل أهل الجنة منازلهم، وأهل النار منازلهم.....
٦٢	د سياق نہ د عدول وجہ.....
٦٢	د رسول اللہ ﷺ شکارہ معجزہ.....
٦٢	د حديث باب يوبل مثال.....
٦٣	يوبل خصوصيت.....
٦٣	قوله: حفظ ذلكم حفظه، ونسبه من نسيه.....
٦٣	د مذکورہ تعلیق تخريج.....
٦٣	ترجمة الباب سرہ د حديث مطابقت.....
٦٤	تراجم رجال.....
٦٤	قوله: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: قال الله تعالى: يشتمني ابن آدم، وما ينبغي له أن يشتمني، وكذبني، وما ينبغي له، أما شتمه، فقوله: إن لي والدا.....
٦٥	قوله: وأما تكذيبه، فقوله: ليس يعيدني كما بداني.....
٦٥	ترجمة الباب سرہ د حديث مناسبت.....
٦٥	الحديث الخامس.....
٦٥	تراجم رجال.....
٦٥	قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لما قصي الله الخلق.....
٦٦	د قضا مختلف معانی.....
٦٦	قوله: كتب في كتابه.....
٦٦	قوله: فبرعته فوق العرش.....
٦٦	د دي جملي مختلف مطالب.....
٦٧	راجع قول.....
٦٧	د تخصيص بالذکر وجہ.....
٦٨	قوله: أن رحمتي غلبت غضبي.....
٦٨	د الله تعالی د پارہ د غضب معنی.....
٦٨	پرواشکال اودھغي جواب.....
٦٨	د حديث شريف يو بلہ توجیہ.....
٦٩	بغير د استحقاق د الله تعالی د رحمت حصول.....
٦٩	يوہ اھمہ فائدہ.....
٦٩	ترجمة الباب سرہ مناسبت.....
٦٩	د ابليس او شيخ تستری مناظرہ.....

صفحه	عنوانات
------	---------

۷۰	۲- ما جاء في سبع أرضين
۷۰	ما قبل سره مناسبت
۷۰	د ترجمه الباب مقصد
۷۱	وقول الله تعالى
۷۱	اووه زمکې ښکته پورته يا خپل مينځ کښې ملاؤشوی دی؟
۷۲	داووه زمکوسره متعلق روايت د ابن عباس تحقيق
۷۲	تاويل نمبر ①
۷۳	تاويل نمبر ②
۷۴	تاويل نمبر ③
۷۴	د جديد فلاسفه نظريه
۷۴	د مغالطه مذکوره جواب
۷۵	آسمان غوره دي که زمکه؟
۷۶	يو اشکال او دغهې جواب
۷۶	پوه اهم فائده
۷۷	د آيت ترجمه الباب سره مناسبت
۷۷	د مذکوره تعليق تخريج
۷۷	د مذکوره تعليق تخريج
۷۸	د مذکوره تعليق تخريج
۷۹	ترجمه سره د آيات مناسبت
۷۹	الحديث الاول
۷۹	ترجمه
۷۹	تراجم رجال
۸۰	الحديث الثاني
۸۰	تراجم رجال
۸۱	الحديث الثالث
۸۱	ترجمه
۸۱	تراجم رجال
۸۲	قوله: الزمان قد استدار كهيئته يوم خلق
۸۲	الحديث الرابع
۸۲	تراجم رجال
۸۲	په حديث کښې ذکر شوي واقعي خلاصه
۸۲	قوله: قال أبو الزناد: عن عثمان عن أبيه قال: قال لي سعد بن زيد: دخلت على النبي صلى الله عليه وسلم
۸۳	د مذکوره تعليق مقصد او تخريج

صفحه	عنوانات
۸۳	جوابات.....
۸۴	۳- باب: فی النجوم.....
۸۴	ما قبل سره مناسبت.....
۸۴	دنجوم لغوی او اصطلاحی تحقیق.....
۸۵	ستوری متحرک دی که ساکن؟.....
۸۵	یو اعتراض او دهغی جواب.....
۸۶	په شیاطین باندې کوم یو خیز ورغور زولې شی؟.....
۸۶	د ترجمه الباب مقصد.....
۸۷	د قتاده د اثر مقصد.....
۸۸	د مذکوره اثر تخریج.....
۸۸	د مذکوره اثر ترجمه الباب سره مناسبت.....
۸۸	د داودی اعتراض او د حافظ صاحب جواب.....
۸۸	د علم نجوم باره کنیسی احادیث.....
۸۹	قوله: وقال ابن عباس:.....
۸۹	د مذکوره اثر تخریج.....
۸۹	قوله: والألب: ما یأکل الأنعام.....
۸۹	د مذکوره اثر تخریج.....
۹۰	قوله: والأنا من الخلق.....
۹۰	د مذکوره اثر تخریج.....
۹۰	د مذکوره اثر تخریج.....
۹۰	د الفاف تحقیق.....
۹۰	قوله: والقلب: الملتفة.....
۹۱	د دوارو آثارو تخریج.....
۹۱	د آیت مبارک مفهوم.....
۹۱	د مذکوره اثر تخریج.....
۹۲	د رباع لاله روید.....
۹۲	د مذکوره اثر تخریج.....
۹۳	د ترجمه الباب سره د آیاتونو مناسبت.....
۹۳	۴- باب: صفة الثمین والقمر حُسنان.....
۹۳	ما قبل سره مناسبت.....
۹۴	د ترجمه الباب مقصد.....
۹۴	قوله: حسان جماعة حباب مثل شهاب وشهبان.....
۹۴	د مجاهد د اثر تخریج.....
۹۴	د ابن عباس د اثر تخریج.....

صفحه	عنوانات
۹۵	د مذکورہ اثر تخریج
۹۵	د مذکورہ اثر تخریج اثر
۹۵	یوہ اہم فائدہ
۹۶	یو اشکال او دفعہ جوابات
۹۷	ذ اول تخریج تفسیر
۹۷	قوله: وقال الحسن:
۹۷	د مذکورہ اثر تخریج
۹۸	د مذکورہ اثر تخریج
۹۸	د مذکورہ اثر تخریج
۹۹	د مذکورہ اثر تخریج
۹۹	قوله: الخوارج بانہما مع الشمس
۹۹	قوله: وقال ابن عباس: دوقعة: الخوارج بالليل، والمجموع بالثبات
۹۹	د مذکورہ اثر تخریج
۹۹	رؤیہ بن عجاج
۱۰۱	ترجمة الباب سرہ د آیات مناسبت
۱۰۱	الحديث الاول
۱۰۲	تراجم رجال
۱۰۲	مسفر مکانی مراد دي کہ زمانی؟
۱۰۳	سرجمۃ الباب سرہ د حديث مناسبت
۱۰۳	الحديث الثاني
۱۰۳	تراجم رجال
۱۰۴	قوله: قال: الشمس والقمر مكروران يوم القيامة
۱۰۴	د حديث نور تفصيل
۱۰۵	د حضرت حسن بصری m د حیرانتیا وجہ
۱۰۵	د مذکورہ اشکال مختلف جوابات
۱۰۷	د بحث خلاصہ
۱۰۷	د ثوران عفیران معنی
۱۰۸	ترجمة الباب سرہ د حديث مناسبت
۱۰۸	الحديث الثالث
۱۰۸	ترجمہ
۱۰۹	الحديث الرابع
۱۰۹	تراجم رجال
۱۰۹	الحديث الخامس
۱۱۰	تراجم رجال

صفحة	مواضيع
١١٠	الحديث السادس
١١٠	تراجم رجال
١١١	واحديث د مسند عقبه نه دي
١١١	ترجمة الباب سره د احاديثو مطابقت
١١١	هـ-باب: ما جاء في قوله:
١١١	((وَقُلْ أَكْبَرُ مَنْ أَرْسَلَ الرِّيَاءَ لَكُمْ أَتَيْنَ يَدِي رَحْمَةً))
١١١	ما قبل سره مناسبت
١١٢	د ترجمة الباب مقصد
١١٢	قوله: الرية القاصف
١١٢	انه قسمه هو الحانني
١١٣	دامام بخاري مقصد
١١٣	د ابو عبيده او ابن اسحاق راځي
١١٤	د آيت ترجمة الباب سره مناسبت
١١٥	الحديث الاول
١١٥	ترجمه:
١١٥	تراجم رجال
١١٥	ترجمة الباب سره د حديث مناسبت
١١٥	الحديث الثاني
١١٦	تراجم رجال
١١٦	قوله: قالت: كان النبي صلى الله عليه وسلم اذا راي فحيلة في السماء
١١٦	قوله: فحيلة
١١٦	قوله: أقبل وأدبر، ودخل وخرب، وتغير وجهه
١١٦	د اضطراب او بربشاشي وجه
١١٧	قوله: فإذا أمطرت السماء سري عنه
١١٧	قوله: ففرقته عائشة ذلك، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: ما أدري لعله كما قال قوم:
١١٧	قوله: عرفتته
١١٧	ترجمة الباب سره د حديث مناسبت
١١٨	هـ-باب: ذِكْرُ الْمَلَائِكَةِ
١١٨	ما قبل سره مناسبت
١١٨	د ترجمة الباب مقصد
١١٨	ملائكه لغوي تحقيق
١١٩	د ملائكه اصطلاحی تعريف
١١٩	د فرشتو دوه قسمونه

صفحه	عنوانات
۱۲۰	د سابقہ اجمال تفصیل.....
۱۲۰	د ملانکہ بارہ کنبی د ملاحدہ موقف.....
۱۲۰	فرشتی خوراک خُشاک نہ کوی.....
۱۲۱	پہ ملائکہ او انبیاء کرامو کنبی خوک افضل دی؟.....
۱۲۱	د تعلیق مقصد او باب سرہ مناسبت.....
۱۲۲	د مذکورہ تعلیق تخریج.....
۱۲۲	د مذکورہ اثر تخریج.....
۱۲۲	ترجمہ الباب سرہ مناسبت.....
۱۲۲	الحديث الاول.....
۱۲۴	تراجم رجال.....
۱۲۵	قوله: وقال همام عن قتادة عن الحسن عن أبي هريرة رضي الله عنه.....
۱۲۵	د ا تعلیق نہ دی.....
۱۲۶	ترجمہ الباب سرہ مناسبت.....
۱۲۶	الحديث الثاني.....
۱۲۷	تراجم رجال.....
۱۲۸	ترجمہ الباب سرہ د حدیث مناسبت.....
۱۲۸	الحديث الثالث.....
۱۲۸	تراجم رجال.....
۱۲۸	محمد بن سلام.....
۱۲۹	قوله: وثابه أبو عاصم عن ابن جريح.....
۱۲۹	ترجمہ الباب سرہ مناسبت.....
۱۲۹	الحديث الرابع.....
۱۳۰	تراجم رجال.....
۱۳۰	دی محمد نہ خوک مراد دی؟.....
۱۳۰	د حافظ رائی.....
۱۳۰	د علامہ عینی رائی اور اراجح قول.....
۱۳۰	د مذکورہ صنیع وجہ.....
۱۳۱	د سند خصوصیت.....
۱۳۱	تنبيه.....
۱۳۱	الحديث الخامس.....
۱۳۲	تراجم رجال.....
۱۳۲	ترجمہ الباب سرہ مناسبت.....
۱۳۲	الحديث السادس.....
۱۳۳	ترجمہ.....

صفحة	عنوانات
۱۳۳	تراجم رجال.....
۱۳۶	الحديث السابع.....
۱۳۴ -	تراجم رجال.....
۱۳۴	ترجمة الباب سره مناسبت.....
۱۳۴	یوه اهم فائده.....
۱۳۴	الحديث الثامن.....
۱۳۵	ترجمه.....
۱۳۵	تراجم رجال.....
۱۳۵	د مختلف کلماتو وضاحت.....
۱۳۵	غبار ساطع.....
۱۳۵	موکب جبریل.....
۱۳۵	زاد موسی: موکب جبریل.....
۱۳۵	دمذکورہ تعلیق مقصد.....
۱۳۲	دمذکورہ تعلیق تخریج.....
۱۳۲	ترجمة الباب سره مناسبت.....
۱۳۶	تنبيه.....
۱۳۲	الحديث التاسع.....
۱۳۷	د ترجمة الباب مناسبت.....
۱۳۷	الحديث العاشر.....
۱۳۷	تراجم رجال.....
۱۳۸	ترجمة الباب سره مناسبت.....
۱۳۸	تراجم رجال.....
۱۳۹	ترجمة الباب سره مطابقت.....
۱۳۹	الحديث الثاني.....
۱۳۹	تراجم رجال.....
۱۴۲	مونن په خپله مرضی نه راځو.....
۱۴۲	الحديث الثالث.....
۱۴۳	تراجم رجال.....
۱۴۳	تنبيه.....
۱۴۳	ترجمة الباب سره مناسبت.....
۱۴۳	الحديث الرابع.....
۱۴۴	تراجم رجال.....
۱۴۴	د عبارت وضاحت.....
۱۴۴	ترجمة الباب سره مناسبت.....

صفحة	معلومات
١٤٤	دَوَاوِرُ تَعْلِيْقَاتٍ تَخْرِيجٌ.....
١٤٥	دَوَاوِرُ تَعْلِيْقَاتٍ تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِّهِ مَنَاسِبَتْ.....
١٤٥	الْحَدِيثُ الْخَامِسُ.....
١٤٥	تَرَاجِمُ رِجَالٍ.....
١٤٦	تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِّهِ مَنَاسِبَتْ.....
١٤٦	الْحَدِيثُ السَّادِسُ.....
١٤٦	تَرَاجِمُ رِجَالٍ.....
١٤٧	تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِّهِ مَنَاسِبَتْ.....
١٤٧	الْحَدِيثُ السَّابِعُ.....
١٤٧	تَرْجَمَةُ.....
١٤٧	تَرَاجِمُ رِجَالٍ.....
١٤٨	تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِّهِ مَنَاسِبَتْ.....
١٤٨	٧-بَابُ: إِذَا قَالُوا أَخَذَ كُفْرًا: آمِينَ.....
١٤٨	د تَرْجَمَةُ مَقْصَدِ أَوْ دَنْسَخِ اخْتِلَافٍ.....
١٤٩	الْحَدِيثُ الْأَوَّلُ.....
١٤٩	تَرَاجِمُ رِجَالٍ.....
١٥٠	الْحَدِيثُ الثَّانِي.....
١٥١	تَرَاجِمُ رِجَالٍ.....
١٥١	الْحَدِيثُ الثَّلَاثُ.....
١٥٢	تَرَاجِمُ رِجَالٍ.....
١٥٣	الْحَدِيثُ الرَّابِعُ.....
١٥٣	تَرَاجِمُ رِجَالٍ.....
١٥٣	يُوهِ أَمُّ تَنْبِيهِ.....
١٥٤	تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِّهِ دَ حَدِيثٍ مَنَاسِبَتْ.....
١٥٤	الْحَدِيثُ الْخَامِسُ.....
١٥٤	تَرَاجِمُ رِجَالٍ.....
١٥٥	الْحَدِيثُ السَّادِسُ.....
١٥٥	تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِّهِ مَنَاسِبَتْ.....
١٥٦	الْحَدِيثُ السَّادِسُ.....
١٥٦	تَرْجَمَةُ.....
١٥٦	صَفْوَانُ بْنُ يَعْلَى.....
١٥٦	أَبِيهِ.....

صفحة	عنوانات
١٥٧	ترجمة الباب سره مناسبت
١٥٧	الحديث السابع
١٥٧	تراجم رجال
١٥٨	دَعْبُهُ نَهْ خُهُ مراد دي؟
١٥٨	قوله: اذ عرضت نفسي على ابن عبدالميل بن عبدكلال، فلم يجبن إلى ما أردت:
١٥٨	داد كوم وخت واقعه ده؟
١٥٩	ابن عبدالميل بن عبدكلال
١٥٩	قوله: فأنطلقت وأنا مبهم على وجهي
١٦٠	قوله: فلم أستق الا وأنا بقرن الثعالب
١٦٠	قوله: قرن الثعالب
١٦١	او دعا قبوله شوه
١٦١	قوله: فناداني ملك الجبال، فلم على، ثم قال: يا محمد، فقال: ذلك فيما شئت. إن شئت أطبق عليهم
١٦١	قوله: الاغشيان
١٦٢	قوله: فقال النبي ﷺ: بل أرجو أن يخرج الله من أصلابهم من يعبد الله وحده، لا يشرك به شيئا
١٦٢	ترجمة الباب سره دَ حديث مناسبت
١٦٣	الحديث الثامن
١٦٣	ترجمه
١٦٣	تراجم رجال
١٦٥	الحديث التاسع
١٦٦	ذرفرف معنى
١٦٦	د نسخو اختلاف
١٦٦	ترجمة الباب سره مناسبت
١٦٧	ترجمه
١٦٧	تراجم رجال
١٦٨	تنبيه
١٦٨	تراجم رجال
١٦٩	ترجمة الباب سره مناسبت
١٦٩	تراجم رجال
١٦٩	ترجمة الباب سره مناسبت
١٧٠	تراجم رجال
١٧٠	ترجمة الباب سره مناسبت
١٧٠	قوله: تابعه شعبة وأبو حمزة وابن داود وأبو معاوية عن الأعمش

صفحة	عنوانات
۱۷۱	د متابعات مذکورہ موصولاً تخریج
۱۷۱	تراجم رجال
۱۷۲	ترجمة الباب سره مناسبت
۱۷۲	ترجمہ
۱۷۳	تراجم رجال
۱۷۳	تنبيه (یواہم فائدہ)
۱۷۴	یوہ بلہ تنبیہ
۱۷۴	ترجمة الباب سره مناسبت
۱۷۴	د تعلیقاتو مقصد
۱۷۴	د ذوارو تعلیقاتو تخریج
۱۷۴	ترجمة الباب سره مناسبت
۱۷۴	۸- باب: مَا جَاءَ فِي صِفَةِ الْجَنَّةِ وَأَنَّهَا مَخْلُوقَةٌ
۱۷۴	ما قبل سرہ مناسبت
۱۷۴	د ترجمہ الباب مقصد
۱۷۵	د جنت او جہنم پہ وجود باندی صریح دلیل
۱۷۵	د ابن العربی راہی
۱۷۷	د مذکورہ تعلیق مقصد او تخریج
۱۷۷	د تعلیق مناسبت ترجمہ سرہ
۱۷۷	د مذکورہ تعلیق تخریج
۱۷۷	د مذکورہ تعلیق تخریج
۱۷۷	د مذکورہ تعلیق تخریج
۱۷۸	د مذکورہ تعلیق تخریج
۱۷۹	د مذکورہ تعلیق تخریج
۱۷۹	د مذکورہ تعلیق تخریج
۱۷۹	د مذکورہ تعلیق تخریج
۱۸۰	د مذکورہ تعلیق تخریج
۱۸۰	تسنیم خہ خیز دی؟
۱۸۰	د مذکورہ تعلیق تخریج
۱۸۰	د مذکورہ تعلیق تخریج
۱۸۰	قولہ: ﴿تَضَاخَرْنَ﴾
۱۸۰	د مذکورہ تعلیق تخریج
۱۸۱	قولہ: ﴿قَالَ﴾: ﴿مَوْضُوعٌ﴾: ﴿مَسْجُودٌ﴾، مِنْهُ وَضِعُ النَّاقَةِ
۱۸۱	

صفحہ	موضوعات
۱۹۱	قوله: قال أبو عبد الصمد والحارث بن عبيد عن أبي عمران: ستون ميلاً
۱۹۱	حارث بن عبيد
۱۹۲	يوه اہم تنبيه
۱۹۳	ذمذکورہ طرق تخريج
۱۹۳	ترجمة الباب سرہ ذہدیت مناسبت
۱۹۳	الحديث الخامس
۱۹۳	تراجم رجال
۱۹۴	ترجمة الباب سرہ ذہدیت مناسبت
۱۹۴	الحديث السادس
۱۹۴	تراجم رجال
۱۹۵	قوله: عن أبي هريرة قال: قال الله: أول زمرة تلج الجنة صورهم على صورة القمر ليلة البدر
۱۹۵	قوله: صورهم على صورة القمر
۱۹۶	قوله: لا يصقون فيها ولا يمتدلون ولا ينفقون
۱۹۷	قوله: أتيتهم فيها الذهب أمشاطهم من الذهب والفضة
۱۹۷	قوله: مجاهرهم الألو
۱۹۷	يوتعارض او دہغی لری کول
۱۹۷	یواشکال او دہغی جوابات
۱۹۸	یوسوال او دہغی جواب
۱۹۸	قوله: ورشهم المك
۱۹۸	قوله: ولكل واحد منهم زوجتان
۱۹۹	کومہی بنخہی مراد دی؟
۱۹۹	زوجه صحیح ده که زوج؟
۱۹۹	قوله: یری مغسوقہما من واء اللحم من الحسن
۱۹۹	ذمذکورہ جملي نور وضاحت
۲۰۰	قوله: لا اختلاف بينهم ولا تباغض
۲۰۰	قوله: قلوبهم قلب واحد
۲۰۰	قوله: یسبون الله بکرة وعشیا
۲۰۰	ذیکرة وعشیا معنی
۲۰۰	ترجمة الباب سرہ ذہدیت مناسبت
۲۰۱	الحديث السابع
۲۰۱	تراجم رجال
۲۰۱	ذمذکورہ تعلیق مقصد
۲۰۲	

صفحة	مقنونات
٢٠٢	د تعليق تخريج
٢٠٢	الحديث الثامن
٢٠٢	تراجم رجال
٢٠٣	تنبيه
٢٠٣	يوه بله تنبيه
٢٠٣	ترجمة الباب سره دَ حديث مناسبت
٢٠٣	الحديث التاسع
٢٠٤	ترجمه
٢٠٤	الحديث العاشر
٢٠٥	ترجمة الباب سره دَ حديث مناسبت
٢٠٦	تراجم رجال
٢٠٦	ترجمة الباب سره دَ حديث مناسبت
٢٠٦	الحديث الثاني
٢٠٦	تراجم رجال
٢٠٧	قوله: عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إن في الجنة لشجرة يُسبِر الراكب في ظلها مائة عام لا يقطعها
٢٠٨	الحديث الثالث
٢٠٨	تراجم رجال
٢٠٨	ذُيُورته ذكر شوي ونبي نوم
٢٠٩	ذكعب اخبار تصديق
٢٠٩	قوله: واقرعوا إن شئتم:
٢٠٩	ترجمة الباب سره مطابقت
٢٠٩	الحديث الرابع
٢١٠	تراجم رجال
٢١٠	تراجم رجال
٢١٠	قوله: قال: لسانات ابراهيم قال: إن له مرضعا في الجنة
٢١١	دَ حياة الانبياء عليهم السلام ثبوت
٢١١	ترجمة الباب سره دَ حديث مناسبت
٢١١	الحديث السادس
٢١٢	قوله: عن صفوان بن سلم
٢١٢	قوله: عن أبي سعد
٢١٢	قوله: عن النبي ﷺ قال: إن أهل الجنة يترأءون أهل الغرف من فوقهم كما يترأءون الكوكب الدري
٢١٣	دَ لفظ دري تحقيق
٢١٣	دَ الغابر تحقيق

صفحه	موضوعات
۲۱۳.....	قوله: قالوا: يا رسول الله، تلك منازل الأنبياء، لا يبلغها غيرهم.....
۲۱۳.....	قوله: قال: بلي، والذي نفسي بيده، رجال آمنوا بالله وصدقوا المرسلين.....
۲۱۳.....	بلي صحيح دي يا بل؟.....
۲۱۴.....	د بلي ايجاييه توجيه.....
۲۱۴.....	د بالآخانو استحقاق به څنگه كيږي؟.....
۲۱۴.....	دا بالاخاني به كوم امت ته ملاويږي؟.....
۲۱۵.....	راجع قول.....
۲۱۵.....	يوه اهم تنبيه.....
۲۱۵.....	ترجمة الباب سره د حديث مناسبت.....
۲۱۵.....	۹- باب: صِفَةُ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ.....
۲۱۵.....	ما قبل سره مناسبت.....
۲۱۵.....	د ترجمة الباب مقصد.....
۲۱۶.....	د جنت د دروازو صفت.....
۲۱۶.....	د رواياتو په مينځ کښې تطبيق.....
۲۱۶.....	د جنت د دروازو شمير.....
۲۱۷.....	د مذکوره تعليق تخريج.....
۲۱۷.....	د مذکوره تعليق تخريج.....
۲۱۷.....	د دواړو تعليقاتو مقصد او مناسبت.....
۲۱۷.....	الحديث الاول
۲۱۸.....	تراجم رجال.....
۲۱۸.....	ترجمة الباب سره د حديث مطابقت.....
۲۱۸.....	۱۰- باب: صِفَةُ النَّارِ، وَأَنَّهَا مَخْلُوقَةٌ.....
۲۱۸.....	ما قبل سره مناسبت.....
۲۱۸.....	د ترجمة الباب مقصد.....
۲۱۹.....	د غساق ضبط.....
۲۲۰.....	د مذکوره عبارت وضاحت.....
۲۲۰.....	پوښکال او دهغي جوابات.....
۲۲۱.....	د مذکوره تعليق تخريج.....
۲۲۲.....	د خبت تحقيق او مختلف معاني محتمله.....
۲۲۳.....	متعدد تفسيرې اقوال.....
۲۲۳.....	د مذکوره تعليق تخريج.....
۲۲۲.....	د بېحرين نه څه مراد دي؟.....
۲۲۲.....	د شېهي نه خالي دليل.....

صفحة	عنوانات
٢٢٧	ترجمة الباب سره د آیات مناسبت.....
٢٢٨	الحديث الاول
٢٢٨	ترجمه:
٢٢٨	تراجم رجال
٢٢٨	ترجمة الباب سره د حديث مناسبت:
٢٢٩	الحديث الثاني
٢٢٩	تراجم رجال
٢٣٠	الحديث الثالث
٢٣٠	تراجم رجال
٢٣٠	ترجمة الباب سره د حديث مناسبت:
٢٣١	الحديث الرابع
٢٣١	ترجمه:
٢٣١	تراجم رجال
٢٣١	الحديث الخامس
٢٣٢	ترجمه:
٢٣٢	تراجم رجال
٢٣٢	الحديث السادس
٢٣٢	تراجم رجال
٢٣٢	مال النابن اسماعيل
٢٣٣	زهيز
Error! Bookmarknotdefined	هشام
٢٣٣	عروه
٢٣٣	عائشة رضي الله عنها
٢٣٣	الحديث السابع
٢٣٣	تراجم رجال
٢٣٤	تنبيه
٢٣٤	د أحاديث اربعة مناسبت باب سره
٢٣٥	الحديث الثامن
٢٣٥	تراجم رجال
٢٣٥	قوله: :ان رسول الله ﷺ قال: ناركم جزء من سبعين جزءا من نار جهنم
٢٣٥	د حديث شريف دوه مطلب
٢٣٦	په روایاتو کښې تعارض او د هغې حل
٢٣٦	قوله: :قيل: يا رسول الله، ان كانت لكافية

قوله: قال: فضلت عليهن بتسعة وستين جزءاً، كلهن مثل حرجا..... ۲۳۲

صفحة	عنوانات
۲۳۲	د مختلف روایاتو خلاصہ.....
۲۳۷	د جواب د تکرار مقصد.....
۲۳۷	ترجمة الباب سره د حدیث مناسبت.....
۲۳۷	الحديث التاسع.....
۲۳۷	تراجم رجال.....
۲۳۸	ترجمة الباب سره مناسبت.....
۲۳۸	الحديث العاشر.....
۲۳۸	ترجمہ.....
۲۳۹	تراجم رجال.....
۲۳۹	قوله: قيل لأسماء: لو أنيت فلانا فأكلمته؟ قال: إنكم لترون أني لا أكلمة إلا أسمعكم.....
۲۴۰	ترجمة الباب سره د حدیث مناسبت.....
۲۴۰	قوله: رواه غندر عن شعبة عن الأعمش.....
۲۴۰	۱۱- باب: صفة إبليس وجنوده.....
۲۴۰	ما قبل سره مناسبت.....
۲۴۰	د ترجمة الباب مقصد.....
۲۴۰	آیا ابلیس اسم مشتق د.....
۲۴۱	ابلیس د ملائکہ نه وو که نه؟.....
۲۴۲	آیا الله تعالی نیغ په نیغه د ابلیس سره کلام کړې وو؟.....
۲۴۳	ابلیس څه فرضي کردار نه دي.....
۲۴۳	د ابلیس صفات.....
۲۴۴	د ابلیس اولاد او د هغه لښکر.....
۲۴۵	د مذکورہ تعلیق مقصد.....
۲۴۵	د مذکورہ تعلیق موصولاً تخریج.....
۲۴۵	ترجمة الباب سره مناسبت.....
۲۴۷	د مذکورہ تعلق موصولاً تخریج.....
۲۴۷	د مذکورہ تعلیق تخریج او مطابقت.....
۲۴۷	الحديث الاول.....
۲۴۸	تراجم رجال.....
۲۴۸	قوله: قالت: سمعنا النبي صلى الله عليه وسلم.....
۲۴۸	د تعلیق تخریج.....
۲۴۸	ترجمة الباب سره مناسبت.....
۲۴۹	الحديث الثاني.....
۲۴۹	تراجم رجال.....

صفحة	عنوانات
٢٥٠	الحديث الثالث
٢٥٠	ترجمه
٢٥٠	تراجم رجال
٢٥١	ذوي حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٢٥١	الحديث الرابع
٢٥١	تراجم رجال
٢٥١	منصور
٢٥٢	سالم بن ابي الجعد
٢٥٢	كريب
٢٥٢	ابن عباس
٢٥٢	(تنبيه) اود حديث خلاصه
٢٥٢	ترجمة الباب سره د حديث مطابقت
٢٥٢	الحديث الخامس
٢٥٢	تراجم رجال
٢٥٣	قوله: لا أدري أي ذلك قال هشام؟
٢٥٣	ترجمة الباب سره د حديث عقابقت
٢٥٣	الحديث السادس
٢٥٤	تراجم رجال
٢٥٤	خلاصه حديث
٢٥٤	ترجمة الباب سره د حديث مناسبت
٢٥٤	يوأهم تنبيه
٢٥٥	الحديث السابع
٢٥٥	تراجم رجال
٢٥٥	دمذكوره تعليق موصولاً تخريج
٢٥٦	د حديث خلاصه
٢٥٦	ترجمة الباب سره د حديث مناسبت
٢٥٦	الحديث الثامن
٢٥٦	تراجم رجال
٢٥٧	قوله: قال أبو هريرة: قال رسول الله ﷺ: الشيطان أحدكم، فيقول: من خلق كذا؟ من خلق كذا؟
٢٥٧	قوله: حتى يقول: من خلق ربك؟ فإذا بلغه فليستعذ بالله، وليسته
٢٥٧	شيطان وسوسي اود هفي علاج
٢٥٨	ترجمة الباب سره د حديث مطابقت
٢٥٨	الحديث التاسع
٢٥٨	ترجمه

نراجم رجال..... ٢٥٨

صفحة	مواضيع
------	--------

٢٥٨	① يحيى بن بكير ⑦ ليث ② عقيل او ③ ابن شهاب.....
٢٥٩	ترجمة الباب سره د حديث مطابقت.....
٢٥٩	الحديث العاشر.....
٢٥٩	نراجم رجال.....
٢٦٠	ترجمة الباب سره د حديث مناسبت.....
٢٦٠	نراجم رجال.....
٢٦١	ترجمة الباب سره د حديث مطابقت.....
٢٦١	الحديث الثاني.....
٢٦١	ترجمه.....
٢٦٢	نراجم رجال.....
٢٦٢	يحيى بن جعفر.....
٢٦٢	محمد بن عبدالله الانصاري.....
٢٦٢	ابن جريج.....
٢٦٢	عطاء.....
٢٦٢	جابر.....
٢٦٢	قوله: ولو تعرض عليه شيئا:.....
٢٦٢	د رواياتو اختلاف او په هغې كېنې تطبيق.....
٢٦٣	د حديث ترجمة الباب سره مناسبت.....
٢٦٣	الحديث الثالث.....
٢٦٣	نراجم رجال.....
٢٦٤	صفيه بنت حبيي.....
٢٦٤	ترجمة الباب سره د حديث مطابقت.....
٢٦٤	انبياء كرام سره بدگمانې د هلاكت موجب ده.....
٢٦٤	الحديث الرابع.....
٢٦٤	ترجمه.....
٢٦٥	نراجم رجال.....
٢٦٥	ترجمة الباب سره د حديث مناسبت.....
٢٦٥	د غصې ختمولو دپاره د استعاذه افاديت.....
٢٦٦	الحديث الخامس.....
٢٦٦	نراجم رجال.....
٢٦٦	قوله: قال: وحدنا الأعشى.....
٢٦٧	الحديث السادس.....
٢٦٧	نراجم رجال.....
٢٦٧	ابوهريره.....

آیا جنات دھغوی بہ خپل اصل شکل کبھی لیدل ممکن دی؟ ۲۲۷

صفحہ	موضوعات
۲۲۸	ذ جنات مختلف شکلوں کو اختیارولو حقیقت
۲۲۹	ترجمہ الباب سرہ د حدیث مطابقت
۲۲۹	الحديث السابع
۲۲۹	تراجم رجال
۲۷۰	ترجمہ الباب سرہ د حدیث مطابقت
۲۷۰	الحديث الثامن
۲۷۰	تراجم رجال
۲۷۰	قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال النبي ﷺ: كل بني آدم طعن الشيطان في جنبه بإصبعه حين يولد
۲۷۱	د حدیث لغوی او صرفی تحلیل: طعن:
۲۷۱	جنبہ
۲۷۱	بإصبعه
۲۷۱	قوله: عن عيسى بن مريم، ذهب ليطعن، فطعن في الحجاب
۲۷۱	د حدیث شریف شرح
۲۷۲	د ن نہ د بتانود عبادت نہ ناامیدہ شئی
۲۷۲	ترجمہ الباب سرہ د حدیث مطابقت
۲۷۲	الحديث التاسع
۲۷۲	تراجم رجال
۲۷۳	قوله: قال: قدمت الشام فقلت: من هنا؟
۲۷۳	تفصیلی روایت او دھغی ترجمہ:
۲۷۴	تراجم رجال
۲۷۴	حضرت علی رضی اللہ عنہ بہ حق باندی وو:
۲۷۵	ترجمہ الباب سرہ د حدیث مطابقت
۲۷۵	تراجم رجال
۲۷۶	د مذکورہ تعلیق تخریج
۲۷۶	ترجمہ الباب سرہ د حدیث مطابقت
۲۷۷	تراجم رجال
۲۷۷	قوله: قال: الشاؤب من الشيطان
۲۷۷	اسویلی د شیطان د خوشحالی سبب
۲۷۷	ترجمہ الباب سرہ د حدیث مطابقت
۲۷۷	الحديث الثاني
۲۷۸	تراجم رجال
۲۷۸	قوله: قالت: لما كان يوم أحد هزم المشركون، فصار أهل
۲۷۸	قوله: أي عباد الله، آخركم

دغزوہ احد خلاصہ..... ۲۷۸

صفحة	عنوانات
۲۷۹.....	قوله: فرجعت اولاهم، فاجللت هي واخراهم.....
۲۷۹.....	قوله: ففطر حذيفة، فاذا هو بابه اليان، فقال: اي عباد الله، اس ابي، فوالله ما احتجزوا حتى قتلوه،
۲۸۰.....	حضرت يمان ميثم، حسيل بن جابر.....
۲۸۰.....	د وعدي د پوره کولو يو عظيم مثال:.....
۲۸۰.....	قوله: قال عروة: فما زالت في حذيفة منه بقية غير حتى لحق بالله.....
۲۸۱.....	ددي جملي دوه مطلبه:.....
۲۸۱.....	الحديث الثالث.....
۲۸۱.....	تراجم رجال.....
۲۸۲.....	ترجمة الباب سره د حديث مطابقت.....
۲۸۲.....	الحديث الرابع.....
۲۸۲.....	تراجم رجال.....
۲۸۴.....	ابتراض او ذهفي جوابات:.....
۲۸۵.....	پيدائش او وفات.....
۲۸۵.....	ابو الوليد.....
۲۸۵.....	حديث په دوو طرق سره د روايت کولو لوجه.....
۲۸۵.....	بنه او بد خوږونه.....
۲۸۵.....	د خرابو خوږونو علاج.....
۲۸۶.....	تول خوږونه د الله تعالي د طرف نه وي.....
۲۸۶.....	ترجمة الباب سره د حديث مطابقت.....
۲۸۶.....	الحديث الخامس.....
۲۸۶.....	ترجمه.....
۲۸۷.....	تراجم رجال.....
۲۸۷.....	د حديث د بعض کلماتو توضيح.....
۲۸۸.....	ترجمة الباب سره د حديث مطابقت.....
۲۸۸.....	الحديث السادس.....
۲۸۸.....	ترجمه.....
۲۸۹.....	تراجم رجال.....
۲۸۹.....	عبد الحميد بن عبد الرحمن بن زيد.....
۲۹۰.....	محمد بن سعد بن ابي وقاص.....
۲۹۰.....	سعد بن ابي وقاص.....
۲۹۰.....	ترجمة الباب سره د حديث مطابقت.....
۲۹۰.....	الحديث السابع.....
۲۹۱.....	تراجم رجال.....
۲۹۱.....	ابو هريره.....

صفحه	عنوانات
۲۹۱	په استنثار او استنشاق کښې فرق.....
۲۹۱	قوله: فإن الشيطان يبت على خيشومه.....
۲۹۱	دلغظ خیشوم تحقیق اوضبط.....
۲۹۲	په پوزه کښې د شپې تیرولو معنی.....
۲۹۲	ترجمة الباب سره د حدیث مطابقت.....
۲۹۲	۱۲-باب: ذُكِرَ الْجِنَّ وَثَوَابُهُمْ وَعِقَابُهُمْ.....
۲۹۲	سابق باب سره مناسبت.....
۲۹۳	د ترجمة الباب مقصد.....
۲۹۳	د جنات وجود برحق دی.....
۲۹۳	اصول ثلاثه او سرسید احمد خان.....
۲۹۴	عقل سلیم او عقل سقیم.....
۲۹۵	جنات مکلف دي.....
۲۹۶	شیطانانو او جناتو ته به ثواب یا عقاب کیږي؟.....
۲۹۶	د مومن جنات حکم.....
۲۹۷	د مخلوقاتو څلور قسمونه:.....
۲۹۷	په انعام او عذاب دواړو کښې حصه دار:.....
۲۹۷	د جنات به په آخرت کښې کوم ځانی ټکانه وي.....
۲۹۸	یوه اهم تنبیه.....
۲۹۹	مکمل آیات مبارکه.....
۲۹۹	د آیات مبارکه نه د امام بخاری استدلال.....
۲۹۹	حضور پاک ﷺ رسول الثقلین دي.....
۳۰۰	آیا د رسول الله ﷺ نه وړاندې په جنات کښې نبي تیر شوي دي؟.....
۳۰۱	د جمهورو مذهب.....
۳۰۲	د آیت مبارک شرح او تفسیر.....
۳۰۳	د مذکوره تعلیق شرح.....
۳۰۳	د آیت مبارک نور تفسیر.....
۳۰۴	قوله: مستحضر للحجاب.....
۳۰۴	د مذکوره تعلیق مقصد.....
۳۰۴	د مذکوره تعلیق تخریج.....
۳۰۵	د مذکوره تعلیق ترجمة الباب سره مناسبت.....
۳۰۵	الحديث الاول.....
۳۰۵	ترجمه.....
۳۰۵	ترجمه.....

صفحه	عنوانات
۳۰۶	ترجمة الباب سره د حديث مناسبت
۳۰۶	۱۳- باب: قَوْلُ اللَّهِ جَلَّ وَعَزَّ: وَأَذْصَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِّنَ الْحَيِّينَ
۳۰۶	د ترجمه الباب مقصد
۳۰۶	مکمل آیات کریمه اوډ هغې ترجمه:
۳۰۷	د باب مناسبت سره یو بل حدیث اوډ هغې ترجمه:
۳۰۸	۱۴- سَابِق: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: نَبَتْ فِيهِمَا يَنْ كُلِّ ذَاتِ بَعْدٍ
۳۰۸	د ترجمه الباب مقصد
۳۰۹	د حضرت ګنګوهی رانی:
۳۱۰	لفظ دابه اوډ امام بخاری حسن ترتیب:
۳۱۰	د مذکورہ تعلیق تخریج:
۳۱۱	قوله: جان
۳۱۱	قرآن کریم اوډ موسیٰ علیه السلام همسا
۳۱۱	قوله: والأفمى
۳۱۱	قوله: الأسود
۳۱۲	د مارانو څه عجیبه عادتونه:
۳۱۳	ترجمة الباب سره د آیات مناسبت
۳۱۳	المحدث الاول
۳۱۳	تراجم رجال
۳۱۳	سالم
۳۱۴	ابن عمر
۳۱۴	قوله: أنه سمع النبي صلى الله عليه وسلم يخطب على المنبر، يقول: اقتلوا الحمات، واقتلوا ذا الطفتين والأبتر
۳۱۴	د طفتین معنی:
۳۱۴	د الابتر معنی:
۳۱۴	قوله: فإنهما بطسان البحر
۳۱۵	قوله: ويتقطان الحمل
۳۱۵	د دواړو انواعو د تخصیص وجه
۳۱۶	حضرت لبابه انصاري رحمه الله
۳۱۷	قتل حیات سره متعلق مختلف روایات
۳۱۸	د جنات البیوت د وژلو معانعت ولې دي؟
۳۱۹	کورني ماران به څنگه وپړوي؟
۳۲۰	خومره ورځې انذار دي او کړي
۳۲۰	که د انذار نه باوجود هم هغه منع نه شو
۳۲۰	آیا د انذار حکم مدينې منورې سره خاص دي؟

صفحة	عنوانات
٣٢١	قوله: ..وهي العوامر.....
٣٢٢	دَ اَنَسَانَانُو اَوَامَارَانُو دَبْنَمْنِي سَبَب.....
٣٢٢	قوله: ..وقال عبدالرزاق.....
٣٢٢	حضرت زيد بن الخطاب.....
٣٢٣	دَمذ كوره تعليق مقصد.....
٣٢٣	دَ پورته ذكرشوى تعليق موصولاً تخريج.....
٣٢٤	قوله: ..وتابعه يونس وابن عيينة والكلبي والزبيدي.....
٣٢٤	دَمذ كوره متابعت مقصد.....
٣٢٤	دَمتابعاتو مذ كوره موصولاً تخريج.....
٣٢٤	دَمذ كوره تعليق مقصد.....
٣٢٥	دَمذ كوره تعليقاتو موصولاً تخريج.....
٣٢٥	دَبَحْث خلاصه.....
٣٢٦	راجع خه دى؟.....
٣٢٦	ابن مجمع.....
٣٢٧	ترجمة الباب سره دَ حديث مطابقت.....
٣٢٧	١٥-باب: خَيْرَ مَالِ الْمُسْلِمِ غَنَمٌ يَتَّبِعُ بِهَا شَعْفَ الْجِبَالِ.....
٣٢٧	اختلاف نسخ.....
٣٢٧	الحديث الاول.....
٣٢٧	ترجمه.....
٣٢٨	تراجم رجال.....
٣٢٨	تنبيه.....
٣٢٨	الحديث الثاني.....
٣٢٨	ترجمه.....
٣٢٩	تراجم رجال.....
٣٢٩	تنبيه.....
٣٢٩	ترجمة الباب سره دَ حديث مناسبت.....
٣٢٩	الحديث الثالث.....
٣٣٠	تراجم رجال.....
٣٣٠	ترجمة الباب سره دَ حديث مناسبت.....
٣٣٠	الحديث الرابع.....
٣٣١	تراجم رجال.....
٣٣١	قوله: ..ان النبي صلى الله عليه وسلم قال: (اذا سمعتم صياح الديكة.....
٣٣١	دَ لفظ ديكة تحقيق.....

صفحه	عنوانات
۳۳۲	قوله: فاسألو الله من فضله، فإنما رأت ملكاً.....
۳۳۲	چرگ ته بدې ردې نه دی و نیل پکار.....
۳۳۲	قوله: وإذا سمعتم هيق الحمار فتعوذوا بالله من الشيطان، فإنه رأي شيطاناً.....
۳۳۳	آیا خره شیطان ته هم په کتو سره هیڅ پیری؟.....
۳۳۳	یوه اهم فائده.....
۳۳۴	د خرساتلو حکم.....
۳۳۴	ترجمة الباب سره د حدیث مطابقت.....
۳۳۴	الحديث الخامس
۳۳۴	تراجم رجال.....
۳۳۵	باب سره د حدیث مطابقت.....
۳۳۵	قوله: وأخبرني عمرو بن دينار أنهم جابروا.....
۳۳۵	د مذکور عبارت مقصد.....
۳۳۵	الحديث السادس
۳۳۶	تراجم رجال.....
۳۳۶	قوله: عن النبي ﷺ قال: فقدت أمة من بني إسرائيل، ولا يدري ما فعلت، وإنني لأراها إلا الغار.....
۳۳۶	قوله: إذا وضع لها أنبان الإبل لم تثر، وإذا وضع لها أنبان الشاة شربت.....
۳۳۷	یواشکال او دهنې جواب.....
۳۳۸	قوله: فحدثت كعباً، فقال أنت سمعت النبي ﷺ يقول: قلت: نعم، قال لي مراراً، فقلت: أفأقرأ التوراة؟.....
۳۳۸	قوله: أفأقرأ التوراة؟.....
۳۳۸	حضرت کعب رضی الله عنه.....
۳۴۰	ترجمة الباب سره د حدیث مناسبت.....
۳۴۰	الحديث السابع
۳۴۱	تراجم رجال.....
۳۴۱	عائشه.....
۳۴۱	قوله: أن النبي صلى الله عليه وسلم قال للوزع: الفويق.....
۳۴۱	دوزخ لغوي او صرفي تحقيق.....
۳۴۱	قوله: ولم اسمعه أمر بقتله.....
۳۴۲	قوله: وزعم سعد بن أبي وقاص أن النبي صلى الله عليه وسلم أمر بقتله.....
۳۴۳	وجه د ترجیح.....
۳۴۳	یوه اهم تنبيه.....
۳۴۳	د چمچور کني د وړلو حکم.....
۳۴۳	د چمچور کني د وړلو علت.....
۳۴۴	الحديث الثامن

٣٤٤ تراجم رجال

صفحة	مواضيع
٣٤٤	صدقه بن الفضل.....
٣٤٤	ابن عيينه.....
٣٤٥	قوله: "أن أمر شريك أخبرت أنه النبي صلى الله عليه وسلم أمرها بقتل الأوزاع:".....
٣٤٥	ترجمة الباب سره حديث مطابقت.....
٣٤٥	الحديث التاسع.....
٣٤٥	تراجم رجال.....
٣٤٥	عائشه.....
٣٤٦	قوله: "قالت: قال النبي صلى الله عليه وسلم: اقتلوا أسس ذا الطفتين، فإنه يطمس البصر، ويصيب الحمل".....
٣٤٦	قوله: "تابعه حماد بن سلمة:".....
٣٤٦	ذكر مذكوره متابعت تخريج.....
٣٤٦	الحديث العاشر.....
٣٤٦	تراجم رجال.....
٣٤٦	يوه اهم فائده.....
٣٤٧	ترجمة الباب سره حديث مناسبت.....
٣٤٧	تراجم رجال.....
٣٤٧	عمرو بن علي.....
٣٤٧	ابن ابي عدي.....
٣٤٧	ابو يونس قشيري.....
٣٤٨	ابن عمر.....
٣٤٨	قوله: "لا تقتلوا الجنان إلا لاكل أهدري طفتين".....
٣٤٨	يواشكال اود هغبي جواب.....
٣٤٩	الحديث الثاني.....
٣٤٩	تراجم رجال.....
٣٤٩	ترجمة الباب سره مناسبت.....
٣٤٩	١٦- باب: "مَنْسُ مِنَ الدَّوَابِّ قَوَّاسِقُ يُقْتَلْنَ فِي الْحَرَمِ".....
٣٤٩	ترجمة الباب تحليل لغوي، صرفي او نحوي.....
٣٥٠	ترجمة الباب مقصد.....
٣٥٠	الحديث الاول.....
٣٥١	ترجمه.....
٣٥١	تراجم رجال.....
٣٥١	الحديث الثاني.....
٣٥١	ترجمه.....
٣٥٢	تراجم رجال.....

صفحة	مواضيع
------	--------

٣٥٢	ترجمه.....
٣٥٢	تراجم رجال.....
٣٥٤	قوله: فصل.....
٣٥٤	يوه اهم فائده.....
٣٥٤	عطاء.....
٣٥٥	جابر بن عبد الله الانصاري.....
٣٥٥	قوله: عن جابر بن عبد الله رضى الله عنهما رفعه.....
٣٥٥	قوله: قال ابن جرير وحبيب عن عطاء: فإن الشيطان.....
٣٥٥	دُمُتَابَعَتِ مَقْصَد.....
٣٥٢	دُمُذَكُورُهُ مَتَابَعَاتُو مَوْصُولًا تَخْرِيج.....
٣٥٢	ترجمة الباب سره د حديث مناسبت.....
٣٥٢	الحديث الرابع.....
٣٥٢	تراجم رجال.....
٣٥٢	عبد بن عبد الله.....
٣٥٧	قوله: قال: كما أمر رسول الله صلى الله عليه وسلم في شأ، فنزلت.....
٣٥٧	قوله: فَإِنَّا نَلْتَقَاهَا مِنْ فِيهِ، إِذْ خَرَجْتَ حَيَّةً مِنْ جَحْرَهَا.....
٣٥٧	قوله: نَلْتَقَاهَا:.....
٣٥٧	قوله: فَأَبْدَرْنَاهَا، نَلْتَقَاهَا، فَسَقْتْنَا، فَدَخَلَتْ جَحْرَهَا، أَفَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: وَقِيتَ شُرَكَاءُ كَمَا وَقِيتَ شُرَكَاءُ.....
٣٥٨	بِوَأَشْكَالٍ أَوْ ذَهْنِي جَوَاب.....
٣٥٨	قوله: وعن إسماعيل عن الأعشى عن إبراهيم عن علقمة عن عبد الله. مثله.....
٣٥٨	دُمُذَكُورُهُ تَعْلِيْقُ مَقْصَد.....
٣٥٨	دُمُذَكُورُهُ تَعْلِيْقُ تَخْرِيج.....
٣٥٨	قوله: قَالَ: وَإِنَّا نَلْتَقَاهَا مِنْ فِيهِ رَطْبَةٌ.....
٣٥٩	قوله: وَتَابَعَهُ أَبُو عَوَانَةَ عَنْ مَغْبِرَةَ.....
٣٥٩	دُمُذَكُورُهُ مَتَابَعَتِ مَقْصَد.....
٣٥٩	دُمُذَكُورُهُ مَتَابَعَتِ تَخْرِيج.....
٣٥٩	قوله: وَقَالَ حَفْصُ وَأَبُو مَعَاوِيَةَ وَسَلِمَانُ بْنُ قُرْمٍ عَنِ الْأَعْشَى عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنِ الْأَسَدِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ.....
٣٥٩	دُمُذَكُورُهُ بِالْأَعْلِيْقُ مَقْصَد.....
٣٥٩	دُمُذَكُورُهُ تَعْلِيْقَاتُو مَوْصُولًا تَخْرِيج.....
٣٦٠	دُمُذَكُورُهُ خَلَاصَه.....
٣٦٠	تراجم رجال.....
٣٦١	بِوَأَشْكَالٍ أَوْ ذَهْنِي جَوَاب.....
٣٦١	مغالطه چاته شوي ده؟.....

حقیقت خدہ دی؟..... ۳۲۲

صفحہ	موضوعات
------	---------

۳۲۲	دا مغالطہ ولی اوشوہ؟.....
۳۲۲	ذ بحث خلاصہ.....
۳۲۳	ذ حدیث نہ مستنبط بعض فوائد.....
۳۲۳	ذ حدیث ترجمہ الباب سرہ مطابقت.....
۳۲۳	الحدیث الخامس.....
۳۲۳	تراجم رجال.....
۳۲۳	نصرین علی.....
۳۲۴	ذ قضایہ کشکش اود نصرین علی ۴ رد عمل.....
۳۲۵	قوله: عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال: دخلت امرأة النار فی ہرہ.....
۳۲۵	قوله: امرأة.....
۳۲۵	دغہ بنخہ مؤمنہ وہ کہ کافرہ؟.....
۳۲۶	راجع خدہ دی؟.....
۳۲۶	قوله: ربطنہا، فلم تطعمہا، ولم تدعہا تأکل من خفاش الأرض.....
۳۲۷	ذ حدیث نہ مستنبط فوائد.....
۳۲۷	ترجمہ الباب سرہ ذ حدیث مناسبت.....
۳۲۸	قوله: قال: وحدثننا عبد اللہ عن سعید المقبری عن ابی ہریرہ.....
۳۲۸	دعبارت مطلب اود حدیث تخریج.....
۳۲۸	الحدیث السادس.....
۳۲۸	ترجمہ.....
۳۲۸	تراجم رجال.....
۳۲۹	ذ میری عجیبہ او حیرانوں کی عادتوںہ.....
۳۲۹	ذ ہول کال خوراک نبی یوہ دانہ دغمن.....
۳۲۹	ذ کمزورو پہ ذریعہ ذ رزق رسول.....
۳۷۰	ذ عربی ذبی ذ وسعت یو مثال.....
۳۷۰	ترجمہ الباب سرہ ذ حدیث مطابقت.....
۳۷۰	۱۶-باب: إِذَا وَقَعَ الدُّبَابُ فِي شَرَابٍ أَحَدِكُمْ فَلْيَقْبِضْهُ،.....
۳۷۰	اختلاف نسخ.....
۳۷۱	ذ ترجمہ الباب مقصد.....
۳۷۱	الحدیث الاول.....
۳۷۱	ترجمہ.....
۳۷۱	تراجم رجال.....
۳۷۲	تنبیہ (دامام بخاری یو وہم).....
۳۷۲	عبید بن حنین.....

صفحة	عنوانات
------	---------

۳۷۲..... یوہ بلہ تنبیہ

۳۷۲..... قوله: قَالَ اَنْسَ: اِذَا وَقَعَ الذِّهَابُ فِي شَرَابٍ اَحَدِكُمْ، فَلْيَفْسِهْ، ثُمَّ لِيَزْعِهْ، فَإِنْ فِي اِحْدَى جَنَاحِهِ دَاءٌ، وَالْآخَرَى شِفَاءٌ.....

۳۷۲..... ذُ الذِّهَابُ تَحْقِيقٌ.....

۳۷۲..... ذُ شَرَابٍ نَهْ مَرَادٌ.....

۳۷۲..... قوله: فَلْيَفْسِهْ.....

۳۷۲..... خُومَرُهُ غُوبِيٌّ وَرَكُولٌ يَكَارِدِي يَوْ يَا دَرِي؟.....

۳۷۴..... قوله: فَإِنْ فِي اِحْدَى جَنَاحِهِ دَاءٌ.....

۳۷۴..... دَاءٌ نَهْ خُ مَرَادٌ دِي؟.....

۳۷۴..... ذُ زَهْرُو وَالْاَوَزَرُ كُومُ يَوْ ي؟.....

۳۷۵..... حَدِيثٌ بِهِ حَقِيقَتُ بَانْدِي مَحْمُولٌ دِي كَهْ پَهْ مَجَازٌ.....

۳۷۵..... تَرْجُمَةُ الْبَابِ سِرُهُ دُ حَدِيثٌ مَطَابَقَتْ.....

۳۷۵..... الْحَدِيثُ الثَّانِي.....

۳۷۵..... تَرَاجُمُ رِجَالٍ.....

قوله: عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ قَالَ: غَفَرْتُ لِمَرْأَةٍ مَوْتَتْ بِكَلْبٍ عَلَى رَأْسِ رَكِي يَلْهَثُ قَالَ:

۳۷۲..... كَأَدَيْقَظَةِ الْعُظْشِ.....

۳۷۲..... ذُ مَوْسَهْ مَعْنِي أَوْ مَادَهْ دَأَشْتَقَاقٌ.....

۳۷۲..... ذُ رَكِي مَعْنِي أَوْ ضَبْطٌ.....

۳۷۷..... ذُ يَلْهَثُ مَعْنِي لَغَوِيٌّ أَوْ صَرْفِيٌّ تَحْقِيقٌ.....

۳۷۷..... قوله: فَتَزَعَتْ خَفِيهَا، فَأَوْنَقَتْهُ بِجَمَارِهَا، فَتَزَعَتْ لَهُ مِنَ الْمَاءِ، فَغَفَرْتُ لَهَا بِذَلِكَ.....

۳۷۷..... خَنَازِرُوهْ سِرُهُ بِنَهْ سِلُوكٌ.....

۳۷۷..... تَرْجُمَةُ الْبَابِ سِرُهُ دُ حَدِيثٌ مَنَاسِبَتْ.....

۳۷۷..... الْحَدِيثُ الثَّالِثُ.....

۳۷۷..... تَرَاجُمُ رِجَالٍ.....

۳۷۸..... ذُ كَمَا أَنْكَ هَهْنَا مَعْنِي.....

۳۷۸..... تَرْجُمَةُ الْبَابِ سِرُهُ دُ حَدِيثٌ مَطَابَقَتْ.....

۳۷۸..... الْحَدِيثُ الرَّابِعُ.....

۳۷۹..... تَرَاجُمُ رِجَالٍ.....

۳۷۹..... الْحَدِيثُ الْخَامِسُ.....

۳۷۹..... تَرَاجُمُ رِجَالٍ.....

۳۸۰..... أَبُو هُرَيْرَةَ.....

۳۸۰..... الْحَدِيثُ السَّادِسُ.....

۳۸۰..... تَرَاجُمُ رِجَالٍ.....

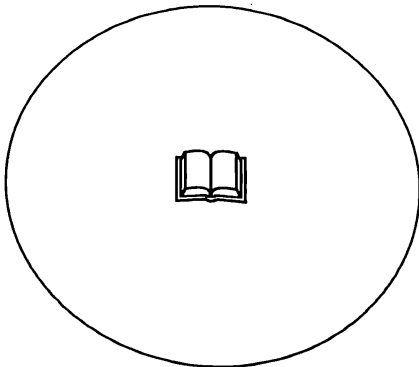
قوله: أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ: مَنْ اقْتَنَى كَلْبًا، لَا يَفْنَى عَنْهُ زَرْعًا، وَلَا ضَرْعًا، انْقَصَ مِنْ عَمَلِهِ كُلُّ يَوْمٍ قِيرَاطٌ.....

۳۸۱.....

د قیراط معنی او مراد ۳۸۱

صفحه	عنوانات
------	---------

۳۸۱	روایاتو کښې اختلاف او په هغې کښې تطبیق:
۳۸۲	د اجر نقصان به د کوم ځاني نه کیږي؟
۳۸۲	د اجر د نقصان سبب څه دي؟
۳۸۳	دا ممانعت تنزیهي دي که تحریمي؟
۳۸۳	د کورونو او مکانونو د حفاظت د پاره د سپي ساتلو حکم
۳۸۴	د سپو ساتلو د ممانعت حکمتونه
۳۸۴	قوله: فقال السائب: أنت سمعت هذا من رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ قال: إي، ورب هذه القبلة
۳۸۴	قوله: كلمه إي حرف ایجاب
۳۸۵	قوله: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم أمر بقتل الكلاب
۳۸۵	د سپو د وژلو حکم
۳۸۵	د آنمه اریعه مذاهب
۳۸۶	د ملاحد یو اعتراض او د هغې جواب
۳۸۷	ترجمة الباب سره د حدیث مطابقت
۳۸۷	تمه خلاصه کتاب بدء الخلق

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۶۳- کتاب بدء الخلق

دلته نه امام بخاری رحمہ اللہ کتاب بدء الخلق شروع کوی د امام بخاری رحمہ اللہ دا کتاب جامع الصحيح دی او جامع ہفہ کتاب ته وائی په کوم کښې چه په قول د عبدالعزیز محدث دهلوی رحمہ اللہ (۱) د حدیث اته واره ابواب موجود وی. اود بعض محققینو خیال دی چه هغه عام مضامین ته جامع زی هم په دغه مضامینو کښې یو مضمون د تاریخ هم دی (۲)

امام بخاری رحمہ اللہ ددې خانی نه د تاریخ مضمون شروع کوی اود کتاب المغازی پورې هم دغه د تاریخ مضمون روان دی. د تاریخ دوه حصې دی د یو تعلق د تخلیق د دنیا سره دی اود دویم تعلق سرور کائنات سردار دوعالم رحمہ اللہ سره دی. حضرات علماؤ په دواړو اجزاؤ او دواړو قسمونو باندې مستقل کتابونه لیکلی دی. حضرت شاه عبدالعزیز محدث دهلوی رحمہ اللہ فرمائی: د تاریخ اوسیر د احادیثو دوه قسمونه کړي شوی دی. ① هغه احادیث چه د آسمان، زمکې، حیوانات، شیاطین، د فریتو پیدائش د تیرو شوو انبیاء علیهم السلام اود پخوانو امتونو سره متعلق دی. دا قسم احادیث بدء الخلق په نوم سره یادولې شی. ② هغه احادیث کوم چه زمونږ دپیغمبر رحمہ اللہ وجود بامسعود اود صحابه کرامو رحمہم اللہ اود رسول الله رحمہ اللہ د عظیم آل اولاد سره متعلق دی اود سرور دوعالم رحمہم اللہ د پیدائش نه د وفات په حالاتو باندې مشتمل دی هغه د سیر په نوم باندې موسوم دی لکه سیرت ابن اسحاق، سیرت ابن هشام، سیرت ملاعمر دی نه علاوه په دې موضوع باندې نور ډیر زیات کتابونه لیکلي شوی دی. (۳)

د بدء الخلق اوسیرت ابتدائی مؤلفات: د دنیا د شروع کیدو په موضوع باندې دحضرت امام بخاری رحمہ اللہ هم یو مستقل تالیف دی د کوم نوم چه کتاب بدء الخلق وای بل البدء والتاریخ په نوم سره د ابوزید احمد بن سهل بلخی رحمہ اللہ د کتاب تذکره هم ملاویری. (۴) او سیرت نبویه علی صاحبها الف الف تحیه په سلسله کښې خو بلامبالغه په سوونو زرگونو کتابونه لیکلي شوی دی چه هغه شمیرلې هم نه شی. د حاجی خلیفه وینا ده چه په سیرت باندې د ټولو نه اول محمد بن اسحاق رحمہ اللہ کتاب لیکلی دی او ابوالقاسم عبدالرحمن سهیلی رحمہ اللہ تحقیق دادي چه د سیرت په موضوع باندې د ټولو نه اول امام ابن شهاب زهري رحمہ اللہ قلم اوچت کړې دی. (۵)

(۱) مجاله تاليف قاري، مطبوعه فؤاد جامعہ، ص: ۷۸، اقسام کتب حدیث.

(۲) د تفصیل دپاره اوگورنی کشف الباری: ۱۵/۱-۱۶ اووم بحث د مقدمه.

(۳) مجاله تاليف اردو، ص: ۲۳۴-۲۳۵.

(۴) فوائد جامعہ شرح عجاله نافعہ: ۲۳۴.

(۵) کشف الظنون ۱۲/۴ والروض الانف للسبلی: ۱۲۲/۱.

راجع قول: لیکن صحیح خبره داده چه د سیرت نگارنی شروع حضرت ابان بن عثمان بن عفان رضی الله عنه نه شوې ده. بیا عروه بن زبیر رضی الله عنه په دې موضوع باندې قلم اوچت کړو. بیا د شرجیل بن سعد رضی الله عنه نوم راځی او بیا د امام زهري رحمته الله علیه او اقای رحمته الله علیه او ابن سعد رحمته الله علیه وغیره هم په دې موضوع باندې کتابونه لیکلي دي. ابن سعد رحمته الله علیه الطبقات الکبری لیکلي دي. دې خوداد طبقات کتاب لیکن په هغې کښې هغه د رسول الله صلی الله علیه و آله مکمل سیرت لیکلي دي. د امت بعض علماء داسې دی چاچه مستقل تاریخ لیکلي دي او د تاریخ دغه دواړه جزونه یعنی د دنیا د آبادیدو شروع او د سیرت نبویه علی صاحبها الف الف تحیه ذکر کړې دي. لکه امام ابن جریر طبری رحمته الله علیه او حافظ ابن کثیر دمشقی رحمته الله علیه او امام بخاری رحمته الله علیه هم دا دواړه زمانې په خپل جامع صحیح کښې جمع کړي دي.

چنانچه مصنف علام رحمته الله علیه اوس دلته بدء الخلق ذکر کوی او حضرات انبیاء عظام علیهم السلام چونکه دالله تعالی په مخلوق کښې د ټولو نه زیات اعلی او اکمل، اشرف او اوچت دی. لهدا ددوی ذکر اول دي او په انبیاء کرام علیهم السلام کښې اشرف او اکمل سید المرسلین خاتم النبیین حضرت محمد صلی الله علیه و آله دي. لهدا د حضور پاک سیرت تذکره هم امام بخاری رحمته الله علیه کړې ده او د حضور پاک د سیرت یو ښکلي باب صحابه کرام رضی الله عنهم دي. نودهغوی مناقب او محاسن نی هم ذکر کړي دي. دغه شان د رسول الله صلی الله علیه و آله د سیرت طیبه یووسیع او زړه راښکونکې باب مغازی هم دي په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه د مغازی هم اهماام سره ذکر کړې دي چه دمغازی په ذریعه عروج او ترقی اسلام ته حاصله شوه هغه دنیا پیژنی. (۱)

د نسخواختلاف او راجع قول: اکثر د بخاری شریف رواة دلته بهمهله ذکر کړې ده سواد ابوذر نه چه دهغه په نسخه کښې بهمهله نشته دي. بل د اکثر په نیز عنوان د کتاب سره معنون دي خود نسفی په نسخه کښې عنوان «(ابواب بدء الخلق)» سره معنون دي (۲) خو راجع د اکثر ناسخینونسخې دی ځکه چه مؤلف علام رحمته الله علیه ددې ځانې نه بالکل یونوې بحث شروع کوی ځکه دهغوی دعادت موافق دلته بهمهله هم کیدل پکار دی او عنوان هم په لفظ کتاب سره معنون کیدل پکار دی

(۱) د مصر نامور متکلم شیخ الاسلام مصطفى صبری رحمته الله علیه لیکي: «ان المؤلفين كثيرون. وليس ابن هشام الشنفرى: ٢١٨ هجرى أقدمهم. والتأليف يبتدئ من أبان بن عثمان رضی الله عنه المولود: ٢٠ هجرى. ثم عروة بن الزبير، المولود بعد أبان بقليل. ثم شرجيل بن سعد، ثم الزهري، المولود: ٥٠ هجرى، وهو أستاذ أستاذ البخارى. وإمام كبير فى الحديث، لقى عبد الملك بن مروان. وعمر بن عبد العزيز، ويحتمل أن يكون تأليفه فى المغازى بإشارة الأخير». موقف القفل والعلم واعالم من رب العالمين: ٧/١ بحواله فوائد جامعه بر عجاله نافعه: ٢٣٥.

ابومعشر نجيع سندهي رحمته الله علیه دا نجيع بن عبد الرحمن دي ابو معشر ددوي کښت دي، د سنده سره تعلق لرلو په وجه ورته سندهي وائی. او چونکه د بني هاشم آزاد کړي شوي غلام وو په دې وجه د ولاء هاشمي نسبت لری دي د دويمې صدني د نصف آخر یونوموړې سیرت نگارونه دي خو په علم روايت حديث کښې ضعیف او کمزوري شمیرلې کيږی او گورنی خلاصه الغرر جی: ٤٠٦ فصل التفاریق حرف النون. والکنى والأسماء لمسلم بن الحجاج وتعليقاته ١٢/٢ رقم: ٣٢٨٦.

(۲) تعليقات الامع ٣٣١/٧ والکنز المتوازی: ١١٦/١٣-١١٥.

(۳) عمدة القاری: ١٥/١٠٧ فتح الباری: ٢٨٧/٦ وشرح القسطلانی: ٢٤٨/٥.

لفظ بدء به فتح د باء سکون د دال او په آخره کښې همزه - د فعل په وزن باندې مصدر دې بدء الشیء د بدء معنی ده ابتدائت، چه ما دا کار شروع کړو. د باب افعال نه هم ددې دغه معنی ده او فظ خلق په معنی د مخلوق یعنی مصدر په معنی د مفعول دې او د بدء الخلق نه مراد خلق المخلوق دې. په دې کتاب کښې امام بخاری رحمته الله علیه د الله تعالی د مخلوقاتو په شروع کیدو باندې بحث کوی. (۱) ماقبل کتاب سره مناسبت: د کتاب بدء الخلق د ماقبل بحثونو جهاد، خمس وجزیه سره دوه مناسبتونه بیان کړې شوی دی. ① حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چه په جهاد کښې د خان نه هم بعض وخت لاس وینخلې کیږی. چنانچه ددې مضمون ذکر کولو نه پس بدء الخلق ذکر کولو سره دې طرف ته اشاره کړې شوې ده چه مخلوقات حادث دی آخر دوی به یوه ورځ فنا کیږی او دالله تعالی لم یزل نه علاوه هیچاته هم همیشه والی اودوام حاصل نه دې. په هدی الساری کښې حافظ رحمته الله علیه لیکي: «..... إنما ذکر بدء الخلق عقب کتاب الجهاد، لما أن الجهاد يشمل على إزهاق النفس، فأراد أن يذكر أن هذه المخلوقات محدثات، وأن ما لها إلى القضاء وأنه لا خلود لأحد» (۲)

② خود حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه په خیال کښې دا احتمال هم لرې نه دې چه د نبی صلی الله علیه و آله وسلم د مغازی تذکره د کتاب الجهاد تکمله ده چه مغازی د جهاد په ډیرو مسائلو کښې اسوه او مقتدا دې. چنانچه مقصود هم دغه ذکر د مغازی وو هم دغه وجه ده چه حضرت مصنف رحمته الله علیه اباحت مغازی په ډیر تفصیل سره ذکر کړې دی او کله چه هغوی مغازی ذکر کړو اودې ته نی دومره حیثیت او اهمیت ورکړو نو مناسب دا وو چه د نبی صلی الله علیه و آله وسلم احوال هم ذکر کولې شو چه د حضور پاک تذکره هم د مقاصد نه ده. چنانچه ددې احوالو هم ښه وضاحت او کړې شو. بیا د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم د صحابه کرامو رضی الله عنهم تذکره او کړې شوه چه دهغوی په مغازی کښې هم دغه مجاهد او مقاتل وو. دې نه علاوه د نبی پاک صلی الله علیه و آله وسلم په تذکره مبارکه باندې د حضرات انبیاء کرام علیهم السلام تذکره په تمهید کښې مقدم کړه په دوی کښې د ټولو نه اول حضرت آدم عليه السلام دې. چنانچه دهغوی تذکره او کړې شوه اودهغوی د پیدائش او تخلیق تذکره او کړې شوه. دې نه وړاندې تمهیداً بدء الخلق بیان کړې شو چه راتلونکی اباحت تعلق هم دې بدء الخلق سره دې. فتامل. (۳)

۱- باب: ما جاء في قول الله تعالى: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ﴾ / الروم: ۲۷

قَالَ الرَّبُّ بْنُ خُثَيْمٍ الْحَسَنُ: كُلُّ عَلَيْهِ مَيِّتٌ. وَهَيِّنٌ مَيِّتٌ مِثْلَ لَيْلٍ وَلَيْلٌ، وَمَيِّتٌ وَمَيِّتٌ، وَصَبِيٌّ وَصَبِيٌّ. (وَأَقْبَيْنَا) / ق: ۱۵: / أَفَاعَمَا عَلَيْنَا جِئْنَا أَلَا كُنْهُمُ أَلَا خَلَقْنَاهُمْ. (الْقُوبُ) / فاطر: ۳۵ / وق: ۳۸: / أَلَنْ نَسْجُدَ. (وَأَطُورًا) / انور: ۱۴: / طُورًا كَذَا وَطُورًا كَذَا، عَذَابُ طُورَةٍ أَمَى قَدَرَةٍ. د ترجمه الباب مقصد: ددې باب مقصود دادې چه دالله تبارك و تعالی نه علاوه څومره څیزونه دی هغه ټول په ټول مخلوق دې. هم هغه یو قدیم ذات دې. حضرت ګنګوهی رحمته الله علیه فرمائی: «والمقصود من هذا

(۱) عمدة القاری: ۱۰۷/۱۵، فتح الباری: ۶/۲۸۷.

(۲) هدی الساری: ۵۵ ذکر مناسبت الترتیب المذکور.....

(۳) الأیوب و التراجم للکانه هلی: ۲۰۹/۱ و الکتر المتواری: ۳۲۹/۱ المقدمة الفائدة الثالثة عشرة.

الباب إنبات أنه ليس شيء سواه تبارك وتعالى قد بما بهل الكل محدث ومخلوق» (۱) نور تفصيل به وړاندې په خپل مقام باندې راځي ان شاء الله.

مکمل ایت شریف او ذهني مختصر توضیح: امام بخاری رحمته الله دلته د ترجمه الباب لاندې چه کم آیت ذکر کړي دي هغه مکمل داسې دي:

(وَهُوَ الَّذِي بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ) ترجمه: اوهم هغه دې چه په اول ځل باندې جوړول کوي، بيا به هغه دوباره کوي اود آسان دی په هغه باندې اود هغه شان د ټولو نه اوچت دي په زمکه او آسمان کښې اوهم هغه دې د زبردست حکمتونو والا (۲) شيخ الاسلام شېبېر احمد عثمانی رحمته الله ددې آیت لاندې ليکي: يعنی د الله تعالی د قدرت په وړاندې خو ټول برابر دي ليکن ستاسو د محسوساتو په اعتبار سره د اول ځل پيدا کولو په نسبت سره په دويم دوباره پيدا کول آسان کيدل پکار دی بيا دا عجيبه خبره ده چه په اول ځل پيدا کولو باندې هغه قادر منی او په دويم ځل راپيدا کول مستبعد او گټور ننی. يعنی د اعلى نه اعلى صفات اود اوچت نه اوچت شان هم دهغه دې د آسمان اوزمکې يوشی په خپل حسن او ښکلا کښې د هغه د شان او صفت سره لگاؤ نه شی ساتلی مساوی کيدل خو لري خبره ده. هغه خوددې نه هم اوچت او بالا دې ترکومي چه مخلوق دهغه د جمال او جلال تصور کولې شی بلکه کومه خوبۍ چه چرته موجود ده دغه دهغه د کمالاتو يوه ادنی نمونه ده..... (۳)

قوله: وقال الربيع بن خثيم والحسن: كل عليين اوحضر ربيع بن خثيم رحمته الله اوحسن بصري رحمته الله دواړه فرماني چه دا ټول دهغه دپاره آسان دی

د مذکور اثر مطلب او مقصد: په دې اثر کښې کله نه مراد بدء او اعاده ده. اومطلب دادې چه مخلوق پيدا کول، بيا دا واپس راگرځول دادواړه کارونه دالله تعالی دپاره آسان دی دالله تعالی د قدرت کامله په وړاندې ټول برابر دی. اود امام بخاری رحمته الله مقصد ددې اثر ذکر کولونه دلته دا خبره ده چه په آیت مبارک کښې کوم لفظ (أَهْوَنُ) راغلې دي هغه اگر چه اسم تفضيل دي ليکن مراد دي نه صفت محضه دي. دا خبره داسې او گټور ننی چه اسم تفضيل د فعل نه مشتق داسې صفت ته وائی چه په دوو څيزونو کښې مثلاً مشترک وی ليکن په دې کښې په يو کښې هغه صفت څه زيات موندلې شی لکه خلیل اعلم من سعيد په دې مثال کښې خلیل اوسعيد دواړه دعلم په صفت کښې مشترک دی خو دا صفت د سعيد په مقابل کښې په خلیل کښې زيات دي دا خو شو د اسم تفضيل اصل مطلب اومفهوم ليکن اسم تفضيل کله کله دتفضيل دمعنی نه خالی اوعاری هم استعمالیږي لکه چه الله اکبر، دغه شان د مشهور شاعر فرزדق دا شعر:

(۱) الأبواب والتراجم للکاتب الحلوی: ۲۰۹/۱ ولامع الدراری: ۳۴۴/۷ والکنز المتواری: ۱۳/۱۲۲.

(۲) ترجمه شيخ الهند مطبوع مع تفسير عثمانی: ۵۴۱.

(۳) حواله بالا قال الإمام الکشميري رحمه الله: فيض الباري: ۱/۴ أني بصيغة التفضيل رعاية لحال المخاطبين و مجازاة لهم. فان الإعادة عندهم أسهل من الإبداع. وإلا فالكل سواء بالنسبة إلى قدرته، فإن الله تعالى لا مكروه له.

بیّن دعائهم أعز وأطول^(۱)

إن الذي سمك السماء بني لنا

که چری دآیت مبارک لفظ «أَهْوَنُ» په تفضیل باندې محمول کړې شی نو مطلب به داسی چه د خلق په مقابل کېنې اعاده د الله تعالی دپاره آسانه ده کوم چه خلاف مقصود دی. مقصود خود الله تعالی د قدرت کامله بیان دی په دې وجه «أَهْوَنُ» دلته د هین په معنی کېنې دې کوم چه صفت محضه دې چه دالله تعالی د پاره دواړه فعل آسان دی. چنانچه اسم تفضیل دلته په خپل اصل مفهوم باندې نه دی. علامه کرمانی رحمته الله علیه فرمائی «و غرضه أن أهون على هين، أي: لا تفاوت عند الله بين الإبداء والإعادة، كلاهما على السواء في السهولة»^(۲) دا خوشود حضرت ربیع حضرت حسن او حضرت امام بخاری رحمهم الله وغیره رانې. صحابه کرامو رضی الله عنہم کېنې د حضرت ابن عباس او ابن مسعود رضی الله عنہم هم دغه قول دې بلکه د حضرت ابن مسعود رضی الله عنہ خو قرات «وَهُوَ عَلَيْهِ هَيِّنٌ» دې^(۳) خو ډیر مفسرین په کوم کېنې چه حضرت مجاهد رضی الله عنہ هم شامل دې لفظ «أَهْوَنُ» په معنی د تفضیل باندې محمول کوی. هم دا شیخ الاسلام شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه هم په خپل مخبر کېنې اختیار کړې دې اود آیت مبارک محمل محسوسات انسانی دې چه په عام توگه د خلقو په نیز په اول خل یوشی جوړول مشکل وی. یوخل چه کله شی تیار شو نودهغې په شان جوړول بیا گران نه وی. اوس دا خو مره عجیبه خبره ده چه الله تعالی خو خالق منی خو ولې معید دې اونه منلې شی؟^(۴) بهرحال دواړه تفسیرونه په خپل خپل ځانی صحیح دی. لیکن امام بخاری رحمته الله علیه اولنې تفسیر اختیار کړې دې^(۵)

قوله: هَيِّنٌ، وَهَيِّنٌ، مِثْلُ: لَيْسَ وَلَيْسَ، وَمَيْتٌ وَمَيْتٌ، وَضِيقٌ وَضِيقٌ: په دې ټولو کلماتو کېنې اولنې لفظ تخفیف سره او دویم تشدید سره دې. په دې عبارت کېنې امام بخاری رحمته الله علیه دې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چه دلته په دې کلماتو کېنې دوه لغتونه دی^(۶) امام ابو عبیده رحمته الله علیه دسورة الفرقان آیت «لِيُنْجِيَّ بِهِ بَلْدَةً مَّيْتًا»^(۷) په تفسیر کېنې فرمائی: «هي مخففة معزلة هيِّنٌ وليِّنٌ وضيق بالتخفيف فيها والتشديد»^(۸) دې سره متعلق څه ابحاث کتاب التفسیر کېنې مونږ بیان کړی دی^(۹)

^(۱) انظر هداية النحو: ۸۲ وجامع الدروس العربية: ۱۴۹ الباب الثاني... (أفعل) لغير التفضيل، وديوان الفردق وروح المعاني: ۲۲/۲۱، الروم: ۲۷.

^(۲) شرح الكرمانی: ۱۳/۱۵ وعمدة القاری: ۱۵/۱۵.

^(۳) فتح الباری: ۲۸۷/۶ وتفسیر الإمام ابن کثیر: ۵/۸۴ وروح المعانی: ۲۱/۵۲-۱۰۱ والکشاف: ۳/۴۶۲-۴۶۱.

^(۴) حواله جات بالا. آیت مبارک کېنې نور احتمالات هم دی دهغې دپاره اوگورنې محوله بالاکتب او نور کتابونه د تفسیر.

^(۵) قال الإمام السندی رحمه الله: ((كل عليه هين)): يريد أن أهون مجرد عن معنى التفضيل لا استواء الكل. وغالب العلماء حلوله على التفضيل بالنسبة إلى قياس العباد، أي هو أسهل عليه بالنظر إلى قياسكم، فيكف تنكرونه مع إثبات البده. حاشية السندی على البخاری المطبوع مع صحيح البخاری: ۱/۴۵۳ (قدیمی).

^(۶) عمدة القاری: ۱۵/۱۷ وشرح الكرمانی: ۱۳/۱۵.

^(۷) سورة الفرقان: ۴۹.

^(۸) فتح الباری: ۲۸۷/۶ ومجاز القرآن: ۲/۷۶-سورة الفرقان.

الرابع بن خثیم: دا کبیر تابعی حضرت ربیع بن خثیم^(۱) عائد بن عبد الله بن موهبة بن منقذ ثوری کوفی رضی اللہ عنہ دی^(۲) ابو یزید د دوی کنیت دی^(۳) دی د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه مرسلأ روایت کوی بل حضرت ابن مسعود، ابویوب انصاری، یو انصاری بنخه، عمرو بن میمون اودی او عبد الرحمن بن ابی لیلی رضی اللہ عنہ وغیره نه د حدیث روایت کوی ددوی نه د حدیث روایت کونکو کنبی دهغوی خامن عبد الله، نیز منذر ثوری شعبی هلال بن یساف ابراهیم نخعی او بکر بن معز رحمهم الله وغیره شامل دی^(۴)

دهغوی رضی اللہ عنہ د حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ د اجل او محبوب تلامذه نه واکثر به هغوی سره اوسیدو. د حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ خونی ابو عبیده رضی اللہ عنہ فرمائی چه د ابن مسعود رضی اللہ عنہ په مجلس کنبی به نی چه کله تشریف راوړو نو دواړه به په افاده و استفاده کنبی مشغول کیدل. د مجلس والونه به چاته تر هغه وخته پوري د پاسیدو اجازت نه وو ترکومې چه به دا دواړه فارغ شوې نه وو. او حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ به ربیع رضی اللہ عنہ ته وئیل ابو یزید! که رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم تاته کتلي نوضرور به نی تاسره محبت کولو اوزه چه کله هم تاته گورم نوماته مخیتین رایا دیږی^(۵) دی مخضرم تابعی دی هغه د نبوت زمانه خولیدلې ده لیکن د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم زیارت نی نه دی کړې په دی وجه به د ده د نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم نه روایت مرسل شمیرلې شی^(۶) د دوی فضائل او محاسن بې شمیره دی د څه مونږ دلته تذکره کوو یحیی بن معین رضی اللہ عنہ فرمائی: «(لا سأل عن مثله)»^(۷) حضرت شعبی رضی اللہ عنہ فرمائی: «کان من معادن الصدق»^(۸) د مشهور تابعی ابوالوال شقیق بن سلمه رضی اللہ عنہ نه تپوس او کړې شو «أما أکبر؟ أنت أوالرهم بن خثیم؟» وئی فرمایل: «أنا أکبر منه سناً، وهو اکبر مني عقلاً»^(۹) یعنی په عمر کنبی خو زه لونی یم لیکن په عقل او فهم کنبی هغه لونی دی. امام عجللی رضی اللہ عنہ فرمائی: «تأهلی ثقة، وکان خیاراً»^(۱۰) حافظ ذهبی رحمته الله

(۱) کشف الباری کتاب التفسیر، اول سورة النحل ص: ۳۵۱.

(۲) د دې لفظ مشهور ضبط خاء معجمه ضمه اوتاء مثله فتحه ده، یعنی تصفیر سره خو داد خاء فتحه سره هم لوستلې شوې دي اویا په مینځ کنبی ده یعنی خثیم لیکن رومیې ضبط راجع دي چه مصفر دي تعلیقات تهذیب ابن حجر: ۲/۲۹۴ و التقریب له: ۱/۲۹۴ رقم: ۱۸۹۳ و حلیه الأولیاء: ۲/۱۰۵ و خلاصة الخزرجی: ۱۱۵، من اسه ربیع.

(۳) تهذیب الکمال: ۷۱/۹-۷۰ و سیر اعلام النبلاء: ۴/۲۵۸ و اكمال مغلطی: ۴/۳۳۳.

(۴) حواله جات بالا و طبقات ابن سعد: ۱۸۲/۶.

(۵) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره او گورنی تهذیب الکمال: ۷۱/۹.

(۶) د آیت مبارک جزء (وَقِيمَ الْمُؤْمِنِينَ) (الحج: ۳۴) طرف ته اشاره ده، د مخیت دوه معانی خودلې شوی دی ① المظمن ② المتواضع، الخاضع لربه، و تعلیقات سیر اعلام النبلاء: ۴/۲۵۸. تهذیب الکمال: ۷۲-۷۴ و تهذیب ابن حجر: ۲/۲۹۴ و حلیه الأولیاء:

۷/۲ و سیر اعلام النبلاء: ۴/۲۵۸ و الطبقات ابن سعد: ۱۸۲/۲.

(۷) تقریب ابن حجر: ۱/۲۹۴ رقم: ۱۸۹۳ و سیر اعلام النبلاء: ۴/۲۵۸.

(۸) تهذیب الکمال: ۷۲/۹ و تهذیب ابن حجر: ۲/۲۹۴ الجرح والتعديل: ۲۲۲/۴.

(۹) حواله جات بالا. دغه شان شعبی رضی اللہ عنہ فرمائی: ((کان الربیع أروع أصحاب عبدالله)) سیر اعلام النبلاء: ۴/۲۶۱.

(۱۰) تهذیب الکمال: ۷۲/۹.

(۱۱) تهذیب ابن حجر: ۲/۲۹۴.

فرمائی: «(الإمام، القدوة، العابد..... أحد الأعلام)» حضرت شعبی رضی اللہ عنہ وانی چہ حضرت ربیع رضی اللہ عنہ د بلوغت نہ پس کله هم چرتہ په یو مجلس کښې کینه ناستو. فرمائیل به نی چه زه په دغه مجالسو کښې خکه نه کینم چه په چا باندې ظلم کوښکې اووینم اود هغه نصرت او امداد نه شم کولې یا یو سړې په بل سړی باندې د دروغو الزام اولگوې نویا خو به معامله چونکه زما په وړاندې وی په دې وجه به د شهادت د پاره مجبور کولې شم یا د نظر حفاظت اونه کړې شم، یا یو مسافرت له لار اونه خودلې شم، یا د چا نه څه پښېریوڅی اوزه هغه اوچتولوسره هغه ته ور نه کړې شم. (۱)

حضرت ابو وائل رضی اللہ عنہ فرمائی یوځل مونږ حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ سره سیل دپاره لاړو ربیع هم مونږ سره وو. په تلو تلو کښې مونږ په یولوهار تیریدو حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ اوسپنه په اور کښې سوزیدلوسره اولیدله. ربیع هم هغه اور اولیدلو اوچکر خورلوسره راپریوتلو. حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ وړاندې تیرشو تردې چه مونږ ټول د دریاه فرات په غاړه یوې بهتښی ته اورسیدو کله چه حضرت عبدالله رضی اللہ عنہ په هغه بهتښی کښې دننه اور اولیدلو نو دا آیت نی اولوستلو (إِذَا رَأَوْهُمُ قَمَّانٌ يَّعِيبُ سَمْعُهَا أَعْظًا وَبُصْرُهَا إِذَا رَأَتْهُنَّ أَصْغَتْ أَصْفًا مَقْرِنَيْنِ دَعَا هَاتَا لِكُتُبُورًا لَا تَدْعُوا الْيُسْرَىٰ يُسْرَىٰ وَأَجِدَا وَادْعُوا يُسْرَىٰ أَكْثَرًا) (۲)

نوحضرت ربیع رضی اللہ عنہ بې هوشه شو نومونږ هغه راوچت کړو اود هغه کورته مو اورسولو هغه سحر بی هوشه شوې وو او گذاره نی د ماښام نه پس اوشود. (۳) فرمائیل به نی چه په هریوکار کښې چه دالله تعالی رضا شامل نه وی هغه ختمیږی. (کل مالایاراده وجه الله یضمحل) (۴) د شپې به نی خوب نه کولو یوځل ورته لوړ عرض اوکړو پلاره تاسو ولې نه اوده کیږنی؟ ونی فرمائیل چه داسې کس به ولې اوده کیدلو په چا چه دحملې کولو خطر ده وی؟ (۵)

د حضرت ربیع رضی اللہ عنہ د وفات په وخت دهغه لوړ ژړل نوونې فرمائیل لورې دا ژارې ولې؟ بلکه داسې وایه چه زما خوش نصیبی چه زما پلار ته خیر ملاؤ شو. (۶) د عبيدالله بن زیاد د حکومت په زمانه کښې ۶۴ هجری کښې وفات شوي. (۷)

د انمه سته په نیز د هغوی روایات دی خو امام ابوداؤد د سنن په ځانی خپل کتاب القدر کښې د هغوی نه روایت اخستی دې. (۸) اود حضرت حسن بصری رضی اللہ عنہ حالات کتاب الإيمان باب (وَأَنَّ طَائِفَتَيْنِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ افْتَنُوا.....) (لاندې تیر شوی دی (۹)

(۱) سیر اعلام النبلاء: ۴/۲۵۸ نورفرمانی ((وكان يعد من غلاء الرجال)).

(۲) تهذيب الكمال: ۹/۷۵ وحلبه الأوليا: ۲/۱۱۶ والطبقات الكبرى لابن سعد: ۶/۱۸۳.

(۳) سورت الفرقان آیت: ۱۴-۱۲.

(۴) تهذيب الكمال: ۹/۷۵ وحلبه الأوليا: ۲/۱۱۰.

(۵) تهذيب الكمال: ۹/۷۲ وسیر اعلام النبلاء: ۴/۲۵۹ والطبقات الكبرى لابن سعد: ۶/۱۸۶.

(۶) سیر اعلام النبلاء: ۴/۲۶۰ وحلبه الأوليا: ۲/۱۱۵-۱۱۴.

(۷) تهذيب الكمال: ۹/۷۶ وحلبه الأوليا: ۲/۱۱۴.

(۸) تهذيب الكمال: ۹/۷۶ والطبقات الكبرى لابن سعد: ۶/۱۹۳ وخلاصة الخزرجي: ۱۱۵. ابن قانع دهغوی دوفات کال ۶۱ هجری

لیکلې دي

(۹) تهذيب الكمال: ۹/۷۶ وخلاصة الخزرجي: ۱۱۵ وإكمال منطاني: ۴/۳۳۳.

ددواو اثارو تخریج: د حضرت ربیع علیه السلام اثر امام طبری علیه السلام په خپل تفسیر کښې ابن وکیع، عن یحیی، عن سفیان، عن منذر په سند سره د حضرت ربیع علیه السلام نه موصول نقل کړې دي. (۱) او د حضرت حسن علیه السلام اثر هم طبری علیه السلام د قتاده علیه السلام په طریق سره موصول نقل کړې دي. په دې کښې سره د دې چه د حضرت حسن علیه السلام تصریح نشته دې خویبام د حافظ علیه السلام خیال هم دغه دې چه قتاده د حسن نه روایت کوی بیاد دې الفاظ هم مختلف دی. والله اعلم. (۲)

قوله: ((أَقْعَيْنَا): أَفَاعْيَا عَلَيْنَا حِينَ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقَكُمْ: په دې کښې امام بخاری علیه السلام د

یوبل آیت مبارک طرف ته اشاره کړې ده. ارشاد باری تعالی (أَقْعَيْنَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ) (۳) د آیت ترجمه داده: ولې مونږ سترې شو په اول ځل جوړولو سره؟ هیڅ نه! دوی ته د هوکمونو په یو نوی جوړولو کښې. حضرت شبیر احمد عثمانی علیه السلام د دې آیت په تفسیر کښې لیکي: یعنی دوباره د نوی سر نه پیدا کولو کښې دوی ته فضول د هوکه لگیدلې ده. چا چه په اول ځل پیدا کړل په دویم ځل پیدا کول څه گران دی؟ ولې دوی گمان کوی چه (معاذ الله) هغه په اول ځل دنیا جوړولو سره په سترې شوې وی؟ د هغه قادر مطلق په نسبت داسې داسې توهنات قائم کول سخت جهالت او گستاخی ده. (۴)

د دې آیت مفهوم چونکه د سابقه آیت موافق د بدء او اعاده حامل دې په دې وجه امام بخاری علیه السلام دا دلته ذکر کړې دي. بیا په دې خبره باندې ځان پوهه کړنې چه په قرآن کښې لفظ عینا راغلې دې عینی (عمی) په معنی د عاجزنی نه مشتق دي. (۵) او (بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ) کښې بیا سببیه ده یا دعن په معنی کښې ده. په رومبی صورت کښې به مطلب داسی شی چه مونږ د اول ځل تخلیق سره سترې شوی نه یو چه په دویم ځل اعاده او تخلیق کولونه به عاجز او ستومانه شو. او په دویم صورت کښې به مطلب داسی چونکه مونږ په اول ځل تخلیق سره عاجز شوی نه یو په دې وجه په دویم ځل اعاده کولو سره به هم نه عاجز کیږو. بل (أَقْعَيْنَا) کښې همزه استفهام انکاری په معنی د نفی دپاره ده. علامه سلیمان الجمل علیه السلام فرمائی:

«الباء سببه أو معنی عن، والاستفهام إنكاري معنی النفي، قال الكازروني: معناه: لم نعجز عن الإبداء، فلان تعجز عن الإعادة، لأن الظاهر أن معنی قوله: (أَقْعَيْنَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ) لم نعجز بسبب الخلق الأول.»

دا خو شو د آیت مبارک وضاحت لیکن مؤلف همام علیه السلام دلته یو عبارت بل هم ذکر کړې دي یعنی: «حين أنشأنا خلقكم، نو دا التفات دې په دې کښې د تکلم نه د غیبت طرف ته التفات کړې شوې دي. په ظاهر په دې عبارت کښې امام بخاری علیه السلام د یوبل آیت (هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَإِذْ

(۱) کشف الباری: ۲۲۳/۲-۲۲۰.

(۲) رواء الطبری فی تفسیر: ۲۱/۲۱.

(۳) فتح الباری: ۲۸۷/۶ و عمدة القاری: ۱۰۷/۱۵ و تفلیق التعلیق: ۱۸۶/۳.

(۴) سورت فی آیت: ۱۵.

(۵) تفسیر عثمانی سورت فی: ۶۸۹.

(۶) فتح الباری: ۲۸۷/۴ والقاموس الوجید، مادة: عیي.

اَنْتُمْ اَجَنَّةٌ فِيْ بَطْنٍ اَمْهِيْكُمْ» (۱) او ددې د تفسیر طرف ته اشاره کړې ده. چنانچه امام بخاری رحمته الله علیه دلته دوه کارونه کړي دي. اول، خدا چه عبارت «حین اُنشاکم» په ذریعہ د مذکورہ بالا آیت طرف ته نې اشاره او کړه او عبارت «اُنشاکم» سره نې ددې تفسیر واضح کړو چه د اُنشاکم نه مراد اُنشاکم دې (۲) یو سوال او د هغې دوه جوابونه: خودلته سوال دا پیدا کړې چه په آیت مبارک کښې (اِذَا اُنشاکم) دې لیکن مصنف رحمته الله علیه چه کوم عبارت ذکر کړې دې په هغې کښې «حین اُنشاکم» دې دا فرق ولې دې؟ ددې سوال علامه کرمانی رحمته الله علیه دوه جوابونه ورکړي دي. ① امام بخاری رحمته الله علیه عبارت بالمعنی ذکر کړې دې او چونکه د حین او اذ دواړو معنی یوه ده په دې وجه د اذ په خانی د حین لفظ اولیکلو ② اِذ محذوف فی اللفظ دې. چونکه د حین په ذریعہ په دې باندې دلالت کیدلو په دې وجه اِذ حذف کړې شو او د مفسر د پاره مفسر باندې اکتفاء او کړه. (۳)

امام بخاری رحمته الله علیه د آیت مبارک (اَفَعِینَا الْاَوَّلَ) چه کوم تفسیر دلته اختیار کړې دې دا د حضرت مجاهد رحمته الله علیه نه هم مروی دې کوم چه طبری رحمته الله علیه موصولاً روایت کړې دې فرماني: «اَفَاَعَمَى عَلَيْنَا حَیْنَ اُنشَاکُمْ خُلُقًا جَدِیدًا قَمَرًا وَاَبَالِیْعًا؟» (۴)

قوله: (لُغُوبٌ): اَلْتَصَبُّ: دلته د یو بل آیت مبارک طرف ته اشاره کیږي. د الله تعالی ارشاد دې: (وَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَیْنَهُمَا فِيْ سِتَّةِ اَيَّامٍ ۚ وَمَا سَنَآمِنْ لُّغُوبٍ) (۵) او د لغوب وضاحت کولې شی.

د آیت مبارک شان نزول: د حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه نه روایت دې چه یهودیان نبی اکرم صلی الله علیه و آله له راغله ونی و نیل ای محمد صلی الله علیه و آله په دې شپږو ورځو کښې الله تعالی کوم کوم خیزونه پیدا کړي دي؟ حضور پاک او فرما نیل الله تعالی د اتوار او پیر په ورځ زمکې، د نهې په ورځ غرونه، چارشنبې په ورځ ښارونه، خوراکونه، آبادنې او بیابانونه د زیارت په ورځ آسمانونه او فرښتې پیدا کړي او د جمعې په دریو ساعتو کښې درې خیزونه تخلیق کړل، په اول ساعت کښې مرگونه، دویم کښې آفتونه مصیبتونه او په دریمه گهرنی کښې حضرت آدم علیه السلام پیدا کړو. یهودو او ونیل که چرې تاسو خبره پوره کړې وه نو رښتوني به وې. حضور پاک د هغوی په مقصد باندې پوه شو نو ډیر زیات خفه شو د هغې نه پس الله تعالی دا آیت نازل کړو چه مونږ خو هیڅ ستړې شوی نه یو تاسو ددوی په فضولیاتو باندې صبر او کړنې..... (۶)

(۱) سورت النجم آیت: ۳۲.

(۲) عدة القاری: ۱۰۷/۱۵ و شرح الکرماني: ۱۵۰/۱۳ و فتح الباری: ۲۸۸/۶-۲۸۷.

(۳) عدة القاری: ۱۰۷/۱۵ و شرح الکرماني: ۱۵۰/۱۳.

(۴) تفسیر الطبري: ۲۶۰۸/۱۱-اسورة ق. وفتح الباری: ۲۸۸/۶ و تعلیقات الاسب: ۳۳۲/۷ و الکتر السورای: ۱۱۸/۱۳ و عدة القاری: ۱۰۷/۱۵.

(۵) سورت ق: آیت: ۳۸.

(۶) جامع البیان (طبری): ۲۶۰۱۱/۱۱.

د یهودیانو مقصد: دهغوی مقصد څه وو؟ دهغی دپاره د قتاده رحمته دا روایت اولولئ: «قالت اليهود: إن الله خلق السماوات والأرض في ستة أيام، ففرغ من الخلق يوم الجمعة، واستراح يوم السبت، فاكنههم الله، وقال: «وَمَا مَسْنَانٍ لَّغُوبٍ»»^(۱)

یعنی یهودیانو اوونیل چه الله تعالی زمکي او آسمانونه په شپږو ورځو کښي پیدا کړل، د جمعه په ورځ د تخلیق نه فارغ شو اود هغتي په ورځ ئی آرام اوکړو..... نوالله تعالی هغوی دروغزن اوگرځول اوونئ فرمانیل چه مونږ ته د هیڅ قسم ستړیوالی نه دې شوي چه د آرام ضرورت پښی شی.
هم د حضرت قتاده رحمته په یو روایت کښي راغلی دی چه یهود د هغتي ورځ ته یوموالواة یعنی د آرام ورځ وئبله. «یسمونه یوموالواة»^(۲)

د آیت مبارک تر جمعه سره مناسبت: په دې آیت مبارک کښي چونکه د تخلیق کائنات ذکر دې په دې وجه دا دلته ذکر کړې شوې دې چه کوم ذات په تخلیق اول باندې قادر وی هغه به لازماً اویقیناً په اعاده باندې هم قدرت لری. اوچه کله حقیقی ذات ته په اول خل تخلیق کولوسره دڅه قسم ستوماتیا او ستړیوالی اوپریشانی نه وه شوې په دې وجه په اعاده کښي به هم د څه قسم مشکل نه وی. «لأن الإعادة أهون من الإبداء عادة».

چنانچه حافظ ابن کثیر رحمته ددې آیت مبارک لاندې لیکي: «فيه تقرير للعاد، لأن من قدر على خلق السماوات والأرض، ولم يصع بمخلقه من قادر على أن يصح الموتى بطريق الأولى والأحرى»^(۳)

د لغوب معنی: امام بخاری د لغوب معنی نصب بیان کړې ده اونصب، وزنا او معنی د تعب په شان دی یعنی ددې دواړو وزن هم یو دي او معنی ئی هم یوه. علامه زمخشری د لغوب معنی «الإعفاء» بیان کړې ده. هم دا ابن جریر طبری هم اختیار کړې ده^(۴)، خو بیا هم په دواړو معانی کښي څه خاص تعارض نشته. الباعیا، معنی عاجزی ده اود النصب معنی ستړیوالی، مگر مصنف رحمته النصب اختیار کړې دې د مذکوره تعلیق تخریج: امام بخاری رحمته چه دا للغوب کوم تفسیر النصب سره کړې دې هغه د مجاهد رحمته د اختیار کړې شوی تفسیر نه ماخوډ دې. کوم چه ابن ابی حاتم رحمته په خپل تفسیر کښي موصول نقل کړې دې.^(۵)

قوله: «وَأَطْوَارًا»: طَوْرًا كَذَا وَطَوْرًا كَذَا: په دې عبارت کښي امام بخاری رحمته د یو بل آیت مبارک (وَلَقَدْ خَلَقْنَا أَطْوَارًا) ^(۶)، د لفظ أطوارا تفسیر ئی ذکر کړې دې. دا لفظ د طور جمع ده د هیئت او حالت په معنی کښي دې. اوس د اطوار معنی شوه احوال مختلفه.^(۷)

(۱) جامع البيان في تفسير القرآن: ۱۱/۲۶، ۱۱/فتح الباری: ۲۸۸/۶.

(۲) حواله جالات بلا.

(۳) تفسير ابن كثير الدمشقي: ۵/۸۲، سورة ق، والکنز المتواری: ۱۸/۱۳.

(۴) جامع البيان الطبري: ۱۱۶، ۱۱/۲۶، فتح الباری: ۲۸۸/۶ وعمدة القاری: ۱۵/۸، وشرح الکرماني: ۱۳/۱۵۱، والکشاف عن

حقائق غوامض التنزيل: ۴/۳۹۲.

(۵) جامع البيان للطبري: ۱۱۶، ۱۱/۲۶، فتح الباری: ۲۸۸/۶ وعمدة القاری: ۱۵/۸، وتفسير مجاهد: ۱/۱۵، سورة ق.

(۶) سورة نوح آیت: ۱۴.

حضرات مفسرینو د اطوار ویر مطلبونه بیان کړي دي: ① د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه ددې معنی دا نقل ده چه د انسانانو مختلف حالات دی کله صحت دي نوکله بیماری. (۱)

② د انسانانو مختلف قسم رنگ، څوک سپین، اوڅوک تور وغیره، دغه شان د انسانانو مختلف خبرې د چا ژبه عربی ده نو د چا اردو ده وغیره. (۲)

③ اکثر مفسرین حضرات لکه عکرمه قتاده یحیی سدی رحمهم الله اوپه یو روایت کښې حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه ددې په تفسیر کښې دا نقل دی چه الله تعالی تاسو اول د نطفه، بیا علقه او بیامضغه نه پیدا کړی. (۳)

④ ابن الاثیر جزری رحمته الله ددې په تفسیر کښې فرماتیلی دی چه مراد دادې انسان کله د ترقی منازل سرکوی نوکله ښکته راږیوخی، کله په پریشانو کښې وی نوکله په نعمت او خوشحالی کښې وی. (۴)
ترجمه الباب سوره د آیت مناسبت: ددې آیت مضمون هم هغه دي کوم چه د ترجمه الباب د مقصد وو چه په دي کښې هم د الله تعالی د قدرت قاهره شامله عامه اثبات وو چه کوم ذات انسان په مختلف مدارج کښې پیدا کولې شی دهغې نه پس د هغه بالنه کولې شی نو د مرگ نه پس هم هغه زاییداکولې شی. علامه آلوسی رحمته الله ددې آیت لاندې فرماني: «وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا» أي: والحال أنكم على حال منافية لما أنتم عليه بالكلية، وهو: أنكم تعلمون أنه عز وجل خلقكم مدرجا لكم في حالات عناصر، ثم أغذية، ثم أخلاطا، ثم نطفة، ثم علقا، ثم مضغا، ثم عظاما ونحوها، ثم خلقا آخر، فإن التقصير في توقيف من هذا شأنه في القدرة القاهرة والإحسان التام مع العلم بذلك، مما لا يكاد يصدر عن العاقل.....» (۵)

قوله: عَدَا طَوْرَةً: أَي قَدَرَةً: دعدا طوره معنی ده چه هغه د خپل حد او مرتبې نه تجاوز اوکړو. امام بخاری رحمته الله په دي جمله کښې د لفظ طور یوه بله معنی بیان کړې ده. دراصل د طور ډیرې معانی دی مثلاً: ① کله ② حد ③ هغه شی چه د څه شی مقابل وی ④ هیئت او حالت وغیره. (۶)
دا لفظ په دي معنی کښې چرته راغلې دي؟ غالباً ددې لفظ د ذکر اوددې دمعنی د بیان باره کښې امام بخاری رحمته الله د یو حدیث طرف ته اشاره کړې ده. چرته چه دا لفظ طور د قدر اوحد په معنی کښې استعمال شوي دي. په حدیث ښیذ کښې راغلی دی: «تعدی طوره» (۷)، والله اعلم.

(۱) القاموس الوحيد مادة: طور وفتح الباری: ۲۸۸/۶ وعدة القاری: ۱۰۸/۱۵ اقال الجزری فی النهاية: ۱۲۸/۳ الأطوار: الحالات المختلفة، والتارات والحدود، واحدها طور.

(۲) فتح الباری: ۲۸۸/۶ وعدة القاری: ۱۰۸/۱۵.

(۳) فتح الباری: ۲۸۸/۶ وعدة القاری: ۱۰۸/۱۵.

(۴) تفسیر القرآن العظیم لابن کثیر: ۳۱۵/۶ سورة نوح، وفتح الباری: ۲۸۸/۶ وعدة القاری: ۱۰۸/۱۵ والکشاف للزمخشري: ۶۱۸/۴

(۵) النهاية فی غریب الحديث والأثر: ۱۲۸/۳ باب الطاء مع الواو، مادة: طور، وعدة القاری: ۱۰۸/۱۵ وتعليقات اللامع: ۱۳۳/۷ والکنز المنوار: ۱۱۹/۱۳-۱۱۸.

(۶) روح المعانی: ۸۲/۱۵ سورة نوح.

(۷) القاموس الوحيد مادة: طور وعدة القاری: ۱۰۸/۱۵.

(۸) په دي وجه نی ضمناً ددې هم ذکر کړي دي چه دا لفظ په یو بله معنی کښې هم مستعمل دي.

علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «واعلم ان عادة البخاری إذا ذكر آية أو حديثاً في الترجمة ونحوها يذكر أيضاً بالمتبعة على سبيل الاستطراد ماله أدنى ملازمة، تكثير الفائدة»^(۱)

حضرت مولانا گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ رائے: حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ دا جملہ دلنہ ذکر کولو وجہ دا خود لہی دہ چہ طور پہ اصل کتبہ مطلقاً قدر (حد) دہارہ موضوع دے لیکن روستو دا د خپلی معنی موضوع لہ نہ تجاوز اوکرو او پہ نورو معانوں کتبہ ہم استعمال بدل شروع شو۔ ہم ددغہ خود لو دہارہ مصنف رحمۃ اللہ علیہ دا عبارت دلنہ ذکر کرے دے لامع الدراری کتبہ دے «قوله: (طوره أي قدره) یعنی بذلك أنه في الأصل للقدر، ثم صار معناه قدر من الزمان أو غيره»^(۲)

دے نہ پس دا اوگرتی چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ددی باب لاندی خلور احادیث ذکر کرے دے۔
پہ گوم کتبہ چہ اولہی حدیث حضرت عمران بن حصین رضی اللہ عنہ دے۔

الحديث الاول

[۳۰/۴۰۸] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ، أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ، عَنْ جَامِعِ بْنِ شَدَّادٍ، عَنْ صَفْوَانَ بْنِ مُحَمَّدٍ، عَنْ عِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ، قَالَ: جَاءَ تَقْرِمُ بْنُ تَيْمِيزٍ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: «يَا نَبِيَّ تَيْمِيزُ أَيُّهُمْ» قَالُوا: «بَشَرْتَنَا فَأَعْطِنَا، فَتَقَرَّرَ وَجْهَهُ، فَجَاءَهُ أَهْلُ الْيَمَنِ، فَقَالَ: «يَا أَهْلَ الْيَمَنِ، أَقْبِلُوا الْبُشْرَى إِذْ لَمْ يَقْبَلَهَا بَنُو تَيْمِيزٍ»، قَالُوا: «قَبِلْنَا»، فَأَعَدَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَحْدَثَ بَدْءِ الْخَلْقِ وَالْعَرْشِ، فَجَاءَ عَزْرَجُلٌ فَقَالَ: «يَا عِمْرَانُ رَأَيْتَ مَا رَأَيْتَ»، لَيْتَنِي لَمْ أَقْمُرْ^(۳)

ترجمہ رجال

محمد بن کثیر: دامحمد بن کثیر عبیدی بصری رحمۃ اللہ علیہ دے۔ ددوی تذکرہ کتاب العلم باب الفضب فی الموعظة والتعلم..... لاندی تیرہ شوے دہ۔^(۴)
سفیان: دامشہور امام محدث سفیان بن ثوری رحمۃ اللہ علیہ دے۔ ددوی حالات «کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم»، لاندی بیان کرے شوی دے۔^(۵)
جامع بن شداد: دا ابوصخر جامع بن شداد رحمۃ اللہ علیہ دے۔ ددوی مختصر حالات کتاب العلم باب ائمن من کذب علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم پہ ذیل کتبہ تیر شوی دے۔^(۶)

(۱) شرح الکرمات: ۱۵۱/۱۳.

(۲) لامع الدراری: ۳۲۲/۷ والأبواب والتراجم: ۲۱۰/۱ والکنز المنوری: ۱۸/۱۳ نو اوگورنی کشف الباری کتاب التفسیر: ۶۹۷
(۳) قوله: عن عمران بن حصين رضي الله عنهما: الحديث، أخرجه البخاري في نفس هذا الباب رقم الحديث ۳۱۹۱ وأيضاً كتاب السغازي باب وقد بنى تميم، رقم: ۴۳۶۵ وباب قدوم الأشعرين رقم: ۴۳۸۶ وكتاب التوحيد باب (وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ) رقم الحديث: ۷۴۱۸ والترمذی أبواب المناقب، باب فی ثقیف وبنی حنیفہ۔ رقم: ۳۹۵۱.

(۴) کشف الباری: ۵۳۶/۳.

(۵) اوگورنی کشف الباری: ۲۷۸/۲.

(۶) کشف الباری: ۱۶۱/۴.

صفوان بن محرز: دا صفوان بن محرز بن زیاد المازنی بصری رضی اللہ عنہ دی ^(۱)
 عمران بن حصین رضی اللہ عنہ: دامشهور صحابی حضرت عمران بن حصین بن عبید خزاعی رضی اللہ عنہ دی ددوی
 حالات کتاب التهم باب الصعيد الطيب وضوء المسلم.... لاندی تیرشوی دی ^(۲)

قوله: قال: جاء نفر من بني تميم الى النبي صلى الله عليه وسلم: حضرت عمران بن
 حصین رضی اللہ عنہ فرمائی چہ د بنو تميم خہ خلق د نبی کریم ﷺ پہ خدمت کنبی حاضر شو.
 د بنو تميم د وفد راتک: دا سنۃ الوفود، یعنی د ۹ هجری واقعہ ده. پہ دے کال د بنو تميم وفد د نبی ﷺ
 پہ خدمت کنبی حاضریدو سرہ فیضیاب شوی وو. ^(۳) ابن اسحاق رضی اللہ عنہ لیکلی دی چہ پہ وفد کنبی د
 بنو تميم دا اشراف خلق حاضر شوی وو: عطار د بن حاجب دارمی، اقرع بن حابس لؤلؤمی، زبرقان بن
 بدر سعدی، عمرو بن الہثم منقری، حباب بن یزید مجاشعی، نعيم بن یزید بن قیس، عیینہ بن
 حصین او قیس بن عام منقری رضی اللہ عنہ ^(۴)

قوله: فقال: یا بنی تمیم، ائبروا: نبی کریم ﷺ هغوی ته او فرمائیل ای بنو تميم زیری قبول
 کرنی. ائبروا: همزه قطعیه سرہ د بشارۃ نہ صیغہ د امر ده. ^(۵)
 د بشارت نہ خہ مراد دی؟ د نبی کریم د بشارت نہ مراد دادی چہ رسول اللہ ﷺ هغوی ته د دین د
 اصولو تلقین او کرو پہ کوم باندی چہ عمل کولوسرہ هغوی د جنت حقدار کیدی شی. مثلاً مبادا او
 معاد باندی یقین، بل د دین پوهہ او پہ هغی باندی عمل وغیرہ. ^(۶)

قوله: قالوا: بشرتنا فأعطنا.....: هغوی اوونیل چہ تاسو بشارت را کړې دې نو اوس خہ مال
 وغیرہ هم را کړه. ابن جوزی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چہ دا جملہ ویونکې حضرت اقرع بن حابس رضی اللہ عنہ وو پہ
 هغه کنبی کلی وال خویونه خہ زیات وو. ^(۷)

قوله: فتغیر وجهه: چنانچہ د رسول اللہ ﷺ مخ مبارک متغیر شو.
 دمخ مبارک متغیر کیدو وجه: شراح حضراتو د مخ مبارک متغیر کیدو دوه وجوہات لیکلی دی ① د
 افسوس د وجی نہ چہ زہ خودی ته د آخرت د کامیابی چل ور بنایم اودوی د دنیا د طلب پہ
 فکر کنبی لکیدلی دی. ② یا هغه وخت چونکہ نبی پاک ﷺ سرہ خہ نہ وو پہ کوم سرہ چہ حضور پاک
 دهغوی د زړہ تسلی کړې وې پہ دې وجه پہ مخ مبارک باندی د افسوس آثار ښکاره شو. ددې نہ یوه

(۱) ددوی د حالاتو د پاره او گورنی کتاب المظالم..... باب قوله تعالى: (أَلَا لَكُمْ أَلِ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ ۝).

(۲) کشف الباری کتاب التیمم: ۴۱۰.

(۳) عمدة القاری: ۱۰۸/۱۵.

(۴) فتح الباری: ۸۲/۸ کتاب المغازی والسیرۃ النبویہ: ۵۶۲/۴-۵۶۳/۴ قدم وفد بنی تميم.....

(۵) فتح الباری: ۸۲/۸ عمدة القاری: ۱۰۸/۱۵ وشرح الکرماني: ۱۵۱/۱۳.

(۶) حوالہ جات بالا.

(۷) فتح الباری: ۸۲/۸ عمدة القاری: ۱۰۸/۱۵.

وجه هم کیدی شی اود واره هم حافظ رحمته فرمائی: «إما لألأسف عليهم كيف أتروا الدنيا؟ وإما لكونه لم يحضره ما يعطيهم، فبما أغفرهم، وألکل منهما»^(۱)

حافظ رحمته کتاب التوحید کنہی ددی روایت تول طرق جمع گولونه پس کوم خہ چہ د متقدمین شرح نہ نقل کری دی د هغی نہ رومبی وجه راجع معلومیبری هغوی فرمائی: «وسبب غضبه صلى الله عليه وسلم استعاره بقلة علمهم، لكونهم علواً أما لهم بما أجل الدنيا الفانية، وقدموا ذلك على التفقه في الدين الذي يحصل لهم ثواب الآخرة الباقية»^(۲)

قوله: «فبأه أهل اليمن» بیا حضور پاک له اهل یمن را غل

د اهل اليمن نه خوگ مرادی؟ بعض شرح رحمتهم الله د اهل یمن نه مراد دلته اشعریین اخستی دی علامه عینی رحمته فرمائی: «همر الأشعريون، قوم أبي موسى الأشعري»^(۳) او حافظ صاحب رحمته فرمائی به ظاهره هم دغه صحیح معلومیبری چه اشعریین مراد دی لیکن روستود غور او فکر نه پس دا واضحه شوه چه د اهل یمن نه مراد دلته اشعریین نه دی بلکه حضرت نافع بن حمیر رحمته به مشرئی کنہی، د قبیلہ حمیر چه کوم وفد راغلی وو هغه مرادی.

ددې امر نور تفصیل دادې چه امام بخاری رحمته به کتاب المغازی کنہی یویاب قائم کړې دي. «باب قدوم الأشعريين وأهل اليمن»^(۴) به ظاهره خوددې عبارت نه دا متبادر کیږی چه عطف العام علی الخاص د قبیل نه دې چه اشعریین نی اول ذکر کړی دی بیانی اهل یمن ذکر کړی دی حالانکه اشعریین به اهل یمن کنہی د اول نه داخل وو. لیکن دا عطف العام علی الخاص د قبیل نه نه دی بلکه د اهل یمن نه مراد وفد حمیر دي، اشعریین نه دی، دغه شان دا جدا جدا وفود شو د ابن شاهین رحمته کتاب الصحابة کنہی ایاس بن عمیر حمیری په واسطه سره دا روایت نقل دي: «قدوموا فدا على رسول الله صلى الله عليه وسلم في نفر من حمير، فقالوا: أئتيك لتتفقه في الدين»^(۵) چه هغه د قبیلہ حمیر یو جماعت سره د وفد په صورت کنہی د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم به خدمت کنہی حاضر شو اود راتلو غرض نی دا بیان کړو چه مونږ تاسوله د دین تفقه (پوهه) حاصلو لودپاره راغلی یو.

د اول احتمال دغیر راجع کیدو وجه: علامه عینی رحمته وغیره چه کوم احتمال ذکر کړو چه د اهل یمن نه اشعریین مراد دی، نوددې غیر راجع کیدو او صحیح نه کیدو وجه داده چه که چرې اشعریین به حدیث باب کنہی اهل یمن او گر خولې شی نو دا په تاریخی اعتبار سره هم صحیح نه دی هغه داسې چه د ابو موسی اشعری رضی اللہ عنہ حاضری د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په دربار کنہی ۷ هجری کنہی شوې وه^(۶) خو په حدیث باب کنہی ذکر کړې شوې واقعه سنه الوفود ۹ هجری ده. کما مرانفا. او هغه د حمیر وفد هم

(۱) فتح الباری: ۳/۸ عمدة القاری: ۱۵/۸۸ اشرح القسطلانی: ۲۴۸/۵.

(۲) فتح الباری: ۱۳/۴۰۹ تحت رقم: ۷۴۱۸.

(۳) عمدة القاری: ۱۵/۸۸ اشرح القسطلانی: ۲۴۸/۵.

(۴) صحیح بخاری: ۲/۲۷۹ قدیمی.

(۵) فتح الباری کتاب المغازی: ۸/۹۷.

(۶) د حضرت ابو موسی اشعری رضی اللہ عنہ د هجرت د واقعي دپاره او گورنی کشف الباری کتاب الجزیه: ۲۴۸.

۹ هجری کنبی راغلی وو. کما صرح به ابن سعد فی طبقاته (۱) هم دغه وجه وه چه بنو تمیم او بنو حمیر اجتماع اوشوه او په حدیث باب کنبی ذکر کړې شوې واقعه پېښه شوه چه د بنو تمیم د رسول الله ﷺ د پیشکش په بدله کنبی د مال غوښتنه ښکاره کړه او بنو حمیر کوم چه د یمن نه وو هغوی دا بشارت قبول کړو. (۲)

قوله: فقال: يا اهل اليمن، اقبلوا البشرى، اذ لم يقبلها بنو تميم وقالوا: قبلنا: نونى کریم ﷺ او فرمانیل اې د یمن والو زیرې قبول کړئ ځکه چه بنو تمیم خودا قبول کړې نه دي. حمیری قبیلې اوونیل مونږ ستاسو زیرې قبول کړو. قاضی عیاض رحمته الله فرمانیلې دی چه د اصیلې په نسخه کنبی البشری په ځانې باندې الیسری دې د کوم معنی چه آسانی ده. خو صحیح هم هغه اولنې دې «والصواب الأول» (۳) اذ کلمه ظرفیه ده او دلته د حین په معنی کنبی استعمال شوې دې. (۴) او په یو روایت کنبی د اذ په ځانې آن دې. یعنی آن لم یقبلها مطلب دادې چه هغوی خو بشارت قبول نه کړو په دې وجه نې هم تاسو قبول کړئ. (۵)

قوله: فاخذ النبي صلى الله عليه وسلم يحدث بدء الخلق والعرش: چنانچه نبی کریم ﷺ د مخلوقاتو ابتداء او د عرش باره کنبی خبرې کولې. دلته تقدیری عبارت داسې دې: «محدث عن بدء الخلق وعن حال العرش» چه د مخلوقاتو ابتداء او د عرش په احوالو باندې نې خبرې کولې لکه چه محدث د پدې کره معنی کنبی دې. (۶)

رسول الله ﷺ هم دغه موضوع ولې خوښه کړه؟ نبي کریم ﷺ دلته بدء الخلق اود عرش د ابتداء کیفیت او حالات دخپلو خبرو موضوع جوړه کړې ده. غالباً ددې وجه داده چه اهل یمن زمونږ ددې موجوده کائنات باره کنبی استفسار کړې وو. دحافظ رحمته الله په قول دا احتمال زیات واضحه او ظاهر دې. په دې صورت کنبی د سیاق مقتضا داده چه نبي کریم ﷺ هغوی ته اوخودل چه زمونږ په دې کائنات کنبی کوم څیز د ټولو نه اول په وجود کنبی راغلی دې هغه زمکه او آسمان دې. دویم احتمال دادې چه د اهل یمن پوښتنه کول په جنس مخلوقات کنبی چه دټولو نه اول کوم څیز په وجود کنبی راغلی باره کنبی وو. په دې صورت کنبی به مقتضا د سیاق دا شی چه د زمکې او آسمان نه وړاندې

(۱) قال الإمام ابن سعد رحمته الله (انظر الطبقات الکبری: ۱/۳۵۶ ذکر وفادات العرب.....): قدم علی رسول الله صلى الله عليه وسلم مالک بن مرارة الراوى رسول ملوک حمیر بکتابهم وإسلامهم. وذلك فی شهر رمضان سنة نبع فامر بلالا أن ینزله. ویکرعه. ویضیفه. کتب رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى العارث بن عبد کلال وإلى نعیم بن عبد کلال وإلى النعمان قیل ذی رعبین وسامع وهمدان: أما بعد ذلك، فأنی أحمد الله الذی لا إله إلا هو. أما بعد. فإنه قد وفد بنا رسولکم مقلتنا من أرض الروم. فبلغ ما أرسلتم. وخیر عما قبلکم. وأنابنا یاسلامکم. وقتلکم مشرکین فإن الله تبارک وتعالی قد هداکم بدهاده إن أصلحتم. وأطعتم الله ورسوله وأقمتم الصلوة وأتیتم الزکوة وأعطیتم من المغنم خمس الله نبيه وصفيه. وما کتب علی المؤمنین من الصدقة.

(۲) فتح الباری: ۸/۹۷ کتاب المغازی رقم: ۴۳۸۱ و ۲۸۸/۶.

(۳) فتح الباری: ۸/۲۸۸ عمدة القاری: ۱۵/۱۰۸.

(۴) عمدة القاری: ۱۵/۱۰۸.

(۵) فتح الباری: ۶/۲۸۸.

(۶) حواله بالا. وقال القسطلانی: ((یحدث بدء الخلق)): نصب بنزع الخافض. إرشاد الساری: ۵/۲۴۸.

عرش او ماء (ابو) تخلیق شوې وو. چنانچه داد نافع بن زید حمیری رضی الله عنه په قصه کښې دا الفاظ ذکر دی: «نألك عن أول هذا الأمر»^(۱)

قوله: فجاء رجل، فقال: يا عمران، راحلتك تفلت، ليتني لم أقم. هم دغه دوران کښې یو سړې راغلو او ویی وویل عمران! ستا سورلی وړانه شوه افسوس چه زه د نبی صلی الله علیه و آله د مجلس نه (سورلنی پسې) نه وې پاسیدلې. دلته د رجل نه څوک مراد دې؟ ددې تعین اونه کړې شو.^(۲)

تفلت: صیغه دماضی واحد مؤنث غائب ده. ضمیر د مستتر راحلة طرف ته راجع دې. ددې معنی ده د قبضې نه وتل، شراح د دې معنی تشرود سره کړې ده. یعنی ستا اوښه ستاد قبضې نه اووتله او اوتختیدله. راحلتک کښې دوه اعراب دی مرفوع یا منصوب مرفوع خود مبتداء کیدو په وجه دې اود نصب وجه فعل محذوف دې. یعنی ادرك، په دې صورت کښې د تفلت جمله حال واقع کيږي. دې نه علاوه ابن عساکر او ابو الوقت په نسخو کښې «إن راحلتک» دې. دلته خو نصب واضح دي.

قوله: ليتني لم أقم: دا د حضرت عمران بن حصین رضی الله عنه مقوله ده. په دې کښې هغه د نبی کریم صلی الله علیه و آله د مجلس مبارک نه د پاسیدو او د یوې اوښې په لتون کښې په تللو باندې د افسوس اظهار کړې دې چه کاش زه دهغه ځانی نه نه وې پاسیدلې. دهغې د وجې نه چه ما کوم کلام د نبی صلی الله علیه و آله نه اوریدلې شو دهغې نه محروم شوم افسوس چه ما داسې نه وې کړې.^(۳)

ددې جملې نه دهغه حرص علی العلم معلومېږي چه هغوی رضی الله عنه د علم څومره حرص او طالب وو^(۴)

الحديث الثاني

[۳۰۸]- حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصٍ بْنُ غِيَاثٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، حَدَّثَنَا جَابِرُ بْنُ شَدَّادٍ، عَنْ صَفْوَانَ بْنِ مُحَمَّدٍ، أَنَّهُ حَدَّثَهُ عَنْ عِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: دَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَعَقَلْتُ نَاقَتِي بِالْبَابِ، فَأَنَاءَ نَاسٌ مِنْ بَنِي تَمِيمٍ فَقَالَ: «اقْبِلُوا الْبُشْرَى يَا بَنِي تَمِيمٍ»، قَالُوا: قَدْ بَشَرْتَنَا فَأَعْطِنَا، مَرَّتَيْنِ، ثُمَّ دَخَلَ عَلَيْهِ نَاسٌ مِنْ أَهْلِ الْيَمَنِ، فَقَالَ: «اقْبِلُوا الْبُشْرَى يَا أَهْلَ الْيَمَنِ، إِذْ لَمْ يَقْبَلْهَا بَنُو تَمِيمٍ»، قَالُوا: قَدْ قَبِلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالُوا: جِئْنَاكَ نَسْأَلُكَ [ص: ۳۰۷] عَنْ هَذَا الْأَمْرِ؟ قَالَ: «كَانَ اللَّهُ وَلَمْ يَكُنْ شَيْءٌ غَيْرُهُ، وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ، وَكَتَبَ فِي الذِّكْرِ كُلِّ شَيْءٍ، وَخَلَقَ السَّمَوَاتِ

(۱) فتح الباری: ۲۸۸/۶.

(۲) إرشاد الساری: ۲۴۹/۵.

(۳) حواله بالا و عمدة القاری: ۱۰۸/۱۵ و شرح کرمانی: ۱۵۱/۱۳.

(۴) وقال الحافظ في الفتح: ۲۹۰/۶: وفيه ما كان (عمران) عليه من الحرص على تحصيل العلم وقد كنت كثير التطلع لتحصيل ما ظن عمران أنه فاته من هذه القصة، إلى أن وقفت على قصة نافع بن زيد الحميري، فقوى في ظني أنه لم يفقه شيء من هذه القصة بخصوصها، لخلو قصة نافع بن زيد عن قدر زائد على حديث عمران، إلا أن في آخره بعد قوله: وما فقهين، واستوى على عرشه عز وجل.

وَالْأَرْضَ» قَبَادِي مُنَادٍ: «ذَهَبْتَ نَاقَتُكَ يَا ابْنَ الْحَصِينِ، فَأَلْطَقْتُ، فَأَذَاهِمِ يَقْطَعُ دُونَهَا السَّرَابُ، فَوَاللَّهِ لَوِذْتُ أُنْسِي كُنْتُ تَرَكْتُهَا» [۱۱۰۷، ۱۱۲۵، ۱۶۸۲] (۱)

تراجم رجال

عمر بن حفص بن غیاث: دا شیخ بخاری عمر بن حفص بن غیاث نخعی کوفی رضی اللہ عنہ دی
ابن: اب نہ مراد حفص بن غیاث بن طلق نخعی کوفی رضی اللہ عنہ دی. ددی دواړو حضراتو حالات کتاب الفضل
باب المظضة والاستنشق فی الجنابة کنبی تیرشوی دی (۲)

الاعمش: دامشهور محدث ابو محمد سلیمان بن مهران اسدی الاعمش دی. ددوی حالات «کتاب الإيمان
باب ظلم دون ظلم» لاندې تیرشوی دی (۳) دسند د نورو رواتو دپاره دباب سابقه حدیث او گورنی.

قوله: «قال: دخلت على النبي صلى الله عليه وسلم، وعقلت ناقتي بالباب، فأثابته ناس
من بني تميم، فقال: اقبلوا البشري يا بني تميم. قالوا: قد بشرتنا فأعطينا (مرتین).»

حضرت عمران بن حصین رضی اللہ عنہ فرمائی چه زه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کره داخل شوم او خپله اوبنه مې په دروازه
کنبی اوتر له چنانچه حضور پاک له د بنو تمیم څه خلق راغلل نو حضور پاک هغوی ته او فرمائیل بشارت
قبول کړنې. هغوی او وئیل تاسو مونږ ته بشارت راکړو لیکن مونږ ته مال راکړنې (هغوی دا د مال د
غوښتلو خبره دوه ځل او کړه). دا حدیث عمران رضی اللہ عنہ دویم طرق دی په کوم کنبی چه د سابقه طریق په
نسبت څه زیاتې فاندې دی.

قوله: «قالوا: جئناك نسألك عن هذا الأمر:» اهل اليمن ونيل مونږ ددې معاملې په بابت تاسو نه د
پوښتنې دپاره راغلې یو. دلته په روایت کنبی «جئناك نسألك» راغلې دی خو د کتاب التوحید په
روایت کنبی عبارت داسې دی: «جئناك لتفقه فی الدین، ولنسألك عن هذا الأمر» (۴)

د هذا الامر نه څه مراد دي؟ د الامر نه مراد دلته موجوده کائنات دی کوم چه مشاهد او ښکاری
بعض وخت د امر نه مراد مامور وی. غالباً هغوی د دغه کائنات باره کنبی تېوس کړې وو. تفصیل په
تیرشوی حدیث کنبی راغلې دي (۵)

قوله: «قال: كان الله، ولم يكن شيء غير الله.» رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل الله تعالی په ازل
کنبی منفرد وودهغه نه علاوه بل هېڅ څیز نه وو. د حدیث باب الفاظ ستاسو په وړاندې دی او په
کتاب التوحید کنبی «ولم يكن شيء قبله» وارد شوي دي. (۶)

(۱) قوله: أنه حدثه عمران..... الحديث، مرتخر بجه أنفا في الحديث السابق.

(۲) كشف الباري كتاب الفضل: ۴۶۷-۴۶۸.

(۳) او گورنی: كشف الباري: ۲/۲۵۱.

(۴) صحيح البخاري كتاب التوحيد باب (وَكَانَ عَزْمُهُ عَلَى الْمَاءِ) رقم: ۷۴۱۸.

(۵) فتح الباري: ۲۸۸/۶ وعمدة القاري: ۱۵/۱۰۹ إرشاد الساري: ۲۴۹/۵.

(۶) صحيح البخاري كتاب التوحيد باب (وَكَانَ عَزْمُهُ عَلَى الْمَاءِ) رقم: ۷۴۱۸.

دی نه علاوه ددی روایت یو طریق کښې «ولم یکن شیء معه» (۱) الفاظ دی. قصه چونکه هم پوه ده په دې وجه به دا منلې کیږي چه دا روایت بالمعنی وارد شوې دې د دې ټولو طرق مفهوم تقریباً متحد دې خو روایت باب په عدم کښې زیات صریح دی. (۲)

دې نه علاوه د باب په روایت کښې په دې خبره باندې دلالت دې چه د الله تعالی نه علاوه بل هېڅ شی نه وو نه اوبه اونه عرش اونه ددې دواړو نه علاوه بل څه خیز «لأن کل ذلك غیر الله تعالی» په دې صورت کښې راتلونکې جملې «وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ» معنی به دا شی چه خالق لم یزل اول اوبه پیدا کړې بیانی په دغه اوبو باندې عرش پیدا کړو. دې نه پس څه ترتیب وو؟ نو په دې سلسله کښې د حضرت نافع بن زید حمیری رضی الله عنه په قصه کښې الفاظ څه داسې دی:

«وكان عرشه على الماء، ثم خلق القلم، فقال: اكتب ما هو كان، ثم خلق السموات والأرض، وما فيها».

او د هغه عرش په اوبو باندې وو بیا هغه قلم پیدا کړو او وني فرمائیل چه راتلونکې وخت کښې څه کیدونکې دی هغه اولیکه. بیا ئی آسمانونه او زمکه او څه چه په هغې کښې دی پیدا کړل. په دې روایت کښې د اوبو او د عرش د تخلیق نه پس د نورو مخلوقاتو د پیدا کولو ترتیب بیان کړې شوي دي. (۳)

قوله: وكان عرشه على الماء، وكتب في الذكر كل شيء، وخلق السموات والأرض:

اود الله تعالی عرش په اوبو باندې قائم وو او هغه هر یو خیز (محل) په ذکر کښې اولیکلو او آسمانونه اوزمکې ئی پیدا کړې. په حدیث کښې د ذکر نه مراد محل ذکر یعنی لوح محفوظ دې په کوم کښې چه دمخلوقاتو احوال لیکلې شوی دی. (۴)

د روایاتو اختلاف او راجع قول: بیا داسې اوگنړنی چه دلته د الله تعالی د دریو مخلوقاتو ذکر راغلې دې. عرش، لوح محفوظ او آسمانونو او زمکو، دریواړه په واړه عاطفه سره ذکر کړې شوی دی. خو د کتاب التوحید په روایت کښې «ثم خلق السموات والأرض» (۵) لفظ شم سره دې کوم چه دال علی الترتیب دې. مطلب دا چه د عرش اوبو وغیره تخلیق اول شوي وو بیا آسمانونه اوزمکې پیدا کړې. ددې مفهوم تائید د حضرت عبد الله بن عمرو رضی الله عنه د مسلم شریف حدیث نه هم کیږي، فرمانی «سمعت رسول الله ﷺ يقول: كتب الله مقادير الخلق قبل أن يخلق السموات والأرض بمئتين ألف سنة، قال: وعرشه»

(۱) لم أجد في كتب الحديث بعد تبعي الكثير، والله أعلم. وانظر كذلك تعليقات حسن أحمد أسير على نقد مراتب الإجماع لابن

تيمية: ۳۰۴/۱.

(۲) فتح الباری: ۲۸۹/۶ عمدة القاری: ۱۰۹/۵.

(۳) فتح الباری: ۲۸۹/۲.

(۴) فتح الباری: ۲۹۰/۶ وعمدة القاری: ۱۰۹/۱۵ ارشاد الساری: ۲۴۹/۵ والکرماني: ص ۱۵۲/۱۳.

(۵) صحيح البخاری کتاب التوحید باب «وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ» رقم: ۷۴۱۸.

على الماء،^(۱) چنانچه معلومه شوه چه د زمکې او آسمان د تخليق نه پنځوس زره کاله مخکې د مخلوقاتو تقدیرونه لیکلي شوي وو. په دې وجه راجح روایت د ثمر والادې. کما فی التوحید.^(۲)

یو اهم تنبیه: بعض ځایونو کې په دې روایت کې دا الفاظ ذکر کړي شوي دي: «کان الله، ولا هم، معه، وهو الآن على ما عليه كان» امام تقی الدین ابن تیمیه رحمته الله ددې الفاظونه انکار کړي دي او دانی غیر ثابت خودلی دی.^(۳) لیکن حافظ رحمته الله فرماني چه د امام ابن تیمیه رحمته الله دا خبره «وهو الآن على ما عليه كان» کېني خو مسلم ده لیکن ددې نه وړاندې چه کومه جمله ده «کان الله، ولاشیء معه» کېني صحیح نه ده. ځکه چه د حدیث باب الفاظ او ددې الفاظو معنی کېني هېڅ فرق نشته دي. صرف د الفاظو فرق دي اودا روایت بالمعنی دي. دې نه علاوه نافع بن زید حمیری رحمته الله الفاظ هم ددې په شان دي: «کان الله، لا شیء غیره»، البته دومره فرق شته چه په دې روایت کېني واو نشته.^(۴) دلته څه نور مباحث هم شته کوم چه به ان شاء الله وړاندې ذکر کولې شی.

د امام اخفش رحمته الله یو استدلال: د نحو مشهور امام اخفش رحمته الله د حدیث باب نه په دې امر باندې استدلال کړي دي چه «کان وأحوالها»، په خبر باندې واو داخلول جائز دي. چنانچه د حدیث باب الفاظ «ولهمکن شیء غیره» دهغوی د مذهب مطابق دی کوم چه په کان الله کېني د کان خبر دي. ددې نحوی مثال «کان یدی وأبوه قائم»، دي چه و أبوه قائم پوره جمله واو سره د کان خبر دي.

د جمهورو په نیز هم دا دویم ترکیب راجح دي. هغه واو چه د کان په خبر داخل وی هغه ته: «الواو الداخلة على غير الناصب»، ونیولی شی او امام اخفش رحمته الله چه کوم استدلال کړي دي هغه کالقیل الشار دي. وهو کالمعدوم.^(۵) جمهوره په دې صورت کېني چه خبر کان وغیره باندې واو سره داخل شی نو دوه ترکیبونه بنیاتی. ① جمله حال او کان تامه. ② محذوف الخبر دي د ضرورت د وجې نه او کان ناقصه دي.^(۶)

ددې جملې یو بل ترکیب هم کیدي شی چه «ولهمکن...» پوره جمله حال او گرځولې شی یعنی «کان الله حال کونه لهمکن شیء غیره»^(۷)

(۱) صحیح مسلم کتاب القدر باب حجاج آدم وموسی علیهما السلام: رقم: ۲۶۵۳.

(۲) فتح الباری: ۲۸۹/۶.

(۳) فتح الباری: ۲۸۹/۶ وعدة القاری: ۱۰۹/۵ اشرح القسطلانی: ۲۴۹/۵ مجموع فتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیه: ۱۴۴/۲-۱۴۲. ملاعلی قاری رحمته الله لیکلی دی چه و (هو) الآن على ما عليه كان "دا اضافه د صوفیاء ده. مرقاة المفاتیح: ۳۴۶/۱۰ کتاب احوال القیامه باب بدء الخلق... رقم: ۵۶۹۸. (۴) جاری

(۵) فتح الباری: ۲۸۹/۶ نور اوگورنی الأسرار المرفوعة فی الأخبار الموضوعة: ۲۶۱/۱ رقم: ۳۳۶.

(۶) التحوالرافی: ۴۹۳/۱ السأله: ۴۲ نواسخ الابتداء زیادة والتفصیل.

(۷) حواله بالا.

(۸) إرشاد الساری: ۲۴۹/۵.

په ازل کښې صرف دالله تعالی ذات وو: د ټولو نه اول خو په دې خبره باندې خان پوهه کړنې چه په ازل کښې صرف د الله تعالی ذات وو باقی هیڅ هم نه وو. نه عرش نه اوبونه نه دا زمکه نه آسمان اونه مشاهده او غیر مشاهد دا مخلوقات د الله تعالی رب العزت اوس دا سوال پیدا کړې چه کله هیڅ هم نه وو الله تعالی څه مخلوق هم نه وو پیدا کړې نو هغه وخت ذات باری تعالی چرته وو؟

ددې جواب دترمذی شریف په یو روایت کښې راغلي دي کوم چه د حضرت ابوزرین عقیلی رضی الله عنه نه مروی دي فرماني: «قلت: يا رسول الله صلى الله عليه وسلم، أين كان ربنا قبل أن يخلق خلقه؟ قال: كان في عماء، ما تحتها هواء، ولا فوقه، وخلق عرشه على الماء، وقال يزيد بن هارون: العماء: أي ليس معه شيء»^(۱) یعنی ما او نیل اې د الله تعالی رسول صلی الله علیه و آله زمونږ رب دخپلو مخلوقاتو د پیدائش نه وړاندې چرته وو؟ ونی فرمانيل چه هغه په عماء کښې ونه دهغې لاتدي هوا وه نه دهغې د پاسه او هغه عرش د اوبود پاسه پیدا کړو. شیخ ترمذی یزید بن هارون رضی الله عنه فرماني چه د العماء معنی ده چه رب سره بل څه څیز نه وو.

دعماء معنی او مراد: په دې حدیث کښې راغلی دی چه رب تعالی په عماء کښې وو. نو اوس دا لفظ عماء معمه جوړ شو. مختلف شراح ددې مختلف معانی بیان کړي دي. چا د دې مطلب ترنی شان اوریځ خولې نو چا کثیف او قط په قط اوریځ. بعض فرمانيلی چه ددې معنی ده هغه لوگي (دهوند، کوم چه د اوچتو غرونو په څوکو ښکاری او په قاموس کښې دي: «هو السحاب المرتفع أو الكهف أو المطر الرقيق أو الأسود أو الأبيض، أو هو الذي هراق ماء»^(۲) په دې کښې هیڅ شک او شبه نشته دي چه دا ټولې معانی او مطالب ذات باری تعالی د مقام او مرتبت سره بالکل مناسب اولائق نه دي. په دې وجه ابو عبید قاسم بن سلام رضی الله عنه فرماني: «لا يدري أحد من العلماء كيف كان ذلك العماء»^(۳) بعض روایانو

کښې دا لفظ مقصور یعنی عمی وارد شوي دي دکوم معنی چه د نظر دتللو ده یعنی ذهاب البصر. ابو الهيثم رضی الله عنه ددې تفسیر کولوسره فرماني چه: «هو كل أمر لا يدركه عقول بني آدم ولا يبلغ كنهه الوصف ولا يدركه الفطن»^(۴) علامه توريشتي رحمته الله فرماني چه روایت ممدود وی یا مقصور دواړو صورتونو کښې معنی یو ده. ځکه چه دممدود کیدو په صورت کښې هم ددې مطلب هم دغه دي چه هغه شیء د کوم په ذریعه چه الله تعالی د عقول نه حجاب اختیار کړو چه د هغوی د دې پورې رسائی ممکن نه وی. خلاصه دا شوه چه د عماء معنی حجاب ده^(۵) همدا ملا علی قاری اختیار کړي دي فرماني: «ان

(۱) جامع الترمذی کتاب التفسیر سورة هود، رقم: ۳۱۰۹ واین ماجه کتاب السنه باب فیما أنكرت الجهمية: رقم: ۱۸۲ و کتاب السنه لابن ابی عاصم: ۲۷۱/۱ رقم: ۶۱۲

(۲) القاموس المحيط للفيروز آبادي: ۳۶۸/۴ باب الواو فصل العين.

(۳) الميسر للتربيتي: ۱۲۴/۱ والطبي: ۲۳۶/۱۰ والرفاعة: ۴۰۵/۱ وغريب الحديث: ۲/۹ باب عمی.

(۴) حواله جات بالا.

(۵) کتاب الميسر: ۱۲۴/۱ رقم: ۴۲۲.

الحجاب کتابه عن حجاب الجلال، وهو عبارة عن حجاب الذات، الباعث على الصفات المتعلقة بالعلویات والسفلیات»^(۱)

په سوال اوجواب کښې مطابقت: د رسول الله ﷺ دا جواب د اوریدونکي د فهم په اعتبار سره وو چه د حضرت ابورزین رضی الله عنه د پوهولو په غرض سره حضور پاک جواب ورکړو چه «کان فی عمامه.....» خکه چه عمامه ونیولو سره دلته خلاف مراد اخستی شوي ده کوم چه عبارت دې د عدم بدن نه ښکاره خبره ده چه که چرې عمامه په خپل حقیقت باندې محمول کړې شی نو په دې سره تجسیم لازم راځي. بل دې نه مکان هم لازم راځي حالانکه ذات باری تعالی تجسیم مکان او زمان ټولونه منزه او بری دي. دې نه علاوه که چرې عمامه موجود وي نو لازماً به مخلوق هم وو خکه چه د هغه ذات جل جلاله نه علاوه هر شی مخلوق دي کوم چه هغه پیدا کړي دي. گنی سوال خو «أین کان ربنا قبل أن یخلق خلقه؟» وو. دغه شان به په سوال او جواب کښې مطابقت نه کیږي. په دې وجه حضور پاک د جواب دپاره دا طریقه اختیار کړه ونی فرمائیل گنی د حقیقت پورې د چا رسیدل ممکن نه دی. حضرت قاضی ناصر الدین رحمته الله علیه فرماني: «المراد بالعماء ما لا تقبله الأوهام ولا تدركه العقول والأفهام عبر عن عدم المكان عما لا يدرك ولا يتوهم وعن عدم ما يحويه ويحيط به الهواء، فإنه يخلق ويراد به الخلاء الذي هو: عبارة عن عدم الجسم، ليكون أقرب إلى فهم السامع، ويدل عليه أن السؤال عما خلق قبل أن يخلق خلقه، فلو كان العماء أمراً موجوداً لكان مخلوقاً، إذ ما من شيء سواه إلا وهو مخلوق، خلقه وأبدعه، فلم يكن الجواب طبق السؤال»^(۲) خلاصه دا شوه چه ذات باری تعالی وعز اسمه تجسیم مکان او زمان وغیره ټولونه منزه اویاک دي اودا چه د مخلوقاتو د تخلیق نه وړاندې صرف د الله تعالی خانله والي او یوازي ذات وو نور هیڅ هم نه وو.

اول المخلوقات څه دي؟ د الله تعالی نه علاوه چه څومره هم څیزونه دي هغه ټول مخلوق دي. په دې کښې د اهل حق هیڅ اختلاف نشته ټول هم دغه وائي چه هغه مخلوق او حادث دي. د ټول ادیان سماوی هم دغه عقیده ده. حضرت شاه صاحب رحمته الله علیه فرماني: «..... سائر العالم يتقرب وقطبيرة حادث.....، لمر أن هذه عقيدة الأديان السماوية كلها، وما من دين حق إلا ويعتقد بحدوث الأكوان (إلا الله)»^(۳) البته په دې کښې اختلاف دي چه اول المخلوقات څه دي؟ او خالق لم یزل د خپل صفت خلق اظهار د ټولو نه اول کوم یو څیز پیدا کولوسره کړي دي؟ په دې کښې مختلف اقوال دي:

① امام ابن جریر طبري، امام ابن الجوزي، تابعین نه حضرت حسن بصری، حضرت عطاء بن ابي رباح او حضرت مجاهد رحمهم الله وغیره ددې خبرې قائل دي چه د ټولو نه اولنې مخلوق قلم دي. ددې حضراتو استدلال د حضرت عباد بن صامت رضی الله عنه دا مرفوع حدیث دي «إن أول ما خلق الله القلم، ثم قال له: اكتب، فجري في تلك الساعة عما هو كان إلى يوم القامة»^(۴)، «اللفظ لأحمد»، یعنی الله تعالی و تبارک د

^(۱) (مرقاۃ المفاتیح: ۱/۵۰۴ الفصل الثانی من کتاب احوال القیامة..... باب بدء الخلق.....)

^(۲) (انظر مرقاۃ المفاتیح: ۱۰/۵۰۴ کتاب احوال القیامة باب بدء الخلق الفصل الثانی وشرح الإسم الطیبی: ۱۰/۲۶۴ باب بدء الخلق رقم: ۵۷۲۶)

^(۳) فیض الباری: ۴/۲۹۹.

^(۴) (رواه الإمام أحمد في مسنده: ۷/۴۷۷ رقم: ۲۳۰۸۱، أبو داود الطيالسي: ۱/۳۰۵ رقم: ۷۸۷۸ الترمذي كتاب القدر باب إعظام أمر الإيمان بالقدر رقم: ۲۱۵۵.)

یواهم تنبیه: بعض خلقو یوحیث نقل کرې دې «أول ما خلق الله العقل» (۱) چه الله تعالی د ټولو نه اول د عقل تخلیق فرمایلی دی.

حافظ رحمته الله علیه د دې حدیث په جواب کښې د افرمانیلي دی:

① د دې حدیث هیڅ یو طریق د ثبوت درجې ته نه رسی (۲).

② او که چرې دا حدیث صحیح او منلې هم شی نو مطلب به داسې چه په جنس عقل کښې د ټولو نه اول د عقل تخلیق الله تعالی کرې دې. چنانچه اولیت اضافیه مراد دې (۳).

قوله: «فنادی مناد: ذهبت نأفتك يا ابن الحصين. فأنطلقت، فإذا هي يقطع دونها السراب»

فوالله لو ددت أني كنت تركها: په دې دوران کښې یو آواز کونکی آواز اوکړ او ابن الحصین ستا اوبڼه لاره، نوزه دهغې په لټون کښې لږم، چه اوسې گټل نوزما د اود هغې په مینځ کښې خود بیابان پر قیدونکی سراب حائل دې. په الله تعالی قسم زما دا خواهش پیدا شو چه افسوس ما هغه پرېخوډې وه.

شرح حدیث: یقطع کښې دوه احتمالات دی، که یاء سره وی نودا دمجرد نه به دمضارع صیغه وی. که تاء سره وی نو په هغه صورت کښې دباب تفعیل نه د ماضی صیغه ده. اود دې جملې مطلب دادي چه هغه اوبڼه په بیابان کښې دومره لرې وتلې وه چه د شگونه علاوه به هیڅ نه ښکاریدل یعنی اوبڼه ډیره لرې وتلوسره د سترگونه غاڼه شوې وه. (۴) لفظ السراب مرفوع دې چه هغه د یقطع فاعل دې (۵).

د حدیث نه مستنبط فوائد: علامه مهلب رحمته الله علیه فرماني چه د شیانو مبادی دهغې حقیقت اود هغې باره کښې بحث اومباحثه کول جائز دی اود عالم دین ذمه واری ده چه د خپل علم مطابق دهغې جواب ورکړي اوسائل مطمئن کړي. او که د سائل باره کښې دا شک وی چه د هغې په وجه د سائل عقائد متزلزل کیدې شی اوهغه د شبهاتو ښکار کیدې شی نوجواب دې نه ورکوي بلکه دا شان معاملاتو کښې د نه پریوتلو تلقین دې اوکړي (۶).

بل د حدیث نه داهم معلومه شوه چه جنس زمان اود هغې لاندې راتلونکی ټول انواع حادث دی اودا چه هم الله تعالی د دې ټولو مخلوقاتو موجود دې. حالانکه دا ټول معدوم وو په دې وجه نه چه هغه دې د پیداکولونه اول عاجز وو اوس قادر شو. داسې نه ده بلکه د قدرت باوجود ئی نه وو پیداکړي (۷).

(۱) أخرجه الديلمی فی الفردوس: ۱/۱۳۱ رقم: ۴۰۱ و ابن نمیر فی الحلیة: ۳۱۸/۷.

(۲) دې حدیث ته بعضی محدثینو موضوع اوبعض ضعیف وئیلې دې خکه چه د دې دارومدار په قول دې حضراتو، داؤد بن المجبر دې چه کذاب یا کم نه کم ضعیف ضرور دې او گورنی المقاصد الحسنه: ۱/۹۹ رقم: ۲۳۳ موضوعات الصغانی: ۲/۱ و مجموع الفتاوی: ۳۳۶/۱۸ و غیره.

(۳) فتح الباری: ۲۸۹/۶.

(۴) قال الإمام الکشمیری رحمته الله علیه: معناه أنها بعدت بعدا لا يظهر دونه السراب، مع أنه يلعب من البعد، فإذا لم يظهر السراب أيضاً، دل على قطعها بعدا بعيداً. والفرض بيان بعدها فقط. فیض الباری علی صحیح البخاری: ۴/۳۰۰.

(۵) الفتح: ۲۹۰/۶ و العدة: ۱۰۹/۱۵ و إرشاد الساری: ۵/۲۴۹ و شرح الکرمانی: ۱۳/۱۵۲.

(۶) عمدة القاری: ۱۰۹/۱۵ و فتح الباری: ۲۹۰/۶.

(۷) فتح الباری: ۲۹۰/۶.

بعض حضراتو حدیث باب کنبی د کائنات باره کنبی ذکر شوې د اشعریین د هغه سوالونو نه په دې امر باندې استنباط کړې دې چه اصول دین او حدوث عالم باندې خبرې اترې او په دغه دواړو امورو کنبی شوق ساتل دهغوی اولاد ته هم منتقل شو. لکه چه دهغوی په گهوښی (خمیر) او وینه کنبی شامل دی. چنانچه هم د دوی نه امام ابوالحسن اشعری رحمته الله هم دې د چاچه په انمه کلام کنبی لونی شان دې. آثار الی ذلك ابن عساکر.

د باب دویم حدیث د حضرت عمر بن الخطاب په شکل د تعلیق دې.

الحديث الثالث

[۳۰۰]- وَدَوَىٰ عِيسَى، عَنْ رَقِيبَةَ، عَنْ قَيْسِ بْنِ مُسْلِمٍ، عَنْ طَارِقِ بْنِ شِهَابٍ، قَالَ: سَمِعْتُ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يَقُولُ: «أَمَرْنَا النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَقَامًا، فَأَخْبَرَنَا عَنْ بَدْءِ الْخَلْقِ، حَتَّى دَخَلَ أَهْلُ الْجَنَّةِ مَنَازِلَهُمْ، وَأَهْلُ النَّارِ مَنَازِلَهُمْ، حَفِظَ ذَلِكَ مَنْ حَفِظَهُ، وَكَيْفَهُ مَنْ كَيْفَهُ»

تراجم رجال

عيسى: دا ابو احمد عيسى بن موسى الاررق بخاری رحمته الله دې. د بنو تمیم طرف ته په اعتبار د ولاء منسوب کیدوسره تیمی یادېږي. او بعض ورته تمیمی ونيلې دې. د مخ د سور والی د وجې نه غنجاړ ^(۱) سره ملقب وو. المعروف بغنجاړ، لقب بذلك لحره لونه. ^(۲)

دې د عبدالله بن کيسان مروزی، سفیان ثوری، زهير بن معاوية، طلحه بن زيد شامي، حفص بن ميسره، ابراهيم بن طهمان، عبيده بن بلال تیمی، عتاب بن ابراهيم، نوح بن ابی مریم، یاسین الزيات، ابو حمزه سکری رحمهم الله وغيره نه علاوه یولونی جماعت نه د حدیث روایت کوي.

ددوی نه روایت کونکو کنبی یعقوب بن اسحاق حضرمی، وهومن اقرانه، اسحاق بن حمزه بن فروخ ازدي، ابو احمد بحیر بن نصر بخاری، محمد بن امیه ساوی، محمد بن سلام بیکندي رحمهم الله وغيره شامل دي. ^(۳)

امام حاکم رحمته الله فرماني «هولقة.....» ^(۴) مسلم بن قاسم رحمته الله فرماني: «(كان لقة جلهلا مشهورا بخراسان)» ^(۵)

خليلي رحمته الله فرماني «(راهد لقة.....)» ^(۶) حافظ ذهبي رحمته الله او ابن حجر رحمته الله هغه ته صدوق ونيلې دي. ^(۷)

(۱) حواله بالا

(۲) بضم المعجمة وسكون النون، بعدها جيم، تفریب التهذيب: ۱/۷۷۵ رقم الترجمة: ۵۲۴۷

(۳) تهذيب الكمال: ۲۳/۳۷ رقم الترجمة: ۴۶۶۲ وتهذيب التهذيب: ۸/۲۲۷.

(۴) ذ شيوخ او تلامذه د باره او گورني تهذيب الكمال: ۲۳/۳۸-۳۸.

(۵) تهذيب الكمال: ۲۳/۱ و تهذيب التهذيب: ۸/۲۲۳.

(۶) تهذيب التهذيب: ۸/۲۲۳ وتعليقات تهذيب الكمال: ۲۳/۴۱.

(۷) تهذيب التهذيب: ۸/۲۲۳ وتعليقات تهذيب الكمال: ۲۳/۴۰.

(۸) میزان الاعتدال: ۳/۳۲۵ لترجمة: ۶۱۴ و تفریب التهذيب: ۱/۷۷۵ لترجمة: ۵۲۴۷

بل طرف ته دار قطنی علیه السلام و غیره په هغه باندې سخت تنقید کړې دې. او هغه ته نې لاشي، و نیلې دې. خو امام بیهقی رحمته الله علیه فیه ضعف فرمائیلې دې. ^(۱) چنانچه عیسی بن موسی رحمته الله علیه د بخاری شریف د رواة نه دې کوم چه مختلف فیه دې. او دده د وجې نه امام بخاری رحمته الله علیه ته مطعون و نیلې شوې دې. ^(۲) په عیسی بن موسی رحمته الله علیه باندې مختلف قسم جرحې شوی دی لکه د ثقات مخالفت، د منا کیر روایت، د مجاهیل نه د حدیث، تردې چه امام حاکم رحمته الله علیه و غیره لیکلی دی چه دې د سلو نه زیاتو مجاهیل نه روایت کوي، بل دا چه تدلیس نی هم کولو. خود دې ټولو انتهاماتو دفاع کولو سره امام حاکم نیستابوری رحمته الله علیه لیکلی دی چه دې دخپلې زمانې مقتدا وو. د ده جملات او دده مسکن په بخارا کښې مشهور دې. ما د هغه په جملات کښې هم گړې دې. د علم په طلب کښې د بودا والی په حالت کښې وتلې. د حجاز، شام، عراق او خراسان سفرونه نی کړي. دخپل ذات په اعتبار سره صدوق او رښتونی وو. په بخاری شریف کښې د هغه نه احتجاج او استدلال هم کړې شوې دې. خو چه کله دې د مجاهیل نه روایت کوي نو د هغه روایتونه د منا کیر نه ډک وی په کوم کښې چه دهغه هیڅ قصور نشته. ما د ثقات نه دهغه د مرویات تتبع کړې ده او هغه ټول مې صحیح او مستقیم موندلې دی. ^(۳) په یو بل مقام کښې فرماني: «ثقة، مقبول، غیر أنه یروي عن اکثر من منه شيء من المجهولين، لا يعرفون، أحاديث مناکیر، و عما تهم طالب هذا العلم أنه جرح فيه، وليس كذلك»، ^(۴) هم دغه خبره خلیلی رحمته الله علیه هم لیکلی ده فرماني: «و عما روي عن الضعفاء، فالحمل على شیوخه، لا علىه، والبخاري قد احتج به في أحاديثه، ولا يضعفه، وإنما يقع الاضطراب من تلامذته، وضعف شیوخه، لا منه»، ^(۵) کله کله د ضعیف راویانوته روایت کوي. په کوم کښې چه قصور دهغوی د شیوخ دې، نه چه د عیسی بن موسی، امام بخاری رحمته الله علیه په څه احادیثو کښې د هغه نه احتجاج کړې دې او هغه ضعیف نه گړځوی. دهغه په مرویات کښې اضطراب دهغه د تلامذه او شیوخ د طرف نه کیږی نه چه دهغوی د طرف نه.

ابن حبان رحمته الله علیه دهغوی ذکر کتاب الثقات کښې کړې دې او دهغوی تدلیس کړې شوی روایاتو بابت فرمائیلې دی چه که چرې عیسی رحمته الله علیه د شیخ نه د سماع تصریح او کړی نو د ثقات نه روایت کړې شوی روایاتو کښې دا د احتجاج قابل دې او که چرې تصریح اونه کړی نو هغه روایات قابل احتجاج نه دی. لیکي: «والاحتياط في أمرة: الاحتجاج بما روي عن الثقات إذا بين السماع عنهم، لأنه كان يدرس عن الثقات ما سمع من الضعفاء عنهم، وترك الاحتجاج بما روي عن الثقات إذا لم يبين السماع في روايته عنهم»، ^(۶)

ددې ټول تفصیل نه واضحه شوه چه د عیسی بن موسی رحمته الله علیه د وجې نه امام بخاری رحمته الله علیه مطعون کول صحیح نه دی چه هغه ثقه او قابل احتجاج دې. بیا امام بخاری رحمته الله علیه په بخاری شریف کښې دهغه

^(۱) تهذيب التهذيب: ۲۳۳/۸ و تعليقات تهذيب الكمال: ۲۳/۴ و موسوعة أقوال أبي الحسن الدارقطني في رجال الحديث و علله: ۵۰۹/۲ رقم: ۲۷۱۵ الطبعة الأولى.

^(۲) هدى السارى: ۴۵ ع

^(۳) تهذيب التهذيب: ۲۳۳/۸ تهذيب الكمال: ۲۳/۴۰-۳۹.

^(۴) تهذيب التهذيب: ۲۳۳/۸ تهذيب الكمال: ۲۳/۴۰.

^(۵) تهذيب التهذيب: ۲۳۳/۸.

^(۶) كتاب الثقات لابن حبان: ۴۹۲-۴۹۳/۸.

صرف ہم دغہ یو روایت اخستی دې او هغه هم د تعلیق په توگه (۱) دامام بخاری رحمہ اللہ نه علاوه امام ابن ماجہ رحمہ اللہ هم دغه نه په خپل سنن کښې روایت اخستی دې (۲)
عبدالله بن واصل بخاری رحمہ اللہ فرماني چه د ۱۸۵ يا ۱۸۶ هجري او اخر يا ۱۸۷ هجري په اوائل کښې دعيسى بن موسی رحمہ اللہ انتقال شوې (۳) ابن حبان رحمہ اللہ او امام بخاری رحمہ اللہ ۱۸۶ هجري تاريخ وفات خودلې دې (۴)

وقبه دا ابو عبد الله رقبه براء وقاف مفتوحين (۵) بن مصقله عبدی کوفی رحمہ اللہ دې بعض حضراتو پوره نسب داسي ليکلې دې. رقبه بن مصقله بن عبد الله بن خوته بن صبره (۶) د يوقول مطابق دې د حضرت انس رضي اللہ عنہ نه د حديث روایت کوی. بل دې د يزيد بن ابی مریم، ابواسحاق، عطاء بن ابی رباح، قيس بن مسلم، مجزأة بن زاهر، عبدالعزيز بن صهيب، طلحه بن معرف، ثابت بنانی، د خپل پلار مصقله او نافع مولی ابن عمر رحمهم الله غوندې اساطين علم حديث نه روایت کوی.
دهغوی نه روایت کونکو کښې سليمان تيمی، وهومن أقرانه، ابراهيم بن عبد الحميد بن ذي حمایه، جرير بن عبد الحميد، ابو عوانه، ابن عيينه او محمد بن فضيل رحمهم الله وغيره شامل دی (۷)
امام احمد رحمہ اللہ فرماني: «شهر، ثقة من الثقات، مأمون» (۸) امام عجلې رحمہ اللہ فرماني: «ثقة، وكان مفوها، بعد من رجال العرب، وكان صديقاً لسلمان التيمي» (۹) يعنی دې ثقہ دې لوني قادر الکلام، بليغ خطيب وو په رجال العرب کښې دهغوی شمير کيږي بل دا چه د سليمان تيمی رحمہ اللہ دوست وو حافظ ذهبي رحمہ اللہ فرماني: «الإمام، الثمت، العالم» (۱۰) دارقطني رحمہ اللہ هم هغه ته ثقہ ونيلې دې (۱۱) يحيى بن معين رحمہ اللہ فرماني ثقہ (۱۲) ابن حبان رحمہ اللہ د دهغوی ذکر کتاب الثقات کښې کړې دې (۱۳) دا د انمه سته راوی

(۱) تهذيب الكمال: ۴۰/۲۳، وهدي الساري: ۶۴۵ ونحفة الأشراف: ۳۱/۸ رقم: ۱۰۴۷۰.

(۲) تهذيب التهذيب: ۲۳۳/۸ تهذيب الكمال: ۴۱/۲۳ - ۴۰.

(۳) تهذيب الكمال: ۴۰/۲۳.

(۴) الثقات: ۴۹۲/۸ وتاريخ الكبير: ۳۹۴/۶ رقم الترجمة: ۲۷۵۱.

(۵) تعليقات تهذيب ابن حجر: ۲۸۶/۳.

(۶) تهذيب الكمال: ۲۱۹/۹ وتهذيب ابن حجر: ۲۸۶/۳ وسير أعلام النبلاء: ۱۵۶/۶.

(۷) شيخ او تلامذه دپاره اوگورنی تهذيب الكمال: ۲۲۰/۹-۲۱۹ رقم الترجمة: ۱۹۲۳.

(۸) تهذيب الكمال: ۲۱۹/۹ وتهذيب ابن حجر: ۲۸۶/۳ وسير أعلام النبلاء: ۱۵۶/۶ وكتاب العلل لابنه: ۱/۱۸۴ وكتاب الثقات لابن

شاهين الترجمة: ۳۷۳

(۹) تهذيب الكمال: ۲۱۹/۹ وتهذيب ابن حجر: ۲۸۶/۳ سير أعلام النبلاء: ۱۵۶/۶.

(۱۰) سير أعلام النبلاء: ۱۵۶/۶.

(۱۱) تهذيب ابن حجر: ۲۸۷/۳ رقم: ۵۴۱.

(۱۲) تهذيب الكمال: ۲۲۰/۹ تهذيب ابن حجر: ۳/۲۸۷.

(۱۳) ۶/۳۱۱

دې البته ابن ماجه رحمته الله تعالى د سنن په ځانې خپل تفسير کښې دهغه نه روايت اخستې دې. ^(۱) ابن الاثير رحمته الله تعالى دهغوی تاريخ وفات ۱۲۹ هجري بيان کړې دې. رحمته الله تعالى رحمة واسعة. ^(۲)

قيس بن مسلم: دا قيس بن مسلم جدلی ابو عمرو کوفی رحمته الله تعالى دې.
طارق بن شهاب: دا طارق بن شهاب احمسی کوفی رحمته الله تعالى دې.

عمر بن الخطاب: دا خليفه ثاني امير المؤمنين حضرت عمر بن الخطاب رضي الله عنه دې. ددې دريواړو بزرگانو تذکره کتاب الإيمان باب زيادة الإيمان ونقصانه کښې راغلې ده. ^(۳)

يواهمه تنبيه: اکثر ناسخين حضرات دا سند داسې بيان کړې دې عيسى عن رقية مگر په دې سند کښې سقط واقع شوې دې. ابو علي جاني رحمته الله تعالى فرماني چې دلته عيسى بن موسی اورقية بن مصقلة په مينځ کښې يو راوی پريوتلی دې چې ابو حمزة سکری دې. د کوم نوم چې محمد بن ميمون دې. ددې اضافه نه بغير به سند متصل نه وي. په دې باندې ابو نعیم رحمته الله تعالى هم جزم کړې دې.

هم دغه خبره ابو مسعود دمشقی رحمته الله تعالى هم فرمانيلي ده چې دا حديث عيسى عن ابی حمزة عن رقية په طريق سره نقل کړې دې. ددې دليل دا دې چې طبرانی کښې دا روايت عيسى عن ابی حمزه عن رقية په طريق سره موجود دې. دې نه علاوه عيسى په دې معامله کښې متفرد هم نه دې. چنانچه حافظ ابو نعیم رحمته الله تعالى هم دا حديث د علي بن حسين عن ابی حمزة په طريق سره ذکر کړې دې سره ددې چې ددې سند ضعيف دې. بيا دا خبره هم چې عيسى بن رقيه نه روايت خو څه؟ ملاقات هم ثابت نه دې هغه خود رقيه د شاگردانو نه روايت کوي. ^(۴)

قوله: سمعت عمر رضي الله عنه يقول: قام فينا النبي صلى الله عليه وسلم مقاما طارق
بن شهاب رحمته الله تعالى وائي چې ما حضرت عمر رضي الله عنه فرمانيلوسره واوريدو چې يو ځل حضور نبی اکرم صلی الله علیه و آله وسلم موږ ته د خطاب کولو دپاره اودريدو.

د خطبي مقام او دهغې دورانيه: د مقام نه مراد منبر دې. چنانچه مسلم او مسند احمد وغيره کښې د حضرت ابو زيد بن اخطب رضي الله عنه د روايت نه دا استفاد کيږي چې په حديث باب کښې ذکر شوې خطبه حضور پاك د سحر نه د نمر د وويدو پورې په منبر باندې په ولاړه وركړې وه. دهغه روايت الفاظ دا دي: «صلى بنا رسول الله صلى الله عليه وسلم صلاة الصبح، وصعد المنبر، فخطبنا، حتى حضرت الصلاة، ثم نزل فسلم بنا الظهر، ثم صعد المنبر، فخطبنا، ثم العصر كذلك، حتى غابت الشمس، فحدثنا بما كان، وما هو كائن، فأعلمنا أحفظنا» ^(۵)

^(۱) تهذيب الكمال: ۲۲۰/۹ سير اعلام النبلاء: ۱۵۶/۶.

^(۲) الكامل في التاريخ: ۳۷۷/۵ وتعليقات تهذيب الكمال: ۲۲۰/۹ وتهذيب التهذيب: ۲۸۷/۳ وإكمال مغلطاي: ۳۹۹/۴ رقم: ۱۶۰۸.

^(۳) كشف الباري: ۴۷۴-۴۷۱/۲ حضرت عمر رضي الله عنه د پاره نور اوگورنی ۱/۲۳۹.

^(۴) تهذيب الكمال: ۱/۲۳ عمدة القاري: ۱۱۰/۱۵ فتح الباري: ۲۹۰/۶ والتوضيح: ۱۷/۱۹ وتقييد المهمل للجواني: ۴۵/۲ وعرفى تعليقات تهذيب الكمال: ۴۱/۲۳ ذكر البخاري في الرواة عنه، وهو وهم، فإنه لن يذكره، إنما روى عن أصحابه.

^(۵) صحيح الإمام مسلم كتاب الفتن باب إخبار النبي صلى الله عليه وسلم فيما يكون إلى قيام الساعة. رقم: ۲۸۹۳/۷۲۶۷ ومسند الإمام أحمد: ۱/۷ رقم: ۲۳۲۷۶.

حافظ صاحب رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ حضرت ابو زید رحمۃ اللہ علیہ دا حدیث نقل کولو سرہ لیکي: «وأفاد حديث أبي زید بیان المقام المذكور زماناً ومكاناً فی حديث عمر رضی اللہ عنہ، وأنه كان علی المنبر، من أول النهار إلى أن غابت الشمس»^(۱)

قوله: «فأخبرنا عن بدء الخلق، حتى دخل أهل الجنة منازلهم، وأهل النار منازلهم»

نور رسول اللہ ﷺ مونږ ته د مخلوقاتو د ابتداء باره کښي ارشاد اوفرمانيلو تردي چه اهل جنت خيلو خيلو خايونو کښي او دوزخيان خپل خپل ځاني ته اوانجام ته اورسيدل «حتى دخل أهل الجنة» داد خبرنا دپاره غايت دي. مطلب دادې چه حضور پاك مونږ ته د مخلوقات عالم د ابتداء باره کښي لږ لږ شان خودل تردي چه کله جنتيان جنت کښي او دوزخيان دوزخ کښي داخل شي ددي باره کښي نئ هم اوخودل^(۲)

د سياق نه د عدول وجه: د سياق حدیث وجه خودا وه چه «يدخل» (مضارع) ئي فرمانيلي مگر صيغه دماضي «دخل» ئي استعمال کړه چه ددي خبري طرف ته اشاره ده چه داخبري د مخبر صادق د طرف نه دي. لکه چه دا هرڅه شوي دي جنتيان په جنت کښي او دوزخيان دوزخ ته تللي دي^(۳)

د رسول الله ﷺ ښکاره معجزه: د پورته دغه تفصيل نه معلومه شوه چه هم په يوم مجلس کښي د ټولو مخلوقاتو د عالم د شروع نه واخله تر انجام پوري حالات ئي بيان کړل چنانچه په دي کښي مبدا، معاش او معاد دريوايو به لازمي ذکر شوې وي. دا معجزه نه ده نوڅه دي؟ هم په يوم مجلس کښي دومره تفصيلات خودل خارق عادت امر دي اوهم دي ته معجزه وائي

د حدیث باب يوبل مثال: حدیث باب سره يوشان يوه واقعه امام ترمذي رحمۃ اللہ علیہ هم نقل کړې ده. حضرت عبد الله بن عمرو رضي الله عنه فرماني چه رسول الله ﷺ مونږ له راغلو دهغوی په لاس کښي دوه کتابونه «رجسټري» وې بيا په خپل بڼي لاس کښي موجود کتاب طرف ته اشاره کولو سره اوفرمانيل چه دا د رب العالمين د طرف نه يو کتاب دي په کوم کښي چه د جنتيانو نومونه قبيلي اوغيره درج دي اوس په دي کښي زياتوالي کيدې شي نه کمې واقع کيدې شي بيا حضور پاك په خپل کس لاس کښي موجود کتاب طرف ته اشاره کولو سره د جهنميانو باره کښي هم دغه شان اوفرمانيل روستو هغه دواړه کتابونه حضور پاك لري اوغوزول اووني فرمانيل «فرغ بكم من العباد، فليرق في الجنة وفريق في السعير»^(۴) يعنى ستاسو خلقو رب د بنديگانود فيصلو نه فارغ شو يو ډله به جنت کښي وي نودويمه به دوزخ کښي وي.

په دي دواړو احاديثو کښي د شک وجه داده چه رومي حديث (حديث باب) کښي په لړشان وخت کښي د ډير مضمونونو او ارشادات عاليه په آسانتي سره بيان دي نو په دويم حديث کښي په تنگ شان طرف (کتاب) کښي ډير زيات مواد د ځاني کولو ذکر دي چه په يو کتاب کښي دټولو جنتيانو ذکر وو او په بل کتاب کښي د ټولو دوزخيانو ذکر. ښکاره خبره ده چه دا معمولی خبره نه ده بلکه ډيره غير معمولی

^(۱) فتح الباری: ۲۹۱/۶ عمدة القاری: ۱۱۰/۱۵ وارشاد الساری: ۲۵۰/۵.

^(۲) شرح الطیبي: ۲۹۷/۱۰ رقم: ۶۹۹ عمدة القاری: ۱۱۰/۱۵ وفتح الباری: ۲۹۰/۶ وارشاد الساری: ۲۵۰/۵.

^(۳) حواله جات بالا، والکنز المتواری: ۱۲۰/۱۳.

^(۴) جامع الترمذي أبواب القدر باب ما جاء أن الله كتب كتاباً لأهل الجنة..... رقم: ۲۱۴۱.

خبره ده^(۱) اود حدیث ترمذی الفاظ «فمنهما» نه هم دغه متبادر کیږي چه هغه دواړه کتابونه صحابه کرامو رضی الله عنہم ته باقاعدہ ښکاریدل هم وانه اعلم^(۲)

یو بل خصوصیت: د معجزې د اثبات سره دا هم ثابت شو چه نبی پاک صلی الله علیه و آله که یو طرف ته په ډیرو زیاتو خصوصیاتو سره مشرف کړې شوې وو نو بل طرف ته یی ورته جوامع الکلم هم ورکړې وو دا حدیث د دې واضحه مثال دي. حافظ صاحب رحمته الله علیه فرماني: «ودل ذلك على أنه أخبرني المجلس الواحد بمجموع أحوال المخلوقات، منذ ابتدأت إلى أن تفنى، إلى أن تبعث، ففعل ذلك الإخبار عن المبدأ والمعاش والمعاد، وفي تيسير إيراد ذلك كله في مجلس واحد، من غوارق العادة، أمر عظيم»^(۳)

قوله: حفظ ذلك من حفظه، ونسبه من نسبه: چاچه یاد ساتل هغه دغه ټول یاد اوساتل او چاله چه هیرول وو هغه ټول هیر کړل. مطلب دادې چه د حضور پاک دغه پورته بیان کړې شوي بیان یقیناً خو به اوریدلې ډیرو زیاتو صحابه کرامو مگر چا ته یاد پاتې شو په کوم کښې چه زه هم شامل ووم چه الله تعالی ماته دهغه ټولو خبرو د یاد ساتلو توفیق رانصیب کړو. امام ترمذی رحمته الله علیه لیکلی دی چه په دې باب کښې «حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه نه علاوه، د ډیرو صحابه کرامو نه روایات دی لکه حضرت حذیفه بن یمان، حضرت زید بن اخطب، حضرت ابو مریم او حضرت مغیره بن شعبه (د حضرت عمر د حدیث باب تذکره هغوی اونه کړه) رضی الله عنهم ټول حضراتو ته هغه خبرې یادې وې»^(۴)

د مذکوره تعلیق تخریج: دا تعلیق امام طبرانی رحمته الله علیه المعجم الکبیر کښې او ابن منذر رحمته الله علیه په خپل امالی کښې موصولاً نقل کړي دي.^(۵)

ترجمة الباب سره د حدیث مطابقت: د حضرت عمر رضی الله عنه د دې حدیث ترجمه الباب سره مطابقت بالکل واضح دي چه په دې کښې د مخلوقاتو د ابتداء وغیره ذکر دي.

د باب دریم حدیث د حضرت ابو هریره رضی الله عنه دې کوم چه حدیث قدسی هم دي:

الحديث الرابع

[۳۰۲] - حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، عَنْ أَبِي أَحْمَدَ، عَنْ سُفْيَانَ، عَنْ أَبِي الزُّنَادِ، عَنْ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَرَأَيْتُمْ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: يَشْجُو ابْنُ آدَمَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ أَنْ يَشْجُو، وَيَكْذِبُنِي وَمَا يَنْبَغِي لَهُ، أَمَا شَكَّمَهُ فَقَوْلُهُ: إِنَّ لِي وَلَدًا، وَأَمَا كَذِبِيهِ فَقَوْلُهُ: لَيْسَ يُعِيدُنِي كَمَا بَدَأْنِي" [٤٦٩٠، ٤٦٩١]

(۱) فتح الباری: ۲۹۱/۶.

(۲) حواله بالا.

(۳) فتح الباری: ۲۹۰/۶ وارشاد الساری: ۲۵۰/۵ والکنز المنوار: ۱۲۰/۱۳.

(۴) جامع الترمذی أبواب الفتن، باب ما أخبر النبي صلى الله عليه وسلم أصحابه بما هو كائن إلى يوم القيامة، رقم: ۲۹۱۱ وفتح الباری: ۲۹۱/۶.

(۵) هدى السارى: ۴۸ الفصل الرابع كتاب بدء الخلق والتفليق التملیق: ۴۸۷/۳.

تراجم رجال

عبدالله بن ابی شیبہ: دا عبدالله بن محمد بن ابی شیبہ عسی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دی. (۲)

ابواحمد: دا ابواحمد محمد بن عبدالله زبیری ازدی رحمۃ اللہ علیہ دی. (۳)

سفیان: دامشهور امام محدث سفیان بن سعید بن مسروق ثوری رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی حالات «کتاب الإیمان

باب علامة المنافق» لاتدی بیان کری شوی دی. (۴)

ابوالزناد: دا ابوالزناد عبدالله بن ذکوان رحمۃ اللہ علیہ دی.

الاعرج: دا عبدالرحمن بن هرمز الاعرج قرشی رحمۃ اللہ علیہ دی. ددی دواړو محدثینو حضراتو تذکرہ کتاب

الإیمان باب حب الرسول صلی اللہ علیہ وسلم من الإیمان لاتدی تیرہ شوی ده. (۵)

ابوهریرہ: دا مشہور صحابی حضرت ابوهریرہ رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات کتاب الإیمان باب أمور الإیمان

کنبی تیر شوی دی. (۶)

قوله: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: قال الله تعالى: يشتمني ابن آدم، وما

ينبغي له أن يشتمني، وكذبني، وما ينبغي له، أما شتمه، فقوله: إن لي ولدا: دحضرت

ابوهریرہ رضی اللہ عنہ نه روایت دی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد فرمائیلی دی چه الله تعالی عزوجل فرمانی چه

بنیادم ماته بدی ردی وانی حالاتکه دهغه د پاره دا بالکل مناسب نه ده چه ماته دی بدی ردی اووانی.

اوهغه ماته دروغون کوی دا هم هغه سره بڼه نه لگی. ترکومې چه دهغه د بدو ردو ونیلو تعلق دی

نودهغه زما باره کنبی دا وینا کول چه زما خونې دی «یعنی زما هم اولاد دی».

یشتمنی باب ضرب نه دی شتما ددی مصدر دی چاته کنخلې کول تنقیص کول اوبدی ردی ونیل

وغیره. د الله تعالی د پاره اولاد ثابتولوسره لویه گستاخی اوتنقیص د الله تعالی په شان کنبی نور څه

کیدي شی؟ ځکه چه دا د حدوث امکان ته مستلزم دی اوداد الله تعالی په شان اقدس کنبی ډیره لویه

گستاخی ده په دی وجه دا په شتم سره تعبیر کری شوی ده. (۷)

قوله: «وأما تكذيبه، فقوله: ليس يعيدني كما بدأني: او ترکومې چه د بنیادم زما دروغون

کولو تعلق دی نودهغه دا وینا کول لکه چه څنگه زه الله تعالی په شروع کنبی پیدا کړم دوباره نه شی

پیدا کولې. «ليس يعيدني كما بدأني.....» دا په ورځ د قیامت د بت پرستو مقوله ده څوک چه په حیات

(۱) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث، أخرجه البخاري أيضاً. كتاب التفسير سورة قل ﴿هُوَ اللهُ أَخَذَهُ﴾ باب ۱، رقم: ۴۹۷۴ و باب قوله: ﴿اللهُ الصَّديق﴾ رقم: ۴۹۷۵ والنسائي كتاب الجنائز باب أرواح المؤمنين رقم: ۲۰۸۰.

(۲) كتاب العمل في الصلاة باب لا يرد السلام في الصلاة.

(۳) كتاب الأذان باب المكث بين السجدين.

(۴) اوگورنی کشف الباری: ۲۷۸/۲.

(۵) کشف الباری: ۱۱۷/۲.

(۶) کشف الباری: ۶۵۹/۱.

(۷) فتح الباری: ۲۹۱/۶.

بعد الممات باندی یقین نه لری اود قیامت انکار کوی. الله عزوجل دهغوی دا مقوله د خپل قدرت کامله دروغ گرځولو سره فرمانی چه څومره لویه زیاتی ده چه کومه شروع بغیرد څه سبب ظاهری یوڅیز پیدا کولې شی نو په دویم ځل یا په دریم ځل ولې نه شی کولې؟ حالانکه په عقلی اعتبار سره اعاده کول هم آسان دی. سبحان الله ومحمد سبحان الله العظیم. (۱)

ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت: ترجمه الباب سره د دې حدیث مناسبت په دې دویمه جمله کښې دي: «لېس یعدنی کما بدانی» چه اول هم الله تعالی مخلوقات عالم پیدا کړی دی او دوباره هم هغه په دې قدرت لری، دهرڅیز خالق هم هغه دي. (۲)
د باب څلورم او آخری حدیث هم د ابوهریره رضی الله عنه نه نقل دي:

الحديث الخامس

۳۸۳- حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا مَغِيرَةُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْقُرَشِيُّ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَنَا قَضَى اللَّهُ الْخَلْقَ كَتَبَ فِي كِتَابِهِ فُهو عِنْدَهُ فَوْقَ الْعَرْشِ إِنْ رَحِمْتَنِي غَلَبَتْ غَضَبِي» [۶۹۹، ۶۹۸، ۷۰۱، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶] (۳)

تراجم رجال

قتيبة بن سعيد: دا ابوالرجاء قتيبة بن سعيد بن جميل ثقفي رضي الله عنه دي. ددوی تذکره کتاب الإيمان باب إفتاء السلام من الإيمان لاندې تیره شوې ده. (۴)
مغيرة بن عبد الرحمن قرشي: دا مغيرة بن عبد الرحمن بن عبد الله اسدي مدني رضي الله عنه دي. ددوی د حالاتو دپاره اوگورنی: (۵)

قوله: عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَنَا قَضَى اللَّهُ الْخَلْقَ: دحضرت ابوهريره رضي الله عنه نه روایت دي چه رسول الله صلي الله عليه وسلم فرمانيلی دی چه کله الله تعالی مخلوقات را پیدا کړل.....

دَقَضَا مَخْتَلَفَ مَعَانِي: د قضی معنی د خلق دي. لکه چه بل خانی کښې ارشاد رباني دي: «فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ» (۱)

(۱) عمدة القاری: ۱۵/۱۱۰ وضع الباری: ۲۹۱/۶ وإرشاد الساری: ۲۸۵/۵.

(۲) حواله جات بالا.

(۳) قوله: عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أخرجه البخاري أيضاً، في التوحيد باب قول الله (وَوَحَّدَ رَبُّكَ اللَّهُ تَعَالَى) رقم: ۷۴۰۴ وباب (وَوَكَّلَ عَزَّ وَجَلَّ عَلَى السَّاءِ) رقم: ۷۴۲۲ وباب قول الله تعالى (وَلَقَدْ سَبَّحْتَ كَلِمَتَنَا إِيَّاهُ الْوَسِيلِينَ) رقم: ۷۴۵۳ وباب قول الله تعالى (فِي تَوَجُّهٍ فَخْرٍ) رقم: ۷۵۵۴-۷۵۵۳ وابن ماجه في الزهد باب ما جرى من رحمة الله يوم القيامة: رقم: ۶۹۲۶-۶۹۲۷.

(۴) كشف الباری: ۱۸۹/۲.

(۵) کتاب الاستسقاء باب دعاء النبي صلى الله عليه وسلم.....

او او جد جنسه معنی کنبی هم کیدی شی. چنانچه د قضا اطلاق په ډیرو څیزونو اومعانی باندې کیږي لکه حکم جاری کول د یوکار نه فارغ کیدل، فیصله نافذ کول او پوخوالي اومضبوطوالي وغیره. دا ټولې معانی دلته چلیدې شی. قاضی ته هم په دې وجه قاضی ونیلي شی چه هغه خپل حکم نافذ او جاری کولوسره د فریقین د معاملې نه فارغ کیږي.^(۱)

قوله: «کتب فی کتابه» خپل کتاب کنبی نی اولیکل. کتب..... د امر القلم په معنی کنبی دې چه الله تعالی قلم ته حکم او کړو چه لوح محفوظ اولیکه. اوس نیزې د حضرت عبادۀ بن صامت رضی الله عنه حدیث تیر شوي دې چه «فقال للقلم: اکتب، فجزی عما هو کائن» په دې اعتبار سره د کتاب نه مراد لوح محفوظ دې.

خو دویم احتمال دا دې چه د کتاب نه مراد هغه الفاظ دی د کوم د لیکلو چه فیصله کړې شوي وه یعنی دا جمله «ان دمتی سبقت غضی» دغه شان به د مکتوب معنی شی، ددې مثال دا ارشاد ربانی دې: «کُتِبَ اللَّهُ لَا غُلْبَةَ اَنَا وَرُسُلِي»^(۲) دلته مکتوب مراد دې یعنی «لَا غُلْبَةَ اَنَا وَرُسُلِي»^(۳) په دې کنبی د کتب معنی ده. «قضى وأوجب»^(۴)

قوله: «فبو عنده فوق العرش» اوس دغه هغه سره دعرش دپاسه لیکلې شوی دی. یعنی هغه مکتوب یا کتاب دعرش دپاسه دې.

ددي جملي مختلف مطالب: بعض حضراتو ^(۵) فوق د دون (ښکته) معنی کنبی اختلو سره دا مطلب بیان کړې دې چه هغه څیز دعرش نه لاندې دې لکه چه د الله تعالی ارشاد «بَعُوْثَةٌ فَمَقُوْهَا»^(۶) (کنبی د فوق نه دون مراد دې یعنی د مچ نه هم وړوکي څیز. ددې مطلب اومفهوم خیال دا دې چه یو څیز د عرش دپاسه څنگه کیدی شی؟ په دې وجه قوف د دون په معنی کنبی اختی شوي دې خو که فوق په خپل ظاهر باندې کیخو دې شی نویا څه حرج نشته دې. ځکه چه عرش هم بهرحال مخلوق دې.^(۷)

دا هم احتمال دې چه د عند نه مراد ذکر یا حلم وی نویابه عندیه مکانیه نه وی یعنی په یومخصوص طرف کنبی به اشاره نه وی بلکه هغه طرف ته به اشاره وی چه هغه څیز په پوره توگه د خلقو نه پټ وی اودهغوی د ادراک اوشعور نه ماورا وی. دې نه علاوه بعض حضراتو دلته فوق زانده گرځولې دې

^(۱) سورت فصلت آیت: ۱۲.

^(۲) المende: ۱۱۰/۱۵ والفتح: ۲۹۰/۶ وإرشاد الساری: ۲۵۱/۵ وأعلام الحديث للخطابی: ۱۴۷۱/۲.

^(۳) سورت المجادلة: ۲۱.

^(۴) المende: ۱۱۰/۱۵ والفتح: ۲۹۱/۶ وإرشاد الساری: ۲۵۱/۵ والتوضیح: ۱۹/۱۹.

^(۵) قاله أبو عبيدة في مجاز القرآن: ۳۵/۱.

^(۶) سورة البقرة: ۲۶.

^(۷) ذکر ابن الانباري أن فوق من الأضداد. فهي بمعنى أعظم كقولك: هذا فوق فلان في العلم وتأتي بمعنى دون. كقولك أن فلانا لتفسير وفوق القصير انظر الأضداد ص: ۲۵۰ رقم: ۱۵۲.

اوونیلی دی چه بعض وخت په کلام کښې ددې اضافه کولې شی مگر هغه لغو وی. ددې مثال په کلام الله کښې دا دوه آیاتونه دي: «فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ الْقُلُوبَ» (۱) او «فَإِنْ كُنْ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ» (۲) په دې دواړو مقاماتو باندې کلمه فوق زانده ده چونکه د فوق نه بغیر د هم دلته معنی او مطلب صحیح دي.

مگر دا احتمال دلته بالکل صحیح نه دي. په آیت ذکر کړې شوی کښې که چرې فوق حذف کړې شی نو بیا هم «اثْنَتَيْنِ» د آیت دمفهوم واضح کولو دپاره کافی دي خوکه په حدیث باب کښې داسې اوکړې شی نو عبارت به داسې شی «فوق عند العرش» ددې فساد محتاج بیان نه دي. (۳)

راجع قول: په دې دواړو اقوالو کښې راجع قول دا دویم قول دي. هم دا عینی، ابن حجر، ابن الملقن او کرمانی رحمهم الله وغیره اختیار کړې دي. ددریم قول فساد مونږ بیان کړې دي. ترکومې چه د اول قول تعلق دي چه د عرش دپاسه یو څیز څنگه کیدي شی؟ نو په دې کښې هیڅ استبعاد نشته ځکه چه عرش بهر حال مخلوق دي په دې کښې هیڅ استحاله نشته چه یو کتاب مخلوق هغې سره اولگی یا دهغې دپاسه پاتې شی. په روایاتو کښې راځی چه فرشتو عرش په خپلو اوږو باندې اوچت کړې دي. ښکاره خبره ده چه د اوچتولو دپاره ورسره لاس لگول یا مس کول ضروری دی او په دې کښې څه حرج نشته دي نو د یو کتاب عرش سره لگیدل او دهغې دپاسه کیدو کښې هم څه حرج نه دی کیدل پکار. (۴)

اوس به ددې جملې مطلب داشی ددې علم د عرش د پاسه الله تعالی سره دي په کوم کښې چه نسخ ممکن ده نه بدلون، یا داسې اووايشی چه ددې جملې ذکر د عرش دپاسه الله تعالی سره دي. لفظ علم یا لفظ ذکر به مقدر گرځولې شی. (۵)

د تخصیص بالذکر وجه: دلته دا جمله مخصص بالذکر کولو څه وجه ده؟ حالاتکه ښاته تیر شوی دی چه قلم په لوح محفوظ باندې ټول هر څه لیکلونه فارغ شوي. دخلقو عمرو نه ښه هم لیکلی دهغوی رزق نی هم لیکلی دهغوی انجام نی هم اولیکلو نو دا جمله نی ولې مخصص بالذکر کړې ده؟ ددې جواب دادې په دې کښې رجاء کامل ده د امید لمن ده دې سره به دا امید لگیدلې وی چه الله تعالی به معافی اوکړی، د آسانشی معامله به اوکړی. بل دې سره ددې امر هم اظهار کيږی چه دهغه رحمت هر څیز ته محیط دي. ابن الملقن رحمه الله فرمائی: «وإنما اخص هذا بالذكر، وإن كان القلم كتب كل شيء» لئلا فيه من الرجاء، فمن علم أنه تقبل هذه دخل في هذا، ومن أرى عاقبه، وخرم على سمعه وقلمه» (۶)

(۱) سورت الأنفال: ۱۲.

(۲) سورت النساء: ۱۱.

(۳) فتح الباری: ۲۹۱/۶ و عمدة القاری: ۱۱۱/۱۵ و التوضیح: ۱۹-۲۰/۱۹.

(۴) حواله جات بالا. ابن الملقن رحمه الله لیکي: ((..... على أن العرش مخلوق، ولا يستحيل أن يمسه كتاب مخلوق، فإن الملائكة حملة العرش. روي أن العرش على كواهلهم، وليس بمستحيل أن يمسوه إذا حملوه.....)) التوضیح: ۲۰/۱۹ و کذا انظر الأسماء والصفات للبيهقي: ۲۷۹/۲ باب ما جاء في العرش والكرسي.....

(۵) فتح الباری: ۲۹۱/۶ و عمدة القاری: ۱۱۱/۱۵ و التوضیح: ۲۰/۱۹.

(۶) عمدة القاری: ۱۱۱/۱۵ و التوضیح: ۲۰/۱۹.

قوله: «ان رحمتي غلبت غضبي»: زما رحمت زما په غصه او غضب باندې غالب دي. آن يا خو مفتوحه دي چه کتب سره بدل دي يا مکسوره دي د ابتدا، د وجې نه چه د کتاب د مضمون حکايت کوي. (۱) د کتاب التوحيد شعيب عن ابی الزناد روايت کښې غلبت په ځاني سبقت دي. (۲)
ذ الله تعالى ذ پاره ذ غضب معني: غيظ او غضب کوم چه مونږ په غصه سره تعبير کوو دا ټول د قوت شهوانيه د هيجان په شکل کښې وقوع پذير کيږي. داد مخلوقات صفت دي د الله تعالى اوچت شان د دي امور شنيدنه او قبيحه نه منزله او بالادي.

د الله تعالى د غضب معني ددي لازمه ده يعنی کوم چه د غصې سبب جوړ دي هغې ته عذاب رسول د هغه نه دبديلي اخستلو اراده کول ځکه چه سبقت او غلبه دواړه په اعتبار د تعلق دي. مطلب دا چه د رحمت تعلق غالب او سابق دي په تعلق د غضب باندې. ځکه چه رحمت د هغه دمقدس ذات مقتضا دي ليکن غضب د عباد حادث د يو خراب او بد حرکت نتيجه وي.

يو اشکال اوده هغې جواب: دي تقرير سره هغه اشکال هم ختم شو کوم چه بعض حضراتو دلته کړي وو چه دا څنگه رحمت دي د کوم ظهور چه بعض مقاماتو کښې نه کيږي لکه موحدين (عصاة مومنين) چه هغوی به په اول ځل باندې دوزخ کښې اچولې شي بيا به د انبياء کرام عليهم السلام وغيره په شفاعت باندې هغوی د هغه ځاني نه راويستلو سره جنت ته منتقل کولې شي. د هغوی په حق کښې خو هم د دغه رحمت ظهور کيدل پکاروو؟

خود پورته تقرير سره دا اشکال اوس لرې شو ځکه شروع د دغه عصاة مومنين نه شوي ده، که ددوی نه د گناهونو او بدو صدور نه کيدلو نودهغوی به دا انجام هم نه کيدلو. بيا به هم د الله تعالى رحمت په جوش کښې راځي اود الله تعالى د طرف نه به د سفارش اجازت ملاوېږي د کوم په نتيجه کښې چه به ددهغوی سزا ختميږي گني هلته د چا څه مجال چه رف اووهلی شي. (۳)

د بعض حضراتو يو قول دا هم دي چه د غلبه معني کثرت اوشمول هم ده. چنانچه ونيلی شي «غلب علی فلان الکرم» د کوم معني چه هم دغه ده چه دهغه نه اکثر وختونو کښې هم کرم اوسخاوت صادر کيږي. د حديث شريف يو بله توهيه پورتنې ټول تفصيل په دي اعتبار سره دي چه رحمت او غضب ته د ذات صفتونه او ونيلي شي خو بياهم بعض علما کرامو فرماييلي دي چه رحمت او غضب د صفات افعال نه دي نه چه د صفات ذات نه. بل د بعض افعالو په بعض باندې د تقدم سره څه شي مانع نه وي. نو اوس به داسې ونيلی شي چه د رحمت په ذريعه د پيدا کيدونه پس حضرت آدم عليه السلام په جنت کښې د حصاريدلو طرف ته اشاره کړې شوې ده اود دي په مقابل کښې د جنت نه دهغه ويستل اود دنيا طرف ته راليکل دي. (۴)

هم دغه حال د ټولو امتونو پاتې دي. الله تعالى د رحمت د صفت مظاهره کولو سره هرامت او قوم ته ښه

(۱) فتح الباری: ۲۹۱/۶ و عمدة القاری: ۱۱۱/۱۵.

(۲) صحيح البخاری کتاب التوحيد، باب «وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ» رقم: ۷۴۲۲.

(۳) فتح الباری: ۲۹۲/۶ و عمدة القاری: ۱۱۱/۱۵ و ارشاد الساری: ۲۵۱/۵.

(۴) فتح الباری: ۲۹۲/۶ و عمدة القاری: ۱۱۱/۱۵ و ارشاد الساری: ۲۵۱/۵ و شرح ابن بطال: ۳۹۵/۱۰ کتاب التوحيد رقم:

۳۹۱۸ و شرح النووی علی صحيح مسلم: ۶۷/۱۷

ورکړه او کړه، ترقی ورکړه په رزق کښې فراخی او وسعت ورکړه بیاچه کله هغوی په کفر باندې ملا او ترله اود الله تعالی ناشکری کول شروع کړه نودهغه عذاب په هغوی باندې راغلو. چنانچه د رحمت ترول او مظاهره همیشه شروع شوې بیا په ناشکرنی باندې رانیول اوشو. عصاة مومنین په دوزخ کښې اچول اوبیاچه د راویستلو ترکومې پورې تعلق دې دا هم د ډیر زیات رحمت مظهر دې که چرې دا دومره ډیر رحمت نه وې نو هغوی به همیشه په دوزخ کښې پراته وې. (۱)

بغیرد استحقاق د الله تعالی د رحمت حصول: علامه طیبی رحمته فرماني چې د رحمت په سبقت کښې دې امر طرف ته اشاره ده چې په مخلوق کښې د هغه حصه په نسبت دحصى د غضب زیاته ده: بل ددې خبرې طرف ته هم اشاره ده چې د الله تعالی رحمت بغیرد استحقاق هم حاصلیدي شی بلکه کیري د روز مره مشاهده په دې باندې شاهد عدل دې. مگر غضب بغیرد استحقاق نه نه کیري. چنانچه د الله تعالی رحمت هغه وخت هم بنده سره شامل حال وی کوم وخت چې هغه د مور په خټه کښې وی بیا چې کله د پښو څکلو زمانه راځي. بیا چې کله هغه په مزه مزه ترقی کوی لوئیږي. حالاتکه تر دغه وخته پورې هغه د نیکنی څه کار نه وی کړي. اود الله عز وجله غضب هغه وخت نازلیري کوم وخت چې دهغه نه د گناهونو صادر کیدل کیري. هم ددغه گناهونو په وجه هغه د الله عز وجله د عذاب مستحق کیري ددې نه وړاندې هیڅ کله نه کیري. چنانچه لیکي (فی سبق الرحمة إشارة إلى أن قسط الخلق منها أكثر من قسطهم من الغضب، وأنها تأتاهم من غير استحقاق، وأن الغضب لا يتأهلهم إلا باستحقاق، فالرحمة تشمل الشخص جنبا، ورضعا، وفتلا، وناشأ قبل أن يصدر منه شيء من الطاعة، ولا يلحقه الغضب إلا بعد أن يصدر عنه من الذنوب ما يستحق معه ذلك. (۲)

یوه اهمه فائده: د حضرت ابوهریره رضی الله عنه د حدیث قدسی دې کوم چې الهیات سره هم تعبیر کولې شی. علامه کورانی حنفی رحمته فرماني چې دې قسم احادیثو ته احادیث قدسیه ونیلې شی ځکه چې په دې کښې الفاظ د الله تعالی رب العزت د طرف نه القاء کولې شی لیکن هغه الفاظ د قرآن کریم په شان معجز نه وی. کوم خلق چې دا وانی چې حدیث قدسی هغه حدیث ته وانی کوم چې الله تعالی دخپل نبی په زړه کښې الهام کوی او هغه دا په خپلو الفاظو کښې تعبیر کولو سره بیانوی نو دا تعریف صحیح نه دې ځکه چې په دې صورت کښې حدیث قدسی د تخصیص څه وجه نشته دې چونکه د نبی هریو کلام الهام من الله وی نو د حدیث قدسی څه خاصیت نه معلومیږي. (۳)

ترجمه الباب نسوه مناسب: ددې حدیث ترجمه الباب سره مناسب په دې جمله کښې دې: «لما قضی الله الخلق» (۴) په دې کښې د تخلیقات د ابتداء طرف ته اشاره ده. والله اعلم.

د ابلیس او شیخ تستری مناظره: حضرت کشمیری رحمته نقل کړی دی چې ابلیس او مشهور صوفی بزرگ شیخ عبد الله تستری رحمته مناظره اوشوه. نو ابلیس اوونیل چې ته وانی ماته به د دوزخ عذاب را کولی شی ښه دا به څنگه کیري؟ حالانکه الله تعالی پخپله دا خودلی دی چې زما رحمت هر شی ته

(۱) فتح الباری: ۲۹۲/۶.

(۲) انظر شرح الطیبی: ۱۰/۲۹۷ رقم: ۵۷۰۰ کتاب أحوال القیامة باب بدء الخلق... فتح الباری: ۲۹۲/۶ وعمدة القاری: ۱۱/۵ وإرشاد الساری: ۵/۲۵۱ ولكن الإمام القسطلانی رحمه الله نسب إلى التوربشی، ولم أجده عنده فی کتاب البیسر له، والله أعلم، لعله فی مصنف آخر له، غیر کتاب البیسر.

(۳) الکوثر الجاری: ۱۶/۱۶۰.

(۴) عمدة القاری: ۱۶/۱۱۱.

شامل دي. دهرش پورې زما رحمت خور شوې دي. نو ولې زه په شئ کښې هم داخل نه يم؟ نوره ولې د الله تعالی په رحمت کښې داخل نه يم؟

تستری عليه السلام په جواب کښې او فرمائیل چې رحمت دالله تعالی خو دهغه خلقو دپاره دي څوک چه مونږ کوی زکوة ورکوی او په خپل رب باندې ایمان کامل ساتی اونه دي نه پنی نه، په تا کښې دا صفات نشته دي. په دي باندې ابلیس مسکې شوونی ونیل ما خو ته لونی عالم فاضل اوعارف بالله گنېلې مگر تاته خو هیڅ نه درځی. تاخو دالله تعالی صفات مطلقه مقید کړل. الله تعالی خو قادر مطلق دي خالق مطلق دي دغه شان رحیم مطلق هم دي او ته دهغه صفات مقید کوې؟ دغه شان تستری لاجواب شوهغه نه څه جواب جوړ نه شو.

حضرت شاه صاحب رحمته الله فرماني چه پته نشته تستری عليه السلام ولې لاجواب شو؟ البته د دغه لعین ددي ارشاد باری تعالی سره څه تعلق؟ په حدیث قدسی کښې خو صرف د الله تعالی د رحمت وسعت بیان کړې شوې دي لکه چه هغوی وائی په دي حویلی کښې زر بندیان راتلې شی سره ددي چه په دي کښې فی الحال څوک هم نه وی. چنانچه په دي مثال کښې د حویلی گنجائش خودلې شوې دي ددي مطلب هیڅ کله دا نه دي چه په دي کښې بالفعل زر بندیان موجود دی.

دغه شان دالله تعالی رحمت هم ټول کائناتو ته شامل دي ابلیس لعین ته هم شامل دي. نو که هغه ددي رحمت لاندې داخلیدل غواړي. د رحمان د چهرنی لاندې راتلل غواړي نو هغه به د الله تعالی رحمت هیڅ کله تنگ نه وینی. خو که چرې دا بدبخت خپل ځان پخپله د هغې د داخلیدو نه منع کړي او په هغې کښې نه راځی نو په دي کښې د الله تعالی د رحمت څه قصور دي؟ (اَلَمْ نَمُكِّنْهُمْ وَاسْتَخَرْنَا كُرْهُوْنَ) (سورت هود آیت: ۶۸، ۶۹)

۲- ما جاءني سبع ارضين

ما قبل سوره مناسبت: په تیرشوی باب کښې اجمال وو، مطلقاً په مخلوقات ربانی باندې خبره کیدله. ددي ځانی نه امام بخاری رحمته الله د یوڅو مشهور تخلیقات ذکرکوي چه د ټولو مخلوقاتو احاطه او استقصاء خو ناممکن ده اود انسانی حد او طاقت نه بهر څیز دي. چنانچه د ټولو نه اول ارض (زمکې) ذکر کوي دکوم په ضمن کښې چه به د آسمانونو ذکر هم راځی. چونکه دا دواړه لازم اوملزوم دی عموماً د دواړو ذکر هم یو ځانی کولې شی.

دترجمة الباب مقصد: ① حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله فرمائی چه د سبع ارضین ترجمه قانمولوسره حضرت مؤلف رحمته الله د زمکو دتعدادپاره کښې د اختلاف طرف ته اشاره کړې ده، په دي باره کښې خپله فیصله هم صادر کړې ده چه دا هم اووه دی او په دي کښې بل د یوقول څه حیثیت نشته دي. چنانچه د آیت مبارک او د باب لاندې ذکرکړې شوې احادیث په دي امر کښې صریح دی چه دآسمانونو په شان زمکې هم اووه دی ②

② حضرت شیخ الحدیث رحمته الله رانی داهم ده چه امام بخاری رحمته الله دي ترجمه سره تفضیل الارض علی السماء یا ددي عکس تفضیل السماء علی الارض بیانول غواړي. تفصیل وړاندې راځی. ③

① فیض الباری: ۳۰۴/۴-۳۰۱.

② الکتر المتواری: ۱۲۲/۱۳ و تعلیقات الامم: ۳۳۷/۷.

③ الکتر المتواری: ۱۲۲/۱۳ و تعلیقات الامم: ۳۳۷/۷.

۵) حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ ترجمہ مقصد داخودل دی چہ زمکہ ہم د اللہ تعالیٰ مخلوق دی قدیم نہ دی دغہ شان آسمان او هر لونى وړوکې خيز د اللہ تعالیٰ مخلوق دي. (۱)
 وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى: (اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِيَتْلُوَ أَلَّا اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا) (الطلاق: ۱۲) / (وَالسَّغْفَرُ الْمَرْفُوعُ) (الطور: ۱۵) السماء (سَمَكُهَا) / النازعات: ۲۸ / بِنَاءُهَا: كَانَ فِيهَا حَيَوَاتٌ. (الْحَبْكُ) / الذاريات: ۷ / أَسْتَوَاهَا وَحُسْنًا. (وَعَلَّتْ) / الانشقاق: ۵ / سَمِعَتْ وَأَطَاعَتْ. (وَأَلْقَتْ) أَخْرَجَتْ مَا فِيهَا مِنَ النَّوَى (وَعَلَّتْ) / النشقاق: ۴ / غَبَرَتْ (ظَلَمَهَا) / الصمن: ۴ / دَحَاها. (بِالسَّاهِرَةِ) / النازعات: ۱۴ / وَجْهَ الْأَرْضِ كَانَ فِيهَا الْحَيَوَاتُ، تَوَهَّمُ وَسَيَرُهُمْ.

وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى: (اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ) (۲) اود اللہ تعالیٰ قول چہ ہم اللہ دی چاہہ اووہ آسمانونہ پیدا کرل او ددی پہ شان نی اووہ زمکې.
 اووہ زمکې ښکته پورته یا خپل مینځ کښې ملاؤشوی دی؟ (اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَوَاتٍ) نه معلومېږي چہ اللہ تعالیٰ څنگه اووہ آسمانونہ پیدا کړي دغہ شان اووہ زمکې ہم پیدا کړي دي. اگرچہ اکثر مواضع کښې خلق السموات په مقابلہ کښې خلق ارض کښې د واحد صیغہ استعمال کړي شوه د کوم نه چہ ہم دغہ متبادر دي چہ آسمانونہ اووہ دي او زمکہ ہم یوہ طبقہ ده. لیکن په دي آیت کښې دا تصریح واقع شوې ده لکه چہ څنگه اووہ آسمانونہ دي، زمکې هم اووہ دي لکه چہ دي باب کښې دي. بل جامع ترمذی او بعض سنن (۳) په روایاتو کښې دي چہ دا اووہ زمکې د آسمانونو په شان قط په قط نه وي بلکه احتمال دادي چہ په اعتبارد بعض حالاتو وی او بعض حالاتو کښې ممکن دی چہ هغه ددي زمکې نه پورته وی. لکه مریخ وغیرہ د کوم په نسبت چہ د ن صبا د یورپ د حکماء خیال دي چہ په هغې کښې غرونه دریا یونه او آبادی دي. اودا هم کیدي شی چہ دا زمکې قط په قط وی د یوبل د پاسه وی زمونږ دا موجوده زمکہ د ټولو دپاسه وی. د سنن ثلاثه وغیرہ د یورایت نه هم ددي تائید کيږي اوهم دغہ راجع دي. (۲) نودغہ شان د اووہ زمکو شمیر پوره کیدي شی. باقی دا مسئلہ خونه اصول دین نه ده چہ په دي باندې پوره شان سره خان پوهه کړي شی اوددي د تحقیق کولو نه

(۱) حواله جات بالا.

(۲) حافظ ابن کثیر رحمۃ اللہ علیہ د سبع ارضین احادیث نقل کولونه پس لیکي (فهذه الأحاديث کالتواتره فی إثبات سبع أراضین والبراديلک أن کل واحدة فوق الأخری). البدایة والنہایة ۴۳/۱.

(۳) دحضرت ابو هريره رضی اللہ عنہ د یو طویل روایت په آخره کښې دی حضور پاک دصحابه کرامو رضی اللہ عنہم نه نبوس اوکړو: (هل تدرون ما لى تحتکم؟ قالوا: الله ورسوله أعلم قال: إن تحتها أرضا أخرى. بينهما مسيرة خمس مئة سنة، حتى عد سبع أراضین. بین کل أرضین مسيرة خمس مئة سنة، ثم قال: والذي نفس محمد بيده، لو أنکم دليتم بجبل إلى الأرض السفلى لهبط على الله، ثم قرأ: ﴿ هُوَ الْأَكْبَرُ وَالْأَعْلَى وَالْأَسَاطِينُ وَهُوَ يُكَلِّمُ شَيْءٍ وَعَلَيْهِمْ ﴾). رواء الترمذی کتاب التفسیر، باب ومن سورة الحديد رقم: ۳۲۹۸ او بواؤد رقم: ۴۷۲۳ وابن ماجه، رقم: ۱۹۳ و مسند احمد: ۳۷۲/۳-۳۷۱ رقم: ۸۱۴ و مشکوة المصابيح رقم: ۷۲۳۵ باب بدء الخلق، الفصل الثالث. ددي حديث نقل کولونه پس حجة الاسلام حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی قدس اللہ سره لیکي: ددي حديث نه علاوه دا زمکہ په ټولو کښې پورته ده د اووہ زمکو کيدل او هغه هم ښکته پورته کيدل اود هرې يوې زمکې د بلې زمکې پورې اووہ وړو زمکو کښې د پنځه پنځه سوو کالو مسافت کيدل په تصریح سره ثابت دی. تعذیر

بغیر ایمان کامل نه وی نوزوری نه ده چه مونږ ددې هم داسې تحقیق او تشریح بایندیو لکه څنگه چه د اسلام د نورو اصولو اجمالاً دغه شان تصور د کوم طرف ته چه اشاره کړې شوې ﴿وَمِنْ الْأَرْضِ يُنْشِئُ﴾ مفهوم باندې پوهیدلو دپاره کافی دي...

داووه زمکوسره متعلق روایت د ابن عباس رضی الله عنهما تحقیق: ترکومي چه ددې روایت تعلق دې کوم چه د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما نه موقوفاً نقل دي. (۱) په کوم کښې دادی چه دا اووه زمکې دی د کومي نه چه په هره زمکه کښې آدم دي. ستاسو د آدم په شان او نوح دي د حضرت نوح عليه السلام په شان او ابراهيم دي د حضرت ابراهيم عليه السلام په شان او عيسى دي د حضرت عيسى عليه السلام په شان. نو محدثينو په اصول سره دا روایت بشاد دي. قابل اعتبار او صحيح نه دي شمیرکړي شوي. په دې وجه ددې تحقیق او تجسس کښې د پریوتو په ځاني بهتره هم دغه ده چه د الله تعالی د علم حواله کړې شی. کیدي شی پته هغه زمانه کښې چا سړی د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما د بیان کړې شوی اثر په رنځ کښې په څه شک او همونو کښې د خلقو اخته کولو کوشش کړې وی یانی دا کوشش کړې وی چه ددې روایت نه معلومېږي چه د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم نبوت سره (العیاذ بالله) د یویل نبوت هم امکان دي. په دې وجه مناسب ده چه ددې په یوه اندازه باندې تحقیق اوکړي شی دې دپاره چه دا قسم باطل وهمونو څه امکان پاتې نه شی. امام بیهقي د ابن عباس رضی الله عنهما ددې روایت راویان معتبر کیدو په سبب اسناد ته قابل د اعتبار خو اوئیل مگر د محدثينو او اصولیین د یومسلمه قانون په رنځ کښې دا حدیث د نورو معروفه احادیثو خلاف دي. په دې وجه باندې شاذ او معلول دي. او شاذ احادیث محدثينو حضراتو قابل اعتبار نه دي گڼلې. دلته د حضرت مولانا محمد ادریس کاندهلوی رحمته الله علیه یو قیمتي تحقیق قارئینوته وړاندې کولې شی. دا تحقیق الحمد لله د ایمان او استقامت ضامن او کفیل دي. فرمائی د اسلام دعوت ډډې زمکې نه علاوه د زمکې په نورو طبقاتو کښې د کتاب اوست نه چرته ثابت نه دي. که چرې وي نوزور به په دې باره کښې څه نص راغلي وي او حضوریاک به هغه خامخا بیانولو. په دې وجه علماء کرامو دا اثر باوجودد صحيح الاسناد کیدو نه شاذ خودلې دي اوکه چرې صحيح هم اومنلې شی نو ددې مختلف تاویلونه کیدي شی:

تاویل نمبر ①: ممکن دی چه مراد دا وی چه د زمکې په هره طبقه کښې یو هادی وی چه ددې طبقې د نبي په نوم نومی نوم وی. نو په دې تحتانی طبقاتو کښې آدم، نوح، موسی، عیسی او محمد رسول الله عليهم السلام په نومونوسره هادی وی. چه په حقیقت کښې انبیاء نه وو بلکه صرف هادی وو او ددې

الناس: ۶۷، حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله علیه هم دا اختیار کړې ده الکنز المتواری: ۱۴/۱۲۳ نور اوگورنی فتح الباری: ۲۹۲/۶ وعدة القاری: ۱۱۱/۱۵.

(۱) الحدیث أخرجه الحاكم في المستدرک: ۲/۳۵۵ رقم: ۲۸۲۲ و کتاب الأسماء والصفات للبيهقي مع تعليقاته للهاشمي: ۲۶۷/۲ رقم: ۸۳۲ باب بدء الخلق. وقال البيهقي: إسنادهذا عن ابن عباس رضي الله عنهما صحيح. وهو شاذ بمرّة (يودم شاذ دي) لا أعلم لأبي الضحى عليه متابعا، والله أعلم. وذكره السيوطي في تدریب الراوي في باب الشاذ: ۲۳۳/۱. وقال: ولم أزل أنعجب من نصحيح الحاكم له، حتى رأيت البيهقي قال: إسناده صحيح ولكنه شاذ بمرّة (چه يودم شاذ دي). نور اوگورنی تحذیر الناس: ۸۲-۸۴ حضرت ابن عباس د اثر تحقیق.

طبقې په شان نومونه نې وو او په څه اعتبار سره د دې طبقې د انبياء او رسولانو مشابه وو. لکه چه په حديث کښې دې: «علماء امتي کانهم ابني اسرائيل»^(۱)

اوپه مشابهت سره مماثلت او مساوات لږم نه راځي چه مشبه دمشبه په مماثل او برابر وي. لهذا په دې سره دا خبره ثابتول چه د نبی کریم ﷺ هم څوک مثل او يوشان دې په يوشان سره صحيح نه ده. بل د الله تعالی د دې قول «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِصْرَ عَلَى الْعَالَمِينَ»^(۲) نه معلومېږي چه نبوت اولاد آدم سره مخصوص دې اود جمهور علماؤ هم دغه قول دې چه په جناتو کښې رسول نه دې راغلې. د تحتانی طبقات اوسیدونکي هم د دې زمکې د طبقې د پیغمبرانو تابع پاتې دي.^(۳)

تاویل نمبر ۵: دا هم ممکن دی چه د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما مراد دا وی چه څنگه د زمکې په دې طبقه کښې د نبوت سلسله جاری وه دغه شان د زمکې په تحتانی طبقات کښې هم د هدايت دپاره د نبوت او بعثت سلسله جاری وی. اوچونکه په عقلی دلائلو او نقلی دلائلو د سلسله غیر متناهی کیدل باطل دی. په دې وجه ضروري شو چه په هره طبقه کښې به یو مېدا سلسله وی چه زمونږ د آدم ﷺ مشابه وی او یوه آخري سلسله وی کومه چه زمونږ د خاتم النبیین ﷺ مشابه وی. پس په دې بڼه طبقات تحتانیه په اواخر انبیاء باندې به د خواتم اطلاق صحیح وی. مگر د هغه خاتمیت به دهغه طبقې سره مخصوص وی عام به نه وی. بلکه اضافی به وی اوزمونږ د خاتم الانبیاء خاتمیت عام تام مطلق او دائم وی ځکه چه د حضور پاک ﷺ دعوت او بعثت عام دې هیڅ فرد بشر ددې نه مستثنی نه دې لهذا د عقائدو مطابق اهل سنت سره دا عقیده لرل پکار دی چه حضور پاک خاتم النبیین دې اود حضور پاک نبوت اورسالت عام دې اود قیامته پوري تام او په جن او انس باندې د رسول الله ﷺ د شریعت تابعداری کول فرض اولزم دی. بالفرض والتقدير که د حضور پاک په زمانه کښې د زمکې په یوه طبقه کښې څوک نې هم وي نوه م د حضور پاک د شریعت متبع به وي او هغه به صرف هم دخپلې طبقې خاتم وي. بل دهغه خاتمیت به اضافی وی اود حضور اکرم خاتمیت عام، تام او دائم دې حضور پر نور ﷺ چه د زمکې په کومه طبقه باندې مبعوث شو په هغه طبقه د زمکې باندې چه څوک هم د نبوت دعوی کوی هغه به دمسیلمه په شان بیشکه او بی شېې دجال کذاب وی. مسیلمه که د یمن وی او که د پنجاب د ټولو هم یوحکم دې. اود طبقات تحتانیه په خواتم کښې عقلاً درې احتمال دی اول دا چه هغه خواتم د نبی کریم د نبوت د زمانې نه پس وی. دا احتمال قطعاً باطل دې ځکه چه حدیث «لانی بعدی»^(۴) په دې باره کښې نص صریح دې. دویم احتمال دادې چه دنورو خواتم نه مقدم وی او دریم احتمال دا چه هغه د حضور پاک په زمانه کښې وی. په دې صورت کښې ضروري دی چه هغه به خامخا د شریعت محمدی متبع وی اود هغه خاتمیت به اضافی وی اوزمونږ د خاتم الانبیاء ﷺ خاتمیت او دعوت به عام اوتام وی. بهر حال که خاتمیت حقیقی وی او که اضافی د ظهور خاتم نه پس په هره

(۱) دا بې اصل او موضوع روایت دې کشف الغطا: ۴/۲۷۰ و المصنوع فی معرفة الحديث الموضوع: ۱۲۳ دنور تفصیل دپاره او گورنی کشف الباری کتاب العلم: ۲۳۷/۴.

(۲) کشف اصطلاحات الفنون: ۲۶۱/۱۱.

(۳) الحدیث متفق علیه عن رواية أبي هريرة، صحيح البخاری رقم: ۳۴۵۵ وصحيح مسلم رقم: ۱۸۴۲ ومشکوة المصابيح کتاب الإمارة رقم: ۳۶۷۵ ومسنَد الإمام أحمد: ۸۳/۴ رقم: ۱۱۲۹۲ مسند أبی سعید الخدری: ۲۲۵/۷ رقم: ۲۳۷۵ مسند حذیفة بن الیمان.

طبقه د زمکې کښې به د نبوت دعوی کفر او دجل وی. اودهرې طبقې مدعی نبوت به کذاب اودجال او مسیلمه او اسود عتسی په شان واجب القتل وی او علی هذا کوم سړي چه د حضور پاک نبوت اودعوت هم دې طبقې د زمکې سره مخصوص گنړی اود هرې طبقې خاتم صاحب شرع جدید گنړی نو بېشکه کافر اودجال دې.

تاویل نمبر ۵: داهم وینلې کیدې شی لکه چه بعض علماء داوانی چه د ابن عباس رضی الله عنه دا قول په عالم مثال باندې محمول دې چه په هره طبقه د زمکې کښې ددې طبقې په شان صور مثالیه او اشیاء او امثال موجود دې لکه څنگه چه د ابن عباس رضی الله عنه یو روایت ددې معنی تائید کوی. هغه دا چه د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه یو روایت کښې داهم راغلی دی چه په دې زمکو کښې زما په شان ابن عباس هم دې او په هره زمکه اوهر آسمان کښې یوه خانه کعبه موجود ده. دغه شان په زمکه اوآسمانونو کښې څوارلس خانه کعبې موجود دی. (۱) د حضرات اهل کشف په نیز دا زوایت صحیح دې او عالم مثال یعنی رویت مثالیه باندې محمول دې. او فتوحات مکيه کښې ددې قسم مثالونه په کثرت سره موجود دی. والله سبحانه وتعالی اعلم. (۲)

د جدید فلاسفه نظر په: د قرآن اوحدیث نه ثابت ده چه اووه آسمانونه دی او اووه زمکې دی. ددې زمانې فلاسفه د آسمان د وجود خود سر نه هډو قائل نه دی اود زمکې متعلق داوانی چه صرف هم یوه زمکه ده اود اووه زمکو قائل نه دی. بل د هغوی منل دی چه په فضا کښې دا کوم شین بخن رنگ ښکاری داد فضا یا ایتهر رنگ دې ځکه چه لونی لونی رانیز دې کونکی دوربینونه سوا دکواکب په فضا کښې بل څه وجود په نظر نه راځی.

دفعالطه مذکوره جواب: ددې جواب دادې چه د یوڅیز په نظر نه راتلل د نه کیدو دلیل نه شی کیدې ممکن ده چه د لریوالی د مسافت د وجې نه آسمان په نظر نه راځی په دې وجه دا انکار د التفات قابل نه دې. بل د عصر د فلاسفه مذهب دادې چه ددې فضاء او خلا څه اشتها نشته دې او ښکاره خبره ده چه د خوردبین رسانی غیر محدود نه ده. نو ممکن ده چه آسمان د دغه غیر محدود فضاء او غیر متناهی خلا دننه په دومره فاصله باندې واقع وی چه د لریوالی د مسافت د وجې نه دخوردبین رسانی نه شی کیدې او دا شین رنگ کوم چه مونږ ته ښکاری هغه دنیا د آسمان پلستر وی. کتونکوته خو اصل عمارت نه ښکاری بلکه دهغې پلستر ښکاری.

دغه شان د فلاسفه د اووه زمکو د وجود نه انکار کول هم بالکل بې دلیل دی. څنگه چه پوه زمکه موجود کیدې شی دغه شان اووه زمکې هم موجود کیدې شی. داووه زمکو وجوۍ عقلاً محال او معتنع نه دې. بل چونکه مخبر صادق رضی الله عنه مونږ ته ددې د وجود خبر راکړې دې. (۳) لهذا په دې باندې

(۱) تفسیر روح البیان: ۱/۳ سورة الأنعام، الآية: ۱۳۰.

(۲) معارف القرآن کاندهلوی بتصرف بسیر: ۱۶۱/۸-۱۵۹ سورة الطلاق: آیت: ۱۲ بل اوگورنی تحذیر الناس عن انکار اثر ابن

عباس: ۷۶-۷۴

(۳) وعن أبي هريرة رضی الله عنه قال: بينما نبي الله صلی الله علیه وسلم جالس وأصحابه، إذ أتى عليهم سحاب، فقال نبي الله صلی الله علیه وسلم: هل تدرون ما هذا؟ قالوا: الله ورسوله أعلم. قال: هذا العنان. هذه روابيا الأرض، فيسوقها الله إلي قوم لا يشكرونه، ولا يدعونه، ثم قال: هل تدرون ما فوقكم؟ قالوا: الله ورسوله أعلم. قال: فإنها الرقيق، سقف محفوظ وموج مكشوف. ثم قال: هل تدرون كم بينكم وبينها؟ قالوا: الله ورسوله أعلم. قال: بينكم وبينها خمس مئة عام. ثم قال: هل تدرون ما فوق ذلك؟ قالوا: الله ورسوله أعلم. قال: ساء ان بعد ما بينهما خمس مئة سنة. ثم قال كذلك، حتى عد سبع سموات، ما بين كل سمانين ما بين السماء والأرض. ثم قال:

ایمان را اورل ضروری دی. د فلاسفہ ہی دلیل خبرو سرہ پہ قرآن او حدیث کنبی شکونہ اووهمونہ پیدا کول یومسلمان تہ زیب نہ ورکوی. (۱)

آسمان غوره دی کہ زمکہ؟ پہ دی کنبی د علماء اسلاف اختلاف دی چه آسمان غوره دی که زمکہ؟ د اکثر وشو واقع علماؤ رانی داده چه آسمان غوره دی په دی وجه چه په دی کنبی د الله تعالی نافرمانی نه ده کرې شوې. ابلیس لعین بیشکه د سجده نه انکار کرې وو مگر هغه هم یوه واقعہ ده چه د شاذ اوناودر په درجه کنبی به گر خولې شی په نسبت د هغه دیرو زیاتو واقعاتو په مقابلہ کنبی کومی چه په زمکہ کنبی واقع کیری. او په زمکہ باندې خوهر وخت د الله ﷻ د معصیت او نافرمانتی سلسلہ جاری ده لہذا آسمان غوره دی. یو قول دادې چه زمکہ غوره ده دا قول ہم د اکثر و حضراتو نه نقل کرې شوې دی خکہ چه داد انبیاء کرامو علیہم السلام د خنبیدو خانی دی. د ابن حجر مکی هیثمی رحمہ اللہ فتاوی حدیثیہ کنبی دی:

«سئل - نعم الله به - أيما أفضل: السماء أو الأرض؟ فأجاب بقوله: الأصح عند أئمتنا، ونقلوه عن الأكثرين: السماء، لأنه لم يعص الله فيها، ومعصية إبليس لم تكن فيها، أو وقعت نادراً، فلم يلتفت إليها. وقيل: الأرض، ونقل عن الأكثرين أيضاً، لأنها مستقر الأنبياء ومذنبهم». (۲)

دمذہب مالکیہ مشہور کتاب الشرح الکبیر کنبی دی: «الأكثر على أن السماء أفضل من الأرض، والله أعلم بمقابلة الحال». (۳) علامہ نووی رحمہ اللہ فرمائی چه د اکثر جمہور علماؤ رانی داده چه آسمان د زمکہ نه غوره دی.

خوبیادې ہم دا خبرہ واضحه وی کہ چرتہ آسمان تہ د زمکہ نه غوره او ونیلې شی نو هغه بقعہ مبارکہ چرتہ چه سرور دوعالم حضور اکرم ﷺ آرام فرما دی هغه به مستثنی کولې شی. چونکہ علماؤ لیکلی دی چه هغه بقعہ شریفہ چرتہ چه رسول الله ﷺ آرام فرما دی هغه دتولو مخلوقاتو نه افضل دی. تردی چه دعرش او کرسی نه هم افضل دی. عرش او کرسی هم مخلوق دی. اوس کہ د محمد رسول الله ﷺ د فضیلت د وجہ نه هغه بقعہ چرتہ چه رسول الله ﷺ آرام فرما دی دعرش او کرسی نه افضل شی نو په دی کنبی د حیرانتیا ہیخ خبرہ نہ ده. ملا علی قاری رحمہ اللہ فرمائی: «والخلاف فيما عدا موضع القبر المقدس، فإما ضم أعضاء الرفقة فهو أفضل بقاع الأرض بالاجماع، حتى من الكعبة، ومن العرش على ما صرح به بعضهم، وقد صرح التاجر الفاكهي بتفضيل الأرض على السماء، لحولته صلى الله عليه وسلم بها، وحكاها بعضهم عن الأكثرين، لخلق الأنبياء منها، ودفنهم فيها. وقال النووي: الجمهور على تفضيل السماء». (۴)

هل تدرون ما فوق ذلك؟ قالوا: الله ورسوله أعلم. قال: إن فوق ذلك العرش، وبينه وبين السماء بعد ما بين السمايين. ثم قال: هل تدرون ما الذي تحتمك؟ قالوا: الله ورسوله أعلم. قال: إن تحتها أرضاً أخرى، بينهما مسيرة خمس مئة سنة، حتى عند سبع أرضين، بين كل أرضين مسيرة خمس مئة سنة. ثم قال: والذي نفس محمد بيده، لو أنكم دليتم بحبل إلى الأرض السفلى لهبط على الله. ثم قرأ: ﴿هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ ۗ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ الحديث، مر تخریجہ آنفا.

(۱) معارف القرآن کاندھلوی بتصرف: ۱۶۱/۸ فیض الباری: ۳۰۳/۳.

(۲) الكنز المتواری: ۱۲۴/۱۳ و الفتاوی الحدیثیہ: ۲۴۸ رقم: ۱۸۶ مطلب فی آیا افضل: السماء أو الأرض؟

(۳) حاشیہ الدسوقی مع الشرح الکبیر: ۴/۲ باب الأیمان، فصل فی النذر.

(۴) الكنز المتواری: ۱۲۴/۱۳ و شرح المناسک لعلی القاری: ۵۳۲ باب زیارة سید المرسلین ﷺ فصل.

حضرت الامام خلیل احمد سہارنپوری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «فإن البقعة الشريفة الرحمة المنيفة، التي ضم أعضاؤه صلى الله عليه وسلم أفضل مطلقاً، حتى من الكعبة ومن العرش والكرسي، كما صرح به فقهاؤنا رحمهم الله» (۱)
 حضرت اقدس شیخ الاسلام مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ خیال ہم دی طرف تہ دی چہ زمکہ د آسمان نہ افضل دہ۔ د دی تصریح ہغوی پہ خپل نعتیہ کلام قصیدہ بہار بہ کینبی فرمائیلې دی۔ (۲)
 یواشکال اودھنی جواب: کہ چرتہ خوک اووانی چہ اللہ تعالیٰ پہ عرش باندې دی محمد فرش باندې دی۔ تاسو فرش تہ افضل وایسې چونکہ ہغہ مکان دمحمد ﷺ دی حالانکہ عرش افضل کیدل پیکار دی خکہ چہ ہغہ مکان د اللہ تعالیٰ دی۔ نوددی جواب دادی چہ اللہ تعالیٰ د مکان پہ قید سرہ مقید نہ دی، محمد ﷺ خو بدن دی ہغہ دمکان د قید سرہ مقید دی لیکن اللہ تعالیٰ دمکان قید سرہ مقید نہ دی پہ دی وجہ دا دلیل قابل قبول نہ دی۔ خبرہ ہم ہغہ دہ چہ دا ٲول ٲیزونہ مخلوق دی محمد رسول اللہ ﷺ ہم مخلوق دی، حضور پاک افضل الخلاق دی نودھغوی بدن مبارک بہ ہم افضل الخلاق والاجسام وی۔ دغہ شان کوم خانی سرہ چہ رسول اللہ ﷺ لگیدلې وی ہغہ بہ افضل الامکنہ والباق وی۔

یوہ اہم فائدہ: د قرآن کریم د اعجاز او بلاغت یو ارج خو داهم دی چہ بعض الفاظ او کلمات داسی دی دکوم عموم چہ بلغاء او فصحاء نہ استعمال وی۔ دھنی استعمال د بلاغت خلاف گنلې شی لکہ د ارض دوه جمعی راضی "اراضی" او "أرضون" یا "أرضین" نودا دواړہ جمعی داسی دی چہ اہل عرب بہ کلام بلیغ کینبی ددی استعمال نہ کوی اودا دواړہ کلمات ثقیل گنلې۔
 پورتنہ پہ آیت کریمہ کینبی دا مضمون بیان کړې شو چہ اووہ آسمانونہ او اووہ زمکې اللہ تعالیٰ پیدا کړی۔ اوس کہ چرې فرمائی: سمع أرضین باسمع أراضی نودا د کلام بلغاء نہ خلاف کیرې پہ دی وجہ اللہ تعالیٰ چہ کوم تعبیر اختیار کړې دی ہغہ دادی: ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ﴾ چہ د اراضی یا أرضین د استعمالولو ھډو ضرورت پینن نہ شو او مفہوم ہم ادا شو۔ (۳)

(۱) المہند علی المہند، السؤال الأول والثاني توضيح الجواب ص: ۱۶۷ إدارة الرشيد، كراچی، وفي نسیم الرياض: ولا خلاف بين العلماء والمحدثين في أن موضع قبره أي الموضع الذي قبره فيه صلى الله عليه وسلم، وضع جسده الشريف أفضل من سائر بقاع الأرض كلها، بل هي أفضل من السماوات والعرش والكعبة، كما نقله السيكي، رحمه الله، لشرفه صلى الله عليه وسلم وعلو قدره نسیم الرياض شرح شفاء القاضي العياض: ۱۲۱/۵ القسم الثاني فيما يجب على الأناس، فضل في حكم زيارة قبره۔

(۲) الكنز المتوارى: ۱۲۴/۱۳، ددی قصیدي بعض اشعار دادی

مقام یار کوکب پینچ مسکن اغیار؟
 یہ سب کا بار اٹھانے دے ب کے سر پر سوار
 فلک کے غم و غم کو زمین کیل د نہار
 زمین یہ جلوہ نما ہیں محمد عباد
 زمین یہ کچھ نہ ہو، پر ہے محمدی سرکار
 پہنچ کے شجر طور کو کہیں طوبی
 زمین و چرخ میں ہو کیوں نہ فرق چرخ و زمین
 کرے ہے ذرہ کو سے محمدی سے محفل
 فلک پہ ٹپکی وادیس ہیں تو خبر سکا
 فلک پہ سب سکا، پر ہے نہ غالی احمد

(الامام محمد قاسم نانوتوی، حیات، افکار، خدمات ص: ۳۶۰-۳۶۱)۔

(۳) البيان والتبيين للعالم: ۲۱/۱، مقدمة، وقد يستغف الناس الفاظاً، ويستعملونها، والطراز لأسرار البلاغة: ۲۵/۳-۲۴، الضنف الثاني عشر في تحويل الألفاظ، والتبراس شرح شرح العقائد للفتاوى: ۱۱۲۔

د آیت ترجمه الباب سره مناسبت: په آیت مبارک کښې د اووه آسمانونو په صراحت سره ذکر دې اود اووه زمکو هم ذکر دې. په آیت کښې مثل نه مثیل فی العدد مراد دې. (۱) ترجمه هم دې سره متعلق وه نو مناسبت واضح دې.

قوله: (وَالسَّقْفَ الْمَرْفُوعَ) السَّمَاءُ دسورت طورايت (وَالسَّقْفَ الْمَرْفُوعَ) (۲)، تفسير فرماني چه (وَالسَّقْفَ الْمَرْفُوعَ) يعني د اوچت چت نه مراد آسمان دې لکه څنگه چه د هريو کور يو چت وی دغه شان دا آسمان د دنيا اوزمکې لکه چه چت دې. دا حضرت مجاهد رضي الله عنه تفسير دې (۳).
د مذکوره تعليق تخريج: دا تعليق امام ابن ابی حاتم رضي الله عنه وغيره د ابن ابی نجیح رضي الله عنه په طريق سره د حضرت مجاهد رضي الله عنه نه موصول نقل کړې دې. (۴)

قوله: (سَمَكُهَا) بِنَاءُهَا: په دې آیت مبارک کښې (رَفَعَهُ سَمَكُهَا فَنَوَّاهَا) (۵)، د لفظ سمک توضیح کولې شی چه د سمک معنی بڼه، یعنی د بڼه ده. دا معنی د حضرت ابن عباس رضي الله عنه نه مراد ده. (۶)، سمک بفتح السین وسکون المیم چت اود دغه پیروالی ته هم وائی او اوچتوالی ته هم. (۷)
د مذکوره تعليق تخريج: دا تعليق ابن ابی حاتم رضي الله عنه د ابن ابی طلحه رضي الله عنه په طريق سره د حضرت ابن عباس رضي الله عنه نه موصول نقل کړې دې. (۸)

قوله: (الْحَبِکُ) اَسْتَوَاهَا وَحَسَنُهَا: په دې عبارت کښې آیت مبارک (وَالسَّمَاءُ ذَاتُ الْحَبِکِ) (۹)، طرف ته اشاره کړې ده. حبک جمع ده ددې مفرد حبیکه دې. ددې یوه معنی مطلقاً د لارې ده. دویمه معنی د ستوری ده خود یو قول مطابق هغه لارو ته وائی کومې چه د اوریخونه جوړیږي. دا ټولې معانی متقارب دی چه ددې ټولو سره د آسمان زینت وی. (۱۰)

قوله: (أَذْنَتْ) سَمِعَتْ وَأَطَاعَتْ: پدې عبارت کښې آیت مبارک (وَأَذْنَتْ لِرَبِّهَا وَحَقَّتْ) (۱۱)، طرف ته اشاره کړې شوې ده اوفرمانیلي دی چه د اذنت معنی اطاعت ده. ضمیر تانیث ماقبل آیت کښې د السماء طرف ته راگرځي. امام نسفی رحمته الله فرماني چه اذن الشيء معنی ده د یوڅیز طرف ته غوږ

(۱) تحذیر الناس ۶۵ فتح الباری: ۲۹۳/۶ عمدة القاری: ۱۱/۱۵ والکنز المتواری: ۱۲۲/۱۳.

(۲) سورة الطور: ۵.

(۳) عمدة القاری: ۱۱۲/۱۵.

(۴) عمدة القاری: ۱۱۲/۱۵.

(۵) سورت النازعات: ۲۸.

(۶) عمدة القاری: ۱۱۲/۱۵.

(۷) القاموس الوحید، ماده: سمک، ومعارف القرآن للکاندهلوی: ۳۶۱/۸.

(۸) عمدة القاری: ۱۱۲/۱۵.

(۹) سورت الذاریات: ۷.

(۱۰) التوضیح: ۲۴/۱۹.

(۱۱) سورت الانشاق: ۲۵.

لکولوسره په غور خبره اوریدل، اطاعت کول او حکم منل. اوس د آیات مطلب دا شو چه د قیامت په ورځ به د آسمان د شلیدلو حکم کپړی نو آسمان به د حکم منلو دپاره سر ښکته کوی حکم به په ځانی راوړی او شلیږی به ځکه چه داد خبری اوریدل او په هغې باندې عمل کول دهغې ذمه واری ده (۱)

قوله: (وَالْقُلُوبُ أَغْرَجَتْ مَافِيهَا) مَنِ الْمَوْتَى (وَتَحَلَّتْ عَنْهُمْ) : په دې عبارت کښې آیت مبارک (وَالْقُلُوبُ أَغْرَجَتْ مَافِيهَا) (۲) تفسیر کړې شوې دې چه زمکه به دخپل دننه نه هرڅه بهر راوغورزوی که هغه خزاني وی او که معدنيات وی یا مړی اود هغې اجزاء وغیره ټول به بهر راوباسی. په خپله ځینته کښې به هیڅ هم پریښدی اود هغې نه به بالکل خالی شی. ددې آیت تعلق ارض سره دې د سابقه آیت تعلق د سما، سره وو. مقصد هم دغه دې چه هرو دواړو ته به د الله تعالی د طرف نه حکم ورکولې شی اوهغه به دوی پوره کوی.

د مذکورې تعلیق تخریج: دا تعلیق ابن ابی حاتم رحمته الله د حضرت سعید بن جبیر رحمته الله په طریق سره د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما نه موصولاً نقل کړې دې (۳)

قوله: (ظَلَمَ) دَحَاهَا : آیت مبارک (وَالْأَرْضُ وَمَا عَلَيْهَا) (۴) طرف ته اشاره فرمانیلې ده چه طاهها معنی دحاهها ده. د کوم معنی چه د خورولوده. طاهالشىء طهوا: خورول او کولاول. اوس د آیت معنی دا شوه 'او قسم دې د زمکې او څنګه چه هغه خوره کړې شوه چه څنګه په عجیبه حکمت او قدرت سره نې زمکه خوره کړه چه په دې کښې اوسیدل په آسانتۍ سره او کړې شی، بیاني په دې کښې د مخلوق د ضرورت ټول څیزونه پیدا کړل'. (۵) اودا د تعلیق عبد بن حمید په خپل تفسیر کښې د حضرت مجاهد رحمته الله نه موصولاً نقل کړې دې او طبری رحمته الله هم روایت کړې دې (۶)

قوله: (بِالسَّاهِرَةِ) وَجْهَ الْأَرْضِ، كَانَتْ فِيهَا الْحَيَوَانُ، نَوْمُهُمْ وَسِرُّهُمْ : په دې عبارت کښې (فَإِذَا هُمْ بِالسَّاهِرَةِ) (۷) طرف ته اشاره کولوسره لفظ ساهره معنی بیان کړې شوې ده چه ددې معنی مخ د زمکې دې. دې ته د ساهره ونیلووجه داده چه حیوان په دې وینس هم وی او اوده کپړی هم، سهر وینیدو ته وائی (۸)

د قیامت په ورځ چه به په کومه زمکه باندې خلق راجمع کولې شی یعنی محشر دهغې نوم هم ساهره دې. ابن ابی حاتم رحمته الله وائی دې نه مراد د قیامت زمکه ده. دغه شان سپینه هواری زمکې ته هم ساهره وائی. امام بخاری رحمته الله چه کومه معنی اختیار کړې ده هغه د حضرت عکرمه رحمته الله نه نقل ده. اودا

(۱) عمدة القاری: ۱۱۲/۱۵ تفسیر النسخی (مدارک التنزیل: ۶۱۸/۳) الانشاق.

(۲) سورت الانشاق: ۴.

(۳) عمدة القاری: ۱۱۲/۱۵ وفتح الباری: ۲۹۴/۶.

(۴) سورت الشمس: ۶.

(۵) معارف القرآن از کاندهلوی: ۴۶۵/۸ القاموس الوحید ماده: طهر، و عمدة القاری: ۱۱۲/۱۵.

(۶) عمدة القاری: ۱۱۲/۱۵ جامع البیان (تفسیر الطبری): ۱/۱۲، و تفسیر الإمام مجاهد: ۷۲۳/۲ و فتح الباری: ۲۹۴/۶.

(۷) سورت النازعات: ۱۴.

(۸) عمدة القاری: ۱۱۲/۱۵ والقاموس الوحید، ماده: سهر. قال سندھی رحمه الله: اشار به إلى وجه تسميتها بالساهرة، حاشية

على البخاری (قدیمی ۴۵۴/۱)

تعلیق ابن ابی حاتم رحمہ اللہ دہغه نہ موصول نقل کر دی ^(۱)

ترجمہ سرہ ذات مناسبت: ددی تولو آیاتونو ترجمہ الباب سرہ مناسبت بالکل واضح دی چہ بہ دی تولو کنبی د زمکی او آسمان د مختلف صفاتو ذکر کر دی شوی دی. ددی باب لاندی امام بخاری رحمہ اللہ خلور احادیث ذکر کر دی. بہ کوم کنبی چہ اولنی حدیث د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا دی.

الحديث الاول

[۳۰۳۳] - حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا ابْنُ عُثَيْمٍ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْمُبَارَكِ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ أَبِي كَثِيرٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْحَاقَ بْنِ الْحَارِثِ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، وَكَانَتْ، يَتَنَّهُ وَيَتَنِّ أَنْتَابِيسَ خُصُومَةً فِي أَرْضِ، فَدَخَلَ عَلَى عَائِشَةَ قَدْ كَرِهَ ذَلِكَ، فَقَالَتْ: يَا أَبَا سَلَمَةَ، اجْتَنِبِ الْأَرْضَ، فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ ظَلَمَ قَيْدَ شِرْطَوْقَةٍ مِنْ سَبْعِ أَرْضِينَ» - [۲۳۲۱] ^(۲)

ترجمہ: د مشہور تابعی حضرت ابوسلمہ بن عبد الرحمن رحمہ اللہ نہ روایت دی چہ دہغه خہ خلقو سرہ د زمکی تنازعہ وہ. یو خل ہغه حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا لہ راغلو او صورت حال نی د ہغی مخی تہ کیخودو شوام المؤمنین رضی اللہ عنہم او فرمانیل ای ابوسلمہ د زمکی نہ بچ شہ، خکہ چہ ما د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ فرمانیلو سرہ اوریدلی دی چہ کوم سر دی چانہ یو لیشت زمکہ ہم بہ زور واخلی د قیامت بہ ورخ بہ ہغه تہ د اووہ زمکو نہ طوق (بیرنی) وراغوستلی شی. یعنی بہ ہغی کنبی بہ ورخسول شی. دا حدیث کتاب المظالم کنبی تیر شوی دی. ^(۳)

تراجم رجال

علی بن عبد اللہ: دا مشہور محدث علی بن عبد اللہ المدینی رحمہ اللہ دی. ددوی تذکرہ کتاب العلم باب المفہم فی العلم لاندی تیرہ شوی دد. ^(۴)

سفیان: دا مشہور امام محدث سفیان بن عیینہ رحمہ اللہ دی. ددوی مختصر حالات بدء الوحی کنبی او مفصل حالات کتاب العلم باب قول المحدث: حدثننا أو أخبرنا... کنبی تیر شوی دی. ^(۵)

عبد اللہ: دا مشہور محدث عبد اللہ بن مبارک مروزی رحمہ اللہ دی. ددوی حالات بدء الوحی پنخم حدیث کنبی تیر شوی دی. ^(۶)

یحییٰ بن ابی کثیر: دا یحییٰ بن ابی کثیر طائی یمانی رحمہ اللہ دی. ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب

^(۱) عمدة القاری: ۱۱۳/۱۵ والتوضیح: ۱۹/۲۹ وتفسیر الطبری: ۴۳۰/۱۲-۴۲۹.

^(۲) قوله: فدخل على عائشة: الحديث مر تخریجہ، کتاب المظالم باب إثم من ظلم شیئا من الأرض.

^(۳) صحيح البخاری: کتاب المظالم باب إثم من ظلم شیئا من الأرض رقم: ۲۴۵۳.

^(۴) كشف الباری: ۲/۲۹۷.

^(۵) كشف الباری: ۲۳۸/۱ الحديث الأول: ۱۰۲/۳.

^(۶) كشف الباری: ۱/۴۶۲.

کتابہ العلم کنبی راغلی دی (۱)

محمد بن ابراہیم بن الحارث: دامحمد بن ابراہیم بن الحارث بن خالد تیمی مدنی دے ددوی اجمالی تذکرہ بدء الوحی او تفصیلی تذکرہ کتاب الإیمان باب ماجاء أن الأعمال بالنیة والحسنة لاتدی راغلی دی (۱)، ابوسلمہ بن عبد الرحمن: دا مشہور تابعی حضرت ابوسلمہ بن عبد الرحمن بن عوف مدنی رحمۃ اللہ علیہ دے ددوی مفصل حالات کتاب الإیمان باب صوم رمضان احتسابا من الإیمان کنبی راغلی دی (۲)، عائشہ رضی اللہ عنہا: دام المؤمنین حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا حالات بدء الوحی دویم حدیث لاتدی راغلی دی (۳)، باب دوم حدیث حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دے

الحديث الثاني

[۳۰۴] - حَدَّثَنَا بَشْرُ بْنُ مُحَمَّدٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ، عَنْ سَالِمٍ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ أَخَذَ شَيْئًا مِنْ [ص: ۷۷] الْأَرْضِ بِغَيْرِ حَقِّهِ، خُيِّفَ بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِلَى سَبْعِ أَوْصِينَ» - [۲۳۲۲] (۵)

تراجم رجال

بشر بن محمد: دا بشر بن محمد مروزی سختیانی رحمۃ اللہ علیہ دے عبد اللہ: دا مشہور محدث عبد اللہ بن مبارک مروزی رحمۃ اللہ علیہ دے۔ ددے دواوہ برزگانوہ حالات بدء الوحی پنجم حدیث کنبی تیر شوی دی (۱)، موسی بن عقبہ: دا امام مغازی حضرت موسی بن عقبہ اسدی مدنی رحمۃ اللہ علیہ دے۔ ددوی حالات کتاب الوضوء باب إسباغ الوضوء لاتدی راغلی دی (۲)، سالم: دا سالم بن عبد اللہ بن عمر بن خطاب قرشی عدوی رحمۃ اللہ علیہ دے۔ ددوی تذکرہ کتاب الإیمان باب الحياء من الإیمان کنبی راغلی دی (۳)، ایہ۔ دامشہور صحابی حضرت عبد اللہ بن عمر رضی اللہ عنہما دے۔ ددوی تفصیلی حالات کتاب الإیمان باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی الاسلام.... لاتدی بیان کری شوی دی (۴)

(۱) کشف الباری: ۲۶۷/۴

(۲) اوگورنی کشف الباری: ۲۳۸/۱، ۷۳۹/۲

(۳) کشف الباری: ۳۳۲/۲

(۴) کشف الباری: ۲۹۱/۱

(۵) قولہ: عن أبيه: الحديث مر تخريجہ، کتاب المظالم باب إثم من ظلم شيئا من الأرض رقم: ۲۴۵۴

(۶) کشف الباری بشر: ۱/۶۵۵ کشف الباری ابن المبارک: ۱/۴۶۲

(۷) کشف الباری: ۱۷۷/۵

(۸) کشف الباری: ۲/۱۲۸

(۹) کشف الباری: ۱/۶۳۷

ددې حديث شرح هم په کتاب المظالم کښې تیره شوې ده. (۱)
د باب دریم حديث د حضرت ابوبکره نفع بن حارث رضي الله عنه دي.

الحديث الثالث

[۳۰۲۵] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَهَّابُ، حَدَّثَنَا أَيُّوبُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ، عَنْ ابْنِ أَبِي بَكْرَةَ، عَنْ أَبِي بَكْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "الزَّمانُ قَدْ اسْتَدَارَ كَهَيْئَتِهِ يَوْمَ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ، السَّنَةُ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا، مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ، ثَلَاثَةٌ مُتَوَالِيَاتٌ: ذُو الْقَعْدَةِ وَذُو الْحِجَّةِ وَالْمَحَرَّمُ، وَدَجَبٌ مُفْتَرٌ، الَّذِي بَيْنَ جُمَادَى وَشَعْبَانَ" [۱۶۷] (۲)

ترجمه: رسول الله ﷺ فرمایلی دی چه زمانه خپل اولنی حالت ته واپس شوې ده. په کومه ورځ چه الله تعالی زمکه او آسمان پیدا کړو. د کال خو هم دولس میاشتې دي په کوم کښې چه څلور حرام میاشتې دي، درې یو بل پسې دي. ذوالقعدة، ذوالحجه او محرم او دمضر قبیلې میاشت رجب ده چه جمادی ثانیه اوشعبان په مینځ کښې وې.

تراجم رجال

محمد بن المثنی: دا محمد بن المثنی عنزی کوفی رضي الله عنه دي.
عبد الوهاب: دا عبد الوهاب بن عبد المجید ثقفی رضي الله عنه دي.
ایوب: دا ایوب بن کيسان بصری سختپانی رضي الله عنه دي. ددې دریو اړو محدثینو حضراتو تذکره کتاب الإيمان باب حلاوة الإيمان کښې راغلې ده. (۳)
محمد بن سیرین: دا مشهور معبر محمد بن سیرین انصاری بصری رضي الله عنه دي. ددوی حالات کتاب الإيمان باب اتباع الجنائز من الإيمان لاندې راغلې دي. (۴)
ابن ابی بکره: دا عبد الرحمن بن ابی بکره نفع بن حارث ثقفی رضي الله عنه دي. ددوی تذکره کتاب العلم باب قول النبی صلی الله علیه وسلم: رب مبلغ أوعى..... په ضمن کښې تیره شوې ده. (۵)
ابوبکره: دا مشهور صحابی حضرت ابوبکره نفع بن حارث رضي الله عنه دي. ددوی تذکره کتاب الإيمان باب (وَأَنْ طَائِفَتَيْنِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا.....) کښې تیره شوې ده. (۶)

(۱) صحيح البخاری کتاب المظالم باب إثم من ظلم شيئا من الأرض رقم: ۲۴۵۴.

(۲) قوله: عن أبي بكره رضى الله عنه: الحديث مر تخریجه فی كشف الباری: کتاب العلم باب رب مبلغ أوعى من سامع: ۲۲۲/۳.

(۳) كشف الباری: ۲۶/۲-۲۵.

(۴) كشف الباری: ۲/۲۴۵.

(۵) كشف الباری: ۳/۲۲۶.

قوله: الزمان قد استدار كهيئته يوم خلق..... حضرت ابوبكره نفع بن حارث رضي الله عنه دې حديث تعلق خطبه حجة الوداع سره دي. دكوم شرح چه كتاب العلم او كتاب المغازی وغيره كښې راغلې ده. (۱) د باب څلورم حديث حضرت سعيد بن زيد رضي الله عنه دي

الحديث الرابع

[۲۰۳] - حَدَّثَنِي عُبَيْدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا أَبُو أَسَمَةَ، عَنْ هِشَامٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ زَيْدِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ نَفِيلٍ، أَنَّهُ سَمِعَهُ أَنْزَى فِي حَقِّ زَعَمَتِ أَنَّهُ اتَّقَمَهُ هَذَا إِلَى مَرْوَانَ، فَقَالَ سَعِيدٌ: أَنَا اتَّقَمْتُ مِنْ حَقِّهَا شَيْئًا أَكْثَرَ لَسَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «مَنْ أَخَذَ شَيْئًا مِنَ الْأَرْضِ ظُلْمًا، فَإِنَّهُ يَطْوُفُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنْ سَبْعِ أَرْضِينَ» قَالَ ابْنُ أَبِي الزِّنَادِ، عَنْ هِشَامٍ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: قَالَ لِي سَعِيدُ بْنُ زَيْدٍ، دَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - (۱) [۲۳۲۰] (۲)

ترجمه رجال

عبيد بن اسماعيل: دا عبيد بن اسماعيل بهاري كوفي رضي الله عنه دي. ددوی تذکره كتاب الحمض باب نقض المرأة ههرا..... په ذیل كښې راغلې ده. (۱)
ابو اسامه: دا ابو اسامه حماد بن اسامه بن زيد كوفي رضي الله عنه دي. ددوی تفصیلی حالات كتاب العلم باب فضل من علم وعلم كښې تیرشو. (۲)
هشام: دا هشام بن عروه بن زبير بن عوام اسدي رضي الله عنه دي.
ايه: دا عروه بن زبير بن عوام رضي الله عنه دي. ددې دواړو حضراتو تذکره بدء الخلق دويم حديث كښې اجمالاً او كتاب الإيمان باب أحب الدين إلى الله آدمه كښې تفصیلاً تیر شوی دي. (۳)
سعيد بن زيد بن عمرو بن نفيل: دا صحابی رسول ﷺ حضرت سعيد بن زيد بن عمرو بن نفيل عدوی رضي الله عنه دي. (۴)
په حديث كښې ذكر شوي واقعي خلاصه: په دې حديث كښې چه د كومي واقعي ذكر دي دهغي

(۱) كشف الباری: ۲/۲۲۵.

(۲) كشف الباری كتاب العلم: ۳/۲۳۲-۲۲۷ كتاب المغازی: ۲۵۶ كتاب التفسير: ۲۶۵.

(۳) قوله: عن سعيد بن زيد: الحديث: مر تخریجه كتاب المظالم باب إثم من ظلم شيئاً من الأرض رقم: ۲۴۵۲.

(۴) كشف الباری كتاب الحمض: ۳۹۸.

(۵) كشف الباری: ۳/۴۱۴.

(۶) كشف الباری: ۱/۲۹۱، ۲/۴۳۶-۴۳۲.

(۷) ددوی د حالاتو دپاره او گورنی: كتات الجنائز باب غسل الميت وضوئه بالماء.....

تفصیل کتاب المظالم کنبی راغلی دی (۱)

د کوم خلاصه چه داده. د مشهور صحابی حضرت سعید بن زید رضی الله عنه خلاف اروی بنت انیس نومی یوی ښځې دا دعوی اوکړه چه حضرت سعید بن زید رضی الله عنه دهغې نه زمکه په زور اخستی وه او مقدمه د مشهور اموی حکمران مروان بن الحکم چه هغه وخت د مدینې گورنر ووپه عدالت کنبی پیش کړه د مروان په وړاندې چه کله حضرت سعید بن زید رضی الله عنه پیش شو نو په دغه موقع باندې هغه ارشاد او فرمائیلو چه زه د دغه ښځې حق څنگه گیرولی شم؟ حالانکه ما د نبی کریم دا مبارک ارشاد اوریدلی دی چه حضور پاک فرمائیلی وو چه کوم سړی د چانه یو لیشت خانی هم گیر کړی غصب نی کړی په هغې باندې ناحق قبضه کوی نو د قیامت په ورځ به هغه ته د اووه زمکو طوق وراغوستلې شی دومره سخت وعید اوریدو نه پس ښه ده څنگه زه داسې کولی شم؟

ددې نه پس حضرت سعید بن زید رضی الله عنه خپله زمکه هم دهغه ښځې دپاره پریخو ده او دهغې خلاف نی بد دعا اوکړه. الله تعالی د دغه ښځې خلاف د حضرت سعید بن زید رضی الله عنه دعا قبوله کړه (۲)

قوله: قال أبو الزناد: عن عائمة عن أبيه، قال: قال لي سعيد بن زيد: دخلت على

النبي صلى الله عليه وسلم.

د مذکوره تعلیق مقصد او تخریج: ددې تعلیق مقصد صرف داخودل دی چه د حضرت عروه بن زبیر رضی الله عنه د حضرت سعید بن زید رضی الله عنه سره ملاقات ثابت دي او هغوی پخپله د دوی نه دا حدیث اوریدلی دي. علامه عینی رحمته الله فرمائی: «وآراد البخاري بهذا التعليق بيان لقاء عروة وسعيداً، وتصريح سماعه منه الحديث المذكور» (۳)

او ددې تعلیق متعلق حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه دا روایت موصولاً ماته نه دي ملاؤ شوې (۴)
د باب رومبي دویم او څلورم حدیث مناسبت خو ترجمه الباب سره بالکل واضح دي چه په دې ټولو کنبی په صراحت سره د اووه زمکو ذکر دي البته د باب دریم حدیث (حدیث آپو یکره، کنبی لفظ الأرض مفرد راغلی دي. دغه شان دا حدیث د ترجمه الباب مطابق نه دي چه د آسمانونو خو دلته د متعدد کیدو ذکر شته لیکن د زمکې دپاره د مفرد صیغه استعمال کړي شوي ده.

جوابات: چنانچه حضرت گنگوهی رحمته الله خو دا ونیلی دی چه الأرض کنبی الف لام د جنس دپاره دي لهذا د ارضین تعدد به راوځی یا ددې طرف ته اشاره دپاره دي چه ارض نه مراد معهود یعنی جمع ده.
① علامه عینی رحمته الله هم دغه فرمائیلی دی چه سره ددې چه دلته ذکر شوي لفظ الأرض دي مگر مراد ترې نه سبع ارضین دي (۵)

② علامه قسطلانی رحمته الله فرمائی چه د ابن عساکر په نسخه کنبی لفظ ارضین جمع سره دي حاشیه کنبی هم ددې ذکر دي، بل حضرت گنگوهی رحمته الله هم فرمائی چه که روایت د جمع والا دي نو مناسبت

(۱) صحيح البخاري: كتاب المظالم باب اثم من ظلم شيئاً من الارض رقم: ۲۴۵۴.

(۲) عمدة القاری: ۱۴/۱۵، فتح الباری: ۲۵۰/۶ وشرح القسطلانی: ۲۵۶/۵.

(۳) حواله جات بالا، والتوضیح: ۲۶/۱۹.

(۴) هدی الساری: ۴۸.

(۵) عمدة القاری: ۱۳/۱۵.

بالکل ښکاره دي. ^(۱) لیکن دویم احتمال ضعیف دي. دا په اختلاف نسخ باندې محمول کول لږ شان گران دی ځکه چه هم دغه روایت امام بخاری رحمته الله علیه هم په دې سند سره مغازی کښې هم نقل کړې دي. په دې کښې لفظ ارض مفرد واقع شوي دي. ^(۲)

⑤ حافظ ابن کثیر رحمته الله علیه فرماني چه ددې حدیث ذکر کولو سره امام بخاری رحمته الله علیه خپل مراد اومقصد په یو مختلف تعبیر سره ادا کړي دي. او آیت مبارک ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ﴾ مضمون مؤکد او ثابت فرمائیلو دپاره د حدیث ذکر کړي دي چه لکه په کال کښې دولس میاشتي دي او د دولسو میاشتو دا عدد دهغه ورځ نه دي په کومه ورځ چه الله تعالی زمکه او آسمان پیدا کړل. مگر په جاهلیت کښې د خلکو د شرارت د وجې نه دا میاشتي وړاندې روستو شوې وې او اوس دامیاشتي دوباره واپس راوگرځیدي او په خپل اصلی اوصحیح ترتیب باندې راغلی دي. دغه شان دا اووه زمکې هم د اووه آسمانونو په شان په عدد کښې مطابق دی لکه د شروع ورځې نه اووه آسمانونه دي دغه شان زمکې هم دهغه ورځ نه اووه دي. چنانچه د کال د دولسو میاشتو مطابقت مطابقت زمانی دي اود آسمان او زمکې د عدد مطابقت مکانی دي. والله اعلم بالصواب. ^(۳)

۳-باب: فی النجوم

ما قبل سره مناسبت: دالله تعالی د مخلوقاتو ذکر د شروع نه راروان دي. په سابقه باب کښې د زمکو تخلیق بیان کړې شوې وو اودا باب د ستورو په بیان کښې دي. ستوری هم دالله تعالی د مخلوق نه یو مخلوق دي.

ذنبوم لغوی او اصطلاحی تحقیق: نجوم د نجم جمع ده. هر هغه څیز چه ظاهروی یا د زمکې نه راټوکیږي هغې ته نجم ونیلي شی. چونکه مختلف نباتات کوم چه د زمکې نه د زیلو په شکل کښې راټوکیږي مثلاً کدو تورنی وغیره په دې باندې هم د نجم اطلاق کیږي. د حماسی شعر دي:

ولو انی اشاء لکننت منه مکان الفرقدين من النجوم ^(۴)

په دې شعر کښې نجوم په یومعنی نبات الارض دي. او ستوری هم چونکه د دنیا په آسمان باندې ښکاره کیږي په دې وجه دي ته نجم ونیلي شی. ^(۵)

او اصطلاحاً نجوم دهغه اجرام سماویه د پاره ونیلي شی چه په آسمان باندې ښکاری. داخپل کلک مادی وجود لري. ددې رنړا ذاتی وی لکه نمر چه هغه هم د یو اوسط درجې ستوري دي. چنانچه دا اجرام بذات خود د رنړا او حرارت منبع اومرکز دی اودوی ته د بل وجودنه اکساب نور او حرارت ضرورت نه وی. په آسمان باندې یو بل څیز هم وی کوم ته چه سیاره وانی. د سیارو رنړا ذاتی نه وی

(۱) الکنز المتواری: ۱۲۷/۱۳ شرح القسطلانی: ۲۵۵/۵ صحیح البخاری (قدیمی): ۴۵۴/۱.

(۲) صحیح البخاری کتاب المغازی باب حجة الوداع رقم: ۴۴۰۶.

(۳) البداية والنهاية: ۴۲/۱ شرح القسطلانی: ۲۵۵/۵ والکنز المتواری: ۱۲۸/۱۳.

(۴) دیوان الحماسة لأبي تمام: ۳۳ قال بعض بني أسد طبع قدیمی.

(۵) حدیث شریف کښې د نبی کریم صلی الله علیه و آله وسلم د ولادت باسعادت باره کښې راغلی دی (هذا إبان نجومه، أي: ظهوره. تاج العروس مادة: ن. ج. م. بل اوگورنی تاریخ الخمیس فی احوال أنفیس النفس: ۳۹/۱ وأعلام النبوة: ۱۸۸/۱ والروض الأنف للسهيلى: ۳۰/۲ ذکر الرسول صلی الله علیه وسلم ينتشر، وسط النجوم العوالی للعصامي: ۳۱۶/۱.

بلکه داد نمر نه اکتساب نور او حرارت کوی لکه سپوږمښی. د ستورو په مقابله کښې سیارې ډیرې کمې دي. تراوسه پورې د تحقیق مطابق د سیارو تعداد ۱۷۰۰ دي خو ستوری کوم ته چه ثوابت هم ونیلی شی د سیارو نه په کروړونو زیات دی. (۱)

ستوری متحرک دی که ساکن؟ : پخوانی حکماء او یونانی فلاسفه وغیره خیال هم دغه وو چه دا ستوری په آسمانونو کښې ور خښ شوی دی په دې کښې حرکت نشته صرف هم سکون دي په یوځای ولاړ دي. لیکن د بعض فلاسفه جدید او ماهرین فلکیات دا ونیلی دی چه دا ستوری په آسمان پورې انځنی نه دی بلکه په حرکت کښې دی. د قرآن کریم نه هم دغه ثابتېږی. ارشاد ربانی دي: **(كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ)** (۲) چه دا ټول اجرام فلکی په حرکت کښې دی فضاء کښې ګرځی را ګرځی.

دلته لفظ کل د جمع دپاره دي نه مراد ټول ستوری سره د نمر او ټولې سیارې سره د سپوږمښی سره ددې چه آیت مبارک کښې لفظ کل ضمیر شمس او قمر طرف ته راجع دي. خودې نه مراد ټول ستوری او سیارې دي. علامه نسفی **رحمته** مدارک کښې فرمائی: **(وَكُلٌّ التَّنوين فيه عوض عن المضاف إليه، أي: وكلمه، والضمير للشمس والأقمار)** (۳) حضرت موسی روحانی بازی **رحمته** هم دا اختیار کړې دي. (۴) او لکه څنګه چه مونږ اوس او خودل چه د نن صبا جدید تحقیق هم دغه دي.

یواغراض اودهغې جواب: په قرآن کریم کښې چه دا الله تعالی ارشاد فرمائیلي دي **(وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيرٍ وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ وَأَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابَ السَّعِيرِ)** (۵) یعنی تحقیق مونږ ښائسته کړې دي آسمان د دنیا، چه د انسانانو د نظرونو مخکښې دي پر قیدونکی چراغونو سره اودا جوړ کړل مونږ د غورزولو ویشتلو ذریعه د پاره د شیطانانو.... دي نه خو هم دا معلومېږی چه دا اجرام فلکی د دنیا آسمان سره انځنی دی. اوچه کله دا انځنی وی نو لا محاله په حرکت کښې به نه وی؟ خو تاسو دي ته متحرک وایئ.

ددې اشکال جواب دادې چه د دنیا آسمان ښائسته کولو دپاره دا ضروری نه دی چه ستورې په آسمان کښې دتنه یا ددې دپاسه لګیدلي وی بلکه تزین په دې صورت کښې هم صادق دي چه ستوری د آسمان نه ډیر ښکته په خلا کښې وی. لکه چه په جدید تحقیق سره ددې مشاهده کيږی دادې منافې دي اود آیاتونو په مینځ کښې هېڅ تعارض هم نشته.

په اصل کښې هرکس اوناکس د فلکیات دا باریکو باندې نه شی پوهیدلي. چنانچه په آیت مبارک کښې د عام انسانی نظر اعتبار کړي شوې دي چه په کتلو کښې هم داسې معلومېږی لکه چه دا د دنیا د آسمان ستوری دی په حقیقت کښې داسې نه دی دا ستوری د آسمان نه ډیر ښکته په خلا کښې ګرځی. (۶)

(۱) الهيئة الكبرى: ۱/۸۱ فصل فی بیان تقسیم الکواکب وفهم فلکیات: ۱۸۸-۱۸۲ ملخصاً.

(۲) سورت یس: ۴۰.

(۳) تفسیر النسفی المسمى بمدارک التنزیل وحقائق التأویل: ۳/۱۰۵-سورة یس. وفهم فلکیات: ۲۴۳.

(۴) الهيئة الكبرى: ۱/۸۵-۸۱ فصل فی بیان تقسیم الکوکب.

(۵) سورت الملک: ۵.

(۶) د نور تفصیل دپاره اوګورنی معارف القرآن دیوبندی: ۱۹/۸۵۱۹ کاندهلوی: ۱۸۸۸-۱۸۵.

پہ شیاطین باندی کوم یوخیز ورغورزولی شی؟ ددی نہ پس پہ دی خبرہ باندی پوہہ شنی چہ پہ آیت مبارک کنبی دا ہم فرمائیلی شوی دی چہ دا ستوری پتہ پہ پتہ د آسمانی خبرو پہ لتون کنبی راتلونکی شیطانانو باندی ورغورزولی او ویشتلې شی. او هغوی دغه شان د آسمان نہ لرې کولې شی. پورته دا خبرہ عرض کړې شوې ده چہ ستوری کلک وی او هغې ته ثواب و نیلی شی. ددی مضمون پہ تفسیر کنبی حضرت مولانا عبدالمالک کاندھلوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی:

دلته آیت کنبی ﴿وَجَعَلْنَاهَا﴾ ضمیر جنس مصابیح طرف ته راجع دې نه چہ عین مصابیح طرف ته. حافظ ابن کثیر رحمۃ اللہ علیہ (۱) فرمائی: داددې دپارہ چہ شیطانانو باندی دا ستوری نہ شی غورزولی کوم چہ پہ آسمان باندی دی. نواصل دادې چہ لفظ مصابیح یا کوکب اونجوم هغه ستورو دپارہ و نیلی شی کوم چہ پہ آسمان باندی دی او هغه پرق او شعاکانوته هم و نیلی شی کوم چہ ستورو سره دی. هم دغه پرق او شعاکانې ماتیرې او هم دغه ورغورزولی شی. د زمکې نہ کوم د لوگی والامادی چہ اوچتیدو سره فضا کنبی پورته خیری نو کرہ نار ته نیزدې رسیدو سره پہ هغې کنبی اور لگی او هغه داسې معلومیرې لکه چہ لگیدلې شغلہ ویشتلې شی (دې ته شهاب و نیلی شی) دا د پرقیدونکو ستورو پہ شان وی پہ دې وجہ دا هم د کوکب اونجوم د جنس نہ شمیر کړې شوی مگر دا ټول د الله تعالیٰ پہ حکم سره کیږی. کوم د لوگی والامادی چہ چہ الله تعالیٰ پہ خپل حکم سره د گرځیدو او خوریدو حکم ورکوی هم هغه به داسې کیږی گنی نہ کیږی. یعنی ددې دا ماتیدل او خوریدل پخپله ددې طبعی تقاضا نہ ده او چونکہ داهم دستور یوقسم شان شو په دې وجہ د شلیدو نہ پس پہ زمکہ باندی نہ پریوخی. حالانکہ د دوی طبعی راتگ (دکشش ثقل دقانون په رنر ا کنبی) د زمکې طرف ته کیدل پکارو بلکه دیو طرف نہ بل طرف ته داسې شیندلې شی لکه چہ چا ویشتلې وی. (۲)

ذو جمة الباب مقصد: حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د ترجمۃ الباب سیاق او ددی لاندې کوم څه چہ مؤلف رحمۃ اللہ علیہ درج کړی دی ددې نہ په ظاهره دا معلومیرې چہ د ستورو دتخلیق نہ کوم معتبر مقاصد د شریعت نہ ثابت دی هغه بیانول دی. بل په دې ستورو کنبی چہ کوم څه مخترعین اومبتدعین دخپل طرف نہ خبرې پیدا کړی دی په هغې باندی رد کول دی. (۳)

وَقَالَ قَتَادَةُ: (وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ) / الملک: ۵ / خَلَقَ هَذِهِ النُّجُومَ لَمَلَايَ: جَعَلَهَا زِينَةً

(۱) قال ابن كثير الدمشقي رحمه الله: عاد الضمير في قوله ﴿وَجَعَلْنَاهَا﴾ على جنس المصابيح، لا على عينها، لأنه لا يرسي بالكواكب التي في السماء، بل بشهب من دونها، وقد تكون مستمدة منها. والله أعلم. تفسير ابن كثير، سورة الملک، الآية: ۵. ولاستزادة انظر التفسير الكبير للإمام الرازي: ۱۰۸/۲۶-۱۰۹/۱ الصافات: ۱۰-۶.

(۲) معارف القرآن کاندھلوی: ۸/۱۸۴ سورت الملک. حضرت مفتی محمد شفیع رحمۃ اللہ علیہ ددې آیت مبارک لاندې لیکي اوستوری د شیطانانو د دفع کولو دپارہ سکروني، جوړولو مطلب داکیدې شی چہ د ستورونه پوہ ماده آتین د هغوی طرف ته پریخودلې شی، ستوری په خپل ځانی پاتي شی. دعوامو په نظر کنبی چونکہ دا شغلہ دستور په شان حرکت کونکی ښکاری په دې وجہ ددې ته ستوری ماتیدل او په عربی کنبی انقضاض الکواکب وائی (قرطی: ۲۱۱/۱۸).

معارف القرآن: ۵۱۸/۸-۵۱۷/۸ امام خازن رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (فإن قلت: جعل الکواکب زینة للسماء يقتضي بقاءها، وجعلها رجوما للشیاطین يقتضي زوالها، فكيف الجمع بین العالین؟) قلت: قالوا: إنه ليس المراد أنهم يرمسون بإحرام الکواکب، بل يجوز أن تنفصل من الکواکب شعله، وترمي الشیاطین بتلك الشعله، وهي الشهب، مثلها كمثل قیس یؤخذ من النار، وهي على حالها.

تفسير الخازن: ۴/۳۱۹ سورة الملک: ۵.

(۳) الكنز المتواری: ۱۲۸/۱۴.

لِلنَّهَارِ، وَجُومًا لِللَّيْلِ طُرُقًا، وَعَلَامَاتٍ يَهْتَدِي بِهَا، فَمَنْ تَأَوَّلَ فِيهَا يَغْيِرْ ذَلِكَ غَطًّا، وَأَضَاعَ نَجْمِيَّةً، وَتَكَلَّفَ مَا لَا عِلْمَ لَهُ بِهِ.

او حضرت قتاده رضی اللہ عنہ (۱) د آیت مبارک ﴿وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ﴾ په تفسیر کښې فرمائی چې الله تعالی دا ستوری د دریو مقاصدو دپاره پیدا کړې دي. ددې په ذریعہ نې آسمان له ښانست وړ کړو، د شیطانانو د دفع کولو دپاره نې ذریعہ جوړ کړل او داسې نشانې نې جوړ کړل دکوم په ذریعہ چې لاړ خونه او کړې شی. نو کوم کسان چې ددې دریو مقاصدونه علاوه ددې کوم تاویل کوی نوهغه به یقیناً خطاکاروی. د خپل آخرت نصیب به ضائع کونکې وی او ددې د معلومولو دپاره به یې ځایه تکلف کوی. دکوم چې هغه ته علم نه وی.

د قتاده رضی اللہ عنہ د اثر مقصد: حضرت قتاده چې د تخلیق نجوم کوم فوائد په دې عبارت کښې ذکر کړي دي په هغې کښې خو په دوو باندې تفصیلی خبره په تیرو صفحاتو کښې شوې ده. خوددې ستورو دریمه فائده داده چې ددې په ذریعہ په سفر کښې لاړ خونه کیدي شی. چنانچه د زمکې څیزونه صرف د لاړو علامتونه نه دي بلکه د خوشې تشې صحراگانو بیابانونو دریاوونو سمندرونو او ګټورو ځنګلو کښې ستوری هم د لاړو علامتونه دي چې قافلي د دوی په ذریعہ روانې وی. د سمت طرف او لاړو پته دستور په ذریعہ لگي. که چېرې دا علامتونه نه وونو ډیر مشکلات به پېښیدل. خاص کر د نن صبا جدید خلائی دور کښې ددې اهمیت ډیر زیات دي. د لونی لونی لوګي والاچېازونو د کیتانانو اسره هم دغه قطب نما (کمپاس) وی چې قطب ستوری سبحان الله الخالق العلام د سمت او طرف متعین کوي. (۲) خلاصه دا شوه چې الله تعالی دا ستوری د دریو مقاصدو دپاره پیدا کړې دي. ددې نه علاوه که څوک په دې کښې تاویلونه کوی نوهغه خطاکار دي اوبې ځایه تکلیفونه اوچتوی. ددې نه د حضرت قتاده مقصد په نجومیانو باندې رد کول دي چې دستور په ذریعہ نیک بختی اوبدبختی معلوموی. (۳)

د حضرت قتاده رضی اللہ عنہ دا اثر دلته مختصراً نقل کړې شوې دي. ددې نور تفصیل عبد بن حمید په دې الفاظو سره نقل کړې دي: «(إِن نَاسًا جَهَنَّمُ بِأَمْرِ اللَّهِ قَدْ أَحَدُوا فِي هَذِهِ النُّجُومِ كَهَانَةً: مِنْ غَرَسَ كَذَا أَكَانَ كَذَا، وَمِنْ سَافَرَ بِجَهْمٍ كَذَا أَكَانَ كَذَا، وَلِعَمْرِي مَا مِنْ النُّجُومِ جَهْمًا إِلَّا يُولَدُ بِهِ الطَّوِيلُ وَالْقَصِيرُ، وَالْأَمْرُ وَالْأَهْمُضُ، وَالْحَسَنُ وَالذِّمِيرُ، وَمَا عِلْمُ هَذِهِ النُّجُومِ هَذِهِ الدَّابَّةُ وَهَذَا الطَّارُ شَيْءٌ مِنْ الْغَيْبِ)» (۴)

یعنی څه خلق چې د الله تعالی د امر نه یې خبره دي هغوی دا ستوری د کهانت ذریعہ جوړه کړې دي. کله وانی چې د فلانکی ستوری د راختو په وخت چې کومه ونه (بوتې) اولوګولې شی هغه ته به دا دا فائده وی او کله وانی چې څوک د فلانکی ستوری د راختو په وخت سفر کوی هغه سره به دامعامله کیږي وغیره وغیره. په خدایي ستورو کښې هریو ستوری سره اوږده هم پیدا کیږي ښکته قد والا هم

(۱) ددوی حالات کشف الباری کتاب الإيمان: ۲/۲ باب الإيمان أن یحب لأخیه کښې تیر شوی دی

(۲) قطب ستوري (Polaris)، همیشہ د شمال طرف ته وی د دې په امداد سره د طرفونو پېژندل په آسانی سره کیږي. په صحراگانو او سمندرونو کښې د مسافرو لاړ خونه کوی ددې د زمکې نه فاصله ۴۴۶ نوروی کاله ده دا د نمرته ۱۶۳۰ درجې زیات روښانه دی فهم فلکیات ۲۱۱ دستورو فاصلې نوري کال (۳) ملخصاً وینصرف پسر من تفسیر ماجدی، سورة النحل: ۱۶/۲ و ۱۷/۲ النحل: ۱۶.

(۴) قال الإمام الکشمیری رحمه الله تعالى: أما النحوسة والبرکة. فإنها أهون على الله من ذلك. كيف! وأنها مسخرة تصعد وتغرب، تغيب وتشرق. وتدور كل ساعة كالخدام، فهي أصغر على الله من أن تكون فيها النحوسة والبركة. نعم. يعلم من القرآن أن في السموات دفاتر. وفيها تدابير أيضاً. وإليه أشار البخاري من قوله: فمن تأول فيها بغير ذلك أخطأ. فيض الباری: ۳۰۴/۴. فتح الباری: ۲۹۵/۶ والکنز المنوار: ۱۲۸/۱۳ وعمدة القاری: ۱۱۵/۶۵.

پیدا کیږي سره هم او سپین هم، ښه صورت والا او بد صورت هم، نودې ستورو دې ځناورو او دې مرغوته د غیب څه خبر دي؟ (ټولې اټکلې خبرې دې د کومې چه هیڅ حقیقت نه وي).

د مذکور اثر تخریج: دا اثر عبد بن حمید رحمته الله علیه په خپل تفسیر کښې یونس عن شیبان عن قتاده په طریق سره د سورة النحل کلمه **(وَعَلَامَاتٍ)** ^(۱)، د تفسیر لاندې نقل کړې ده. ^(۲)

د مذکور اثر ترجمه الباب سره مناسبت: د حضرت قتاده رحمته الله علیه ددې اثر مناسبت ترجمه الباب سره واضح دې چه په دې کښې د تخلیق نجوم حکمتونه او فوائد بیان کړي شوي دي او په نجومیانو باندې رد کړي شوي دي.

د داودی اعتراض او د حافظ صاحب جواب: علامه داودی رحمته الله علیه دلته د حضرت قتاده رحمته الله علیه د قول په دې جمله **(أخطأ وأضاع نفسه)** باندې اعتراض کولو سره وئيلي دي چه دلته د حضرت نه تسامح شوې دي ددې په ځاني غغوي له داسې وئيل پکاروو **(قائل ذلك كافي)**، چه داسې عقیده لرونکې خو کافر دي ^(۳) حافظ صاحب رحمته الله علیه فرمائي چه څوک داسې عقیده اولري نو دهغه کفر متعین نه دي بلکه دلته دوه خبرې دي: ① د چا دا عقیده لرل چه ستوري مؤثر بالذات دي او په امور کائنات کښې تصرف لري دا کفر دي. ② په زمکه باندې ښکاره کیدونکې یوه معامله باندې که چرې ستوري په ښه کړي شي چه د ستورو په اوختو راوختو سره دا بدلونونه واقع کیږي نو دا د کفر عقیده نه ده. ^(۴) لکه چه موسیاتو والا چه د مختلفو حسابونو او آلاتو په ذریعه سره کله د باران او کله د واورې وریدو یا د نورو موسمی بدلون اطلاع ورکوي که دا مؤثر بالذات نه گنرلې شي نو کفر نه دي. ^(۵) په دې باره کښې به نور تفصیل ان شاء الله کتاب الاستسقاء کښې راځي.

د علم نجوم باره کښې احادیث: خطیب بغدادی رحمته الله علیه ذم النجوم کښې د حضرت عمر رضی الله عنه نه عروفاً نقل کړي دي: **(لا تسألوا عن الفجور)** ^(۶) یعنی د ستورو باره کښې پوښتنه کونکي مه گرځني د حضرت علی رضی الله عنه نه روایت دي: **(مهی رسول الله صلى الله عليه وسلم عن النظر في الفجور)** ^(۷) یعنی حضور پاک صلی الله علیه و آله د ستورو باره کښې غور او فکر نه منع کړې ده. د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه نه روایت دي چه حضور پاک

^(۱) سورة النحل: ۱۶.

^(۲) فتح الباری: ۲۹۶/۶ عمدة القاری: ۱۱۵/۱۵.

^(۳) فتح الباری: ۲۹۵/۶ والتوضیح: ۲۷/۱۹.

^(۴) حواله جات بالا، وعمدة القاری: ۱۱۵/۱۵.

^(۵) وفي كتاب الأنوار لأبي حنيفة: المنكر في الذم من النجوم نسبة الأمر إلى الكواكب، وأنفاهي المؤثرة، فأما من نسب التأثير إلى خالقها، وزعم أنه نصيبها أعلاما، وضربها آثارا على ما يحدثه، فلا جناح عليه. عمدة القاری: ۱۱۵/۱۵ وكذا انظر الأنواء في مواسم العرب لابن قتيبة الدينوري: ۲۰-۱۱ معنى العرب في نسبة المطر إلى التواء.

^(۶) التوضیح: ۲۷/۱۹ والفردوس للذيلی: ۴/۵ عرفم: ۷۴۷۰.

^(۷) التوضیح: ۲۸/۱۹ والضعفاء الكبير: ۲/۷۰ عرفم: ۴۸۰ والکامل لابن عدی: ۴۲/۴-۴۱ عرفم: ۶۵۲.

فرمانی: «إِذَا ذُكِرَ أَحْصَانِي فَأَمْسِكُوا، وَإِذَا ذُكِرَ الْجُحُورُ فَأَمْسِكُوا، وَإِذَا ذُكِرَ الْقُدُورُ فَأَمْسِكُوا»^(۱) د نورو صحابه کرامو نه هم داشان احاديث نقل دی. ^(۲) مشهور عباسی خليفه مامون رشيد قول دي چه دوه علوم داسي دي په کوم کښي چه ما ډيره دلچسپي واخستله اود هغې د ژوروالي پورې لږم مگر هغه مې صحيح اونه موندل، يو علم نجوم او بل علم سحر.^(۳)

قوله: «وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: (هشما): متغيرا: د (هشما) په ذريعه د قرآن کريم آيت «فَأَصْبَحَ هَبِيتًا ثَدْرُورَةً الزَّيْتِ»^(۴)، اشاره فرمايلي ده، د حضرت ابن عباس رضی الله عنه تفسيری قول کولو سره مصنف حمة الله عليه ددې لفظ وضاحت کول غواړي چې ددې (هشما) معنی متغير او بدل شوي ده^(۵). او ابو عبیده رضی الله عنه ددې لفظ معنی يادداشت سره کړې ده. دا چونکه د وینو صفت دي په دې وجه به دلته ددې معنی وی اوج وايښه کوم چه هوا اخراځيخوا الوزوی^(۶). د مذکور اثر تخريج: حافظ رضی الله عنه فرماني چه ماته موصلاً ددې طريق نه دي ملاو شوي خو اسماعيل بن ابی زياد رضی الله عنه په خپل تفسير کښي دا قول د حضرت ابن عباس رضی الله عنه روايت کړې دي.^(۷)

قوله: «وَالْأَب: مَا يَأْكُلُ الْأَنْعَامُ» په دې عبارت کښي آيت مبارك «وَلَا يَكْفُهُمْ وَأَبَاهُ»^(۸) طرف ته اشاره کړې شوې ده. اود الاب تفسيرنی کړې دي. دا تفسيری جمله هم د حضرت ابن عباس رضی الله عنه ده. چنانچه دهغوی په قول الاب هغه خيز ته وائی کوم چه ځناور خوري. هسي په لغت کښي الاب شنه يا اوج وښوته وائی.^(۹) بعض حضراتو فرمايلي دي چه د الاب په ځناورو کښي هم هغه درجه ده کوم چه د فواکه (ميوو) په انځيانانو کښي ده.^(۱۰)

د مذکور اثر تخريج: د حضرت ابن عباس رضی الله عنه دا تفسيری اثر ابن ابی حاتم رضی الله عنه د عاصم بن کليب عن ابيه په طريق سره په خپل تفسير کښي ذکر کړې دي. په هغې کښي دي: «الْأَب: مَا أَكَلَتْهُ الْأَرْضُ مَا تَأْكُلُهُ الدُّوَابُّ، وَلَا يَأْكُلُهُ النَّاسُ»^(۱۱).

قوله: «وَالْأَنْهَارُ: الْخُلُقُ» په دې کښي امام بخاري رضی الله عنه د آيت مبارك «وَالْأَرْضُ وَضَعَهَا لِلْأَنْهَارِ»^(۱۲)

^(۱) رواه الطبرانی فی الکبیر: ۱۹۸/۱۰ رقم: ۴۸۰۰ وابرنیم فی الحلة: ۱۸۰/۴.

^(۲) تفصيل ډېاره اوگورنی تعليقات التوضيح: ۲۸/۱۹.

^(۳) التوضيح: ۹/۱۹.

^(۴) سورة الکهف: ۴۵.

^(۵) عمدة القاری: ۱۱۵/۱۵.

^(۶) فتح الباری: ۲۹۵/۶ ومجاز القرآن: ۴۰۵/۱ سورة الکهف.

^(۷) حواله بالا، وعمدة القاری: ۱۱۵/۱۵ والتوضيح: ۳۰/۱۹ وتغليق التعليق: ۴۹۰/۳.

^(۸) سورت عبس: ۳۱.

^(۹) القاموس الوحيد مادة: الاب.

^(۱۰) التوضيح: ۳۰/۱۹.

^(۱۱) حواله بالا، وعمدة القاری: ۱۱۵/۱۵ وفتح الباری: ۲۹۶/۶ وتغليق التعليق: ۴۹۰/۳.

^(۱۲) سورت الرحمن: ۱۰.

طرف ته اشاره کولوسره د لفظ الامر تفسیر بیان کړې دي. مذکوره تفسیر هم د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه نقل دي چې لفظ الامر په معنی خلق یعنی مخلوق دي. دا د علی بن ابی طلحه رضی الله عنه طریق دي خو د سماک عن عكرمة په طریق سره حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه ددې لفظ معنی الناس نقل ده. اوس به په دواړو کښې د عموم خصوص نسبت پیدا شی. یعنی ناس خاص دي او خلق عام دي. او د حضرت حسن بصری رضی الله عنه په طریق سره الامر معنی الجن والانس بیان کړې شوي ده. او د حضرت شعبي رضی الله عنه نه روایت دي چې هر ژوندی خیز ته انام وائی. (۱)
 د مذکوره اثر تخریج: د حضرت ابن عباس رضی الله عنه دا اثر هم ابن ابی حاتم د علی بن ابی طلحه رضی الله عنه په طریق سره موصول نقل کړې دي. (۲)

قوله: ((برءم)) حاجب: په دې کښې آیت مبارک (يُنْفِخُهَا بِنُفُثٍ) (۳) لفظ برزخ طرف ته اشاره ده او د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه ددې تفسیر حاجب نقل کړې شوې دي. د کوم معنی چې حائل او بندیز دي. د آیت مطلب دادې چې نمکین او شیرین دواړو په مینځ کښې یو نه ښکاریدونکې قدرتی بندیز دي چې دواړه قسم اوبه په خپل مینځ کښې یوځای کیدو ته نه پرېږدي. (۴)
 اکثر په نسخ بخاری کښې هم دغه شان حاجب دي خو مستملی او کشمیهنې په نسخو کښې حاجز دي. یعنی د بام موحده په ځای زاء معجمه دي. معنی د دواړو تقریباً هم یوه ده. (۵)
 د مذکوره اثر تخریج: په دې عبارت کښې آیت مبارک (وَجِئْنَا الْقَافَا) (۶) تفسیر کړې شوې دي چې په اصل کښې د حضرت مجاهد رضی الله عنه تفسیری کلام دي چې القافا په معنی دملتغه دي. د کوم معنی چې گڼ او ډیره ده. د آیت ترجمه ده "او گڼ باغات". (۷)

د الفاف تحقیق: د الفاف واحد څه دي؟ په دې کښې د اهل لغت اختلاف دي. د ابن الملتن رضی الله عنه په قول ددې واحد لف دي. خود یو قول مطابق ددې واحد لفیف دي. لیکن امام کسانى رضی الله عنه دا جمع الجمع گرځولي دي. امام ابو جعفر طبری رضی الله عنه فرمائی چې د اهل عربیت د الفاف په مفرد کښې اختلاف دي بعض نحاة بصره ددې مفرد لف گرځوي او بعض نحاة کوفه لف او لفیف دواړو ته مفرد وائی. نور فرمائی چې الفاف هم جمع ده او ددې مفرد لف هم جمع ده. چنانچه وائی حنة لقاء او جنات لف، بیاد لف جمع الفاف ده ځکه چې د عربونه دا خبره نه ده اوریدلې شوې چې هغوی شجرة لف وائی نو ددې واحد لقاء دي د کوم چې جمع لف ده او د لف جمع الفاف ده. چنانچه هغه جمع الجمع ده. لکه چې د طبری رضی الله عنه په نیز هم دغه راجح دي.

قوله: ((والغلب: الملتفة)) په دې کښې آیت مبارک (وَحَدَّ آيِقْ عَلْبَا) (۸) تفسیر کړې شوې دي چې ددې

(۱) التوضیح: ۳۰/۱۹ وعدة القاری: ۱۵/۱۵ وفتح الباری: ۲۹۶/۶ وتلخیص التعلیق: ۴۹۰/۳.

(۲) حواله جات بالا.

(۳) سورت الرحمن: ۲۰.

(۴) ددې آیت مضمون سره متعلق نور تفصیل وړاندې باب نمبر ۱۰ کښې راځي.

(۵) عمدة القاری: ۱۱۶/۱۵ وفتح الباری: ۲۹۶/۶ وشرح الفسطانی: ۲۵۶/۵.

(۶) سورت النبا: ۱۶.

(۷) القاموس الوحید مادة: لف وعدة القاری: ۱۱۶/۱۵.

معنی ملتفت ده یعنی په یو بل کښې پیوست، گټې باغونه، د باب سمع نه غلب الحديقة معنی ده. د باغ گټې کیدل. دا تفسیر هم د حضرت مجاهد رضی الله عنه نه نقل دی. (۲)

د دواړو اثارو تخریج: حضرت مجاهد رضی الله عنه دا دواړه آثار عبد بن حمید رضی الله عنه نه ابن ابی نجیح عن مجاهد په طریق سره په خپل تفسیر کښې موصولاً نقل کړي دي. (۳)

قوله: ((فراش)): مهاده، کفوله: (وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ): په دې عبارت کښې آیت مبارک (الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ فَرَاشًا) (۴) د تفسیر طرف ته اشاره فرمائیلې ده چه د فراش معنی مهاده ده او مهاده هوارې او ښکته زمکې ته وانی. بیاددې معنی د تائید دپاره ئی یو بل آیت پیش کړو (وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ) (۵) چه کومه معنی د مستقر ده هم هغه معنی د مهاده او فراش ده اود مستقر معنی ده د قیام ځائی، ټکانه او مرکز وغیره.

آیت مبارک مفهوم: د دواړو آیاتونو مفهوم دادې چه منعم حقیقی الله تبارک و تعالی په انسان باندې د خپل انعام او فضل اظهار فرمائی چه مونږ ستاسو دپاره زمکه هواره او نرمه جوړه کړه دې دپاره چه په آسانۍ سره او گرځیدلې شې او خپل معاملات راغونډ کړې شې. زمکه ښکته پورته جوړه نه کړه چه انسان چرته په سکون غره کیناستي نه شي.

تاسو په خپله خیال او پېښی که زمکه چرته څړه یا بومېر قنې غونډې څیز وې په کوم چه کیناستل تلل او قدم کیخودل ممکن نه وې نو د انسان به څه حال وو؟ که زمکه دخپل هیئت په اعتبار سره گول وه یا چيسته وه، بهر حال ددې تعارف د انسان او انسانیت دپاره ددې نه بهتر ممکن نه دي چه دا د انسان د پاره د فرش کار ورکوی او په دې کار باندې هم الله تعالی دا لگولي ده. (فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ) (۶)

د مذکور اثر تخریج پورته ذکر کړې شوې تفسیر د حضرت قتاده رضی الله عنه او حضرت ربیع بن انس رضی الله عنه نه روایت کړې شوې دي هغوی د فراش تفسیر مهاده سره کړې دي. او امام طبري رضی الله عنه ددې دواړو دا اثر موصولاً نقل کړې دي. (۷)

قوله: ((نکدا)): قلیلا: په دې عبارت کښې د آیت مبارک (وَالَّذِي خَبَتْ لَا يُخْرُجُ إِلَّا نَكْدًا) (۸) لفظ نکدا تفسیر ئی فرمائیلې دي چه ددې معنی قلیل او کم ده. ددې لفظ نورې هم معنې راځي لکه بخیل، ډیر کنجوس، بې فیض سړې. ددې جمع انکاد ده. (۹)

درباغ لاله روید: د آیت د دې حصې مفهوم دادې چه کومه زمکه خرابه وی نو دهغې نه بغیر د ناقص او

(۱) سورت عبس: ۳۰.

(۲) عمدة القاری: ۱۶/۱۵ والقاموس الوحید، ماده: غلب.

(۳) عمدة القاری: ۱۶/۱۵ وفتح الباری: ۲۹۶/۶ و تفلح التعليق: ۴۹۰/۳.

(۴) سورت البقرة: ۲۲.

(۵) سورت البقرة: ۳۶.

(۶) عمدة القاری: ۱۶/۱۵ وفتح الباری: ۲۹۶/۶ و تفسیر الطبری: ۱/۲۶ البقرة: ۲۲.

(۷) سورت الاعراف: ۵۸.

(۸) عمدة القاری: ۱۶/۱۵ وفتح الباری: ۲۹۶/۶ والقاموس الوحید، ماده: نکد.

خراب نه بل څه نه راوځي. دې نه وړاندي د آيت ټکړه داده. ﴿وَالْبَلَدُ الْقَلْبُ بِمُنْجَرٍ تَبَاتُهُ بِأَذْنٍ رَبِّهِ﴾ چه کومه زمکه ښه وي د الله تعالی په حکم سره دهغې شينکې ښه راوځي. حضرت مولانا محمد ادریس کاندهلوی رحمته الله علیه فرماني: د ښکلي اوباکي زمکې نه د مؤمن زړه مراد دي اود ناکاره او خرابي زمکې نه د کافر زړه مراد دي. او قرآن کریم په منزله د باران رحمت او آب حیات دي. دا باران چه د مؤمن د زړه په زمکه باندې او ورپري نودهغې نه قسما قسم ثمرات او برکات رانېکاره کيږي. هغه د قرآن کریم د مواعظ نه ښه فائده او چته کړه. اود کافر د زړه زمکه شوره وه هغې د باران هدايت نه هيڅ اثر قبول نه کړو. بلکه د هغې نه د کفر او الحاد ازغښې چهارې راووتلي.

باران کړو در لطافت طبعش خلاف نيمت

دو بارغ لاله رويد ودر شوره يوم خس^(۱)

د مذکوره اثر تخریج: دا اثر ابن ابی حاتم رحمته الله علیه دعلی بن ابی طلحه رضی الله عنه په طریق سره موصول نقل کړي دي چه حضرت ابن عباس رضی الله عنه فرمانيږي دي: «هذا مثل ضرب للكفار، كالبلد السبعة المألحة، التي لا تخمرج منها البركة»^(۲) دغه شان ابن ابی حاتم رحمته الله علیه دسدي رحمته الله علیه په طریق سره نقل کړی د «النكد: الشئ والقيل»^(۳) (الذي لا ينفع)^(۴)

ترجمة الباب سره د آیاتونو مناسبت: قال ابن عباس... لکه چه تاسو او کتل چه امام بخاری رحمته الله علیه دلته د ډیرو زیاتو آیاتونو تفسیر ذکر کړې دي. د غریب الفاظو وضاحت ئي فرمانيږي دي مگر مسئله داده چه ددې آیاتونو ترجمه الباب سره یعنی نجوم سره څه تعلق نشته دي؟

ددې اشکال څلور جوابات دي: ① علامه سندھی رحمته الله علیه فرماني لکه چه امام بخاری ددې الفاظ غریبه او کلمات تفسیر په دلته څکه ذکر کړې دي چه د دې تعلق سره ددې چه نجوم سره نه دي مگر خلق سره بهر حال شته دي.^(۵) نجوم هم مخلوق دي اودا څیزونه هم، یعنی وایه زمکه او باغونه وغیره.

② او علامه عینی رحمته الله علیه او علامه قسطلانی رحمته الله علیه فرماني چه د ادنی ملاست د وجې نه مؤلف رحمته الله علیه دا کلمات دخپل عادت موافق د خبرې نه خبره ویتلو سره استطراداً ذکر کړې دی دې دپاره چه فائده کښې اضافه اوشی.^(۶)

③ اوحافظ ابن حجر رحمته الله علیه مناسبت بالباب د حضرت قتاده رضی الله عنه د کلام دا زیاتوالي رحمته الله علیه ان ناساً جهلة بأمر الله قد أحدثوا في هذه العلوم... نه اخذ کړې ده کوم چه شاته د عبد بن حمید رحمته الله علیه په حواله سره تیره شوه چه د یو څیز تخلیق، حسن او قبیح، طول او قصر او توروالي او سپینوالي کښې د ستورو څه کردار نه وي ټول د الله تعالی په غوښتلو سره کیږي هر څیز هم هغه پیدا کوی. خو بیا هم په قول د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه څه کلمات استطراداً ذکر کړې شوی دی.^(۷)

(۱) معارف القرآن کاندلوی: ۱۳۸/۳

(۲) فتح الباری: ۲۹۶/۶ و عمدة القاری: ۱۱۶/۱۵

(۳) حواله جات بالا، و تفسیر ابن ابی حاتم: ۱۵۰/۴

(۴) حاشیه السندهی علی البخاری: ۱/۵۴ طبع قدیمی، و الکنتر المتواری: ۱۲/۱۲۸

(۵) عمدة القاری: ۱۱۵/۱۵ او ارشاد الساری: ۲۵۶/۵

(۶) فتح الباری: ۲۹۵/۶

حضرت شیخ الحدیث محمد زکریا کاندھلوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ زما پہ نیز داخبرہ ہم کولی کییدی شوہ چہ سپورمنی اوستوری د بعض ستورو د میوو پخولو پہ هغی کنبی بنانست پیدا کولو اوخوند زیاتولو کنبی لونی او اهم کردار وی دا څه پت فناه خبره نه ده. حضرت لیکي: «وممكن عندهذا العبادا لضعف أن يقال: إنه قد تقرّر في محله أن الشمس والقمر وبعض النجوم متأثرا في نضج الثمار، وإحداث النضارة واللذة فيها، فتأمل، فإنه لطيف»، والله اعلم بالصواب. (۱)

۴- باب: صِفَةُ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ مُحَسَّبَانِ.

ما قبل سره مناسبت: مخکینې باب د ستورو سره متعلق وو. د سپوږمۍ او نمر تعلق هم د ستورو سره دې. امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په خاص توګه د نمر او سپوږمۍ په جدا باب کنبې ذکر کړې دي. ځکه چہ په ستورو کنبې ددې دواړو یو خاص شان دې. الله تعالی هم ددې دواړو په خاص خصوصیت سره ذکر فرمایلي دي چنانچه خپل مختلف نعمتونه شمیرلونه پس فرمائی **الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ مُحَسَّبَانِ** (۲). ځکه چہ د عالم دنیا ټول نظام کار ددې دواړو مرهون منت دې اوددوی حرکات او شعاکا نوسره تړلې دي. د ترجمه الباب مقصد: امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د سپوږمۍ او نمر کوم صفت د حسابان دې دهغې تفسیر کول غواړي چہ د حسابان څه معنی ده وغیره وغیره. (۳) ددې لاندې به د دواړو اجسام سماویہ څه نور صفات هم ذکر کولې شي. لکه څنګه چہ به د راټلونکي تفصیلاتو نه معلومه شي.

قَالَ مُجَاهِدٌ: كَحُسْبَانِ الرَّحَى. وَقَالَ غَيْرُهُ: يَحْسَابٌ وَمَنَازِلٌ لَا يَعُدُّوْنَهَا. حُسْبَانٌ: جَمَاعَةٌ حِسَابٍ، بِمَثَلِ حِسَابِ وَكُحْبَانٍ.

امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په دې عبارت کنبې د سورت رحمن آیت **(الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ مُحَسَّبَانِ)** تفسیر کولو سره دود اقوال نقل کړي دي. یو د حضرت مجاهد رحمۃ اللہ علیہ او بل د غیره و نیلوسره د نورو حضراتو. د غیره نه مراد ابن عباس رضی اللہ عنہ دي. د صفائی رحمۃ اللہ علیہ په نسخه کنبې ددې تصریح ده: حری رحمۃ اللہ علیہ او طبری رحمۃ اللہ علیہ هم په سند صحیح سره د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ نه هم دغه نقل کړي دي. امام فراء رحمۃ اللہ علیہ هم په دې دویم قول باندې جزم کړې دي. (۴) بهر حال دواړه تفسیرونه صحیح دي او په دې کنبې هیڅ فرق نشته دي. د رومبې تفسیر ماحصل دادې چہ سپوږمۍ او نمر په خپلو خپلو مدارونو کنبې داسې روان دي به گردش کنبې دي لکه میچن چہ دوه اړخیزه چلیسې اوددې حرکت رحوی وی. دا دواړه د خپل مقرر دائرې نه انحراف نه کوی. لکه څنګه چہ د میچن دواړه کانرې په خپله خپله دائره کنبې په حرکت کنبې وی د مرکز نه دهغوی اخوا کیدل ممکن نه وی حضرت ګنګوهی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: **(یعنی بذلك أمهلا لا يتخلفان عما هم مقرّر لهما، كالرحى، لا يمكن دورهما على غير ما معين في دورانه من الغرب والبدن من القطبة)**. (۵) د دویم تفسیر مطلب دادې چہ هر دواړه اجسام په خپل خپل نظام کنبې یو مخصوص حساب اورفتار

(۱) الكنز المتوازي: ۱۲۹/۱۳.

(۲) سورت الرحمن: ۵.

(۳) فتح الباری: ۲۹۸/۶ و عمدة القاری: ۱۱۶/۱۵ والکنز المتوازي: ۱۲۹/۱۳.

(۴) فتح الباری: ۲۹۸/۶ ومعانی القرآن للفراء: ۱۱۲/۳.

(۵) لامع الدراري: ۳۳۸/۷ والکنز المتوازي: ۱۲۹/۱۳.

سره روان دی. په دوی کښې دهریو یو خاص منزل مقرر دی دکوم نه چه هغوی تجاوز نه کوی اونه ننی کولې شی. او حساب هم داسې چه د لاکهونو کورونو کالونونه دا نظام شمسی اوقمری روان دي. مگر داسې مضبوط حساب چه په دې کښې کله هم د منته یا سیکنه فرق نه راځي.

دحضرت مولانا محمد حسن مکی صاحب رحمته الله علیه په تقریر کښې دی چه دلته تشبیه په دې باره کښې ده چه دواړه په یوه طریقو هم په یوځای (محور) کښې روان دی ددواړو دپاره په دې کښې بدلون ممکن نه دي. والله اعلم. (۱)

قوله: حسابان جماعه حساب، مثل شهاب وشهبان: د ابو عبید رحمته الله علیه قول دي کوم چه هغوی په المجاز کښې ذکر کړي دي. (۱) چه حسابان جمع ده اوددې مفرد حساب دي لکه چه د شهاب جمع شهبان راځي. علامه اسماعیلی رحمته الله علیه فرماني چه کوم خلق دا د حساب نه مشتق کوي نو دهغوی په نیز دا لفظ دوه احتمال له لری جمع به وی یا به مصدر وی. (۲)

دعلامه عینی رحمته الله علیه کلام په دې سلسله کښې نور واضح دي فرماني: حسابان کله مصدر وی لکه غفران نقصان او کفران وغیره او کله جمع وی لکه شهبان چه د شهاب جمع ده رکیان چه د راکب جمع ده او رهبان چه د راهب جمع ده. (۳) او حضرت گنگوہی رحمته الله علیه فرماني چه د امام بخاری رحمته الله علیه دا قول ذکر کولو مقصد دادي چه دا کلمه څنگه چه مصدر دي دغه شان جمع هم ده اودغه شان دا لفظ مشترک دي. (۴)

د **مجاهد** د اثر **تخریج**: د امام مجاهد رحمته الله علیه قول علامه فریابی رحمته الله علیه په خپل تفسیر کښې ابن ابي نجیح عن مجاهد په طریق سره موصولاً نقل کړي دي. (۵)

د ابن عباس: د اثر **تخریج**: د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما اثر کوم چه مؤلف رحمته الله علیه وقال غيره ونيلو سره نقل کړي دي چه عبد بن حميد رحمته الله علیه حري رحمته الله علیه او طبري رحمته الله علیه ټولو موصولاً نقل کړي دي. ددي قول نسبت ابو مالک غفاري رحمته الله علیه طرف ته هم کړي شوې دي کوم چه عبد بن حميد رحمته الله علیه نقل کړي دي. (۶)

(وَضَعُوهَا) / (الشمس: ۱: ضَوْؤُهَا. (أَنْ تَذْكِرَ الْقَمَرَ) / (يس: ۴۰: لَا يَسْتَرْضَوْهُ أَحَدٌ مِمَّا ضَوْءُ الْآخَرِ: وَلَا يَنْفِضُهَا ذَلِكَ. (سَابِقُ النَّهَارِ) / (يس: ۴۰: يَنْظُرُ الْبَارِ، حَيْثُ بَانَ. (تُسَلِّمُ) / (يس: ۳۷: تَحْمِلُ أَحَدُهُمَا مِنَ الْآخَرِ وَتُجْبَرِي كُلُّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا. (وَأَيُّهَا) / (الحاقة: ۱۶: وَهَبْنَا نَفَقَاتُهَا. (أَرْجَاءُهَا) / (الحاقة: ۱۷: مَا لَمْ تَرْشَقْ مِنَّا، قَبْرًا عَلَى حَاقَتِهَا، كَقَبْرِكَ: عَلَى أَرْجَاءِ الْبُلْدِ (أَغْطَشَ) / (النازعات: ۲۹: وَ(جَنَ) / (الانعام: ۷۶: أَظْلَمَ.

قوله: (وَضَعُوهَا) ضَوْؤُهَا: د آیت مبارک (وَالشَّمْسُ وَضَعُوهَا) (۷) د لفظ ضحاها تفسیر بیانولې شی

(۱) تعلیقات اللامع: ۳۲۸/۷ والکنز المتواری: ۱۲۹/۱۳.

(۲) مجاز القرآن: ۲۴۲/۲ سورة الرحمن، مکتبه الخاتجی، القاهرة.

(۳) فتح الباری: ۲۹۸/۶ والکنز المتواری: ۱۲۹/۱۲.

(۴) عمدة القاری: ۱۱۶/۱۵.

(۵) لامع الدرای: ۳۲۸/۷ والکنز المتواری: ۱۲۹/۱۳.

(۶) تفسیر مجاهد: ۳۹/۲ و الطبری: ۶۸/۲۷ فتح الباری: ۲۹۸/۶ عمدة القاری: ۱۱۶/۱۵.

(۷) تفسیر الطبری: ۲۷/۶ فتح الباری: ۲۹۸/۶ عمدة القاری: ۱۱۶/۱۵ تظلیق التظلیق: ۴۹۲/۳ و التوضیح: ۳۴/۱۹ و العاکم:

۴۷۴/۲ کتاب التفسیر باب تفسیر سورة الرحمن رقم: ۳۷۶۸ و صححه المعنی فی تلخیصه.

(۸) سورۃ الشمس: ۱.

چه معنی ضوء یعنی رنرا ده. داهم دحضرت مجاهد رضی اللہ عنہ قول دے. ددی لفظ نورې معنی هم بیان کړې شوې دی. (۱)

مگر په قول د ابن التین رضی اللہ عنہ داهل لغت په نیز معروف هم دغه دی چه ضحی هغه وخت دې کوم وخت چه نمر راوخیزې اوددې نه پس لړشان وخت. رنرا نوره خوره شی نودې ته ضحاه وائی یعنی فتحه ضاد او مده سره. (۲)

د مذکورہ اثر تخریج: دحضرت مجاهد رضی اللہ عنہ دا اثر عبد بن حمید رضی اللہ عنہ په خپل تفسیر کنبې موصولاً نقل کړې دي. (۳)

قوله: (أَنْ تُذْرِكَ الْقَمَرَ) لَا يَسْتَرْضَوْهُ أَحَدٌ هَذَا ضَوْءُ الْآخِرِ وَلَا يَنْفَعُ هَذَا ذَلِكَ: په دې عبارت کنبې آیت مبارک (لَا الشَّمْسُ يَنْفَعُ لَهَا أَنْ تُذْرِكَ الْقَمَرُ وَلَا الْبَلَدُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي ذَلِكَ لَسَخُونَ) (۴) تفسیر کولې شی، دا تفسیر هم د حضرت مجاهد رحمه الله علیه نه روایت دې. د عبارت مطلب دادې چې د سپوږمۍ او نمر دواړو دپاره دا ښه نه دی چې د یو بل رنرا پټه کړی گټی په مقرر نظام کنبې به خلل پیدا شی.

قوله: (سَابِقُ النَّهَارِ) يَطْطَأُ الْبَابَ، حَيْثُ كَانَ: هم ددې ذکرشوی آیت طرف ته اشاره ده دحیث معنی سریع او تیز ده. (۵) مطلب دادې چه دا دواړه یو بل پسې لگیدلې دی لیکن یو بل نه شی راگیرولې. داهم دحضرت مجاهد رضی اللہ عنہ تفسیر دي.

قوله: (لَسَخُونَ) مُخْرَجٌ أَحَدُهُمَا مِنَ الْآخِرِ وَمُخْرَجُ كُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا: د مذکورہ بالا آیت طرف ته اشاره ده ددې ټولو پوره وضاحت کتاب التفسیر کنبې راغلې دي. (۶)

د مذکورہ تخریج اثر: دحضرت مجاهد رضی اللہ عنہ دا تفسیری اثر علامه فریابی رحمۃ اللہ علیہ خپل تفسیر کنبې ابن ابی نجیح رضی اللہ عنہ په طریق سره موصولاً نقل کړې دي. (۷)

یوه اهم فائده: ددې خانی عبارت کنبې نېمرې کل واحد منها نون سره دې. دغه شان به لفظ کل منصوب وی خو وړاندې کتاب التفسیر (۸) په روایت کنبې یا مثناة سره یجری دې. فاعل لفظ کل دې په اول صورت کنبې به مطلب داشی الله تعالی فرمائی چه مونږ دواړه چلوو. په دویم صورت کنبې به مطلب داشی چه هغه دواړه په آسمان کنبې روان دی. لکه چه د فریابی رحمۃ اللہ علیہ په تفسیر کنبې دی: ((ونېمرې کل

(۱) التوضیح: ۱۹/۳۵ وعمدة القاری: ۱۷/۱۵ وتفسیر مجاهد: ۷۶۲/۲.

(۲) حواله جات بالا

(۳) حواله جات بالا، وفتح الباری: ۲۹۸/۶.

(۴) سورة یس: ۴۰.

(۵) الفاموس الوحيد مادة: حیث وعمدة القاری: ۱۷/۱۵ والتوضیح: ۳۵/۱۹.

(۶) کشف الباری کتاب التفسیر: ۵۴۱.

(۷) فتح الباری: ۲۹۸/۶ وعمدة القاری: ۱۷/۱۵.

(۸) بخاری شریف: ۷۰۹/۲ کتاب التفسیر قدیمی.

منها فی فلک»^(۱)

قوله: «وَاهِيَةً تَنْشَقُّهَا» به دي عبارت کبني آيت مبارک «وَالْتَقَبَتِ السَّمَاءُ فَمِنْ يَوْمِئِذٍ وَاهِيَةً»^(۲) د لفظ واهيه تفسير بيان کړې شوي دي چه دوهي معنی تشقق يعنی د شلیدلو ده. دغه شان چاودلو ته هم تشقق وائی. دا د فراء، يا قزاز قول دي^(۳)؛ حضرت ابن عباس رضي الله عنه نه دواهيته تفسير هعفته ممتزقه نقل کړې شوي دي^(۴).

قوله: «أَرْجَاءُهَا» مَا لَمْ يَنْشَقَّ مِنْهَا، فَهَمَّ عَلَى حَافَتَيْهَا، كَقَوْلِكَ: عَلَى أَرْجَاءِ الْبَيْتِ. آيت مبارک «وَالْمَلَكُ عَلَى أَرْجَائِهَا» وَيَحِيلُ عَرْشُ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمِئِذٍ ثَمِينَةً»^(۵) د لفظ أرجاء تفسير کولې شي. أرجاء جمع ده اوددي مفرد رجاء دي. دکوهي غاړې ته وائی. رجوان: دکوهي دوه غاړې. بل دطلقا غاړې اوگوټ دپاره هم دا لفظ استعمالولې شي.^(۶)

د «أَرْجَاءُهَا» د ضمير به مرجع کبني دوه اقوال دي. حضرت قتاده رضي الله عنه او حضرت سعيد بن مسيب رضي الله عنه سماء مرجع گرځوي «وَالْمَلَكُ عَلَى أَرْجَائِهَا»: أي على حافات السماء او حضرت سعيد بن جبیر رضي الله عنه دنيا ته على حافات الدنيا.^(۷)

دحافظ رضي الله عنه په قول د اول قول تصويب کړې شوي دي اوددي په تانيد کبني نبي د حضرت ابن عباس رضي الله عنه قول نقل کړې دي: «وَالْمَلَكُ عَلَى حَافَاتِ السَّمَاءِ حِينَ تَشَقُّقُ»^(۸)، امام رازی رحمته الله عليه په تفسير کبير کبني د آيت معنی بيانولو سره فرماني چه دقيامت په ورځ کله آسمان او شلیدي نو فربنسي د شليدو د ځايونونه د آسمان د غاړو طرف ته منتقل کيږي.^(۹)

يواشکال اودهغه جوابات: دلته دا شکال پيدا کيږي چه د فربنسو خو به روميي گمزه سره مرگ واقع شي. د الله تعالی ارشاد دي «وَيُنْفِرُ فِي الصُّورِ فَصَيَّقَ مَنْ فِي السَّمُوتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ يُنْفِرُ فِيهِ أُخْرَى فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ»^(۱۰) بيا اخوا ديخوا د منتقل کيدو څه معنی؟ ددي اشکال مختلف جوابات دي: ① فربنسي به د يولحظي دپاره د آسمان په غاړو کبني اودربري بيا به مري شي ② «وَالْمَلَكُ عَلَى أَرْجَائِهَا» نه مراد هغه فربنسي دي کومې چه دمرگ نه مستثنی دي دپاباره کبني چه

(۱) فتح الباری: ۲۹۸/۶.

(۲) سورت العاقه: ۱۶.

(۳) كما قال ابن الملقن: التوضيح: ۳۵/۱۹.

(۴) حواله بالا وفتح: ۲۹۸/۶ وتمددة: ۱۱۷/۱۵ ومعانی القرآن للفراء: ۱۸۱/۳ دارالصرية.

(۵) سورة العاقه: ۱۷.

(۶) عمدة القاری: ۱۱۷/۱۵ والقاموس الوحيد مادة: رجا

(۷) فتح الباری: ۲۹۸/۶ وعمدة القاری: ۱۱۷/۱۵ والکنز المتواری: ۱۳۰/۱۳.

(۸) حواله جات بالا.

(۹) التفسير الكبير: ۹۶/۳۰ سورة العاقه والکنز المتواری: ۱۳۰/۱۳.

(۱۰) سورت الزمر: ۶۸

پخپله الله تعالى ارشاد فرماني ﴿إِلَٰمَن شَاءَ اللَّهُ﴾ يعنى د غارو والا فرينتي به د مرگ نه مستثنى وي. (۱)

ع علامه سليمان جمل رحمته الله فرماني د آيت معنى داده چه فرينتي به په هغه اطراف كښې ولاړې وي چه دغه وخت لا پريوتلې نه وي ځكه چه دهغوى خپل مساكين خويه د آسمان د شليدو د وجې نه برباد شوې وي. په دغه غارو باندې به دهغوى د اودريدو وجه داوى چه هغوى به د الله تعالى د امر په انتظار وي چه په زمكه باندې كوزيدوسره د هغې اوسيدونكى راگير كړي والله اعلم. (۲)

قوله: (وَاعْطَشَ) و (جَن) أَظْلَمَ په اول كلمه كښې آيت مبارك (وَاعْطَشَ لَيْلَهَا وَأَخْرَجَ فَطْعَهَا) (۳) طرف ته اودويمه كلمه كښې (فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى الْكُوفَا) قَالَ هَذَا رَأْيِي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْإِفْيِينَ (۴) طرف ته اشاره ده. د لفظ اظلم په ذريعه ددې تفسير كړې شوې دې چه ددې معنى د تيارې كولود ده. (۵)

د اول آيت تفسير د حضرت قتاده رحمته الله دې اودويم تفسير د امام ابو عبیده رحمته الله چه هغوى په المجاز كښې په دې الفاظوسره كړې دي. (فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ) أي غطي عليه وأظلم. (۶)
د اول تفسير **تخریج**: دامام قتاده رحمته الله مذكوره پورتني تفسيرى اثر عبد بن حميد رحمته الله په خپل تفسير كښې په خپل طريق سره موصولاً ذكر كړې دې. (۷)

قوله: وقال الحسن: (كورت) تكور حتى يذهب ضوءها: دلته مصنف رحمته الله آيت مبارك (إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ) (۸) په تفسير كښې د حضرت حسن بصرى رحمته الله قول ذكر كړې دې چه نمر به راغونډ كړې شى تردې چه دهغه رنډا به ختمه شى.
د مذكوره اثر **تخریج**: د حضرت حسن بصرى رحمته الله دا اثر ابن ابى حاتم رحمته الله په خپل تفسير كښې ابو رجاء عن الحسن په طريق سره موصولاً بيان كړې دې. (۹)

قوله: (والليل وما وسق): جمع من دابة: د شېبې يوصفت دادې چه هغه هرڅيز پتېوى هرشې د هغې په تياره كښې پتېبېرې خوددې په خلاف د ورځې هرشې په حركت كښې راځي او په خپل كار كښې

(۱) التفسير الكبير: ۹۶/۳۰.

(۲) حاشية الجمل على الجلالين: ۹۵/۹ سورة العاقفة الآية: ۱۷ والكنز المتواري: ۱۳/۱۳۰.

(۳) سورت النازعات: ۲۹.

(۴) سورت الانعام: ۷۶.

(۵) فتح الباري: ۲۹۸/۶ عمدة القارى: ۱۱۷/۱۵.

(۶) فتح الباري: ۲۹۸/۶ عمدة القارى: ۱۱۷/۱۵ مجاز القرآن: ۱۹۸/۱ سورة الانعام: ۷۶ و ۲۸۵/۲.

(۷) حواله جات بالا.

(۸) سورت التكويد: ۱.

(۹) فتح الباري: ۳۹۸/۶ وتقليق التعليق: ۹۲/۲ والتوضيح: ۳۵/۱۹.

لگیا کبریٰ پہ آیت مبارک کنبیٰ د شیبیٰ ہم دغه صفت پہ خصوصیت سره بیان کړې شوې دې^(۱) د من دابة قید په ظاهره اتفاقی دې ځکه چه شیبه هرشی راجمع کوی صرف خاور نه و الله اعلم. **د مذکور اثر تخریج:** دا اثر عبد بن حمید رحمته الله علیه د مبارک بن فضاله عن الحسن په طریق سره موصولاً نقل کړې دې. بل طبری رحمته الله علیه هم دا اثر ابن علیہ عن ابی رجا په طریق سره موصولاً ذکر کړې دې^(۲).

قوله: (اتسق): استوی: د آیت مبارک (وَالْقَمَرُ إِذَا اتَّسَقَ) ^(۳) لفظ (اتسق) معنی بیانولې شی چه ددې معنی برابر اود استواء ده. اود آیت معنی ده کله چه سپوږمنی پوره شی بدر کامل جوړه شی اودا د ایام بیض په شپو کنبیٰ کیری^(۴). اتسق په اصل کنبیٰ اوتسق وو واو په تاء سره بدل کړې شو دواړه تاء مدغم کړې شوې^(۵).

ددې مشتق منه هم وسق دې. دکوم معنی چه اوس پورته ذکر کړې شوه چه جمع کول دی. سپوږمنی هم په دې شپو کنبیٰ خپله رڼا جمع کوی. قاله مجاهد^(۶).

د مذکور اثر تخریج: حضرت حسن رحمته الله علیه دا اثر د عبد بن حمید رحمته الله علیه نه منصور عن الحسن په طریق سره موصولاً نقل کړې دې^(۷). امام طبری رحمته الله علیه هم دا اثر موصولاً ذکر کړې دې^(۸).

قوله: (بروجاً) منازل الشمس والقمر: د الله تعالیٰ د ارشاد (تَبَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا)

^(۱) د لفظ بروج تفسیر کولې شی. ددې لفظ ډیر مطلبونه او تفسیرونه کړې شوی دی دکوم نه چه یو امام بخاری رحمته الله علیه اختیار کړې دې کوم چه د حضرت حسن بصری رحمته الله علیه نه نقل دې چه د بروج معنی د سپوږمنی او نمر منازل دی^(۱). آسمان په دوولسو بروجونو کنبیٰ تقسیم دې د هرې یوې دولسمې حصې نوم برج دې. بیا دا دوولس بروجونه په اتلسو منزلونو کنبیٰ تقسیم دی اود هریک دپاره دوه منزلونه او ثلث مقرردی. دا اته ویشت منزلونه د قمر یعنی سپوږمنی دی اود هر برج دیرش درجې مقرر دی اود دولسو بروجو درې سوه شپيته (۳۶۰) درجې دی. دا ټولې درجې چه کله نمر پوره کوی نو د هغه یوه دوره پوره کیری دا دوره د ټول آسمان ده. نمر دا په یو کال کنبیٰ او سپوږمنی په اته ویشت ورځو کنبیٰ پوره کوی^(۲).

(۱) التوضیح: ۳۶/۱۹.

(۲) فتح الباری: ۲۹۸/۶ و عمدة القاری: ۱۱۷/۱۵ و تفسیر الطبری: ۲۶/۳۰.

(۳) الانشقاق: ۱۸.

(۴) التوضیح: ۳۶/۱۹ و عمدة القاری: ۱۱۸/۱۵.

(۵) عمدة القاری: ۱۱۸/۱۵.

(۶) حواله بالا. و التوضیح: ۳۶/۱۹.

(۷) فتح الباری: ۲۹۸/۶ و عمدة القاری: ۱۱۸/۱۵ و تفتیح التعلیق: ۴۳/۳.

(۸) تفسیر طبری: ۷۷/۳۰ و ابن الملقن رحمته الله علیه د حضرت حسن رحمته الله علیه دا ټول آثار د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما طرف ته منسوب کړی دی او گورنی: التوضیح: ۳۶/۱۹.

(۹) سورت الفرقان: ۶.

(۱۰) فتح الباری: ۲۹۹/۶ و عمدة القاری: ۱۱۸/۱۵.

(۱۱) معارف القرآن کاندهلوی: ۴/۲۹۳، ۵/۵۱۹.

خود ابو صالح رضی اللہ عنہ نہ ددی تفسیر لونی لونی ستوری نقل دی او عطیہ عوفی رضی اللہ عنہ، یحییٰ بن رافع رضی اللہ عنہ او حضرت قتادہ رضی اللہ عنہ فرمائی چہ دا بہ آسمان کنبی خہ محلات دی ^(۱) علامہ طبری رضی اللہ عنہ دا آخری قول راجح گر خولی دی چہ بہ آیت کنبی د بروج نہ محلات او قصور مراد دی ^(۲) نجومیانو او جو تشیانو دخیل فرضی علم دپارہ چہ کوم اصطلاحات مقرر کړی دی هغه دلته هیڅ کله مراد نہ دی. والله اعلم ^(۳)

د مذکورہ اثر تخریج: د حضرت حسن بصری رضی اللہ عنہ دا اثر عبد بن حمید رضی اللہ عنہ موصولاً نقل کړی دی ^(۴)

قوله: **الحرور بالنهار مع الشمس**: آیت مبارک (وَلَا الظِّلُّ وَلَا الْحَرُورُ) ^(۵) تفسیر فرمائی چہ حرور د نمر گرمی اوتاؤ ته وائی. داد ابو عبید رضی اللہ عنہ تفسیر دی کوم چہ هغوی به المجاز کنبی ذکر کړی دی ^(۶) خو فراء رضی اللہ عنہ فرمائی چہ حرور د همیشه گرمی ته وائی که هغه به شپه کنبی وی او که به ورځ کنبی وی اوسموم د ورځی گرمی (تای) ته وائی ^(۷)

وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ **وَرُوءَةُ: الْحَرُورُ بِاللَّيْلِ**، وَالْمَمُومُ بِالنَّهَارِ، يَقَالُ: (يُولِيهِ) / (الْحَمِيرُ: ۶۱) / يَكُونُ (وَلِيْنَةً) / (التوبة: ۱۶):

قوله: **وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَرُوءَةُ: الْحَرُورُ بِاللَّيْلِ**، وَالْمَمُومُ بِالنَّهَارِ: حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ او رُوءِ بن عجاج تمیمی رضی اللہ عنہ قول دادی چہ حرور د شپي گرمی هوا اوسموم به ورځ کنبی چلیدونکي گرمی هوا ته وائی. اود سدی رضی اللہ عنہ نه روایت دی چہ به آیت مبارک کنبی ظل او حرور نه مراد جنت او دوزخ دی. د سدی رضی اللہ عنہ دا قول ابن ابی حاتم رضی اللہ عنہ نقل کړی دی ^(۸)

د مذکورہ اثر تخریج: حافظ رضی اللہ عنہ فرمائی چہ د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ طرف ته منسوب کړی شوي دا اثر موصولاً چا نقل کړی دی. ماته تراوسه پورې معلومه نه شوه ^(۹) خود رُوءِ بن عجاج رضی اللہ عنہ قول ابو عبید رضی اللہ عنہ به المجاز کنبی ذکر کړی دی ^(۱۰)

رُوءِ بن عجاج: دا مشهور شاعر ابو الجحاف یا ابو محمد رُوءِ بن عبد الله العجاج بن رُوءِ بن عبيد تمیمی سعدی رضی اللہ عنہ دی. رجزی شاعر وو په دې فن کنبی دهغه ډیر لونی نوم وو اود عرب په مشهورو فصحاء

^(۱) فتح الباری: ۲۹۹/۶ عمدة القاری: ۱۱۸/۱۵ والنوذج: ۳۶/۱۹ تفسیر ابن ابی حاتم: ۲۸۱۶/۸.

^(۲) تفسیر طبری: ۱۹/۱۹.

^(۳) قال الإمام الکشمیری رحمه الله تعالى: أما النحوسة والبركة. فإنها أهون على الله من ذلك. किं! وأنها سخرة تصعد وتغرب. تغيب وتشرق، وتدور كل ساعة كالغمام. فهي أصغر على الله من أن تكون فيها النحوسة والبركة. نعم، يعلم من القرآن أن في السموات دفاتر، وفيها تدابير أيضا، وإليه أشار البخاري من قوله: فمن تأول فيها بفير ذلك أخطأ. فيض الباری: ۳۰۴/۴.

^(۴) فتح الباری: ۲۹۹/۶.

^(۵) سورت فاطر: ۲۱.

^(۶) مجاز القرآن: ۱۵۴/۲ والنوذج: ۳۷/۱۹.

^(۷) فتح الباری: ۲۹۹/۶ عمدة القاری: ۱۱۸/۱۵ وتفسیر طبری: ۱۰۶/۱۰.

^(۸) فتح الباری: ۲۹۹/۶ عمدة القاری: ۱۱۸/۱۵.

^(۹) فتح الباری: ۲۹۹/۶ خود د ابن الملقن رضی اللہ عنہ به قول ابن ابی زیات دا اثر به تفسیر ابن عباس رضی اللہ عنہ کنبی ذکر کړی دی التوضیح: ۳۷/۱۹.

^(۱۰) الفتوح: ۲۹۹/۶ والعمدة القاری: ۱۱۸/۱۵ وتغلبيق التملیق: ۹۳/۳ ومجاز القرآن: ۱۵۴/۲ والفاطر: ۲۸.

کڻي د هغوی شمیر کیدلو مخترع الدولتين دي يعنی د اموی او عباسی دواړو خلافتونو زمانه نئی لیدلې ده ددواړو د ډیرو خلفای مدح سرانۍ نئی هم کړې ده (۱).
دې د خپل پلار عبدالله عجاج رضی الله عنه او د غفل بن حنظلہ بکری رضی الله عنه نه د حدیث روایت کوي. ددوی نه روایت کونکو کښې د هغوی خونی عبدالله نه علاوه عمرو بن العلاء - وهومن اقرانه - یونس بن حبيب، خلف الأحمر، یحیی القطان، نضر بن شمیل، ابو عبیده معمر بن العثنی، ابو زید انصاری او عثمان بن الهیثم المودن وغيره شامل دي (۲).

دې د روایت حدیث په اعتبار سره مختلف فیه راوی دي. بعض تضعیف کړي او بعض توثیق، نودر میانه درجې راوی دي. مگر په لغت شعر او فصاحت کښې امام منلي کیدو چنانچه د ژوند اکثر حصه نئی په بصره کښې تیره کړې ده. دهغه زمانې اکثر اکابر اهل لغت د هغوی نه استفاده کړې ده. دې په شعر کښې حجت او لغت کښې مقتداوو. په دې وجه چه کله د هغوی وفات او شو نومشهور امام نحو خلیل بن احمد فراهیدی رضی الله عنه دا وقیع جمله ارشاد کړه «دفننا الشعر واللغة والفصاحة» (۳).

امام بخاری رضی الله عنه دده نه صرف یو تعلیق نقل کړې دې دکوم تعلق چه لغت سره دې نه چه حدیث سره اوبه لغت کښې لکه چه اوس تیر شو هغه امام وو (۴).

کله چه ابراهیم بن عبدالله بن حسن بن علی رضی الله عنه په بصره کښې د اموی خلافت خلاف خروج کړې وو نو روه بن عجاج رضی الله عنه د فتنې د ویرې نه د کلی طرف ته وتلې وو او هم هلته ۱۴۵ هجری کښې د ډیرو تکالیفو زغملونه پس انتقال شو رحمه الله تعالی رحمه واسعة (۵).

قوله: يقال: (يولج): پکور: آیت مبارک (يُولِجُ اللَّيْلُ فِي النَّهَارِ) (۶)، تفسیر فرماني چه د یولج معنی پکور ده. یعنی راغونډول شپه په ورځ کښې. ابو عبیده رضی الله عنه فرماني چه مطلب دادې چه شپه وږه کوي لکه چه په گر میانو کښې کپړی او وړخ زیاتوي. ددې برعکس په یخیانو کښې کوي چه شپې لوئی او ورځې وږې کپړي (۷).

قوله: (وليجه): کل شي أدخلته في شيء وليجه هغه څيز کوم چه څوک په یویل څيز کښې داخل کړي (او هغه د هغې حصه نه وي، لکه چه وزن فعلیه په معنی مفعوله وي. صاحب الجمل علامه سليمان رضی الله عنه دکلام نه هم دغه مستفاد کپړي. چنانچه وليجه به په معنی د مدخوله وي (۸).
پورته ذکر کړې شوي قول د امام ابو عبیده رضی الله عنه دې کوم چه هغه د آیت مبارک (أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُتْرَكُوا أَنْ لَا يَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَلَمْ يَتَغَيَّرْ أَمِينُ دُونِ اللَّهِ وَلَا رَسُولُهُ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلَئِذَا هُم بِمُضَاهٍ) (۹) بوضاحت کولو سره

(۱) تهذيب ابن حجر: ۲۹۰/۳ والأعلام للزركلي: ۳۴/۳.

(۲) تهذيب التهذيب: ۲۹۰/۳.

(۳) الأعلام للزركلي: ۳۴/۳ ووفيات الأعيان: ۱۸۷/۱.

(۴) تهذيب التهذيب: ۲۹۱/۳ وميزان الاعتدال: ۴۷۹/۳.

(۵) تهذيب التهذيب: ۲۹۱/۳ وميزان الاعتدال: ۴۸۰/۳.

(۶) سورت الفاطر: ۱۳.

(۷) فتح الباري: ۲۹۹/۶ وعدة القاري: ۱۱۸/۱۵.

(۸) لامع الدراري وتعليقاته: ۳۳۹/۷ والكنز المتوازي: ۱۳۱/۱۳ وحاشية لجعل على الجلالين: ۳۲۵/۳.

ارشاد فرمانيلى دې (۱) حضرت مفسرين رحمهم الله ددې کلمې مختلف معانى ليکلى دي مثلاً خيانت، مکر، غير مسلمو سره پټې روابط ساتل چه د مسلمانانو راز غير مسلم ته ښکاره کول وغيره (۲)

ترجمة الباب سره د آیات مناسبت: امام بخارى رحمه الله ترجمه الباب صفة الشمس والقمر قائم فرمانيلى ووددې لاندې ډير تفسيرى کلمات هم د مختلف مفسرينو حضراتو په حواله سره درج کړي. ددغه ټولو کلماتو مناسبت په ترجمه سره واضح دې چه په هغې کښې د دې دواړو يعنى سپوږمنى او نمر څه نه څه صفت بيان کړې شوې دې.

خود آخرى کلمې باب سره په ظاهره مناسبت نشته دې يعنى د (وَلَيْلَةٍ)، ځکه چه ددې سپوږمنى او نمر سره څه واسطه نشته دې. غالباً دا کلمه د سابقه کلمې (يُولَجُ) مناسبت سره دلته ذکر کړې شوې ده کومه چه د باب افعال نه وه او وليجه د باب ضرب نه ده. استطراداً نى دلته ذکر کړې ده. والله اعلم بالصواب.

ددې نه پس په دې پوهه شئى چه مصنف رحمه الله ددې باب لاندې شپږ احاديث ذکر کړي دي د کوم نه چه رومبې حديث د حضرت ابوذر رضی الله عنه دې.

الحديث الاول

[۲۰۲۷] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ، حَدَّثَنَا سَفْيَانُ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ [ص: ۱۸] إِبْرَاهِيمَ التَّمِيمِيِّ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا يَبْسُ نَجْرٌ غَرَبَتِ الشَّمْسُ: «أَتَذَرِي أَيْنَ تَذْهَبُ؟» قُلْتُ: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «فَإِنَّمَا تَذْهَبُ حَتَّى تَسْجُدَ تَحْتَ الْعَرْشِ، فَتَسْتَأْذِنَ فَيُؤْذَنَ لَهَا وَيُوشِكُ أَنْ تَسْجُدَ، فَلَا يَقْبَلُ مِنْهَا، وَتَسْتَأْذِنَ فَلَا يُؤْذَنَ لَهَا يَقَالُ لَهَا: ارْجِعِي مِنْ حَيْثُ جِئْتِ، فَتَقْطَلُ مِنَ مَغْرِبِهَا، فَذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى: {وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ هَـذَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ} (۳)» [۴۵۲۴، ۴۵۲۵، ۶۹۸۸، ۱۹۹۹] (*)

(۱) سورت التوبة: ۱۶.

(۲) فتح الباری: ۲۹۹/۶ وعمدة القاری: ۱۵/۱۸ ومجاز القرآن: ۱/۲۵۴ سورة التوبة.

(۳) عمدة القاری: ۱۵/۱۸ والکنز المتواری: ۱۳/۱۳۱.

(۴) یس: ۳۸.

(۵) قوله: عن أبي ذر رضي الله عنه، الحديث: رواه البخاري في تفسير سورة يس. باب قوله تعالى: {وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا} رقم الحديث ۴۸۰۳-۴۸۰۲ وفي التوحيد باب (وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ) رقم: ۷۴۶۴ وباب قوله تعالى (تَقَرَّبَ إِلَهُكُمُ الرَّوْءُ إِلَيْهِ) رقم: ۷۴۳۳ ومسلم رقم: ۴۰۲-۳۹۹ في الإيمان باب الزمن الذي لا يقبل فيه الإيمان والترمذي رقم: ۳۲۲۷ وفي التفسير باب ومن سورة يس، وفي الفتن باب ماجاء في طلوع الشمس من مغربها، رقم: ۲۱۸۶.

تراجم رجال

محمد بن یوسف: دا محمد بن یوسف بن واقد فریابی رحمته الله دې. ددوی تفصیلی تذکره کتاب العلم باب ماکان النبی صلی الله علیه وسلم یقولهم..... په ضمن کښې تیره شوې ده. ^(۱)

سفیان: دا سفیان بن عیینه رحمته الله دې. ددوی مختصر حالات بدء الوحي کښې او تفصیلی حالات: کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا... کښې تیر شوی دی. ^(۲)

اعمش: دامشهور محدث ابو محمد سلیمان بن مهران الکاهلی المعروف بالاعمش رحمته الله دې. ددوی حالات «کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم» لاتدي تیر شوی دی. ^(۳)

ابراهیم تیمی: دا ابراهیم بن یزید بن شریک تیمی رحمته الله دې. ددوی حالات کتاب الإيمان باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله..... لاتدي راغلی دی. ^(۴)

ایبه: دا مشهور تابعی حضرت یزید بن شریک بن طارق رحمته الله دې. ^(۵)

ابي فو: دامشهور صحابی رسول حضرت ابوذر غفاری رضی الله عنه دې. ددوی تفصیلی تذکره کتاب الإيمان باب المعاصي من أمر الجاهلية په ضمن کښې راغلی دی. ^(۶)

مستقر مکانی مراد دې که زمانی؟ آیت دې (وَالْتَمَسُ نَجْوً لِّمُسْتَقَرٍّ لَّهَا) په دې کښې اختلاف دې چه دلته مستقر مکانی مراد دې که زمانی؟ د حدیث باب نه د مستقر مکانی تائید کيږي چه نمر دعرش لاتدي لارښی سجده کوی لیکن بعض علماء وائی چه دې نه مستقر زمانی مراد دې. یعنی دده د حرکت انتها مراد ده چه هغه هلته تلو سره ختم شی کله چه الله تعالی دا ختمول غواړي.

بعض مفسرین حضرات لکه قاضی بیضاوی رحمته الله ^(۷) دویم تفسیر لیکلي دې نو شیخ عبدالحق محدث دهلوی دلته ډیر خفه دې او هغه دا وائی چه دا ټول د فلسفې نه د متاثر کیدو اثر دې. واقعه داده چه آیت مبارک دخیل اطلاق په اعتبار سره د دواړو تفسیرونو محتمل دې. په دې کښې هیڅ استعجاب نشته چه حدیث مخې ته کولو سره مستقر مکانی مراد واخستې شی او آیت مخې ته کیخو دوسره مستقر زمانی مراد واخستې شی. ^(۸)

اوس پاتې شوه دا خبره چه نمر سجده څنگه کوی؟ نو ددې تفصیل کتاب التفسیر کښې شوې دې. ^(۹)

^(۱) کشف الباری: ۲۵۲/۳.^(۲) اوگورنی کشف الباری: ۲۳۸/۱.^(۳) اوگورنی کشف الباری: ۲۵۱/۲.^(۴) کشف الباری: ۲/۵۴۴.^(۵) ددوی د حالاتو ډېاره اوگورنی کتاب فضائل المدينة باب حرم المدينة.^(۶) کشف الباری: ۲۳۸/۲.^(۷) تفسیر البیضاوی مع حاشیة الشهاب: ۲۲/۸، یس: ۳۸.^(۸) وإليه أشار الشهاب الخفاجي رحمه الله في حاشيته على البيضاوي: ۲۳/لوفيفض الباری: ۳۰۶/۴ ولعمات التنقيح شرح مشکوة

المصابيح: ۶۸۵/۸ کتاب الفتن باب لعلامات بين يدي الساعة... الفصل الاول رقم: ۵۴۶۸.

^(۹) کشف الباری کتاب التفسیر ص: ۵۴۷-۵۴۵.

ترجمة الباب سره د حديث مناسبت: ترجمه الباب سره مطابقت په دې معنی دې چه په دې کښې د نمر يو صفت دا بيان کړې شوي دې چه هغه روزانه د عرش لاندې د سجدې دپاره ځي.... دا هم د ټولو صفاتو د شمس نه يو صفت دې دې سره د ورځې دورانیه مکمل کيږي. (۱)
د باب دويم حديث حضرت ابوهريره رضي الله عنه دې

الحديث الثاني

[۲۰۲۸]- حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزُ بْنُ الْمُخْتَارِ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ الدَّانَاجِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «الشمس والقمر مَكْرُورانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (۱)

ترجمه رجال

مسدد: د امسدد بن مسرهد اسدي بصري رضي الله عنه دې. ددوی تذکره کتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه لاندې راغلي ده. (۲)

عبدالعزیز بن المختار: د ابدالعزیز بن المختار انصاری بصري رضي الله عنه دې. (۳)

عبدالله الداناج: دا عبدالله بن فیروز داناج بصري رضي الله عنه دې. دانا فارسی ژبه کښې عالم ته وائی. کله چه دهغه تعریف او کړې شو نو هغه داناج شو لکه نمونه (فارسی)، ته عربی کښې نموذج وائی چه د آخري ها، په جهم معجمه سره بدل ورکوي. بعض حضراتو ددوی لقب دانا نقل کړې دې مگر په دواړو کښې هیچ فرق نشته دې. د داناج او دانا دواړو معنی یوه ده. (۴) په صفار تابعین کښې ددوی شمیر کيږي. (۵)

دې د حضرت یانس حضرت ابو برزه اسلمی رضي الله عنه نه علاوه ابو سلمه بن عبد الرحمن (۶) ابوساسان حصین بن منذر، ابو رافع الصانع، سلیمان بن یسار عکرمه رحمهم الله وغیره نه د حدیث روایت کوي. او ددوی نه روایت کونکو کښې حضرت قتاده (وهومن اقرانه)، سعید بن ابی عروب، حماد بن سلمه، همام بن یحیی، عبدالعزیز بن المختار اسماعیل بن علیه رحمهم الله وغیره شامل دي. (۷)

(۱) فتح الباری: ۲۹۹/۶ عمدة القاری: ۱۱۹/۱۵.

(۲) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث، انفرده به الإمام البخاري رحمه الله. انظر تحفة الأشراف: ۱۰/۴۶۴ رقم: ۱۴۹۶۷.

(۳) كشف الباری: ۲/۲.

(۴) ددوی حالاتو دپاره اوگورنی کتاب الصلاة باب التعاون في بناء المسجد.

(۵) تهذيب الكمال: ۴۳۷/۱۵ وإكمال مغلطای: ۲۳/۸ تهذيب ابن حجر: ۳۵۹/۵.

(۶) فتح الباری: ۲۹۹/۶.

(۷) وذكر ابن أبي حاتم أنه رأى أبا برزة الأسلمي وروى عن أبي سلمة ففرق بينهما الجرح والتعديل: ۱۳۶/۵ وإكمال مغلطای:

۱۲۴/۴.

(۸) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورنی تهذيب الكمال: ۴۳۷/۱۵ تهذيب ابن حجر: ۳۵۹/۵.

امام ابو زرعه رازی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ثقہ،^(۱) امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «لا بأس به»^(۲) ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ ہفہ پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی^(۳) امام عجلوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «بصری ثقہ»^(۴) امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د عبد اللہ بن دانا ج رحمۃ اللہ علیہ نہ صرف ہم دغه یو حدیث باب روایت کری دی^(۵) پہ ائمہ ستہ کنبی د امام ترمذی رحمۃ اللہ علیہ نہ علاوہ نورو پنخواو او حضراتو دغه روایات قبول کری دی۔ رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعہ^(۶)

ابوسلمہ بن عبد الرحمن: دا مشہور تابعی حضرت ابوسلمہ بن عبد الرحمن بن عوف مدنی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی تفصیلی حالات کتاب الإیمان باب صوم و رمضان احتسابا من الإیمان کنبی راغلی دی^(۷) ابوہریرہ: دا مشہور صحابی حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ دی ددوی تذکرہ کتاب الإیمان باب أمور الإیمان کنبی تیرہ شوی دہ^(۸)

قوله: قال: الشمس والقمر مکوران يوم القيامة: حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نہ روایت دی چہ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد مبارک دی چہ د قیامت پہ ورخ بہ سپوږمنی او نمر دواړہ راغونډولې شی۔ مکوران صیغہ تشبیہ دہ د تکریر نہ مشتق دہ۔ اول دا خبرہ راغلی دہ چہ ددی معنی د راغونډولو دہ۔ اوس د حدیث شریف مطلب دا شو چہ د قیامت پہ ورخ بہ دا دواړہ راغونډولې شی اوددی رنہا بہ ختمولې شی۔

دمسند بزار رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ پہ روایت کنبی دا اضافہ ہم نقل دہ: «في النار فقال الحسن: وما ذنبهما؟ قال أبو سلمة: أنا أحذرك عن رسول الله صلى الله عليه وسلم وأنت تقول: ما ذنبهما؟ فسكت الحسن»^(۹) د حدیث نور تفصیل: علامہ طحاوی رحمۃ اللہ علیہ پہ شرح مشکل الآثار کنبی نور تفصیل دا نقل کری دی چہ عبد اللہ دانا رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ خالد بن عبد اللہ بن خالد بن اسید پہ کومه زمانہ کنبی چہ د بصرہ غورنروو ہم پہ هغه زمانہ کنبی بہ د حضرت ابوسلمہ بن عبد الرحمن رحمۃ اللہ علیہ پہ مجلس کنبی کوم چہ بہ په جامع مسجد کنبی لگیدلې وو کنبی ہم حاضر شو۔ ہم په دغه دوران کنبی حضرت حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ تشریف راوړو او حضرت ابوسلمہ رحمۃ اللہ علیہ سرہ کیناستو اودا احادیثو مذاکرہ نی کولہ۔ چنانچہ حضرت ابوسلمہ رحمۃ اللہ علیہ ددی مذاکرہ پہ دوران کنبی احادیث، او حدیث باب واوړولو چہ د قیامت پہ ورخ بہ سپوږمنی او نمر جمع کولو سرہ راغونډولې شی او په جهنم کنبی بہ غورزوولې شی۔ او دواړو ته بہ د غوانی شکل ورکولې شی۔ په دی باندې حضرت حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ اوونیلې آخر پہ کوم

(۱) تہذیب الکمال: ۴۳۷/۱۵، تہذیب ابن حجر: ۳۵۹/۵۔

(۲) تہذیب الکمال: ۴۳۷/۱۵، تہذیب ابن حجر: ۳۵۹/۵ وخلاصۃ الخزرجی: ۲۱۰۔

(۳) ۳۹/۵۔

(۴) تعلیقات تہذیب الکمال: ۴۳۸/۱۵۔

(۵) فتح الباری: ۲۹۹/۶۔

(۶) تہذیب الکمال: ۴۳۸/۱۵۔

(۷) کشف الباری: ۳۲۳/۲۔

(۸) کشف الباری: ۲۵۹/۱۔

(۹) مسند البزار: ۵۴/۲ رقم: ۶۹۶۰، وفیض القدیر: ۲۳۴/۴ حرف الشین رقم: ۹۹۴۸۔

بنیاد باندی؟ دی دواړو داسې څه گناه کړې ده چه دوی ته به دومره خطرناکه سزا ورکولې شی؟ علامه طحاوی رحمته الله علیه لیکي: «فكان ماكان من الحسن في هذا الحديث إنكارا على أبي سلمة إيماناً كان - والله أعلم - لما وقع في قلبه أنها لما لقين في النار ليعذابا بذلك»، خو حضرت ابوسلمه د هغه د اشکال خو څه جواب اونه کړو صرف نبي داو فرمائيل چه تاسو ته زه د نبي کریم صلی الله علیه و آله ارشاد نقل کوم په دې باندې حسن بصری خاموش شو. (۱)

حضرت حسن بصری رحمته الله علیه د هیرات پیاوړه: دلته حضرت حسن بصری رحمته الله علیه د حدیث په مضمون باندې د حیراتیا اظهار کړې دي اود علت تپوس نی کړې دي چه په جهنم کښې غورزو لوسره د کوم جرم سزا ورکولې شی؟ دا څه نوې خبره خو نه وه. دغه شان اشکال خو حضرت ابن عباس رضی الله عنه ته هم شوې وو چنانچه حضرت کعب احبار رضی الله عنه دا اوونیل چه «بما بهما كانهما ثوران عقيران، فيقذفان في النار» (۲) علامه طبری رحمته الله علیه سند متصل سره د حضرت عکرمه نه نقل کړی دی چه کله حضرت ابن عباس رضی الله عنه دا خبره واړیده نوهغه حضرت کعب رضی الله عنه دروغژن او گټر لو اوونی فرمائيل: «هذه يهودية يريد إدخالها في الإسلام، الله اكبر وما أجل من أن يعذب على طاعته، ألم تر ألى قوله تعالى: (وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسُ وَالْقَمَرَ دَائِبَيْنِ)؟» (۳) يعنى دوهما في طاعته، فكيف يعذب عبيد من أئني الله عليهما؟» (۴)

يعنى دا يهوديت دي کوم چه کعب په اسلام کښې داخلولوسره ددې حصه جوړول غواړی دالله تعالى شان ددې نه ډیر لوئی او اوچت دي. اود هغه د کریمانه خصلت نه دا ډیره لرې خبره ده چه چاله په خپل طاعت باندې سزا ورکړی. ولې ستاسو مخې ته دالله تعالى دا کلام نه دي (وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسُ وَالْقَمَرَ دَائِبَيْنِ) دا دواړه الله تعالى دخپل طاعت عادتې جوړ کړی دی. نو دا څنگه ممکن ده چه خپل داسې طاعت گذارو ته الله تعالى عذاب ورکړی دکومو چه پخپله هغه تعریف کړي دي؟ دسورت حج آیت نمبر ۱۸ نه هم دغه سوال پیدا کيږي. په دې آیت کښې الله تعالى رب العزت فرماني په زمکو او اسمانونو کښې چه کوم څه دی هغه ټول، دارنگه سپوږمۍ نيمر ستوری او غرونه ونې او ټول خنارو ټول دالله تعالى په مخکښې سجده کوی مگر څه داسې کم ظرف هم دی په چا باندې چه دالله تعالى عذاب مقرر شوي دي. دويم فريق (وَكَيْفَ تَحْقُّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ) (۵) دي عقل پخپله تپوس کوی چه کله دا دواړه په اول فريق کښې شامل دی د طاعت گذارو سره ددوی تعلق دي نو د دويم فريق په شتاب هغوی ته ولې کيږي؟ دا خو نعوذ بالله زياتې دي؟ (۶)

د مذکوره اشکال مختلف جوابات: د حضرت حسن بصری رحمته الله علیه او د ابن عباس رضی الله عنه دواړو خبره په خپل خاني صحيح ده خود نورو حضراتو خبره هم ټيک ده د دواړو په موقف کښې هيڅ تضاد نشته دي د دې مختلف وجوهات دي: ① د نورو حضراتو د موقف تائيد ددې آیت نه هم کيږي (اَلْاَكْمَرُ وَالْاَعْبَدُونَ مِنْ

(۱) شرح مشکل الآثار: ۱/۱۷۰ رقم: ۱۸۳ و اعلام الحديث للخطابي: ۱/۴۷۵ عمدة القاري: ۱۵/۱۲۰.

(۲) التوضيح: ۱۹/۴۰ كتاب العظمة لأبي شيخ: ۴/۱۶۳ ذكر عظمة الله... دار العاصمة، الرياض.

(۳) سورت ابراهيم: ۳۳.

(۴) التوضيح: ۱۹/۱ و تفسير الطبري: ۷/۵۸ عمدة القاري: ۱۵/۱۲۰.

(۵) سورت الحج: ۱۸.

(۶) شرح مشکل الآثار للطحاوي: ۱/۱۷۲ رقم: ۱۸۴ باب بيان مشکل ما روى عن رسول الله ﷺ من قوله: إن الشمس والقمر ثوران.

ذُوں اللّٰهِ صَبَّ جَهَنَّمَ اَنْتُمْ لَهَا وَاَرْبُوْنَ) (۱) په کوم کښې چه کافرانوته خطاب دې چه تاسو او ستاسو ټول معبودان باطله به د جهنم خشاک جوړ پړی.

تاسو پوهیږئ چه په دنیا کښې د مظاهر قدرت عبادت پوجا کونکو هیڅ کمې نشته د سپوږمنی او نمر په هره زمانه کښې عبادت شوې دې. نن هم د دنیا په ډیرو خلکو کښې ددې عبادت کولې شی. له هژاد آیت مبارک په رڼا کښې دا دواړه هم د جهنم حصه کیدل پکار دی چه خلق ددوی عبادت کوی ددې تائید ددې روایت ددې ټکړې نه هم کیږی کوم چه ابو یعلیٰ موصلی رحمته الله د حضرت انس بن مالک رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل کړې ده. په دې کښې دی: «لِوَرَاهِمَا مِنْ عِبَادِهِمَا» (۲) دې دپاره چه کومو خلکو ددې دواړو اجرام سماوی عبادت کولو هغوی چه دا په دوزخ کښې سوزیدونکی اووینی نوعبرت به اخلی مگر هلته به دا څه فائده نه ورکوی.

⑦ علامه خطابی رحمته الله فرمائی چه دواړه سپوږمنی او نمر راغونډولو سره په جهنم کښې د غوروزولو مقصد هغوی ته عذاب ورکول نه دی بلکه د دغه مظاهر پرستو تنبیه او توبیخ په کیږی چه به دنیا کښې به نې ددې عبادت کول. دې د پاره چه دوی ته معلومه شی چه دهغوی د سپوږمنی او نمر عبادت باطل او لغو وو او په دنیا کښې دا عبث کار کولو سره خپل ځانونه تباه او برباد کولو سره راغلی دی. ددې بعینه مثال هغه روایت دې په کوم کښې چه راغلی دی چه مچان به ټول په ټول دوزخ ته ځی. (۳) حالاتکه ددوی هم څه گناه نشته دې. چنانچه دا مچان په دوزخ کښې د اچولو مقصد به صرف دا وی چه ددغه دوزخیانو په تکلیف کښې زیاتوالی او کړې شی علامه خطابی رحمته الله فرمائی «وَالْبَعْنَى فِي ذَلِكَ: لَتَكُونَ عَقُوبَةُ لِأَهْلِ النَّارِ بِتَأْذُونِهَا، كَمَا يَتَأْذُونَ بِالْأَحْيَاءِ وَشَبَّهَا» (۴)

⑧ تقریباً هم دغه دویم سره یوشان جواب امام طحاوی رحمته الله هم ورکړې دې هغوی فرمائی چه مونږ د حضرت ابوسلمه رحمته الله د طرف نه به حضرت حسن بصری رحمته الله ته په جواب کښې دا وایو چه سپوږمنی او نمر به په دې وجه راغونډولې شی چه دوزخیانوته به ددې په ذریعه عذاب ورکولې شی نه دا چه دا دواړه به د دوزخ د عذاب سره مخ کولې شی.

گورئ کله نه چه په دوزخ کښې به فرښتې هم وی چه دوزخیانوته به عذاب ورکوی نوددې دواړو حیثیت به هم په دوزخ کښې د دغه ټولو فرښتو په شان وی. دالله تعالیٰ دا ارشاد مبارک مخې ته کیږدئ: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ كَمَا أَحَقُّكُمْ تَأْتُوا قَوْلَهُ النَّاسُ وَالْجِبَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ) (۵)

په دې کښې (لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ) معنی ده «من تعذبهم أهل النار» دوزخیانوته چه د عذاب ورکولو کوم حکم هغوی ته الله تعالیٰ ورکوی په هغې کښې به دوی حکم عدولی نه کوی. ښکاره خبره ده چه ددې فرښتو په جهنم کښې د موجود گڼی مطلب هیڅ کله دانه دې چه دوی څه گناه کړې ده دکو.

(۱) سورت الانبياء: ۸۸.

(۲) مستدای علی الموصلی: إنا عزها إلیه الحافظ، ولم أجدها فی مسنده، والله اعلم.

(۳) الحدیث رواه البزار فی مسنده رقم: ۲۸۹۸/۱۹ والطبرانی فی المعجم الكبير ۲۸۹/۱۹ رقم: ۱۲۴۳۶ عن ابن عمر رضی الله عنه.

(۴) ۳۹۸/۱۲ رقم: ۱۳۴۶۸ وفی الأوسط: ۱۶۰/۲ رقم: ۱۵۷۵ ومعجم الزوائد: ۴۱/۴.

(۵) أعلام الحدیث خطابی: ۱۴۷۶/۲.

(۶) سورت التحريم: ۶.

په وجه چه هغوی په دوزخ کښې غورزولې شوی دی. هم دغه شان د سپوږمۍ او نمر معامله ده هغې هم څه گناه نه ده کړې بلکه دابه هم د فرېنتو په شان دوزخیانو ته د عذاب مزه ورځکې.

طحاوی رحمته فرمائی: «و كذلك الشمس والقمر، هما فيهما هذه المأزلة، معذبان لأهل النار بذنوبهم، لا معذبان فيهما، إلا لأذنوبهما» (۱) هم دغه خبره علامه اسماعیلی رحمته هم ارشاد فرمایلي ده. (۲)

د بحث خلاصه: اوس ددې پوره بحث خلاصه داشوه چه دا دواړه به په دوزخ کښې د څه گناه د وجې نه نه شي اچولې بلکه په دې وجه به اچولې شي چه د شمس او قمر د عبادت کونکو په حسرت کښې اضافه اوشي. يوه فائده به دا هم کيږي چه ددوی په ورتلو سره به د جهنم په گرمۍ کښې اضافه کيږي اود هغې اشتعال به زیاتيږي نولکه چا چه ددې عبادت کولو هم هغه به په عذاب ورکولو کښې د تشديد سبب جوړيږي. والله اعلم بالصواب.

د ثوران عقیران معنی: دې نه پس دا خبره یاده ساتئې چه هم دغه روایت د نورو صحابه کرامو نه هم نقل دې مثلاً ابو داود طیالسی رحمته وغيره د حضرت انس رضي الله عنه نه مرفوعاً نقل کړې دی: «إن الشمس

والقمر ثوران عقیران فی النار» (۳)

خود حضرت کعب احبار رحمته روایت وړاندې تیر شوې دې نو په حدیث باب او هغه احادیثو کښې فرق دادې چه په دې کښې د مکوران په ځانې عقیران دې. عقیران هغه خناور د کوم پتونونه چه پرې کړې شوی وی. مطلب دا چه سپوږمۍ او نمر به لکه چه دوه ذبح کړې شوی غوایان وی. اوس دا دوه تشبیهونه شویو مکوران بل عقیران. د مکوران وضاحت اول کړې شوې دې چه ددې دواړو رڼا به ختمه کړې شي نو دا به د پښور د دوو ټکرو په شان شي چه ښکاری خو به سپین مگر په دې کښې به رڼا نه وی نو دا تشبیه سلب نور سره متعلق ده.

خود دویمې تشبیه تعلق د سیر سره دې چه په آخرت کښې به ددې دواړو سیر او حرکت منقطع شي لکه مضبوط غوایان کله چه دهغوی خپې پرې کړې شي نو هغه د حرکت کولو قابل نه پاتې کيږي خوزیدې راخوزیدې نه شي. ددې حدیث دا مطلب هیڅ کله نه دې چه په حقیقت کښې به د دغه دواړو غوایانو چه په اصل کښې به سپوږمۍ او نمر وی خپې پرې کولې شي. امام طحاوی رحمته فرمائی: «فَعَادَا بِأَقْطَاعِهِمَا عَنْ ذَلِكَ كَالْمِثْمِينَ بِالْعَقْرِ، فَقِيلَ لَهَا، عَقِيرَانِ، عَلَى اسْتِعَارَةِ هَذَا الاسْمِ لَهَا، لَا عَلَى حَقِيقَةِ حُلُولِ عَقْرِ بَعْدَهَا.....» (۴)

(۱) شرح مشکل الآثار للطحاوی: ۱/۱۷۱ باب رقم: ۲۰ بیان مشکل ساروی عن رسول الله صلى الله عليه وسلم من قوله: إن الشمس والقمر ثوران.....

(۲) قال الإسماعيلي: وقد جعل الله في النار ملائكة، وليست تأذي بها، ولا تعذب بها، وحجارة يعذب بها أهل النار. فيجوز أن يجعل الشمس والقمر عذاباً في النار لأهل النار، أو باله من آلات العذاب، نعوذ بالله من النار. التوضيح: ۱۹/۴ عمدة القاري: ۱۵/۱۲۰ فتح الباري: ۶/۳۰۰.

(۳) مسند الطيالسي: ۲/۵۷۴ رقم: ۲۲۱۷ مسند أنس بن مالك رضي الله عنه ومسند أبي يعلى الموصلي: ۳/۱۰۳ رقم: ۱۰۲ والكامل لابن عدي: ۳/۹۶۹ والحديث حسن.

(۴) شرح مشکل الآثار للطحاوی: ۱/۱۷۲ فتح الباري: ۳۰۰/۶ بیض القدير للمناوي: ۳/۲۳۴ رقم: ۴۹۴۹.

ترجمة الباب سره د حديث مناسبت: د دې حديث ترجمه الباب سره مناسبت بالکل واضع دي ځکه چه د سپوږمۍ اوسنر راغونډول يو وصف دي. (۱)
د باب دريم حديث د ابن عمر رضی اللہ عنہما نه روايت دي

الحديث الثالث

[۲۰۸] - حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سُلَيْمَانَ، قَالَ: حَدَّثَنِي ابْنُ وَهَبٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عُمَرُو، أَنَّ عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنَ الْقَاسِمِ، حَدَّثَهُ عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّهُ كَانَ يُخْبِرُ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «إِنَّ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَا يَخْفَيَانِ لَيُوتِي أَحَدٌ وَلَا يَخْبِيَا، وَلَكِنَّهُمَا آيَتَانِ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ، فَإِذَا دَارَا يُتَمُوهُمَا فَصَلُّوا» [۱۹۹۰] (۲)

ترجمه: حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما ښی کريم ﷺ نه نقل کوي چه حضور ياک او فرمايل چه دي نمر او سپوږمۍ دواړو ته د چاد مرگ د وچې نه تندر لگي نه د چا په ژوندي کيدو سره، بلکه دا دواړه خود الله تعالی نشانې دي. چنانچه کله چه تاسو دا دواړه په تندر کښې اووښتي نو د کسوف يا خسوف، مونځ کوئ.

تر اجم رجال

يحيى بن سليمان: دا يحيى بن سليمان بن يحيى جعفي کوفی رضي الله عنه دي. د دوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب کتابه العلم کښې تیر شوی دي. (۳)
ابن وهب: دا عبد الله بن وهب مسلم مصري رضي الله عنه دي. د دوی تذکره کتاب العلم باب من یرد الله به غیرا یفقهه..... لاندې تیره شوې ده. (۴)

عمرو: دا ابوامیه عمرو بن الحارث مصري انصاری رضي الله عنه دي. (۵)
عبد الرحمن بن القاسم: دا عبد الرحمن بن قاسم بن محمد بن ابی بکر صدیق رضي الله عنه دي. د دوی تفصیلی تذکره کتاب الغسل باب هل یدخل الجنب یده..... په ضمن کښې تیر شوی دي. (۶)
ابیہ: دا مشهور تابعی بزرگ حضرت قاسم بن محمد بن ابی بکر صدیق رضي الله عنه دي. د دوی تفصیلی تذکره کتاب الغسل باب من یدأ بالخلاب والطب عند الغسل په ضمن کښې تیره شوې ده. (۷)
عبد الله بن عمر رضي الله عنه: دا مشهور صحابی رسول حضرت عبد الله بن عمر رضي الله عنہ دي. د دوی حالات

(۱) عمدة القاری: ۱۵/۱۲۰.

(۲) قوله: عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما: الحديث: مرتخریجه فی کتاب صلوة الکسوف.

(۳) کشف الباری: ۴/۳۲۷.

(۴) کشف الباری: ۳/۲۷۷.

(۵) د دوی د حالاتو د پاره او گورنی کتاب الرضو، باب المسح علی الخفین

(۶) کشف الباری: کتاب الغسل: ۵۵۷.

(۷) کشف الباری: کتاب الغسل: ۴۳۹.

کتاب ایمان باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم: بنی الإسلام..... لاندې ذکر کړې شوی دی. (۱)
د باب خلورم حدیث د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما دې

الحديث الرابع

[۳۰۳]- حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي أُوَيْسٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي مَالِكٌ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ آيَاتَانِ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ لَا يَخْفَيَانِ لِمَوْتِ أَحَدٍ وَلَا لِحَيَاتِهِ، فَإِذَا رَأَيْتُمَا ذَلِكَ فَأَذْكُرُوا اللَّهَ» [۲۹] (۲)

تراجم رجال

اسماعيل: دا اسماعيل بن ابی اويس مدنی اصبحی رضی اللہ عنہ دې. ددوی تفصیلی حالات کتاب ایمان باب من کره أن يعود فی الکفر.... کنبې تیر شوی دی. (۲)
مالک: دا امام دار الهجرة امام مالک بن انس اصبحی مدنی رضی اللہ عنہ دې. ددوی اجمالی حالات بدء الوحي او تفصیلی حالات کتاب ایمان باب من الدین الفرار من الفتن لاندې بیان کړې شوی دی. (۳)
زيد بن اسلم: دا زيد بن اسلم عدوی مولی عمر رضی اللہ عنہ دې.
عطاء بن یسار: دا ابو محمد عطاء بن یسار هلالی مدنی رضی اللہ عنہ دې.
عبدالله بن عباس: دا مشهور صحابی حضرت عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہما دې. ددې دریو او محدثین حضراتو تفصیلی حالات کتاب ایمان باب کفران العصور وکفر.... کنبې بیان کړې شوی دی. (۴)
د باب پنځم حدیث د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا دې.

الحديث الخامس

[۳۰۴]- حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ عَقِيلٍ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، قَالَ: أَخْبَرَتْنِي عُرْوَةُ، أَنَّ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، أَخْبَرَتْهُ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ خَفَّتِ الشَّمْسُ، قَامَ فَكَبَّرَ وَقَرَأَ آيَةً طَوِيلَةً، ثُمَّ دَكَّ رُكُوعًا طَوِيلًا، ثُمَّ دَفَعَ رَأْسَهُ، فَقَالَ: «سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ»، وَقَامَ كَمَا هُوَ، فَقَرَأَ آيَةً طَوِيلَةً، وَهِيَ أَدْنَى مِنَ الْقِرَاءَةِ الْأُولَى، ثُمَّ دَكَّ رُكُوعًا طَوِيلًا، وَهِيَ أَدْنَى مِنَ الرُّكُوعَةِ الْأُولَى، ثُمَّ سَجَدَ سُجُودًا طَوِيلًا، ثُمَّ قَعَلَ فِي الرُّكُوعَةِ

(۱) كشف الباري: ۶۳۷/۱

(۲) قوله: عن عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہما الحدیث، من تخریجه فی کتاب الکفر.

(۳) كشف الباري: ۱۱۳/۲.

(۴) كشف الباري: ۸۰/۲، ۲۹۰/۱.

(۵) كشف الباري: ۲۰۵/۲-۲۰۳-۲۰۴ ذین عباس رضی اللہ عنہما دېاره نور او گورنی كشف الباري: ۳۳۵/۱.

الْآخِرَةَ وَمِثْلَ ذَلِكَ، ثُمَّ سَلَّمَ وَقَدْ تَجَلَّتِ الشَّمْسُ، فَطَلَبَ النَّاسُ، فَقَالَ فِي كُفُوفِ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ: «إِنَّهُمَا آيَاتَانِ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ لَا يَخْفَيَانِ لِمَوْتِ أَحَدٍ وَلَا يَحْيَايَهُ، فَإِذَا رَأَيْتُمُوهُمَا فَافْرَعُوا إِلَى الصَّلَاةِ»- [۱۹۹۷] (۱)

تراجم رجال

یحییٰ بن یکیو: دا یحییٰ بن عبداللہ بن بکیر مخزومی رحمہ اللہ دی۔
 اللیث: دا مشہور امام لیث بن سعد فہمی رحمہ اللہ دی۔
 عقیل: دا مشہور امام حدیث عقیل بن خالد رحمہ اللہ دی (۲)
 ابن شہاب: دا مشہور محدث محمد بن مسلم ابن شہاب زہری رحمہ اللہ دی۔ ددی خلورو وارو حضراتو محدثینو مختصر تذکرہ بدء الوحی دریم حدیث کنبی تیرہ شوی دہ (۳)
 عروہ بن الزبیر: دا حضرت عروہ بن زبیر بن عوام مدنی رحمہ اللہ دی ددوی اجمالی حالات بدء الوحی او تفصیلی حالات کتاب الایمان باب أحب الدین الی اللہ اذومہ لاتدی بیان کری شوی دی (۴)
 عائشہ رضی اللہ عنہا: دحضرت عائشہ رضی اللہ عنہا حالات بدء الوحی دریم حدیث لاتدی راغلی دی (۵)
 د باب آخری او شہریم حدیث دحضرت ابو مسعود عقبہ بن عمرو رضی اللہ عنہ دی

الحديث السادس

[۳۰۳۲]- حَدَّثَنِی مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى، حَدَّثَنَا یَحْيَى، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: حَدَّثَنِی قَيْسٌ، عَنْ أَبِي سَعْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا يَنْكَسِفَانِ لِمَوْتِ أَحَدٍ وَلَا يَحْيَايَهُ» [ص: ۱۰۹]، وَلَكِنَّهُمَا آيَاتَانِ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ، فَإِذَا رَأَيْتُمُوهُمَا فَاصْلَوْا»- [۳۰۳۲] (۶)

تراجم رجال

محمد بن المثنی: دا محمد بن المثنی عنزی رحمہ اللہ دی۔ ددوی تذکرہ کتاب الایمان باب حلاوة الایمان کنبی راغلی (۷)

(۱) قولہ: أن عائشة رضي الله عنها... و الحديث: مر تخريجه في الكسوف باب الصدقة في الكسوف.

(۲) ددوی تفصیلی تذکرہ کتاب العلم باب فضل العلم کنبی راغلی دہ کشف الباری ۴۵۵/۳.

(۳) کشف الباری: ۳۲۶/۱-۳۲۳.

(۴) کشف الباری: ۲۹۱/۱، ۴۳۶/۲.

(۵) کشف الباری: ۲۹۱/۱.

(۶) قولہ عن أبي سعد رضي الله عنه: الحديث، مر تخريجه كتاب الكسوف باب لا تنكسف الشمس لموت أحد ولا لحياته.

(۷) کشف الباری: ۲۵۰/۲.

یحییٰ بن سعید بن فروخ القطان رحمہ اللہ دې ددوی تذکرہ کتاب الإیمان باب من الإیمان أن یحب لأخیه..... لاندې ذکر کړې شوی ده. (۱)

اسماعیل. دا اسماعیل بن ابی خالد احمسی بجلی رحمہ اللہ دې د دوی حالات کتاب الإیمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویدہ، لاندې راغلی دی. (۲)

قیس. دا قیس بن ابی حازم احمسی بجلی رحمہ اللہ دې ددوی تذکرہ کتاب الإیمان باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم الذین النصیحة.... کښې راغلي ده. (۳)

ابی مسعود. دا مشهور بدری صحابی حضرت ابن مسعود عقبه بن عمرو انصاری رحمہ اللہ دې ددوی تفصیلی حالات کتاب الإیمان باب ما جاء أن الأعمال بالنية..... په ذیل کښې بیان کړې شوی دی. (۴)

ددې آخري څلور احادیثو شرح به ان شاء الله تعالی کتاب الکسوف کښې راځي. دا حدیث د مسند عقبه نه دې: دا حدیث د حضرت ابو مسعود عقبه بن عمرو البدری رحمہ اللہ د مساند نه دې خو په بعض نسخو کښې ابن مسعود دې یعنی حضرت عبداللہ بن مسعود رحمہ اللہ دې. علامه کرمانی رحمہ اللہ فرماني څه دا دویم احتمال سره ددې څه په دې اعتبار سره صحیح دې څه حضرت قیس بن ابی حازم رحمہ اللہ د حضرت ابن مسعود نه هم روایت کوي. مگر ټول روایت په دې باندې باندې متفق دی څه دا حدیث د مسند عقبه رحمہ اللہ نه دې د مسند عبداللہ رحمہ اللہ نه نه دې. (۵)

او حافظ ابن حجر رحمہ اللہ دا دویم احتمال تصحیف ګرځولې دې او فرماني: «وقوله في الحديث الأخير: عن أبي مسعود، كذا في الأصول بأداة الكنية، وهو أبو مسعود البدری، ووقع في بعض النسخ: عن ابن مسعود، بالوحدۃ والنون وهو تصحيف» (۶)

ترجمه الباب سره د احادیثو مطابقت: د باب دا آخري څلورو احادیثو مطابقت بالترجمه په دې معنی دې څه کسوف کوم ته څه دنمر تندر نیول وائی یا کوم ته څه د سپوږمۍ تندر نیول وائی د دواړو صفاتو نه دې. (۷)

۵-باب: ما جاء في قوله:

((وَهُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَّاحَ نُشْرًا لِّبَنِي إِدْرِي رَحْمَةً))

ما قبل سره مناسبت: کتاب د بدء الخلق روان دې. امام بخاری رحمہ اللہ لکه څنګه څه د نجوم، شمس او قمر ذکر او کړو هم دغه شان د هواګانو هم ذکر فرماني.

(۱) کشف الباری: ۲/۲.

(۲) کشف الباری: ۲۷۹/۱.

(۳) کشف الباری: ۷۶۱/۲.

(۴) کشف الباری: ۷۴۸/۲.

(۵) شرح الکرماني: ۱۶۱/۱۳ عمدة القاری: ۱۲۱-۱۲۲/۱۵.

(۶) فتح الباری: ۳۰۰/۶.

(۷) عمدة القاری: ۱۲۱/۱۵.

ذو جمة الباب مقصد: ددی خانی نه امام بخاری رحمته د هو اگانو ذکر فرمائی چه الله تعالی یو طرف ته ډیر شیان پیدا کړی دی نو بل طرف ته هو اگاني هم دهغه مخلوق دې هم دهغه په حکم سره روانې دې چه اورینځې راجمع کوی. بیا هم دغه اورینځې د الله تعالی په حکم باندې بارانونه وروی دا د رحمت هو اگاني وی خو کله هو اگاني د عذاب په توگه هم چلیږی. تفصیل ان شاء الله وړاندې راځی
(قاصفاً) / (الاسراء: ۶۹) / **تَقْصِفُ كُلُّ شَيْءٍ** / (لَوَائِقِ) / (الحجر: ۲۲) / **مَلَاقِمَ مُلْقَحَةٍ** / (اغصان) / (البقرة: ۲۶۶) / **يَنْعَمُ عَاصِفٌ تَهْبُ مِنْ الْأَرْضِ إِلَى السَّمَاءِ كَعَمُودٍ فِيهِ نَارٌ** / (آية) / آل عمران: ۱۱۷ / **بُرْدٌ** / (نُشْرًا) / **مُتَقَرِّقَةٌ**.

قوله: ((قاصفاً) تَقْصِفُ كُلُّ شَيْءٍ: ددی عبارت په ذریعه امام بخاری رحمته د آیت مبارک (قَبِيلَ عَالِمٍ قَاصِفَاتٍ الزَّيْرِ) ^(۱) (قاصفاً) تفسیر او توضیح کوی چه قاصفاً معنی ده هغه هو اکوم چه هر څه مات رامات کړی

قوله: ((الريح القاصف: تیزه راتنبدونکی هو ددې جمع القواصف ده ^(۲) دغه پورته ذکر کړې شوي تفسیری قول د امام ابو عبیدہ رحمته دې کوم چه هغوی په المجاز کښې ذکر کړې دې. ^(۳) هم ددې په شان قول د حضرت قتاده رحمته نه هم نقل دې. ^(۴) اته قسمه هو اگاني. حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما فرمائی چه د هو اگانو اته قسمونه دی څلور عذابونه دی نو باقی څلور رحمت د رحمت والا هو اگاني دادی. ^(۵) ناشرات ^(۶) ذاریات ^(۷) مرسلات ^(۸) مبشرات. اود عذاب والا د هو اگانو نومونه دادی. عاصف او قاصف، ددې دواړو تعلق سمندر سره دې. صرصر او عقیم ددې دواړو تعلق د اوچې سره دې. ^(۹)

قوله: ((لَوَائِقِ مَلَاقِمَ مُلْقَحَةٍ: په دې عبارت کښې آیت مبارک (وَأَرْسَلْنَا الرِّيحَ لَوَاقِحًا) ^(۱۰) مونږ هو اگاني باران ورونکې جوړولوسره اولیگلي، سره د لفظ لواقح تفسیر کړې شوي دې چه لواقح ملاقم په معنی کښې دې کوم چه د ملقحه جمع ده. دا داسې اوگنړنی چه لفتح الناقه (باب سمع) اوغوها معنی ده د اونیې حامله کیدل. دا فعل لازم دې هم ددې اسم فاعل لاقح دې. د کوم جمع چه لواقح ده اوس به ددې معنی شی حاملې اونیې.

الله تعالی په مذکوره آیت مبارک کښې دا لفظ هو اگانو سره ذکر کړو د کوم مطلب چه به وی حامله هو اگاني. یعنی د اوبونه ډکې هو اگاني. حالانکه په هو اکښې اوبه نه وی بلکه په اورینځو کښې وی کوم چه هو اگاني چلوی. دې نه علاوه لفتح الريح المحاب (افعال) په معنی کښې دی د هو اورینځ سره جنگیدل

(۱) سورة الاسراء: ۶۹

(۲) عمدة القاري: ۱۵/۱۲۲ التوضيح: ۱۹/۴۶ والقاموس الوحيد، مادة: قصف.

(۳) مجاز القرآن: ۱/۳۸۵ سورة الاسراء: ۶۹

(۴) تعليقات التوضيح: ۱۹/۴۶ وتفسير الطبري: ۸/۱۱۴.

(۵) عمدة القاري: ۱۵/۱۲۲ والتوضيح: ۱۹/۴۶.

(۶) سورة الحجر: ۲۲.

او باران و رول. دا متعدی دې اسم فاعل ددې ملقحه دې دکوم جمع چه ملحق ده. (۱)
 دامام بخاری رحمته الله علیه مقصد: اوس امام بخاری رحمته الله علیه دا فرمانیل غوازی چه په آیت مبارک کنبې راغلي
 لفظ لواقع لزم دې خود متعدی په معنی کنبې دې. گنی د آیت مفهوم واضح کیږي نه. حضرت

گنګوهی رحمته الله علیه فرماني ((يعني أن الرباهم ليست للآفة، بل هي ملقحة، فكان اللازم معني المتعدي)) (۲)
 هم دغه خبره په لېر زیات وضاحت سره حضرت مولانا محمد حسن مکی رحمته الله علیه په تقریر کنبې هم ده
 هغوی فرماني: ((يريد أن المراد بالواقع: الملاقح، دون معناه الحظي، لأن اللآفة لازمة، يقال: لقحت الناقة أو حملته
 والملقحة متعدي، يقال: ألحق الفحل الناقة)) (۳) حضرت مولانا مکی رحمته الله علیه نور فرماني چه بعض حضراتو لواقع
 دملقحه خلاف قیاس جمع ګرځولي ده خودا غلطه ده ځکه چه دا د لآفة جمع ده. استاذ محترم (حضرت
 گنګوهی رحمته الله علیه) هم دغه فرمانیلې دي. (۴)

د ابو عبیده رحمته الله علیه او ابن اسحاق رحمته الله علیه راځي: او هغه حضرات کوم چه لواقع ته دملقحه جمع وانځي. امام
 ابو عبیده رحمته الله علیه او ابن اسحاق رحمته الله علیه دي. (۵) هم د دغه روستو ذکر شوی اتباع کولوسره ابو عبیده رحمته الله علیه هم
 دغه قول اختیار کړي دي خو بعض حضراتو په ده باندې نکیر کړي دي. علامه ابن ملقن رحمته الله علیه فرماني:
 ((هذا قول أبي عبيدة وغيره، وأنكره بعضهم، وقال: هو بعيد جداً، لأن حذف الزوائد إنما يجوز من مثل هذا في الشعر، ولكنه
 جمع للآفة ولا قبح بلا غلاف)) (۶)

ددې لفظ لاتدې شراح ډیر څه لیکلي دي خو زړه ته لگیدونکې خبره د ابن جریر طبری رحمته الله علیه ده هغه
 فرماني چه صواب دادې چه ریاح لآفه هم دی اوملقحه هم دی. لآفه خو په دې لحاظ سره چه هغه
 اوبه اوچتوی اوملقحه په دې اعتبار سره چه هغه اوبه د اوریخو دننه رسوی (۷) بیا ابن جریر رحمته الله علیه د
 خپل قول د تائید او تقویت دپاره د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه ارشاد نقل کړي دي دکوم سند چه قوی
 دي. حضرت ابن مسعود رضی الله عنه فرماني ((يرسل الله الرباهم، ففعل الماء، فتلحقه السحاب، وتحمله، فتدركها كذا للآفة،
 ثم تمطر)) (۸) یعنی الله تعالی اوریخي رالیکی چه اوبه اوچتوی، اوریخي باردار کوی بیا چه کله په دې
 باندې چلیږي نو دا اوریخي ښه باران وروی. لکه څنگه چه د پشو ورکونکي اوبه ډیر زیات پیښی
 ورکوی. د امام لغت علامه زهري رحمته الله علیه نه هم دغه شان قول نقل دي. (۹) او هم دغه معنی اومفهوم زیات
 واضح دي. والله اعلم بالصواب.

(۱) لسان العرب مادة: لقح والقاموس الوحيد مادة: لقح.

(۲) الكنز المتوازي: ۱۳/۱۳ ولامع الدراري: ۷/۳۴.

(۳) حواله جات بالا.

(۴) حواله جات بالا.

(۵) مجاز القرآن: ۱/۴۸۳ عمدة القاری: ۱۵/۱۲۲ والتوضیح: ۱۹/۴۷.

(۶) عمدة القاری: ۱۵/۲۲ والتوضیح: ۱۹/۴۷ وفتح الباری: ۱/۶۳۰ وإرشاد الساری: ۵/۲۶۱.

(۷) جامع البیان: ۱۴/۱۴ سورة الحجر.

(۸) حواله بالا: ۱۴-۱۵ سورة الحجر ولياب التأويل في معاني التنزيل للغازن: ۳/۱۱۱.

(۹) الكنز المتوازي: ۱۳/۱۳-۱۴ عمدة القاری: ۱۵/۱۲۲ وفتح الباری: ۱/۶۳۰ والتوضیح: ۱۹/۴۷ وتهذيب اللغة: ۴/۴۲۵ مادة: لقح.

قوله: (اعصا): رُبَّ عَاصِفٍ مَهْبُوءٍ مِنَ الْأَرْضِ إِلَى السَّمَاءِ كَعُودٍ فِيهِ نَارٌ به دي عبارت سره آیت مبارک (عَاصِفًا عَاصِفًا فِيهِ نَارٌ لَمَّا عَزَمْتُ كَذَلِكَ يَبْينُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ ه) (۱) کنبی د لفظ اعصار تفسیر کرې شوې دي چه په اصل کنبی د امام ابو عبیده رضی الله عنه تفسیری کلام دي. اعصار غولنی ته وائی یعنی دیره تیزه هوا چه دورې الوزوی دعودو په شکل کنبی د آسمان طرف ته اوچتېږي. په دي کنبی اور هم (بعضی وخت) وی. د امام ضحاک رضی الله عنه نه ددي معنی دا نقل ده: «نار فيها يوردها» مگر د امام بخاری رحمه الله په اختیار کرې شوې معنی زیاته واضحه او ښکاره ده چه پخپله رب کریم د اور تصریح فرمایلي ده. (فِيهِ نَارٌ) اود نار نه مراد سموم یعنی گرمه هوا ده. قاله السدي (۲)

قوله: (جبر): بَرْدٌ به دي کنبی د آیت مبارک (رُبَّ فَيْهَائِي) (۳) لفظ صر توضیح کولې شي چه ددي معنی برد ده یعنی یخوالي. د ابو عبیده رضی الله عنه نه روایت دي صر سخت یخ ته وائی. اوس به د آیت معنی شی داسې هوا په کومه کنبی چه د یرزیا ت یخوالي وی. (۴)

قوله: (نُشْرًا): مُتَّفَقَةٌ دلته چه په ترجمه الباب کنبی کوم آیت جز جوړ کړې وو هم دهغې طرف ته اشاره ده. (وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيحَ بِإِذْنِ يَدَيْهِ رَحْمَةً) (۵) چه په دي کنبی د نشر معنی دمفتړی ده. نشر دشور جمع ده یعنی اور یخې اوچتونکې او الوزونکې هواگانې. دا تفسیر هم دامام ابو عبیده رضی الله عنه د کلام مقتضی مطابق دي. هغوی د نشر ا تفسیر فرمایلي دي: «أي: من كل مهب وجانب ولأحده» (۶) البته دا دي واضحه وی چه دا تفسیر د آیت د هغه قراءت مطابق دي په کوم کنبی چه نشر راغلې دي. زمونږ په قراءت کنبی بشرا دي. د کوم معنی چه مبشرات ده یعنی بشارت او خوشخبری ورکونکې هواگانې. د کوم چه یو تفسیر باران هم کړې شوې دي. (۷)

د آیت ترجمه الباب سره مناسبت: امام بخاری رحمه الله آیت د رحمت د ترجمې جز جوړ کړې وو خو ددي لاتدي مونږ خودلې وو چه مؤلف رحمه الله به د نور قسم هواگانو ذکر هم کوی. چنانچه هغه چه یو طرف ته د رحمت نه د ډکو هواگانو ذکر اوکړو نو بل طرف ته نې د عذاب والا هواگانو ذکر هم اوکړو. ځکه چه «يُضِلُّهَا تَكْبِينُ الْأَشْيَاءِ» والله اعلم. دي نه پس داسې اوگنځنی چه امام بخاری رحمه الله د باب لاتدي دوه احادیث ذکر کړی دی په کوم کنبی چه رومې حدیث د حضرت ابن عباس رضی الله عنه دي.

(۱) سورت البقرة: ۲۶۶.

(۲) عمدة القاری: ۱۲۲/۱۵ فتح الباری: ۱/۶۳۰ والتوضیح: ۴۷/۱۹.

(۳) سورت آل عمران: ۱۱۷.

(۴) عمدة القاری: ۱۲۲/۱۵ وفتح الباری: ۳۰۱/۶.

(۵) سورت الفرقان: ۴۸.

(۶) حواله جات بالا.

(۷) عمدة القاری: ۱۲۲/۱۵ والتوضیح: ۴۸/۱۹.

الحديث الاول

[۳۰۳۲]- حَدَّثَنَا آدَمُ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنِ الْحَكَمِ، عَنْ مُجَاهِدٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رضي الله عنه عَنْ

النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «بُعِثْتُ بِالْصَّبَا، وَأَهْلِكْتُ عَادَ بِالْذُّبُورِ» [۹۸۸] (۱)

ترجمہ: حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما دینی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نہ نقل کوی چہ حضور پاک فرمایلی دی زما امداد بہ بادصبا سرہ کرے شوی دی اوقوم عاد د دبور پہ ذریعہ ہلاک کرے شو۔

تراجم رجال

ادم دا ابو الحسن آدم بن ابی ایاس عسقلانی رحمۃ اللہ علیہ دی

شعبہ: دا امیر المؤمنین فی الحدیث شعبہ بن حجاج عتکی رحمۃ اللہ علیہ دی ددی دوارو حضراتو حالات کتاب

الإیمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده لاندی ذکر کرے شوی دی (۲)

الحکم دا الحکم بن عتیبہ کندی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دی ددوی تذکرہ کتاب العلم باب السمر فی العلم کنی راغلی دی (۳)

مجاهد دا مشہور تابعی حضرت مجاہد بن جبر مخزومی رحمۃ اللہ علیہ دی ددوی تذکرہ کتاب العلم باب الفہم فی العلم بہ ذیل کنی تیرہ شوی دہ (۴)

ابن عباس دا مشہور صحابی حضرت عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما دی د دوی اجمالی تذکرہ بدء الوحی او تفصیلی کتاب الإیمان باب کفران العشر و کفر... کنی شوی دہ (۵)

ترجمة الباب سورہ د حدیث مناسب دا حدیث کتاب الاستسقاء کنی راغلی دی دلته د ذکر کولو مقصد صرف دادی چہ بہ دی کنی د رحمت ہوا یعنی بادصبا ذکر دی (۶)

د باب دوم حدیث دام المؤمنین حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا دی کوم چہ ثلاثی روایت دی

الحديث الثاني

[۳۰۳۳]- حَدَّثَنَا مَكِّي بْنُ إِبْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا ابْنُ جُرَيْجٍ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ

عَنْهَا، قَالَتْ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِذَا رَأَى مُجِيلَةً فِي السَّمَاءِ، أَقْبَلَ وَأَذْبَرَ،

وَدَخَلَ وَخَرَجَ، وَتَغَيَّرَ وَجْهُهُ، فَإِذَا أَمْطَرَتِ السَّمَاءُ سَرِي عَنْهُ، فَعَرَفْتُهُ عَائِشَةُ ذَلِكَ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى

(۱) قوله: عن ابن عباس رضي الله عنهما: الحديث من تخريجه في الاستسقاء رقم: ۱۰۳۵.

(۲) كشف الباری: ۶۷۸/۱

(۳) كشف الباری: ۴۱۴/۴

(۴) كشف الباری: ۳۰۷۰۳

(۵) كشف الباری: ۲۰۵/۲ و ۴۳۵/۱

(۶) صحيح البخاری کتاب الاستسقاء باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم: نضرت بالصبا رقم: ۱۰۳۵ و عمدة القاری: ۱۲۲/۱۵

اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَا أَدْرِي لَعَلَّهُ كَمَا قَالَ قَوْمٌ»: (فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُسْتَقْبِلَ أَوْدِسْتِهِمْ)
[الأحقاف: ۲۳] الآية (۴۵۱) (۱)

تراجم رجال

مکی بن ابراهیم: دا مشہور محدث مکی بن ابراهیم بن بشیر بن فرقد حنظلی رحمۃ اللہ علیہ دی ددوی تفصیلی تذکرہ کتاب العلم باب من آجاب الفتح بأشارة الهدى والرأس لاندی تیرہ شوہ دی (۲)

ابن جریج: دا ابوالولید عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریج اموی رحمۃ اللہ علیہ دی ددوی تذکرہ کتاب الحمض باب غسل الخائن رأس زوجها... کنبی راغلی (۳)

عطاء: دا مشہور تابعی محدث حضرت عطاء بن ابی رباح رحمۃ اللہ علیہ دی ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب عظة النساء... کنبی تیرشوی دی (۴)

عائشہ رضی اللہ عنہا: د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا حالات بدء الوحي حدیث دریم نمبر حدیث کنبی تیرشوی دی (۵)

قوله: «قالت: كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا رأى مخيلة في السماء حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا فرمائی چہ کلمہ بہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم پہ فضا کنبی داسی اور یخ لیڈی د کومی د وریڈو چہ گمان وی.....

قوله: «مخيلة: د ميم زیر اوخاء زیر اویاء سکون سرہ دی پرق پروق والاغہ اور یخ د کومی د وریڈو چہ گمان وی. «السحابة التي يخال فيها المطر» (۶)

د نسائی پہ روایت کنبی ددی وضاحت ہم شتہ «إذا رأى مخيلة، یعنی: الغيم» (۷)

قوله: «أقبل وأدبر، ودخل وخرج، وتغير وجهه: رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ورا ندی کیدو روستو کیدو، دنتہ بہ تلو بیا بہ ہر را تو او مخ مبارک بہ نی متغیر کیدلو.

د اضطراب او پریشاتى وجہ: داد اضطرابی کیفیت نہ کنایہ دی چہ اور یخو لیڈلو سرہ بہ حضور پاک پریشان کیدلو چہ چرتہ دا د عذاب والا اور یخ نہ وی اود حضور پاک امت ہم د عامة الناس د

(۱) قوله: عن عائشة رضي الله عنها: الحديث أخرجه البخاري في تفسير سورة الأحقاف باب قوله تعالى: (فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُسْتَقْبِلَ أَوْدِسْتِهِمْ فَأَلْزَمَهُمُ لَمَفِزًا فَأَمَّا الْفُلُ فَأَصْبَحَ ظُفًرًا) بل هُوَ مَا شَفَعْتَ فِيهِ بِهَذَا فِي غَاذَابِ الْيَوْمِ (۱) رقم: ۴۸۲۸، ۴۸۲۰ وفي الأدب باب التسم والضحك رقم: ۵۰۹۲، عومسلم رق: ۲۰۸۶-۲۰۸۴، في الاستسقاء باب التعمد عند رؤية الريح. وأبو داود رقم: ۵۰۹۹-۵۰۹۸، في الأدب باب ما يقول إذا حاجت الريح، والترمذی رقم: ۳۲۵۷، في التفسير باب من سورة الإحقاف وفي كتاب الدعوات باب ما يقول إذا حاجت الريح رقم: ۴۴۹، وابن ماجه في سننه كتاب الدعاء باب ما يدعو به الرجل إذا رأى السحاب والمطر رقم: ۴۸۸۹، ۳۸۹۱.

(۲) كشف الباری: ۴۸۱/۳.

(۳) كشف الباری كتاب الحیض: ۲۰۴.

(۴) كشف الباری: ۳۷/۴.

(۵) كشف الباری: ۲۹۱/۱.

(۶) عمدة القاری: ۱۲۲/۱۵، والوضحیح: ۴۹/۱۹، وفتح الباری: ۳۰۱/۱.

(۷) التوضیح: ۴۹/۱۹، والسنن الکبری للنسائی: ۵۶۲/۱، کتاب الاستسقاء القول عندالمطر رقم: ۱۸۳۱.

گناهونو د وجې نه د عذاب ښکارنه شی. لکه څنگه چه هغه قوم (د هود علیه السلام قوم) چه د عذاب ښکار شوې چه د اور یخو په کتلو به خوشحاله کیدل اودهغې په کتلوسره به نې داسې ویناکوله مگر خیدل به (هَذَا عَارِضٌ مُّطْرٌ اَنَا) (۱) چه دا اور یخې په مونږ باندې باران راوړونکې دی. حالانکه هغه د عذاب اور یخې وې نو حضور پاک ته هم خطره محسوس شوه چه دا چرته هغه د عذاب والا اور یخې خونه دی؟ ددې نه د حضور پاک په خپل امت باندې د زحمت او شفقت په ښه شان سره اندازه کیږي. په حقیقت کښې ټول انبیاء کرام علیهم السلام په دغه صفت باندې متصف پاتې دی چه هر یو یې په خپل قوم باندې ډیر زیات شفیق او مهربان وو او دا صفت په حضور پاک علیه السلام کښې هم تر آخری درجې پورې موجود وو. (۲)

قوله: فاذا امطرت السماء سري عنه: بیا کله چه به آسمان باران راوړولو د حضور پاک ویره به لرې کیدله. مطلب دا چه حضور پاک ته به تسلی کیدله هغوی علیه السلام به مطمئن کیدلو چه دا اور یخې د عذاب والا نه وې. ددې وضاحت د کتاب التفسیر د روایت نه هم کیږي په هغې کښې دی: «ما يؤمنني أن يكون فيه عذاب» (۳)

قوله: فعرفته عائشة ذلك، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: ما أدري لعله كما قال

قوم: (فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُّسْتَقْبِلَ أَوْدِيَّتِهِمْ) (۴): حضرت عائشه صدیقه کبریٰ په دې باره کښې د حضور پاک نه تپوس او کړو نو حضور پاک او فرمائیل ماته څه پته ده کیدي شی چه دلته هم هغه معامله وی کومه چه هغه قوم سره وه چه کله هغوی اور یخې دخپلو وادیانو طرف ته راتلونکې اولیدلې نود (خوشحالی نه نې دا)، اوونیل (هَذَا عَارِضٌ مُّطْرٌ اَنَا). په دې عبارت سره د رسول الله علیه السلام د اضطرابی کیفیت نور وضاحت اوشو.

قوله: عرفته: د تعریف نه دي، مطلب دا چه د حضور پاک نه حضرت عائشه کبریٰ د مخ مبارک د بدلیدو د وجې نه تپوس او کړو. (۵) عارض هغه اور یخو ته وائی چه د آسمان په افق باندې عرضاً ښکاره شوې وی. (۶)

تر جمعة الباب سره د حدیث مناسبت: ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت په دې وجه دي چه په دې کښې د باران ذکر دي د کوم سبب چه هوا گانې جوړیږي. والله اعلم. (۷)

(۱) سورت الأحقاف: ۲۴.

(۲) عمدة القاری: ۱۳۳/۱۵ والتوضیح: ۴۹/۱۹ وفتح الباری: ۳۰۱/۶.

(۳) صحیح البخاری کتاب التفسیر باب قوله: (فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا...) رقم: ۴۸۲۹ وعمدة القاری: ۱۲۲/۱۵ والتوضیح: ۴۹/۱۹.

(۴) عمدة القاری: ۱۲۳/۱۵.

(۵) حواله بالا.

(۶) حواله بالا.

۶- باب: ذِکْرِ الْمَلَائِكَةِ.

ما قبل سره مناسب: د الله تعالی په مخلوقاتو باندې خبره شروع ده. تیر شوی باب درحمت د هواگانو په بیان کښې وو دکوم په ضمن کښې چه د نورو هواگانو هم ذکر راغلې وو اوس د ملائکه ذکر کښې. سا والا مخلوقاتو کښې فریښتي چونکه د نورو عامو مخلوقاتو نه وړاندې پیدا شوی دی. په دې وجه مصنف رحمته د هغوی ذکر اول کوی.

د ترجمه الباب مقصد: دامام بخاری رحمته ددې ترجمه نه دوه مقاصد دی: ① په هغه ملاحظه باندې رد کول دي څوک چه د ملائکه د وجود نه انکار کوی. تفصیل ان شاء الله مخکښې راروان دي. ② حضرت مصنف رحمته ددې ترجمه لاندې شپږ دیرش (۳۶) روایتونه موصول او معلق نقل کړي دي. حالانکه د مصنف دا عادت نه دي. (۱) لیکن هغه دا خبره ثابتول غواړي چه «د قرآن کریم نه قطع نظر» د ملائکه د ثبوت دپاره روایات سره ددې چه اخبار آحاد دي خو بیا هم دهغې تعداد حد ثواتر ته رسیدلې دي دکوم نه چه دا معلومېږي چه د ملائکه ثبوت د احادیث متواتره نه دي.

ملائکه لغوی تحقیق: ملائکه جمع ده ددې مفرد ملک دي اوس ددې ماده د اشتقاق څه ده؟ په دې کښې مختلف اقوال دي: ① ابن سیده رحمته فرماني چه ملک په اصل کښې ملاک وو لکه چه شمال دي دکوم جمع چه شمائل ده. په دې کښې تخفیف اوشو همزه چونکه ثقیل دي په دې وجه د کثرت استعمال د وجې نه دا حذف کړې شوې دي. اودغه همزه په جمع کښې ښکاره شو اوددې په آخر کښې چه کومه تاء مدوره زیاتوالې دي هغه یا خود مبالغه دپاره دي یا د تانیث جمع دپاره دي گنی اصل جمع ملائکه ده. (۲)

⑦ فزاز رحمته وائی دا لفظ د الوکه نه مشتق دي دکوم معنی چه رسالت او پیغام رسول دی. د فرستو اصل کار هم پیغام رسول دی. دا قول د جمهور او امام سیبویه رحمته هم دي. په دې صورت کښې به د دې اصل لاک وی. (۳)

⑧ یوقول دا دي چه دا «ملک-بکسر اللام-فتح الميم وسكون اللام» نه ماخوځ دي. دکوم معنی چه په مضبوطیا سره نیول دي «وهو الاخذ بالقوة» دا هم د لونی قوت والاوی. (۴)

⑨ یوقول دا دي چه دا «ملک-بکسر اللام» نه دي ځکه چه په دې کښې هر یو ته الله تعالی یومستقل څیز ورکړي دي. مثلاً ملک الموت ته قبض ارواح اختیار ورکړو اسرافیل ته د شپیلنی پوکو هلو اختیار ورکړو وغیره. خودا قول فاسد دي گنی د دې په جمع کښې به همزه نه وو. (۵) لفظ ملک په قرآن کریم کښې د جمع په توگه هم استعمال شوې دي. دالله تعالی ارشاد دي ﴿وَالْمَلَائِكَةُ رَاجِعُونَ﴾ (۶) په دې ټولو کښې راجع قول دریم دي ځکه چه د رسالت او پیغام رسانی کار د حضرت جبرائیل عليه السلام

(۱) فتح الباری: ۳۰۷/۶ والکنز المتواری: ۱۳۸/۱۳.

(۲) عمدة القاری: ۱۲۳/۱۵ وفتح الباری: ۳۰۶/۶ والتمیز: ۵۶/۱۹ والمعجم: ۴۷/۷.

(۳) عمدة القاری: ۱۲۳/۱۵ وفتح الباری: ۳۰۶/۶ والتوضیح: ۵۶/۱۹.

(۴) عمدة القاری: ۱۲۳/۱۵ وفتح الباری: ۳۰۶/۶ ولسان العرب مادة: ملک.

(۵) عمدة القاری: ۱۲۳/۱۵ والتوضیح: ۵۶/۱۹.

(۶) سورت العاقه: ۱۶.

او یوځو فرښتې هغوی سره کونکې دې ټولې فرښتې د پیغام رسولو کار نه کوی او ملائکه ټولو فرښتو ته ویلې شی په خلاف ددې چه قوت په دې ټولو کښې زیات دې په دې صفت کښې هغه ټولې مشترک دی. اوس څه فرښتې په رکوع کښې دی څه په سجده کښې دی څوک په قیام کښې دی او الله تعالی چه په کوم حال باندې کومی فرښتې مقرر کړی دی هغه هم یو شان په هغه حال باندې دی. یوه فرښته په رکوع کښې ده نو زرگونه کالونه تیر شو هغه هم په رکوع کښې ده. یوه په سجده کښې ده نو د کله نه چه پیدا شوې هم په دغه حال کښې ده سترې کیږی نه. نو دا د قوت خبره ده (۱)

د ملائکه اصطلاحی تعریف: ملائکه کوم ته چه په اردو کښې فرشته وائی نوری مخلوق دې وجود خارجی لری عادة انسان ته په نظر نه راځی. د ضرورت په وخت مختلف شکلو نه اختیارولې شی ددوی مسکن او ټکانې په آسمانونو کښې دی. علامه رازی رحمته الله علیه لیکی: «اجسام لطیفه هوائیه، تقدیر علی التکمال بأشکال مختلفة، مسکنها السماوات، وهذا قول اکثر المسلمين» (۲) قاضی بیضاوی رحمته الله علیه فرمائی «وذهب اکثر المسلمين إلى أنها أجسام لطيفة، قادرة على التکمال بأشکال مختلفة، مستدلين بأن الرسل كانوا ربه وظهر كذلك» (۳) ددوی شمیر او تعداد چاته معلوم نه دې په وجود کښې په انسانانو باندې تقدم زمانی لری. فطرتی معصومانه وی، د بدنی او گناه ظهور ددوی نه ممکن نه دې. الله تعالی دا د نور نه پیدا کړی دی په مسلم شریف وغیره کښې حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها نه روایت دې: «خلقت الملائكة من نوره وخلق الجن من مارجم من نار، وخلق آدم مما وصف لكم» (۴)

خود عیسایانو خیال دې چه دا اعلی او افضل نفوس بشریه دی چه خپلو بدنونو او جوسو نه جدا شوی دی «هي النفوس الفاضلة البشرية المفارقة للأبدان» اود حکما او فلاسفه خیال ددې چه فرښتې جواهر مجرد دی چه د نفوس ناطقه نه علاوه یوجدا او مستقل مخلوق دې.

د فرښتو دوه قسمونه: بیا ټولې فرښتې د قاضی بیضاوی په قول حقیقت کښې دوو قسمونو کښې تقسیم دی: ① په اول قسم کښې هغه فرښتې داخل دی چه هروخت د الله تعالی په معرفت کښې مستغرق وی. د غیر الله سره متعلق هر خیال نه بچ وی لکه چه رب کریم ددوی باره کښې ارشاد فرمائی «يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْطِنُونَ» (۵) چه هغوی شپه ورځ سحر مابینام هروخت د الله تعالی تسبیح او تحمید او تقدیس کښې مشغول وی کله سترې کیږی نه. دوی ته د العلیون او الملائكة المقربون نوم ورکړی شوې دې.

② دویم قسم دهغه فرښتو دې چه د زمکې او آسمان ټول انتظامات پوره کوی. خالق لم یزل چه په ازل کښې کوم څه ددې کائنات باره کښې تردې وخته پورې فیصلې کړی دی هغه په خانی راوړی په هیڅ معامله کښې د الله تعالی نافرمانی نه کوی دهغې نه هیڅ انحراف نه کوی هروخت د الله تعالی حکم

(۱) حاشیه الشهاب الخفاجی علی البیضاوی: ۱۸۲/۱ وشرح القسطلانی: ۲۶۲/۵.

(۲) التفسیر الکبیر للرازی: ۱۴۷/۲/۱ البقرة: ۳۰ عمدة القاری: ۱۳۳/۱۵ فتح الباری: ۳۰۶/۶.

(۳) البیضاوی مع حاشیه الشهاب: ۱۸۲/۱ البقرة: ۳۰.

(۴) صحیح الإمام مسلم کتاب الزهد باب فی احادیث متفرقة رقم: ۲۹۹۶ ومسنَد الإمام أحمد: ۱۶۸/۶ رقم: ۲۵۷۰۹ ۱۶۸/۶ رقم:

۲۵۸۶ ومسنَد عائشة رضی الله عنها ومصنف عبدالرازق: ۳۵۳/۱۰ رقم: ۲۱۰۶۸.

(۵) سورت الانبیاء: ۲۰.

پوره کوی دې ته المدبرات امرا و نیلي شی بیا په دې کښې څه سماوی وی او څه ارضی زمینی.^(۱)
 د سابقه اجمال تفصیل: پورته دهغه خلقو اختلاف نقل کړې شوی و وچه د فرستو د وجود قائل دی
 دهغوی په وجود باندې متفق دی. سره ددې چه دهغوی په حقیقت کښې دهغوی اختلاف دې په دې
 دریو اړو مذاهو کښې حق مذهب د اهل سنت دې دکوم چه جمهور اهل کلام قائل دی چه فریښتی د نوږ
 نه پیدا کړې شوی دی اود الله تعالی یو مستقل مخلوق دې تر کومې چه دنصاری د مذهب تعلق دې
 نوهغوی آیت مبارک «وَاذْكُرْ رَبَّكَ الْكَلِيمَ الَّذِي جَاءَكَ فِي الْأَرْضِ عَلِيْقَةً»^(۲) په رڼا کښې باطل دی ځکه رب
 تعالی فریښتو ته چه کله دا خطاب فرمائیلې وو هغه وخت انسان هډو موجود نه وو. دهغه تخلیق نه وو
 شوي په دې وجه «هي النفوس الفاضلة البشرية المفارقة للأبدان» څه معنی نشته دې^(۳)

د حکماء او فلاسفه مذهب باطل کیدل هم ښکاره دی ځکه چه په قرآن اوسنت کښې داسې هېڅ خبره
 نه ملایویرې چه ددوی په موقف باندې دلالت کوی دې نه علاوه څه خلق ستوری فریښتې گڼې حافظ
 دې ټولو باره کښې لیکي: «وأبطل من قال: إنها الكواكب، وأنها الأنفس الخيرة التي فارقت أجسادها، وغير
 ذلك من الأقوال التي لا يوجد في الأدلة السمعية شيء منها»^(۴)

د ملائکه باره کښې د ملاحده موقف: دهرې زمانې عقل پرستو د ملائکه د وجود نه انکار کړې دي
 ښکاره خبره ده خالص عقلیت گمراهی طرف ته اوړی دغه عقل پرستو سره هم دغه اوښو چه یو طرف
 ته د ډیرو زیاتو حقانقو نه انکاری راوړان دی نوبل طرف ته هغوی د ملائکه نه هم انکار او کړو د
 هندوستان متجددین او عقل پرستو مشر سرسید د فریښتو د وجود نه د انکار کولو د باره پوره زور
 لگولې وو په خپل گمان کښې ئې د دلالتو ډیری لگولې دي^(۵) مگر د قرآن کریم آیات کثیره او
 احادیث متواتره المعنی په موجود گڼی کښې ددغه خبرو هېڅ حیثیت نشته د یو مسلمان د باره د
 وحی رڼا کافی ده هغوی ته د اخوادیخوا د فضول د دروغو خبرو څه ضرورت نشته حافظ صاحب
 د ملائکه په وجود باندې مختلف احادیث نقل کولونه پس لیکي «وفي هذا ما ورد من القرآن رد على
 من أنكر وجود الملائكة من الملاحدة»^(۶)

فریښتې خوراک څښاک نه کوی: حضرت سعید بن مسیب رضی الله عنه فرماني «الملائكة ليسوا ذكورا ولا إناثا، ولا
 يأكلون، ولا يشربون، ولا يمتلأون، ولا يتوالدون»^(۷) یعنی فریښتې نه سری دی نه ښځې، دوی نه خوراک کوی
 نه څښاک، اونه دوی نکاح کوی بل په دوی کښې د توالد او تناسل سلسله هم نشته

(۱) البيضاوي مع حاشية الشهاب: ۱۸۳/۱-۱۸۲ وقال الفسطلاني رحمه الله زيادة عليه: فهم بالنسبة إلى ما هيأهم الله له أقدم
 فنهتم حملة العرش، ومنهم كروبيون الذين هم حول العرش، وهم أشرف الملائكة مع حملة العرش، وهم الملائكة القربون. ومنهم
 جبريل وميكائيل واسرافيل... إلى آخر ما بسطه من أنواعهم. إرشاد الساري: ۲۶۲/۵، والكنز المتوازي: ۱۳۸/۱۳.

(۲) سورت البقرة: ۳۰.

(۳) حاشية الشهاب: ۱۸۲/۱.

(۴) فتح الباري: ۳۰۶/۶.

(۵) اوگورنی د سرسید تفسیر القرآن: ۶۰/۱-۵۲.

(۶) فتح الباري: ۳۰۶/۶، والكنز المتوازي: ۱۳۶/۱۳.

(۷) فتح الباري: ۳۰۶/۶ وكذا انظر آكام المرجان: ۵۰، باب العادي عشر.

معلومه شوه چه نصوص شرح کښې ددوی دپاره چه کومې دمذکر صیغې استعمال کړې شوی دی هغه د تشریف او تعظیم دپاره دی نه چه دهغوی د جنس خودلو دپاره. په قرآن کریم کښې چه د فرینتو حضرت ابراهیم علیه السلام او حضرت ساره کومه قصه ذکر کړې شوې ده ﴿وَلَقَدْ جَاءَتْ رَبَّنَا بِٱلْأُتْمَانِیْنَ قَالُوْا سَلِّمْ عَلَیْهِمَا لَئِنْ جَآءَیْجِلْ خَبْرُهُمْ فَلَمَّا رَاْ اٰیٰتَهُمْ لَا یُعِیْلُ اِلَیْهِ یُکْرَهُمْوَاَوْجَسُ مِنْهُمْ خِیْفَةًۭۙ قَالُوْا لَا تَخَفْ اِنَّا اَرْسَلْنَا اِلَیْکَ قُوْرًاۙ لَوْحًاۙ ۝۱ دغه شان ﴿هَلْ اَلٰتْکَ حَدِیْثٌ صَنِیْعٍۭۙ اِیْرٰیهِمُ الْمُکْرِیْمِیْنَۙ ۝۲ اِذْ دَخَلُوْا عَلَیْهِ فَقَالُوْا سَلِّمْ عَلَیْهِمْ قَوْمٌ مُّتَّکِرُوْنَۙ ۝۳ فَرَاٰ اِلَیْ اٰهْلَیْهِ فَقَآءَ یَعْجِلْ سَمِیْعًاۙ ۝۴ فَقَرَّبَۤ اِلَیْهِمْ قَالْ اَلَا اَنَا کُلُوْنَۙ ۝۵﴾ ۱ په دې سره هم په دې امر باندې دلالت کیږی چه فرینتې خوراک نه کوی. اوس ددوی خوراک څښاک څه دې؟ نو ددې جواب دادې «طعامهم التمسیم» و «شراهم التقدیس» ۲ او د شجره خلد باره کښې چه کوم خودلې شوی دی چه دا دهغه ونې نوم دې دکوم نه چه فرینتې خوراک کوی نو دا قصه ثابت نه ده. ۳ خلاصه دا شوه چه داد انسان او جناتو نه بالکل یوجدا مخلوق دې.

په ملائکه او انبیاء کرامو کښې څوک افضل دی؟ حضرت امام بخاری رحمته الله علیه دلته لکه څنگه چه ستاسو په مخکښې دی د ملائکه ذکر د انبیاء کرام علیهم السلام په ذکر باندې مقدم کړې دې دهغوی ذکر ډیر روستو راځی نو آیا ددې وجه داده چه په انبیاء کرامو باندې ملائکه ته فضیلت حاصل دې؟ ملائکه افضل دی او انبیاء کرام مفضول؟ ددې جواب دادې چه داسې نه ده افضل هم انبیاء کرام علیهم السلام دی مگر د بعض وجوهاتو د وجې نه نی د فرینتو ذکر مقدم کړې دې ① د فرینتو پیدائش د انبیاء کرامو د پیدائش نه وړاندې دې. ② د قرآن کریم په مختلف آیاتونو کښې د فرینتو ذکر مقدم کړې شوې دې لکه چه ارشاد ربانی دې ﴿کُلْ اٰمِنْ بِاَللّٰهِ وَمَلِیْکَتِهٖ وَکُتُبِهٖ وَرَسُوْلِهٖ﴾ ۵ په یو حدیث کښې باقاعده ارشاد نوی علیه السلام دې «ابدأ عابداً لله تعالی به» ۶. چه الله تعالی کوم ترتیب قائم کړې دې په هغې باندې ځنی د کوم نه چه دهغه شروع کړې ده هم دهغې نه شروع کوئی. اگرچه دا حدیث د حج باره کښې دې لیکن دې نه استدلال کیدی شی. ⑦ فرینتې د الله تعالی او انبیاء کرامو په مینځ کښې واسطه وی هم دوی د الله تعالی پیغام انبیاء کرامو ته رسوی. په دې وجه هم ددوی دمقدم کولو سره څه حرج نه پیدا کیږی. خو بیا هم ددې ټولو وجوهاتو باوجود دا لازم نه راځی چه فرینتو ته په انبیاء کرامو باندې فضیلت حاصل شی. والله اعلم بالصواب ۷.

وَقَالَ اَنْتُمْ: قَالَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ سَلَامٍ لِّلنَّبِیِّ صلی الله علیه و آله وسلم: اِنَّ جَوْرَکَ عَلَیْهِ السَّلَامُ عَدُوٌّ لِّلْمُؤْمِنِیْنَ الْمَلَائِکَةُ. [ر: ۳۱۵۱]
د تعلیق مقصد او باب سره مناسبت: دا تعلیق دې. په دې کښې د حضرت عبداللہ بن سلام رضی الله عنه د یو اوږد حدیث یوه ټکه دلته نقل کړې شوې ده. په دې سره د حضرت جبرائیل علیه السلام اثبات کیږی بل نور ملائک هم ثابتیږی. هم دغه د امام بخاری رحمته الله علیه مدعی او مقصود هم وو.

① سورت هود: ۷۰-۶۹

② سورت الذاریات: ۲۷-۲۴

③ عمدة القاری: ۱۵/۱۲۳.

④ فتح باری: ۶/۳۰۶.

⑤ سورت البقره: ۲۷۹.

⑥ مسلم کتاب الحج باب حجة النبی صلی الله علیه وسلم رقم: ۱۲۲۱۸، ۲۹۵۰ عن جابر بن عبدالله رضی الله عنهما

⑦ التفسیر الکبیر للإمام الرازی: ۲/۱۴۷/۱ وفتح الباری: ۶/۳۰۶ وکنز المتواری: ۱۳/۱۳۶.

همذکورہ تعلیق تخریج: دا تعلیق امام بخاری رحمہ اللہ موصولہ بہ نحو مقاماتو باندی نقل کړې دې لکه کتاب احادیث الانبیاء مناقب الانصار وغیره (۱).

وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: (لَتَعْنُ الصَّاقُونَ) / الصافات: ۱۶۵: اَللّٰهُ يَكْفُرُ

ددې تعلیق مقصد هم واضح دې چه ددې آیت اود ابن عباس رحمہما اللہ د آیت ددې تفسیر نه دملاتکه وجود ثابتیږي. پوره آیت داسې دي: (وَالَّذِينَ الصَّاقُونَ) چه مونږ ترلې صفونه اود ږیو. حضرت ابن عباس رحمہما اللہ ددې تفسیر په ملاتکه سره کړې دي. دې نه علاوه هم دغه مضمون مرفوعاً هم نقل دي. طبرانی وغیره یو روایت نقل کړې دې د کوم الفاظ چه دادی: «مَالِي الْمَاءِ لَكُنْهَا مَوْضِعٌ قَدِمَ لَعَلَّ عَلَيْهِ مَلَكٌ سَاجِدٌ أَوْ قَائِمٌ، فَذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى (وَالَّذِينَ الصَّاقُونَ)» (۲). یعنی د دنیا په آسمان باندې د قدم کيخودو ځاني نشته دي مگر هلته یو نه یوه فرشته په حالت د سجدي یا په حالت د قیام کښې موجود ده. هم دا د الله تعالی په دې قول کښې بیان کړې شوی دی..... (۳).

همذکورہ اثر تخریج: د حضرت ابن عباس رحمہما اللہ مذکورہ اثر امام عبدالرازق رحمہ اللہ «سماک عن عکرمه عن ابن عباس» په طریق سره موصولاً نقل کړې دي. (۴)

ترجمة الباب سوره هنادسبت: ددې اثر د حضرت ابن عباس رحمہما اللہ ترجمة الباب سره فتاویت بالکل واضح دي. په دې سره هم د ملاتکه وجود ثابتیږي.

ددې نه پس داسې اوگنډنی چه امام بخاری رحمہ اللہ د خپل معروف عادت نه بالکل اخوا کيخودو سره په دې باب کښې ۳۰ نه زیات احادیث ذکر کړي دي. داددې کتاب د نوادر نه دی ځکه چه د حضرت مصنف رحمہ اللہ غالب عادت هم دغه دي چه هغه د تراجم په ذریعه باندې د احادیثو تفصیل اوتوضیح کوی خودلته داسې نه دی کړې شوی بس حدیث نی ذکر کړی او روان دي. (۵) ددې وجه وړاندې مونږ ذکر کړې ده چه امام بخاری رحمہ اللہ د ملاتکه په وجود باندې تواتر ثابتول غواړی. والله اعلم. د باب د ټولو نه اولنې حدیث د حضرت مالک بن صعصعه رحمہ اللہ دي.

الحديث الاول

[۲۰۵]- حَدَّثَنَا هُذَيْفَةُ بْنُ غَالِيٍّ، حَدَّثَنَا هَمَامٌ، عَنْ قَتَادَةَ، وَوَقَّالٍ لِي غَلِيْفَةً: حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ زُرَيْعٍ، حَدَّثَنَا سَعِيدٌ، وَهَمَامٌ، قَالَا: حَدَّثَنَا قَتَادَةُ، حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ، عَنْ مَالِكِ بْنِ صُعْفَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يُنْتَأَأُ عِنْدَ الْبَيْتِ بَيْنُ صُعْفَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يُنْتَأَأُ عِنْدَ الْبَيْتِ بَيْنُ

(۱) صحيح البخارى كتاب احاديث الانبياء باب خلق آدم... رقم: ۳۲۲۹ وكتاب مناقب الانصار (الهجرة) باب هجرة النبي صلى الله عليه وسلم... رقم: ۳۹۱۱ وباب بلاترجمه رقم: ۳۹۳۸ وكتاب التفسير باب قوله: (مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِّجِبْرِيلَ) رقم: ۴۴۸۰.

(۲) دراهم الطبراني: ۲۱۴/۹ رقم: ۹۰۴۲ عن ابن مسعود رضى الله عنه وكنز العمال: ۱۶۹/۱۰ كتاب الفطمة من قسم الأفعال عن حكيم بن حزام وسعد بن العلاء رضى الله عنهما رقم: ۲۹۸۵۱ تنظيم قدر الصلاة للمروزي: ۲۶۲/۱-۲۶۱ رقم: ۲۵۴-۲۵۳.

(۳) فتح الباري: ۳۰۷/۶ عمدة القارى: ۱۵/۱۲۳ والتوضيح: ۵۷/۱۹.

(۴) فتح الباري: ۳۰۷/۶ وتعليق التعليق: ۴۹۴/۳.

(۵) فتح الباري: ۳۰۷/۶ والكنز المتوارى: ۱۳/۱۳۸.

السَّابِرِ، وَالْيَقْظَانِ - وَذَكَرَ: يَعْصِي رَجُلَانِ الرَّجُلَيْنِ - فَأَتَيْتُ بِطَسْتٍ مِنْ ذَهَبٍ، مَلَيْتُ حِكْمَةً وَإِيمَانًا، فَشَقُّ مِنَ النَّخْرِ إِلَى مَرَاقِ الْبَطْنِ، ثُمَّ غِيلَ الْبَطْنُ بِسَاءٍ وَمَزَمَ، ثُمَّ مَلَيْتُ حِكْمَةً وَإِيمَانًا، وَأَتَيْتُ بِدَائِيَةِ أَيْصَ، دُونَ الْبَغْلِ وَفَوْقَ الْحِمَارِ: الْبِرَاقِ، فَأَنْطَلَقْتُ مَعَ جَبْرِيلَ حَتَّى أَتَيْنَا السَّمَاءَ الدُّنْيَا، قِيلَ: مَنْ هَذَا؟ قَالَ جَبْرِيلُ: قِيلَ: مَنْ مَعَكَ؟ قَالَ: مُحَمَّدٌ، قِيلَ: وَقَدْ أُرْسِلَ إِلَيْهِ؟ قَالَ: نَعَمْ، قِيلَ: مَرْحَبًا بِهِ، وَلِنَعْمَ الْمَجَىءُ جَاءَ، فَأَتَيْتُ عَلَى آفَرَةٍ، فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ، فَقَالَ: مَرْحَبًا بِكَ مِنْ ابْنِ وَثَيْبٍ، فَأَتَيْنَا السَّمَاءَ الثَّانِيَةَ، قِيلَ: مَنْ هَذَا؟ قَالَ: جَبْرِيلُ، قِيلَ: مَنْ مَعَكَ؟ قَالَ: مُحَمَّدٌ، قِيلَ: أُرْسِلَ إِلَيْهِ؟ قَالَ: نَعَمْ، قِيلَ: مَرْحَبًا بِهِ، وَلِنَعْمَ الْمَجَىءُ جَاءَ، فَأَتَيْتُ عَلَى عَيْسَى، وَتَحَوَّى فَقَالَ: مَرْحَبًا بِكَ مِنْ أُخْرٍ وَثَيْبٍ، فَأَتَيْنَا السَّمَاءَ الثَّالِثَةَ [ص: ١٠٠]، قِيلَ: مَنْ هَذَا؟ قِيلَ: جَبْرِيلُ، قِيلَ: مَنْ مَعَكَ؟ قِيلَ: مُحَمَّدٌ، قِيلَ: وَقَدْ أُرْسِلَ إِلَيْهِ؟ قَالَ: نَعَمْ، قِيلَ: مَرْحَبًا بِهِ، وَلِنَعْمَ الْمَجَىءُ جَاءَ، فَأَتَيْتُ عَلَى يُوسُفَ، فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ، قَالَ: مَرْحَبًا بِكَ مِنْ أُخْرٍ وَثَيْبٍ، فَأَتَيْنَا السَّمَاءَ الرَّابِعَةَ، قِيلَ: مَنْ هَذَا؟ قَالَ: جَبْرِيلُ، قِيلَ: مَنْ مَعَكَ؟ قِيلَ: مُحَمَّدٌ، قِيلَ: وَقَدْ أُرْسِلَ إِلَيْهِ؟ قِيلَ: نَعَمْ، قِيلَ: مَرْحَبًا بِهِ، وَلِنَعْمَ الْمَجَىءُ جَاءَ، فَأَتَيْتُ عَلَى إِدْرِيسَ، فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ، فَقَالَ: مَرْحَبًا بِكَ مِنْ أُخْرٍ وَثَيْبٍ، فَأَتَيْنَا السَّمَاءَ الْخَامَةَ، قِيلَ: مَنْ هَذَا؟ قَالَ: جَبْرِيلُ، قِيلَ: وَمَنْ مَعَكَ؟ قِيلَ: مُحَمَّدٌ، قِيلَ: وَقَدْ أُرْسِلَ إِلَيْهِ؟ قَالَ: نَعَمْ، قِيلَ: مَرْحَبًا بِهِ، وَلِنَعْمَ الْمَجَىءُ جَاءَ، فَأَتَيْنَا عَلَى هَارُونَ، فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ، فَقَالَ: مَرْحَبًا بِكَ مِنْ أُخْرٍ وَثَيْبٍ، فَأَتَيْنَا عَلَى السَّمَاءِ السَّادِسَةِ، قِيلَ: مَنْ هَذَا؟ قِيلَ: جَبْرِيلُ، قِيلَ: مَنْ مَعَكَ؟ قِيلَ: مُحَمَّدٌ، قِيلَ: وَقَدْ أُرْسِلَ إِلَيْهِ، وَلِنَعْمَ الْمَجَىءُ جَاءَ، فَأَتَيْتُ عَلَى مُوسَى، فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ، فَقَالَ: مَرْحَبًا بِكَ مِنْ أُخْرٍ وَثَيْبٍ، فَلَمَّا جَاءَ زُوْتُ بَكِّي، فَقِيلَ: مَا أَبْكََاكَ؟ قَالَ: يَا رَبِّ هَذَا الْعَلَامُ الَّذِي بَعَثَ بَعْدِي يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مِنْ أَمْتِهِ أَفْضَلُ مِنِّي يَدْخُلُ مِنْ أَمْتِي، فَأَتَيْنَا السَّمَاءَ السَّابِعَةَ، قِيلَ: مَنْ هَذَا؟ قِيلَ: جَبْرِيلُ، قِيلَ: مَنْ مَعَكَ؟ قِيلَ: مُحَمَّدٌ، قِيلَ: وَقَدْ أُرْسِلَ إِلَيْهِ، مَرْحَبًا بِهِ، وَلِنَعْمَ الْمَجَىءُ جَاءَ، فَأَتَيْتُ عَلَى إِبْرَاهِيمَ، فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ، فَقَالَ: مَرْحَبًا بِكَ مِنْ ابْنِ وَثَيْبٍ، فَرَفَعَنِي إِلَى الْبَيْتِ الْمَعْمُورِ، فَسَلَّمْتُ جَبْرِيلَ، فَقَالَ: هَذَا الْبَيْتُ الْمَعْمُورُ يُصَلِّي فِيهِ كُلُّ يَوْمٍ سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَكٍ، إِذَا خَرَجُوا لَمْ يُعَوِّدُوا إِلَهُ آخَرَ مَا عَلَيْهِمْ، وَرَفَعَنِي إِلَى سِدْرَةِ الْمُنتَهَى، فَإِذَا نَبْغُهَا كَأَنَّهَا لَدَلٌ هَجَرٌ وَوَرَقُهَا، كَأَنَّهَا أَذَانُ الْغُيُوبِ فِي أَصْلِهَا أَرْبَعَةٌ أَنْهَارٌ تَهْرَاقُ بِأَطْلَانٍ، وَتَهْرَاقُ بِظَاهِرَانِ، فَسَأَلْتُ جَبْرِيلَ، فَقَالَ: أَمَّا الْبَاطِنَانِ: فَيَقِي الْجَنَّةَ، وَأَمَّا الظَّاهِرَانِ: النَّبِيلُ وَالْفَرَاتُ، ثُمَّ فَرَضْتُ عَلَى خَمْسُونَ صَلَاةً، فَأَقْبَلْتُ حَتَّى جِئْتُ مُوسَى، فَقَالَ: مَا صَنَعْتَ؟ قُلْتُ: فَرَضْتُ عَلَى خَمْسُونَ صَلَاةً، قَالَ: أَنَا أَعْلَمُ بِالنَّاسِ مِنْكَ، عَالِمٌ بِنَبِيِّ إِسْرَافِيلَ أَشَدَّ الْمَعَالِجَةِ، وَإِنَّ أَمَّتَكَ لَا تُطِيقُ، فَارْجِعْ إِلَى رَبِّكَ، فَسَلِّمْهُ، فَارْجَعْتُ، فَسَأَلْتُهُ، فَجَعَلَهَا أَرْبَعِينَ، ثُمَّ مِثْلَهُ، ثُمَّ لَلَاثِينَ، ثُمَّ مِثْلَهُ فَجَعَلَ عَشْرِينَ، ثُمَّ مِثْلَهُ فَجَعَلَ عَشْرًا، فَأَتَيْتُ

مُوسَى، فَقَالَ: وَمِثْلُهُ، فُجِعَ لَهَا غَمًّا، فَأَتَيْتُ مُوسَى فَقَالَ: مَا صَنَعْتَ؟ قُلْتُ [ص:]: جَعَلَهَا غَمًّا، فَقَالَ وَمِثْلُهُ، قُلْتُ: سَلَّمْتُ بِخَيْرٍ، فَنَوَدَى إِلَيَّ قَدْ أَمْضَيْتُ فَرِيضَتِي، وَخَفَقْتُ عَنْ عِبَادِي، وَأَجَزِي الْحَسَنَةَ عَشْرًا، وَقَالَ هَمَامٌ عَنْ قَتَادَةَ، عَنِ الْحَسَنِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنْ النَّبِيِّ ﷺ فِي الْبَيْتِ الْمَعْمُورِ [۳۲۱۳، ۳۲۴۷، ۳۶۷۴، ۵۲۸۷، وانظر ۳۴۴] (۱)

تراجم رجال

هدبه بن خالد: دا ابوالاسود هدبه بن خالد قيسى بصرى رحمته الله دي (۲)
 همام: دا حمام بن يحيى بن دينار عوذى بصرى رحمته الله دي. (۳)
 قتاده: دا قتاده بن دعامة سدوسى بصرى رحمته الله دي ددوى تذكره كتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه په ذيل كنبى راغلي ده. (۴)
 خليفه: داخليفه بن خياط بصرى رحمته الله دي. (۵)
 يزيد بن زريع: دا يزيد بن زريع عيشى بصرى تميمى رحمته الله دي. (۶)
 سعيد: دا سعيد بن ابى عروبه مهران يشكرى بصرى رحمته الله دي. (۷)
 هشام: دا هشام بن ابى عبد الله دستوانى رحمته الله دي. ددوى تذكره كتاب الإيمان باب زيادة الإيمان وتقصانه لاندې تيره شوې ده. (۸)
 انس بن مالك: دا مشهور صحابى خادم رسول حضرت انس بن مالك رضي الله عنه دي. ددوى تذكره كتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه په ذيل كنبى راغلي ده. (۹)
 مالك بن صعصعه: دا صحابى رسول حضرت مالك بن صعصعه بن وهب بن عدى بن مالك نجارى انصارى مدنى رضي الله عنه دي. (۱۰)

(۱) قوله: عن مالك بن صعصعه: الحديث: رواه البخارى فى احاديث الانبياء باب قوله الله تعالى ﴿وَهَلْ أُنْتُكَ حَدِيثٌ مُوسَى إِذْ رَأَى نَارًا﴾ رقم: ۳۳۹۳، وباب قول الله تعالى ﴿ذُكِّرْتُم بَلْ يَكُنَّ آيَاتُ الْكُرْآنِ لَكُمْ إِعْذَارًا﴾ رقم: ۳۴۳۰ وفى كتاب مناقب الأنصار باب المعراج رقم: ۳۸۸۷ ومسلم رقم: ۱۶۴، باب من سورة ألم نشرح والناس رقم: ۴۹، فى الصلاة باب فرض الصلوة.
 (۲) ددوى د حالاتو د پاره او گورنى كتاب مواقيت الصلاة باب من صلى بالناس جماعة.....
 (۳) ددوى د حالاتو د پاره او گورنى كتاب مواقيت الصلاة باب من نسى صلاة تحت رقم: ۵۹۷.
 (۴) كشف الباري: ۳/۲.
 (۵) ددوى د حالاتو د پاره او گورنى كتاب الجنائز باب البيت يسع خلق النعال.
 (۶) ددوى د حالاتو د پاره او گورنى كتاب الوضوء باب غسل المني وفركه.....
 (۷) ددوى د حالاتو د پاره او گورنى كتاب الفصل باب إذا جامع ثم عاد.....
 (۸) كشف الباري: ۴/۲.
 (۹) كشف الباري: ۴/۲.
 (۱۰) تهذيب الكمال: ۲۷، ۱۴۷، رقم الترجمة: ۵۷۴۴، الإصابة: ۳، ۴۶، رقم انترجمه: ۷۶۳۰

دې د رسول الله ﷺ نه روایت کوی اود دوی نه حضرت انس رضی الله عنه د حدیث روایت کوی. (۱)
 د محدثینو د تصریح مطابق د معراج په قصه کښې د ټولو نه صحیح حدیث هم د دوی دې. «إِنَّهُ لَيْسَ لِي أَحَادِيثُ الْمَعْرَاجِ أَصَحُّ وَلَا أَحْسَنُ مِنْهُ» (۲) ترد آخری ژونده پورې هم په مدینه منوره کښې پاتې دې. (۳)
 د دوی نه صرف پنځه احادیث نقل دی. په کوم کښې چه یو حدیث متفق علیه دې یعنی حدیث باب (۴)
 حضرت مالک بن صعصعه رضی الله عنه د صحیحین اونساني شریف راوی دې. رضی الله عنه وأرطاه. (۵)
 د حضرت مالک بن صعصعه رضی الله عنه دا اوږد حدیث د معراج سره متعلق دې. د کوم مکمل تفصیلات چه کتاب الصلاة په شروع کښې راغلی دی. باقی څه مباحث به باب المعراج کښې راځی ان شاء الله. (۶)

قوله: «وَقَالَ هِمَامٌ عَنْ قَتَادَةَ عَنِ الْحَسَنِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ.....»

دا حدیث امام بخاری رحمه الله په دوو سندونو سره نقل کړي دي. یوسند د هدیه رحمه الله اودویم سند د خلیفه د هدیه رحمه الله په سند کښې همام رحمه الله دي. د امام بخاری رحمه الله مقصد ددې عبارت نه دادې چه همام کله دا روایت نقل کوی نو د بیت المعمور قصه د معراج د قصې نه جدا بیانوی. چنانچه هغه اصل حدیث خود «عَنْ قَتَادَةَ عَنِ الْحَسَنِ» په سند سره نقل کوی اود بیت المعمور قصه «عَنْ قَتَادَةَ عَنِ الْحَسَنِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ» په سند سره روایت کوی.

تر کومې چه د سعید بن ابی عروبې او هشام دستوانی معامله ده نو دا دواړه حضرات د بیت المعمور قصه د حضرت انس رضی الله عنه په حدیث کښې مدرج بالخبر جوړولو سره نقل کوی چه دا قصه هغه د معراج قصې سره بیانوی خود همام رحمه الله روایت صواب او ارجح دي.

دا تعلیق نه دي: دې نه علاوه دهمام رحمه الله روایت دلته موصول دې معلق نه دي. چاچه دا وئیلی دی چه دا معلق دې نودهغه قول صحیح نه دي. هغه ته وهم شوې دي. چنانچه حسن بن سفیان رحمه الله په خپل سند کښې مکمل طویل حدیث د هدیه رحمه الله نه روایت کړي دي کله چه هغه دې عبارت ته رسیږی «فَرَفِعَ لِي الْبَيْتَ الْمَعْمُورَ» نو حدیث مکمل کولو سره ئی دا اوفرمانیل «قَالَ قَتَادَةُ: لِحَدَّثَنَا الْحَسَنُ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَأْيَ الْبَيْتِ الْمَعْمُورِ، يَدَّ كُلَّ يَوْمٍ سَبْعُونَ أَلْفَ مَلِكٍ، وَلَا يَعُدُّونَ فُتً» په آخر کښې ئی دا ذکر کړي دي. د کوم نه چه معلومېږی چه دا جدا روایت دې ددې تعلق بیت المعمور سره دي د معراج قصې سره نه دي. (۷)
 امام اسما عیلي رحمه الله هم دا روایت د حسن بن سفیان، ابویعلی، بغوی وغیره نه د هدیه رحمه الله په واسطه سره مفصلاً نقل کړي دي. ددې تفصیل نه د امام بخاری رحمه الله دا کلمات «قَالَ الْبَيْتَ الْمَعْمُورَ» مراد هم

(۱) تهذيب الكمال: ۱۷/۲۷ رقم الترجمة: ۷۴۴ والإصابة: ۳/۴۶ رقم الترجمة: ۷۴۳.

(۲) تهذيب الكمال: ۱۸/۲۷ رقم الترجمة: ۷۴۴ وتعليقات خلاصة الخزرجي: ۳۶۷.

(۳) الإصابة: ۳/۴۶. خلاصة الخزرجي: ۳۶۷.

(۴) خلاصة الخزرجي: ۳۶۷ من اسمه مالک.

(۵) حواله بالا وتهذيب الكمال: ۱۴۸/۲۷.

(۶) كشف الباري: كتاب الصلاة ص: ۲۱۸-۸۷.

(۷) الإحسان بترتيب صحيح ابن جبان: ۱/۲۳۹ كتاب الوحي، ذكر وصف الإسراء... رقم: ۴۸ ومسنند الإمام أحمد: ۴/۲۰۹ رقم:

واضح شو چه هغه دا فرق واضح کول غواری. چنانچه طبری د سعید بن ابی عروبہ عن قتاده به طریق سره دا روایت نقل کړې دې: «البهت المعمور مسجد فی السماء بمذء الکعبة، لوخر لخر علیها، بدخله سبعون ألف ملک کل یوم، إذا خرجوا منه لم یعوروا» (۱)، یعنی بیت المعمور د کعبې شریفې عین د پاسه په آسمان کښې یو جماعت دې که چرې فیرض کره راپریوخی نو په کعبه به راپریوخی. په دې کښې هره ورځ اویازره فرښتې داخلېږي چه کله یوځل راوځي نو بیا نه ورواپس کیږي. ددې روایت او د ماقبل روایت نه محسوس کیږي چه حضرت قتاده رضی الله عنه د بیت المعمور قصه کله د حضرت انس رضی الله عنه په حدیث کښې مدرج کوی او کله تفصیل فرمائیلوسره د دواړو په مینځ کښې فرق ساتی او چه کله تفصیل فرمایي نو بیا کله ددې سند ذکر کوی او کله نې مبهم ساتی. والله اعلم. حافظ رحمته الله لیکي

«وهذا وما قبله شعر بان قتاده كان ثارفة يدري قصة البهت المعمور في حديث أنس، وثارفة يفصلها، وحين يفصلها ثارفة يذكر سندها، وثارفة بهمه» (۲)

ترجمة الباب سره مناسب: په دې حدیث کښې د حضرت جبرائیل عليه السلام ذکر راغلی دې د چاتعلق چه د فرښتو د ټولگي کړویون سره دې. په دې ډله کښې د فرښتو سردار دې. بل حدیث په آخره کښې دی «هذا البهت المعمور، یصلی فیہ کل یوم سبعون ألف ملک.....» نوجود د ملائکه ثابت شو. (۳)

د باب دویم حدیث د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه دې.

الحديث الثاني

[۳۰۳۶] - حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ الرَّبِيعِ، حَدَّثَنَا أَبُو الْأَحْوَصِ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ زَيْدِ بْنِ وَهَبٍ، قَالَ عَبْدُ اللَّهِ: حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ الصَّادِقُ الْمَصْدُوقُ، قَالَ: "إِنْ أَحَدُكُمْ حَفِظَ خَلْقَهُ فِي بَطْنِ أُمِّهِ أَرْبَعِينَ يَوْمًا، لَمْ يَكُنْ عِلَاقَةً مِثْلَ ذَلِكَ، لَمْ يَكُنْ مُضْغَةً مِثْلَ ذَلِكَ، لَمْ يَبْعَثْ اللَّهُ مَلَكًا فَيُؤْمَرُ بِأَرْبَعِ كَلِمَاتٍ، وَيُقَالُ لَهُ: اكْتُبْ عَمَلَهُ، وَرِزْقَهُ، وَأَجَلَهُ، وَشَقِي أَوْ سَعِيدٌ، لَمْ يَنْفَعْ فِيهِ الرَّوْحُ، فَإِنَّ الرَّجُلَ مِنْكُمْ لَيَعْمَلُ حَتَّى مَا يَكُونُ بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ إِلَّا ذِرَاعٌ، فَيَسْقُفُ عَلَيْهِ كِتَابَهُ، فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ، وَيَعْمَلُ حَتَّى مَا يَكُونُ بَيْنَهُ وَبَيْنَ النَّارِ إِلَّا ذِرَاعٌ، فَيَسْقُفُ عَلَيْهِ الْكِتَابُ، فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ" (۴)

(۱) جامع البيان: ۵۶۵/۲۱ سورة الطور: ۴.

(۲) فتح الباری: ۳۰۸/۶ وکنز المتواری: ۱۴۵-۱۴۴ وعمدة القاری: ۱۲۹/۱۵ وإرشاد الساری: ۲۶۵/۵.

(۳) عمدة القاری: ۱۲۲/۱۵.

(۴) قوله: قال عبدالله: الحديث رواه البخاری فی القدر باب فی القدر رقم: ۵۹۴ وعن الأنبياء باب خلق آدم وذريته رقم: ۲۳۳۲ وفي التوحيد باب «وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِأُولَئِكَ أَلَّا تُشْرِكُوا» رقم: ۷۴۵۴ ومسلم رقم: ۶۷۲۴-۶۷۲۳ وفي القدر باب كيفية خلق آدمي فی بطن أمه. وأبو داود رقم: ۴۷۰۸ وفي سننه باب فی القدر والترمذی باب ما جاء أن الأعمال بالخواتيم رقم: ۲۱۲۸ وابن ماجه فی المقدمة باب فی القدر رقم: ۶۴

تراجم رجال

الحسن بن الربیع دا ابو علی الحسن بن الربیع بن سلیمان بجلی قسری کوفی رحمہ اللہ دی ^(۱) لریکر او بایرس کار به نی کولو په دی وجه ورته خشاب او بورانی ونیلی شی ^(۲)

دی د انسه حدیث نه ابواسحاق قزازی، عبدالله بن ادریس، عبدالله بن مبارک، حماد بن زید، ابو الاحوص، ابو عوانه، مهدی بن میمون، عبدالواحد بن زیاد، قیس بن الربیع او حارث بن عییند رحمهم الله وغیره نه حدیث روایت کوی ددوی نه حضرات شیخین ابوداود، عمرو بن منصور سانی، محمد بن یحیی بن کثیر حرانی، ابو حاتم، ابوزرعه، عباس دوری، حنبل بن اسحاق، یعقوب بن سفیان فارسی، علی بن عبدالعزیز بغوی اسماعیل بن عبدالله سمویه، ابو عمران بن ابی شریه رحمهم الله نه علاوه یوه لویه ډله حدیث روایت کوی ^(۳)

امام عجلې رحمہ اللہ فرمائی «کان بهم البواری، کوفی، ثقة، رجل صالح، متعب» ^(۴) ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی «کان من أوثق أصحاب ابن ادریس» ^(۵) نور فرمائی: «الحسن بن الربیع ثقة، وکنت احب أنه مکسور العنق، لانهائه، حتی قبل لی: إنه لا یُنظر إلى السماء» ^(۶) یعنی حسن ثقة دی مابه همیشه دهغه ښکته شوی ست (ښکته شوی سر) کتلو سره دا کنترول چه ده ست مات دی. بیا ماته اوخود لې شو چه په اصل کښې هغه د آسمان طرف ته نه گوری عبدالرحمن بن یوسف بن خراش رحمہ اللہ فرمائی «کوفی ثقة» ^(۷) حافظ ذهبی رحمہ اللہ فرمائی «الإمام الحافظ الحجة العابد.....، وکان من العلماء العالمین» ^(۸) امام ابن حبان رحمہ اللہ د هغوی ذکر کتاب الثقات کښې کړې دي او لیکلی دی چه حضرت عبدالله بن مبارک رحمہ اللہ هغه پخپله په خپلو لاسونو باندې په فیر کښې ورکړ کړې دي اوخپل کړې وو. دا د هغوی ډیر نیزیدي شاگرد وو. ^(۹) امام بخاری فرمائی چه ۲۲۰ هجری کښې دهغوی انتقال شوی. خو ابن سعد رحمہ اللہ نی وفات په رمضان ۲۲۱ هجری کښې ښائی ^(۱۰) دي د انسه سته راوی دي. تولو ده نه روایت کړې دي. رحمه الله تعالى رحمة واسعة ^(۱۱)

ابوالاحوص دا سلام بن سلیم حنفی مولی بنی حنیفه کوفی رحمہ اللہ دی ^(۱۲)

^(۱) تهذيب الكمال: ۱۴۸/۶-۱۴۷ و تهذيب ابن حجر: ۲۷۸/۲ و سير اعلام النبلاء: ۳۹۹/۱۰.

^(۲) تهذيب الكمال: ۱۴۸/۶ و تهذيب ابن حجر: ۲۷۸/۲ و سير اعلام النبلاء: ۴۰۰/۱۰.

^(۳) د شيخ اوتلامذه د تفصيل دپاره اوگورنی تهذيب الكمال: ۱۴۸-۱۵۰/۶.

^(۴) تهذيب الكمال: ۱۵۰/۶ و تهذيب ابن حجر: ۲۷۸/۲.

^(۵) حواه بالا والجرح والتعديل: رقم الترجمة: ۴۴.

^(۶) الجرح والتعديل: رقم الترجمة: ۴۴ و تعليقات تهذيب الكمال: ۱۵۰/۶ و تهذيب التهذيب: ۲۷۸/۲.

^(۷) تهذيب: نكاح: ۱۴۸/۶ تاريخ بغداد: ۳۰۸/۷.

^(۸) سير اعلام النبلاء: ۴۰۰/۱۰-۳۹۹.

^(۹) الثقات لابن حبان: ۱۷۲/۸ و تهذيب ابن حجر: ۲۷۸/۲.

^(۱۰) حواه جات بالا و تاريخ البخاري الكبير: رقم الترجمة: ۲۵۱۶ و طبقات ابن سعد: ۴۰۹/۶ و تهذيب الكمال: ۱۵۱/۶.

^(۱۱) تهذيب الكمال: ۱۵۱/۶.

^(۱۲) ددوی د خالود دپاره اوگورنی کتاب الأذان باب الثقات فی الصلاة.

اعمش: دا سليمان بن مهران الکاهلی المعروف بالاعمش رحمته الله دي. ددوی حالات کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم کنبی تیرشوی دی ^(۱)

زید بن وهب: دا زید بن وهب ابوسليمان همدانی کوفی رحمته الله دي ^(۲)

عبدالله: دا مشهور صحابی حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه دي. ددوی تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم په ذیل کنبی بیان کړې شوی دی ^(۳)

ترجمة الباب سره د حديث مناسبت: ددې حديث دترجمة الباب سره مناسبت په دې جمله سره دي «ثم يبعث الله ملكا فيؤمر بأربع كلمات.....» چه په حديث کنبی دهغه فرینتي ذکر دي چه دخلقو په تقدیرونو لیکلو باندې مامور ده ^(۴) په دې سره د فرینتو وجود ثابتیږي. ددې حديث تفصیلی شرح به ان شاء الله کتاب القدر کنبی راځي ^(۵)

د باب دریم حديث د حضرت ابوهريره رضي الله عنه دي.

الحديث الثالث

[۳۰۷۷] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَامٍ، أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جُرَيْجٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي مُوسَى بْنُ عُقْبَةَ، عَنْ نَافِعٍ، قَالَ: قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَتَابَعَهُ أَبُو عَاصِمٍ، عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي مُوسَى بْنُ عُقْبَةَ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ الْعَبْدَ نَادَى جِبْرِيلُ: إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ فَلَانًا فَأُحِبُّهُ، فَيُنَادِي جِبْرِيلُ فِي أَهْلِ السَّمَاءِ: إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ فَلَانًا فَأُحِبُّهُ، فَيُحِبُّهُ أَهْلُ السَّمَاءِ، ثُمَّ يُوَضَّعُ لَهُ الْقَبُولُ فِي الْأَرْضِ" ^(۱) [۷۰، ۴۷، ۵۶۹۳]

تراجم رجال

محمد بن سلام: دا محمد بن سلام بيکندي رحمته الله دي. ددوی تذکره کتاب الإيمان باب قول النبي صلى الله عليه وسلم: أنا أعلمكم بالله..... کنبی تیره شوې ده ^(۲)

مخلد: دامخلد بن يزيد الحرائي القرشي رحمته الله دي ^(۳)

^(۱) کشف الباری: ۲۵۱/۲.

^(۲) ددوی دحالات دپاره اوگورنی کتاب مواقيت الصلاة باب الإبراد بالنظر فی شدة الحر.

^(۳) کشف الباری: ۲۵۷/۲.

^(۴) عمدة القاری: ۱۲۹/۱۵ وفتح الباری: ۳۰۹/۶.

^(۵) صحيح البخاری کتاب القدر باب فی القدر رقم: ۶۵۹۴

^(۶) قوله: قال ابوهريرة: الحديث، رواه البخاری فی التوحيد باب كلام الرب مع جبرائيل ونداء الله الملائكة رقم: ۷۴۸۵ وفی الأدب باب المقة فی الله تعالى رقم: ۴۰ - عومسلم رقم: ۶۷۰۷-۶۷۰۵ فی البر والصلة باب إذا أحب الله عباده إلى عباده،

والترمذی فی التفسير باب ومن سورة مريم..... رقم: ۳۱۶۱.

^(۷) کشف الباری: ۹۳/۲.

ابن جریر دا ابوالولید عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریر اموی رحمہ اللہ دی۔ ددوی تذکرہ کتاب المحض باب غسل الخائف رأس زوجها.... کنبی تیرہ شوہر ده۔^(۱)

موسیٰ بن عقبہ: دا امام مغازی حضرت موسیٰ بن عقبہ اسدی مدنی رحمہ اللہ دی۔ ددوی حالات کتاب الوضوء باب إسباغ الوضوء لاتدی تیرشوی دی^(۲)

نافع: دا مشہور تابعی محدث حضرت نافع مولى ابن عمر رحمہ اللہ دی۔ ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب ذکر العلم والفتیاء فی المسجد پہ ذیل کنبی راغلی دی^(۳)

ابوہریرہ: د مشہور صحابی حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ حالات کتاب ایمان باب أمور ایمان لاتدی تیرشوی دی^(۴)۔ ددی حدیث شرح کتاب الادب کنبی راغلی ده^(۵)

قوله: «وتابعه أبو عاصم عن ابن جریر...» امام بخاری رحمہ اللہ دا حدیث دلتہ پہ دوو طرق سرہ

ذکر کری دی۔ یوموصول بل معلق: «وتابعه أبو عاصم عن ابن جریر» سرہ معلق روایت شروع کی۔ دی نہ ورائدی موصول روایت دی۔ امام بخاری رحمہ اللہ د موصول پہ خانی دلتہ دمعلق روایت الفاظ ذکر کری دی۔ او معلق روایت موصول امام رحمہ اللہ پہ کتاب الادب کنبی ذکر کری دی^(۶)

دا پہ دغہ مقاماتو کنبی یومقام دی چرتہ چہ امام بخاری رحمہ اللہ د خپل شیخ پہ واسطہ سرہ معلق روایت نقل کری دی خککہ چہ ابو عاصم رحمہ اللہ دغہ شیخ دی لیکن ددی باوجود د واسطی سرہ دغہ نہ معلق روایت کوی^(۷)

ترجمة الباب سرہ مناسبت: ددی حدیث ترجمة الباب سرہ مطابقت پہ دی جملہ کنبی دی: «إذا أحب الله العبد نادى جبریل» الله تعالى حضرت جبرائیل عليه السلام ته آواز ورکوی^(۸)۔ دباب خلورم حدیث د حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا نہ دی۔

الحديث الرابع

[۲۰۳۸]- حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ، حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي مَرْيَمَ، أَخْبَرَنَا اللَّيْثُ، حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي جَعْفَرٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ عُرْوَةَ بْنِ الزُّبَيْرِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، زَوْجِ النَّبِيِّ ﷺ، أَنَّهَا سَمِعَتْ

(۱) ددوی دحالاتذہارہ اوگورنی کتاب الاذان باب ماجاء فی الترم.

(۲) کشف الباری کتاب الحیض: ۲۰۴.

(۳) کشف الباری: ۱۷۷/۵.

(۴) کشف الباری: ۶۵۱/۴.

(۵) کشف الباری: ۶۵۹/۱.

(۶) کشف الباری کتاب الادب: ۴۱۶-۴۱۴ باب المقہ من الله.

(۷) صحیح البخاری کتاب الادب باب المقہ من الله رقم: ۶۰۴۰.

(۸) فتح الباری: ۳۰۹/۶ و عمدة القاری: ۱۳۰/۱۵.

(۹) حوالہ جات بالا.

رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «إِنَّ الْمَلَائِكَةَ تَنْزِلُ فِي الْعَنَابِ: وَهُوَ السَّعَابُ، فَتَذْكُرُ الْأَمْرَ قُبْضَى فِي السَّمَاءِ، فَتُشِيرُ الشَّيَاطِينُ النَّعْمَ فَتَنَمَعُهُ، فَتُوجِبُهُ إِلَى الْكُفَّانِ، فَيَكْذِبُونَ مَعَهَا إِنَّهُ كَذَابٌ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ» [۳۱۱۱]، وانظر [۵۱۲۹] (۱)

تراجم رجال

محمد دې محمدنه څوک مراد دې؟ ددې حديث د سند په شروع کښې چه دا کوم محمد غير منسوب راغلې دې، دې نه څوک مراد دې؟ په دې کښې د شراح اختلاف دې. ① ابو مسعود غسانی جیانی رضی الله عنه وينا دا د چه دې نه مراد مشهور محدث امام محمد بن یحیی ذهلی رضی الله عنه دې. ② د بخاری شریف مشهور ناسخ ابوذر د دې حديث نقل کولونه پس لیکي: «محمد هذا هو البخاری» د حافظ رضی الله عنه راټي: حافظ ابن حجر رضی الله عنه دا دویم احتمال راجح گرځولو سره فرمایلي دي چه اسماعيلي رضی الله عنه او ابونعیم رضی الله عنه دواړو ته دا حديث د امام بخاری رضی الله عنه د روايت نه بغیر نه دې ملاؤ شوې هم په دې وجه دواړو دا حديث هم دهغه نه نقل کړې گڼي د امام بخاری رضی الله عنه د روايت نه علاوه که د بل چا نه روايت نقل وي نو دهغه پورې رسيدل ددې دواړو حضراتو دپاره گرانه نه وه (۲)

د علامه عینی رضی الله عنه راټي او راجح قول: خو علامه عینی رضی الله عنه اولنې احتمال راجح گرځولي دي. زمونږ په خیال هم د محمد رضی الله عنه نه امام ذهلی دې. د علامه عینی رضی الله عنه موقف صحیح او مضبوط معلومیري دهغوی وينا داده چه امام اسماعيلي او حافظ ابونعیم ته که چېرې دا روايت د بل خانی نه ملاؤ شوې وي نو په دې سره دا لزوم نه راځي چه ددې نه هم بخاری رضی الله عنه مراد دې. دا ښکاره شان خبره ده ځکه چه دامام بخاری رضی الله عنه اعدادت چرته هم نه دې پاتې چه هغه د خپل شیخ نه وړاندې خپل نوم ذکر کړي اوداسې اووانی حدیثا محمد «بیا سړې د خپل خان باره کښې داسې څنگه ونیلي شی چه حدیثا محمد؟» دي نه علاوه د صحیح بخاری په رجال کښې محمد بن یحیی بن عبدالله بن خالد بن فارس ابو عبدالله ذهلی رضی الله عنه هم دې. امام بخاری رضی الله عنه تقریبا په دیرش مقاماتو باندې دهغه نه روايت کړې دي اوچرته ئې هم د نوم داسې تصریح نه ده کړې. «حدیثا محمد بن یحیی الذهلي» بلکه کله صرف حدیثا محمد وانې اوکله محمد بن عبدالله چه د نیکه طرف ته نسبت کوی اوکله د قرنيکه ورنیکه طرف ته منسوب کولوسره «حدیثا محمد بن خالد» وانې. (۳)

د مذکوره صنیع وجه: اوس په قدرتی توگه دا سوال پیداشو چه حضرت مصنف رضی الله عنه داسې ولې کوی؟ نو ددې وجه معروف ده د امام بخاری رضی الله عنه په حالاتو کښې تاسو لوستلي دي چه کوم وخت هغوی په ۲۵۰ هجري کښې نیشاپور ته تشریف اورلې وو نو په مسئله خلق قرآن باندې دهغوی خپل استاذ محمد بن یحیی ذهلی رضی الله عنه سره ئې اختلاف شوې وو حضرت مصنف رضی الله عنه دهغوی نه د حديث سماع

(۱) قوله: عن عائشة رضي الله عنها: الحديث. رواء البخاری فی الطب باب الکھانة رقم: ۵۷۴۲ وفی الادب باب قول الرجل للشيء: ليس بشيء. رقم: ۲۱۳۲ وفی التوحيد باب قراءة الفاجر والمنافق وأصواتهم رقم: ۷۵۶۱ وفی بدء الخلق باب صفة إبليس وجنوده رقم: ۲۲۸۸ ورسلم فی السلام باب تعريم الکھانة وإتيان الکهان رقم: ۵۸۱۸-۵۸۱۶.

(۲) فتح الباری: ۳۰۹/۶، إرشاد الساری: ۲۶۸/۵.

(۳) تهذيب الکمال: ۲۶۲/۲۶ رقم الترجمة: ۵۶۸۶.

اول کړې وه اود هغوی شیخ وو نودهغوی د روایاتو بیانولو سلسله خوجاری وه مگر د نوم تصریح کول ئی پریخودل. (۱) دعلامه عینی رحمته الله علیه د موقف تائید ددې خبرې نه هم کیږي چه د حدیث په سند کښې بل شیخ ابن ابی مریم رحمته الله علیه یعنی سعید بن الحکم رحمته الله علیه دې. دهغوی نه امام بخاری رحمته الله علیه په خپل کتاب کښې تعلیقا روایت خو نقل کړې دې مگر مسنداً او موصولاً روایت نه دې کړې (۲) ددې نه هم دغه معلومېږي چه دمحمدنه مراد ذهلی دې نه چه بخاری والله اعلم، وعلمه اتم واحکم اللیث: دا مشهور امام لیث بن سعد فهمی رحمته الله علیه دې. ددوی مختصر ذکر بدء الوحی دریم حدیث کښې راغلې دې. (۳)

ابن ابی جعفر: دا عبیدالله بن ابی جعفر یسار قرشی رحمته الله علیه دې.

محمد بن عبد الرحمن: دامحمد بن عبد الرحمن بن نوفل بن اسود یتیم عروه رحمته الله علیه دې. (۴)

عروة بن الزبیر: دا حضرت عروه بن زبیر بن عوام قرشی مدنی رحمته الله علیه دې. د دوی اجمالی حالات بدء،

الوحی او تفصیلی حالات کتاب الإیمان باب أحب الدین إلى الله أدومه لاتدې تیرشوی دی. (۵)

عائشه رضی الله عنها: دام المؤمنین عائشه صدیقه رضی الله عنها حالات بدء، الوحی دویم حدیث لاتدې تیرشوی دی. (۶)

دسند خصوصیت: ددې سند یوخصوصیت دادې چه ددې دنصف اول رجال بصری دی اود نصف ثانی

رجال مدنی دی. یعنی محمد بن عبد الرحمن، عروه او حضرت عائشه رضی الله عنها دا دریواړه مدنی دی. (۷)

تنبییه: دا حدیث وړاندې مخ ته باب صفة ابلیس کښې هم راخی. ددې حدیث تفصیلی شرح کتاب

الطب او کتاب الأدب کښې راغلې ده. (۸)

د باب پنځم حدیث د حضرت ابوهریره رضی الله عنه دې.

الحديث الخامس

[۳۰۹]- حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ، حَدَّثَنَا إِبرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ شِهَابٍ، عَنْ أَبِي سَكَنَةَ وَالْأَعْرَبِيِّ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ [ص: ۳]: «إِذَا كَانَ يَوْمُ الْجُمُعَةِ، كَانَ عَلَى كُلِّ بَابٍ مِنْ أَبْوَابِ الْمَسْجِدِ الْمَلَائِكَةُ، يَكْتُبُونَ الْأَوَّلَ فَأَوَّلَ، فَإِذَا جَلَسَ الْإِمَامُ طَوَّأَ الصُّحُفَ، وَجَاءُوا يَسْتَمِعُونَ الدِّكْرَ»- [۱۸۴۱] (۱)

(۱) عمدة القاری: ۱۳۲-۱۳۳/۱۵ ذواقعی د تفصیل دپاره اوگورنی: کشف الباری: ۱۴۷/۱.

(۲) تهذیب الکمال: ۳۹۳/۱۰ رقم الترجمة: ۲۲۳۵.

(۳) کشف الباری: ۳۲۴/۱.

(۴) د دواړو بزرگانود تذکره دپره اوگورنی کتاب الفل باب الجنب يتوضا.....

(۵) کشف الباری: ۴۳۶/۲.

(۶) کشف الباری: ۲۹۱/۱.

(۷) عمدة القاری: ۱۳۳/۱۵ فتح الباری: ۳۰۹/۶.

(۸) کشف الباری کتاب الطب: ۹۶-۹۴ کتاب الادب: ۶۳۶-۶۳۵ نور اوگورنی التوضیح: ۲۱۲-۲۱۳/۱۹.

(۹) قوله: عن أبي هريرة رضى الله عنه: الحديث، مترجيحه كتاب الجمعة باب الاستماع إلى الخطبة.

تراجم رجال

احمد بن یونس: دا احمد بن عبدالله بن یونس یربوعی رحمہ اللہ دې. ددوی حالات کتاب الإيمان باب من قال: إن الإيمان هو العمل لاتدې تیرشوی دی. ^(۱)
 ابراهیم بن سعد: دا ابراهیم بن سعد بن ابراهیم زهری مدنی رحمہ اللہ دې. ددوی حالات کتاب الإيمان باب من کره أن يعود..... کښې تیرشوی دی. ^(۲)
 ابن شهاب: دا مشهور محدث محمد بن مسلم ابن شهاب زهری رحمہ اللہ دې. ددوی مختصر ذکر بدو الوحي دریم حدیث کښې تیر شوی دې. ^(۳)
 ابی سلمه: دا مشهور تابعی حضرت ابوسلمه بن عبد الرحمن بن عوف مدنی رحمہ اللہ دې. ددوی تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب صور مضان احسان ایمان کښې راغلی دی. ^(۴)
 الاغر: دا ابو عبدالله سلمان جهنی مدنی رحمہ اللہ دې. ^(۵)
 ابوهریره: دا مشهور صحابی رسول حضرت ابوهریره رحمہ اللہ دې. ددوی حالات کتاب الإيمان باب امور الإيمان کښې تیرشوی دی. ^(۶)
 ترجمه الباب سورہ مناسبت: ددې دواړو احادیثو ترجمه الباب سره مطابقت لفظ الملائكة کښې دې. ^(۷)
 د باب شپږم حدیث هم د حضرت ابوهریره رحمہ اللہ دې.

الحديث السادس

[۳۰۴] - حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، قَالَ: مَرَّ عُمَرُ فِي الْمَسْجِدِ وَحَسَّانٌ يُلْحِدُ فَقَالَ: كُنْتُ أُنْشِدُ فِيهِ، وَفِيهِ مَنْ هُوَ خَيْرُ مِنْكَ، ثُمَّ انْتَفَتَ إِلَى أَبِي هُرَيْرَةَ، فَقَالَ: أَنْشُدْكَ بِاللَّهِ، أَسَمِعْتَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «أَجِبْ عَنِّي، اللَّهُمَّ أَتَيْتُهُ بِرُوحِ الْقُدِّيسِ؟» قَالَ: نَعَمْ. [۴۴۲] ^(۸)

^(۱) کشف الباری: ۱۵۹/۲.

^(۲) کشف الباری: ۱۲۰/۲.

^(۳) کشف الباری کتاب الفسل: ۱۹۴.

^(۴) کشف الباری: ۳۲۳/۲.

^(۵) ددوی حالاتو ډاډاره او گورنی کتاب الجمعة باب الاستماع إلى الخطبة.....

^(۶) کشف الباری: ۵۹/۱ د حدیث کتاب الجمعة کښې تیر شوي دې صحیح البخاری کتاب الجمعة باب الاستماع إلى الخطبة.

^(۷) عدة القاری: ۱۳۳/۱۵.

^(۸) قوله: عن سعيد بن المسيب: الحديث مر تخريجہ کتاب الصلاة باب الشعر فی المسجد.

توجه: حضرت سعید بن مسیب رضی اللہ عنہ فرمائی کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ مسجد نبوی سرہ تیریدو پہ داسی حال کنبی کہ حضرت حسان رضی اللہ عنہ اشعار لوستل. وئی فرمانیل ما به هغه وخت هم دا شعر لوستلو کله به چه تا (عمر) نه بهتر (نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم) موجود وو. بیا هغه دحضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ طرف ته متوجه شو او هغه ته ئی د الله تعالی قسم ورکولو سره معلومه کړه چه آیا تا نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم فرمانیلوسره اوریدلې وو چه (ای حسان) زما د طرف نه (ددغه مشرکانو د فضول وینا) جواب ورکړه، ای الله په روح القدس سره د حضرت حسان امداد اوکړه؟ حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ په جواب کنبی اووئیل اوجی ددی حدیث شرح کتاب الصلاة کنبی تیره شوې ده (۱)

تراجم رجال

علی بن عبدالله: دامشهور محدث علی بن عبدالله المدینی رضی اللہ عنہ د دوی تذکره کتاب العلم باب الفهم فی العلم لاندې بیان کړې شوی دی. (۲)
سفیان: دا سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ د دوی مختصر حالات بدء الوحي کنبی او تفصیلی حالات کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا... کنبی تیر شوی دی. (۳)
الزهري: دا مشهور محدث محمد بن مسلم ابن شهاب زهري رضی اللہ عنہ د دوی مختصر ذکر بدء الوحي دریم حدیث لاندې راغلی دی. (۴)
سعید بن مسیب: دا سعید بن مسیب بن حزن قرشی مخزومی رضی اللہ عنہ د دوی حالات کتاب الإيمان باب من قال: إن الإيمان هو العمل لاندې تیر شوی دی. (۵)
د باب اووم حدیث د حضرت براء بن عازب رضی اللہ عنہ دی.

الحديث السابع

[۳۰۳]- حَدَّثَنَا حُصَيْنُ بْنُ عُمَرَ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ عَبْدِ بْنِ ثَابِتٍ، عَنِ الزُّبَيْرِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِحَسَّانَ: «أَهْجُمُ - أَوْهَاجِي وَمُجِيرِيلُ مَعَكَ» (۱) [۵۸۰۱، ۳۸۹۷]

(۱) صحيح البخارى كتاب الصلاة باب الشعر فى المسجد رقم: ۴۵۳.

(۲) كشف البارى: ۲۲۴/۳.

(۳) كشف البارى: ۱/۲۳۸ الحديث الأول: ۱۰۲/۳.

(۴) كشف البارى: ۱/۲۲۶.

(۵) كشف البارى: ۲/۱۵۹.

(۶) قوله: عن البراء رضى الله عنه: الحديث رواه البخارى فى المغازى باب مرجع النبی صلى الله عليه وسلم من الأحزاب رقم: ۴۱۲۴-۴۱۲۵ وفى الأدب باب هجاء المشركين رقم: ۱۵۳ عوسلم فى كتاب فضائل الصعابة باب فضائل حسان بن ثابت رضى الله عنه ۶۳۴۶-۶۳۴۵

تراجم رجال

حفص بن عمر: داحفص بن عمر الحوصی رضی اللہ عنہ دی. (۱)
 شعبہ: دا امیر المؤمنین فی الحدیث شعبہ بن حجاج عتکی بصری دی. ددوی تفصیلی حالات کتاب
 ایمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانہ ویدہ لاندی تیر شوی دی. (۲)
 عدی بن ثابت: دا مشہور تابعی حضرت عدی بن ثابت انصاری کوفی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ کتاب
 ایمان باب ماجاء ان الأعمال بالنية والحسنة لاندی راغلی دی. (۳)
 البراء بن عازب: دا مشہور صحابی رسول حضرت براء بن عازب رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ کتاب ایمان
 باب الصلوة من ایمان لاندی راغلی دی. (۴) ددی حدیث مختصر شرح کتاب الادب کنہی راغلی دی. (۵)
 ترجمۃ الباب سرہ مناسبت: ددی دواو احادیث ترجمۃ الباب سرہ مناسبت داسی دی چہ دحضرت
 ابوہریرہ رضی اللہ عنہ پہ حدیث کنہی «اللهم ابدہ بروح القدس» معاً حدیث براء بن عازب رضی اللہ عنہ ذکر کولو سرہ د
 روح القدس تعیین اوکری شو چہ دروح القدس نہ مراد حضرت جبرائیل علیہ السلام دی. (۶)
 یوہ اہم فائدہ: دحدیث باب دا الفاظ «عن البراء رضي الله عنه قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم، نه
 معلومیری چہ دا حدیث دحضرت براء بن عازب مسند دی مگر داسی نہ دی. ہم دغہ حدیث امام
 نسائی رحمہ اللہ ہم «عن ابن زبیر عن سعد» پہ طریق سرہ نقل کری دی. (۷) پہ دی کنہی داخودلی شوی دی
 چہ براء رضی اللہ عنہ د حضرت حسان نہ نقل کوی. واللہ اعلم
 دباب اتم حدیث دحضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ دی

الحديث الثامن

[۳۰۴]- حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا جَرِيرٌ، م حَدَّثَنِي إِسْحَاقُ، أَخْبَرَنَا وَهْبُ بْنُ جَرِيرٍ،
 حَدَّثَنَا أَبِي، قَالَ: سَمِعْتُ مُحَمَّدَ بْنَ هِلَالٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ:
 «كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَى عُبَادٍ سَاطِعِينَ فِي سِكَّةٍ يَتْبَعُهُمْ، زَادَ مُوسَى، مَوْكِبَ جَبْرِيلَ» (۱) [۳۸۹۲]

(۱) ددوی دحالاودہارہ اوگورنی کتاب الرضہ باب ماجاء فی قول الله تعالى ﴿ إِذَا قُضِيَ إِلَيْكَ الْأَمْرُ ﴾

(۲) کشف الباری: ۶۷۸/۱

(۳) کشف الباری: ۷۴۵/۲

(۴) کشف الباری: ۳۷۵/۲

(۵) کشف الباری کتاب الأدب: ۵۷۲ باب هجاء المشرکین

(۶) عمدة القاری: ۱۳۴-۱۳۳/۱۵ فتح الباری: ۳۱۰/۶

(۷) السنن الکبری للنسائی: ۴۹۳/۳ کتاب القضاء باب شهادة الشاعر رقم: ۶۰۲۵

(۸) قوله: عن أنس بن مالك رضي الله عنه: الحديث، انفرد به البخاري وأخرجه أيضاً في المغازي باب مرجع النبي صلى الله عليه

وسلم من الأحزاب..... رقم: ۴۱۱۸ انظر تحفة الأشراف: ۲۱۵/۱ رقم: ۸۲۱

ترجمه: حضرت انس رضی اللہ عنہ فرمائی کہ د بنو غنم پہ کوڅو کښې راوچتيدونکې دورې لکه چه اوس هم وينم. موسی په خپل روايت کښې "موکب جبریل" الفاظ زیاتی بیان کړی دی.

تراجم رجال

اسحاق: دا اسحاق بن ابراهيم بن مخلد بن ابراهيم ابن راهويه مروزی رحمته الله دې

ددوی تذکره کتاب العلم باب فضل من علم وعلم لاندې تیره شوې ده. (۱)

وهب بن جریر: دا وهب بن جریر بن حازم رحمته الله دې. (۲)

ابن: دا اب نه مراد جریر بن حازم رحمته الله دې. (۳)

حمید بن هلال: دا حمید بن هلال بن هبیره عدوی بصری رحمته الله دې. (۴)

انس بن مالک: دا مشهور صحابی خادم رسول حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ دې. ددوی تذکره کتاب

الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه په ذیل کښې راغلې ده. (۵)

دمختلف كلماتو وضاحت: سکه: د سین کسره او کاف مشدده سره کوڅې ته وائی. دمغازی په روایت

کښې (۶) د سکه په ځانۍ ذقاق الفاظ دی چه د زقه جمع ده ددې معنی هم کوڅه ده.

غبار ساطع: اوچت شوې یا الوتلې دورې. د بنو غنم نه د خورج شاخ بنو غنم - بفتح الغین وسکون

النون - بن مالک بن نجار مراد دې. حضرت ابویوب انصاری رضی اللہ عنہ تعلق هم دې قبیلې سره وو. (۷)

علامه کرمانی رحمته الله دلته دا وئیلی دی چه د بنو غنم نه مراد د بنو تغلب یوشاخ دې خو په دې کښې

دهغه نه تسامح شوې دې ځکه چه د کوم وخت په حدیث کښې خبره کیږی په هغه زمانه کښې دا خلق

په مدینه منوره کښې نه وو. (۸)

موکب جبریل: د حضرت جبرائیل عليه السلام شاهانه سورتی. (۹)

زاد موسی: موکب جبریل: دموسی نه ابن اسماعیل تېوڅکی رحمته الله مراد دې.

دمذکوره تعلیق مقصد: دامام بخاری رحمته الله د دې عبارت نه مراد دادې چه هم دغه حدیث په مذکوره

سند سره جریر بن حازم رحمته الله نه موسی بن اسماعیل رحمته الله هم روایت کوی. موسی چه کله روایت کوی نو

په متن کښې موکب جبریل الفاظ زیاتوالې هم ذکر کوی. (۱۰)

(۱) کشف الباری: ۴۲۸/۳.

(۲) د ذوی دخالدوډپاره اوگورتی کتاب الوضوء باب من لم ير الوضوء إلا من.....

(۳) د ذوی دخالدوډپاره اوگورتی کتاب الصلاة باب الغوخة والممر.....

(۴) ذوی دخالدوډپاره اوگورتی کتاب الصلاة باب یرد المصلی.....

(۵) کشف الباری: ۴/۲.

(۶) صحیح البخاری کتاب المغازی باب مرجع النبي صلى الله عليه وسلم..... رقم: ۴۱۱۸.

(۷) فتح الباری: ۳۱۰/۶ عمدة القاری: ۱۳۴/۱۵.

(۸) حواله جات بالا وشرح الکرماني: ۱۳/۰-۱۷.

(۹) فیض الباری: ۱۰۰/۴ إرشاد الساری: ۲۶۹/۵ عمدة القاری: ۱۳۴/۱۵.

(۱۰) عمدة القاری: ۱۳۴/۱۵ فتح الباری: ۳۱۰/۶.

دمذکورہ تعلیق تحریر: د موسیٰ بن اسماعیل رحمہ اللہ ذکرشوی پورتنی تعلیق حضرت مصنف رحمہ اللہ مغازی کنبی موصولاً ذکر کری دی. (۱)

ترجمة الباب سوره مناسبت: ترجمة الباب سره مناسبت په دي معنى باندې دي چه په حديث موصول کنبی د دورو الوزولو وجه ذکر نه وه. تعلیق موسیٰ ذکر کولو سره نسی ددی وجه بیان کره چه د جبرائیل عليه السلام د شاهانه سورلئی تگ سره دورې الوتلې چنانچه د فریشتې ذکر او اثبات دي. (۲)
تنبيه: د حديث باب دوه سندونه دی تحويل هم دي. د اسحاق نه مراد ابن راهويه رحمہ اللہ دي. ابن السکن هم دغه شان بیان کرې دي په کوم چه کلاباذی رحمہ اللہ جزم کرې دي. بل اسماعیلی رحمہ اللہ او ابونعیم رحمہ اللہ هم ددې تصریح کرې ده چه ابن راهويه رحمہ اللہ مراد دي. (۳) د حديث باقی شرح مغازی کنبی راغلي ده. (۴)

د باب نهم حديث د حضرت عائشه صدیقه رضی اللہ عنہا دي.

الحديث التاسع

[۳۳-] حَدَّثَنَا قُرُوقُ، حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُسْرِ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: أَنَّ الْحَارِثَ بْنَ هِشَامٍ سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَيْفَ يَأْتِيكَ الْوَحْيُ؟ قَالَ: «كُلُّ ذَلِكَ يَأْتِينِي الْمَلَكُ أَحْيَانًا فِي مِثْلِ صَلَوةِ الْحَرِيِّ، فَيَقْصِمُ عَنِّي، وَقَدْ وَعَيْتُ مَا قَال، وَهُوَ أَشَدُّ عَلَيَّ، وَيَمَثُلُ لِي الْمَلَكُ أَحْيَانًا رَجُلًا فَيُكَلِّمُنِي، فَأَعِي مَا يَقُولُ» [۲/۲۸۶]

ترجمہ رجال

قُرُوقُ: دا فروه بن ابی مغراء کندي کوفي رحمہ اللہ دي. (۱)
عَلِي بْنُ مَسْهَرٍ: دا علی بن مسهر قرشي رحمہ اللہ دي. ددوی تفصیلی تذکرہ کتاب الحيض باب ماثره الخائض کنبی راغلي ده. (۲)
هشام: دا هشام بن عروه بن زبير بن عوام اسدي رحمہ اللہ دي.

(۱) صحيح البخاري كتاب المغازي باب مرجع النبي صلى الله عليه وسلم رقم: ۱۱۸۸ فتح الباري: ۳۱۰/۶ وعمدة الفاري: ۱۳۴/۱۵ والتوضيح: ۱۹/۱۶ اور ارشاد الساري: ۲۶۹/۵.

(۲) عمدة الفاري: ۱۳۴/۱۵.

(۳) فتح الباري: ۳۱۰/۶ وعمدة الفاري: ۱۳۴/۱۵ والتوضيح: ۱۹/۸۶.

(۴) كشف الباري: كتاب المغازي: ۲۹۹.

(۵) قوله: عائشة رضي الله عنها: الحديث، مترجيجه انظر كشف الباري بدء الوحي: ۲۸۹/۱.

(۶) ددوی د حالو کتلو د پاره او گورنی کتاب الجنائر باب ما جاء في قبر النبي صلى الله عليه وسلم.

(۷) كشف الباري: كتاب الحيض: ۲۴۸.

عروه: دا عروه بن زبیر بن عوام رضی اللہ عنہ دی. ددی دواړو حضراتو تذکره بدء الوحي دویم حدیث کنبی او اجمالی په کتاب الإيمان باب أحب الدين إلى الله آدمه کنبی تفصیلاً تیره شوې ده. (۱)
 عائشة رضي الله عنها حضرت عائشه صديقه رضی اللہ عنہا حالات بدء الوحي دویم حدیث لاندې راغلی دی (۲)
 حضرت عائشه رضی اللہ عنہا ده روایت شوې دا مشهور حدیث په شروع د کتاب بدء الوحي کنبی تیر شوې دي. (۳)
 ترجمه الباب مناسبت: ددی حدیث ترجمه الباب سره مناسبت لفظ الملك کنبی دي چه دوه خل په حدیث کنبی راغلي دي دکوم معنی چه فریتې دي. (۴)
 د باب لسم حدیث حضرت ابوهريره رضی اللہ عنہ دي.

الحديث العاشر

[۳۰۳۲]- حَدَّثَنَا آدَمُ، حَدَّثَنَا شَيْبَانُ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ أَبِي كَثِيرٍ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «مَنْ أَتَقَقَّ نَفْسَيْنِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، دَعَتْهُ خَزَنَةُ الْجَنَّةِ، أَمَى فُلٌ هَلُمَّ»، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: ذَلِكَ الَّذِي لَا تَوَيُّ عَلَيْهِ، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَرْجَوَانُ تَكُونُ مِنْهُمُ». (۵) [۲۶۸۶]

تراجم رجال

ادم: دا ابو الحسن آدم بن ابی ایاس عسقلانی رضی اللہ عنہ دي. ددی مختصر تذکره کتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده کنبی راغلي دي. (۱)
 شيبان: دا ابو معاويه شيبان بن عبد الرحمن نحوی رضی اللہ عنہ دي.
 يحيى بن ابي كثير: دا يحيى بن ابی كثير طانی یمانی رضی اللہ عنہ دي. ددی دواړو بزرگانو تفصیلی تذکره کتاب العلم باب كتابة العلم لاندې راغلي دي.
 ابوسلمه بن عبد الرحمن: دا مشهور تابعی حضرت ابوسلمه بن عبد الرحمن بن عوف مدنی رضی اللہ عنہ دي. ددی مفصل حالات کتاب الإيمان باب صوم رمضان احتساب من الإيمان کنبی راغلي دي. (۲)
 ابوهريره: د مشهور صحابی ابوهريره رضی اللہ عنہ حالات کتاب الإيمان باب أمور الإيمان لاندې تیر شوی دی. (۳)

(۱) كشف الباری: ۲۹۱/۱، ۲۹۶/۲-۳۲۲.

(۲) كشف الباری: ۲۹۱/۱.

(۳) صحيح البخاری حدیث نمبر ۲ كشف الباری: ۲۹۵/۱، ۳۲۱.

(۴) عمدة القاری: ۱۵/۱۳۴.

(۵) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث مترجيحه كتاب الصرم باب الريان للصائمين.

(۶) كشف الباری: ۶۷۸/۱.

(۷) كشف الباری: ۲/۳۲۳.

(۸) كشف الباری: ۱/۶۵۹.

ترجمة الباب سره مناسبت: حضرت ابوهريره رضي الله عنه دا حديث كتاب الجهاد كني تيرشوي دي ^(١) دلته دا دوباره ذكر كولومقصد ددي دا الفاظ دي: «دعته خونة الحجة» د خونة نه مراد فرينتي دي ^(٢) د باب يولسم حديث د حضرت عائشه صديقہ رضي الله عنها دي.

الحديث الحادي عشر

[٣٠٥]- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا هِشَامٌ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ لَهَا: «يَا عَائِشَةُ هَذَا جَبْرِيلُ يَقْرَأُ عَلَيْكَ السَّلَامَ»، فَقَالَتْ: «وَعَلَيْهِ السَّلَامُ وَمِنْهُمُ اللَّهُ وَبَرَكَاتُهُ»، تَرَى مَا لَأَرَى، تُرِيدُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ^(٣) [٣٠٥٧، ٥٨٤٨، ٥٨٩٥، ٥٨٩٨]

تراجم رجال

عبدالله بن محمد: دا عبدالله بن محمد بن عبد الله جعفی رضي الله عنه دي. ددوی حالات کتاب الإيمان باب امور الإيمان کني تيرشوي دي. ^(٤)

هشام: دا هشام بن يوسف صنعاني قاضي يمن رضي الله عنه دي. د دوی تفصيلی تذکره کتاب الحمض باب غسل الحائض راسها... په ضمن کني راغلي ده. ^(٥)

معمر: دا معمر بن راشد ازدي بصري رضي الله عنه دي. ددوی تذکره بدء الوحي او کتاب العلم باب كتابة العلم کني راغلي ده. ^(٦)

الزهري: دا محمد بن مسلم ابن شهاب زهري رضي الله عنه دي. ددوی مختصر تذکره بدء الوحي په دريم حديث کني راغلي ده. ^(٧)

^(١) كشف الباري: كتاب الجهاد باب فضل النفقة في سبيل الله: ٣١٥-٣١٢.

^(٢) فتح الباري: ٣١٠/٦ عمدة القاري: ١٥/١٣٥.

^(٣) قوله: عن عائشة رضي الله عنها: الحديث، أخرجه البخاري. في فضائل الصحابة باب فضل عائشة رقم: ٣٧٦٨ وفي الأدب باب من دعا صاحبه فنقص من اسمه حرفا رقم: ٦٢٠١ وفي الاستيذان باب تسليم الرجال على النساء، والنساء على الرجال رقم: ٦٢٤٩ وباب إذا قال: فلان يقرأ عليك السلام رقم: ٥٢٣٢ ومسلم رقم: ٦٢٦٢-٦٢٥٩ في فضائل الصحابة باب في فضل عائشة رضي الله عنها، وأبو داود في الأدب باب في الرجل يقرأ عليك السلام رقم: ٥٢٣٢ والترمذي في المناقب باب مناقب عائشة رضي الله عنها رقم: ٣٨٧٦ والنسائي في عشرة النساء باب حب الرجل بعض نسائه أكثر من بعض رقم: ٣٩٥٣.

^(٤) كشف الباري: ٦٥٧/١.

^(٥) كشف الباري كتاب الحمض: ٢٠٢.

^(٦) كشف الباري: ٤٦٥/١، ٣٢١/٤.

^(٧) كشف الباري: ٣٢٦/١.

ابوسلمه بن عبدالرحمن: دا مشهور تابعی حضرت ابوسلمه بن عبدالرحمن بن عوف مدنی رضی اللہ عنہ دی۔
د دوی مفصل حالات کتاب ایمان باب صور و مہمان احتسابا من ایمان کتبہ راغلی دی۔^(۱)
عائشہ رضی اللہ عنہا: د حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا حالات بدء الوحی پہ دویم حدیث کتبہ راغلی دی۔^(۲)
ترجمہ الباب سرہ مطابقت: پہ دی حدیث کتبہ چونکہ د حضرت جبرائیل علیہ السلام ذکر دی ہذا جبریل...
چہ ہفہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا تہ سلام عرض کری وو۔ پہ دی وجہ امام بخاری رحمہ اللہ دا د ذکر ملائکہ
لاندی ذکر کری دی۔^(۳) ددی حدیث شرح پہ مختلف مقاماتو کتبہ راغلی دہ۔^(۴)
د باب دولسم حدیث د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما دی۔

الحديث الثاني عشر

۲۰۳۶- حَدَّثَنَا أَبُو نَعِيمٍ، حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ ذَرٍّ، قَالَ: حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ جَعْفَرٍ، حَدَّثَنَا وَكَيْعٌ، عَنْ
عُمَرَ بْنِ ذَرٍّ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ
رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَجَبْرِئِلَ: «أَلَا تَرَوُنَا أَكْثَرِمًا تَرَوُنَا؟» قَالَ: قَتَرْتُ: {وَمَا
تَنَزَّلُ [ص: ۱۳۳]} [أَلَا بِأَمْرِ رَبِّكَ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفُنَا] (*) (الآيَة) (۷۰۱۷، ۴۴۵۴)

تراجم رجال

ابونعیم: دا ابونعیم فضل بن دکین تیمی رحمہ اللہ دی۔ ددوی تفصیلی تذکرہ کتاب ایمان باب فضل من
استبوا الدین لاندی تیرہ شوہ دی۔^(۱)
عمر بن ذر: دا مشہور امام فقیہ محدث عابد و زاہد عمر بن ذر بن عبداللہ بن زرارہ ہمدانی مرہبی
کوفی رحمہ اللہ دی۔^(۲)
دی د خپل پلار ذر بن عبداللہ نہ علاوہ سعید بن جبیر، ابووائل شقیق بن سلمہ، یزید بن امیہ،
مجاہد بن جہر، عمر بن عبدالعزیز، یحییٰ بن جعفر، شہیب ابورصافہ باہلی، عطاء بن ابی رباح او
معاذہ عدویہ رحمہم اللہ وغیرہ نہ د حدیث روایت کوی۔

(۱) کشف الباری: ۲/۲۲۲.

(۲) کشف الباری: ۱/۲۹۱.

(۳) عمدة القاری: ۱۵/۳۳۵.

(۴) کشف الباری کتاب الأدب: ۶۱۹-۶۱۸ کتاب الاستئذان: ۷۲-۷۷.

(۵) مریم: ۶۴.

(۶) قولہ: عن ابن عباس رضی اللہ عنہما: الحدیث، أخرجه البخاری فی التفسیر باب (وَمَا تَنَزَّلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ) رقم: ۷۳۱ وفی التوحید باب
قولہ اللہ تعالیٰ (وَلَقَدْ سَبَّحْتَ لِلْمُتَنَبِّئِينَ) رقم: ۷۴۵۵ والتزمذی فی التفسیر باب ومن سورة مریم رقم: ۳۱۵۸

(۷) کشف الباری: ۲/۶۶۹.

(۸) تہذیب الکمال: ۲۱/۳۳۴ سیر اعلام النبلاء: ۶/۳۸۵ تہذیب التہذیب: ۷/۴۴۴.

ددوی نه د حدیث روایت کونکو کښې ابان بن تغلب، امام اعظم ابوحنیفه (هو اقرانه، ابن عیینہ، یعلی بن عبید، یونس بن بکر، وکیع، عبدالله بن داؤد خریبی عبدالله بن مبارک، اسحاق بن یوسف ازرق، ابونعیم فضل بن دکین، خلاد بن یحیی ابوعاصم ضحاک بن مخلد رحمهم الله وغیره داسې جلیل القدر علما او مشائخ شامل دی.)^(۱)
امام بخاری رحمته الله د علی بن المدینی رحمته الله نه نقل کړی دی چه د عمر بن ذر د مرویات ټول شمیر تقریباً ۳۰ دی.)^(۲)

د یحیی بن سعید قطان رحمته الله نسبي احمد بن محمد رحمته الله فرماني: «قال جدي يحيى بن سعيد: عمر بن ذر ثقة في الحديث ليس ينفي أن يترك حديثه لرأي أخطأ فيه»^(۳)
امام یحیی بن معین رحمته الله فرماني ثقه: (۴) امام نسائي رحمته الله او امام دارقطني رحمته الله هم دهغوی توثیق کړې دي.^(۵) امام عجلي رحمته الله فرماني: «كان ثقة بلغيا، وكان يروي الإرجاء، وكان ليس القول فيه»^(۶) دامام ابو حاتم رحمته الله نه د اړه قسمه اقوال نقل دي. په یو کښې هغه ناقابل احتجاج او مرجحه گرځولي دي خو یو قول دادې: «كان رجلا صالحا، حمله الصدوق»^(۷) امام ابوداؤد رحمته الله فرماني: «كان رأسا في الإرجاء»^(۸) امام یعقوب بن سفیان فسوی رحمته الله فرماني: «كوفي، ثقة، مرجح»^(۹) امام خراش رحمته الله فرماني: «كوفي، صدوق، من خيار الناس، وكان مرجحا»^(۱۰) امام ابن سعد رحمته الله فرماني: «كان ثقة إن شاء الله، كثير الحديث»^(۱۱) امام ابن حبان رحمته الله او امام ابن شاهین رحمته الله دواړو دهغوی ذکر خپل کتاب الثقات کښې کړي دي.^(۱۲)
د عمر بن ذر رحمته الله باره کښې انتمه جرح والتعديل د پورته ذکر شوو اقوالو په رنډا کښې دا خبره معلومه شوه چه هغه ثقه وو خو په هغوی باندې د ارجاء الزام وو چه د مرجحه نه وو اود اهل بدعت نه وو بلکه په قول د ابوداؤد رحمته الله دهغوی په مشرانو کښې وو. ابن سعد په طبقات کښې لیکلی دی چه د عمر بن ذر رحمته الله د مرجح کیدو وجهي نه امام سفیان ثوري رحمته الله او امام حسن بن صالح بن حنی دهغه په جنازه کښې نه وو شریک شوې.^(۱۳) اوس دا داسې الزام اوجرح ده چه د هر قسم راوی د مجروح او متروک

(۱) د شیوخ اوتلامذه تفصیل دپاره او گوړنی تهذیب الکمال: ۳۳۴/۶ رقم الترجمه: ۴۲۳۰.

(۲) تهذیب الکمال: ۳۳۵/۲۱ سیر اعلام النبلاء: ۳۸۶/۶ تهذیب التهذیب: ۴۴۱/۷.

(۳) تهذیب الکمال: ۳۳۵/۲۱ سیر اعلام النبلاء: ۳۸۶/۶ تهذیب التهذیب: ۴۴۱/۷ والجرح والتعديل: رقم الترجمه: ۵۶۵.

(۴) تهذیب الکمال: ۳۳۵/۲۱ سیر اعلام النبلاء: ۳۸۶/۶ تهذیب التهذیب: ۴۴۱/۷ وتاريخ الثوري: ۴۲۸/۲.

(۵) تهذیب الکمال: ۳۳۵/۲۱ سیر اعلام النبلاء: ۳۸۶/۶ تهذیب التهذیب: ۴۴۱/۷.

(۶) حواله جات بالا.

(۷) حواله بالا والجرح والتعديل: رقم: ۵۶۵.

(۸) حواله جات بالا.

(۹) تهذیب الکمال: ۳۳۵/۲۱ سیر اعلام النبلاء: ۳۸۶/۶ تهذیب التهذیب: ۴۴۵/۷.

(۱۰) حواله جات بالا.

(۱۱) طبقات ابن سعد: ۳۶۲/۶.

(۱۲) الثقات لابن حبان: ۱۶۸/۷ والثقات لابن شاهين رقم الترجمه: ۷۰۸.

(۱۳) الطبقات الكبرى لابن سعد: ۳۶۲/۳.

کولو دپاره کافی ده. ددې نه باوجود اکثر انمه د عمر بن ذر رضی الله عنه توثیق کړې دې اود هغه مرویات نې صحیح گرځولې دي. داسې ولې؟

ددې جواب دا دې چه که چرته راوی مبتدع داعی الی بدعة وی اود هغه روایت نه د دغه مبتدع تائید کړې نو دهغه د روایت نه احتجاج صحیح نه دې اوکه چرې داسې راوی ثقه او ضابط وی اود دغه روایت نه دهغه د بدعت تائید نه کړې نو دهغه روایت به قابل قبول وی. حضرت عمر بن ذر رضی الله عنه ثقافت او ضبط بل دهغه تقوی او تفقه متفق علیه او مسلم ده. په دې وجه د هغه روایات اخستلو کښې هیچ حرج نشته دې. (۱) لهندا ددوی باره کښې معتدل ترین رانې هم دغه ده کومه چه د یحیی بن سعید رضی الله عنه چه «لېس یغنی أن یتروک حدیثه لرای اخطأفه» چه د یوې غلطې رانې په اختیارولو سره د هغه مرویات ترک کول مناسبت او صحیح نه دی.

دغه شان علی بن المدینی رضی الله عنه فرماني چه ما حضرت یحیی بن سعید قطان رضی الله عنه ته اوونیل چه عبدالرحمن بن مهدی رضی الله عنه وائی چه زه به دهر هغه محدث نه روایت نه اخلم چه د اهل بدعت لونی او مشر کس وی. نو حضرت سعید مسکې شو او وني فرمائیل چه ته به بیا قتاده رضی الله عنه سره څه کوي؟ د عمر بن ذر رضی الله عنه به څه کوي؟ اود ابن ابی داؤد رضی الله عنه باره کښې دې څه خیال دې؟ دغه شان حضرت یحیی رضی الله عنه د یو جماعت نومونه اوشمیرل کوم چه زه نه ذکر کوم. بیا حضرت یحیی رضی الله عنه اوفرمائیل چه که چرې عبدالرحمن رضی الله عنه ددې قسم محدثیونه روایت نه کوی نو ډیر څه به پریردی او هغه به د ډیرو زیاتو صحیح احادیثو نه محروم پاتې شی. (۲) دهغه د وفات په تاریخ کښې ډیر اقوال دی. چنانچه د قعنب نه ۱۵۰ ابونعیم نه ۱۵۲ او ۱۵۵ محمد بن عبدالله اسدی نه ۱۵۳ اوابوعبید قاسم بن سلام رحمهم الله نه ۱۵۷ هجری اقوال نقل دي خوراج قول د ۱۵۶ هجری دي. دا قول هم د ابونعیم رضی الله عنه نه نقل دې. دهغوی نه دا قول امام احمد رضی الله عنه امام بخاری رضی الله عنه امام تذهبی رضی الله عنه عمر بن علی عثمان بن ابی شیبه رضی الله عنه او یعقوب بن سفیان فسوی رضی الله عنه وغیره نقل کړي دي. حافظ ذهبی رضی الله عنه فرماني «فهذا أصح» (۳) عمر بن ذر رضی الله عنه د انمه خسمه راوی دې. د امام مسلم رضی الله عنه نه علاوه ټولو حضراتو د هغوی مرویات قبول کړي دي خو ابن ماجه رضی الله عنه د سنن په ځانې خپل تفسیر کښې دهغه مرویات درج کړي دي. (۴)

یحیی بن جعفر: دا ابوزکریا یحیی بن جعفر ازدي بخاری رضی الله عنه دې. (۵)
وکیع: دا مشهور امام وکیع بن جراح بن ملیح کوفی رضی الله عنه دې. ددوی تذکره کتاب العلم باب کتابه العلم کښې راغلې ده. (۶)
عمر بن ذر: ددوی تفصیلی تذکره اوس پورته تیره شوه.

(۱) کشف الباری کتاب العلم: ۳۰۵/۳-۳۰۴ وهدی الساری: ۳۸۵.

(۲) تهذیب الکمال: ۳۳۷/۲۱-۳۳۶.

(۳) سیر أعلام النبلاء: ۲۸۸/۶ تهذیب الکمال: ۳۳۹/۲۱ والتاریخ البخاری الضعيف: ۱۲۲/۲ والمعرفة والتاریخ للفقهاء: ۱۴۲/۱ وطبقات ابن سعد: ۳۶۲/۶ ووفیات الأعيان: ۴۴۳/۳.

(۴) سیر أعلام النبلاء: ۲۸۵/۶ تهذیب الکمال: ۳۴۰/۲۱.

(۵) د دوی د حالاتو دپاره اوگورنی کتاب صلاة الخوف باب الصلاة عند مناهضة.....

(۶) کشف الباری: ۲۱۹/۴.

ابیہ: دا ذر بن عبد اللہ ہمدانی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ د دوی حالات کتاب التہم باب التہم هل یفتخر فیہا؟ لاندی تیرشوی دی۔ (۱)

سعید بن جبیر: دا مشہور تابعی بزرگ حضرت سعید بن جبیر کوفی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی مختصر ذکر بدء الوحی کنبی او مفصل تذکرہ کتاب العلم باب العلم فی العلم پہ ضمن کنبی راغلی۔ (۲)
ابن عباس: دا مشہور صحابی حضرت عبد اللہ بن عباس رضی اللہ عنہما دی۔ ددوی اجمالی ذکر بدء الوحی او تفصیلی ذکر کتاب ایمان باب کفران العہد، وکفر.... کنبی تیرشوی دی۔ (۳)
داحدیت ہم امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ دوو سند ونوسرہ نقل کړې دی او امام وکیع بن جراح رحمۃ اللہ علیہ د روایت الفاظ نی ذکر کړی دی۔

مونږ په خپله مرضی نه راخو: د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نه روایت دی چه یوځل رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم حضرت جبرائیل علیہ السلام ته اوونیل چه ته مونږ له زر زر ولې نه راځې دې دپاره چه ملاقاتونه زیات وی؟ په دې باندې آیت مبارک ﴿وَمَا تَنْتَظِرُ إِلَّا ظُورًا﴾ (۴) نازل شو چه مونږ د الله تعالی په حکم سره نازل یو او تاسو علیہم السلام زمونږ په ناوخته راتلو سره دا خیال اونه کړې چه ستاسو پروردگار تاسو هیر کړی شی۔ الله تعالی د هیرې نسیان او غفلت نه منزہ او پاک دی د هغه علم او د هغه قدرت ټول کائناتو باندې محیط دی۔ مونږ د هغه په حکم سره نازل یو په خپله مرضی نه راخو۔ (۵)
کلمہ الالام مخففہ سره عرض، تحضیض او تمنی دپاره وی او مراد ترې نه اظهار مودت او الفت دی۔ ﴿تَنْتَظِرُ﴾ تنزل نه مشتق دی النزول علی مهلة یعنی په مزہ مزہ را کو زیدل خو بیا هم بعض وخت مطلقاً د نزول دپاره هم راځی۔ (۶)
د باب د دیار لسم حدیث راوی هم حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما دی۔

الحديث الثالث عشر

۳۰۴- حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ، قَالَ: حَدَّثَنِي سُلَيْمَانُ، عَنْ يُونُسَ، عَنِ ابْنِ مَهْجَابٍ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ بْنِ مَسْعُودٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «أَفْرَأَيْتَ جُنْدِيْلَ عَلَى حَرْفٍ، فَلَمَّا أَزَلَّ اسْتَزِيدُهُ حَتَّى انْتَهَى إِلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ» (۷) [۱۷۰۵]

(۱) کشف الباری: کتاب التیم: ۱۹۶۔

(۲) کشف الباری: ۴۳۵/۱ الحدیث الرابع: ۴۱۸/۴۔

(۳) کشف الباری: ۴۳۵/۱، ۲۰۵/۲۔

(۴) سورت مریم: ۶۴۔

(۵) معارف القرآن للکاندھلوی بتصرف: ۸۱/۵ عمدة القاری: ۱۳۶/۱۵ ارشاد الساری: ۲۷۱/۵۔

(۶) عمدة القاری: ۱۳۶/۱۵ ارشاد الساری: ۳۷۱/۵ والکونر الجاری: ۱۷۶/۶۔

(۷) قوله: عن ابن عباس رضی اللہ عنہما الحدیث، أخرجه البخاری فی فضائل القرآن باب أنزل القرآن علی سبعة أحرف، رقم:

۴۹۹۱ ومسلم فی الصلاة باب بیان أن القرآن نزل علی سبعة أحرف رقم: ۱۹۰۳-۱۹۰۲۔

تراجم رجال

اسماعيل: دا اسماعيل بن ابی اویس مدنی اصبحی رضی اللہ عنہ دې ددوی تفصیلی حالات کتاب الإیمان باب من کره ان یعود فی الکفر... کنبی تیر شوی دی. (۱)

سليمان: دا سليمان بن بلال تیمی ابو محمد قرشی رضی اللہ عنہ دې ددوی تذکره کتاب الإیمان باب أمور الإیمان کنبی تیره شوې ده. (۲)

ابن شهاب: دا مشهور محدث محمد بن مسلم ابن شهاب زهري رضی اللہ عنہ دې ددې څلورو وارو حضراتو محدثینو مختصر تذکره بدء الوحی دریم حدیث کنبی تیره شوې ده. (۳)

عبيد الله بن عبد الله: دا عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود هذلي رضی اللہ عنہ دې ددوی اجمالی تذکره بدء الوحی او تفصیلی تذکره کتاب العلم باب متى يصح سماع الصغير؟ کنبی تیره شوې ده. (۴)

ابن عباس: دا مشهور صحابی حضرت عبد الله بن عباس رضی اللہ عنہ دې ددوی اجمالی ذکر بدء الوحی او تفصیلی ذکر کتاب الإیمان باب کفران العشر، وکفر... کنبی تیر شوې دې. (۵)

تنبيه: دا حدیث چه د سبعة احرف باره کنبی دې تفصیلی شرح سره فضائل القرآن کنبی تیر شوې دې. (۶)

ترجمة الباب سره مناسبت: د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ ددې دواړو احادیثو ترجمة الباب سره مناسبت بالکل واضح دې چه په دواړو کنبی جلیل القدر فریښتي حضرت جبرائیل عليه السلام ذکر دې. (۷)

د باب خوارسم حدیث هم د ابن عباس رضی اللہ عنہ نه نقل دې.

الحديث الرابع عشر

۳۰۳۸- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مِقَاتٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا يُونُسُ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «أَجْوَدَ النَّاسِ»، وَكَانَ أَجْوَدَ مَا يَكُونُ فِي رَمَضَانَ جِئَنَ يَلْقَاهُ جِبْرِيلُ، وَكَانَ جِبْرِيلُ يَلْقَاهُ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ مِنْ رَمَضَانَ، فَيُدْرِسُهُ الْقُرْآنَ، فَيَكُونُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى

(۱) کشف الباری: ۱۱۳/۲.

(۲) کشف الباری: ۶۵۸/۱.

(۳) کشف الباری: ۲۲۶/۱-۲۲۳.

(۴) کشف الباری: ۴۶۶/۱ الحدیث الخاص: ۳۷۹/۳.

(۵) کشف الباری: ۴۳۵/۱، ۲۰۵/۲.

(۶) کشف الباری فضائل القرآن: ۶۰-۵۰.

(۷) عمدة القاری: ۱۳۵-۱۳۶/۱۵.

اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ يَلْقَاهُ جِبْرِيلُ أَجْوَدُ بِالْقُرْآنِ مِنَ الرِّبْعِ الْمَوْسِلَةِ»
وَعَنْ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا مَعْمَرٌ بِهَذَا الْإِسْنَادِ ثَمُوهٗ، (۱) [۳۴۲۶، ۶، ۱۷۱۲]

تراجم رجال

محمد بن مقاتل: دا محمد بن مقاتل المروزی الکیسانی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی تذکرہ کتاب العلم باب ما یذکر فی المناولة و کتاب اهل العلم..... (لاندی تیرہ شوی دہ) (۲)

عبدالله: دا مشہور محدث عبد اللہ بن مبارک مروزی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی حالات بدء الوحی پنجم حدیث کنبی تیر شوی دی (۳)

یونس: دا یونس بن یزید ایلی قرشی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی اجمالی تذکرہ بدء الوحی او مفضل کتاب العلم باب من یرد اللہ بہ خیرا یقفہ..... (لاندی تیرہ شوی دہ) (۴)

د سند د نور رواۃ د پارہ سابقہ سند او گوئی۔ حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما دا حدیث بدء الوحی کنبی تیر شوی دی۔ ہلتہ پہ دی باندی تفصیلی خبرہ شوی دہ (۵)
وعن عبد الله قال: حدثنا معمر بهذا الإسناد ثموه:

د عبارات وضاحت: د عبد اللہ نہ مراد ابن المبارک مروزی حنظلی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ هذا الإسناد نہ مراد پورتنی سند دی چہ دا روایت معمر ہم سابقہ سند سرہ موصول دی۔ لکہ حضرت عبد اللہ ابن مبارک رحمۃ اللہ علیہ پہ دی کنبی دخیلو دوارو شیوخو یونس رحمۃ اللہ علیہ او معمر رحمۃ اللہ علیہ روایات جدا جدا بیانول غواری۔ حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ تغلیق کنبی فرمائی چہ حدیث د معمر پہ حدیث د یونس باندی معطوف دی۔ دا دوارہ حدیث پہ یو خانی حسن بن سفیان رحمۃ اللہ علیہ پہ خیل روایت کنبی «حسان بن موسیٰ عن عبد اللہ عن معمر و یونس معا» پہ طریق زہری نہ موصول نقل کری دی۔ ابو نعیم رحمۃ اللہ علیہ ہم پہ مستخرج کنبی ددی تخریج کری دی (۶)

ترجمۃ الباب سورہ مناسبت: د حدیث ترجمۃ الباب سرہ مطابقت لفظ جبریل کنبی دی (۷)

دودی ابوہریرۃ وفاطیۃ رضی اللہ عنہما عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم: أن جبریل کان یعارضہ القرآن۔
د دوارو تعلیقات تخریج: حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ مؤلف رحمۃ اللہ علیہ فضائل القرآن کنبی موصول ذکر کری دی (۸) اود حضرت فاطمہ رضی اللہ عنہا روایت کتاب المناقب کنبی موصول ذکر کری دی (۹)

(۱) قولہ: عن ابن عباس رضی اللہ عنہما الحدیث، مرتخریجہ کشف الباری: الوحی: ۱/۴۶۱.

(۲) کشف الباری: ۳/۲۰۶.

(۳) کشف الباری: ۱/۴۶۲.

(۴) کشف الباری: ۱/۴۶۳، ۳/۲۸۲.

(۵) کشف الباری: ۱/۴۷۴-۴۶۶.

(۶) فتح الباری: ۳/۱۱۶ عمدة القاری: ۱۵/۱۳۶ تفلیق التعلیق: ۳/۴۹۶.

(۷) عمدة القاری: ۱۵/۱۳۶.

(۸) صحیح البخاری کتاب فضائل القرآن باب کان جبریل یعرض..... رقم: ۴۹۹۸.

(۹) صحیح البخاری کتاب المناقب باب علامات النبوة فی الاسلام رقم: ۳۶۲۴-۳۶۲۳.

دودارو تعلیقاتو ترجمه الباب سره مناسبت: ددې دواړو تعلیقاتو ترجمه سره مناسبت بالکل واضح دې. دحضرت جبرائیل علیه السلام ذکر په دواړو کښې موجود دې چه رئیس الملائک دې. د باب پنځلسم حدیث دحضرت ابوسعود بدری علیه السلام دې.

الحديث الخامس عشر

۳-۴۹- حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ، حَدَّثَنَا لَيْثٌ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ أَنَّ عُمَرَ بْنَ عَبْدِ الْعَزِيزِ أَخْرَجَ الْعَصْرَ شَيْئًا، فَقَالَ لَهُ عُرْوَةُ: أَمَا إِنَّ جَبْرِيلَ قَدْ نَزَلَ فَصَلَّى أَمَامَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ عُمَرُ: أَعَلَمْ مَا تَقُولُ يَا عُرْوَةُ قَالَ: سَمِعْتُ بَشِيرَ بْنَ أَبِي مَسْعُودٍ يَقُولُ: سَمِعْتُ أَبَا مَسْعُودٍ يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «نَزَلَ جَبْرِيلُ فَأَمَّنِي، فَصَلَّيْتُ مَعَهُ، ثُمَّ صَلَّيْتُ مَعَهُ، ثُمَّ صَلَّيْتُ مَعَهُ، ثُمَّ صَلَّيْتُ مَعَهُ» يَتَحَسَّبُ بِأَصَابِعِهِ خَمْسَ صَلَوَاتٍ (۱) [۱۹۹]

ترجمه رجال

قتيبه بن سعيد: دا ابو الرجا، قتيبه بن سعيد بن جميل ثقفی رضي الله عنه دې. ددوی تفصیلی حالات کتاب

الإيمان باب إفتاء السلام من الإيمان لاندې راغلی دی. (۲)

الليث: دا مشهور امام ليث بن سعد فهمی رضي الله عنه دې.

ابن شهاب: دا مشهور محدث محمد بن مسلم ابن شهاب زهري رضي الله عنه دې. ددې دواړو حضراتو محدثينو مختصر تذکره بدء الوحي دريم حدیث کښې تيره شوې ده. (۳)

عمر بن عبدالعزيز: دا مشهور اموی خليفه حضرت عمر بن عبدالعزيز بن مروان رضي الله عنه دې. ددوی تذکره کتاب الإيمان باب قول النبي صلى الله عليه وسلم: بني الاسلام على خمس په ضمن کښې راغلي دي. (۴)

عروه: دا عروه بن زبير بن عوام رضي الله عنه دې. ددې دواړو حضراتو تذکره بدء الوحي دويم حدیث کښې او اجمالی په کتاب الإيمان باب أحب الدين إلى الله أدومه کښې تفصیلاً تيره شوې ده. (۵)

بشير بن أبي مسعود: دا دحضرت ابوسعود رضي الله عنه خوښ بشير بن ابی مسعود رضي الله عنه دې. (۶)

ابوسعود: دا مشهور بدری صحابی حضرت ابوسعود عقبه بن عامر بدری انصاری رضي الله عنه دې. ددوی مفصل حالات کتاب الإيمان باب ما جاء أن الأعمال بالنية په ذیل کښې بیان کړې شوی دی. (۷)

(۱) قوله: سمعت أبا مسعود البدری رضی الله عنه: الحدیث، مخریجه کتاب مواقیت الصلاة باب مواقیت الصلاة وفضلها.

(۲) كشف الباری: ۱۸۹/۲.

(۳) كشف الباری: ۱/۲۲۶-۳۳۲ دامام زهري رضي الله عنه د پاره نور اوگورنی كشف الباری کتاب الفسل: ۱۹۴.

(۴) كشف الباری: ۶۲۳/۱.

(۵) كشف الباری: ۲۹۱/۱، ۴۳۶-۴۳۲.

(۶) ددوی د خالو د پاره اوگورنی کتاب مواقیت الصلاة باب قوله تعالى: (إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا).

ترجمة الباب سره مناسبت: دا حدیث د مواقیب الصلاة بالکل په شروع کښې تیر شوې دې. (۱) دلته د ذکر کولو مقصد صرف دادې چه په دې کښې حضرت جبرائیل علیه السلام ذکر دې. «أما إن جبریل قد نزل» (۲) د باب شپاړلسم حدیث د حضرت ابوذر رضی الله عنه دې.

الحديث السادس وعشر

[۳۰۰]- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عَدِيٍّ، عَنْ شُعْبَةَ، عَنْ حَبِيبِ بْنِ أَبِي ثَابِتٍ، عَنْ زَيْدِ بْنِ وَهْبٍ، عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «قَالَ لِي جِبْرِيلُ مَنْ مَاتَ مِنْ أُمَّتِكَ لَا يُشْرِكُ بِاللَّهِ شَيْئًا دَخَلَ الْجَنَّةَ، أَوْ لَمْ يَدْخُلِ النَّارَ»، قَالَ: فَإِنْ زَيْتُ وَإِنْ سَرَقَ؟ قَالَ: «وَأَنْ» (۱) - [۲۲۵۸]

ترجمه رجال

محمد بن بشار: دا محمد بن بشار بن عثمان بندار عېدی رضی الله عنه دې. ددوی تذکره کتاب العلم باب ما کان النبی صلی الله علیه وسلم یقولهم..... (لاندې تیره شوی ده. (۵)
ابن ابی عدی: دا محمد بن ابراهیم بن ابی عدی اسلمی رضی الله عنه دې. (۲)
شعبه: دا امیر المؤمنین فی الحدیث شعبه بن حجاج عتکی بصری رضی الله عنه دې. ددوی حالات تفصلاً کتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده لاندې ذکر کړې شوی دی. (۶)
حبیب بن ابی ثابت: دا حبیب بن ابی ثابت اسدی رضی الله عنه دې. (۸)
زید بن وهب: دا زید بن وهب جهنی همدانی رضی الله عنه دې. (۷)
ابی ذر: دا مشهور صحابی رسول حضرت ابوذر غفاری رضی الله عنه دې. ددوی تفصلی تذکره کتاب الإيمان باب المعاصی من أمر الجاهلیة په ضمن کښې راغلي ده. (۱۰)

(۱) کشف الباری: ۷۴۸/۲.

(۲) صحیح البخاری کتاب مواقیب الصلاة باب مواقیب الصلاة رقم: ۵۲۱.

(۳) عمدة القاری: ۱۳۷/۱۵.

(۴) قوله عن ابی ذر رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، الحدیث، مرتخیه کتاب الجنائز باب فی الجنائز ومن کان آخر کلامه: لا إله إلا الله.

(۵) کشف الباری: ۲۵۸/۳.

(۶) ددوی دخالتو دپاره اوگورنی کتاب الفصل باب إذا جامع ثم عاد....

(۷) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

(۸) ددوی دخالتو دپاره اوگورنی کتاب الصوم باب صوم داؤد.

(۹) ددوی دخالتو دپاره اوگورنی کتاب الصلاة باب الإبراد بالظهر....

(۱۰) کشف الباری: ۲۳۸/۲.

ترجمه الباب سره مناسبت: دا حدیث کتاب الاستقراض کنبی تیر شوې دي. (۱) ددې حدیث څه شرح کتاب الاستئذان (۲) کنبی راغلي ده. دلته د باب په مناسبت سره دوباره ذکر کړې شوې دي چه په دي کنبی د حضرت جبرائیل علیه السلام ذکر دي. «قال لی جبرائیل» (۳)
د باب اوولسم حدیث د حضرت ابوهریره رضی الله عنه دي.

الحديث السابع عشر

۳۰۵۱- حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "الْمَلَائِكَةُ يَتَقَابِضُونَ مَلَائِكَةً بِاللَّيْلِ، وَمَلَائِكَةً بِالنَّهَارِ، وَيَجْتَمِعُونَ فِي صَلَاةِ الْفَجْرِ، وَصَلَاةِ الْعَصْرِ، ثُمَّ يُعْرَفُ إِلَيْهِ الَّذِينَ بَاتُوا فِيكُمْ، قِيَامًا لَهُمْ وَهُوَ أَعْلَمُ، فَيَقُولُ: كَيْفَ تَرَكْتُمْ عِبَادِي، فَيَقُولُونَ: تَرَكْنَا هُمْ يَصَلُّونَ، وَأَتَيْنَاهُمْ يَصَلُّونَ" (۴) - [ر: ۵۲۰]

ترجمه: حضرت ابوهریره رضی الله عنه د رسول الله ﷺ نه نقل کوي چه حضور پاک فرمايلى دي چه فرېنتې وار په وار راکوزېږي. څه فرېنتې د شپې دي او څه فرېنتې د ورځې دي. هغه ټولې سحر او مازيگر جمع کېږي. بيا هغه فرېنتې آسمانونو ته الله تعالى له ورځې کومو چه تاسو سره شپه تيره کړې وي نو الله تعالى دهغوئ نه تپوس کوي حالانکه هغه زيات پېژندونکې دي فرماني: تاسو زما بندېگان په کوم حال کنبې پريخودى راغلي يئى؟ فرېنتې وائى چه مونږ هغوى په مونږ کولو سره پريخودى دي مونږ چه کوم وخت تلئ وو نوبيا هم هغوى په مونږ څه کنبې وو.

تراجم رجال

ابو اليمان: دا ابو اليمان الحكم بن نافع مصرى رضی الله عنه دي.
شعيب: دا شعيب بن ابى حمزه قرشى اموى رضی الله عنه دي. ددې دواړو مختصر حالات بدء الوحي الحديث السادس کنبې راغلي دي. (۵)
ابو الزناد: دا ابو الزناد عبدالله بن ذکوان رضی الله عنه دي.
الاعرج: دا مشهور محدث عبدالرحمن بن هرمز قرشى رضی الله عنه دي. ددې دواړو حضراتو تذکره کتاب الإيمان باب حب الرسول صلى الله عليه وسلم من الإيمان کنبې راغلي ده. (۶)

(۱) صحيح البخارى كتاب الاستقراض باب أداء الدين رقم: ۲۳۸۸.

(۲) كشف البارى: ۱۱۲-۱۰۹.

(۳) عمدة القارى: ۱۳۷/۱۵.

(۴) قوله: عن أبى هريرة رضى الله عنه: الحديث. من تخريجہ كتاب مواقيت الصلاة باب فضل صلاة العصر.

(۵) كشف البارى: ۴۸۰/۱-۴۷۹.

(۶) كشف البارى: ۱۱۲/۲-۱۰.

ابو هريره ؓ: د صحابی رسول حضرت ابو هريره ؓ حالات کتاب الإيمان باب أمور الإيمان کنبی تیر شوی دی (۱)

ترجمه الباب سره مناسبت. د حدیث کتاب الصلاة کنبی تیر شوی دی (۲) چونکه په حدیث کنبی د ملاتکه ذکر دې په دې وجه امام بخاری ؒ دا ددې باب لاندې ذکر کړې دې (۳)

۷- باب: (إِذَا قَالَ أَحَدُكُمْ: آمِينَ، وَالْمَلَائِكَةُ فِي السَّمَاءِ، فَوَقَّعَتْ أَحَدَهُمَا الْأُخْرَى، غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ).

د ترجمه مقصد اود نسخ اختلاف: دا باب دلته داسې واقع شوي دي چه ددې موجود گنی قدیم او جدید شرح ټول په کشمکش کنبی اچولی دی. چنانچه د لفظ باب د زیاتوالي په توجیه کنبی دلته مختلف اقوال دي:

① شاه ولی الله محدث دهلوی ؒ صرف ددې باب دپاره یونوي اصل ذکر کړې دي چه د امام بخاری ؒ عادت دې چه بعض وخت لفظ باب د محدث قول "ح" په ځانی استعمالوی. یعنی باب دلته دعاء تحویل په توگه استعمال کړي شوي دي. (۴) لیکن په پوره الجامع الصحیح کنبی ددې بل هیڅ یو مثال نه ملاویري. صرف دلته لفظ باب "ح" په ځانی استعمال کړي دي. لهدا صرف د یویاب د وجې نه دا د امام بخاری ؒ عادت گرځول په ذهن کنبی نه راځي.

② علامه سندھی ؒ او حضرت شیخ الحدیث صاحب ؒ د دواړو راڼي ده چه د امام بخاری ؒ دا باب مثبت دعوی نه دي بلکه مثبت دلیل دي. یا داسې اووایه مثبت نه بلکه د ترجمه سابق دپاره مثبت. مطلب دا دي چه دا باب یعنی دملاتکه آمین اود سر د آمین ونیلو په سلسله کنبی چه کوم ټول روایات وارد شوي دی هغه د ملاتکه د وجود مثبت دی مگر دلته د آمین اثبات مقصود نه دي بلکه پخپله د ملاتکه اثبات مقصود دي. (۵)

③ علامه کشمیری ؒ فرماني چه دملاتکه د ذکر دوران کنبی د نوی باب ذکر عجیبه خبره ده کیدې شی چه ددې وجه د یو ی فائده اضافیه طرف ته اشاره کول وی چه قربتې په دې امر باندې هم مقرر دی چه د مونځ گذارو په آمین باندې دې آمین وانی. (۶)

④ حافظ ابن حجر ؒ فرماني چه دلته په دیرو نسخو کنبی «باب إذا قال أحدكم.....» الفاظ دی. په کوم سره چه دوه مسئلې پیدا شوي، یو ترجمه بغیر د څه حدیث نه بل چه ددې ترجمې لاندې کوم احادیث نقل دی دهغې ترجمې سره څه تعلق نشته دي. په دې وجه دا معامله ډیره پیچیده شوه. د اشکال دپاسه اشکال. خود اېودر په نسخه کنبی لفظ باب ذکر دې په کوم سره چه په اشکال کنبی څه

(۱) کشف الباری: ۶۵۹/۱

(۲) صحیح البخاری کتاب الصلاة باب فضل صلاة العصر رقم: ۵۵۵

(۳) عمدة القاری: ۱۳۷/۱۵

(۴) الكنز المتواری: ۱۴۹/۱۳

(۵) الكنز المتواری: ۱۴۹/۱۳ و حاشیه السنذی علی البخاری: ۴۵۸/۱-۴۵۷ قدیمی.

(۶) فیض الباری: ۳۱۵/۴

تخفیف اوشو چه دزیات نه زیات دا اوشو چه «باب إذا قال أحدكم: آمین.....» والاحديث بغيره سند نه ذکر کرې شوې دې. خوکه چرته نور وضاحت شوې وې اودا قسم څه الفاظ ذکر کرې شوې وې «وبهذا الإسناد» یا «وبه قال» وغیره نواشکال به بالکلیه ختمیدلر.

چنانچه هم دغه طریقه اسماعیلی علیه السلام اختیار کړې ده چه هغوی اول تیر شوې حدیث «الملائكة يتعاقبون» نقل کړو بیا دا کلمات «وبهذا الإسناد» سره «باب إذا قال أحدكم: آمین.....» والاحديث ذکر کړو اود ابو الزناد نه ئې په دوو طریقو سره نقل کړو. حافظ رحمته الله فرمائی چه دې تفصیل سره دا خبره واضحه شوه چه د آمین والاحديث اود دې نه پس تقریباً پنځلس حدیثونه ټول په ټول د ترجمه ذکر الملائكة حصه ده. (۱) لکه چه حافظ رحمته الله د آمین والامستقل حدیث شمیرلې دې اود باب لفظ ئې ساقط کړ خولې دې.

د بخاری شریف نور شراح مثلاً علامه عینی رحمته الله حافظ کرمانی رحمته الله حافظ قسطلانی رحمته الله علامه کورانی رحمته الله اوحضرت گنگوهی رحمته الله ټول هم دا اختیار کړی دی چه دلته د لفظ باب حذف اولی دې. حضرت گنگوهی رحمته الله فرمائی «زیادة الباب ههنا من تصرف النسخ، فإن الأحاديث الواردة بعد ذلك من الباب الأول من غير تفاوت» (۲)

یعنی دلته د باب زیاتوالی اواضاغه د ناسخینو تصرف دې ځکه چه روستو ذکر کړې شوی احادیث هم بغيره څه فرق نه د باب اول حصه دې.

(په مجموعی اعتبار سره، د باب اتلسم حدیث د حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها دې.

الحديث الاول

۴۰۵۲- حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ، أَخْبَرَنَا مُحَمَّدٌ، أَخْبَرَنَا ابْنُ جُرَيْجٍ، عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ أَمِيَّةَ، أَنَّ نَافِعًا، حَدَّثَهُ أَنَّ الْقَاسِمَ بْنَ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَهُ عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: حَشَوْتُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَسَادَةً فِيهَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ كَاهِنٍ، لَمَّا مَرَرْتُ، فَجَاءَ فَقَامَ بَيْنَ الْبَابَيْنِ وَجَعَلَ يَتَغَيَّرُ وَجْهَهُ، فَقُلْتُ: مَا لَنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: «مَا بَالُ هَذِهِ الْوَسَادَةِ؟» قَالَتْ: وَسَادَةٌ جَعَلْتُهَا لَكَ لِتَضَطَّجَ عَلَيْهَا، قَالَ: «أَمَا عَلِمْتَ أَنَّ الْمَلَائِكَةَ لَا تَدْخُلُ بَيْتًا فِيهِ صُورَةٌ، وَأَنَّ مَنْ صَنَعَ الصُّورَةَ يُعَذَّبُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَقُولُ: أَحْيُوا مَا خَلَقْتُمْ» (۳)، (۱۹۹۹)

ترجمه رجال

محمد: دا محمد بن سلام بیکندي رحمته الله دې ددوی تذکره کتاب الإيمان باب قول النبی صلی الله علیه وسلم: أنا أعلمکم بالله..... کنبې تیره شوې ده. (۴)

(۱) فتح الباری ۳۱۸/۶

(۲) الكنز المتوارى: ۱۴۹/۱۳ ولامع الدراری: ۳۴۷/۷.

(۳) قوله: عن عائشة رضي الله عنها: الحديث، مرتخرجه صحيح البخاری كتاب البيوع باب التجارة فيما يكره لربه... رقم: ۵: ۲۰

(۴) كشف الباری: ۹۳/۲.

مخلد: دا مخلد بن یزید قرشی ابو الحسن دی. (۱)

ابن جریج: دا مشہور محدث عبد الملك بن عبد العزيز بن جریج مکی قرشی رحمہ اللہ دی. ددوی تذکرہ کتاب الحمض باب غسل الخائض رأس وجہاً... لاتدی تیرہ شوی دہ. (۲)

اسماعیل بن امیہ: دا اسماعیل بن امیہ بن عمرو بن سعید اموی قرشی رحمہ اللہ دی. (۳)

نافع: دا مشہور تابعی محدث حضرت نافع مولیٰ ابن عمر رحمہ اللہ دی ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب ذکر العلم والفتاویٰ المسجد لاتدی راغلی دی. (۴)

القاسم بن محمد: دا مشہور تابعی بزرگ حضرت قاسم بن محمد بن ابی بکر صدیق رحمہ اللہ دی. ددوی تفصیلی حالات کتاب الفسل باب من ہدأ بالحلاب والطیب عند الفسل بہ ضمن کنبی تیر شوی دی. (۵)

عائشہ: د ام المؤمنین حضرت عائشہ صدیقہ رحمہا اللہ حالات بدء الوحی دویم حدیث لاتدی تیر شوی دی (۶)

د حضرت عائشہ رحمہا اللہ ددی حدیث شرح کتاب اللباس کنبی دمختلف ابواب لاتدی راغلی دہ ہم ہلتہ د تصویر وغیرہ بارہ کنبی ہم تفصیلی خبرہ شوی دہ. (۷) او پہ کتاب البیوع کنبی ہم دا حدیث تیر شوی دی. (۸)

د باب نور لسم حدیث د حضرت ابو طلحہ رحمہ اللہ دی

الحديث الثاني

۳۰۵۲/۳۰۵۳- حَدَّثَنَا ابْنُ مَقَاتِلٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ، أَنَّهُ سَمِعَ ابْنَ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، يَقُولُ: سَمِعْتُ أَبَا طَلْحَةَ، يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «لَا تَدْخُلُ الْمَلَائِكَةُ بَيْتًا فِيهِ كَلْبٌ، وَلَا صُورَةٌ تَحْمِلُ» (۱)

(۱) ددوی د حالو د پاره او گورنی: کتاب الأذان باب ماجاء فی النوم.....

(۲) کشف الباری کتاب الحمض: ۲۰۴.

(۳) ددوی د حالو د پاره او گورنی: کتاب الزکوٰۃ باب لا تؤخذ کرائم أموال الناس فی الصدقة.

(۴) کشف الباری: ۶۵۱/۴

(۵) کشف الباری: ۴۳۹.

(۶) کشف الباری: ۲۹۱/۱.

(۷) کشف الباری: کتاب اللباس: ۳۰۹-۲۹۵.

(۸) صحیح البخاری کتاب البیوع باب التجارة فيما بكرة لیه..... رقم: ۲۱۰۵.

(۹) قوله: سمعت أبا طلحة: الحديث رواه البخاري في بدء الخلق الحديث الأني رقم: ۳۲۲۶ فی اللباس باب من كره القنود على الصور رقم: ۵۹۵۸ باب التصاوير رقم: ۵۹۴۹ وفي المغازی باب شهود الملائكة بدران رقم: ۴۰۰۲ ومسلم رقم: ۵۵۱۹-۵۵۱۴ فی اللباس باب تحريم صورة الحيوان. وأبو داود رقم: ۴۱۵۵-۴۱۵۳ فی اللباس باب فی التصاوير والترميز رقم: ۲۸۰۴ فی الأدب باب ماجاء أن الملائكة لا تدخل بيتا فيه صورة ولا كلب والناسي. فی الزينة باب التصاوير رقم: ۵۲۴۷-۵۲۵۰ وابن ماجه فی اللباس باب الصور فی البيت رقم: ۳۶۹۳.

تراجم رجال

ابن مقاتل: دا محمد بن مقاتل المروزی الکيسانی رحمہ اللہ دې ددوی تذکرہ کتاب العلم باب ما یذکر فی المناولة و کتاب اهل العلم... لاندې تیرہ شوې ده. (۱)

عبدالله: دا مشهور محدث عبدالله بن مبارک مروزی رحمہ اللہ دې ددوی حالات بدء الوحي پنځم حدیث لاندې تیر شوی دی. (۲)

معمر: دامعمر بن راشد ازدی بصری رحمہ اللہ دې ددوی تذکرہ بدء الوحي او کتاب العلم باب کتابه العلم کښې راغلې ده. (۳)

الزهری: دا محمد بن مسلم ابن شهاب زهری رحمہ اللہ دې ددوی مختصر تذکرہ بدء الوحي دریم حدیث لاندې راغلې ده. (۴)

عبيدالله بن عبدالله: دا عبيدالله بن عبدالله بن عتبة بن مسعود هذلي رحمہ اللہ دې ددوی اجمالی تذکرہ بدء الوحي او تفصیلی تذکرہ کتاب العلم باب متى يصح سماع الصغير؟ کښې بیان شوي ده. (۵)

ابن عباس رضي الله عنهما: دامشهور صحابی حضرت عبدالله بن عباس رحمہ اللہ دې ددوی اجمالی تذکرہ بدء الوحي او تفصیلی تذکرہ کتاب الإيمان باب كفران العشير وكفر..... کښې شوې ده. (۶) دا حدیث هم په کتاب اللباس کښې تیر شوی دې. (۷)

د باب شلم حدیث هم د حضرت طلحة رحمہ اللہ دې.

الحديث الثالث

۳۰۵۸- حَدَّثَنَا أَحْمَدُ، حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ، أَخْبَرَنَا عَمْرُو، أَنَّ بُكَيْرَ بْنَ الْأَشْعَثِ حَدَّثَهُ، أَنَّ بُسَيْرَ بْنَ سَعِيدٍ حَدَّثَهُ، أَنَّ زَيْدَ بْنَ خَالِدٍ الْجُهَنِيَّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ حَدَّثَهُ، وَمَعَ بُسَيْرِ بْنِ سَعِيدٍ عُبَيْدُ اللَّهِ الْخَوْلَانِيُّ الَّذِي كَانَ فِي حِجْرِ مِمُونَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا زَوْجُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، حَدَّثَهُمَا زَيْدُ بْنُ خَالِدٍ، أَنَّ أَبَا طَلْحَةَ حَدَّثَهُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «لَا تَدْخُلُ الْمَلَائِكَةُ بَيْتًا فِيهِ صُورَةٌ» قَالَ بُسَيْرٌ: فَمَنْ زَيْدُ بْنُ خَالِدٍ فَقَدْ نَأَى، فَأَمَّا أَنَا فَمِنَ الْبُيُوتِ فِي بَيْتِهِ يَسْتَرِفِيهِ نَصَابِيرٌ، فَقُلْتُ

(۱) کشف الباری: ۲۰۶/۳.

(۲) کشف الباری: ۴۶۲/۱.

(۳) کشف الباری: ۴۶۵/۱، ۳۲۱/۴.

(۴) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۵) کشف الباری: ۴۶۶/۱، ۳۷۹/۳.

(۶) کشف الباری: ۴۳۵/۱، ۲۰۵/۲.

(۷) کشف الباری کتاب اللباس: ۲۸۷-۲۹۰.

لِعُبَيْدِ اللَّهِ الْخَوْلَانِي: أَلَمْ يُخَيَّرْ تَنَافِي التَّصَاوِيرِ؟ فَقَالَ: إِنَّهُ قَالَ: [أَلَا تَرَى فِي قَوْلِ الْأَسْمِيعَةِ قُلْتُ
لَا، قَالَ: بَلَى قَدْ ذُكِرَ] (١)، [٣١٤٤، ٣٧٨٠، ٥٦٠٥، ٥٦١٣]

تراجم رجال

احمد: دا احمد بن صالح طبري مصري رحمته الله دي (٢)
ابن وهب: دا عبدالله بن وهب مسلم مصري رحمته الله دي. ددوی تذکرہ کتاب العلم باب من یرد الله به خیرا
بقیہ..... لاندې تیرہ شوې ده. (٣)
عمرو: دا ابوامیہ عمرو بن الحارث مصري انصاری رحمته الله دي. (٤)
بکیر بن الاشج: دا بکیر بن عبدالله بن اشج رحمته الله دي. (٥)
بسر بن سعید: دا بسر بن سعید مولی ابن الحضرمی مدنی رحمته الله دي. (٦)
زید بن خالد جهنی: دا مشهور صحابی حضرت ابو عبد الرحمن زید بن خالد جهنی مدنی رحمته الله دي. د
دوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب الغضب فی الموعظة والتعلم کنی تیر شوی دی. (٧)
عبید الله خولانی: دا عبید الله بن اسود خولانی رحمته الله دي. (٨)
ابو طلحہ: دا مشهور انصاری صحابی حضرت ابو طلحہ زید بن سهل نجاری رحمته الله دي. (٩)
دا د تیر شوی حدیث دویم طریق دي. ددی په سند کنی د احمد بن احمد بن صالح رحمته الله مراد دي. لکه
څنگه چه ابو نعیم رحمته الله په دي باندې جزم کړي دي. حافظ ابن منده رحمته الله فرماني چه په جامع صحیح
کنی په یو ځای کنی هم امام بخاری رحمته الله چرته احمد بن ابن وهب او وانی نو ددی نه حتماً ابن صالح
مصري رحمته الله مراد وی. (١٠)
د باب یو ویشتم حدیث د حضرت ابن عمر رحمته الله دي.

(١) قوله: ان اباطلة حديثه: الحديث مرتخریچه أنفا فی الحديث السابق.

(٢) ددوی د حالاتو د پاره او گورنی کتاب الصلاة باب رفع الصوت فی المسجد.

(٣) كشف الباری: ٢٧٧/٣.

(٤) ددوی د حالاتو د پاره او گورنی کتاب الوضوء باب المسح علی الخفین.

(٥) ددوی د حالاتو د پاره او گورنی کتاب الوضوء باب من مضمض من السويق.....

(٦) ددوی د حالاتو د پاره او گورنی کتاب الصلاة باب الخوخة والمر.....

(٧) ددوی د حالاتو د پاره او گورنی کتاب الصلاة باب الخوخة والمر.....

(٨) ددوی د حالاتو د پاره او گورنی کتاب الصلاة باب من بنی سجدا.

(٩) ددوی د حالاتو د پاره او گورنی کتاب الوضوء باب الماء الذي یفسل به شعر الإنسان.

(١٠) فتح الباری: ٣١٤/٦ وعمدة القاری: ١٥/١٤٠ التوضیح: ٩٦/١٩.

الحديث الرابع

۳۰۵- حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سُلَيْمَانَ، قَالَ: حَدَّثَنِي ابْنُ وَهْبٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي عُمَرُ، عَنْ سَالِمٍ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: وَعَدَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَبْرِيلَ فَقَالَ: «إِنَّا لَا تَدْخُلُ بَيْنَنَا فِيهِ صُورَةٌ وَلَا كَلْبٌ» (۱) - [۵۱۱۰]

تراجم رجال

یحیی بن سلیمان: دا ابوسعید یحیی بن سلیمان کوفی رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی تذکرہ کتاب العلم باب کتابه العلم کنبی تیره شوې ده. (۲)
ابن وهب: دا عبدالله بن وهب مسلم مصری رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی تذکرہ کتاب العلم باب من یرد الله به خیرا یفقہه..... لاتدی تیره شوې ده. (۳)

عمرو: دا عمرو بن الحارث رضی اللہ عنہ دی یا عمر بن محمد؟ په دې کنبې اختلاف دي. یوه اهم تنبیه: د دې حدیث په سند کنبې یونوم عمرو راغلی دي. یعنی د عین په فتحه او واو سره، په اکثر نسخو کنبې هم داسې دي. د بعض حضراتو خیال دا دی چه دا عمرو بن الحارث دي. لیکن دا صحیح نه ده ځکه چه د ده سماع د حضرت سالم رضی اللہ عنہ نه ثابت نه ده، ملاقات هم نه دي شوې. صحیح نوم عمر، په ضمه د عین او بغیرد واو نه. دي نه عمر بن محمد بن زید بن عبدالله بن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ مراد دي. دغه شان دکشمیښی رضی اللہ عنہ په نسخه کنبې دارنگه د کتاب اللباس (۴) په یو روایت کنبې چه هم د یحیی بن سلیمان رضی اللہ عنہ نه دي کنبې د عمر بن محمد رضی اللہ عنہ تصریح ذکر ده. (۵) دا ابوامیه عمرو بن الحارث مصری انصاری رضی اللہ عنہ دي. (۶)

سالم: دا سالم بن عبدالله بن عمر بن خطاب قرشی عدوی رضی اللہ عنہ دي. ددوی تذکره کتاب الإيمان باب الحماء من الإيمان لاتدی تیره شوې ده. (۷)

ابیه: دا مشهور صحابی حضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ دي ددوی تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب قول النبي صلى الله عليه وسلم: بني الاسلام على خمس.....، لاتدی راغلی دي. (۸)

(۱) قوله: عن أبيه: الحديث، أخرجه البخاري في اللباس، باب لا تدخل الملائكة بيننا فيه صورة ولا كلب رقم: ۵۹۶۰ وانظر به البخاري، ولم يخرج غير.

(۲) كشف الباري: ۳۲۷/۴.

(۳) كشف الباري: ۳/۲۷۷.

(۴) صحيح البخاري كتاب اللباس باب لا تدخل الملائكة بيننا..... رقم: ۵۹۶۰.

(۵) فتح الباري: ۳۱۵/۶ عمدة القاري: ۱۵/۴۰۱ قال ابن الملقن رحمته اللہ: ((و كُتِبَ الدِّمَاطِيُّ الْوَاوُ مِنْ عَمْرٍو فِي أَصْلِهِ، وَقَالَ: مَا ذَكَرْنَا فِي الْحَاشِيَةِ عَنْ أَصْحَابِ الْأَطْرَافِ)). التوضيح: ۱۰۰/۱۹.

(۶) ددوی د حالاتو دپاره او گورنی کتاب الوضوء باب المسح على الخفين.

(۷) كشف الباري: ۱۲۸/۲.

(۸) كشف الباري: ۶۳۷/۱.

ترجمة الباب سره د حديث مناسبت: ددي خلورو وارو احاديثو مناسبت ترجمه الباب سره بالکل واضح دي چه په دي ټولو کښي د ملائکه د رحمت په هغه کورونو کښي د عدم دخول ذکر دي چرته چه تصوير وغيره وي نو د ملائکه ثبوت موجود شو.
د باب دوېشتم حديث حضرت ابوهريره رضي الله عنه دي.

الحديث الخامس

۳۰۵۱- حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ، قَالَ: حَدَّثَنِي مَالِكٌ، عَنْ مُثَنَّى، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ، قَالَ: إِذَا قَالَ الْإِمَامُ سَمِعَ اللَّهُ لَيْسَ حِمْدُهُ، فَقُولُوا: اللَّهُمَّ رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ فَإِنَّهُ مَنْ وَافَقَ قَوْلَهُ قَوْلَ الْمَلَائِكَةِ عُفِّرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ (۱) - [۷۶۳]

تراجم رجال

اسماعيل: دا اسماعيل بن ابی اويس مدني اصبحي رضي الله عنه دي. ددوی تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب من کوه أن يعود في الكفر.... کښي تیر شوی دی (۲).
مالك: دا امام دارالهجرة امام مالك بن انس اصبحي مدني رضي الله عنه دي. ددوی اجمالی حالات بدء الوحي او تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب من الدين الفرار من الفتن لاندې بيان کړې شوی دی. (۳)
سمي: دا مثنی - بضم السين المهملة وفتح الميم وتشديد الباء - (۴)
مولی ابی بکر بن عبد الرحمن بن حارث رضي الله عنه دي. (۵)
ابو صالح: دا ابو صالح عبدالله بن ذکوان سمان زیات رضي الله عنه دي.
ابوهريره: دا مشهور صحابی حضرت ابوهريره رضي الله عنه دي. ددوی حالات کتاب الإيمان باب أمور الإيمان کښي تیر شوی دی. (۶)
دا حديث شريف کتاب الأذان کښي تیر شوی دی. (۷)
د باب دوېشتم حديث هم حضرت ابوهريره رضي الله عنه دي.

(۱) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث، مر تخريجه كتاب الأذان باب فضل: اللهم ربنا لك الحمد.

(۲) كشف الباري: ۱۱۳/۲.

(۳) كشف الباري: ۸۰/۲، ۲۹۰/۱.

(۴) مدة القاري: ۱۵/۱۴۰.

(۵) ددوی د حالو د پاره او هوښی کتاب الأذان باب الاستهام فی الأذان.

(۶) كشف الباري: ۶۵۹/۱، ۶۵۸.

(۷) صحيح البخاري كتاب الأذان باب فضل اللهم ربنا لك الحمد رقم: ۷۹۶.

الحديث السادس

۳۰۵۷- حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ الْمُنْذِرِ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ فُلَيْحٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، عَنْ هِلَالِ بْنِ عَلِيٍّ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي عَمْرٍةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "إِنَّ أَحَدَكُمْ فِي صَلَاةٍ مَا دَامَتِ الصَّلَاةُ تَحْبِيَهُ، وَاللَّابِغَةُ تَقُولُ [ص: ۵۰]: اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَهُ وَارْحَمْهُ مَا لَمْ يُقَمْ مِنْ صَلَاتِهِ أَوْ يُحْدِثْ" (۱) [ر: ۴۳۴]

تراجم رجال

ابراهيم بن المنذر: دا مشهور محدث حضرت ابراهيم بن المنذر بن اسحاق خزاعي رحمہ اللہ دي.
 محمد بن فليح: دامحمد بن فليح بن سليمان خزاعي رحمہ اللہ دي. بعض نسخو کتب محمد بن فليح به خانی ابن اقلح راغلي دي کوم چه تصحيف دي. (۱)
 ابی: دا فليح بن سليمان خزاعي اسلمی رحمہ اللہ دي.
 هلال بن علی: دا هلال بن علی قرشي عامري مدني رحمہ اللہ دي. ددي خلورو وارو حضراتو حالات کتاب العلم باب من سئل عما هو مشغول في حديثه.....، لاتدي تيرشوی دي. (۲)
 عبدالرحمن بن ابی عمرو: دا عبدالرحمن بن ابی عمرو انصاري نجاري مدني رحمہ اللہ دي. (۳)
 ابوهريره: دا مشهور صحابی حضرت ابوهريره رضي الله عنه دي. ددوی حالات کتاب الإيمان باب أمور الإيمان کتب تيرشوی دي. (۴)
 دا حديث شريف کتاب الصلاة کتب تيرشوی دي. (۵)
 ترجمة الباب سره مناسبت: د حضرت ابوهريره رضي الله عنه دي دوارو احاديثو ترجمة الباب سره مطابقت لفظ الملائكة کتب دي.
 د باب خلیريشتم حديث د حضرت يعلى بن اميه رضي الله عنه دي.

(۱) قوله: عن أبي هريرة رضى الله عنه: الحديث، من ترجمه كتاب الصلاة باب الحدث في الصلاة.

(۲) فتح الباری: ۳۱۵/۶.

(۳) كشف الباری: ۶۳/۳-۵۳.

(۴) ددوی د حالاتو ذبارة اوگورنی کتاب المظالم باب اثم من خاصم فی باطل.

(۵) كشف الباری: ۶۵۹/۱.

(۶) صحيح البخاری كتاب الصلاة باب الحدث في المسجد رقم: ۴۱۵.

الحديث السادس

۳۰۵۸- حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ عَمْرِو بْنِ عَطَاءٍ، عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَعْلَى، عَنْ أَبِيهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ ﷺ يَقْرَأُ عَلَى الْمِنْبَرِ {وَنَادُوا يَا مَالِكُ} [الزخرف: ۷۷] قَالَ: سُفْيَانُ: فِي قِرَاءَةِ عَبْدِ اللَّهِ {وَنَادُوا يَا مَالِكُ} (۱) (۳۰۹۳، ۱۴۵۴۲) ترجمه: حضرت یعلی بن امیه رضی اللہ عنہ فرمائی کہ ما نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم پہ منبر باندی تلاوت کو لوسرہ واوریدو کہ لوستل نی {وَنَادُوا يَا مَالِكُ لِيَقْضِيَ عَلَيْكَ} حضرت سفیان رضی اللہ عنہ فرمائی کہ حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ پہ قراءت کنبی {يَا مَالِكُ} دی مالک، خازن یعنی د جہنم د داروغہ نوم دی (۲) دویم قراءت کنبی ترخیم دی کاف حذف کرپی شوی دی. اوس پہ لام باندی ضمہ او کسرہ دوارہ لوستل جائز دی. (۳)

تراجم رجال

علی بن عبد اللہ: دا مشہور محدث علی بن عبد اللہ المدینی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ کتاب العلم باب الفہم فی العلم لاندی بیان شوی ده. (۴)
سفیان: دا سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ دی. ددوی مختصر حالات بدء الوحي او مفصل حالات کتاب العلم باب قول المحدث حدثنا أو أخبرنا... کنبی تیر شوی دی. (۵)
عمرو: دا عمرو بن دینار جمحی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ کتاب العلم باب کتابہ العلم کنبی تیرہ شوی ده. (۶)
عطاء: دا مشہور تابعی محدث حضرت عطاء بن ابی رباح رضی اللہ عنہ دی. ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب عظة النساء کنبی راغلی. (۷)
صفوان بن یعلی: دا صفوان بن یعلی بن امیه تمیمی رضی اللہ عنہ دی. (۸)
ابیہ: دا مشہور صحابی حضرت یعلی بن امیه رضی اللہ عنہ دی. (۹)

(۱) قوله: عن أبيه (يعلى) الحديث: رواه البخاري في تفسير سورة الزخرف باب {وَنَادُوا يَا مَالِكُ لِيَقْضِيَ عَلَيْكَ} رقم: ۱۱۹۰ وبده الخلق باب صفة النار وأنها مخلوقة رقم: ۳۲۶۶ ومسلم رقم: ۲۰۱۱ في الجمعة باب تخفيف الصلاة والخطبة وأبو داود رقم: ۳۹۹۲ أبواب الحروف والفران والترمذي رقم: ۵۰۸ في الصلاة باب ماجاء في القراءة على المنبر.

(۲) عمدة القاري: ۱۴۱/۱۵.

(۳) فتح الباري: ۳۱۵/۶ عمدة القاري: ۱۴۱/۱۵.

(۴) كشف الباري: ۲۹۷/۳.

(۵) كشف الباري: ۲۳۸/۱ الحديث الأول: ۱۰۲/۳.

(۶) كشف الباري: ۳۰۹/۴.

(۷) كشف الباري: ۳۷/۴.

(۸) ددوی د حالات دپارہ او گورنی کتاب الحج باب غسل الخلق.

(۹) حوالہ بالا.

ترجمة الباب سوه مناسبت: حديث ترجمة الباب سوه مطابقت لفظ مالك كنبي دي چه فرسته ده
دباب پنجه ويشتم حديث دحضرت عائشه رضي الله عنها دي.

الحديث السابع

۳۰۵۹- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُسُفَ، أَخْبَرَنَا ابْنُ وَهَبٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي يُونُسُ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ قَالَ: حَدَّثَنِي عُرْوَةُ، أَنَّ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، زَوَّجَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، حَدَّثَتْهُ أَنَّهَا قَالَتْ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: هَلْ أَتَى عَلَيْكَ يَوْمٌ كَانَ أَشَدَّ مِنْ يَوْمٍ أَحَدٍ، قَالَ: "لَقَدْ لَقِيتُ مِنْ قَوْمِكِ مَا لَقِيتُ، وَكَانَ أَشَدَّ مَا لَقِيتُ مِنْهُمْ يَوْمَ الْعَقَبَةِ، إِذْ عَرَضْتُ نَفْسِي عَلَى ابْنِ عَبْدِ يَالِيلَ بْنِ عَبْدِ كِلَالٍ، فَلَمْ يُجِبْنِي إِلَى مَا أَرَدْتُ، فَالْتَلَقْتُ وَأَنَا مَبْهُومَةٌ عَلَى وَجْهِ، فَلَمْ أَتَفِقْ إِلَّا وَأَنَا يَقِرُّن الْعُجَالِبُ قَرَعَتْ رَأْسِي، فَإِذَا أَنَا بِسَحَابَةٍ قَدْ أَظَلَّتْنِي، فَانْظَرْتُ فَإِذَا فِيهَا جَبْرِيلُ، فَقَادَانِي فَقَالَ: إِنَّ اللَّهَ قَدْ سَمِعَ قَوْلَ قَوْمِكَ لَكَ، وَمَا رَدُّوا عَلَيْكَ، وَقَدْ بَعَثَ إِلَيْكَ مَلَكَ الْجِبَالِ لِيَأْمُرَ بِمَا شِئْتَ فِيهِمْ، فَقَادَانِي مَلَكُ الْجِبَالِ فَسَلَّمَ عَلَيَّ، ثُمَّ قَالَ: يَا مُحَمَّدُ، فَقَالَ: ذَلِكَ فِيمَا شِئْتُ، إِنَّ شِئْتَ أَنْ أَطْلِقَ عَلَيْهِمُ الْأَخْشَبِينَ؟ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: بَلْ أُرْجُو أَنْ يُخْرِجَ اللَّهُ مِنْ أَصْلَابِهِمْ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ وَحْدَهُ، لَا يُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا (۱) [۶۹۵۴]

ترجمہ رجال

عبدالله بن يوسف: دا عبدالله بن يوسف تنیسی دمشقی رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی اجمالی حالات بدء، الوحی او تفصیلی حالات کتاب العلم باب للعلم الشاهد الغائب لاندی تیرشوی دی. (۱)

ابن وهب: دا عبدالله بن وهب مسلم مصری رحمۃ اللہ علیہ دی.

یونس: دا یونس بن یزید ایلی قرشی رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی دواړو حضراتو تذکره کتاب العلم باب من یرد الله به خیرا یقہ لاندی تیرہ شوی ده. (۲)

ابن شہاب: دا مشهور محدث محمد بن مسلم ابن شہاب زہری رحمۃ اللہ علیہ دی. ددې څلورو واړو حضراتو محدثینو مختصر تذکره بدء، الوحی دریم حدیث کنبی تیرہ شوی ده. (۳)

عروہ: دا حضرت عروہ بن زبیر بن عوام مدنی رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی اجمالی حالات بدء، الوحی دریم حدیث او تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب أحب الدین الی الله آدمه لاندی بیان کړې شوی دی. (۴)

(۱) قوله: عائشة رضي الله عنها: الحديث، رواه البخاري أيضاً في التوحيد باب ﴿وَكَانَ اللَّهُ تَعَالَى جَبْرِيلًا﴾ رقم: ۷۳۸۹ ومسلم رقم: ۴۶۵۳ في الجهاد باب ما قال النبي صلى الله عليه وسلم من أذى المشركين والمنافقين.

(۲) كنف الباري: ۲۸۹/۱ و ۱۱۳/۴.

(۳) كنف الباري: ۲۷۷/۳ - ۲۸۲.

(۴) كنف الباري: ۳۲۶/۱ - ۳۲۳.

(۵) كنف الباري: ۲۹۱/۱، ۴۳۶/۲.

عائشہ رضی اللہ عنہا: د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا حالات بدء الوحی ددریم حدیث لاتدی راغلی دی ^(۱)

قوله: قالت النبی صلی اللہ علیہ وسلم: هل أتى عليك يوم كان أشد من يوم أحد؟

قال: لقد لقيتُ من قومك ما لقيتُ، وكان أشد ما لقيتُ منهم يوم العقبة. ام المؤمنین حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا فرمائی چہ ہئی د حضور پاک نہ تپوس اوکرو چہ ایا د جنگ احدنہ ہم زیاتہ دستختی ورخ پہ تاسو باندی راغلی دہ؟ حضور پاک او فرمائیل ستاسود قوم نہ چہ کوم تکلیف ماتہ اورسیدو پس راؤرسیدو مگر دہغی نہ زیات تکلیف ماتہ پہ یوم عقبہ کنبی اورسیدو دَعْبِقْہ نہ خُہ مراد دی؟ دَعْبِقْہ نہ عقبہ منی مراد دی. دا کثر شراح حضراتو ہم دغہ رانی دہ ^(۲) بخو علامہ سندھی فرمائی چہ دا ڈیرہ گرانہ معاملہ دہ خکے چہ عقبہ پہ منی کنبی دہ او حضور پاک چہ کومہ واقعہ پہ حدیث باب کنبی بیان کری دہ ہغہ د طائف دہ. پہ دی وجہ کیدی شی چہ دا چرتہ بلہ عقبہ وی چہ پہ طائف کنبی دنتہ وی ^(۳) بخو علامہ کورانی فرمائی چہ پہ ظاہرہ قرن الثعالب مراد دی ^(۴)

قوله: إذ عرضت نفسي على ابن عبدالمطلب بن عبدكلال، فلم يجبني إلى ما أردت؛ کلہ چہ ما خپل خان تہ عبد یا لیل بن عبد کلال پہ خونی باندی پیش کرو مگر ہغہ ماتہ زما د خواہش مطابق مثبت جواب رانہ کرو.

داد کوم وقت واقعه ده: دا د سوال لسم نبوت واقعہ دہ. د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ترہ ابوطالب او بی بی محترمہ حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا استقال شوې وو. ^(۵) اول نی بی بی رخصت شوه او بیا مہربان ترہ ہم دمفارت داغ ورکرو. چنانچہ د ابوطالب نہ پس ہیخوک حامی اوامداد کونکی پاتی نہ شو اود حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا د رخصت کیدو سرہ ہیخوک د تسلیتی ورکونکی او غم کونکی پاتی نہ شو. دمکی پہ دومرہ لویہ زمکہ باندی اوس ہیخ د پناہ خانی پاتی نہ شو. هر طرف تہ دبنسنان او دبنسنان او یوموتی مسلمانان. چنانچہ حضور پاک د پناہ پہ غرض طائف تہ روان شو. اود ہغہ خانی سردارانوتہ د اسلام ددعوت ورکولو ارادہ نی ہم وہ چہ کوم پیغام تہ پہ خپلوانو کنبی حوصلہ افزائی او قبول حاصل نہ شو کیدی شی چہ د بھروالاتی قبول کری او ہغوی د اسلام معاون اوامدادیان جوړشی. دغہ شان بہ د اسلام پہ خوریدو کنبی آسانی پیدا شی.

^(۱) کشف الباری: ۲۹۱/۱.

^(۲) شرح الکرمانی: ۱۷۷/۱۳ عمدة القاری: ۱۵/۱۴۲ شرح القسطلانی: ۲۷۵/۵.

^(۳) قال الإمام السندی رحمہ اللہ: یوم العقبة، ہومشکل جدا، لأن یوم العقبة فی منی، وعرضہ صلی اللہ علیہ وسلم کان بالطائف والأتراب أن یقال: إذ عرضہ بدل من یوم العقبة، بتقدير قرب یوم العقبة، أو أنه بواسطة القرب اعتبر الوقت واحدا، ويحتمل علی بعد أن یكون المراد بالعقبہ، عقبہ بالطائف. حاشیة السندی علی صحیح البخاری: ۱۵۹ قدیمی وکنز المتواری: ۱۵۴/۱۳.

^(۴) الکثر الجاری: ۱۸۲/۶.

^(۵) وفي الطبقات لما توفي أبو طالب تناولت فريش من رسول الله صلى الله عليه وسلم، اجترق عليه، فخرج إلى الطائف ومعه زيد بن حارثة. وذلك في لياليتين من شوال سنة عشر من حين بنى رسول الله صلى الله عليه وسلم... فأقام بالطائف عشرة أيام، لا يدع أحدا من اشرفهم الاجاءه، وكلهم فلم يجيبوه وخافوا على أحوالهم، فقالوا: يا محمد، اخرج من بلدنا، والعق بمجانك من الأرض واغتر، به سقاهم هم فجعلوا يمرؤته بالحجارة. الطبقات الكبرى لابن سعد: ۲۱۱-۲۱۲/۱.

په دې سفر کښې د رسول الله ﷺ مېتېنې حضرت زید بن حارثه رضی الله عنه هم حضور پاک سره وو. عبدیا لیل، مسعود او جیب دا دریواړه روڼو باندې چه دهغه ځانی د سردارانو نه وواسلام وړاندې کړو. په ځانی ددې چه هغوی د حق کلمه اوریدلې وه ډیر زیات په سختی سره ننی حضور پاک ته جواب ورکړو. یو اوونیل چه ولی الله تعالی د کعبې پرده شلولو دپاره هم ته ننی جوړ کړې رالیدلې؟ یوونیل ولې ځدانی ته د خپل رسالت دپاره ستانه بغیر بل څوک ملاؤ نه شو؟ او دریم اوونیل چه په الله قسم زه به تاسره خبرې هم اونه کړم. که چرې په واقع کښې الله ته خپل رسول جوړولو سره رالیدلې نوستاد خبرې رد کول سخت خطرناک دی او که چرې ته دا الله تعالی رسول نه ننی نویا قابل د توجو او قابل د خطاب هم نه ننی دغه شان هغوی ډیر ناروا سلوک او کړو اوداسې رویه ننی اختیار کړه چه سوچ هم نه شی کیدلې. هغوی بد معاشانو او لوفران قسم بنیادمان هغوی پسې اولگول په کانیو ننی اوویشتلو او ظالمانو دومره کانی اووړول چه حضور پاک زخمی شو او بدن مبارک ننی وینی وینی شو.

حضرت زید رضی الله عنه به رسول الله ﷺ بچ کولو او کوشش به ننی کولو چه کوم کانی هم راځي هغه په ځانی د حضور پاک په ما باندې راپریوخی هم په دې کښې د حضرت زید ټول سر زخمی شو. (۱)

ابن عبدیالیل بن عبدکلال: یا لیل کښې د یاء نه پس الف دې. اول لام مکسوره دې دې نه پس یاء، ساکنه ده آخره کښې لام دې او د کلال په کاف باندې ضمه ده لام مخفف دې او آخره کښې لام دې. (۲)

دلته د امام بخاری نه یوه سهو خودا شوې ده چه د طائف پورته ذکر شوی سردار نوم ابن عبدیالیل لیکلې دې لیکن دا واقعہ پخپله د عبدیالیل ده. دهغه د ځونی نه ده. د عربو نسب نگارانو ددې تصریح کړې ده. کلبی په اجمیره کښې دهغوی نسب داسې لیکلې دې: عبدیالیل بن عمرو بن عمیر بن عوف بن عقره بن عوف بن عوف بن ثقیف. (۳)

ترکومې چه د عبدیالیل د ځونی تعلق دې نودهغه نوم کنانه یا مسعود دې. چه په هغه وفد کښې شامل وو چه په لسم هجری کښې د قبيله ثقیف د طرف نه راغلې وو. په دغه وفد کښې ټول لس کسان وو د کنانه باره کښې د اکثر حضراتو رائي داده چه پوره وفد سره دې هم مسلمان شوي وو. خو مدانی لیکلی دی چه پوره وفد کښې کنانه اسلام نه وو قبول کړې او هغه د هغه ځانی د بلاد روم طرف ته اووتلو او هم هلته د کفر په حالت کښې مړ شو.

دویمه سهو د امام بخاری رضی الله عنه نه دا شوې ده چه د عبدیالیل د پلار نوم عبدکلال خودلې شوي دي حالاتکه دهغه نوم عمرو وو لکه چه اوس پورته تیرشو دې ټولو ته به بنوعمر و نیلې کیدلو. عبدکلال خودهغه د رور نوم دې والله اعلم. (۴)

قوله: فانطلقت وأنا مهموم على وجهي: نودغم په حالت کښې ما خپله لار واخستله دعلی وجهي تعلق انطلقت سره دې. مطلب دا چه هم په هغه حال کښې زه خفه اولدگیر حضور پاک د واپسني دپاره روان شو. علامه طیبی رضی الله عنه ددې معنی دا بیان کړې ده: «أي انطلقت حيران هائما لا أدري أين أتوجه من شدة ذلك؟» چه زه د غم او تکلیف د سختی د وجې نه حیران اوسرگردان ووم چه اوس به چرته

(۱) فتح الباری: ۳۱۵/۶ عمدة القاری: ۱۴۲/۱۵ شرح الفسطانی: ۲۷۵/۵ سيرة المصطفى ﷺ: ۲۷۵-۲۷۶ ملخصا وينصرف بسير.

(۲) فتح الباری: ۳۱۵/۶ عمدة القاری: ۱۴۲/۱۵ شرح الفسطانی: ۲۷۵/۵.

(۳) کما ذکر ابن الملن والعینی والحافظ، وهو في غير الجهرة من كتب الأنساب، كالأنساب للسعدي: ۴/۸۲، والله اعلم.

(۴) عمدة القاری: ۱۴۲/۱۵ فتح الباری: ۳۱۵/۶ والتوضيح: ۱۰۱/۱۹.

قوله: فلم أستفق الا وأنا بقرن الثعالب کله چه زه قرن الثعالب ته اور سيدم نو خه گذاره مه
اوشوه

قوله: قرن الثعالب: دا مکې مکرمې سره نيز دې د يوځای نوم دې. علامه نووی رحمته الله عليه ليکلی دی
چه دا د اهل نجد ميقات دي دې ته قرن المنازل هم وائي. د قاضي عياض رحمته الله عليه د قول مطابق د مکې
مکرمې نه ددې فاصله د يوې ورځې او يوې شپې ده. ^(۱)
مطلب دا چه کله حضور پاک مکې سره نيز دې قرن الثعالب يا قرن المنازل ته اور سيدو نوطيبت ني لږ
شان په ځاني شو، غم ني لږ شان سپک شو اود طائف نه د مکې په لاره باندې د ربيعه دخامنو شيبه او
عتبه يوياغ وو هلته د يوې ونې لاندې حضور پاک د سا اخستلو دپاره کيناستو اودا مشهوره دعاني
اوغوښتله:

«اللهم أشكو إليك ضعف قوتي، وقلة حيلتي، وهواني على الناس، يا أرحم الراحمين، أنت رب المستضعفين، إني من تكتلي؟
إني عذو بعد، بجهنمي أمالي، صديق قريب، ملكته أمري؟ إني لم تكن غضباناً على فلا أبالي، غير أن عاقبتك أو سملي، أعوذ
بتووجهك الذي أشرقت له الظلمات، وصلح عليه أمر الدنيا والآخرة، من أن تنزل بي غضبك، أو يحل لي سخطك، لك
العتي حتى ترضى، ولا حول، ولا قوة إلا بك» ^(۲).

أي الله زه تانه د خپلې کمزورنې د تدبير دکمی اود خلقو د بې توقيرنې شکایت کوم اي ارحم
الرحمين ته د کمزورو په خاص توگه مربی او مددگار نی. ته به ما چاته حواله کوي؟ د یوغضبناک
دبمن طرف ته، یا د یودوست طرف ته څوک چه ته زما د امورو مالک جوړ کړي که چرې ته مانه
ناراض نه وني توبیا ماته د هیچا پرواه نشته دې. مگر ستا عافیت او سلامتی زما دپاره د سلو آسانو
سبب دې. زه پناه غواړم ستا د بزرگ ذات په وسیله سره، په کوم سره چه ټولې تیارې روښانه شی
اود هغه نور د وجې نه د دنیا او آخرت کارخانه روانه ده. زه د هغې نه پناه غواړم چه ستا غضب او
خفگان به ما باندې راکوز شی اواصل مقصود هم تاته اورول او راضی کول نی دی. په یوبنده کښې د
څه شرنه د اوختو اود خیرد کولوڅه قدرت نشته مگر څومره چه ستا د دربار نه ورکړې شی.

رفعت رأسی، فإذ أنا بأحبابه قد أظلمت، فنظرت فيها جبريل، فنسأداني، فقال: إن الله قد سمع قول قومك لك وما
ردوا عليك، وقد بعث الله إليك ملك الجبال لتأمره بما شئت فبه: ناڅایې چه سرمې اوچت کړو نواومي کتل چه
یوه اور یخ ده چه به ما باندې سوري کړې دې او په هغې کښې حضرت جبرائیل عليه السلام موجود دې.....
جبرائیل ماته د هغه ځانی نه آواز را کړو چه ستاسو قوم تاسو ته کوم جواب درکړې دې هغه الله تعالی
واوړیدو. هغه وخت الله تعالی تاسو ته د غرونو فرېشته راوړلېله دې دپاره چه تاسو هغې ته څه حکم
ورکول غواړنی چه ورکړنی.

(۱) عمدة القاری: ۱۵/۴۲ شرح القسطلانی: ۵/۲۷۵ - ۲۷۶ والکنز الشنوارى: ۱۲/۱۵۳ شرح الطیبی: ۱۱/۶۱ کتاب الفضائل
والسائل باب الصیحت وبدء الوحى رقم: ۵۸۱۸

(۲) عمدة القاری: ۱۵/۴۲ شرح القسطلانی: ۵/۲۷۶ وشرح النووي على صحيح مسلم ومشارك الأنوار: ۲/۱۹۹-۱۹۸.

(۳) آخر چه ابن إسحاق کما فی الروض الأنف: ۲/۲۳۱ خبر عداس. رضی الله عنه. والطبرانی فی الكبير ۱۴/۱۳۹۸ رقم:
۴۷۶۴ أحادیث عبدا لله بن جعفر رضی الله عنهما. وسبل الهدی والرشاد: ۲/۳۹۹ الباب العادی والثلاثون فی سفر التی صلی الله
عليه وسلم، کتاب الرقة والکبا، لابن قدامة: ۱/۱۱۴.

او دعا قبوله شوه. اود دعاء قبلیدو دپاره خود نبوت اورسالت وصف کافی وو خکه چه هر نبی مستجاب الدعوات وی لیکن دغه وخت کښې د وصف نبوت نه علاوه اضطرا او مظلومیت د غربت او مسافرت هم اضافه اوشوه. نود داسې صفتی ذات دعاء تبوس په څه کوي چه نبی هم وی رسول هم وی ناقراره هم وی مظلوم هم وی او غریب الدیار او مسافر هم وی، د داسې دعا د ژبې نه وتل وو چه د قبلیدو دروازې فوری توگه باندې کولای شوې اودعا قبوله شوه. حضرت جبرائیل علیه السلام د غرونو فرښتې سره راوړسیدو اوهم د آسمان نه نې آواز ورکړو چه دهر قسم د حکم د پوره کولو دپاره د غرونو فرښته حاضره ده حکم کوئی.

قوله: فناداني ملك الجبال، فسلم علي، ثم قال: يا محمد، فقال: ذلك فيما أشت. إن

شت أطبق عليهم الأخشبان: په دې کښې د غرونو فرښتې ماته آواز اوکړو ماته نې سلام اوکړو او ونې ونیل ای محمد! لکه څنگه چه جبرائیل اوونیل څنگه چه تاسو غواړنې که غواړې نو زه دا دواړه د کانړې کلک غرونه په خپل مینځ کښې رايوځانې کړم؟

قوله: ذلك: مبتداء دې اوددې خبر محذوف دي. ددې تقدیر خو یا کما علمت دې یا کما قال جبریل. مطلب دادې څه څنگه تاسو پوهیږئ چه دا کیدې شی یا څنگه چه جبرائیل اوونیل هم هغه شان زه کولې شم تاسو صرف حکم اوکړئ. (۱)

قوله: ما شئت کښې ما استفهامیه دي او ان هشت شرط دي. د کوم جزا چه محذوف ده یعنی لفظت. (۲) اود اطباق معنی په خپل مینځ کښې د رايوځانې کولو ده. مطلب دادې که چرې ستاسو حکم وی نو دا دواړه غرونه رايوځانې کړم. دغه شان به ددې په مینځ کښې ټول خلق اوږه شی او هلاک به شی.

قوله: الاخشبان: دا همزه مفتوحه او ځاء معجمه ساکنه، شین معجمه او با موحده سره د اخشب تشبیه ده. دمکې مکرمې د دوو غرونو دپاره دا کلمه ونيلی شی یو جبل ابوقبیس دي چه دمکې په جنوب کښې واقع دي دویم قیقعان دي چه د مکې په شمال کښې دي. د اول ذکر شوی بالکل مقابل کښې دي اوددې دواړو بناریو په مینځ کښې پخوانې مکه ښکار آباد دي. خود علامه صفاني رحمته الله وینا ده چه د قیقعان په ځانې جبل احمر مراد دي او علامه کرمانی رحمته الله لیکلی دی چه جبل ثور مراد دي. لکه چه په اول کښې خو اتفاق دي چه جبل ابوقبیس مراد دي او په دویم کښې د شارحینو رانې مختلف دي. د علامه کرمانی رحمته الله قول خو د صفاني رحمته الله په قول وهم دي او قیقعان او جبل احمر دواړه نیزدې نیزدې دی نو دواړه مراد کیدې شی. خو مشهوره هم دغه ده چه د اخشبان نه جبل ابوقبیس او جبل قیقعان مراد دي. (۳)

دې دواړو غرونو ته اخشبان د دې سختوالی صلابت او کانړو پوځوالی د وجې نه ونيلی شی. په یو

(۱) فتح الباری: ۳۱۶/۶ وارشاد الساری: ۲۷۶/۵ علامه عینی رحمته الله نور احتمالات هم ذکر کړي دي مگر ټول یو شان دی عمده

القاری: ۱۴۲/۱۵.

(۲) حواله جات بالا.

(۳) عمده القاری: ۱۴۲/۱۵ شرح القسطلانی: ۲۷۶/۵ فتح الباری: ۳۱۶/۶ الکواکب الدراری للکرمانی: ۱۷۸/۱۳.

حدیث شریف کنبی راخی: «لا یزول مکه حتی یزول اخصیاء» (۱)
 د شرح د اخشبین پورته ذکر کړې شوي تشریح نه دا متبادر کیږي چه ملک الجبال اخشبین یو خانی
 کولو سره اهل مکه تیاره کولو پیش کش کړې وو لیکن د روایت سیاق د اهل طائف باره کنبی دې نو
 ددې دپاره عین ممکن دی چه طائف یو دوه غرونه مراد وی او هغې ته ننی اخشبین ونیلې وی. والله
 اعلم بالصواب.

قوله: فقال النبي صلى الله عليه وسلم: بل أرجو أن يخرج الله من أصلابهم من

يعبد الله وحده، لا يشرك به شيئا. حضور پاک او فرمائیل نه، بلکه زه خود الله تعالی نه دا مید کوم
 چه الله تعالی به دهغوی د نسل نه داسې اولاد پیدا کوی چه صرف دهغه وحده لا شریک له عبادت به
 کوی او هغه سره به څوک شریک نه گڼي.

د اهل طائف د تکالیفو رسولو اود گستاخو نه باوجود هغه پیکر رحمت ﷺ ملک الجبال ته په اثبات
 کنبی څه جواب ور نه کړو. دهغه خلقو هلاکت او بربادی نی اونه غوښتل. چونکه حضور پاک آخری نبی
 وو او رحمت نی جوړولو سره رالیرلې وو په دې وجه د حضور پاک نه هم د رحمت ظهور کیدل وو. په دې
 وجه حضور پاک خیرې اونه کړې بلکه دا نی او فرمائیل چه دهغوی راتلونکې نسل به مسلمان شی او
 بیا هم دغه شان اوشو. دهغوی د نسل نه نه صرف مسلمانان پیدا شو بلکه ډیر زیات مضبوط
 مسلمانان پیدا شو. چنانچه امام ابن سعد رحمته الله په طبقات کنبی نقل کړی دی چه د عربو د نورو قبیلو
 په شان د اسلام قبلولو په غرض سره د قبیله ثقیف وفد هم په دربار نبی کنبی حاضر شوي وو چه د
 پنځلسو نه تر شلو کسانو پورې وو په هغوی کنبی اکثر خلقو اسلام قبول کړو. مشهور صحابی
 حضرت مغیره بن شعبه رضی الله عنه دهغوی د ایمانی کیفیت باره کنبی فرماني:

«فدخلوا في الإسلام، فلا أعلم قوما من العرب بنى أب ولا قبيلة كانوا أصح إسلاماً ولا أهدأ أن يوجد فيهم غش لله ولكتابه
 منهم» (۲)

پس دا خلق په اسلام کنبی داخل شو د عربود یوې لونی یا وړې قبیلې ماته علم نشته د چا اسلام چه
 دهغوی نه زیات رښتونی وی. الله تعالی اود هغه پاک کتاب دوکه وو کولو سره څوک دهغوی نه زیات
 لرې وی. مشهور فاتح په هندوستان کنبی اولین اسلامی حکمران محمد بن قاسم رضی الله عنه تعلق هم قبیله
 ثقیف سره وو. د چاچه د اسلام دپاره ډیر ښکاره خدمات د یو صاحب بصیرت نه پټ نه دی.

ترجمه الباب سوره د حدیث مناسبت: ددې حدیث ترجمه الباب سره مناسبت هم واضع دی چه په دې
 کنبی د حضرت جبرائیل امین عليه السلام او په غرونو باندې مامور فرښتې ذکر دي.
 دباب شپږو ویشتم حدیث د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه دی:

(۱) لم ألق عليه مرفوعاً، وإن رواه موقوفاً في أخبار مكة: ۷۸/۱ من قول ابن عباس، أنه وجد في حجر كتب فيه: أنا الله، ذوبكة
 العرام، وصنعنا يوم صنعت الحرم..... وفيه: لا تزول حتى يزول أخشيائها..... ثم رواه عن مجاهد، وكذا عبد الرزاق في مصنفه:
 ۱۵۰/۵ کتاب الحج، باب الحجر وما فيه مكتوب رقم: ۹۲۸۴-۹۲۸۳ رواه عن مجاهد أيضاً، وانظر سيرة ابن هشام: ۲۲۲/۱.

(۲) الطبقات الكبرى لابن سعد: ۱/۳۶۴-۳۶۳ وقد ثقیف.

الحديث الثامن

۳۰۰- حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ، حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، حَدَّثَنَا أَبُو اسْحَاقَ الشَّيْبَانِيُّ، قَالَ: سَأَلْتُ زَيْنَ مُبَشِّرٍ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى {فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ. فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ} [النجم: ۱۰] قَالَ: حَدَّثَنَا ابْنُ مَسْعُودٍ: أَنَّهُ «رَأَىٰ جِبْرِيلَ، لَهُ سِمَاتُهُ جَنَائِرُ» (۱) (۴۵۷۵، ۴۵۷۶)

ترجمہ: ابواسحاق شیبانی رحمہ اللہ وانی چہ ما د زر بن حبیش رحمہ اللہ نہ داللہ تعالیٰ دارشاد (فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ) فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ) بارہ کبھی تپوس اوکرو نوھغوی او فرمانیل چہ مونہ تہ حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ او فرمانیل چہ حضور یاک حضرت جبرائیل علیہ السلام یہ داسی حالت کبھی اولیدلو چہ دھغہ شہر سوہ وزری وی. ددی حدیث شرح کتاب التفسیر کبھی راغلی دہ (۲)

تراجم رجال

قتیبہ بن سعید: دا ابوالرجاء قتیبہ بن سعید بن جمیل ثقفی رحمہ اللہ دی. ددوی تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب انشاء السلام من الإيمان لاندی تیرشوی دی (۳).
ابوعوانہ: دا ابوعوانہ وضاح بن عبداللہ یشکری رحمہ اللہ دی. ددوی تذکرہ بدء الوحی خلورم حدیث لاندی راغلی (۴).

ابواسحاق الشیبانی: دا سلیمان بن ابی سلیمان فیروز شیبانی کوفی رحمہ اللہ دی. ددوی تذکرہ کتاب الحمض باب مباشرة الحائض پہ ذیل کبھی راغلی دہ (۵).

زر بن حبیش: ذا جلیل القدر تابعی او مشہور مقری حضرت زر بن حبیش بن حباشہ بن اوس بن بلال (یاہلال) بن سعد کوفی اسدی رحمہ اللہ دی. ابومریم یا ابومطرف ددوی کنیت دی (۶) دا مخضرم تابعی دی د جاہلیت زمانہ نی ہم لیدلی (۷).

دی د حضرات صحابہ کرامو نہ د امیر المؤمنین عمر بن الخطاب، ابی بن کعب، عثمان بن عفان، علی بن ابی طالب، ابن مسعود، عمار بن یاسر، عباس بن عبدالمطلب، عبدالرحمن بن عوف، حذیفہ بن یمان، صفوان بن عسال، ابوذر غفاری او حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا وغیرہ نہ د حدیث روایت کوی او تابعینونہ حضرت ابووائل شقیق بن سلمہ اسدی نہ روایت کوی. چہ ددوی د زمانی

(۱) قولہ: حدَّثَنَا ابْنُ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: الحديث، رَوَاهُ الْبُخَارِيُّ أَيْضًا، فِي تَفْسِيرِ سُورَةِ النَّجْمِ بَاب: {فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ} رَقْم: ۴۸۵۶، وَبَاب {فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ} رَقْم: ۸۵۵۶، وَمُسْلِمٌ رَقْم: ۴۲۴-۴۳۲، فِي الْإِيمَانِ بَابِ ذِكْرِ سُورَةِ النَّجْمِ وَالتَّرْمِذِيُّ رَقْم: ۳۲۷۹، فِي التَّفْسِيرِ بَابِ وَمِنْ سُورَةِ النَّجْمِ.

(۲) کشف الباری کتاب التفسیر: ۶۳۴-۶۳۳ سورة النجم.

(۳) کشف الباری: ۱۸۹/۲.

(۴) کشف الباری: ۴۲۴/۱.

(۵) کشف الباری کتاب الحمض: ۲۵۰.

(۶) تہذیب الکمال: ۳۳۶/۹-۳۳۵ وسیر اعلام النبلاء: ۱۶۶/۴.

(۷) تہذیب الکمال: ۳۳۶/۹ وسیر اعلام النبلاء: ۱۶۶/۴.

اوددوی دوست هم وو. د علم قراءت تکمیل نی د حضرت عبدالله بن مسعود او حضرت علی رضی الله عنہما نه کړي.

ددوی نه روایت کونکو کښي امام ابراهيم نخعی، اسماعیل بن ابی خالد، یحیی بن وثاب، عاصم بن بهدله، اعمش، ابواسحاق شیباني، ابویرده اشعری، عدی بن ثابت، منهال بن عمرو وغیره داسي اساطین علم حدیث شامل دي. (۱)

ددوی نه د قراءت علم حاصلونکو کښي دهغه زمانې مشهور قراء حضرت یحیی بن وثاب، عاصم بن بهدله، ابواسحاق شیباني او اعمش رحمهم الله وغیره شامل دي. (۲)

امام یحیی بن معین رحمته الله فرماني ثقه. (۳) ابن سعد رحمته الله د کوفي د تابعینو په طبقه اولی کښي دهغوی شمیر کړي دي او فرمانيلی دي «کان ثقة کثیر الحديث» (۴) د عربیت ډیر لونی عالم وو تردې چه حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه به هم د عربیت په معامله کښي هغوی ته رجوع کوله. (۵)

حضرت زړ دخپل مدینې منورې د سفر باره کښي فرماني چه زه په یووفد کښي دکوفي نه دمدینې منورې دپاره اووتلم. په خداني چه ددې نه علاوه مې هیڅ خواش نه وو چه د رسول الله صلی الله علیه و آله صحابه کرام، مهاجرین اوانصار سره ملاقات اوکړم اودهغوی د په زیارت کولو سره مستفید شم چنانچه زه کله مدینې منورې ته اورسیدلم او حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه او حضرت عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه سره ملا شوم. هم دغه دواړه بزرگان زما هم نشین او هم مجلس وو. یوه ورځ حضرت ابی رضی الله عنه او فرمائیل اي زر ته د قرآن یوآیت پریخودل نه غواي؟ دهر یوآیت باره کښي دي زما نه تپوس کړي دي. حضرت زور رضی الله عنه په جواب کښي اووئیل حضرت بیا دومره لرې نه زه ولې راغلي یم؟ بیا ما عرض اوکړو چه ابوالمنذر الله تعالی دي په تاسو باندې رحم اوکړی زما په معامله کښي نرمی کوه زه تاسو نه ډیره فائده اخستل غواړم. (۶)

امام اعمش رضی الله عنه او امام ابو بکر بن ابی عاصم رضی الله عنه فرماني چه مونږ خپل استاذان او ابووانل شقیق بن سلمه رضی الله عنه کښي دي چه دا دواړه حضرات د یوبل د راني د احترام بهترین مثال وو. ابووانل رضی الله عنه عثمانی وو حضرت عثمان رضی الله عنه نی د خلافت حقدار گنړلو اودهغوی حمایت به نی کولو. خو حضرت زور رضی الله عنه بنجیش علوی وو حضرت علی رضی الله عنه نی حقدار گنړلو. ددې نه باوجود به نی هم په یومسجد کښي مونږ کولو. مگر مجال دي چه په یوبل باندې نی خپله راني لگولو کوشش کړي وی د وفات پوري ددواړو هم دغه حال پاتي دي. حضرت ابووانل رضی الله عنه د استاذ کیدو نه باوجود د حضرت زور رضی الله عنه احترام کولو چه زور رضی الله عنه د هغوی نه په عمر کښي مشر دي اودهغوی په موجودگني کښي به نی حدیث هم نه کولو. په خپل مینځ کښي د دواړو تعلق او محبت ډیر زیات وو. (۷)

د حضرت زربن حبیش رضی الله عنه ډیر اوږد عمر وو پخپله به نی فرمائیل «أنا ابن عشرين ومئة سنة» دهغوی

(۱) تهذيب الكمال: ۳۳۶/۹ وسیر اعلام النبلاء: ۱۶۶/۴.

(۲) سیر اعلام النبلاء: ۱۶۶/۴.

(۳) الجرح والتعديل: ۳ رقم الترجمة: ۲۷۱۷.

(۴) الطبقات الكبرى: ۱۰۵/۶.

(۵) حواله بالا.

(۶) حواله بالا، تهذيب الكمال: ۳۳۷/۹ سیر اعلام النبلاء: ۱۶۸-۱۶۷/۴.

(۷) تهذيب الكمال: ۳۳۷-۳۳۸/۹ سیر اعلام النبلاء: ۱۶۸-۱۶۹/۴ طبقات ابن سعد: ۱۰۵/۶ والاستيعاب: ۳۳۷/۱.

وفات کله شوې؟ په دې باره کښې مختلف اقوال دي. خو دومره ټاکلي شوې ده چه دحجاج بن يوسف په زمانه کښې د دير الجماجم واقعه سره خواشیا شپږ شلې بهارونه لیدلونه پس هغه ددې دنیا نه رخصت شو. د وفات کال بعض ۸۱ بعض ۸۲ او بعض ۸۳ خودلي دي. د مختلف قرائن د وجې نه ابن عبد البر رحمته الله آخری قول راجح گرځولي دي چه په ۸۳ هجري کښې د هغوی انتقال شوې ^(۱) دي دانته سته راوی دي. ټولو حضراتو د هغوی روایتونه نقل کړي دي ^(۲).

عبدالله: د مشهور صحابی حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه حالات مفصلاً کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم په ذیل کښې بیان کړې شوی دی ^(۳).
دباب اووه ویشتم حدیث هم د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه دي.

الحديث التاسع

۳۰۷- حَدَّثَنَا حَفْصُ بْنُ عُمَرَ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ الْأَعْمَشِ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، (لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى) {النجم: ۸}، قَالَ: «رَأَى رُفْرَفًا أَخْضَرَسَدًا أَفْقًا» ^(۴) [۴۵۷۷]

تراجم رجال

حفص بن عمر: داحفص بن عمر الحوصی رضی الله عنه دي. ^(۵)

شعبه: دا امير المؤمنين فی الحدیث شعبه بن حجاج عتکی بصری رضی الله عنه دي. ددوی حالات کتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده لاندې ذکر کړې شوی دی ^(۶).

الأعمش: دا سليمان بن مهران الکاهلی المعروف بالأعمش رضی الله عنه دي.

ابراهيم: دا مشهور فقيه ابو عمران ابراهيم بن يزيد نخعی کوفی رضی الله عنه دي.

علقمه: دا مشهور فقه علقمه بن قيس نخعی کوفی رضی الله عنه دي.

عبدالله: دا مشهور صحابی حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه دي. ددې څلورو وارو ويزرگانو تفصیلی تذکره کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم کښې راغلي ^(۷).

عن عبدالله رضى الله عنه قال: (لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى) قال: رأى رُفْرَفًا أَخْضَرَسَدًا أَفْقًا السماء:

حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د الله تعالی کلام (لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى) تفسیر کښې فرمایلی

^(۱) تهذيب الكمال: ۳۳۹/۹-۳۳۸ سیر اعلام النبلاء: ۴/۱۶۸-۱۶۹ طبقات ابن سعد: ۶/۱۰۵ الاستيعاب: ۱/۳۳۷.

^(۲) تهذيب الكمال: ۳۳۹/۹.

^(۳) كنف الباری: ۲/۲۵۷.

^(۴) قوله: عن عبدالله: الحديث. أخرجه البخاري في كتاب التفسير باب (لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى) رقم: ۱۸۵۸ والترجمة في كتاب التفسير باب ومن سورة النجم رقم: ۳۲۷۷.

^(۵) ددوی دخالاتو دبارو اوگورنی کتاب الرضه باب ماجاء فی قول الله تعالى (إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ).

^(۶) كنف الباری: ۱/۶۷۸.

^(۷) كنف الباری: ۲/۲۶۰-۲۵۱.

دی چه حضور پاک شین لباس اولیدلو کوم چه د آسمان افق ډک کړې وو.
 ذوق ورف معنی: ددې لفظ مختلف معانی بیان کړې شوی دی: ① رفرر شنې کپړې ته وانی یا مطلق لباس ته، دا لباس حضرت جبرائیل اغوستي وو لکه چه د لباس لیدل د حضرت جبرائیل علیه السلام لیدل وو. کپړو چه د آسمان طرفونه او افق ډک کړې وولکه چه دا هم د حضرت جبرائیل علیه السلام فعل وو. ② علامه کرمانی رحمه الله یوډا احتمال هم بیان کړې دې چه د رفرر نه د حضرت جبرائیل علیه السلام وزرې (هتې) مراد دی مطلب دا چه هغه خپلې وزرې داسې خوړې کړې وې لکه څنگه چه کپړې خوړولې شی. خودا احتمال حافظ صاحب رحمه الله رد کړې دې چه د علامه خطابی رحمه الله په تقلید کښې دا خبره کرمانی رحمه الله نقل څو کړه مگر دا ډیره لرې خبره ده. ③

④ علامه قسطلانی رحمه الله ددې معنی بستره کړې ده. نو د رفرر اخضر معنی شوه شنه بستره. اوس د حدیث باب مطلب دا شو چه حضور پاک یوه شنه بستره اولیدله کوم چه د آسمان افق راگیر کړې وو په هغې باندې حضرت جبرائیل علیه السلام تشریف فرما وو. ⑤

ددې آخری معنی تائید ددې حدیث نه هم کیږي کوم چه امام حاکم رحمه الله او امام نسائی رحمه الله د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه نقل کړې دي: «أبهرني الله صلى الله عليه وسلم جبريل عليه السلام على رفرر قد ملأه ما بين السماء والأرض» ⑥ په دې حدیث کښې د رفرر معنی بستره ده.

د نسخو اختلاف: په اکثر نسخو کښې «ورفرر اخضر» دې خود حموی او مستملی په نسخو کښې اخضر په ځانې خضر دې، یعنی د ځاه معجمه فتحه او ضاد معجمه کسره سره. بعض نورو حضراتو خضر روایت کړې دې یعنی د ضاد د سکون سره. خود دې د صحیح منلو دپاره رفرر به مؤنث گرځولې کیږي ځکه چه ابن ملقن لیکلی دی چه دا د رفررة جمع ده دغه شان به دا ضبط هم صحیح شی ⑦
 ترجمه الباب سره مناسبت: ددې حدیث او تیرشوی حدیث ترجمه الباب سره مطابقت واضح دې چه په دواړو کښې د حضرت جبرائیل علیه السلام تذکره ده. په یو کښې صراحتاً او بل کښې دلالة لکه چه اوس پورته تیرشو.

د باب اته ویستم حدیث د حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها دي.

الحديث الثامن

٣٠٧٢- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيُّ، عَنْ ابْنِ عَوْنٍ، أَلْبَاكَ الْقَاسِمُ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: «مَنْ زَعَمَ أَنَّ مُحَمَّدًا رَأَى رَبَّهُ فَقَدْ أَعْظَمَ، وَلَكِنْ

① لام الدار: ٢٤٩/٧ الكنز المتواری: ١٥٥/١٣.

② شرح الکرماني: ١٣/١٧٩ التوضيح: ١٩/١٠٣ أعلام الحديث للخطابي: ٢/١٤٩١ عمدة القاري: ١٥/١٤٣ فتح الباري: ٢/٣١٦.

③ شرح القسطلاني: ٥/٢٧٦ الكنز المتواری: ١٣/١٥٥.

④ الحديث: أخرجه الحاكم في المستدرک: ٢/٤٩٩ رقم: ٣٧٣٦ تفسير سورة النجم وصححه الذهبي في تلخيصه (الطبوع مع المستدرک) والنسائي في السنن الكبرى، كتاب التفسير سورة النجم رقم: ١١٥٣١.

⑤ فتح الباري: ١٦/٦ التوضيح: ١٩/١٠٣.

قَدْ رَأَى جِبْرِيلَ فِي صُورِيهِ وَخَلْقَهُ سَادَ مَا بَيْنَ الْأَفْقَيْنِ (۱)

ترجمہ: حضرت عائشہ صدیقہ (رضی اللہ عنہا) فرماتی ہے کہ جبرائیل علیہ السلام نے خیل رب لیدلہ دی تھوہنے لوئی جرات اوکرو بلکہ وہی خود حضرت جبرائیل پہ خیل اصل شکل اوصورت کنبی لیدلہ وو پہ داسی حال کنبی چہ افق ہفہ راگیر کرے وو۔

تراجم رجال

محمد بن عبد اللہ بن اسماعیل: دامحمد بن عبد اللہ بن ابی ثلج بغدادی رازی (رحمۃ اللہ علیہ) دی ابوبکر یا ابو عبد اللہ ددوی کنیت دی۔ د اصلا ری اوسیدونکی دی د امام احمد بن حنبل (رحمۃ اللہ علیہ) د صحبت ملگری دی۔ (۲)

دی د عبد الصمد بن عبد الوارث، حجاج بن محمد، حسن بن موسیٰ اشیب، علی بن حفص مدانی، یزید بن ہارون، محمد بن عبد اللہ انصاری، سعید بن عامر ضبعی، یونس بن محمد المودب، روح بن عبادہ، ابوالنضر ہاشم بن قاسم، یحییٰ بن اسحاق رحمہم اللہ وغیرہ نہ د حدیث روایت کوی۔ ددوی نہ روایت کونکو کنبی امام بخاری او امام ترمذی نہ علاوہ دہغوی نمسی محمد بن احمد بن محمد بن عبد اللہ، بل ابن خزیمہ، ابوقریش محمد بن جمعة الحافظ، ابوبکر بن ابی داؤد، احمد بن جعفر بن نصر الجمال او عبد الرحمن بن ابی حاتم رحمہم اللہ وغیرہ شامل دی۔ (۳)

امام عبد الرحمن بن ابی حاتم (رحمۃ اللہ علیہ) فرماتی ہے ما دخیل پلار سرہ پہ ۲۵۴ ہجری کنبی دہغوی نہ احادیث اولیکل اوہفہ صدوق دی۔ (۴)

ابن حبان (رحمۃ اللہ علیہ) دہغوی ذکر کتاب الثقات کنبی کرے دی۔ (۵) حافظ ابن حجر (رحمۃ اللہ علیہ) فرماتی صدوق۔ (۶)

ابن قانع (رحمۃ اللہ علیہ) فرماتی ۲۵۷ ہجری کنبی وفات شوے دی۔ رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعہ۔ (۷)

محمد بن عبد اللہ انصاری: دا قاضی محمد بن عبد اللہ بن مثنیٰ بن عبد اللہ انصاری (رحمۃ اللہ علیہ) دی۔ (۸)

ابن عون: دا عبد اللہ بن عون بن اوطبان مزنی بصری (رحمۃ اللہ علیہ) دی۔ ددوی تذکرہ کتاب العلم باب قول النبی صلی

اللہ علیہ وسلم: رب مبلغ أوعى... لاتدی تیرہ شوے دی۔ (۹)

(۱) قولہ: عن عائشہ رضی اللہ عنہا: الحدیث رواہ البخاری فی هذا الباب أيضاً، الحدیث الآتی رقم: ۳۲۳۵ وفی تفسیر سورة

الماندة باب (يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ يَلُوكُمُ الْأَنْزُلُ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُم) رقم: ۴۶۱۲ وفی اول باب تفسیر سورة النجم رقم: ۴۸۵۵ وفی

الترجید باب قول اللہ تعالیٰ (عَلَّمَ الْقَلَمَ فَلَا يَظْهَرُ عَلٰى غَيْبِہٖ اٰخِذَا) رقم: ۷۳۸۰ وباب قولہ اللہ تعالیٰ (يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ يَلُوكُمُ الْأَنْزُلُ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُم) رقم: ۷۵۳۱ وسلم رقم: ۴۴۲-۴۳۹ فی الإيمان باب معنی قول اللہ عزوجل (وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً أُخْرٰی) والترمذی رقم: ۳۰۷۰ فی التفسیر باب ومن سورة الأنعام وباب من تفسیر سورة النجم رقم: ۳۲۷۸۔

(۲) تہذیب الکمال: ۴۹/۲۵ رقم الترجمہ: ۵۲۲۷ تہذیب ابن حجر: ۲۴۷/۹۔

(۳) د شیوخ اوتلامذہ دتفصیل دپارہ اوگورنی تہذیب الکمال: ۴۵۰/۲۵-۴۴۹۔

(۴) الجرح والتعديل: ۷ رقم الترجمہ: ۱۵۹۶ تہذیب الکمال: ۴۵۰/۲۵ تہذیب ابن حجر: ۲۴۸/۹۔

(۵) ۱۳۵/۹۔

(۶) تقریب التہذیب: ۱۹۲/۲ رقم: ۶۰۱۸۔

(۷) تاریخ بغداد: ۴۲۵/۵ تہذیب الکمال: ۴۵۱/۲۵ تہذیب ابن حجر: ۲۴۸/۹۔

(۸) ددوی د حالاتو دپارہ اوگورنی کتاب الاستیعاب باب سوال الناس الإمام الاستسقاء۔

القاسم: دا قاسم بن محمد بن ابی بکر صدیق رضی اللہ عنہ دی. ددوی تفصیلی تذکرہ کتاب الفضل باب من بدأ بالخلاب.... لاندی تیرہ شوی ده. ^(۲)

عائشہ: دا م المؤمنین حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا حالات کتاب بدء الوحي دویم حدیث لاندی تیر شوی دی. ^(۳)

تنبیہ: ددی حدیث تفصیلی شرح به ان شاء الله باب المعراج کنبی راخی. ^(۴)
دباب یوکم دیرشم حدیث هم د حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا دی.

الحديث التاسع

۳۰۹۳- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ، حَدَّثَنَا أَبُو اسْمَاءَ، حَدَّثَنَا زَكَرِيَّا بْنُ أَبِي زَيْدَةَ، عَنْ ابْنِ الْأَشْوَعِ، عَنْ الشَّعْبِيِّ، عَنْ عُمَرَ مَسْرُوقٍ، قَالَ: قُلْتُ لِعَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: فَأَيْنَ قَوْلُهُ (لَمَّا دَنَا فَتَدَلَّى فَكَانَ قَابًا مُوَسِّسًا أَوْ أَهْنًا) {النجم: ۹} قَالَتْ: «ذَلِكَ جَبْرِيلُ كَانَ يَأْتِيهِ فِي صُورَةِ (ص: ۱۷) الرَّجُلِ، وَإِنَّ آتَاةَ هَذِهِ الْمَرْءَةِ فِي صُورَتِهِ الَّتِي هِيَ صُورَتُهُ فَتَدَلَّى الْأَفْقُ» ^(۵).
[۷۰۹۳، ۶۹۴۵، ۴۵۷۴، ۴۳۳۶]

ترجمہ رجال

محمد بن یوسف: دا محمد بن یوسف بیکندی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ کتاب العلم باب متی یصح سماع الصغیر لاندی تیرہ شوی ده. ^(۶) ابوعلی جیانی رضی اللہ عنہ هم په دی باندی جزم کری دی. ^(۷)
ابو اسماء: دا ابواسامه حماد بن اسماء بن زید کوفی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب فضل من علم وعلم کنبی تیرشو. ^(۸)

زکریا بن ابی زائده: دا زکریا بن ابی زائده خالد همدانی سکونی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ کتاب الإیمان باب فضل من استبرأ لدينه په ذیل کنبی راغلی ده. ^(۹)

ابن الاشوع: دا سعید بن عمرو بن الاشوع همدانی کوفی رضی اللہ عنہ دی. ^(۱۰)

الشعبي: دا مشهور محدث عامر بن شرجیل رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ کتاب الإیمان باب المسلم من سلم

^(۱) كشف الباري: ۲۲۴/۳.

^(۲) كشف الباري كتاب الفضل: ۴۳۹.

^(۳) كشف الباري: ۲۹۱/۱.

^(۴) صحيح البخاري كتاب مناقب الأنصار باب المعراج.

^(۵) قوله: قلت لعائشة رضي الله عنها: الحديث، مر تخريجه أنفا في الحديث السابق.

^(۶) كشف الباري: ۳۸۷/۳.

^(۷) فتح الباري: ۳۱۶/۶ عمدة القاري: ۳۱۶/۱۵ تنقييد المصنف للمجلد الثاني: ۵۳۸/۲.

^(۸) كشف الباري: ۴۱۴/۳.

^(۹) كشف الباري: ۶۷۳/۲.

^(۱۰) ددوی دخالاتو دپاره اوگورنی کتاب الزکاة باب قوله الل تعالى عزوجل: (لَا يَسْتَلْزِمُونَ النَّاسَ عِلَاثَاتُ).

المسلمون من لسانه وهذه لآتيه تيره شوي ده. (۱)

مسروق: دا مشهور محدث مسروق بن اجدع كوفي همداني رحمته الله دي. ددوی تفصیلی ذكر كتاب الإيمان

باب ظلم دون ظلم كنيي راغلي دي. (۲)

دا د تيرشوی حدیث دویم طریق دی. ددی شرح به هم ان شاء الله باب المعراج كنيي راخی.

ترجمة الباب سره مناسبت: حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها ددی حدیث دواړه طرق ترجمه الباب سره

مناسبت لفظ جبریل كنيي دي.

دباب دیرشم حدیث حضرت سمره رضی الله عنها دي.

الحديث العاشر

۳۰۳- حَدَّثَنَا مُوسَى، حَدَّثَنَا جَبْرِ، حَدَّثَنَا أَبُو جَاءٍ، عَنْ سَمُرَةَ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «رَأَيْتُ الْآيَةَ رَجُلَيْنِ أَتَيَانِي قَالَ الَّذِي يُوقِدُ النَّارَ مَا لَكَ عَازِنُ النَّارِ، وَأَنَا جَبْرِيلُ وَهَذَا مِيكَائِيلُ» (۳) - [۸۰۹]

تراجم رجال

موسى بن اسماعيل: دا موسى بن اسمعيل تيمی تبو ذكى رحمته الله دي. ددوی حالات اجمالاً بدء الوحي او

تفصلاً كتاب العلم باب من اجاب الفتيا بأشارة الهد.... په ضمن كنيي راغلي دي. (۴)

جرير: دا جرير بن حازم ازدي بصرى رحمته الله دي. (۵)

ابو رجاء: دا ابو رجاء عمران بن ملحان عطاردی بصرى رحمته الله دي. ددوی تفصیلی حالات كتاب التهم باب

الصعيد الطيب وضوء المسلم....، لآتيه راغلي دي. (۶)

سمرة: دا مشهور صحابی حضرت سمره بن جندب رضی الله عنه دي. ددوی تذکره كتاب الحمض باب من سمي

النفاس حیضاً په ضمن كنيي راغلي ده. (۷)

ترجمة الباب سره مناسبت: دا حدیث بعینه هم په دي سند سره كتاب الجنائز كنيي تفصلاً راغلي

دي. (۸) دلته ددی مختصر حصه د باب په مناسبت سره نقل كړې شوې ده چه په دي كنيي د دريو جليل

القدر فرستو مالك جبريل او ميكائيل عليهم السلام ذكر دي. (۹)

(۱) كشف الباری: ۲۷۹/۱.

(۲) كشف الباری: ۲۸۱/۲.

(۳) قوله: عن سمره رضی الله عنها: الحديث مرتخيه في صفة الصلاة باب يستقبل الإمام الناس إذا سلم.

(۴) كشف الباری: ۴۳۳/۱ الحديث الرابع: ۴۷۷/۳.

(۵) ددوی د حالاتو د پاره او گورنی كتاب الصلاة باب الخوخة والممر....

(۶) كشف الباری كتاب التيمم: ۴۰۵.

(۷) كشف الباری: كتاب الحيض: ۶۳۳.

دِیَابِ یو دیرشم حدیث د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ دے

الحديث الحادي عشر

۳۰۶۵- حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي حَازِمٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِذَا دَعَا الرَّجُلُ امْرَأَتَهُ إِلَى فِرَاشِهِ فَأَبَتْ فَبَاتَ غَضَبَانِ عَلَيْهِمَا لَعْنَتَاهُمَا الْمَلَائِكَةُ حَتَّى تُصْبِحَ» تَابِعَهُ شُعْبَةُ، وَأَبُو حَمْزَةَ، وَابْنُ دَاوُدَ، وَأَبُو مَعَاوِيَةَ، عَنِ الْأَعْمَشِ (۳) [۴۸۹۸، ۴۸۹۷]

تراجم رجال

مسدد: دا مسدد بن مسرهد اسدی بصری رضی اللہ عنہ دے۔ ددوی تذکرہ کتاب ایمان باب من ایمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه لاتدري راغلي. (۳)
ابوعوانه: دا ابو عوانه وضاح بن عبد الله يشكری رضی اللہ عنہ دے۔ ددوی تذکرہ بدء الوحي خلورم حدیث لاتدري راغلي ده. (۵)
الاعمش: دا مشهور محدث ابو محمد سليمان بن مهران اسدی الاعمش رضی اللہ عنہ دے۔ ددوی حالات «كتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم» لاتدري تيرشوي دي. (۶)
ابوحازم: دا ابو حازم سلمان اشجعي رضی اللہ عنہ دے۔ ددوی تذکرہ كتاب العلم باب هل يجعل للنساء يوم...؟ كني تيره شوي ده. (۷)
ابوهريره: دا مشهور صحابي حضرت ابوهريره رضی اللہ عنہ دے۔ ددوی حالات كتاب الإيمان باب أمور الإيمان كني تيرشوي دي. (۸)
ترجمة الباب سره مناسبت: دا حدیث كتاب النكاح كني هم راغلي دي. (۹) دلته د ذکر كولو مقصد صرف هم دغه دي چه په دي كني د ملائكة ذكر دي.
قوله: «تَابِعَهُ شُعْبَةُ وَأَبُو حَمْزَةَ وَابْنُ دَاوُدَ وَأَبُو مَعَاوِيَةَ عَنِ الْأَعْمَشِ»: انه حدیث شعبه، ابو حمزه

(۱) صحيح البخارى كتاب الجنائز باب بلاء ترجمه رقم: ۲۲۸۶.

(۲) فتح الباري: ۳۱۶/۶.

(۳) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه، الحديث: أخرجه البخاري أيضاً، في النكاح باب إذا أعتت المرأة مهاجرة فراش زوجها رقم: ۵۱۹۴-۱۹۳۵ مسلم رقم: ۳۵۴۰-۳۵۳۸ في النكاح باب تحريم امتناعها من فراش زوجها، أبو داود رقم: ۲۱۴۱ في النكاح باب حق الزوج على المرأة.

(۴) كشف الباري: ۲/۲.

(۵) كشف الباري: ۴۰۳۴/۱.

(۶) اوگورنى: كشف الباري: ۲/۲۵۱.

(۷) كشف الباري: ۴/۱۰۱.

(۸) كشف الباري: ۱/۴۵۹.

(۹) كشف الباري كتاب النكاح باب إذا هانت المرأة... ص: ۳۳۹.

(محمدين ميمون سکري)، (ابن داؤد (عبدالله الخريسي)، (ابو ابو معاوية (محمدين حازم)، (رحمهم الله) تولو د اعمش رحمهم الله نه روايت کښې د ابو عوانه رحمهم الله متابعت کړې دې.
د متابعات مذکوره موصولاً تخریج: دلته امام بخاری رحمهم الله د ابو عوانه د روايت څلور متابعات ذکر کړي دي. په کوم کښې چه د هريو تفصيل ترتيبوار ذکر کولي شي:
① د حضرت شعبه رحمهم الله متابعت امام بخاری رحمهم الله کتاب النکاح کښې موصولاً ذکر کړې دې. (۵)
② د ابو حمزه رحمهم الله متابعت باره کښې حافظ ابن حجر رحمهم الله ليکلی دی «فلما أجهدا» (۶)
③ د ابن داؤد رحمهم الله متابعت مسدد رحمهم الله په خپل مسند کبير کښې موصولاً ذکر کړې دې (۷)
④ د ابو معاويه رحمهم الله متابعت امام مسلم رحمهم الله موصولاً ذکر کړې دې. (۸)
د باب دوه ديرشم حديث جابر بن عبدالله رحمهم الله دي.

الحديث الثاني عشر

۲-۳۱- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ، أَخْبَرَنَا النُّبَيْثِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَقِيلٌ، عَنْ ابْنِ شُمَّاصٍ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا سَلَمَةَ، قَالَ: أَخْبَرَنِي جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنَّهُ سَمِعَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "لَمْ تَقْرَعْنِي الْوَحْيَ قُرْآنًا، قَبْلَ أَنْ أَمْسِيَ، سَمِعْتُ صَوْتًا مِنَ السَّمَاءِ، فَرَفَعْتُ بَصَرِي فَقِيلَ السَّمَاءُ، فَإِذَا الْمَلَكُ الَّذِي جَاءَنِي بِحِوَاءٍ، قَاعِدٌ عَلَى كُرْسِيِّ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ، فَنُجِثَتْ مِنْهُ، حَتَّى هَوِيََتْ إِلَى الْأَرْضِ، فَنُجِثَ أَهْلِي فَقُلْتُ: زَمِلُونِي زَمِلُونِي، فَأَنزَلَ اللَّهُ تَعَالَى {يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنذِرْ} [المدثر: ۲] إِلَى قَوْلِهِ {وَالرَّجْزَ} [المدثر: ۵] قَاهُجْرًا، قَالَ أَبُو سَلَمَةَ: وَالرَّجْزُ: الْأَوْتَانُ (۹) [۴]

تواجم رجال

عبدالله بن يوسف: دا عبدالله بن يوسف تنيسي دمشقي رحمهم الله دې. ددوی اجمالی حالات بدء الوحي او تفصیلی حالات کتاب العلم باب لهلم الشاهد الغائب لاندې تیر شوی دی. (۱)

(۱) کشف الباری: ۶۷۸/۱

(۲) ددوی دخالتو دپاره اوگورنی کتاب الفصل باب نفوذ الیدین من النسل عن الجنازة.

(۳) کشف الباری: ۶۳۳/۴

(۴) کشف الباری: ۶۰۵/۴

(۵) صحیح البخاری کتاب النکاح باب إذا هانت المرأة... رقم: ۵۱۹۳

(۶) فتح الباری: ۳۱۶/۶

(۷) حواله بالا تفلیق التعليق: ۴۹۷/۳ وهدی الساری: ۴۸.

(۸) صحیح مسلم کتاب النکاح باب تحریم امتناعها من فراش زوجها رقم: ۳۵۴۱.

(۹) قوله: أخبرني جابر بن عبدالله رضى الله عنهما، أخرجه البخاري أيضاً في التفسير في مواضع متعددة سورة المدثر

رقم: ۴۹۲۶-۴۹۲۷ وسورة افراباسم ريك... رقم: ۹۵۴ وكتاب الأدب باب رفع البصر إلى السماء... رقم: ۲۱۴ وعومسلم في

صحيحه كتاب الإيمان باب بدء الوحي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم رقم: ۱۶۱-۱۶۰، ۱۶۰-۱۱۰، ۱۱۰-۴۰۶.

(۱۱) کشف الباری: ۱۱۳/۴ و ۲۸۹/۱

اللیث: دا مشهور امام لیث بن سعد فهمی رحمہ اللہ دی.
 عقیل: دا مشهور امام حدیث عقیل بن خالد رحمہ اللہ دی.^(۱)
 ابن شہاب: دا مشهور محدث محمد بن مسلم ابن شہاب زہری رحمہ اللہ دی. ددی حضراتو محدثینو
 مختصر تذکرہ بدء الوحی دریم حدیث کنبی تیرہ شوی ده.^(۲)
 ابوسلمہ: دا مشهور تابعی حضرت ابوسلمہ بن عبد الرحمن بن عوف رحمہ اللہ دی. ددوی تفصیلی حالات
 کتاب الإيمان باب صوم رمضان احتساباً ما من الإيمان لاندی راغلی.^(۳)
 جابر: دا مشهور صحابی رسول حضرت جابر بن عبد الله انصاری رحمہ اللہ دی.^(۴)
 ترجمہ الباب سرہ مناسبت: دا حدیث بدء الوحی کنبی تیر شوی دی. ددی تفصیلی شرح ہم شوی
 ده.^(۵) دلته د باب بہ مناسبت سرہ ذکر کری شوی دی چہ دی کنبی الملك یعنی د فریشتی ذکر دی.
 دباب درې دیرشم حدیث د حضرت ابن عباس رحمہ اللہ دی.

الحديث الثالث عشر

۳-۶۷- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ، حَدَّثَنَا غُنْدَرٌ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ قَتَادَةَ، وَ قَالَ لِي خَلِيفَةُ: حَدَّثَنَا
 يَزِيدُ بْنُ زُرَيْعٍ، حَدَّثَنَا سَعِيدٌ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ أَبِي الْعَالِيَةِ، حَدَّثَنَا ابْنُ عَوْنٍ، نَبِيُّكُمْ بَعْضُ ابْنِ
 عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "رَأَيْتُ لَيْلَةَ أُمِّي يَسَى
 مُوسَى رَجُلًا أَدَمَ ضُلُوكًا جَعْدًا، كَأَنَّهُ مِنْ رِجَالِ شَوْعَةَ، وَرَأَيْتُ عِيسَى رَجُلًا مَرْبُوعًا، مَرْبُوعًا الْخَلْقُ
 إِلَى الْحُمْرَةِ وَالْبَيَاضِ، سَبَطَ الرُّأْسِ، وَرَأَيْتُ مَا لَيْكََا خَازِنَ النَّارِ، وَالِدَ الْجَالِ فِي آيَاتِ
 أَرَاهُنَّ اللَّهُ إِيَّاهُ: {فَلَا تَكُنْ فِي مِرْيَةٍ مِنْ لِقَائِهِ} [السجدة: ۲۷]، قَالَ أَنَسٌ، وَأَبُو بَكْرَةَ:
 عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «تَحْرُسُ الْمَلَائِكَةُ الْمَدِينَةَ مِنَ الدُّجَالِ»^(۱) [۳۲۱۵]،
 [۳۲۳۲، ۴۳۵۴، ۷۱۰۱]

ترجمہ: حضرت ابن عباس رحمہ اللہ فرمائی چہ نبی کریم رحمہ اللہ او فرمائیل چہ د معراج بہ شبہ ما موسیٰ
 علیہ السلام لیدلی وو غنم رنگی، لور قد او گورگوچی وینسته نی وو داسی بنکاریدو لکه د قبیلہ شوعہ
 خوک سرې. اوما یحییٰ علیہ السلام هم لیدلی وو، درمیانه قد، غونډې ټکلې بدن، سور سپین رنگ اود سر
 وینسته نی نیغ (یعنی گورگوچی نه وو)، او ما د دوزخ داروغه هم لیدلی وو او دجال هم منجمله ددغه

(۱) ددوی تفصیلی تذکرہ کتاب العلم باب فضل العلم کنبی راغلی ده. کشف الباری: ۴۵۵/۳.

(۲) کشف الباری: ۳۲۶/۱-۳۲۳.

(۳) کشف الباری: ۳۲۳/۲.

(۴) کتاب الوضوء باب من لم یر الوضوء إلا من المخرجین.....

(۵) کشف الباری: بدء الوحی والإیمان: ۴۲۹/۱-۴۲۱.

(۶) قوله: حدثنا ابن عم نبیکم: الحديث، أخرجه البخاری فی أحادیث الأنبياء، باب قول الله تعالى {وَقُلْ أَنتَ لَمْ تَكُنْ مُؤْمِنًا} (وَقُلْ أَنتَ لَمْ تَكُنْ مُؤْمِنًا) رقم: ۳۳۹۶ ومسلم رقم: ۹۶۸-۹۶۹ کتاب الإيمان باب الإسراء برسول الله صلى الله عليه وسلم إلى
 الإسراء (الحديث متفق عليه جامع الأصول: ۳۹/۴).

نبیو کومی چه الله تعالی هغوی ته خود لې وې. نو دې نبی، دوی سره د ملاقات باره کښې تاسو په څه شک شېبه کښې مه پریوځه.

تراجم رجال

محمد بن بشار: دا محمد بن بشار بن عثمان بن دار عبدی رضی الله عنه دی. ددوی تذکره کتاب العلم باب ما کان النبی صلی الله علیه وسلم یتخولهم.....، لاندې تیره شوې ده. (۱)
غندر: دا محمد بن جعفر بصری المعروف به غندر رضی الله عنه دی. ددوی تفصیلی حالات کتاب الایمان باب ظلم دون ظلم به ذیل کښې بیان کړې شوی دی. (۲)
شعبه: دا امیر المؤمنین فی الحدیث شعبه بن حجاج عتکی رضی الله عنه دی. ددې دواړو حضراتو حالات کتاب الایمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده لاندې ذکر کړې شوې دی. (۳)
قتاده: دا قتاده بن دعامة سدوسی بصری رضی الله عنه دی. ددوی تذکره کتاب الایمان باب من الایمان ان یحب لأخیه ما یحب لنفسه به ذیل کښې راغلې ده. (۴)
خلیفه: دا خلیفه بن خیاط بصری رضی الله عنه دی. (۵)
یزید بن زویع: دا یزید بن زریع بصری تمیمی رضی الله عنه دی. (۶)
سعید: دا سعید بن ابی عروبه مهران یشکری بصری رضی الله عنه دی. ددوی د حالاتو دپاره اوگورنی کتاب الغسل باب إذا جامع ثم عاد.....
ابو العالیه: دا ابو العالیه رفیع بن مهران ریاحی بصری رضی الله عنه دی. ددوی تذکره کتاب الایمان باب قول الحديث: حدثنا وأخبرنا.....، لاندې تیره شوې ده.
ابن عم نیکم: دا مشهور صحابی حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه دی. ددوی اجمالی تذکره بدء الوحي او تفصیلی ذکر کتاب الایمان باب کفران العفو، وکفر.....، لاندې تیر شوي دي. (۷)
تنیبه (یواهم فائده): د ابو العالیه کنیت دوه راویان د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه روایت کوي د یونوم رفیع بن مهران دي د ده نسبت ریاحی دي اود دویم نوم د اکثر علما په نیز زیاد بن فیروز دي براء د هغه لقب دي. ده به غشی تراشل او دا دواړه بصری دي. دلته اول ذکر شوې مراد دي د دویم ذکر امام بخاری رضی الله عنه کتاب تقصیر الصلاة، کښې بیان کړې دي. (۸)

(۱) کشف الباری: ۲۵۸/۳.

(۲) کشف الباری: ۲۵۰/۲.

(۳) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

(۴) کشف الباری: ۳/۲.

(۵) ددوی د حالاتو دپاره اوگورنی کتاب الجنائز باب الميت یسع خلق النعال.

(۶) ددوی د حالاتو دپاره اوگورنی کتاب الوضوء باب غسل المنی وفرکه.....

(۷) کشف الباری: ۱۱۴/۳.

(۸) صحیح البخاری کتاب تقصیر الصلاة باب کم أقام النبی صلی الله علیه وسلم فی حجه؟ رقم: ۱۰۸۵.

(۹) فتح الباری: ۴۲۹/۶ کتاب أحادیث الأنبياء، وعدة القاری: ۱۴۵-۱۴۶/۱۵.

یوه بله تنبیه: حضرت امام بخاری رحمته الله دا حدیث په دوو سندونو سره روایت کړې دي او شعبه رحمته الله اوسید بن ابی عروبې د دواړو روایتونه جمع کړي دي. د دواړو مدار قشاده رحمته الله دي. خو د حدیث ابن ابی عروبې رحمته الله الفاظ نی ورسره ذکر کړي دي ځکه چې هغه د شعبه رحمته الله د روایت په مقابل کې اتم او اکرمل دي. علامه اسماعیلی رحمته الله لیکي: «هم البخاري بين روايتي شعبة وسعيد وساقه على لفظ سعيد وفي روايته زيادة ظاهرة على رواية شعبه»^(۱)

ددې حدیث شرح به ان شاء الله کتاب احادیث الانبياء کېږي راځي.

ترجمه الباب سره مناسبت: ددې حدیث ترجمه الباب سره مناسبت په دې جمله کېږي دي: «روایت مالک خازن الثانی، په دې کېږي د جهنم د داروغه مالک ذکر دې کوم چې د فریستونه دي.

قوله: قال أنس وأبو بكر عن النبي صلى الله عليه وسلم: تحرس الملائكة المدينة من الدجال:

د تعلیقاتو مقصد: ددې دواړو تعلیقاتو د ذکر کولو مقصد واضح دي چې په دې کېږي د هغه فریستو ذکر دې چې د مدینې منورې د دجال لعین د فتني نه به حفاظت کوي.

ددواړو تعلیقاتو تخریج: د حضرت انس رضی الله عنه دا تعلیق امام بخاری رحمته الله دخپل صحیح په مختلف مقاماتو کېږي موصولاً هم نقل کړي دي. چنانچه کتاب فضائل المدينة کېږي په یوځای، کتاب الفتن کېږي دوه ځایه او کتاب التوحید کېږي په یو مقام باندې مسنداً ذکر کړي دي.^(۲) خو د حضرت ابوبکره رضی الله عنه نفع بن الحارث رضی الله عنه تعلیق نی کتاب فضائل المدينة او کتاب الفتن کېږي موصولاً ذکر کړي دي.^(۳)

ترجمه الباب سره مناسبت: ددې تعلیقاتو ترجمه الباب سره مناسبت بالکل ښکاره دي کوم چې په لفظ الملائكة کېږي دي.

۸- باب: ما جاء في صفة الجنة وأنها مخلوقة

ما قبل سره مناسبت: دالله تعالی عزوجل د مختلف او متنوع مخلوقاتو ذکر کېږي تیرشوي باب د فریستو د تخلیق اود هغوی د وجود او اثبات سره متعلق وو. په دې باب کېږي دالله تعالی د پیدا کړي شوي یوبل څیز چې د رب کریم د جمال صفت یوه نمونه ده ذکر دې یعنی جنت، کوم چې د نیکانو خلکو د همیشه د اوسیدو ځای دی.

د ترجمه الباب مقصد: امام بخاری رحمته الله یوه ترجمه صفت جنت سره متعلق قائم کړي ده او دویمه ترجمه

(۱) فتح الباری: ۳۱۷/۶.

(۲) صحیح البخاری کتاب فضائل المدينة، باب لا یدخل الدجال المدينة رقم: ۱۸۸۱ و کتاب الفتن باب ذکر الدجال رقم:

۷۱۲۴ و باب لا یدخل الدجال المدينة رقم: ۷۱۳۴ و کتاب التوحید باب فی الشیئة والارادة رقم: ۷۴۷۳.

(۳) صحیح البخاری کتاب فضائل المدينة، باب لا یدخل الدجال المدينة رقم: ۱۸۷۹ و کتاب الفتن باب ذکر الدجال رقم: ۷۱۲۵-

وراندې تلو سره صفت جهنم سره متعلق قائمه کړې ده. اولنې که دالله تعالی د صفات جمال مظهر دې نو دویمه دهغه د صفت جلال مظهر. د دې باب دوه جزونه دی ① صفة الجنة ② أمها مخلوقة
د اول جز مطلب خودا دې چه مصنف رحمته به دلته مختلف احادیث او روایات نقل کوی په کوم کښې
چه به د جنت ابدی د لاروال نعمتونو ذکر خیر وی. مؤمنین او مؤمناتو ته چه به کوم انعامات سرمدیه
هلته ملاوړې دهغې خبره به کیرې.

خو په دویم جز کښې په معتزله باندې رد کولو سره د اهل سنت والجماعة مسلک مدلل اومیرهن
فرمانیلې دې. معتزله دا وائی چه جنت او دوزخ تردې وخته پورې لاپیدا شوی نه دی د قیامت په ورځ
به هغه را پیدا کولې شی خود اهل سنت مسلک دادي چه دا دواړه څیزونه پیدا کړې شوی دی. د امام
بخاری رحمته مقصود هم دغه دې. حضرت مصنف رحمته چه د باب لاندې کوم احادیث ذکر کړې دی په
هغې کښې د بعض تعلقی د ترجمه د اول جز سره دې چه د جنت د نعمتونو وغیره د ذکر دې اود بعض
تعلقی دویم جز سره دې چه جنت پیدا کړې شوې دې.

د جنت او جهنم په وجود باندې صریح دلیل: د جنت په مخلوق کیدو او موجود کیدو باندې صریح
دلیل د حضرت ابوهریره رضی الله عنه روایت دې کوم چه امام احمد رحمته او اصحاب سنن ذکر کړې دې: «أن
رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: لما خلق الله الجنة قال لجبريل اذهب، فانظر اليها، فذهب، فظن اليها.....»
یعنی کله چه الله تعالی جنت پیدا کړو نو جبرائیل عليه السلام ته نی او فرمائیل لایشه اودا اوگوره. چنانچه
هغه لارو اود هغې مشاهده نی اوکړه. بیا راغلو ونی ونیل ای ربه، ستا دعزت قسم کوم یو بنده دې
چه ددې باره کښې واوړی اوپه دې کښې دې داخل نه شی؟.....

چنانچه دا حدیث په دې باره کښې صریح دې چه جنت او دوزخ دواړه پیدا کړې شوی دی. (۲)
د ابن العربی رحمته راټی: په اهل سنت کښې شیخ اکبر محی الدین ابن العربی رحمته صاحب فتوحات
مکیه فرمائی چه جنت او دوزخ خو پیدا کړې شوی دی لیکن ددې تکمیل نه دی شوي ځکه چه ددې
تکمیل د بندیگانو په افعال سره کیرې. لهذا چه ځنکه د بندیگانو د اعمالو تکمیل کیرې هم دغه
شان به ددې تعمیر مکمل کیرې. ددې تائید د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه د یو روایت نه کیرې د
حضور پاک ارشاد دې چه د معراج په شپه زما حضرت ابراهیم عليه السلام سره ملاقات اوشو نو حضرت
ابراهیم عليه السلام او فرمائیل: «يا محمد، اقرأ امتك مني السلام، وأخبرهم أن الجنة طيبة التربة، عذبة الماء، وأنها قيعان»
وأن غراسها: سبحان الله، والحمد لله، ولا إله إلا الله، والله أكبر، وراه الترمذي وحسنه» (۳) یعنی ای محمد عليه السلام خپل
امت ته زما سلام وایه او هغوی ته دا اونیایه چه جنت خود پاکې خاوري او خوړو اوبو والاځانی دې اودا
چه هغه یوځالی میدان دې دهغې بوتی دا کلمات دی: سبحان الله، والحمد لله.....
یعنی د دې کلماتو په ونیلو سره اوددې په ورد کولو سره په جنت کښې ونې لگی. ابن العربی ته دهغه

(۱) الحديث أخرجه أبو داود كتاب السنة باب في خلق الجنة والنار رقم: ٤٧٤٤ والترمذي كتاب صفة الجنة باب ما جاء في صفة الجنة..... رقم: ٢٥٦٠ والنسائي كتاب الإيمان والنذور باب الحلف بعزة الله رقم: ٣٧٩٤ وأحمد في مسنده مسند أبي هريرة:

٣٢٢٧/٢ رقم: ٧٣٢٩ و ٣٥٤/٢ رقم: ١٥٢٣٣ و ٣٢٢/٢ رقم: ٨٨٤٨

(۲) فتح الباري: ٣٢٠/٦ عدة القاري: ١٤٦/١٥ والكنز المتواري: ١٥٩/١٣.

(۳) جامع الترمذي كتاب الدعوات باب: ٦٠ بلا ترجمه رقم: ٣٤٥٨ والمعجم الكبير للطبراني: ١٧٣/١٠ رقم: ١٠٣٦٣ وفبض
القدیر للمناوی رقم: ٤٣٧٩.

په دې موقف باندې مختلف جوابونه ورکړي شوي دي:

① بعض علماء وائی چه کیدی شی دوه جنتونه وی یو مکمل شوې وی او بل د بندیگانو په اعمالو سره مکمل کیږی.

② د علامه طیبی رحمته الله علیه رانی داده چه د اعمال عباد سره د مکمل کولو معنی داده چه انسان څنگه اعمال کوی هم دهغې په اعتبار سره به هغوی ته تیار شوې جنت ملایږی. جنت خود اول نه تیار شوې دې نوچه څنگه هغوی اعمال کوی دهغې مطابق به هغوی ته جنت ورکولې شی. ^(۱)

③ خو ملاعلی قاری رحمته الله علیه وائی چه جنت خو تیار دې لیکن ددې څه ونې جدا جدا لگیدلي دي کله چه بنده عمل کوی نوهغه اوچتولوسره به هغه علاقه کښې کومه چه ده ته ملا ویدونکې ده لگولې شی. بیا هغه هم هلته پالنه کوی. دغه شان څه ونې خو به هم هغه وی چه جنتی ته به بغیر د سبب نه ملایږی او څه به هغوی ته د دغه کلماتو په وجه ورکولې شی. والله اعلم بالصواب. ^(۲)

قَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ: (مُطَهَّرٌ) مِنَ الْخَبْثِ وَالْبَوْلِ وَالْإِذَاقِ (كُلَّمَا رُفِقُوا) أُلْوَإِشْرَ (لَمَّا أُلْوَإِشْرَ) (قَالَ أُوَاهِدًا الَّذِي رُفِقْنَا مِنْ قَبْلُ) أُنْبِتْنَا مِنْ قَبْلُ (وَأَتَوَاهِ مَشَاهِدًا) (البقرة: ۲۵) يُفِيهِ نَفْسُهُ بَعْضًا وَتَخْتَلِفُ فِي الطُّعْمِ. قَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ: (مُطَهَّرٌ) مِنَ الْخَبْثِ وَالْبَوْلِ وَالْإِذَاقِ.

حضرت ابو العالیه رفیع بن مهران رحمته الله علیه فرمائی چه دمطهرة معنی داده چه هغه جنتی ښځې به دمتيازو او توکانو نه پاکې صفا وی. دا آیت مبارک (وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ) ^(۳). د لفظ مطهرة تفسیر دې.

(كُلَّمَا رُفِقُوا) أُلْوَإِشْرَ (لَمَّا أُلْوَإِشْرَ) (قَالَ أُوَاهِدًا الَّذِي رُفِقْنَا مِنْ قَبْلُ) ^(۴). تفسیر ذکر کړې شوې دې. ددې آیت دوه مطالب دي: ① روميې مطلب دادې چه د جنت میوې به په کتو کښې د دنیا دمیوو په شان وی په دې وجه به هغې ته په کتو سره جنتی وائی چه دا خو هم هغه میوې دي کومې چه مونږ ته په دنیا کښې ملا شوې وې. خو په جنت کښې به د دغه میوو خوند او خصوصیات د دنیا دمیوو نه ډیر زیات وی. ② دویم مطلب دادې چه هم په جنت کښې به جنتیانوته وخت په وخت داسې میوې ورکولې شی چه په کتلو کښې به بالکل یوشان وی خو په خوند او مزه کښې به هره یوه میوه نوې وی. چنانچه په آیت کې (مِنْ قَبْلُ) نه مراد دنیاوی قبلیت هم کیدی شی او اخروی قبلیت هم. ^(۵)

(وَأَتَوَاهِ مَشَاهِدًا) ^(۶)..... ددې جملې مطلب اوس پورته د دویم مطلب لاندې تیر شو.

د مذکوره تعلیق مقصد او تخريج: ددې تعلیق مقصد د جنت د مختلف صفاتو ذکر کول دي. اودا تعلیق ابن ابی حاتم رحمته الله علیه د حضرت مجاهد رحمته الله علیه په روایت سره موصولاً ذکر کړې دي. ^(۷)

^(۱) شرح الطیبی: ۸۶/۵ کتاب الدعوات باب ثواب التسبیح.... رقم: ۱۵۲۳ و تحفه الأحوذی: ۳۹۹/۹ رقم: ۴۴۶۲ ولعمات التنقیح: ۱۳۹/۵ کتاب الدعوات رقم: ۲۳۱۵.

^(۲) شرح الملاعلی القاری علی مشکاة: ۲۲۵/۵ کتاب الدعوات باب ثواب التسبیح.....

^(۳) البقرة: ۲۵

^(۴) حواله بالا

^(۵) عمدة القاری: ۱۷/۱۵ فتح الباری: ۲۲۰/۶ وال توضیح: ۱۱۷/۱۹.

^(۶) عمدة القاری: ۱۷/۱۵ فتح الباری: ۳۲۰/۶ وتغلیق التعلیق: ۴۹۹/۳.

د تعلیق مناسبت ترجمه سره: ددې پوره تعلیق ترجمه الباب سره مناسبت په اول جز کښې دې په هغې کښې د جنت د مختلف صفاتو ذکر دې.

(قُطُوفُهَا) يَطْفُونَ كَيْفَ شَاءُوا (الْحَاقَّة: ۲۳) / قُرَيْشٌ (الْأَرَابِك) / الْكَف: ۳۱ / وَهِيَ: ۵۶ / السُّرُ:

(قُطُوفُهَا) يَطْفُونَ كَيْفَ شَاءُوا په دې عبارت کښې د آیت مبارک (قُطُوفُهَا دَانِيَةً) (تفسیر

ذکر کړې شوې دې. او فرمانيلى دى چه قُطُوفُهَا د يَطْفُونَ معنى ده. يعنى جمله حالیه ده او د آیت معنى داده چه اهل جنت څنگه غواړي ميوې به راشو کوى او خورى به ميوې به ډيرې نيزدې لگيدلې وى نه به د ورتوب کولو ضرورت اونه د ازغو ويره. (۱)

د مذکوره تعلیق تخریج: دا تعلیق عبد بن حمید رحمته الله علیه اسراہیل عن اسی امحاق عن الداء په طریق سره موصولاً نقل کړې دې. (۲)

(الْأَرَابِك) : السُّرُ: آیت مبارک (مُتَّكِئِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَابِكِ) (۳) طرف ته اشاره ده چه دلته د اراټک معنى

سریر يعنى تخت ده. اراټک جمع ده ددې مفرد اريکه دې. ددې ډيرې معنى راځي لکه مستند، تخت،

قبة، په کوم کښې چه ناوې اوچتولې شى. دلته امام بخارى رحمته الله علیه هم د تخت والا معنى اختيار کړې ده.

هسې په دې معانو کښې هيڅ اختلاف نشته دې ټولې مراد اخستې شى. (۴)

د مذکوره تعلیق تخریج: دا تعلیق عبد بن حمید رحمته الله علیه حصون عن مجاهد عن ابن عباس رضی الله عنهما په

طریق سره په خپل تفسیر کښې موصولاً نقل کړې دې (۵)، دغه شان طبري رحمته الله علیه هم دا موصولاً روايت کړې دې. (۶)

قوله: وَقَالَ الْحَسَنُ: النَّظْرَةُ فِي الْوُجُوهِ وَالسُّرُورُ فِي الْقُلُوبِ.

او حضرت حسن بصرى رحمته الله علیه چه نظره (تازه والې) په مخ باندې وى او سرور په زړه کښې. په دې کښې

حضرت الاحام رحمته الله علیه د آیت (وَلَسْهُمْ نَظْرَةٌ وَسُرُورٌ) (۷) تفسیر د حضرت حسن بصرى رحمته الله علیه په حواله سره

بیان کړې دې چه د اهل جنت مخونه به تازه وى او د خوشحالى او فرحت نه به دهغوى زړونه معمور

اومسرور وى. دایه د جنتیانو شان اوصفت وى. (۸)

د مذکوره تعلیق تخریج: دا تعلیق عبد بن حمید رحمته الله علیه د مبارک بن فضاله عن الحسن په طریق سره

(۱) الحاقه: ۲۳.

(۲) عمدة القاری: ۱۴۷/۱۵ فتح الباری: ۳۲۱/۶.

(۳) عمدة القاری: ۱۴۷/۱۵ فتح الباری: ۳۲۱/۶.

(۴) الدهر: ۱۳.

(۵) قال ابن فارس: الأريكة: الحجلة على السرير. لا تكون إلا كذا. وقال عن ثعلب: الأريكة لا تكون إلا سريراً متجداً فى قبة. عليه سوار ومخدة. وقال ابن عزيز: أراټک: أسرة فى الحجال.....

(۶) عمدة القاری: ۱۴۷/۱۵ فتح الباری: ۳۲۱/۶.

(۷) تفسیر الطبری: ۳۶۸/۱۲.

(۸) سورة الدهر: ۱۱.

(۹) قال المینی رحمته الله علیه: ولقاهم أى أعطاهم بدل عبوس الفجار وحزنهم نظرة فى الوجوه وهو أثر النعمة. وحسن اللون والبهاء.

وسرورا فى القلوب. عمدة القاری: ۱۴۸/۱۵.

موصلاً ذکر کړې دي. (۱)

وَقَالَ مُجَاهِدٌ: (سَلْسِيلًا) / الْإِنْسَانُ أَوَالِدُهُ: ۱۸ / حَدِيثُهُ الْمَرْثِيَّةُ (غَوْلٌ) وَجَمْعُ الْبَطْنِ (يُزْفُونُ) / الصَّافَاتِ: ۲۷ / لَا تُذْهَبُ عَنْهُمْ

او حضرت مجاهد رحمته الله فرماني چه د سلسيل معنى ده تيز بهيدونکې. د قرآن کریم يو آيت مبارک دې (عَيْنًا فِيهَا لَأَمْهَى سَلْسِيلًا) (۲) چه په جنت کښې يوه چينه داسې ده چه د خپل تيزوالی د وجې نه به هغې ته سلسيل ونيلى شی. د سلسيل د پير معاني دى په کوم کښې چه يوه حضرت مجاهد رحمته الله اختيار کړې ده. ددې لفظ نورې هم معاني دي لکه.

① په آسانۍ سره په خلق کښې تيريدونکې شربت، دا د امام زجاج رحمته الله مختار دي.

② بعض حضرات (عکرمه) دا د جنت د يوې چينې بعينه نوم گرځولي دي ليکن ابن الملقن رحمته الله دې ته غلط ونيلى دي چه که چرې داسې وه نو دا لفظ به منصرف نه وې. (۳)

قاضى عياض رحمته الله نقل کړى دى چه د قابسى په نسخه کښې د حديد په خانى جريده دې يعنى جيم اودال مهمله سره اوددې تفسير نرم او نازک سره کړې ده. خو قاضى رحمته الله دا غلط گرځولو سره ونيلى دي چه ددې جريده دا معنى غير معروف ده. (۴)

د مذکورې تعليق تخریج: دا تعليق عبد بن حميد رحمته الله او سعيد بن منصور رحمته الله دواړو په خپل خپل سندسره موصلاً ذکر کړې دي. (۵)

قوله: (غَوْلٌ) وَجَمْعُ الْبَطْنِ د الله تعالى ارشاد (لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُزْفُونَ) (۶) کښې د غول تفسير کړې دي چه ددې معنى د خيټې درد دي. مطلب په جنت کښې به څه د خيټې درد کښې اخته نه وي. دا تفسير د حضرت مجاهد رحمته الله نه روايت دي. خو حضرت ابن عباس رضي الله عنهما او قتاده رحمته الله فرماني چه ددې معنى د سر درد دي. (۷)

قوله: (يُزْفُونَ): لَا تُذْهَبُ عَنْهُمْ مذکورې پورته د آيت مبارک جمله (وَلَا هُمْ عَنْهَا يُزْفُونَ) تفسير بيانولي شي چه د جنت شراب څکلوسره به څوک نه بې واکه کيږي د چا په عقل کښې به خرابوالي نه راځي. د دنيا شرابو سره عقل خرابيږي د مور خور تميز نه پاتې کيږي مگر د جنت شراب به هيڅ کله داسې نه وي. دا د حضرت ابن عباس رضي الله عنهما وغيره تفسير دي. د کوم مدار چه به دي باندې دي چه

(۱) حواله بالا، وفتح الباری: ۳۲۱/۶.

(۲) سورة الدهر: ۱۸.

(۳) التوضيح: ۱۱۸/۱۹ عمدة القاری: ۱۵/۱۴۸ وقال الحافظ فی الفتح: ۲۲۱/۶ وروی ابن ابی حاتم عن عکرمه قال: السلسيل

اسم العين المذكورة. وهو ظاهر الآية، ولكن استبعد لوقوع الصرف فيه.

(۴) فتح الباری: ۳۲۱/۶ عمدة القاری: ۱۵/۱۴۸.

(۵) فتح الباری: ۳۲۱/۶ عمدة القاری: ۱۵/۱۴۸.

(۶) سورة الصافات: ۴۷.

(۷) التوضيح: ۱۱۸/۱۹ فتح الباری: ۳۲۱/۶ عمدة القاری: ۱۵/۱۴۸.

قراءت د زاء معجمه فتحه سره (يُزَوَّنُونَ) (مجهول) وی لکه چه په یو قراءت کښې دی. خو یو بل قراءت چه د حمزه او کسانۍ دې په هغې کښې (يُزَوَّنُونَ) معروف راغلې دې. (۱)
چنانچه د «أَنْزَلَ الرَّجُلُ» دوه معانی دی: ① د شرابو ختمیدل، مطلب دادې چه د اهل جنت شراب به کله هم نه ختمیږي هروخت به موجود وی. ② نشه به نه وی. مطلب دا چه د جنت شراب څکلوسره به نشه کیږي نه. او نه به په عقل کښې څه فتور نه راځي. (۲)
د مذکورہ تعلیق تخریج: دا تعلیق عبد بن حمید رحمته الله په خپل تفسیر کښې په سند متصل سره د حضرت مجاهد رحمته الله نه نقل کړې دې. (۳)

وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: (دِهَاقًا) / النبا: ۳۴ / مُتَمَلِّقًا. (وَكُوَاعِبَ) / النبا: ۳۳ / تَوَاهِدًا. الرَّجِيْفُ: الْخَفَرُ. الثَّنِيْرُ: يَنْقُلُو شَرَابَ أَهْلِ الْجَنَّةِ. (خَيْمَةً) طِيْنَةً (وَسَكًا) / المطففين: ۲۶ / (نَضَاحَتَيْنِ) / الرحمن: ۶۶ / قِيَاضَتَانِ.
وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: (دِهَاقًا) مُتَمَلِّقًا آيت مبارك (وَكُوَاعِبَ دِهَاقًا) تفسیر حضرت ابن عباس رحمتهما الله نه نقل کړې دی چه د دهاقا معنی متملکا دې. یعنی راوتونکې، ترڅو کوپورې دک جام. (۴)
د مذکورہ تعلیق تخریج: دا تعلیق عبد بن حمید رحمته الله د عکرمه رحمته الله په طریق سره د حضرت ابن عباس رحمتهما الله نه موصولاً نقل کړې دې. (۵)
طبری رحمته الله دا په یو بل طریق سره هم موصولاً نقل کړې دې چه حضرت ابن عباس رحمتهما الله خپل خادم ته اوونیل مونږ باندې دهاق اوڅکړه نو هغه د څوکو پورې یو دک گلاس راوړو راغلو نو حضرت نوش کړو. دا دهاق دې. (۶)

قوله: (وَكُوَاعِبَ): تَوَاهِدَ: آيت مبارك (وَكُوَاعِبَ أَتْرَابًا) ۷ لفظ کواعب تفسیر ذکر کوی کوم چه د کاعب جمع ده. ددې معنی ناهد ده. یعنی د اوچتو سینو والا مهد الشدي معنی ده. د سینو راډکیدل. دا تفسیر د ابن عباس رحمتهما الله نه نقل دې. (۸)
د مذکورہ تعلیق تخریج: دا تعلیق ابن ابی حاتم رحمته الله د علی بن ابی طلحه عن ابن عباس رحمتهما الله په طریق سره موصولاً نقل کړې دې. (۹)

(۱) حواله جات بالا، والكشف عن وجوه القراءات: ۲/۲۲۴.

(۲) التوضیح: ۱۱۹/۱۹ عمدة القاری: ۱۵/۴۸ والکونثر الجاری: ۶/۱۸۶.

(۳) فتح الباری: ۶/۳۲۱.

(۴) التوضیح: ۱۱۹/۱۹ عمدة القاری: ۱۵/۴۸ فتح الباری: ۶/۳۲۱.

(۵) فتح الباری: ۶/۳۲۱.

(۶) التوضیح: ۱۱۹/۱۹ عمدة القاری: ۱۵/۴۸ تفسیر الطبری: ۱۱/۱۲.

(۷) سورة النبا: ۳۳.

(۸) فتح الباری: ۶/۳۲۱ عمدة القاری: ۱۵/۴۸.

(۹) حواله جات بالا.

قوله: الرَّحِيقُ: الخُمُرُ: آیت مبارک (وَرَحِيقٌ مَّقْتُوْرٌ) (۱) د لفظ رحیق تفسیر فرمائی چہ رحیق خمر یعنی شرابو ته وائی. یعنی جنتیانوته به هلته بند سر والا شراب ملاویری. د رحیق معنی خالص هم ده. یعنی خالص شراب. پورته ذکر شوی تفسیر هم د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما دی. (۲)
 د مذکورہ تعلیق **تخریج:** دا تعلیق امام طبری رحمۃ اللہ علیہ د علی بن ابی طلحہ عن ابن عباس رضی اللہ عنہما به طریق سرہ موصول نقل کری دی. (۳)

قوله: التَّسْنِيمُ: يَعْْلُو شَرَابُ أَهْلِ الْجَنَّةِ: آیت مبارک (وَوِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ) (۴) تفسیر کولی شی چہ پورته دکومو شرابو ذکر تیرشو په هغی کنبی به د تسنیم آمیزش او ملاوٹ وی. دا «يعْلُو شراب اهل الجنة» کنبی بیان کری دی.

تسنیم څه څیز دی؟ اوس دا تسنیم څه څیز دی؟ نو ددی وضاحت په وړاندې آیت کنبی اوکړې شو چہ د یوې چینې یا نهر نوم دی چہ د اوچت خانی نه لاندې طرف ته رابهیدونکی شرابو یوه چینہ به وی. د کوم خوند او خوشبوئی لطافت او د تصور احاطه نه بالاتر خبره ده. دا به خالص د مقربین حضراتو دپاره وی. خود اصحاب الیمین په رحیق شرابو کنبی به ددی هم ملاوٹ وی. (۵)

د مذکورہ تعلیق **تخریج:** دا تعلیق عبد بن حمید رحمۃ اللہ علیہ په صحیح سند سره د سعید بن جبیر عن ابن عباس رضی اللہ عنہما به طریق سره موصول نقل کری دی. د حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ نه هم دغه نقل دی. (۶)

(جَنَّةُ) (طَبَقَةُ) (مَشْكٌ) دکوم مهر چہ به مشک وی. پورته د کوم رحیق شرابو ذکر چہ تیرشو دهغی باره کنبی فرمائی چہ دا به سرهمهر کولی شی د مهر لگولو دپاره به مشک استعمالولی شی. په دې سره به د څه قسم هوا او دورې څه اثر هم نه وی. امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ختامه معنی طینة اختیار کړې ده چہ د شرابو بوتلې بندولو دپاره چہ کومه مساله استعمالیږي هغه به مشک وی. (۷)

د مذکورہ تعلیق **تخریج:** دا تعلیق ابن ابی حاتم رحمۃ اللہ علیہ د حضرت مجاهد رحمۃ اللہ علیہ به طریق سره موصول نقل کری دی. (۸)

قوله: (نَضَاجَتُنْ): فَيَأْخُذَتَانِ آیت مبارک (فِيْهَا عَيْنَانِ نَضَاجَتَانِ) (۹) تفسیر فرمائی. عین د نضاجة په معنی کنبی دې هغه تیزه چینہ دکوم نه چہ اوبه ډیرې او په جوش سره راخوټکیږي. هم دا امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ فیاضتان سره تعبیر کړې دی. (۱۰)

(۱) سورة المطففين: ۲۵.

(۲) عمدة القاری: ۱۴۹/۱۵.

(۳) حواله جات بالا فتح الباری: ۳۲۱/۶.

(۴) سورة المطففين: ۲۶.

(۵) التوضیح: ۱۱۹/۱۹ عمدة القاری: ۱۴۹/۱۵ و معارف القرآن للکائنات هلوی بنصرف: ۴۰۷/۸.

(۶) التوضیح: ۱۱۹/۱۹ عمدة القاری: ۱۴۹/۱۵ فتح الباری: ۳۲۱/۶.

(۷) حوالا بالا والکونثر الجاری: ۱۸۷/۶.

(۸) عمدة القاری: ۱۴۹/۱۵ فتح الباری: ۳۲۱/۶.

د مذکورہ تعلیق تخریج: دا تعلیق ابن ابی حاتم رحمہ اللہ دعلی بن ابی طلحہ عن ابن عباس رضی اللہ عنہما پہ طریق سرہ موصول روایت کرې دې. (۳)

يُقَالُ: (مَوْضُوءَةٌ) / الواقعة: ۱۵۰: مَسْجُوءَةٌ، مِنْهُ وَضِئُ النَّاقَةِ. وَالْكُؤُوبُ: مَا لَا أَذُنَ لَهُ وَلَا عُرْوَةَ، وَالْأَبَارِيقُ: ذَوَاتُ الْأَذَانِ وَالْعُرَايُ (عُرْبًا) / الواقعة: ۳۷: مُثَقَّلَةٌ، وَاحِدُهَا عُرُوبٌ، يُمِثَّلُ صَبُورٌ وَضِئٌ، يَتَجَمَّعُ أَهْلُ مَكَّةَ الْعَرَبِيَّةِ، وَأَهْلُ الْمَدِينَةِ الْقَبِيضَةِ، وَأَهْلُ الْعِرَاقِ الشَّكْلَةِ.

قوله: يَقَالُ: (مَوْضُوءَةٌ): مَسْجُوءَةٌ، مِنْهُ وَضِئُ النَّاقَةِ: په دې کښې دالله تعالی ارشاد

(عَلَى سُرٍّ مَوْضُوءَةٍ) طرف ته اشاره فرمائيلې شوې ده چه موضوئۀ معنی منسوجه ده. يعنی دهغوی پالنګونه به د سرو زرو يا ياقوتو او مرغلرو سره ښانسته کړې شوی وی. «وضن السعير بالجوهر»، د باب ضرب نه وضناً په معنی کښې دې. په تخت وغيره کښې مرغلرې پيلل دانښې وضن الناقۀ هم دې يعنی د اوښې جلب، ددې جمع وضن ده. (۴)

د مذکورہ تعلیق تخریج: دا تعلیق ابن ابی حاتم رحمہ اللہ د عکرمه رحمہ اللہ نه روایت کړې دې. (۵) بل دا تفسیر ابو عبیدہ رحمہ اللہ المجاز کښې ذکر کړې دې. (۶)

قوله: وَالْكُؤُوبُ: مَا لَا أَذُنَ لَهُ وَلَا عُرْوَةَ، وَالْأَبَارِيقُ: ذَوَاتُ الْأَذَانِ وَالْعُرَايُ: کوب هغه پيالہ

په کوم کښې چه نه ټوټنی اونه کنده وی او اباريق د کومې لوتې چه ټوټنی هم وی او کندي هم داد امام فراء رحمہ اللہ قول دې او ددې عبارت په ذریعہ امام بخاری رحمہ اللہ آیت مبارک (يَا كُؤُوبُ وَأَبَارِيقُ وَكُلَّابِيسَ مِنْ مَعِينٍ) (۷) طرف ته اشاره کړې ده. اکواب جمع ده د کوب، د کوم چه ټوټنی او کنده نه وی. یوقول دادې چه ګول پيالہ د کومې چه کنده نه وی ددې جمع الجمع اکواب ده. (۸)

(عُرْبًا): مُثَقَّلَةٌ، وَاحِدُهَا عُرُوبٌ، يُمِثَّلُ صَبُورٌ وَضِئٌ.....: آیت مبارک (عُرْبًا أَثَرًا بَابًا) (۹)، لفظ عربان تحقیق بیانولې شی چه عرباً د عربوب جمع ده لکه چه صبر د صبور جمع ده. دا ټول د فراء رحمہ اللہ نحوی قول دې کوم چه امام بخاری رحمہ اللہ اختیار کړې دې. (۱۰) مګر علامه کورانی حنفی رحمہ اللہ فرمائی چه ددې معنی داده

(۱) سورة الرحمن: ۶۶

(۲) عمدة القاری: ۱۵/۴۹ والقاموس الوحيد، مادة: نضج.

(۳) عمدة القاری: ۱۵/۴۹ فتح الباری: ۶/۳۲۲.

(۴) عمدة القاری: ۱۵/۴۹ التوضیح: ۱۹/۱۲۰ والقاموس الوحيد، مادة: وضن.

(۵) عمدة القاری: ۱۵/۴۹.

(۶) فتح الباری: ۶/۳۲۲ ومجاز القرآن: ۲/۲۴۸.

(۷) سورة الواقعة: ۱۸.

(۸) عمدة القاری: ۱۵/۴۹ فتح الباری: ۶/۳۲۲.

(۹) سورة الواقعة: ۳۷.

(۱۰) عمدة القاری: ۱۵/۴۹ فتح الباری: ۶/۳۲۲.

چه ددی را، متحرکه ده ساکن نه ده. بل دا لازم هم ده خکه چه حمزه بُهِتْ او ابویکر بُهِتْ په قرات کښې په سکون د راه دې ددوی رانې ډیره مناسبه معلومېږي والله اعلم. (۱)
يُسَبِّحُهَا أَهْلُ مَكَّةَ..... اوس د عربو څه معنی ده؟ نو امام بخاری رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ د مختلف علاقو په اعتبار سره ددې معنی بیان کړه چه اهل مکه داسې ښځې ته عربو به، اهل مدینه غنجه او اهل عراق شکله سره په نوم کوی. عربو یا عربو د خاوند خوښه بی بی چه د خپل خاوند انداز په ښه طریقه باندې پوهېږي او پوره پوره دهغې خیال ساتی غنجه د ناز او نڅرې والا ښځه او شکله د نڅرو والا ښځه حاصل چونکه د ټولو تقریباً یو دې په دې وجه علامه کوراني رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ فرماني (وَمَحْصِلُ الْكُلِّ اَهْلُ اَذَانٍ دلال و لطف خلق) (۲)

وَقَالَ مُجَاهِدٌ: (رَوْحٌ) / الواقعة: ۸۹: جَنَّةٌ وَرَحَاءُ، وَالرَّيْحَانُ الرَّزْقُ. وَالْمَنْضُودُ الْمَوْزُ. وَالْمَنْضُودُ الْمَوْزُ حَمَلًا، وَيُقَالُ أَيْضًا: لَا تُؤْكَلُ لَهُ. وَالْعُرْبُ: الْمُحَبِّاتُ إِلَى أَنْوَاجِهِنَّ. وَيُقَالُ: (مَسْكُوبٌ) / الواقعة: ۳۱: جَارٍ. وَتُرِثُ مَرْثُوْعَةً / الواقعة: ۲۴: بَعْضُهَا قَوْفٌ بَعْضٌ. (لَقَوْا) بِأُطْلَا (تَأْتِيَةً) / الواقعة: ۲۵: كَذِبًا. (أَنْفَانٌ) / الرحمن: ۴۸: أَعْصَانٌ. (وَجِنَا الْجَنَّتَيْنِ ذَابٌ) / الرحمن: ۵۴: مَا يَجْتَنِي قَرْنَبٌ. (مَنْهَا مَتْنٌ) / الرحمن: ۶۴: سَوْدَاوَانٌ مِنَ الرِّيحِ.

قوله: وَقَالَ مُجَاهِدٌ: (رَوْحٌ): جَنَّةٌ وَرَحَاءُ، وَالرَّيْحَانُ الرَّزْقُ: په دې عبارت کښې آیت مبارک (رَوْحُ الرَّيْحَانِ) تفسیر کولې شی چه امام بخاری د روح معنی جنت، آسانی او نرمی او د ریحان معنی رزق سره کړې ده. بعض حضراتو د روح معنی یاد نسیم او مزیدارې هوا سره هم کړې ده. (۳)
دَمْدَمُ كُورِهِ تَعْلِيْقُ تَخْرِيجٍ: د حضرت مجاهد رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ دا تفسیری اثر فریابی رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ بیهقی رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ عبد بن حمید رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ او ابونعیم رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ وغیره ټولو په خپل خپل متصل سند سره موصول نقل کړې دي. (۴)
وَالْمَنْضُودُ الْمَوْزُ. وَالْمَنْضُودُ الْمَوْزُ حَمَلًا، وَيُقَالُ أَيْضًا: لَا تُؤْكَلُ لَهُ.

د شراح کرام مختلف رانې په دې عبارت کښې آیات مبارکه (فِي يَدَيْهِ مَنَظُودٌ وَظَلَمَ مَنَظُودٌ) (۵) طرف ته اشاره کولو سره امام بخاری رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ ددې تفسیر کوی. چنانچه هغوی د منضود معنی موز یعنی کیلا بیان کړې ده. دا قاضی عیاض د خلیط او تسامح گر څولې ده چه امام بخاری رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ دلته د آیات معانی خلط کړې دی خکه چه د منضود معنی هیڅ کله کیلا نه ده بلکه ددې معنی خو مرتب او قط په قط ده. البته طلح ته موز ونیلو کښې څه حرج نشته دې مگر منضود بهر حال موز نه دي. علامه عینی رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ هم د قاضی صاحب تائید کولو سره په حافظ صاحب باندې رد کړې دي او وینلی دی چه د قاضی صاحب خبره صحیح ده. (۶)

(۱) الکونر الجاری: ۱۸۷/۶.

(۲) حواله بالا بنور او گورنی عده القاری: ۱۵/۸۹ فتح الباری: ۲/۳۲۲ توضیح: ۱۹/۱۲۰ کشف الباری کتاب التفسیر سورة

الواقعة: ۵۸

(۳) عده القاری: ۱۵/۸۵.

(۴) عده القاری: ۱۵/۱۵۰ فتح الباری: ۶/۳۲۲.

(۵) سورة الواقعة: ۲۹-۲۸.

(۶) عده القاری: ۱۵/۱۵۰ فتح الباری: ۶/۳۲۲.

د حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ چہ پہ دے مقام باندے کوم تقریر دے هغه ددے ٲولو اعتراضونو حل دے په کوم سره چہ خبره بے دورو کیرے هغوی فرمائی: «یعنی بذلک (الموز) تفسیر الطلم، لا المنضود، فمراده بذلك أن المنضود صفة للموز، المعبر عنه بالطلم»^(۱) یعنی امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ لفظ موز ذکر کولو سره د طلم تفسیر کرے دے نه چہ د منضود، نو د هغوی مراد ددے نه دادے چہ منضود د موز صفت دے نه چہ عین موز، کوم چہ په طلم سره تعبیر کرے شوے دے چنانچه موز د طلم تفسیر دے منضود ددے صفت دے د کوم معنی چہ قط په قط او مرتب ده. دا هلته کیرے چرته چہ د یو ځیز کثرت وی چہ بیا هغه په ترتیب کولو سره کیخودے شی. مطلب دا چہ هلته به د کیلو بے انتها زیاتوالې او فراوانی وی. والله اعلم.^(۲) په اول آیت کنبی (يَذَرُ نُفُوسًا) یعنی د بیرې ونې په کوم چہ به ازغی نه وی اود ازغو په ځانی به هم ټولې بیرې وی. د بیرې په ونه کنبی ازغی ډیر زیات وی خو په جنت کنبی د اغو څه کار دے؟ په دې وجه به هلته د دې په ځانی هم بیرې وی. ونې به د میوو نه ډکې وی. هم دا په المنوقر حملا سره تعبیر کرے دی. یعنی د بوج نه ډکې اود ونې بوج هم دهغې میوه وی. والله اعلم.^(۳) د مذکورہ تعلیق تخریج: دا تعلیق امام فریابی رحمۃ اللہ علیہ او علامه بیهقی رحمۃ اللہ علیہ د حضرت مجاهد رحمۃ اللہ علیہ موصولاً نقل کرے دے.^(۴)

قوله: وَالْعُرْبُ: الْمُحِبَّاتُ إِلَىٰ أَزْوَاجِهِنَّ: ددے جملې شرح اوس شاته **(عُرْبًا أَثَرًا)** په توضیح کنبی شوې ده.

د مذکورہ تعلیق تخریج: دا تعلیق عبد بن حمید رحمۃ اللہ علیہ فریابی رحمۃ اللہ علیہ او طبری رحمۃ اللہ علیہ وغیره ټولو د حضرت مجاهد رحمۃ اللہ علیہ وغیره په طریق سره نقل کرے دے. د حضرت ام المؤمنین ام سلمه رضی اللہ تعالیٰ عنہا نه هم په دې معنی کنبی یو مرفوع حدیث هم نقل دے. کوم چہ طبری روایت کرے دے.^(۵)

قوله: وَيُقَالُ: (مُسْكَبٌ): جَارٌ: آيت مبارك (وَمَاءٌ مُّسْكَبٌ)^(۶)، تفسیر بیان کرے دے چہ د مسکوب معنی جاری اوساری ده. سبک الماء سبکا وسکوبا د اوبو وغیره بهیدل، د پورته نه ښکته پریوتلوه. لفظ مسکوب ذکر کولو حکمت او وجه داده چہ هغه اوبه به په تیزنی سره بهیري نو ډیري صفا اوستره به هم وی. علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «وَأَرَادَ بِهِ أَنَّهُ قَوِيٌّ الْجَرَى، كَأَنَّهُ يَسْكَبُ سَكْبًا»^(۷)

(۱) الكنز المتواری: ۱۶۰/۱۳.

(۲) عمدة القاری: ۱۵۰/۱۵.

(۳) عمدة القاری: ۱۵۰/۱۵ فتح الباری: ۳۲۲/۶ التوضیح: ۱۲۱/۱۹.

(۴) فتح الباری: ۳۲۲/۶ و کتاب البعث والنشور للبيهقي: ۱۸۸ باب ماجاء فی اشجار الجنة.....

(۵) طبری: ۱۰۸/۲۲ فتح الباری: ۳۲۲/۶.

(۶) سورة الواقعة: ۳۶.

(۷) عمدة القاری: ۱۵۰/۱۵.

﴿اَوَّلُ شَيْءٍ مَّرْفُوعَةٍ﴾ (۱) ﴿اَبْغَضُ اَمْرٍ اَبْغَضَ اَوْ اَوْجَسَ بَهْ وِی دِیْرِی اَوْجَسَ یُود بِل د پاسه. د جنت د بسترو باره کښې فرمائیلې دی چه هغه څنگه د حسې اوچتوالی حامل وی هم هغه شان به معنوی عظمت او اوچتوالی هم هغه بسترو ته حاصل وی.

ابوعبید رضی الله عنه المجاز کښې لیکي چه د المرفوعة معنی العالیة ده. چنانچه دا د بناء مرتفع معنی ده بناء عال (۲). د حضرت ابوسعید رضی الله عنه نه په ترمذی او ابن حبان کښې یو روایت دې د کوم مطابق چه ددې اوچتوالی به د پنځو سوو کالو په مسافت کښې وی (۳).

د دواړو تعلیقاتو تخریج: دا تعلیق اوددې نه وړاندې تعلیق دواړه حضرت مجاهد رضی الله عنه نه امام فربابی رحمته الله علیه موصولاً نقل کړې دي (۴).

قوله: ﴿لَعُوًّا﴾ بِأُطْلَأُ (تَائِيًّا): كَذِبًا: آیت مبارک ﴿لَا يَتَمَنَّوْنَ فِيهَا اَلْعَوَا وَلَا تَائِيًّا﴾ (۵) د دویو کلماتو توضیح فرمائی چه د لغو معنی باطل او د تائم معنی دروغو ده (۶).

مطلب دادې چه په جنت کښې به فضولیات اولغویات وی نه دروغ اودهوکه ځکه چه دا ټول څیزونه د باطل گندگنی آثار او ثمرات دی او جنت دار الطیبین دي. «لا یدخلها الا الطیبون».

د مذکوره تعلیق تخریج: دا تعلیق فربابی رحمته الله علیه د حضرت مجاهد رضی الله عنه نه موصولاً روایت کړې دي (۷).

قوله: ﴿اَفْئَان﴾: اَغْصَانُ: د آیت مبارک ﴿ذَوَا اَفْئَانٍ﴾ (۸) تفسیر کولې شی. ددې آیت دوه تفسیرونه دی. یو د حضرت عکرمه رضی الله عنه او مجاهد رضی الله عنه کوم چه امام بخاری رحمته الله علیه اختیار کړې دي اودویم د امام ضحاک رحمته الله علیه. د حضرت عکرمه رضی الله عنه مطابق افئان د فن جمع ده اوددې معنی اغصان «ښاخونه» دی. مطلب دا چه په جنتیانو کښې به د اوچتي درجې متقیانوته چه کوم دوه جنتونه ورکولې شی هغه به د ډیرو ښاخونو والاوی. او حضرت ضحاک رحمته الله علیه د دې معنی ألوان کوی. د هغوی په نیز دا د فن جمع ده نو مطلب به داسی چه دواړه جنتونه به د مختلف قسم او انواع په میوو باندې مشتمل وی (۹).

(۱) سورة الواقعة: ۳۴

(۲) عمدة القاری: ۱۵۰/۱۵ فتح الباری: ۳۲۲/۶ ومجاز القرآن: ۲۵۰/۲ سورة الواقعة: ۳۴.

(۳) سنن الترمذی أبواب صفة الجنة باب ماجاء فی صفة ثياب أهل الجنة رقم: ۲۵۴۰ وأبواب تفسیر القرآن باب ومن سورة الواقعة رقم: ۳۲۹۴ وصحیح ابن حبان: ۱۹۱/۱۶-۱۸ کتاب إخباره صلى الله عليه وسلم عن مناقب الصحابة باب وصف الجنة. ذکر إخباره عن الفرش التي أعدها الله... رقم: ۷۴۰۵.

(۴) فتح الباری: ۳۲۲/۶.

(۵) سورة الواقعة: ۲۵.

(۶) عمدة القاری: ۱۵۰/۱۵ فتح الباری: ۳۲۲/۶.

(۷) عمدة القاری: ۱۵۰/۱۵ فتح الباری: ۳۲۲/۶.

(۸) سورة الرحمن: ۴۸.

(۹) عمدة القاری: ۱۵۱/۱۵ فتح الباری: ۳۲۲/۶ التوضیح: ۱۹۲/۱۹.

قوله: «وَجَنَّا الْجَنَّتَيْنِ دَارًا» (۱): مَا يَجْتَنِّي قُرْبُهَا مِنْهَا: اوددی دوارو باغونو میوی به ډیری نيزدې وی یعنی ددې نه چه کومې میوی راشو کولې شی هغه به ډیری نيزدې وی. حضرت عکرمه رضی الله عنه فرماني: «نماها دانه، لا یردهم عنها بعد ولا شوك» (۲) دا تفسیر هم د حضرت مجاهد رضی الله عنه نه روایت دي. دا امام طبري رضی الله عنه موصولاً ذکر کړې دي. (۳)

قوله: «مُدَّهَا مَتْنًا» (۴): سَوْدَاوَاتٍ مِنَ التَّوْبَةِ: هغه دواړه جنتونه به د شینوالی د شدت او زیاتوالی د وجې نه تګ تور وی. شینوالې چه کله ډیر زیات شی نو هغه تور بخن کیږي لکه چه مشاهده هم ده. هم دا «مُدَّهَا مَتْنًا» سره تعبیر کړې شوې دي چه د شینوالی د شدت د وجې نه ددې شینوالې تور شان معلومیږي. (۵)

د مذکورۀ تعلیق تخریج: دا تعلیق امام فريابي رحمته الله علیه د حضرت مجاهد نه موصولاً روایت کړې دي. خو الفاظ لړشان مختلف دي. والله اعلم. (۶)

ترجمۀ الباب سره د آیاتونو مناسبت: ترجمۀ الباب لاتدي چه امام بخاری رحمته الله علیه ډیر آیاتونه سره د تفسیر ذکر کړي دي دهغي د شرح نه به دا خبره واضحه شوي وي چه د دې ټولو آیاتونو مناسبت ترجمې جزء اول سره دي. په دې ټولو کښي د جنت اود هغه ځاني د هميشه والی د نعمتونو مختلف صفات ذکر شوي دي. والله اعلم بالصواب. دي نه پس په دې خبره باندې پوهه شنی چه ددې باب لاتدي امام بخاری رحمته الله علیه ۱۶ احادیث ذکر کړي دي. په کوم کښي چه اولنې حدیث د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما دي.

الحديث الاول

۳۰۶۸- حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ بْنُ سَعْدٍ، عَنْ ثَابِتٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِذَا مَاتَ أَحَدُكُمْ، فَإِنَّهُ يُعْرَضُ عَلَيْهِ مَقْعَدُهُ بِالْقَدِّ وَالْعَشِي، فَإِنْ كَانَ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ، فَيُنْزِلُ أَهْلَ الْجَنَّةِ، وَإِنْ كَانَ مِنْ أَهْلِ النَّارِ فَيُنْزِلُ أَهْلَ النَّارِ» (۱) [۱۳۱۳]

ترجمه: حضرت ابن عمر رضی الله عنهما فرماني چه رسول الله صلی الله علیه و آله ارشاد فرمانيږي دي چه کله په تاسو کښي څوک انتقال کیږي نو (په قبر کښي) سحر مانېام هغه ته د هغه مقام خودلې شی. چنانچه که چرې هغه

(۱) الرحمن: ۵۴

(۲) عمدة القاری: ۱۵۱/۱۵، التوضیح: ۱۹/۱۲۲.

(۳) عمدة القاری: ۱۵۱/۱۵، فتح الباری: ۶/۲۲۳.

(۴) الرحمن: ۵۶

(۵) عمدة القاری: ۱۵۱/۱۵، فتح الباری: ۶/۲۲۳، التوضیح: ۱۹/۱۲۲.

(۶) فتح الباری: ۶/۲۲۳.

(۷) قوله: عن ابن عمر رضي الله عنهما: الحديث، مر تلويجه كتاب الجنائز باب الميت يعرض....

جنتی وی نود جنت والو شان هغه ته معلوم شو او که چرې دوزخی وی نود دوزخیانو حال هغه ته اوخودلې شو. (۱)

تراجم رجال

احمد بن یونس: دا احمد بن عبدالله بن یونس یربوعی رحمته الله دی. ددوی حالات کتاب الإيمان باب من قال: إن الإيمان هو العمل لاتدي تیرشوی دی. (۲)

اللیث بن سعد: دا مشهور امام لیث بن سعد فهمی رحمته الله دی. ددوی مختصر ذکر بدء الوحي دریم حدیث لاتدي راغلې دی. (۳)

نافع: دا مشهور تابعی محدث حضرت نافع مولى ابن عمر رحمتهما الله دی. ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب ذکر العلم والفتا فى المسجد په ذیل کښې راغلی دی. (۴)

عبدالله بن عمر: دا مشهور صحابی رسول حضرت عبدالله بن عمر رحمتهما الله دی. ددوی حالات کتاب الإيمان باب قول النبي صلى الله عليه وسلم: هى الاسلام..... لاتدي ذکر کړې شوی دی. (۵)

ترجمة الباب سره د حدیث مناسبت: ددې حدیث ترجمه الباب سره مناسبت په جزء ثانی کښې دی. په دې سره د جنت او دوزخ وجود ثابتیږي. ښکاره خبره ده که چرې دا دواړه موجود نه وی نو دخودلو څه معنی؟

دباب دویم حدیث دحضرت عمران بن حصین رحمته الله دی.

الحديث الثاني

۳۰۶۱- حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدٍ، حَدَّثَنَا سَلْمُنُ بْنُ زَيْدٍ، حَدَّثَنَا أَبُو جَعْفَرٍ، عَنْ عُمَرَ بْنِ حُصَيْنٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «أُظْلِفَتْ فِي الْجَنَّةِ قُرَأَتُ أَكْثَرِ أَهْلِ الْفُقَرَاءِ، وَأُظْلِفَتْ فِي النَّارِ قُرَأَتُ أَكْثَرِ أَهْلِ الْإِسَاءِ» (۱) (۲، ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰،

سلم بن زریور: دا ابو یونس سلم بن زریور عطار دی بصری رضی اللہ عنہ دی. ^(۱) دی د برید بن ابی مریم سلولی، خالد الاحدب، عبدالرحمن بن طرفه، ابورجا، عطار دی او ابو غالب رحمهم الله نه د حدیث روایت کوی. اود دوی نه جابن بن هلال، سعید بن سلیمان، ابوقتیبه سلم بن قتیبه، ابوداؤد طیالسی، سهل بن تمام بن زریع، ابوعلی حنفی، ابوالولید هشام بن عبدالملک طیالسی او یعقوب بن حصرمی رحمهم الله وغیره د حدیث روایت کوی. ^(۲) امام ابو حاتم رازی رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة، مایه بأس» ^(۳) امام ابو زرعه رازی رضی اللہ عنہ فرمائی: «صدوق» ^(۴) امام عجللی رضی اللہ عنہ فرمائی: «فی عداد الشيوخ، ثقة» ^(۵) خویل طرف ته ائمه حدیث نه یحیی بن معین، یحیی بن سعید، ابوداؤد، نسائی او ابن جبان رحمهم الله وغیره سلم بن زریور ضعیف گر خوی. ^(۶) تردی چه ابن جبان رضی اللہ عنہ خو دومره پورې ونیلی دی چه: «مخطی غلطاً فاحشاً، لا يجوز الاحتجاج به إلا في أوافق الثقات» ^(۷) چه فحش غلطیانی کوی په دې وجه هغه سره احتجاج صحیح نه دې، خو بیا هم که د ثقات موافقت وی نو هم څه حرج نشته.

اوس دلته دوه خبرې دي: ① سلم رضی اللہ عنہ متفق علیه ضعیف راوی نه دې. چرته چه ددوی تضعیف کړې شوې دې هلته ددوی توثیق هم روایت کړې شوې دې. په دې وجه ده ته ناقابل احتجاج او استدلال نه شی ونیلی.

② حضرت یحیی بن معین رضی اللہ عنہ چه ترکومي د ده د ضعیف گر خولو تعلق دې نو ددې باره کښې امام حاکم رضی اللہ عنہ فرمائی دی چه امام بخاری رضی اللہ عنہ د دوی روایات اصالة او امام مسلم رضی اللہ عنہ د شواهد په توگه نقل کړی دی. اود امام یحیی رضی اللہ عنہ ده ته ضعیف ونیل په دې معنی دی چه سلم بن زریور د علم حدیث سره مشغولیت هم ډیر کم لرلو اود ده د روایاتو تعداد هم کم دې. اود علم سره دهغه شوق هم څه خاص نه وو په دې وجه نی ورته ضعیف او ونیل گنی د ده مرویات ډیر ښه دي او ټول په ټول صحیح دي. ما د ده ټول احادیث د حافظ ابوعلی رضی اللہ عنہ په وړاندې لوستلی دی چه ټول اتلس (۱۸) وو. ^(۱) دغه شان ابن عدی رضی اللہ عنہ فرمائی چه مرویات نی ډیر کم دي بل ددې تعداد دومره نه دې چه هغه بنیاد جوړولو سره سلم بن زریور رضی اللہ عنہ ته ضعیف او ونیلی شی. ^(۲) امام ابن جبان رضی اللہ عنہ سره ددې چه په هغه باندې جرح کړې ده خو هم ددوی نه د هغوی توثیق هم نقل دې. چنانچه کتاب الثقات کښې د هغه

(۱) کشف الباری: ۳۸/۲.

(۲) تهذیب الکمال: ۲۲۲/۱۱ رقم الترجمة: ۲۴۲۸ تهذیب التهذیب: ۱۳۰/۴ و فی تاریخ البخاری الکبیر: ۱۵۸/۴ وقال ابن مهدی: سلم بن زریور. والصحيح زریور.

(۳) ذ شیخ او تلامذه ډپاره او گورنی تهذیب الکمال: ۲۲۲/۱۱.

(۴) تهذیب الکمال: ۲۲۲/۱۱ تهذیب التهذیب: ۱۳۰/۴ والجرح والتعديل: ۴ رقم الترجمة: ۱۱۴۲.

(۵) حواله جات بالا.

(۶) تهذیب الکمال: ۲۲۲/۱۱ تهذیب التهذیب: ۱۳۰/۴.

(۷) حواله جات بالا. والضغفاء للنسائي: ۳۶ وسؤالات الأجرى: ۳ رقم الترجمة: ۳۰۳.

(۸) کتاب المجروحین: ۴۳/۱ رقم الترجمة: ۴۳۳ وتعليقات تهذیب الکمال: ۲۲۲/۱۱ وإكمال مغلطای: ۴۲۷/۵.

(۹) إكمال مغلطای: ۲۹/۵ وهدی الساری: ۵۷۷ الفصل التاسع، فی سياق من طعن فيه... حرف السين، تعليقات تهذیب الکمال: ۲۲۲/۱۱.

(۱۰) تهذیب الکمال: ۲۲۲/۱۱ والکامل لابن عدی: ۳۲۷/۳ رقم: ۷۸۰.

ترجمہ نقل کولوسره هغه سکوت اختیار کړې دې کوم چه د ثقافت دليل دې. (۱) بيا سلم بن زريق رضي الله عنه د بخاري شريف، مسلم او نسائي راوي دې. چه پخپله هم د يوقسم توثيق دې. (۲)
 فرض کړه که دې متکلم فيه او ضعيف هم او منلې شي نو په صحيح بخاري کښې د دوی ټول درې روايتونه دی. په کوم کښې چه دوه د شاهد او متابعت په توگه دی يو په صلاۀ کښې تير شوې دې او يو حديث باب دې او يو حديث نى اصالة ذکر کړې دې. د کوم تعلق چه ابن صياد سره دې چه حضور ياک هغوی ته فرمايلی وو «خبأت لك عهيقاً» (۳) دا هم څه ضعيف روايت نه دې مشهور حديث دې. حافظ ابن حجر رحمته الله عليه فرماني چه د دې حديث ډير شواهد دی. والله الموفق (۴) په دې وجه په امام بخاري رحمته الله عليه باندې خو څه اعتراض نه شی کيدې.
 اوس خلاصه دا شوه چه سلم بن زريق رضي الله عنه څه ضعيف راوي نه دې بلکه قابل د احتجاج او استدلال دې. البته د رواياتو د کمی د وجې نه هغه ته مطعون ونيلې شوې دې چه هيڅ کله د طغن وجه نه ده. په ۱۶۰ هجري کښې ددوی انتقال شوې. رحمه الله تعالى رحمة واسعة. (۵)
 ابورجاء: دا ابورجاء عمران بن ملحان عطاردی بصری رحمته الله عليه دې. ددوی تفصيلی حالات کتاب التهم باب الصعيد الطيب وضوء المسلم....، لاتدي راغلی دی. (۶)

عمران بن حصين: دامشهور صحابی ابونجيد عمران بن حصين خزاعي رضي الله عنه دې. ددوی تفصيلی حالات کتاب التهم باب الصعيد الطيب وضوء المسلم....، لاتدي تير شوی دی. (۷)
 د حديث توجمة الباب سره مناسبت: د دې حديث درجمي د دويم جزء سره مطابقت په دې جمله کښې دې: «اطلعت في الجنة» ځکه چه په دې کښې صريح دلالت دې چه حضور ياک عليه السلام کله جنت او ليدلو نوهغه موجود وو. ظاهره خبره ده چه هم موجود شی ليدلې کيږي او په هغې کښې نظر کولې شی. (۸)
 د باب دريم حديث د حضرت ابوهريره رضي الله عنه دې.

الحديث الثالث

۳۰۰- حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ أَبِي مَرْيَمَ، حَدَّثَنَا الْكَثِيمُ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَقِيلٌ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي سَعِيدُ بْنُ الْمُسَبِّبِ، أَنَّ أَبَاهُ رَوَى عَنْ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: يَنْتَظِمُنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِذَا قَالَ: "يَنْتَظِمُنْ أَمَّا بَعْدُ أَيْنُنِي فِي الْجَنَّةِ، فَإِذَا امْرَأَةٌ تَتَوَضَّأُ إِلَى جَانِبِ

(۱) كتاب الثقات: ۴۲۱/۶ رقم: ۸۳۸۴

(۲) تهذيب الكمال: ۲۲۳/۱۱.

(۳) صحيح البخاري كتاب الأدب باب قول الرجل للرجل: اخسا. رقم: ۶۱۷۲

(۴) هدى الساري: ۵۷۷

(۵) إكمال مغلطاي: ۴۲۸/۵ خلاصة الخور ج۱: ۱۴۶ وتهذيب التهذيب: ۱۳۱/۴.

(۶) كشف الباري كتاب التيمم: ۴۰۵.

(۷) كشف الباري كتاب التيمم: ۴۱۰-۴۰۵.

(۸) فتح الباري: ۳۲۳/۶.

قَمَرٍ قُلْتُ: لَيْسَ هَذَا الْقَمَرُ فَقَالُوا: لَعَنَ بَيْنَ الْخَطَّابِ قَدْ كَرَّتْ غَيْرَتُهُ قَوْلَيْتَ مُدْبِرًا، قَبَسَى غُرٌّ وَقَالَ: أَعْلَيْتُكَ أَمَّا يَا رَسُولَ اللَّهِ" (۱)، (۳۴۷۷، ۴۹۲۹، ۶۶۲۰، ۶۶۲۲)

تراجم رجال

سعید بن ابی مریم: دا سعید بن الحکم بن محمد بن ابی مریم جمحی بصری رحمہ اللہ دی. ددوی تفصیلی حالات کتاب الایمان باب من سمع شیئا فراجع.....، (لاندی راغلی دی) (۲).

اللیث: دا مشہور امام لیث بن سعد فہمی رحمہ اللہ دی.

عقیل: دا مشہور امام حدیث عقیل بن خالد رحمہ اللہ دی (۳).

ابن شہاب: دا مشہور محدث محمد بن مسلم ابن شہاب زہری رحمہ اللہ دی. ددی حضراتو محدثین مختصر تذکرہ بدء الوحی دریم حدیث کنبی تیرہ شوی دہ (۴).

سعید بن مسیب: دا سعید بن مسیب بن حزن قرشی مخزومی رحمہ اللہ دی. ددوی حالات کتاب الایمان باب من قال: إن الإیمان هو العمل (لاندی تیر شوی دی) (۵).

ابو ہریرہ: د صحابی رسول حضرت ابو ہریرہ رحمہ اللہ حالات کتاب الایمان باب أمور الایمان کنبی تیر شوی دی (۶).

دا حدیث کوم چہ د حضرت عمر رضی اللہ عنہ پہ فضیلت باندی مشتمل دی ددی تفصیلی شرح کتاب الفضائل او کتاب النکاح کنبی شوی دہ (۷) رحمہ اللہ.

ترجمة الباب سرہ مناسبت: ددی حدیث شریف ترجمة الباب سرہ مطابقت پہ دی جملہ کنبی دی «رأيت في الجنة» چہ ما خیل خان پہ جنت کنبی اولیدلو دا اگر چہ د خوب واقعہ دہ مگر د انبیاء کرام رضی اللہ عنہم خوب حجت وی چنانچہ معلومہ شوی چہ جنت موجود دی. دغہ شان د حدیث د ترجمة الباب ددویم جز سرہ مناسبت واضح دی. بل د ترجمہ د الول جز سرہ ہم ددی حدیث مناسبت بنکارہ دی چہ پہ دی کنبی د عمر رضی اللہ عنہ د محل او پہ ہفتی کنبی د موجود جاریہ ذکر دی کوم چہ د جنت صفت دی. د باب خلورم حدیث د حضرت عبد اللہ بن قیس (ابو موسیٰ، اشعری رحمہ اللہ دی).

(۱) قولہ: أن أباهريرة رضى الله عنه: الحديث، رواه البخاري في فضائل أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم باب مناقب عمر بن الخطاب رضى الله عنه رقم: ۳۶۸۰ وفي النكاح باب الفيرة رقم: ۵۲۲۷ وفي التعبير باب القصر في المنام رقم: ۷۰۲۳ وبياب الوضوء في المنام رقم: ۷۰۲۵ ومسلم رقم: ۶۲۰۱-۶۲۰۰ في فضائل الصحابة باب فضائل عمر بن الخطاب رضى الله عنه.

(۲) كشف الباري: ۱۰۶/۴.

(۳) ددوی تفصیلی تذکرہ کتاب العلم باب فضل العلم کنبی راغلی دی. كشف الباري: ۴۵۵/۳.

(۴) كشف الباري: ۳۲۲-۳۲۶/۱.

(۵) كشف الباري: ۱۵۹/۲.

(۶) كشف الباري: ۴۵۹/۱.

(۷) كشف الباري کتاب فضائل أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم: ۳۶۹-۳۶۱ و کتاب النکاح باب الفيرة: ۳۷۸.

الحديث الرابع

٣٠٤١- حَدَّثَنَا عَمَّارُ بْنُ مَنَهَالٍ، حَدَّثَنَا هَمَّامٌ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا عَمْرَانَ الْجَوْنِيَّ، يُحَدِّثُ عَنْ أَبِي بَكْرٍ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قَيْسٍ الْأَشْعَرِيِّ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «الْجَنَّةُ دُرَّةٌ، مَجُوقَةٌ طَوَّلَهَا فِي السَّمَاءِ لِكُلِّ كَلْبٍ زَاوِيَةٍ مِنْهَا لِلْمُؤْمِنِ أَهْلٌ لَا يَرَاهُمْ الْآخَرُونَ» [ص: ٨٨] قَالَ: أَبُو عَبْدِ الصَّمَدِ، وَالْحَارِثُ بْنُ عُبَيْدٍ، عَنْ أَبِي عَمْرَانَ سِتُونَ مِيلًا (١) [٧٠٠٦، ٤٥٩٨، ٤٥٩٧]

تراجم رجال

حجاج بن منهال: دا حجاج بن منهال انماطی سلمی رحمہ اللہ دی۔ د دوی تفصیلی حالات کتاب الإیمان باب ماجاء أن الأعمال بالنية.....، پہ ذیل کتبھی بیان کر ہی شوی دی۔^(۱)
 همام: دا همام بن یحییٰ بن جبان بن دینار عوذی بصری رحمہ اللہ دی۔^(۲)
 ابو عمران الجونی: دا ابو عمران عبد الملك بن حبیب الجونی رحمہ اللہ دی۔^(۳)
 ابوبکر بن عبد الله بن قيس اشعري: دا ابوبکر بن عبد الله بن قيس اشعري عجلي رحمہ اللہ دی۔ د دوی نوم عمرو یا عامر دی۔^(۴)
 ابيه: دامشهور صحابی حضرت ابو موسی عبد الله بن قيس اشعري رحمہ اللہ دی۔ د دوی تفصیلی تذکرہ کتاب الإیمان باب أي الإسلام أفضل؟ لاتدی بیان کر ہی شوی دی۔^(۵)
 قوله: عَنْ أَبِيهِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: الْجَنَّةُ دُرَّةٌ مَجُوقَةٌ: حضرت عبد الله بن قيس اشعري رحمہ اللہ نہ روایت دی چہ (د جنتیانو) خیمہ بہ د دہو مرغلرو وی۔ دنیاوی خیمہ اکثر د کپڑی یا خرمن وی مگر جنتیانو تہ چہ کومہی خیمہی ورکولہی شی ہفہ بہ د دہو مرغلرو وی۔ د مجوفہ معنی د دننہ نہ خالی۔ پہ اکثر نسو کو کنبی دغہ شان دی۔ یعنی درۃ مجوفہ خود سرخی او مستملی بہ روایت کنبی در مجوف دی یعنی مذکر۔^(۶)

(۱) قوله: عن أبيه (أبي موسى الأشعري رضي الله عنه): الحديث، أخرجه البخاري في تفسير سورة الرحمن باب (حُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ) رقم: ٤٨٧٩ وباب (وَمِنْ ذُنُوبِهِمَا جُنَّتَيْنِ) رقم: ٤٨٧٨ وفي التوحيد باب (وَجُودَةٌ يُؤْتِيهَا نَاصِرَةٌ هَذِهِ الْيَسْرَةُ) رقم: ٧٤٤٤ ومسلم كتاب الجنة باب صفه الخيام وما للمؤمنين فيها..... رقم: ٧١١٤-٧١١٥ والترمذي في صفه الجنة باب ماجاء في صفه غرف الجنة رقم: ٢٥٢٨ وابن ماجه في المقدمة باب في ما أنكرت الجهمية رقم: ١٨٦.
 (۲) كشف الباري: ٧/٢: ٧٤٤.

(۳) د دوی د حالاتو د بارہ اوگورنی کتاب الصلاة باب من نسي صلاة فليصل.....

(۴) د دوی د حالاتو د بارہ اوگورنی کتاب أبواب الاستسقاء باب الجهر بالقراءة في الاستسقاء..

(۵) د دوی د حالاتو د بارہ اوگورنی کتاب مواقيت الصلاة باب فضل صلوة الفجر.

(۶) كشف الباري: ٩٠/١: ٩٦٠.

(۷) فتح الباري: ٣٢٣/٦ والقاموس الوحيد مادة: جوف. وعمدة القاري: ١٥٣/٥.

قوله: :: طوله في السماء ثلاثون ميلا، في كل زاوية منها للمؤمن أهل لا يراهم

الآخرين: ددی خیمی اور دوالی بہ د آسمان طرف تہ دیرش میلہ وی۔ ددی پہ ہر گوت کنبی بہ د مومن دپارہ داسی حوری وی کومی چہ بہ نور خوک نہ وینی۔ علامہ قرطبی رحمہ اللہ فرمائی ددی نہ معلومی چہ پہ جنت کنبی بہ د حورو او انسانی بنخو شمیر د سرو پہ مقابلہ کنبی دیرزبات وی۔^(۱) پہ ددی حدیث کنبی د سورت الرحمن آیت (﴿حُورٌ مُّقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ﴾^(۲) تفسیر کړې شوې دې چہ ہفہ خیمی بہ داسی وی۔ چنانچہ امام بخاری رحمہ اللہ دا حدیث د سورت رحمن د پورتنہ ذکر شوی آیت د تفسیر لاندې پہ کتاب التفسیر کنبی ہم درج کړې دې۔^(۳)

قوله: :: قال أبو عبد الصمد والحارث بن عبيد، عن أبي عمران: ستون ميلا: مطلب دا چہ

ابو عبد الصمد رحمہ اللہ (۴) او حارث بن عبید رحمہ اللہ ستون میلہ نقل کړې دې۔ پہ ظاہرہ دا معلومی چہ امام بخاری رحمہ اللہ ددې روایت دویم طریق طرف تہ اشارہ کولو سرہ د روایاتو اختلاف بیانول غواړی اود ستون میلان والا روایت د ثلاثون میلہ والا پہ روایت باندې ترجیح ورکوی۔^(۵)

حارث بن عبید: دا ابوقدامہ حارث بن عبید ایادی بصری رحمہ اللہ دې ددې د مسجد البرتی مؤذن وو۔^(۶) دې د ابو عمران الجونی، سعید الجریری، مطر الوراق، عبد العزیز صہیب، ثابت بنانی او محمد بن عبد الملک بن ابی محذوره رحمہم اللہ وغیرہ نہ روایت د حدیث کوی۔ اود دوی نہ روایت کونکو کنبی ازہر بن قاسم، زید بن الحباب، عبد الرحمن بن مہدی، ابو داؤد طیالسی، ابو نعیم، سعید بن منصور، یحییٰ بن یحییٰ نیشاپوری، ابوسلمہ تبوکئی، مسدد بن مسرہد او طالوت بن عباد رحمہم اللہ وغیرہ شامل دی۔^(۷)

امام احمد بن حنبل رحمہ اللہ فرمای (مضطرب الحديث) (۸) او پہ یوبلہ موقع باندې ارشاد فرمائی (لا أعرفه) (۹) امام یحییٰ بن معین رحمہ اللہ فرمائی (ضعيف الحديث) (۱۰) امام ابوحاتم رحمہ اللہ فرمائی (کتب حديثه ولا يجمع به) (۱۱) امام نسائی فرمائی (ليس بذلك القوي) (۱۲) حافظ ابن عبد البر رحمہ اللہ فرمائی (ليس بالقوي

(۱) المفهم: ۱۸۱/۷ التوضيح: ۱۳۶/۱۹ عمدة القاری: ۱۵۳/۱۵.

(۲) الآية: ۷۲.

(۳) التوضيح: ۱۳۶/۱۹ صحيح البخاری کتاب التفسیر الرحمن رقم: ۴۸۷۹.

(۴) ابو عبد الصمد د حالاتو دپارہ او گورنی کتاب العمل فی الصلاة باب من سى قوما أو سلم۔

(۵) فيض الباری: ۳۲۰/۴.

(۶) تهذيب الكمال: ۲۵۸/۵ رقم الترجمة: ۱۰۲۹ وتهذيب ابن حجر: ۱۵۰/۲.

(۷) د شيخ او تلامذہ دپارہ او گورنی تهذيب الكمال: ۲۵۸-۲۵۹/۵.

(۸) تهذيب الكمال: ۲۵۹/۵ تهذيب ابن حجر: ۱۵۰/۲.

(۹) تهذيب الكمال: ۲۵۹/۵.

(۱۰) حواله بالا، والجرح والتعديل: ۹۱/۳ رقم الترجمة: ۳۷۱ وكتاب المجروحين: ۲۶۷/۱.

(۱۱) الجرح والتعديل: ۹۱/۳ رقم: ۳۷۱ وتهذيب الكمال: ۲۶۰/۵.

(۱۲) تهذيب الكمال: ۲۶۰/۵.

عندهم^(۱) حافظ ذهبی رحمته فرمائی: «لمس بالقوي»^(۲) حافظ عبد الرحمن بن مهدی فرمائی: «کان من شیوخنا، ومارأیت إلا خیرا»^(۳) پورته ذکر کری شیخی اکثر اقوالونه معلومی ری چه حارث بن عبید رحمته ضعیف، ناقابل احتجاج او غیر معتبر راوی دی. یو خو حضراتو دهغوی توثیق کری دی. امام نسائی رحمته ددوی د تضعیف سره سره توثیق هم نقل دی. چنانچه مغلطی رحمته او ابن حجر رحمته د امام نسائی رحمته الجرح والتعديل په حواله سره لیکلې دی چه حارث صالح وو. دغه شان ابن شاذان رحمته هغه په خپل کتاب الثقات کښې ذکر کړې دی^(۴) ددوی باره کښې د ټولو نه مناسب رانې غالباً د امام ابن حبان رحمته معلومی ری فرمائی: «کان شیخاً صالحاً، من کثروه، حتی خرج عن جملة اذا انفردوا»^(۵) چه ښه سړې وو مگر کثیر الوهم وو. په دې وجه انفراداً دهغوی مرویات معتبر نه دی اود متابعت او شاهد په توگه دهغوی مرویات معتبر دی. چنانچه ددې تفصیل نه معلومه شوه چه حارث بن عبید رحمته بنیاد جوړولو سره دلته په حضرت مصنف رحمته باندې اعتراض کول صحیح نه دی چه داسې ضعیف او ناقابل احتجاج راوی نه روایت څه معنی ده؟ ځکه چه، امام بخاری رحمته دې په خپل صحیح کښې صرف په دوو ځایونو کښې تعلیقاً او متابعه اخستی دی یو تعلیق دا او بل تعلیق فضائل القرآن کښې دی. ^(۶) په دې وجه امام بخاری رحمته خو د اعتراض په زد کښې بالکل نه راځی چه هغوی د حارث نه اصالة اومسنداً څه روایت نه دي اخستی. البته امام مسلم رحمته د دوی نه اصالة روایت کړې دی. دهغې هم متابعین امام مسلم رحمته ذکر کړې دي او په متابعت او شواهد کښې حارث بن عبید رحمته معتبر دي. بل ددوی د اصالة مرویات که چرې متابعت ذکر کړو نوبیا هم معتبر دي. والله اعلم^(۷)

امام بخاری رحمته الادب المفرد کښې هم ددوی نه روایت نقل کړې دی. ^(۸) حارث بن عبید رحمته د مسلم، ابوداؤد او ترمذی راوی دي. دا هم د اعتبار او احتجاج یوه وجه ده. ^(۹) یوه اهم تنبیه: مگر دا دې واضحه وی چه امام بخاری د کوم دوو طرق حواله ورکړې ده په هغې کښې د طولها په ځانی عرضها دي. ثلاثون میلا والاروایت غالباً صرف هم دغه ذکر کړې دي گنی د بخاری شریف نه علاوه مسلم شریف^(۱۰) اوسنن ترمذی^(۱۱) کښې هم ستون میلا دي البته د عرض او طول

^(۱) تعلیقات تهذیب المال: ۲۶۰/۵.

^(۲) حواله بالا واکشاف: ۱۵۰/۱ رقم: ۸۷۱.

^(۳) تهذیب الکمال: ۲۵۹/۵.

^(۴) تعلیقات تهذیب الکمال: ۲۶۰/۵.

^(۵) کتاب المجروحین: ۲۲۴/۳.

^(۶) صحیح البخاری کتاب فضائل القرآن، باب افروؤ القرآن ما انتلفت علیه قلوبکم رقم: ۶۹۱.

^(۷) تحریر تقریب التهذیب: ۲۳۶-۲۳۷/۱ وهدی الساری: ۶۴۲ فصل.

^(۸) تهذیب الکمال: ۲۶۰/۵.

^(۹) تهذیب الکمال: ۲۶۰/۵.

^(۱۰) صحیح مسلم کتاب الجنة وصفه نعيمها باب فی صفة خيام الجنة رقم: ۷۱۱۶-۷۱۱۴.

^(۱۱) سنن الترمذی أبواب صفة الجنة باب ماجاء فی صفة غرف الجنة رقم: ۲۵۷۸.

اختلاف په هغې کښې هم دي. بعض عرضهاستون مهلا روايت کړي دي او بعض طوهاستون مهلا. شراح په دې کښې تطبيق کولو سره دا ونيلى دي چه ددغه خيمو او بدوالي او پلنوالي به برابر وي والله اعلم (۱) د مذکوره طرق تخريج: د ابو عبد الصمد تعليق او طرق امام بخارى رحمه الله پخپله د محمد بن المنشى په واسطه سره مسندا ذکر کړي دي. دې نه علاوه دا امام مسلم رحمه الله هم موصلاً ذکر کړي دي (۲) او حارث بن عبيد رحمه الله طريق امام مسلم رحمه الله موصلاً کتاب الجنة کښې ذکر کړي دي (۳) د ترجمه الباب سره د حديث مناسب: ددې حديث ترجمه الباب سره مناسب ددې په اول جز، کښې دي. يعنى صفة الجنة د باب پنځم حديث حضرت ابو هريره رضي الله عنه دي.

الحديث الخامس

۳۰۴- حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادُ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «قَالَ اللَّهُ «أَعْدَدْتُ لِعِبَادِيَ الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ، وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ، وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ، فَأَقْرَعُوا إِنْ شِئْتُمْ فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ» (۴) [۷۰۵۹، ۴۵۰۲، ۴۵۰۱]

ترجمه رجال

الحمیدی: دا ابوبکر بن عبد الله بن زبیر قرشی اسدی حمیدی مکی رحمه الله دي. د دوی تذکره بدء الوحي اول حديث کښې تيره شوې ده (۵) سفیان: دا سفیان بن عیینه رحمه الله دي. ددوی مختصر حالات بدء الوحي کښې او تفصیلی حالات کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا لاندې بیان کړي شوی دي (۶) ابو الزناد: دا ابو الزناد عبد الله بن ذکوان رحمه الله دي. الاعرج: دا عبد الرحمن بن هرمز الاعرج قرشی رحمه الله دي. ددې دواړو محدثینو حضراتو تذکره کتاب الإيمان باب حب الرسول صلى الله عليه وسلم من الإيمان لاندې تيره شوې ده (۷) ابو هريره: دا مشهور صحابی حضرت ابو هريره رضي الله عنه دي. ددوی حالات کتاب الإيمان باب أمور الإيمان

(۱) التوضيح: ۱۳۵/۱۹ وأرشاد الساري: ۲۸۱/۵ وتحفة الأحوذی: ۲۷۶/۷ والکونثر الجاری: ۱۸۹/۶.

(۲) صحيح البخارى كتاب التفسير سورة الرحمن باب ﴿حُورٌ مُّقْصُورَاتٌ﴾ رقم: ۴۸۷۹ وسلم رقم: ۲۸۳۸.

(۳) صحيح مسلم كتاب الجنة وصفة نعيمها باب فى صفة خيام الجنة..... رقم: ۷۱۱۴.

(۴) قوله: عن أبي هريرة رضى الله عنه: الحديث، أخرجه البخارى أيضاً الرقاق باب حجبت النار بالشهوات رقم: ۶۴۸۷ وسلم: ۷۰۹-۷۰۸ كتاب الجنة وصفة نعيمها وأهلها باب صفة الجنة.

(۵) كشف الباري: ۲۳۲/۱.

(۶) اوگورنى كشف الباري: ۲۳۸/۱ الحديث الأول: ۱۰۲/۳.

(۷) كشف الباري: ۱۱-۱۱/۲.

کتابي تیرشوی دی. (۱) دامشهور حدیث دي کتاب التفسیر کنبی ددي شرح راغلي ده، (۲) خویاهم ددو خیزونو ذکر به دلته مناسب وی:

① د حدیث جمله (اقروا ان شئتم) باره کنبی اختلاف دي چه د چا جمله یا مقوله ده؟ نو امام داؤدی رحمته الله دا د حضرت ابوهریره رضی الله عنه کلام گر خولې دي خو ابن التین رحمته الله فرماني چه ظاهر د حدیث ددي خلاف دي اودا د حضور پاک د ارشاد حصه ده. د حضرت ابوهریره رضی الله عنه کلام نه دي. (۳)

② لکه چه دا حدیث شریف د آیت مبارک تفصیل او توضیح دي. په آیت کنبی د علم نفی ده (فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ) او په حدیث کنبی ددي علم خاص د طرق نفی ده چه په دنیا کنبی کومه یوه ذریعه او حس هم اختیار کړنی د جنت د نعمتونو حقیقی علم تاسو نه شنی حاصلولي دهغه خانی پورې ستاسو رسیدل نه شی کیدی والله اعلم. (۴)

ترجمه الباب سوره د حدیث مناسبت: دا حدیث د جنت په وجود باندې دلالت کوی ځکه چه اعداد (تباری)، غالباً عموماً دهغه خیز کیرې کوم چه موجود او حاصل وی (۵) د باب شپږم حدیث هم د حضرت ابوهریره رضی الله عنه دي.

الحديث السادس

[۴۰۷۲/۴۰۷۳] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مِقَاتٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ هَبَاءِ بْنِ مُنِيَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَوَّلُ زُمْرَةٍ تَلْبِغُ الْجَنَّةَ صُورَتُهُمْ عَلَى صُورَةِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ، لَا يَتَّصِقُونَ فِيهَا، وَلَا يَمْتَسِقُونَ، وَلَا يَتَقَوَّطُونَ، أَيْتُهُمْ فِيهَا الدَّهَبُ، أَمْشَاطُهُم مِّنَ الدَّهَبِ وَالْفِضَّةِ، وَجَمَامُهُمُ الْأَلْوَةُ، وَشُحْمُهُمُ الْمَسْكُ، وَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ زَوْجَتَانِ، يُرَى مِنْهُنَّ سَوْقُهُمَا مِنْ وَدَاءِ اللَّحْمِ مِنَ الْحَسَنِ، لَا اخْتِلَافَ بَيْنَهُمْ وَلَا تَبَاغُضَ، قُلُوبُهُمْ قَلْبٌ وَاحِدٌ، يَسْتَمِعُونَ اللَّهَ بُكْرَةً وَعَشِيًّا» (۱)

ترجمه رجال

محمد بن مقاتل: دا امام محمد بن مقاتل مروزی رحمته الله دي. ددوی تذکره کتاب العلم باب مابذکر فی المناولة.... کنبی تیره شوې ده. (۲)

(۱) کشف الباری: ۴۵۹/۱.

(۲) کشف الباری: کتاب التفسیر سورة تنزيل: ۵۱۵.

(۳) عمدة القاری: ۱۵/۱۵۴-۱۵۳/۱۹. توضیح: ۱۳۷/۱۹.

(۴) عمدة القاری: ۱۵/۱۵۳.

(۵) عمدة القاری: ۱۵/۱۵۳/۱۹. توضیح: ۱۳۷/۱۹.

(۶) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث، أخرجه البخاري في الأنبياء، باب خلق آدم وذريته رقم: ۳۲۲۷ ومسلم رقم: ۷۱۰۶-۷۱۰۳ كتاب الجنة باب أول زمرة تدخل الجنة على صورة القمر ليلة البدر وأزواجهم، والترمذي في صفة الجنة باب ما جاء في صفة الجنة رقم: ۲۵۳۷ وابن ماجه في الزهد باب صفة الجنة رقم: ۴۲۸۹-۴۲۸۸.

(۷) کشف الباری: ۲۰۶/۳.

عبدالله: دا مشهور محدث عبدالله بن مبارک حنظلی رضی اللہ عنہ دې ددوی حالات بدء الوحی پنځم حدیث لاتنډي ترشوی دی (۱)

معمر: دامعمر بن راشد ازدي بصری رضی اللہ عنہ دې ددوی تذکره بدء الوحی او کتاب العلم باب کتابه العلم کښې راغلې ده (۲)

همام بن منبه: دا همام بن منبه یماني صنعاني رضی اللہ عنہ دې ددوی حالات کتاب الإيمان باب حسن اسلام المؤمن ترکه مالايعنه په ذیل کښې بیان کړې شوی دی (۳)

ابوهريره: دا مشهور صحابی حضرت ابوهريره رضی اللہ عنہ دې ددوی حالات کتاب الإيمان باب أمور الإيمان کښې تیر شوی دی (۴)

قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم:

أول زمرة تلج الجنة صورهم على صورة القمر ليلة البدر: حضرت ابوهريره رضی اللہ عنہ د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه روایت کوي چه حضور پاک او فرمائیل ۱ چه د جنتیانو رومبې ډله کومه چه جنت ته داخلېږي دهغوی مخونه به د خوارسمې شېبې د سپوږمۍ په شان پریږي.

قوله: تلج: ولوجانه مشتق دې. د باب ضرب نه دې ددې معنی د داخلید لوده (۵) هم په دې باب کښې ددې حدیث دویم طریق کښې د تدخل الفاظ راځي. دا حدیث امام بخاری رضی اللہ عنہ هم په دې باب کښې په دریو طرق سره روایت کړې دې.

قوله: صورهم على صورة القمر.... ددې نور وضاحت د کتاب الرقاق په روایت کښې دې.

«يدخل الجنة من أمتي زمرة هم سبعون ألفاً، تصفون وجوههم إضاءة القمر.....» (۶) د دغه ډلې شمیر به اويا زره وي اود اوياؤ عدد د کثرت د بیان د پاره وي. مطلب دا دې چه ډیره لویه ډله به په دغه صفت باندې متصف وي. بیا به یوه ډله داسې وي چه د ستورو په شان به پریږي کوم ته چه په راتلونکي حدیث «والذين على ألهم كاشد كوكب إضاءة» سره تعبیر کړې شوې دې.

بیا به دې نه پس نور منازل وي لکه د مسلم شریف روایت (۷) کښې «ثم هم يعد ذلك منازل» فرمائیلې شوی دی (۸)

(۱) کشف الباری: ۴۶۲/۱.

(۲) کشف الباری: ۴۶۵/۱، ۳۲۱/۴.

(۳) کشف الباری: ۴۲۸/۲.

(۴) کشف الباری: ۴۵۹/۱.

(۵) عمدة القاری: ۱۵۴/۱۵.

(۶) صحیح البخاری کتاب الرقاق باب يدخل الجنة سبعون..... رقم: ۶۵۴۲.

(۷) صحیح مسلم رقم: ۲۸۳۴.

(۸) فتح الباری: ۳۲۴/۶، التوضیح: ۱۹/۱۴۴ عمدة القاری: ۱۵۴/۱۵ کشف الباری کتاب الرقاق: ۶۳۲.

قوله: لا یصدقون فیہا، ولا یمتخطون، ولا یتقوطون، پہ جنت کنبی بہ نہ ہنوی توکانہی

توکی، نہ بہ ہنوی پوزہ راہیہیری اونہ بہ ہنوی متیازی کوی لاہمقون دا د بصاد نہ دہی د باب نصر نہ دہی دہی معنی د توکل وہ۔ ولا یمتخطون دا د مخاط نہ دہی د پوزہی گندگنی وغیرہ تہ وانی ولا یتقوطون داد غائط نہ دہی غتومتیازی تہ وانی۔ دا جملہ د خارجین السلیلین نہ کتابہ دہ یعنی متیازی تہ ہم شامل دہ۔ د کتاب الانبیاء روایت کنبی «لا یبولون ولا یتظنون»^(۱) زیاتوالہی ہم نقل دہی د باب پہ دویم طریق کنبی «ولا یمقون» راغلہی دہی مطلب دا چہ جنتیان بہ بیمار کپیری ہم نہ اودہی تولو جملو مقصد دادہی چہ جنت بہ د تول صفات ناقصہ سلبیہ نہ پاک اوصفا وی۔

د حضرت جابر رضی اللہ عنہ پہ مسلم شریف کنبی حدیث راغلہی دہی «پہ دہی کنبی دی چہ جنتیان بہ خوری ہم خکی ہم خو دا خوراک خبشاک بہ د سبیلین نہ نہ خارج کپیری بلکہ ہنوی بہ یو ادرکہی اوکری اودا تول ہضم۔ د ادرکی نہ بہ د بدبو بہ خانی خوشبونی خارج کپیری»^(۲)

امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ امام احمد رحمۃ اللہ علیہ او ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ د حضرت زید بن ارقم رضی اللہ عنہ یو حدیث نقل کپری دہی چہ د اہل کتاب یو سرہی د حضور پاک بہ خدمت کنبی حاضر شو او ونی ونیل «یا ابا القاسم، تزعم ان اهل الجنة بالکلون وشربون؟ قال: نعم، ان احداکم لمعطی قوة مائة رجل في الاکل والشرب والجماع، قال: الذي بالکل وشرب تكون له الحاجة، وليس في الجنة اذى! قال: تكون حاجة احدهم شحاً، يفيض من جلودهم، كوشم السمک»^(۳) یعنی ای ابو القاسم! تاسو دا وانی او گمان لرنی چہ جنتیان بہ خوری او خکی؟ حضور پاک او فرما نیل بالکل۔ تاسو خلقو تہ بہ هلثہ خوراک خبشاک او جماع کنبی د سلو کسانو برابر قوت درکولہی شی نو دہی کتابی اوونیل چہ کوم بندہ خوری خکی نو ہفہ تہ خو بہ د قضاء حاجت ضرورت ہم پیہیری حالانکہ بہ جنت کنبی بہ گندگی نہ وی (نو دا خورل خکل بہ چرتہ خکی؟) حضور پاک او فرما نیل چہ ددوی قضاء حاجت بہ داسی وی چہ دہنوی د ویستود سورو نہ بہ خولہ اوخی د کومہی خوشبونی چہ بہ د مشک پہ شان وی امام طبرانی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چہ د سائل کتابی نوم ثعلبہ بن حارث وو^(۴)

علامہ ابن الجوزی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چونکہ د جنتیانو خوراکونہ بہ دیر معتدل او مزیدار وی بہ دہی وجہ بہ د ہنہی نہ فضلہ نہ پیدا کپیری بلکہ د دغہ خوراکونہ بہ مزیدار او خوشبونی والاہوا پیدا کپیری^(۵) علامہ انور شاد کشمیری رحمۃ اللہ علیہ د صدر الدین شیرازی کوم چہ شیعہ دہی لیکن وانی چہ صوفی دہی مگر دا بالکل تضاد دہی د باطنی مسلک کیدہی شی صوفی متبع شریعت خوک رافضی نہ شی کیدہی پہ دہی وجہ ہفہ اوونیل چہ جنتیانو بہ د روحانیت غلبہ وی او پہ دوزخیانوبہ د مادیت غلبہ وی پہ دہی وجہ بہ د دوزخیانو بدنونہ خورولہی شی او د بعض اضراس (د اہی) بہ د احد دغر (برابر وی)۔^(۶)

(۱) صحیح البخاری کتاب احادیث الانبیاء باب خلق آدم۔۔۔ رقم: ۳۳۲۷

(۲) صحیح مسلم کتاب الجنۃ۔۔۔ باب فی صفات الجنۃ۔۔۔ رقم: ۷۱۱۱-۸۰۸۰

(۳) عمدة القاری: ۱۵۴/۱۵ فتح الباری: ۳۲۴/۶

(۴) السنن الکبریٰ للسنانی: ۵۴/۶ رقم: ۱۱۴۷۸ وابن حبان، رقم: ۷۱۲۴ ومسند أحمد: ۴/۳۶۷ رقم: ۱۹۴۸۴ ومسند الزبیر رقم:

۳۵۲۲ والمعجم الکبیر: ۱۷۷/۵ رقم: ۰۰۴ والمعجم الأوسط: ۳۱۱/۶-۳۱۰ رقم: ۸۸۷۶ ثمامہ بن عقبہ العلوی عن زید بن ارقم:

(۵) فتح الباری: ۳۲۲/۶ فی العمدة: الطبری۔ بدل الطبرانی۔ انظر العمدة: ۱۵۴/۱۵ ملہ من خطأ النسخ، حیث رواہ الطبرانی فی

امعجم الکبیر رقم: ۴۔ ۰۰۴والأوسط من اسنہ محمد رقم: ۷۷۴۱نظر مجمع الزوائد: ۴۱۶/۱۰

(۶) فتح الباری: ۳۲۴/۶ والتوضیح: ۱۹/۱۴۲

قوله: آتیتهم فیها الذهب، أمشاطهم من الذهب والفضة په جنت کښې په لوښی د سرو زرو وی اود هغوی ښکری به د سرو زرو او سپینو زرو وی په وړاندینی روایت کښې د فضه یعنی چاندنی هم ذکر دی. لکه چه په وړاندې روایت کښې د فضه په ذکر باندې اکتفا کړې شوې ده اودلته نی د هغې د ذکر کولو ضرورت نه دې گنرلې ځکه چه دا بهر حال احتمال دې چه دواړه څیزونه دهریوسې دپاره وی اوداهم احتمال دې چه د څه گسانود پاره به د سرو زرو لوښی وی او د څه د پاره د سپینو زرو. د احادیثو نه د دواړو احتمالاتو تائید کیرې او په دې کښې څه استبعاد هم نشته دې ځکه چه په هر صورت کښې په درجو کښې به تفاوت خو وی.

امشاط کښې هم دغه تقریر دې دلته د سپینو زرو او د سرو زرو د ږمونځ ذکر دې خو په وړاندې روایت کښې صرف د چاندنی د ږمونځ ذکر دې. پورتنی دواړه احتمالات دلته هم محتمل دی. امشاط جمع ده ددې مفرد مشط دې. ددې میم مثله دې یعنی په میم باندې زیر زیر او پیش دریواړه صحیح دی. خو اخصح پیش دې. (۱)

قوله: مجاهرمهم الأولوة: دهغوی انگیتنی به د «اگر» وی مجامر د مجمر جمع ده هغه لوښی کوم کښې چه خوشبونی لوگې کولې شی. دهونی دان. او الوة (۲) عود ته وائی. یعنی هغه خوشبونی کونکې لرگې چه د بخور دپاره سوزولې شی. په اردو کښې دې ته «اگر» وائی د کومې نه چه اگریتنی جوړیږی دغې ته عود هندی هم وئیلی شی. (۳) مجامر مبتدا دې او الالوة ددې خبر دې.

یوتعارض او دهغې لړې کول: ددې روایت نه معلومه شوه چه انگیتنی به د اگر وی یعنی اگر (عود): جوړې شوې به وی. وړاندې چه کوم روایت راځی په هغې کښې دی «وقود مجاهرمهم: الأولوة» یعنی مجامر او انگیتو کښې چه کوم څیز سوزولې شی هغه اگر اعود دی اوس په دواړو روایتونو کښې په ظاهره تعارض دې. ددې تعارض مختلف وجوهات دی: ① یوجواب خودا کیدې شی چه محل وئیلوسره حال مراد اخستی شوې وی او «مجاهرمهم الأولوة» معنی کښې دا وی «ماجمرفی المجمر هو العود» ② دویم جواب دادې چه ممکن دی انگیتنی هم د عود وی او څه چه په دې کښې سوزولې شی هغه هم عود وی. (۴)

یواشکال اودهغې جوابات: مگر د پورته تقریر نه دا اشکال پیدا کیرې چه په جنت کښې تاسو د اور ذکر کونی سوزولې به جنت کښې به اور هم وی؟ او هلته د اور څه کار دې؟ ددې یو جواب علامه اسماعیلی (رحمته الله علیه) دا ورکړې دې چه کیدې شی دا انگیتنی د اور نه بغیر سوزیږی دا څه ناممکن خبره نه ده الله تعالی ته په دې باندې قدرت شته چه د اور نه بغیر انگیتنی سرې شی او مجمر دې ته په

(۱) مستدرک الحاكم: ۶۳۸/۴ کتاب الأموال رقم: ۸۷۵۹، ۸۷۶۱ من أبی هريرة رضى الله عنه و ۸۷۷۱ من أبی سعيد الخدری رضى الله عنه.

(۲) فیض الباری: ۳۲۰/۴ رقم: ۳۲۴۵.

(۳) فتح الباری: ۳۲۴/۶ عمدة القاری: ۱۵۴/۱۵.

(۴) فتح الباری: ۳۲۴/۶ عمدة القاری: ۱۵۴/۱۵.

(۵) بفتح الهمزة ویجوز ضمها وبضم اللام وتشدید الواو، وحکی ابن التین کسر الهمزة وتخفيف الواو (أبی الروة) فتح الباری:

۳۲۴/۶ عمدة القاری: ۱۵۴/۱۵ والتوضیح: ۱۴۲/۱۹.

(۶) القاموس الوحید مادة: جمر.

(۷) فتح الباری: ۳۲۴/۶ عمدة القاری: ۱۵۴/۱۵.

اعتبار د اصل وضع ونیلی شوی وی هغوی ددی یو جواب دا هم ورکړې دې چه کیدې شی هلته هم اور وی مگر هغه اور د تکلیف ورکونکې نه وی او تکلیف سبب به نه جوړیږی (۱) ترمذی شریف کښې د ابن مسعود رضی اللہ عنہ مرفوع روایت دې چه جنتیان به د وریتې کړې مرغنی د خوراک تمنا کوی نو ورته کړې مرغنی به دهغوی مخې ته راشی (۲) ښکاره خبره ده چه د ورتولو دپاره به هم د اور ضرورت وی نویورتنی دواړه جوابونه به دلته هم ورکولې شی (۳) ابن قیم رحمہ اللہ د ترمذی ددغه پورتنی حدیث په شرح کښې فرمائی چه کیدې شی د جنت نه بهر مرغنی د ورتولو انتظامات وی یا هم په جنت کښې داسې اسباب اختیار کړې شی چه هغه مرغنی ورته شی د اور څه تعیین نشته دې (۴)

یوسوال اودهغې جواب: اوس شاته د سرو زرو او سپینو زرو د پرمونځ ذکر راغلی وو او دلته د بخور او لوگی کولو ذکر دې سوال دادې چه دا جنتیان خو به امر د وی بیا هلته گندگی او خیرې به هم نه وی تعفن او بدبوئی به هم نه وی نوسره به شی خیرن شی نه بدن نه کپړې نویبا هلته د گمنز کولو او خوشبوئی د لوگی کولو څه ضرورت دې؟

ددې جواب دادې چه دا هر څه به ددې دپاره نه وی چه هلته بدبوئی وغیره وی یا خیری وغیره څه مسئله وی بلکه دا هر څه به دا عراز او اکرام په توگه وی. مقصد دادې چه په دنیا کښې هر هغه څیز کوم چه د اعزاز او د انعام د قبیل نه گنلې شی دوی ته به هلته حاصل وی سره ددې چه د هغې ضرورت نه وی. **رِزَقَاهَا اللهُ وَلِاَکُلَہَا** (۵)

قوله: ورسحہم المسک: اودهغوی خوله به دمشکو د بوئی په شان وی رشح خولې ته وانی مطلب واضح دې بلکه د بعض خلقو دخولې بدبوئی خو د برداشت قابل نه وی. په جنت کښې به هم خوله راشی لکه څنگه چه شاته تیرشو چه د قضاء حاجت به هم دغه شکل وی. مگر ددې خولې نه به بدبوئی هیچ کله نه راخی بلکه ددې نه به د مشک خوشبوئی راخی. (۶)

قوله: ولکل واحد منهم زوجتان: او په دې کښې به دهر جنتی دپاره دوه بیبیانې وی.

(۱) حواله جات بالا.

(۲) عزاه ائیه العاقلان العینی وابن حجر، وإنما هو عند البزار: ۴۰۱/۵ رقم: ۲۰۳۳ وجمع الزوائد: ۱۱۰/۱۰ کتاب أهل الجنة

باب فیما أعده الله سبحانه وتعالى رقم: ۱۸۷۳۴.

(۳) فتح الباری: ۳۲۴/۶ عمدة القاری: ۱۵۴، ۱۵۶/۱۵.

(۴) وقد ذکر نحو ذلك ابن القيم فی الباب الثانی والأربعین من حادی الأرواح الی بلاد الأفراح، وزاد فی الطبری: أویسوی خارج الجنة أبی سبب قدرت لا تضاجه، ولان تعین النار، قال: وقریب من ذلك قوله تعالى: ﴿هُم وَأَزْوَاجُهُمْ فِي ظِلَالٍ أَكْبَرًا لَهُمْ وَظِلُّهَا﴾ [الرعد/۳۵] وهي لا شس فیها. فتح الباری: ۳۲۴/۶ وحادی الأرواح الی بلاد الأفراح: ۱۹۱ الباب الثامن والأربعون.

(۵) وقال القرطبی: یقال هنا: ای حاجة فی الجنة للأسباط، ولا تنبلد شعورهم ولا تنسخ، وأی حاجة للبخور، وریحهم أطیب من المسک؟ ویجاب عن ذلك: بأن نعيم أهل الجنة وكسوتهم ليس عن دفع ألم اعترام، فليس أكلهم عن جوع، ولا شرابهم عن ظمأ، ولا تطيبهم عن تنز، وإنما هي لذات متواليه، ونعم متتابعه، ألا ترى إلی قوله تعالى لآدم: ﴿إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرَىٰ وَأَنَّكَ لَا تَظْمَأُ فِيهَا وَلَا تَصْحَأُ﴾ [طه: ۱۱۹-۱۱۸] وحكمة ذلك أن الله تعالى نعمهم فی الجنة بتوع ما كانوا يتبعون به فی الدنيا. المفهم: ۱۸۰/۷ باب فی الجنة أكل وشرب... رقم: ۲۷۵۳ والفتح: ۳۲۴/۶ وعمدة: ۱۵۴/۱۵ والتوضیح: ۴۲/۱۹.

(۶) عمدة القاری: ۱۵۵/۱۵.

کومې بنېخي مراد دی؟ دې نه دنیاوی بنېخي مراد دی جوړې نه دی. هغوی خو به د مرتبو مطابق دیرې زیاتې وی. هم دا قاضی عیاض رحمته الله علیه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه او علامه عینی رحمته الله علیه وغیره اختیار کړې دي چه د زوجتان نه د دنیا بنېخي مراد دی. اوس چه د چا په دنیا کېنې دوه ودونه شوې وی دهغوی معامله خو واضحه ده اود چا چه هم یوه بنېخه وی دهغه به یو داسې بنېخي سره واده کولېشي دکومې چه په دنیا کېنې واده نه وی شوې دغه شان به دوه دوه پوره شی. والله اعلم^(۱)

زوجه صحیح ده که زوج؟ په قرآن او حدیث کېنې دا لفظ په تاء مربوطه سره زوجه استعمال شوې دي د عربو په کلام کېنې هم ددې ډیر مثالونه دی. لیکن مشهور لغت په حذف دتاء دي. په قرآن پال کېنې هم راغلی دی: (اسْكُنْ أَنتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ)^(۲)

هم ددې په رڼا کېنې امام اصمعی رحمته الله علیه دا د تاء والا صورت نه منلو. حالانکه د قرآن او حدیث نه زیات کوم یو څیز فصیح کیدې شي؟ ابو حاتم سجستانی رحمته الله علیه د ډیرو زیاتو دلائلو سره په امام اصمعی باندې رد کړې دي.^(۳)

قوله: «یری مخ سوقهما من وراء اللحم من الحسن» ددې دواړو د پنډو یا خپو مازغه د ښانت د وجې نه د غوښې دپاسه ښکاری.

د مذکورې جملي نور وضاحت. مخ د میم ضمه او خاء معجمه تشدید سره: مغز. من الحسن کېنې من بیانيه دي یا تعلیلیه. ددغه دواړو بنېخو ډیر زیات ښانت بیانولې شي چه د هغوی د پنډنې به دومره صفا او شفاف وی چه په نلی کېنې دننه کوم مازغه وی هغه به هم ښکاری.^(۴) په ترمذی شریف کېنې د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه په روایت کېنې هم راځي چه دغه بنېخي به اويا جوړې اغوستي وی اوددغه جوړو دپاسه به هغه مازغه ښکاری. «لیری بها ضا ساقهما من وراء سبعین حلة حتی یری محبا»^(۵)

په دې کېنې د حیرانتیا څه عجیبه خبره نشته آبی حیات کېنې ددې نمونې په دې دنیا کېنې هم موجود دی. په خوړو او بوکښي د کبانو یو قسم موندلې شي. د کوم نوم چه چندا نامه او چندانګا دي په عام عرف کېنې دي ته شیشه کب وائی. د بدن د وړوکوالي په اعتبار سره د وړوکی کیدونه باوجود په هغه کېنې دننه ټول اندامونه تردې چه کولمې هم په عام انساني سترګوسره په آسانۍ سره لیدلې شي. سبحان الله الخالق القادر العلام.

چه کله د خپې د هډوکي دا حال دي نودمخ به نی څه شان وی؟ په مسند احمد کېنې د حضرت ابوسعید

^(۱) فتح الباری: ۳۲۵/۶ عمدة القاری: ۱۵۵/۱۵ الكنز المتوارى: ۱۶۸/۱۳-۱۶۶.

^(۲) سورة البقرة: ۲۵.

^(۳) فتح الباری: ۳۲۵/۶ عمدة القاری: ۱۵۵/۱۵ والتوضیح: ۱۴۲/۱۹ او قد قال الفرزدق: وإن الذی یسعی لیفسد زوجتی کع إلى أسد البشری یبتلیها والشعر فی أدب الکاتب: ۲۷۷. کتاب تقویم اللسان، باب ماجاء فی لغتان استعمال الناس فی أضعفهما، و کتاب الأمالی لأبی علی القالی: ۲۰۱/۸ مطلب: أسماء الزوجة.

^(۴) عمدة القاری: ۱۵۵/۱۵ قال الحافظ فی الفتح ۳۲۵/۶ والرد به وضفا بالصفاء البالغ، وأن ما فی داخل العظم لا یستر بالعظم واللحم والجلد

^(۵) روی الترمذی هذا الحدیث مرفوعا وموقوفا، أما المرفوع ففي رقم: ۲۵۳۲ وأما موقوفا ففي رقم: ۲۵۳۴ کتاب صفة الجنة باب ماجاء فی صفة نساء أهل الجنة، ثم قال فی الموقوف.... وهذا أصح.

خدای عزوجل حدیث کنبی دی: «بظروجه فی خدھا اصفی من المرأة» (۱) جنتی به خپل مخ دهغې په انگو کنبی وینی چه د آئینې نه به هم صفا وی.

قوله: لا اختلاف بینهم ولا تباعض: ددغه جنتیانو به په خپل مینځ کنبی نه څه اختلاف وی اونه دخپل مینځ بغض. د جنتیانو به په خپل مینځ کنبی هیڅ قسم دینمنی نه وی ځکه چه دهغوی زړونه به د خفگانو او غمونو نه پاک اوصفا وی. (۲)

قوله: قلوبهم قلب واحد: دهغوی زړونه به د یوینده د زړه په شان وی. قلوبهم مبتدا دی او قلب واحد ددی خبر. اکثر ناسخینو روایت قلب واحد ترکیب اضافی دی. اود مستملی په روایت کنبی واحد مرفوع دی یعنی ترکیب توصیفی دی. دا تشبیه بلیغ ده. په کوم کنبی چه اداة تشبیه حذف کړې شوې ده یعنی قلوبهم کقلب رجل واحد (۳) دا جمله مفسره ده دماقبل جمله ددی تفسیر وو. ښکاره خبره ده چه کله د تولو زړونه یووی نود خپل مینځ اختلافات او خفگانو نه به ولې وی؟ (۴)

قوله: يسعون الله بكرة وعشيا: هغوی به سحر ماښام دالله تعالی پاکې بیانوی په اهل جنت باندې به دا تسبیح لازم او ضروری نه وی چنانچه په مسلم شریف کنبی د حضرت جابر بن عبدالله انصاری رضی الله عنه حدیث کنبی دا الفاظ راغلی دی «يلهمون التسبیح والتکبیر کما يلهمون النفس» (۵) چه دهغوی په زړونو کنبی به د تسبیح او تکبیر داسې الهام او القاء کیري لکه د ساه اخستلو الهام چه کولې شی ددې دواړو په مینځ کنبی د مشابهت وجه داده چه انسان څنگه بغیرد تکلیف او مشقت نه ساه اخلی دهغې دپاره سوچ نه شی کیدلې ددې نه بغیر ژوندې نه پاتي کیري دغه شان دهغوی ساه اخستل به هم تسبیح وی بغیر د څه مشقت نه به هغوی دا کار کوی. ددې وجه به دا وی چه د جنتیانو زړه به د الله تعالی د معرفت نه منور او دهغه په محبت کنبی معمور وی او قاعده داده چه د چاپار سره زیات محبت وی دهغه تذکره هم دهغه په ژبه باندې ډیره وی «من أحب شیئا أكثر من ذکره» (۶)

دبکرة وعشيا معنی: په جنت کنبی به نه طلوع شمس کیري اونه غروب شمس یعنی د نمر ختل او دوییدل نوبیا هلته د سحر او ماښام څه مطلب؟ نودلته د بکرة وعشيا نه مراد دهغې اندازه ده. یعنی د سحر او ماښام په اندازه به هغوی په تسبیح کنبی مشغول وی یوضعیف حدیث (۷) کنبی راغلی دی

(۱) فتح الباری: ۳۲۶/۶ عمدة القاری: ۱۵۵/۱۵ ومسند الإمام أحمد: ۷۵/۳ رقم: ۱۱۷۱۵.

(۲) فتح الباری: ۳۲۶/۶ عمدة القاری: ۱۵۵/۱۵.

(۳) فتح الباری: ۳۲۶/۶ عمدة القاری: ۱۵۵/۱۵.

(۴) فتح الباری: ۳۲۶/۶ عمدة القاری: ۱۵۵/۱۵.

(۵) صحیح مسلم کتاب الجنة... باب فی صفات الجنة... رقم: ۷۱۱۱-۷۱۰۸.

(۶) فتح الباری: ۳۲۶/۶ عمدة القاری: ۱۵۵/۱۵ والنواری: ۴۳/۱۹ اوقال الشاه أنور الکشمیری رحمه الله فی فیض: وعند مسلم: يلهمون التسبیح کالنفس، فیجری منهم التسبیح جریان النفس بدون عمد وقصد، وبه تكون حیاتهم، وذلك لبرغهم نهاية الروحانية. فیض الباری: ۳۲۱/۴ رقم: ۳۲۴۵.

(۷) حیث روی: إن جنت العرش ستارة معلقة فیہ، ثم تطوی، فإذا نشرت كانت علامة البکور، وإذا طویت كانت علامة العشاء.

فتح الباری: ۳۲۶/۶ عمدة القاری: ۱۵۵/۱۵.

جہ دعرش لاتدی یوہ پردہ زورند ده دکومی په کولایدو او بندیدو باندې یوہ فرېشته مامور ده کله چه هغه کولؤ کرې شی نو ددې مطلب به داشی چه اوس سحر شو او کله چه بنده کرې شی نو مطلب به نی دا وی چه اوس ماښام شو گنی په جنت کښې به د سحر ماښام هیڅ تصور نه وی. (۱)

ترجمه الباب سره دحدیث مناسبت: دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت بالکل واضح دی چه په دې کښې د جنت د ډیرو زیاتو لازوال نعمتونو ذکر دی.
دباب اووم حدیث هم د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ دی.

الحدیث السابع

۳۰۷۷- حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانٍ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "أَوَّلُ زُمرَةٍ تَدْخُلُ الْجَنَّةَ عَلَى صُورَةِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ، وَالَّذِينَ عَلَى إِرْهِمٍ كَأَشَدِّ كَوْكَبٍ إِضَاءَةً، قُلُوبُهُمْ عَلَى قَلْبِ رَبِّهِمْ وَاحِدٌ، لَا اخْتِلَافَ بَيْنَهُمْ وَلَا تَبَاغُضَ، يَكُلُّ أَمْرٌ مِنْهُمْ زَوْجَانِ، كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا يَرِي مَخْرَاقَهَا مِنْ وَرَاءِ خَافِئِهَا مِنَ الْحُسَيْنِ، يُسْقَوْنَ اللَّحْمَ الْبُكَرَةَ وَعَشِيًّا، لَا يَسْقَمُونَ، وَلَا يَمْتَلِطُونَ، وَلَا يَصْقَمُونَ، أَيْنِيتُهُمُ الدَّهَبُ وَالْفِضَّةُ، وَأَمَّا شَاطِئُهُمُ الدَّهَبُ، وَوَقُودُهُمْ هِمَّا الْأَلْوَةُ - قَالَ أَبُو الْيَمَانٍ: يَعْنِي الْعُودَ - وَشَحْمُهُمُ الْيَسْكُ" وَقَالَ مُجَاهِدٌ: الْإِنْكَارُ: أَوَّلُ الْقَجْرِ، وَالْعِشْيُ: مِثْلُ الشَّمْسِ إِلَى أَنْ - أَرَأَاهُ - تَغْرُبَ (۲) [۳۱۴۹، ۳۰۸۱]

تراجم رجال

ابو الیمان: دا ابو الیمان الحکم بن نافع مصری رضی اللہ عنہ دی.
شعیب: دا شعیب بن ابی حمزہ قرشی اموی رضی اللہ عنہ دی. ددې دواړو مختصر حالات بدء الوحي الحديث السادس کښې راغلي دي. (۳)

ابو الزناد: دا ابو الزناد عبدالله بن ذکوان رضی اللہ عنہ دی.
الاعرج: دا مشهور محدث عبدالرحمن بن هرمز قرشی رضی اللہ عنہ دی. ددې دواړو حضراتو تذکره کتاب الإيمان باب حب الرسول صلی الله علیه وسلم من الإيمان کښې راغلي ده. (۴)
ابوهریره رضی اللہ عنہ: د صحابی رسول حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ حالات کتاب الإيمان باب أمور الإيمان کښې تیر شوی دی. (۵) دا د تیر شوی حدیث دویم طریق دی. وَقَالَ مُجَاهِدٌ: الْإِنْكَارُ: أَوَّلُ الْقَجْرِ، وَالْعِشْيُ: مِثْلُ الشَّمْسِ إِلَى أَنْ - أَرَأَاهُ - تَغْرُبَ. [۳۱۴۹، ۳۰۸۱]

(۱) فتح الباری: ۳۲۶/۶ عمدة القاری: ۱۵۵/۱۵

(۲) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث، من تخريجه في الحديث السابق أنفا.

(۳) كشف الباری: ۴۸۰/۱، ۴۷۹.

(۴) كشف الباری: ۱۱/۲، ۱۰.

د مذکورہ تعلیق مقصد: دا امام بخاری رحمہ اللہ د حضرت مجاہد رحمہ اللہ تعلیق ذکر کړې دې ددې نه د هغوی مقصد په حدیث کښې راغلی الفاظ بکره و عشیبا توضیح او تفسیر کول دی. «آراه» جمله دامام بخاری رحمہ اللہ خپله ده. دا جمله معترضه ده اود اظنه په معنی کښې ده. لکه چه د مصنف رحمہ اللہ په لفظ تغرب کښې شک دې نود هغې اظهار کولو سره د تغرب نه وړاندې آراه اضافه او کړه. هغه حضراتو چاچه دا تعلیق موصولاً نقل کړي دې د هغوی په کلام کښې دا شک ذکر نه دې.

«الکر فلان فی حاجته بکر (بکار)» معنی ده د نمر د راخو نه تر سحر وخته پورې د خپل یوکار د باره وتل. لیکن دعشی تعلیق د زوال نه پس د نمر د ویدو پورې وخت سره دې. د حضرت مجاهد رحمہ اللہ د قول مطابق د نمر د ویدو پورې عشی ممتد کیږی او حضرت مصنف رحمہ اللہ په نیز د نمر د ویدو نه څه وړاندې وخت پورې عشی وی. دکوم اظهار چه هغوی آراه جمله معترضه سره کړې دې. طبری رحمہ اللہ وغیره دا تعلیق نقل کړې دې په هغې کښې ان تغیب الفاظ راغلی دی. دا هم هغه معنی ده کومه چه مصنف رحمہ اللہ اختیار کړې ده. بهر حال په دواړو کښې څه منافات نشته دې. د دواړو معنی نیز دې نیز دې دی. والله اعلم. (۱)

د تعلیق تخریج: د حضرت مجاهد رحمہ اللہ دا تعلیق عبد بن حمید رحمہ اللہ ابن ابی حاتم رحمہ اللہ وغیره د ابن ابی نجیح رحمہ اللہ په طریق سره موصولاً ذکر کړې دې. (۲) او امام طبری رحمہ اللہ هم دا روایت کړې دې. (۳) د باب اتم حدیث د حضرت سهل بن سعد رضی اللہ عنہ دې.

الحديث الثامن

۳۰۵۵- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي بَكْرٍ الْقُدَامِيُّ، حَدَّثَنَا فَضِيلُ بْنُ سُلَيْمَانَ، عَنْ أَبِي حَازِمٍ، عَنْ مَخْلُوفِ بْنِ سَعْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «لَيَدْخُلَنَّ مِنْ أُمَّتِي سَبْعُونَ أَلْفًا، أَوْ سَبْعُ مِائَةِ أَلْفٍ، لَا يَدْخُلُ أَوْ هُمْ حَتَّى يَدْخُلَ آخِرُهُمْ، وَجُوهُهُمْ عَلَى صُورَةِ الْقَبْرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ» (۵) [۶۱۷۷، ۶۱۸۷]

تراجم رجال

محمد بن ابی بکر المقدسی: دا محمد بن ابی بکر المقدسی رحمہ اللہ د فضیل بن سلیمان: دا فضیل بن سلیمان نمیری رحمہ اللہ دې. (۶)

(۱) کشف الباری: ۴۵۹/۱.

(۲) فتح الباری: ۳۲۶/۶ عمدة القاری: ۱۵۶/۱۵ والتوضیح: ۱۴۴/۱۹ ومجلد اللغة: ۶۶۸/۲

(۳) فتح الباری: ۳۲۶/۶ عمدة القاری: ۱۵۶/۱۵ والتوضیح: ۱۴۴/۱۹ ونقلیہ التعليق: ۵۰۶/۳

(۴) تفسیر الطبری: ۳۹۲/۶ رقم: ۷۰۲۵.

(۵) قوله: عن سهل بن سعد رضي الله عنه: الحديث، رواه البخاري في كتاب الرقاق باب: يدخل الجنة سبعون ألفا بغير حساب، رقم: ۵۴۲ عوياب صفه الجنة والنار رقم: ۵۵۴ عومسلم رقم: ۵۳۷ كتاب الإيمان باب الدليل على دخول طوائف من المسلمين في الجنة بغير حساب ولا عذاب، والحديث متفق عليه.

(۶) ددغه دواړو حضراتو د حالونو د باره او گورنی کتاب الصلاة باب المساجد التي على طرق المدينة.

ابو حازم: دا ابو حازم سلمة بن دينار رضي الله عنه دي.

سهل بن سعد: دا مشهور صحابی رسول حضرت ابو العباس سهل بن سعد الساعدي رضي الله عنه دي. (۱)

تنبیه: دا حديث حضرت سهل رضي الله عنه نه علاوه د حضرت عمران بن حصین رضي الله عنه نه هم نقل دي. حضرت سهل رضي الله عنه د حديث شرح كتاب الرقاق کښي (۲) او د حضرت عمران رضي الله عنه د حديث شرح كتاب الطب کښي راغلي ده. (۳)

په دې حديث کښي دهغه کسانو پيژندگلو او علامت خودلي شوې دي چه بي حساب به کښي به په دومره لوني شمير کښي جنت کښي داخليږي. فرمايلي دي: «همذان الذين لا يسترقون» ولا يكتون، وعلى رءسهم يتركولون» (۴)

يوه بله تنبيه: دا حديث ابن ملقم رضي الله عنه په افراد بخاري کښي شمير کړي دي چه صرف په بخاري شريف کښي دا روايت موجود دي. حالاتکه داسي نه ده. دا حديث په صحيح مسلم کښي هم دي غالباً هغه د امام حميدي رحمته الله عليه په اتباع کښي داسي ونيلى دي. چونکه د حميدي رحمته الله عليه هم دغه موقف دي نو دواړو حضراتو ته دلته تسامح شوې دي. والله اعلم. (۵)

ترجمة الباب سره د حديث مناسبت: ددې حديث ترجمة الباب سره مناسبت واضح دي. هغه داسي چه جنتيان به خپل مينځ کښي اتفاق سره اوسپړي او دهغوی مخونه به د خوار لسمې د سپوږمۍ په شان پر قپړۍ. دا رومي جز، سره مناسبت شو چه حديث د جنت د اوسيدونکو په صفت باندې مشتمل دي.

د باب نهم حديث د حضرت انس رضي الله عنه دي

الحديث التاسع

۳۰۷۲- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ الْجُعْفِيُّ، حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا شَيْبَانُ، عَنْ قَتَادَةَ، حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: أَهْدَيْ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَبَّةً سُدَّسَ وَكَانَ يَنْهَى عَنِ الْحَرِيرِ فَعَجِبَ النَّاسُ مِنْهَا فَقَالَ: «وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِي وَلَمَّا دِيلُ سَعْدِ بْنِ مُعَاذٍ فِي الْجَبَّةِ أَحْسَنَ مِنْ هَذَا» (۶) - [۲۴۷۳]

(۱) دغه دواړو حضراتو د حالاتو د پاره او گوړني كتاب الروضه باب غسل المرأة أياها الدم.....

(۲) كشف الباري كتاب الرقاق باب يدخل الجنة سبعون ألفاً..... ۶۲۶-۶۲۲

(۳) كشف الباري كتاب الطب باب من أكلت..... ۵۷۷-۵۷۳

(۴) دا هغه خلق دي چه كړه ي جادوان نه كوي بدفالي نه نيسي خالونه نه لكوي او په خپل رب باندې يقين لري (۵) صحيح بخاري رقم: ۵۷۰۵ التوضيح: ۱۹/۱۵۰ قال ابن كثير: إن المعروف في الروايات دخول سبعين ألفاً ومع كل منهم سبعون ألفاً... ولا يد من تسليمه أيضاً، وإن لم يذكره الراوي هناك، فإنه سرد له الروايات أيضاً. أما من قال: سبع مائة ألف، فالظاهر أنه وهم من الراوي. فيض الباري: ۴/۳۲۱.

(۶) التوضيح: ۱۹/۴۵۰ والجمع بين الصحيحين رقم: ۹۲۶ وصحيح مسلم كتاب الإيمان رقم: ۲۱۹.

(۷) قوله: حدثنا أنس رضي الله عنه: الحديث، مرتخر بجه مالهيه باب قبول الهدية من المشركين.

ترجمہ حضرت انس رضی اللہ عنہ فرمائی کہ رسول اللہ ﷺ تہ د سندس کپی یوہ جبہ ہدیہ کپی شوہ او حضور پاک بہ خلق د رینمو د اغوستو نہ منع کول خلقو پہ ډیرہ خوینی سرہ دې تہ کتل نو حضور پاک ﷺ او فرمائیل کہ د حضرت سعد بن معاذ رضی اللہ عنہ کوم رومال پہ جنت کینې دې هغه ددې کپی نہ ډیر ښه دې.

دارینمی جبہ حضور پاک تہ د دومة الجندل والی اکیدر هدیہ کپی وه (وکان الذي اهداها اکیدر دومة)، (۱)

تراجم رجال

عبدالله بن محمد جعفی: دا عبدالله بن محمد جعفی مسندی رضی اللہ عنہ دې. ددوی تذکرہ کتاب الإيمان باب امور الإيمان کینې تیرہ شوې ده. (۲)

یونس بن محمد: دا یونس بن محمد المؤدب بغدادی رضی اللہ عنہ دې. ددوی حالات کتاب الوضوء باب الوضوء مرتین مرتین کینې راغلی دی. (۳)

شبیان: دا ابو معاویہ شبیان بن عبد الرحمن نحوی رضی اللہ عنہ دې. ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب کتابه العلم لاندې بیان کړې شوی دی. (۴)

قتاده: دا قتاده بن دعامة سدوسی بصری رضی اللہ عنہ دې. ددوی تذکرہ کتاب الإيمان باب من الإيمان أن یحب لأخیه ما یحب لنفسه په ذیل کینې راغلی ده. (۵)

انس بن مالک: دا مشهور صاحبی خادم رسول حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ دې. ددوی تذکرہ کتاب الإيمان باب من الإيمان أن یحب لأخیه ما یحب لنفسه په ذیل کینې راغلی ده. (۶)

د حدیث شرح کتاب الهیة (۷)

د باب لسم حدیث د حضرت براء بن عازب رضی اللہ عنہ دې.

الحديث العاشر

۳۰۷۷- حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ، عَنْ سُقْيَانَ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو شَحَّاقٍ،

(۱) إرشاد الساری: ۲۸۴/۵ التوضیح: ۱۹/۱۵۲ وصحیح البخاری کتاب الهیة باب قبول الهدیة من المشرکین تعلیقاً عن انس رقم: ۲۶۱۶.

(۲) کشف الباری: ۲۵۷/۱.

(۳) کشف الباری: ۴۸۳/۵.

(۴) کشف الباری: ۲۶۳/۴.

(۵) کشف الباری: ۳۷۲.

(۶) کشف الباری: ۴/۲.

(۷) باب قبول الهدیة من المشرکین رقم: ۲۶۱۵. او کتاب اللباس کینې راغلي ده. کشف الباری کتاب اللباس باب من مس الحریر من... ص: ۱۹۵.

قَالَ: سَمِعْتُ الْبِرَاءَ بْنَ عَازِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا [ص:] قَالَ: أَتَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِثَوْبٍ مِنْ حَرِيرٍ فُجِعُوا يَعْجَبُونَ مِنْ حُسْنِهِ وَلِينِهِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَنَا دِيلٌ سَعْدُ بْنُ مُعَاذٍ فِي الْجَنَّةِ أَفْضَلُ مِنْ هَذَا» (۱) - (۳۵۹۱، ۵۴۹۸، ۶۲۶۴)

تراجم رجال

مسدد: دا مسدد بن مسرهد اسدی بصری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ کتاب ایمان باب من ایمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه لاتدی راغلی. (۲)

یحیی: دا یحیی بن سعید قطان تميمی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ کتاب ایمان باب من ایمان أن يحب لأخيه... لاتدی ذکر کرې شوې ده. (۳)

سفیان: دامشهور امام محدث سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ دی. ددوی مختصر حالات بدء الوحی کنبی او مفصل حالات کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا... کنبی تیر شوی دی. (۴)

ابواسحاق: دا ابواسحاق عمرو بن عبدالله همدانی سيبعی رضی اللہ عنہ دی.

البراء بن عازب: دا مشهور صحابی رسول حضرت براء بن عازب رضی اللہ عنہ دی. ددې دواړو حضراتو تذکرہ کتاب ایمان باب الصلوة من الإيمان لاتدی بیان کرې شوې ده. (۵)

ددې حدیث مضمون هم دغه دې کوم چه دتیر حدیث وو فرق صرف دومره دې چه هلته د خلقو د خویشی ذکر وو مگر وجه نی ذکر نه وه کومه چه په دې حدیث براء رضی اللہ عنہ کنبی ذکر کرې شوې. «فجعلوا يعجبون من حسنه ولينه» چه د دغه جیبی بنائست نریوالی او نرموالی د خلقو د حیراتیا وجه وه. (۶)

ترجمة الباب سوره د حدیث مناسبت: ددې حدیث ترجمه الباب سره مطابقت په دې معنی دې چه په دې کنبی د حضرت سعد بن معاذ رضی اللہ عنہ د جنت د رومال ذکر دې دکوم بنائست چه به بې مثال وی. (۷)

د باب یوولسم حدیث د حضرت سهل بن سعد الساعدي رضی اللہ عنہ دی.

(۱) قوله: سمعت البراء بن عازب رضي الله عنه: الحديث، أخرجه البخاري في فضائل الصحابة، باب مناقب سعد بن معاذ رقم: ۳۸۰۲ وفي اللباس باب من مس الحرير من غير لبس رقم: ۵۸۳۶ وفي الإيمان والنذور باب كيف كان يمين رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ رقم: ۶۴۰۶ ومن مسلم رقم: ۶۳۰۸-۶۳۰۹ وفي فضائل الصحابة باب من فضائل سعد بن معاذ رضي الله عنه، والترمذي مناقب سعد بن معاذ رضي الله عنه، رقم: ۳۸۴۶ وابن ماجه في المقدمة في فضل سعد بن معاذ رضي الله عنه رقم: ۱۴۴.

(۲) كشف الباري: ۲/۲.

(۳) كشف الباري: ۲/۲.

(۴) كشف الباري: ۱/۲۳۸ الحديث الأول: ۱۰۲/۳.

(۵) كشف الباري: ۲/۳۷۵-۳۷۰.

(۶) فتح الباري: ۳۲۶/۶.

(۷) سوله بالا.

الحديث الحادي عشر

٣٠٤٨- حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سَفِيَانُ، عَنْ أَبِي حَازِمٍ، عَنْ سَهْلِ بْنِ سَعْدٍ السَّاعِدِيِّ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَوْضِعُ سَوْطٍ فِي الْجَنَّةِ خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَافِيهَا» (١) - [٢٦٤١]

تراجم رجال

علي بن عبد الله: دا مشهور محدث علي بن عبد الله المديني رحمته الله دي. ددوي تذكرة كتاب العلم باب الفهم في العلم لاندې تيره شوي ده. (٢)

سفيان: دامشهور امام محدث سفيان بن عيينه رحمته الله دي. ددوي مختصر حالات بدء الوحي كنيي او مفصل حالات كتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا.... كنيي تير شوي دي. (٣)

ابو حازم: دا ابو حازم سلمة بن دينار رحمته الله دي.

سهل بن سعد: دا مشهور صحابي رسول حضرت ابو العباس سهل بن سعد الساعدي رحمته الله دي. (٤)

ددې حديث تفصيلي شرح كتاب الجهاد كنيي راغلي ده. (٥)

ترجمة الباب سره د حديث مناسبت: ددې حديث ترجمة الباب سره مناسبت داسې دي چه د جنت د معمولي شان خاني برابر د دنيا او مافيا نه بهتر دي. چنانچه صفة الجنة يعنى جزء اول سره ددې مطابقت دي.

د باب دولسم حديث حضرت انس بن مالك رحمته الله دي.

الحديث الثاني عشر

٣٠٤٩- حَدَّثَنَا زَوْزَرُ بْنُ عَبْدِ الْمُؤْمِنِ، حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ زُرَيْعٍ، حَدَّثَنَا سَعِيدٌ، عَنْ قَتَادَةَ، حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «إِنَّ فِي الْجَنَّةِ لَشَجَرَةً يُسِيرُ الرَّاكِبُ فِي ظِلِّهَا مِائَةَ عَامٍ لَا يَفْطَمُهَا» (٦)

تراجم رجال

روح بن عبد المومن: دا ابو الحسن روح - بفتح راء و سکون واو، وإهمال حاء - (١) بن عبد المومن هذلي بصري مقرئ رحمته الله دي. (٢)

(١) قوله: عن سهل بن سعد الساعدي: الحديث مر تخريج كشف الباري كتاب الجهاد: ١٠١/١.

(٢) كشف الباري: ٢٩٧/٣.

(٣) كشف الباري: ١٣٨/١ الحديث الأول: ١٠٢/٣.

(٤) ددغه دواړو حضراتو د حالاتو د پاره او گوړني كتاب الوضوء باب غسل المرأة أياها الدم.....

(٥) كشف الباري كتاب الجهاد اول، ٥٥٩-٥٥٨.

(٦) قوله: حدثنا أنس بن مالك رحمته الله الحديث، أخرجه الترمذي كتاب التفسير باب ومن تفسير سورة الواقعة، رقم: ٣٢٩٣.

دې د یزید بن زریع حماد بن زید، عبدالواحد بن زیاد، ابو عوانه، جعفر بن سلیمان خضعی او معاذ بن هشام رحمهم الله وغیره نه حدیث روایت کوی. اوددوی نه حدیث روایت کونکو کښې امام بخاری، عثمان بن سعید دارمی، ابو زرعه رازی، حرب کرمانی، عبدالله بن احمد، مطین، ابو خلیفه، محمد بن محمد تمار بصری او ابو یعلیٰ موصلی رحمهم الله غونډې اساطین علم حدیث شامل دي (۱). ابن حبان رحمته الله دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دي. (۲) ابو حاتم رازی رحمته الله فرماني صدوق (۳) حافظ ذهبی رحمته الله معرفه القراء کښې لیکلی دی چه دې د یعقوب الحضرمی نیز دې دوست وو او فرماني «کان متقناً مجوداً» (۴) حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني صدوق (۵) ددوی تاریخ وفات کښې اختلاف دي. امام ابن حبان رحمته الله د ۲۳۳ هجری نه وړاندې یا روستو قول اختیار کړې دي (۶) او ابن ابی عاصم، دانی، ابن خلفون، مطین او مغلطای رحمهم الله وغیره ۲۳۴ هجری د وفات کال ګرځولې دي (۷) خو ابن زبیر ربیع د ۲۳۵ هجری قول اختیار کړې دي. (۸)

روح بن عبد المومن رحمته الله د کتب سته نه صرف د بخاری شریف راوی دي. او امام بخاری رحمته الله دهغوی نه صرف هم دغه حدیث باب روایت کړې دي. رحمه الله تعالی رحمة واسعة. (۹)

یزید بن زریع: دا یزید بن زریع تمیمی بصری رحمته الله دي. (۱۰)

سعید: دا سعید بن ابی عروبۀ یشکری بصری رحمته الله دي. (۱۱)

قتاده: دا قتاده بن دعامة سدوسی بصری رحمته الله دي.

انس: دا مشهور صحابی خادم رسول حضرت انس بن مالک رضی الله عنه دي. ددې دواړو حضراتو تذکره کتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه په ذیل کښې راغلې ده (۱۲).

قوله: عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إن في الجنة لشجرة يسير الراكب في ظلها

مائة عام لا يقطعها: حضرت انس رضی الله عنه د نبی کریم صلی الله علیه وسلم نه روایت کوی چه هغوی رضی الله عنه فرمانيلی دي

(۱) المعنى في ضبط الأسماء: ۱۳۵ حرف الراء، وتعليقات تهذيب التهذيب: ۲۹۶/۳.

(۲) تهذيب الكمال: ۲۴۶/۹ وتهذيب ابن حجر: ۲۹۶/۳.

(۳) د شیوخ او تلامذه د تفصيل دپاره او ګورنی تهذيب الكمال: ۲۴۶-۲۴۷/۹.

(۴) ۲۴۴/۸.

(۵) الجرح والتعديل: ۳ رقم الترجمه: ۲۲۵۹.

(۶) معرفه القراء: ۱ رقم: ۰۹ مؤسسة الرسالة، بيروت.

(۷) تقريب التهذيب: ۱/۳۰۴ رقم: ۱۹۶۸.

(۸) الثقات: ۲۴۴/۸.

(۹) تعليقات تهذيب الكمال: ۲۴۷/۹.

(۱۰) حواله بالا.

(۱۱) فتح الباری: ۲۴۶/۶ عمدة القاری: ۱۵۷/۱۵ تهذيب الكمال: ۲۴۶/۹.

(۱۲) ددوی د حالاتو دپاره او ګورنی کتاب الرضوه باب غسل النبی وفرکه وغسل ما یصیب من المرأة.

(۱۳) ددوی د حالاتو دپاره او ګورنی کتاب الغسل باب إذا جامع ثم عاد....

(۱۴) کشف الباری: ۳-۴/۲.

چه به جنت کنبی یوه ونه ده د کومې په سورې کنبې به چه سور سل کاله روان وی مگر هغه به پوره نه کړی.
دباب دیارلسم حدیث حضرت ابوهریره رضی الله عنه دې

الحديث الثالث عشر

۳۰۸۰- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سِنَانٍ، حَدَّثَنَا فُلَيْحُ بْنُ سُلَيْمَانَ، حَدَّثَنَا هِلَالُ بْنُ عَلِيٍّ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي عُمَرَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "إِنَّ فِي الْجَنَّةِ لَشَجَرَةً لَيْسَ الرَّاحِبُ فِي ظِلِّهَا مِائَةَ سَنَةٍ، وَأَقْرَعُوا إِنْ شِئْتُمْ {وُظِلَّ مَمْدُودٌ} [الواقعة: ۳۰] (۱) [۵۰۹۹]

ترجمه رجال

محمد بن سنان: دا محمد بن سنان عوفی بصری باهلی رضی الله عنه دې
فلیح بن سلیمان: دا فلیح بن سلیمان خزاعی مدنی رضی الله عنه دې.
هلال بن علی: داهلال بن علی قرشی عامری مدنی رضی الله عنه دې. ددې دریولوو حضراتو حالات کتاب العلم باب من سئل علماً وهو مشغول فی حدیثه لاندې تیرشوی دی. (۲)
عبدالرحمن بن ابی عمره: دا عبدالرحمن بن ابی عمره انصاری رضی الله عنه دې. (۳)
ابوهریره: دا مشهور صحابی حضرت ابوهریره رضی الله عنه دې. ددوی حالات کتاب الإيمان باب أمور الإيمان کنبی تیرشوی دی. (۴)
ددې حدیث مضمون هم هغه دې کوم چه دتیر حدیث وو. بس فرق صرف دومره دې چه په دې کنبې څه زیاتوالی او اضافه ده.
دپورته ذکر شوي ونې نوم: د پورته ذکر شوي نوم په قول د علامه خطابی رحمته الله علیه او ابن الجوزی رحمته الله علیه طوبی دې. ددې تائید دحضرت عتبه بن عبد رضی الله عنه دحدیث نه هم کبړی. کوم چه احمد، طبرانی او ابن حبان رحمهم الله روایت کړي دي. (۵) حافظ رحمته الله علیه فرمائی «هذا هو الممدود» ځکه چه د بعض حضراتو رانی داده چه دا څه متعین ونه نه ده. چونکه نکره استعمال شوې ده نوداسې به ډیرې ونې وی مگر دا

(۱) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث، رواه البخاري في تفسير سورة الواقعة باب: «{وُظِلَّ مَمْدُودٌ}» رقم: ۴۸۸۱ ومسلم رقم: ۷۱۳۶-۷۱۳۷ في صفة الجنة باب إن في الجنة شجرة يسير الراكب في ظلها مئة عام لا يقطعها، والترمذي رقم: ۲۵۲۳ في الجنة باب ماجاء في صفة شجرة الجنة وابن ماجه في الزهد باب صفة الجنة رقم: ۴۳۹۱.

(۲) كشف الباري: ۵۳/۶۳/۳

(۳) ددوی د حالاتو ښاره اوگورنی کتاب المياه باب حلب الإبل على الماء.

(۴) كشف الباري: ۴۵۹/۱

(۵) المعجم الكبير للطبراني: ۱۷/۱۲۷-۱۲۶ عامر بن زيد عن عتبه بن عبد رقم: ۳۱۲ والإحسان بترتيب صحيح ابن حبان كتاب إخباره عن مناقب الصحابة، باب وصف الجنة: ۱۶/۴۹۹ عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه رقم: ۱۱۶۹۶.

راڻي معتمد نه ده. (۱) اود راڪب نه مراد راڪب معتدل دي چه په درميانه رفتار سره تگ کونكي سورد سلو كالو تللو نه باوجود به هغي سوري پوره نه كړي. په جنت كښي خو به سوري وي نه خكه چه دهغي دپاره نمر او بيا گرمي پكار ده هلته د دي خيزونو خه كار دي؟ په دي وجه د سوري نه مراد ددي غاړه ده. مطلب دا دي چه ددي ونې اوږدوالي په انساني شعور كښي نه شي راتلې. انساني احساسات د هغي حقيقت ته نه شي رسيدلي. (۲)

دكعب اخبار تصديق: حضرت عبدالله بن مبارك رحمته الله عليه يوروايت نقل كړي دي چه دحضرت ابوهريره رضي الله عنه دا حديث چه حضرت كعب اخبار رضي الله عنه واوريده نووني فرمايل: «صدق والذي أنزل الفرقان على لسان محمد، لو أن رجلا راكب حقة أوجدته، ثم سار في أصل تلك الشجرة، ما بلغها حتى يقطعها، إن الله تعالى غرمها به، ونفغ من روحه، وما في الجنة نهر إلا ونحرق من أصلها» (۳) يعنى دهغه ذات قسم چاچه فرقان (قرآن) د محمد صلي الله عليه وسلم په ژبه مباركه باندې نازل كړي دي. ابوهريره رښتيا اوونيل كه يو سړي په حقه يا جذعه اوښه باندې سوري او بيا د دغه ونې په جرړو كښي سفر كوي نو آخر ته به اونه رسي تردې چه بودا به شي پريو به خي. يقينا دغه ونه الله تعالى پخپله لگولې ده. د خپل روح په ذريعه ئي به هغي كښي پوكي وهلې دي په جنت كښي هر يو نهر د دغه ونې د اصل نه راوځي. هم دي ته شجرة الخلد هم فرمايلې شوي دي. حواله جات بالا.

قوله: «واقروا إن شجرة» (وږل مښو): كه چرې غواړئ نو دا آيت اولولئ په دي آيت كښي د جنت د اوږد سوري خبره كيږي لكه چه دا حديث ددي آيت تفسير دي اود «ولقاب قوس أحدكم» معنى داده چه په جنت كښي د ليندې برابر خاني د ښانست وغيره په وجه د دنيا اومافيه نه بهتر دي دا جمله كتاب الجهاد كښي تيره شوې ده. (۴)

ترجمة الباب سره مطابقت: د حديث ترجمة الباب سره مطابقت واضح دي چه په دي كښي د جنت ښانست او وسعت وغيره تذكره كړي شوي ده. د باب خوارسم حديث هم د حضرت ابوهريره رضي الله عنه دي.

الحديث الرابع عشر

۳۰۸- حَدَّثَنَا أَبُو إِسْهَيمُ بْنُ الْمُنْذِرِ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ قَلْبِشٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، عَنْ هِلَالٍ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي عَزْمَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رضي الله عنه، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «أَوَّلُ زُمْرَةٍ تَدْخُلُ الْجَنَّةَ عَلَى صُورَةِ الْقَبْرِ لَيْلَةُ الْبَدْرِ، وَالَّذِينَ عَلَى أَلْأَهِمِّمْ كَأَحْسَنِ كَوْكَبٍ ذُرِّي فِي

(۱) فتح الباري: ۲/۳۲۶.

(۲) عمدة القاري: ۱۵/۱۵۸ فتح الباري: ۶/۳۲۷-۳۲۶ وشرح القسطلاني: ۵/۲۸۵ قال ابن السلق رحمه الله: المراد بظلمها: راحتها ونعيمها. من قولهم: عز ظليل، وقيل معناها: ذراعا وناجيتها وكنفها، كما يقال: أنا في ظلك، أي: في كنفك. وإنما أحوج إلى هذا التأويل، لأن ظل المتعارف عندنا إنما هو وقاية حر الشمس، وأذاها، وليس في الجنة شمس، وإنما هي أنوار متوالية، لا حريقها ولا قر، بل لذات متوالية، ونعم متتابعه. التوضيح: ۱۹/۱۵۴.

(۳) التوضيح: ۱۹/۱۵۳ وكتاب الزهد لابن المبارك: ۲۶۷.

(۴) كشف الباري: كتاب الجهاد اول: ۱۰۱-۱۰۰.

السَّمَاءِ إِسْءَاءَةً، قُلُوبُهُمْ عَلَى قَلْبِ رَجُلٍ وَاحِدٍ، لَا تَبْتَاعُصَ بَيْنَهُمْ وَلَا تَحْسُدُ، يَكِلُ أَمْرَهُ زُجَّاتٍ مِنَ الْحَوَارِيزِ، يَرَى مُمْسُوقِينَ مِنْ وَرَاءِ الْعَظِيمِ وَاللَّحِيمِ» (۱)، [۳۰۷۳]

تراجم رجال

ابراهيم بن المنذر دا مشهور محدث حضرت ابراهيم بن المنذر بن اسحاق خزامی رحمته الله دې محمد بن فليح دامحمد بن فليح بن سليمان خزامی رحمته الله دې ددې دواړو حضراتو حالات کتاب العلم باب من سئل علما وهو مشغول فی حديثه لاتدي تير شوی دی (۲)، ددې سند د نورو رواة دپاره سابقه سند او کورنی دا د باب د شپږم حديث درېم طريق دې ددې حديث تفصيلی شرح شاته شوي ده دباب پنځلسم حديث د حضرت براء بن عازب رضي الله عنه دې

الحديث الخامس عشر

۳۰۸۲- حَدَّثَنَا حُجَّاجُ بْنُ مِنْهَالٍ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، قَالَ عَدِيُّ بْنُ ثَابِتٍ: أَخْبَرَنِي قَالَ: سَمِعْتُ الْبَرَاءَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: لَمَّا مَاتَ إِبْرَاهِيمُ قَالَ: «إِنَّ لَهُ مَرَضَعًا فِي الْجَنَّةِ» (۱)، [۱۳۱۶]

تراجم رجال

حجاج بن منهال دا حجاج بن منهال سلمی انصاطی بصری رحمته الله دې ددوی تذکره کتاب الإيمان باب ماجاء أن الأعمال بالنية والحسنة لاتدي راغلی دی (۲)، شعبه: دا امیر المؤمنین فی الحديث شعبه بن حجاج عتکی رحمته الله دې ددې دواړو حضراتو حالات کتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لاله ویده لاتدي ذکر کړې شوي دی (۳)، عدي بن ثابت دا مشهور تابعی حضرت عدي بن ثابت انصاری کوفی رحمته الله دې ددوی تذکره کتاب الإيمان باب ماجاء أن الأعمال بالنية والحسنة لاتدي راغلی دی (۴)، البراء بن عازب دا مشهور صحابی رسول حضرت براء بن عازب رضي الله عنه دې ددوی تذکره کتاب الإيمان باب الصلوة من الإيمان لاتدي تیره شوي ده (۵)، قوله: قال: لما مات ابراهيم، قال: إن له مرضعا في الجنة حضرت براء بن عازب رضي الله عنه

(۱) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث، مر تخريجه آنفا في الحديث السادس من هذا الباب.

(۲) فتح الباري: ۵۸-۶۲/۳.

(۳) قوله: سمعت البراء رضي الله عنه: الحديث، انظر دبه البخاري.

(۴) كشف الباري: ۷۴۴/۲.

(۵) كشف الباري: ۶۷۸/۱.

(۶) كشف الباري: ۷۴۵/۲.

(۷) كشف الباري: ۳۷۵/۲.

فرمانی چه کله حضرت ابراهیم صاحب زاده رسول ﷺ وفات شو نو حضور یاک او فرمانیل چه به جنت کنبی دهغه دپاره یوه پینی وړ کوونکې مرضعه ده.

ذیة الانبیاء علیهم السلام ثبوت: د رسول الله ﷺ خونی حضرت ابراهیم ﷺ د وړو کوالی یعنی د پینو خکلو په زمانه کنبی وفات شوې وو. نو رسول الله ﷺ د کورد خلقو او مسلمانانو د تسلی دپاره د تعزیت په توګه دا ارشاد فرمایلی. په دې حدیث سره چه یو طرف نه د حضرت ابراهیم ﷺ چه د حضور یاک خونی دې د هغه منقبت ښکاره او واضح دې بل طرف ته دا زیرې هم دې چه هغه به جنت کنبی خوراک کوی. دهغوی دپاره هلته هم د مرضعه پینو وړ کوونکی انتظار م دی. په دې سره دهغوی حیات بعد الممات ثابتیږی نو په درجه اولی سره دا حیات د حضرت انبیاء علیهم السلام دپاره هم ثابت دی. مولانا بدر عالم میر تهی ﷺ فرمائی: «وفیه بشارة بفضل ابراهیم رضی الله عنه، حیث عدمن آخر عنهم الله تعالی بحیاتهم، فإبراهیم یقیم غدوا وعشیا، وکان رزقه لهن، فاوتی فی الجنة. أعنی فی نهار رزقه أنباء بحیاته علی شاکلة حياة الأنبياء علیهم السلام والشهداء. والله تعالی أعلم» (۱)

ترجمة الباب سره د حدیث مناسبت: په دې حدیث سره د جنت وجود ثابتیږی دغه شان ددې د ترجمې د جزء ثانی سره مناسبت دی.
د باب شپاړسم او آخری حدیث د حضرت ابوسعید خدری ﷺ دی.

الحديث السادس عشر

۳۰۸۳- حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: حَدَّثَنِي مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ، عَنْ صَفْوَانَ بْنِ سُلَيْمٍ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَّارٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «إِنَّ أَهْلَ الْجَنَّةِ يَتَرَاءَوْنَ أَهْلَ الْغَرْبِ مِنْ قَوْمِهِمْ، كَمَا يَتَرَاءَوْنَ الْكُوكَبَ الذِّي فِي الْغَائِطِ مِنَ الْأَفْقِ، مِنَ الْمَشْرِقِ أَوِ الْمَغْرِبِ، لِيَتَفَاضِلَ مَا بَيْنَهُمْ» قَالَ لَوْ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ يَلَيْكَ مَنَازِلَ الْأَنْبِيَاءِ لَا يَلَيْقُهَا غَيْرُهُمْ، قَالَ: «بَلَى وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، وَجَالَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَصَدَّقُوا الْمُرْسَلِينَ» (۲)

عبد العزيز بن عبد الله: دا عبد العزيز بن عبد الله قرشي اویسی ﷺ دی. ددوی تذکره کتاب العلم باب الحرس علی الحدیث په ذیل کنبی ذکر کړې شوې ده. (۲)

مالک بن انس: دا امام دار الهجرة حضرت مالک بن انس مدنی ﷺ دی. ددوی اجمالی حالات به الوحي او تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب من الدین الفرائض الفتن لاندې بیان کړې شوی دی (۱)

(۱) البدر الساری مع فیض الباری: ۳۲۱/۴ وقال الکورانی الحنفی رحمه الله فيه شرح: ان له مرضعاً الجنة: تکمل له الرضاع. صرح به فی الروایة الأخری. الکونر الجاری: ۱۹۴/۶ وانظر أيضاً الطبقات الکبری لابن سعد: ۱/۱۴ ذکر ابراهیم. ابن رسول الله ﷺ

(۲) قوله: عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه: الحديث. رواه البخاري في الرقاق. باب ما جاء في صفة الجنة وأهلها مخلوقة: رقم: ۶۵۵۶ وفي التوحيد باب كلام الرب مع أهل الجنة رقم: ۷۵۱۸ ومسلم رقم: ۷۱۴۴ وفي صفة الجنة باب ترائي أهل الجنة أهل الغرف والترمدى في صفة الجنة باب بلا ترجمه رقم: ۲۵۵۵.

(۳) كشف الباری: ۴۸/۴.

صفوان بن سلیم: دا صفوان بن سلیم مدنی زهري رحمته الله دی. ^(۱)
 عطاء بن یسار: دا ابو محمد عطاء بن یسار هلالی مدنی رحمته الله دی. ددوی تذکره کتاب الإيمان باب کفران
 العشر... کنبی تیره شوې ده. ^(۲)

ابوسعید خدری: دا مشهور صحابی رسول حضرت سعد بن مالک بن سنان ابوسعید خدری انصاری
رحمته الله دی. ددوی حالات کتاب الإيمان باب من الدین الفرار من الفتن لاندې بیان کړې شوی دی. ^(۳)

قوله: عن صفوان بن سليم: د سنن یو راوی دی. د کوم نوم چه ایوب بن سويد دي ^(۴)
 ددوی نه دا وهم شوې دي چه د صفوان په ځاني زيد بن اسلم رحمته الله په سند کنبی داخل کړي دي کوم چه
 صحیح نه دي. دارقطني رحمته الله په غرائب مالک کنبی د هغوی ذکر کړي دي. غرائب مالک د دارقطني
رحمته الله هغه تالیف دي په کوم کنبی چه د امام مالک رحمته الله هغه صحیح احادیث جمع کړي دي کوم چه په
 مروطا کنبی ذکر نه دی. حدیث باب هم دهغي نه دي. ^(۵)

قوله: عن أبي سعيد: په ترمذی شریف وغیره کنبی حدیث باب مسند ابی هريره گرځولې شوې
 دي چنانچه هم دغه حدیث هلته «فلم عن هلال بن علي عن عطاء بن يسار عن أبي هريرة» په طریق سره راغلې
 دي. ^(۶) د امام ذهلي رحمته الله قول امام دارقطني رحمته الله نقل کړي دي:

«لست أدم حديث فله، يجوز أن يكون عطاء بن يسار حدث به عن أبي سعيد وعن أبي هريرة» ^(۷) چه زه د فليح
 حدیث نه رد کوم ځکه چه دا بالکل ممکن دی چه عطاء دا د ابوسعید او حضرت ابو هريره رحمته الله دواړو
 نه روایت کړي وی. خلاصه دا چه دا حدیث د دواړو صحابه کرامو رحمته الله د مسنده کيدې شی. ^(۸)

قوله: عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إن أهل الجنة يتراءون أهل الغرف من فوقهم كما يتراءون الكوكب الدري الغابر في الأفق من المشرق والمغرب،

لتفاضل ما بينهم: حضرت ابوسعید خدری رحمته الله د نبی کریم رحمته الله نه روایت کوي چه حضوريک
 فرمانيږي دي چه بیشکه جنتیان به دخپل ځان دپاسه درجاتو بالاځاني داسې ويني لکه څنگه چه تاسو
 د آسمان مشرقی یا مغربي کناري سره یو روښانه ستوري ته گورئ. دهغه فاصلي د وجې نه کومه چه
 دهغي په مینځ کنبی وی په دي حدیث کنبی چه د جنتیانو په مینځ کنبی کوم تفاضل او تفاوت وی
 هغه بیان کړي شوې دي او فرمانيږي شوی دی چه د اوچتو درجو والا جنتی به دومره په اوچتوالی

^(۱) کشف الباری: ۲۹۰/۱ الحدیث الثانی: ۸۰/۲

^(۲) ددوی د حالات دپاره او گورنی کتاب الفسل باب من اغتسل عربانا وحده فی خلوة.

^(۳) کشف الباری: ۲۰۴/۲.

^(۴) کشف الباری: ۸۲/۲

^(۵) دا ضعیف او کثر الوهم راوی دي او گورنی تهذیب الکمال ۳/۷۷-۴۷۵ رقم الترجمة ۶۱۶

^(۶) فتح الباری: ۲۲۷/۶ عمدة القاری: ۱۵۹/۱۵.

^(۷) رواه الترمذی رقم: ۲۵۵۶ ابواب صفة الجنة باب ما جاء فی زرائع أهل الجنة فی الغرف وأحد: ۲/۲۳۵ رقم: ۸۱۰۴ ۲۳۹/۲ رقم: ۸۴۹۲

^(۸) التوضیح: ۱۹/۱۵۶ وفتح الباری: ۲۲۷/۶ عمدة القاری: ۱۵۹/۱۵.

^(۹) التوضیح: ۱۹/۱۵۶ وفتح الباری: ۲۲۷/۶ عمدة القاری: ۱۵۹/۱۵.

باندې وی لکه په دنیا کښې په آسمان باندې ستوری ته د هغې د کتلو دپاره ستونزه اوچتولې شی هغه د دنیا په آسمان باندې د ډیر لرې نه پر قیروي هم دغه تفاضل او تفاوت دلته د یوحسی مثال په ذریعه واضح کړې شوې دي. اوددې وجه هم خودلې شوې ده چه «لتفاضل ما بینهم» او دا ظاهري خبره ده، په دنیا کښې هم دمرتبو د فرق لحاظ ساتلې شی نو په آخرت کښې به هم د اعمالو په ذریعه ددې لحاظ ساتلې شی.»

د لفظ دري تحقیق: دري دا لفظ په څلور قسم سره لوستلې شوې دي ① ذوی ② ذوی ③ ذوی ④ ذوی ⑤ ذوی بیا د دې معنی هم مختلف دی. چه د دال ضمه وی نو د در طرف ته به منسوب وی یعنی د مرغري په شان، تشبیه به په سپینوالی او پرق کښې وی اوکه چرې د دال په کسره سره وي نو دواپه معنی د دفع دي یعنی لرې کول شړل، د ستورو په ذریعه شیطانان هم شړلې شی (۱) ابن الجوزی د کسانې په حواله سره دال مثلث هم روایت کړې دي او فرمانيږي دی چه د دال په ضمه سره دي نور (مرغلره) طرف ته منسوب دي چه کسره سره وي نو معنی جاری اوساري ده اوکه فتحه سره وي نو معنی اللامع یعنی پریقیدونکي دي (۲) راجح هم دغه دی چه درې بغیر د همزه ضمه سره وی د کوم معنی چه دیرزیات رویتونه او پریقیدونکي ستوري او فراء فرماني چه ډیر لونی ستوری ته وانی (۳)

د الغابر تحقیق: الغابر د اکثر په روایت کښې هم دغه شان دي. دابن الحذاء په روایت کښې غایر دي یعنی د بآ په خانی یاه ده. خو ترمذی شریف (۴) په روایت کښې غارب دي ددې ټولو معانی نیز دي نیز دي دی یعنی غیبیدل او لرې کیدل او ډوبیدل. مطلب دادې چه ستوري د ډوبیدو او راختو په وخت د نظر نه په لرې فاصله باندې وی په دې وجه ډیر وړوکې ښکاری. دا بین المشرق والمغرب سره تعبیر کړې شوې دي. یعنی د راختو په وخت او ډوبیدو په وخت اود افق نه د دنیا آسمان مراد دي (۵)

قوله: قالوا: يا رسول الله، تلك منازل الأنبياء، لا يبلغها غيرهم: صحابه کرامو عليهم السلام عرض اوکړ ویا رسول الله صلي الله عليه وسلم داخو به د انبياء کرامو عليهم السلام منازل وی د نورو خو به د هغه خانی پورې رسیدل نه کيږي.

قوله: قال: بلى، والذي نفسي بيده، رجال آمنوا بالله وصدقوا المرسلين: نبی کریم صلي الله عليه وسلم او فرمانيږي اوجی، هغه ذات د چا په لاس کښې چه زما خان دي هغه بندیگان چه په الله باندې ایمان راوړی اود رسولانو تصدیق ئی کړې هغوی د هغه خانی پورې رسیدل حاصلولې شی بلي صحیح دي یا بل؟ امام قرطبي رحمته الله فرماني چه بلي حرف ایجاب او تصدیق دي د سیاق حدیث

(۱) التوضیح: ۱۵۸/۱۹ وفتح الباری: ۳۲۷/۶ عمدة القاری: ۱۵۹/۱۵.

(۲) التوضیح: ۱۵۸-۱۵۹/۱۹ وفتح الباری: ۳۲۷/۶.

(۳) حواله جات بالا. والعجبة للقاء السبعة: ۲۲۲-۲۲۳/۵ والعجبة فی القراءات السبعة: ۱۶۱ سورت النور.

(۴) التوضیح: ۱۵۹/۱۹ وفتح الباری: ۳۲۷/۶.

(۵) رواه الترمذی رقم: ۲۵۵۶ أبواب صفة الجنة باب ما جاء فی ترائی أهل الجنة فی الغرف.

(۶) التوضیح: ۱۵۸/۱۹ وفتح الباری: ۳۲۷/۶ عمدة القاری: ۱۵۹/۱۵.

تقاضا داده چه په جواب کښې د اول نه اضراب وی اود ثانی ایجاب او تصدیق کیدې شی چه دا بل وو کوم چه په بلی سره بدل کړې شوې دې. ددې وجه داده چه د ایجاب مقام نه دې صحابه کرامو حضراتو څه سوال نه وو کړې چه د سوال په جواب کښې د حرف ایجاب استعمال کیږي بلکه هغوی خو هم پخپله خودلې وو چه دغه مقامات رفیعو او درجات عالیو خو په انبیاء کرامو حضراتو ته حاصل وی زموږ مقام او رسیدل: هغه ځانی پورې چرته؟ په دې وجه بل ونیل وو نه چه بلی لکه چه دلته^۱ تسامح شوې دې. دې نه علاوه ابن التین رحمته الله علیه لیکلی دی چه د ابوذر په روایت کښې: د بلی په ځانی بل دې. ددې نه هم د قرطبی رحمته الله علیه تائید کیږي چه بل کیدل پکار وو نه چه بلی علامه قرطبی رحمته الله علیه نور فرمانی چه رجال د مبتداء محذوف خبر دې یعنی هم رجال اوس د رسول الله صلی الله علیه و آله د دغه پورتنی ارشاد مطلب دا شو چه دا بالا ځانی به هغه خلقو ته حاصلیږي اود دې نعمتونه به هغه کسان حاصلوی چه په الله تعالی باندې مضبوط ایمان لری اود انبیاء مرسلین داسې تصدیق کوی څنگه چه هغوی مستحق دی. (۱)

د بلي ایجابیه توجیه: که چرې روایت د بلی ایجابیه سره وې نوددې توجیه به داسې کیږي چه ټیک ده دا اوچت منازل د الله تعالی د مقرر کولو د وجې نه به هم انبیاء کرام علیهم السلام ته حاصل وی مگر ... الله تعالی دهغوی نه علاوه هم په ډیرو خلقو چه هغوی به انبیاء نه وی خپل خصوصی فضل کوی اود هغه ځانی پورې به هغوی ته رسیدل ورکوی. حافظ رحمته الله علیه فرمای: «يمكن توجهه إلى بأن التقدير: نعم هي منازل الأنبياء، وأما الله تعالى لهم ذلك، ولكن قد يفيض الله تعالى على غيرهم بالوصول إلى تلك المنازل» (۲) هم د حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه روایت دې کوم چه امام ترمذی رحمته الله علیه وغیره نقل کړې دې په دې کښې دی چه حضرات شیخین رضی الله عنهما به هم په هغه خلقو کښې شامل وی چاته چه دغه نعمتونه اوبالا ځانی حاصل وی. په دې روایت کښې دی: «وان أبابكر وعمر منهما، وأما» (۳)

د بالا ځانو استحقاق به څنگه کيږي؟ امام ترمذی رحمته الله علیه د حضرت علی رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل کړې دی: «إن في الجنة لغرفاً، ترى ظهورها من بطونها، وبطونها من ظهورها. فقال أعرابي: لمن هي يا رسول الله؟ قال: هي لمن آلان الكلا، وأما الصائم، وصلى بالليل والناس نيام» (۴) چه په جنت کښې داسې بالا ځانی دی چه دهغې بهر د دنته نه او دنته د بهر نه ښکاري. یو یانوی چی تپوس او کړو یا رسول الله! دهغې مستحق به څوک وی؟ نو حضور پاک او فرمائیل دا بالا ځانی به دهغوی دپاره وی چه په نرمۍ سره خبرې اترې کوی، همیشه روژې ساتی او کله چه ټول خلق اوده وی هغه وخت د الله تعالی مخې ته د مانځه دپاره اودریږي. دا بالا ځانی به کوم امت ته ملاويږي؟ یو احتمال خودادې چه دغه پورته ذکر شوې بالا ځانی به امت محمديه علی صاحبها الف تحیه ته ملاویږي. او ښکته منازل به د نورو امتونو موحدینو ته او دویم احتمال دادې چه ددغه بالا ځانو استحقاق به هغه خلق لری چه مخکښې په جنت کښې داخل شی

(۱) البهم: ۱۷۶/۷ التوضیح: ۱۵۹/۱۹ وفتح الباری: ۳۲۷/۶ عمدة القاری: ۱۵۹/۱۵.

(۲) فتح الباری: ۳۲۸/۶.

(۳) الجامع الترمذی کتاب المناقب باب مناقب ابی بکر الصديق رضی الله عنه رقم: ۳۶۵۸ واخرجه صاحب العلية: ۲۵۶/۲ عن جابر بن عبدالله رضی الله عنه.

(۴) الجامع الترمذی کتاب صفة الجنة باب ما جاء في صفة غرف الجنة رقم: ۲۵۲۷ ونوادرا الأصول کما فی المختصر المطبوع: ۲۷۲ التوضیح: ۱۵۷/۱۹ وفتح الباری: ۳۲۸/۶.

اویس کنه درجات به هغه خلقو ته ملاویری چه د شفاعت او سفارش په ذریعه په جنت کښې داخلېږي
راجع قول: حافظ ابن حجر رحمته الله اول قول راجع گرځولوسره فرماني چه ددې احتمال تائيد د حديث
باب ددې جملې سره کيږي چه دهغه جنتيانو په حق کښې راغلي ده «هم الذين آمنوا بالله وصدقوا
الموسلين» چه د ټولو انبياء کرام عليهم السلام د تصديق تحقق صرف امت محمديه علي صاحبها الف تحية په
حق کښې ثابت دې په خلاف د نورو قومونو او ملتونو سابقه. چه ددوی په حق کښې هم راتلونکي د
ټولو انبياء کرامو عليهم السلام تصديق ثابت دې مگر هغه په طريق د توقع دې نه چه په طريق د واقع (۱)
يوه اهم تنبيه: علامه کوراني حنفی رحمته الله فرماني چه بعض شراح دا دعوی کړې ده چه د امت محمديه
هر يو کس به ددغه بالاخانو مستحق وي. حالانکه دا خالص غلطه خبره ده، د قرآن او حديث نه ددې
هيڅ تائيد نه کيږي بلکه هلته خو معامله ددې برعکس ده پورته روايت تير شوي دې چه حضور پاك
عليه السلام حضرات شيخين عليهم السلام هم ددغه بالاخانو مستحق گرځولې دي چه په دې خبره باندې صراحت
دلالت کوي چه دا دخول عمومي نه بلکه خصوصي دې گني ددې حضراتو د تخصيص څه معنی؟
والله اعلم بالصواب (۲)

ترجمة الباب سره د حديث مناسبت: ددې حديث ترجمة الباب سره مناسبت بالکل واضح دي چه د
ترجمې جزء اول سره دې چه په حديث کښې د جنت د بالاخانو ذکر دې اودهغې د مستحقينو د اوصاف
بيان دي.

۹- باب: صِفَةُ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ

ما قبل سره مناسبت: په تير شوي باب کښې مطلقاً د جنت د نعمتونو تذکره وه دلته دهغې د دروازو
صفت يعنی دهغې د شمير او نومونو وغيره ذکر کولې شي لکه چه دا تخصيص بعد التعميم دي.
د ترجمة الباب مقصد: ددې ترجمة الباب مقصد څه دي؟ په دې کښې د شراح رائي مختلف دي (۱)
حافظ ابن حجر رائي خودا ده چه امام بخاري صفت ونيلو سره عدد (تعداد يعنی شمير) يا تسميه
مراد اخستي دي. د عدد مراد اخستلو مطلب دادې چه د باب په مسند حديث کښې د جنت د اتو
دروازو ذکر دي. د تسميه مراد اخستلو مطلب دادې چه په دې کښې د يوې دروازي نوم ريان ذکر دي
او د نورو دروازو ذکر د معلق رواياتو په تفصيل کښې دې کوم چه شاته په مختلف مقاماتو باندې
موصلاً او مرفوعاً تير شوي دي (۲)

(۱) علامه عيني رحمته الله فرماني چه امام بخاري رحمته الله دلته د جنت د دروازو شمير اودهغې صفت بيانول
غواړي. ددې ټولو خلاصه دا شوه چه دلته دوه خبرې دي (۱) اول خودا چه د جنت د دروازو صفت څه
دي؟ (۲) دويم دا چه دهغې د دروازو تعداد څه دي؟

(۱) فتح الباری: ۳۲۸/۶.

(۲) الکونثر الجاری: ۱۹۵/۶ وفی هامش المصربة عن شيخ الإسلام: فإن قلت: فلا يبقی فی غیر الغرف أحد، لأن أهل الجنة کلهم
مؤمنون مصدقون بالرسول؟ قلت: المصدقون بجميع الرسل هم أمه محمد صلی الله علیه وسلم. فبقی أمه غیره من سائر الأنبياء فی
غیر الغرف. الكنز المتواری: ۱۶۸/۱۳.

(۳) فتح الباری: ۳۲۸/۶.

دجنت دروازو صفت: دجنت دروازو د اود د والی او پلنوالی باره کښې د حدیث په کتابونو کښې مختلف روایات راغلی دی. چنانچه مصنف ابن ابی شیبه او مسند احمد وغیره کښې د ابوسعید خدری رضی الله عنه او کعب رضی الله عنه نه مرفوعاً روایت دي چې: «أن ما بین المصراعین سورة أربعین سنة» چه د جنت دروازو د دواړو زنجیرونو په مینځ کښې د څلویښتو کالو مسافت دي. اود ابن عمر رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل دی: «باب أمی الذي يدخلون منه الجنة عرض سيرة الراكب الجود لانا...» (٢) ښکاره خبره ده چه په دغه روایاتو کښې تعارض دي. د روایاتو په مینځ کښې تطبیق: د دې په مینځ کښې تطبیق دا دي چې څنگه په جنت کښې د جنتیانو درجات او منازل کښې تفاوت وی هم دغه شان به په دروازو کښې هم تفاوت وی. د چا چه څومره لوونی جنت وي هم دهغې په اعتبار سره به دهغې د دروازي اود د والی او پلنوالی هم وي. (٣)

د جنت دروازو شمیر: د جنت دروازو د شمیر په سلسله کښې په کثرت سره روایات راغلي دي په اکثر روایاتو کښې دا راغلی دی چه د جنت اته دروازې دي. خو که په مختلف روایاتو باندې نظر واخلو چې نو داسې روایات هم شته په کوم کښې چه د زیاتو دروازو ذکر دي. علامه قسطلانی رحمته الله علیه څوارلس یا پنځلس دروازې شمیرلې دي. (٤) دا خو ډیر کم تعداد دي. د عبد الله بن عمرو بن العاص نه مرفوعاً روایت کښې پنځه زره دروازې نقل دي. (٥) اود حضرت عمر او حضرت ابن مسعود رضی الله عنه نه لس زره (٦) اود حضرت انس، حضرت ابوسعید الخدری او حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه اويا زره دروازو روایت نقل دي. (٧)

اصل خبره داده چه په کومو روایاتو کښې دا راغلی دی چه د جنت دروازې په اته وي دي نه مراد د اتو واړو جنتونو جدا جدا اته دروازې دي. دا په دهغه جنتیانو صدر دروازې وي. بیا په دې کښې مختلف درجات وی اود دهغه درجاتو به جدا جدا دروازې وی لکه چه څه به لوونی دروازې وی او څه وړې حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه فرماني: «ولا بد للجنة بينهما من الحمل على أبواب صفاروكمان...» یو بل خانی کښې فرماني: «ولا بد من حمل هذه الأبواب الكثيرة على أبواب من داخل أبواب الجنة الأصلية.....»

^(١) کنز العمال: ١٩٢/١٤؛ رقم: ٣٩٢٢٧. عتبه بن غزوان رضی الله عنه المصنف لابن ابی شیبه: ٤٥٦/١٨-٤٥٥. کتاب صفة الجنة و النار. باب رقم: ٣٥١٧٢. مسند الإمام أحمد: ١٧١٨/٤؛ رقم: ١٧١٨١. مسند عتبه بن غزوان. المعجم الكبير: ١١٢/١٧؛ ما أسنده عتبه... رقم: ٢٧٤.

^(٢) مصنف ابن ابی شیبه: ٤٥٦/١٨؛ رقم: ٣٥١٧٣.

^(٣) الجامع للترمذی أبواب صفة الجنة باب ما جاء في صفة الجنة رقم: ٢٥٤٨.

^(٤) حادی الأرواح إلى بلاد الأفراح: ١٢٣/١. فصل الباب العادی عشر في صفة أبوابها والكنز المتواری: ١٧١/١٣.

^(٥) ددغه دروازو نومونه دادي: ① باب الريان ② باب الصلاة ③ باب الجهاد ④ باب الصدقة ⑤ باب الرحمة (باب التوبة)

⑥ باب الزكوة ⑦ باب الحج ⑧ باب العمرة ⑨ باب الكاظمين الغيظ ⑩ باب الراضين ⑪ الباب الايسن ⑫ باب الضحى

⑬ باب القرح ⑭ باب الذكر ⑮ باب الصابرین. او گورنی إرشاد الساری: ٢٨٦/٥.

^(٦) رواه ابن جرير الطبري في تفسيره: ٥١٢/١٣ تحت قول الله تعالى ﴿يَدْخُلُونَ عَلَيْهِنَّ مِنْ كُلِّ بَابٍ﴾ وروى ذلك موفقا عن

عمرو، المصنف لابن ابی شیبه: ٤٥٣/١٨؛ رقم: ٣٥١٦٦.

^(٧) المصنف لابن ابی شیبه: ٣٩٧/٧؛ رقم: ٣٤٠٣٢ وکنز العمال: ٢٧٣/١٤؛ رقم: ٣٩٧٦٣. الجنة رقم: ٣٩٧٦٣ عن عمرو.

^(٨) کنز العمال: ٥٥٠/١؛ رقم: ٢٤٦٣. وفضل الأوقات للبيهقي: ١٥٤/١؛ رقم: ٤٤-٤٣ عن أبي سعيد رضی الله عنه.

^(٩) الكنز المتواری: ١٧٣/١٣؛ والكوکب الدرر: ٤٠٢/٤.

وہ جزم مشائخی عند الدرس، واللہ اعلم بالصواب (۱)
 وَقَالَ النَّبِيُّ ﷺ: (مَنْ أَلْفَقَ دُخْرَيْنَ دَعِيَ بَابِ الْجَنَّةِ). [ر: ۱۷۹۸]
 اونی کریم ﷺ فرمائیے دی کہ جو کوم سرے دوہ یوشان خیزونہ (د اللہ پہ لاز کنبی) خرچ کوی نوہغہ تہ
 بہ د باب الجنة نہ آواز کیوی۔

د مذکورہ تعلیق تخریج دا تعلیق امام بخاری رحمہ اللہ مستنداً کتاب الصوم وغیرہ کنبی دحضرت
 ابوہریرہ رضی اللہ عنہ بہ روایت سر، موصولاً نقل کرے دی فیہ عبادة عن النبي ﷺ. [ر: ۳۲۵۲]
 دہ مذکورہ تعلیق تخریج: لکہ چہ بہ دی عبارت کنبی امام بخاری رحمہ اللہ ددی حدیث طرف تہ اشارہ
 کرے دی کوم چہ ہغوی پخبلہ کتاب احادیث الانبیاء کنبی موصولاً نقل کرے دی۔ پہ ہغی کنبی دی
 «من شهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، وأن محمدا عبده ورسوله، وأن عيسى عبد الله ورسوله، وكلته ألقاه إلى
 مريم، وروح منه، والجنة حق، والنار حق، أدخله الله الجنة على ما كان من العمل».... من أبواب الجنة الثمانية أيهاذا (۲)
 د حضرت عبادة رضی اللہ عنہ نہ یویل حدیث ہم ددی مضمون نقل دی پہ ہغی کنبی ہم د ابواب الجنة ذکر
 دی۔ دا امام طبرانی رحمہ اللہ (۳) امام احمد رحمہ اللہ (۴) امام حاکم رحمہ اللہ (۵) امام ابن ابی عاصم رحمہ اللہ (۶) او حافظ
 ابن حبان رحمہ اللہ (۷) وغیرہ (۸) ذکر کرے دی (۹) دہغی الفاظ دادی:
 «عليكم بالجهاد في سبيل الله فإنه باب من أبواب الجنة، يذهب الله به الهم والغم»
 چہ داللہ تعالیٰ پہ لاز کنبی جہاد کوئی خکہ چہ ہغہ د جنت د دروازو نہ یوہ دروازہ دہ اللہ تعالیٰ ددی
 پہ ذریعہ پریشانی او غم لری کوی

د دواور تعلیقاتو مقصد او مناسبت: ددی دواور تعلیقاتو د ذکر کولو مقصد ہم دغہ دی چہ د جنت
 مختلف دروازی دی دکومی چہ مختلف صفات دی۔ چونکہ ترجمہ ہم ددی وہ پہ دی وجہ ترجمہ
 الباب سرہ دواور تعلیقاتو مطابقت واضح دی چہ پہ دواور کنبی د جنت د دروازو ذکر دی واللہ اعلم

الحديث الاول

۳۰۸۳- حَدَّثَنَا سَعِيدٌ [ص: ۱۳۰] ابْنُ أَبِي مَرْيَمَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُطَرِّفٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو
 حَازِمٍ، عَنْ سَهْلِ بْنِ سَعْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «فِي
 الْجَنَّةِ ثَمَانِيَةُ أَبْوَابٍ، فِيهَا بَابٌ يُسَمَّى الرِّزْقَانِ، لَا يَدْخُلُهُ إِلَّا الصَّابِرُونَ» (۱۰) - [ر: ۱۷۹۷]

(۱) الكنز المتواری: ۱۲/۱۷۲ او جز المسالك: ۴۵۷/۹.

(۲) صحیح البخاری کتاب احادیث الانبیاء رقم: ۳۴۳۵.

(۳) المعجم الكبير: ۱۸/۱۸۱ رقم: ۸۳۳۴ عن ابی أمامة الباهلی.

(۴) مستند احمد: ۲۳۰ رقم: ۲۳۱۸۱ حدیث عبادة.

(۵) المستدرک: ۸۴/۸ کتاب الجہاد رقم: ۲۴۰۴.

(۶) الجہاد لابن ابی عاصم: ۱۳۴-۱۳۳/۱ و ۱۳۶ ماذکر عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم أنه قال: الجہاد باب.....

(۷) صحیح ابن حبان: ۱۱/۱۹۴ کتاب السیر باب الفلول ذکر الإخبار بأن الغالب يكون غلوه: ۴۸۵.

(۸) الأحاديث المتنازلة للفضلاء المقدسة: ۲۱۲-۲۱۱ رقم: ۳۵۸-۳۵۶ والسنن الكبرى للبيهقي: ۹/۱ باب أصل فرض الجہاد رقم: ۱۸۲۵۵.

(۹) انترضیح: ۱۹/۱۶۱.

(۱۰) قولہ: عن سهل بن سعد رضي الله عنه: الحديث، مترجيہ فی کتاب الصوم باب الريان للصائمين رقم: ۱۸۹۶.

تراجم رجال

سعید بن ابی مریم: دا سعید بن ابی مریم جمعی بصری رحمۃ اللہ علیہ دے ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب من معہ شفاء راجع لاندی راغلی دی ^(۱)

محمد بن مطرف: دا ابو غسان محمد بن مطرف بن داؤد تیمی مدنی رحمۃ اللہ علیہ دے ^(۲) ابو حازم دا ابو حازم سلمۃ بن دینار رحمۃ اللہ علیہ دے

سہل بن سعد: دا مشہور صحابی رسول حضرت ابو العباس سہل بن سعد الساعدی رحمۃ اللہ علیہ دے ^(۳)

ترجمۃ الباب سرہ: دا حدیث مطابقت دے حدیث ترجمۃ الباب سرہ مطابقت پہ دوو وجوہاتو سرہ دے چہ پہ دے کنبی د جنت اتہ دروازو ہم ذکر دے اوپہ دے کنبی د پوری دروازے صفت ہم ذکر دے یعنی ریان پہ کوم باندی چہ بہ روژہ دار پہ جنت کنبی داخلیری دا دے ری نہ ماخوڑ دے د کوم معنی چہ د خروبوالی دہ مطلب دادی چہ کوم سرے تگی پہ دے دروازہ دنتہ داخلیری دہغہ تندہ بہ ماتہ شی اوختہ بہ شی نولکھ خنگہ چہ دا صفت بہ بو دروازہ کنبی دے پہ نورو دروازو کنبی بہ دغہ شان صفاتو لحاظ کرے شوی وی ^(۴) دے حدیث شرح د کتاب الصوم پہ شروع کنبی تیرہ شوی دہ ^(۵)

۱- باب: صِفَةُ النَّارِ وَأَنْهَا مَخْلُوقَةٌ.

ماقبل سرہ مناسب: پہ تیرشو دوارو بابونو کنبی د جنت د ہغی د نہ ختمیدونکو نعمتونو ذکر وو دے خانی نہ د جہنم ذکر شروع کیری اولہی کہ د اللہ تعالیٰ د جمالی صفت مظہر دے نو دویم د اللہ تعالیٰ د جلالی صفت مظہر دے پہ دنیا کنبی دہ قسم خلق دی نیکان او گناہگار ان جنت د نیکانو خانی دے او جہنم د بدانو، نو مناسب واضح دے

ترجمۃ الباب مقصد: دے ترجمۃ الباب مقصد بالکل واضح دے امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ معتزلہ او تزلو عقلیت خوینونکو باندی رد کوی شوک چہ د جہنم نہ انکار کوی چہ د جہنم ثبوت بالکل برحق دے او ہغہ پیدا کرے شوی دے ^(۶)

پاتی شو دا سوال چہ اوس جہنم چرتہ دے؟ نو دے جواب د حضرت معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ پہ دے حدیث کنبی دے چہ د رسول اللہ نہ پوینستہ اوکرے شویہ چہ جہنم بہ د کوم خانی نہ راوړلے شی؟ نو اوفرمانیلی شو چہ د قیامت پہ ورخ بہ جہنم د اوومے زمکے نہ راوړلے شی دے پہ اوپا زره واگی وی ^(۷) مطلب دا چہ ہغہ پہ اوومہ زمکہ کنبی دے حسب عادت دلته ہم امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ ترجمۃ الباب

^(۱) کشف الباری: ۱/۱۰۶.

^(۲) ددوی د حالاتو دیارہ اوگورنی کتاب الأذان باب فضل من: غدا إلى المسجد.....

^(۳) ددغہ دوارو حضراتو د حالاتو دیارہ اوگورنی کتاب الرضوء باب غسل المرأة أباهما الدم.....

^(۴) عمدة القاری: ۱۵/۱۶۰.

^(۵) کتاب الصوم باب الریان للصائمین.

^(۶) قال الإمام السفي رحمه الله: والجنة حق، والنار حق، وهما مخلوقتان الآن، موجودتان، باقيتان، لا تغيبان، ولا يفتن أهلها، منزع العقائد النسفية: ۱۸/۴ الطبع مع شرحه للتفتازاني، البشري.

^(۷) التوضيح: ۱۹/۱۶۶ والتفسير المظهر سورة النحل، الآية: ۱۱۱، ۵/۲۸۲.

باندی دلالت کونکی احادیث ذکر کولونہ اول آیات قرآنی ذکر کری دی چه ددی هم دی موضوع سره مناسبت دی. (عَسَاقًا) / النبا: ۲۵ / بِمَالٍ: غَسَقَتْ عَيْنُهُ وَتَغَيَّرَ الْمَرْءُ، وَكَانَ الْفَسَاقُ وَالْفَسَقُ وَاحِدًا. (غُلِيلِينَ) / الحاقة: ۳۶ / كُلُّ شَيْءٍ عَسَلَتْهُ قُرْبَرٌ مِنْهُ شَيْءٌ فَهُوَ غُلِيلِينَ، فَعُلِيلِينَ، مِنْ الْقَلِيلِ مِنَ الْجَزْرِ وَالذَّبَرِ.

په دي عبارت کښي امام بخاري رحمته الله د آيت مبارک (الْأَحْمِيَّاءُ عَسَاقًا) طرف ته اشاره کړې ده او ددي تفسير نئ کړې دي. په دي آيت کښي موجود لفظ عساقا تفسير او معنی کښي اختلاف دي علامه جوهری رحمته الله فرماني د غسقت عینه معنی ده په سترگو باندې تیاره خوره شوه او دهغه سترگه خرابه شوه. او عسق الجرح معنی ده د زخم نه زیرې زیرې اوبه بهیدل د زخم سخاکیدل او خرابیدل بعض د دي مطلب السائل خودلي دي یعنی بهیدونکي.

یو قول دادي چه د الفساق معنی ده البارد الذی بحرق بمرده چه داسې یخې اوبه چه د خپل یخوالی او بردودت د وجې نه سوزول کوی. بعض ونیلی دی چه الماء البارد المنفق یخې بدبونی والاوبه. دا معنی د حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه د مرفوع حدیث نه هم ثابت ده. د ترمذی او حاکم روایت دي. (لَوَأْنِ دَلُوا مِنْ عَسَاقٍ يَهْرَأَقُ إِلَى الدُّنْيَا لِأَنَّ أَهْلَ الدُّنْيَا) (۱)

ابن درید رحمته الله فرماني چه دا د دوزخیانو د نونو اوبه دی چه هلته به په یو تالاب کښي راجمع کیږي. د تندې لگیدو په صورت کښي به جهنمیان ددي نه غساق ځکی. اعاذنا الله منه. (۲)

د غساق ضبط: بیا داسې اوگړنی چه د غساق سین مشدد او مخفف دواړه شان لوستلې شوې دي. د امام ابو عمر ودانی رحمته الله په قراءت کښي مشدد دي او د امام کسائی رحمته الله په قراءت کښي مخفف دي نوچه چا مشدد لوستلې دي هغه السائل مراد اخستې دي او څوک چه مخفف وائی هغوی البارد مراد اخستې دي. د دي ټولو اقوال حاصل لکه چه دا دي جهنمیان به غساق ځکی چه ډیر زیات یخ بدبونی داره او بهیدلي نوونه دي. (۳)

او امام بخاري رحمته الله دي (وَكَانَ الْفَسَاقُ.....) سره دا خودلی دی چه غساق او غسقیق کښي د فعال او فاعل وزنونه هم یوه معنی ادا کوی. مولانا محمد حسن مکی رحمته الله لیکي چه د امام بخاري رحمته الله طریقه او عادت دادي چه کله هغه ته د یو لفظ په معنی او ترادف وغیره په سلسله کښي د لغت د کتابونو نه څه حتمی خبره نه معلومېږي نو د خپلې رائي اظهار کول په ذریعه کوی. (۴)

(غُلِيلِينَ): كُلُّ شَيْءٍ عَسَلَتْهُ قُرْبَرٌ مِنْهُ شَيْءٌ فَهُوَ غُلِيلِينَ، فَعُلِيلِينَ، مِنْ الْقَلِيلِ مِنَ الْجَزْرِ وَالذَّبَرِ. په دي

(۱) الجامع للترمذی فی صفة جهنم باب ماجاء فی شراب أهل النار رقم: ۲۵۸۸ والسند ترك للحاکم: ۶۰۲/۴ کتاب الأموال رقم: ۸۷۷۹

(۲) ددي ټولو اقوال ډياره اوگورنی عمدة القاری: ۱۵/۱۶ وارشاد الساری: ۵/۲۸۷ ولسان العرب مادة: غسق والصحاح للجوهري مادة غسق وفتح الباری ۳۳۱/۶ التوضیح: ۱۹۶/۱۹.

(۳) عمدة القاری: ۱۵/۱۶ وفتح الباری: ۳۳۱/۶.

(۴) الكنز المنواری: ۱۳/۱۷۴ وقال العینی فی العمدة: ۱۵/۱۶ وقد تردد البخاری فی کون الفساق، والفسق واحدا، وليس بواحد.....

عبارت کبیری د قرآن کریم د آیت (وَلَا طَعَامَ إِلَّا مِنْ غَنٍّ) (۱) طرف ته اشاره کړې ده اود غسلین وضاحت او تفسیر کړې شوې دې چه غسلین د فعلین په وزن دې غسل - بفتح الغین - نه مشتق اوماخوډ دې. د زخم وینځلې شوی ته غسلین وائی.

د مذکور عبارت وضاحت: جرح خو هریوزخم ته وائی مگر دبر (۲) هغه زخم ته وائی کوم چه اوبن ته لگیدلې وی. عموماً د بوج اوچلولوسره د اوبسانو شا زخمی کبیری اوس به مطلب داسې شی چه غسلین د زخمونو د وینځلو سره چه کوم گند اومرداری او اوبه راوځی هغې ته وائی. کوم ته چه د هون هم وائی. (۳)

پورته ذکر کړې شوې د غسلین تفسیر د حضرت ابو عبیده رضی الله عنه دې خو طبری رحمته الله علیه په خپل طریق سره د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه د غسلین معنی دا نقل کړې ده. «صدها اهل النار» (۴) یعنی د دوزخیانو نونو. (۵) مطلب دادې چه د زخمونو وینه او پیپ (نونو) به دهغوی خوراک وی. چونکه دهغوی زخمونه هلته وینځلې خو به شی نوچه کوم دهغې نه پیپ (نونو) او وینه راوځی هغوی به دغه خوړی. یواشکال اودهغې جوابات: دلته اشکال دا پیدا کبیری چه الله تعالی ارشاد فرمائی (وَلَا طَعَامَ إِلَّا مِنْ غَنٍّ) بل خانی دی (لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيعٍ) (۶) اوضریع ینکاره خبره ده چه نبات ته وائی نو په ظاهره به دواړو آیاتونو کبیری تعارض راغلی؟

بعض حضراتو د جمع بین الایتن لاز اختیارولوسره ونیلی چه ضریع به هم د غسلین نه وی لیکن دا غلط دی ځکه چه کتاب التفسیر (۷) کبیری راخی چه ضریع نبات دې اودلته پخپله مصنف رحمته الله علیه د غسلین شرح د هون سره کړې ده. اصل خبره داده چه دوزخیان به مختلف قسم وی د هریو قسم خوراک به جدا جدا وی د چا به ضریع اود چا به غسلین وی. والله اعلم. (۸)

وَقَالَ عِكْرَمَةُ: (حَصَبٌ جَهَنَّمَ) / الْأَنْبِيَاءُ: ۹۸: حَطَبٌ بِالْحَبْشِيَّةِ. وَقَالَ غَيْرُهُ: (حَصَبًا) / الْأَمْرَأَةُ: ۶۸: الزَّيْتُ الْعَاصِفُ، وَالْحَصَبُ مَا تَرَى بِهِ الزَّيْتُ، وَهُوَ (حَصَبٌ جَهَنَّمَ) يَرَى بِهِ نَارَ جَهَنَّمَ فَهُوَ حَصَبٌ، وَيُقَالُ: حَصَبٌ فِي الْأَرْضِ ذَهَبٌ، وَالْحَصَبُ مُشْتَقٌّ مِنْ حَصَبَاءِ الْحِجَارَةِ. (صَدِيدٌ) / إِبْرَاهِيمَ: ۱۶: قِيمَةٌ وَقَدْ (حَبَّتْ) / الْأَمْرَأَةُ: ۹۷:

طَفَشَتْ (تُورُونَ) / الْوَاقِعَةُ: ۷۱: تَشْخَرُونَ، أَوْرَيْتُ أَوْدَتِي. (لَمُتُونِ) / الْوَاقِعَةُ: ۷۳: لِلْمُسَافِرِينَ، وَالْقِي الْقَفَرِ.

وَقَالَ عِكْرَمَةُ: (حَصَبٌ جَهَنَّمَ): حَطَبٌ بِالْحَبْشِيَّةِ. آیت مبارک (الْكَفَرُ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ) (۹) طرف ته اشاره ده چه حضرت عکرمه رضی الله عنه په دې آیت کبیری ذکر شوي لفظ حصب تفسیر

(۱) الحاقه: ۳۶.

(۲) والذیر: بفتح الدال الهمله والموحدة: ما یصیب الأبل من الجراحات. شرح القسطلانی: ۷۸۷/۵.

(۳) فیروز اللغات فارسی حصه دوم ۱۶۸ ماده غ.س.

(۴) عمدة القاری: ۱۶۱/۱۵ فتح الباری: ۳۳۱/۶ تفسیر الطبری: ۴۱/۲۹.

(۵) عمدة القاری: ۱۶۱/۱۵ فتح الباری: ۳۳۱/۶.

(۶) سورة الفاشیة: ۶.

(۷) صحیح البخاری کتاب التفسیر، (تفسیر) سورة هل انک حدیث الفاشیة قال البخاری رحمته الله علیه هناك: ويقال: لضرب نبات....

(۸) فتح الباری: ۳۳۱/۶ وعمدة القاری: ۱۶۱/۱۵.

حطب سره کړې دي او فرماييلي دي چه په حبشي زبان کښې حصب ته حطب وائي، اود حطب معنی د لرگي او خشاک ده. علامه خليل بن احمد فراهيدي فرمائي چه حصب مطلقاً خشاک ته وائي يعنې کوم چه د اور بلولو په کار راشي کوم لرگي چه د خشاک په توگه مستعمل نه وي هغه حصب نه دي (۱) ابن عرفه رحمته فرمائي چه که د حضرت عکرمه رحمته مراد دادې چه لفظ حصب حبشي الاصل دي لکه چه عربو اوريدلي دي او داني د عربي ژبې حصه جوړ کړو نو په دې کښې هيڅ حرج نشته دې اوس دا عربي لفظ دي گڼي په قرآن کریم کښې څه غير عربي لفظ موجود نه دي (۲)

د مذکورۀ تعلیق تخریج: د حضرت عکرمه رحمته دا تعلیق ابن ابی حاتم رحمته په خپل تفسیر کښې عبد الملك بن ابجر په طریق سره موصولاً نقل کړې دي (۳) هم دغه شان ابن ابی عاصم هم دا موصولاً تخریج کړې دي (۴)

وَقَالَ غَيْرُهُ: (حَاصِبًا): الرِّيمُ الْعَاصِفُ: د غيره ضمير مجرور د حضرت عکرمه رحمته طرف ته راجع دي اود غير نه مراد ابو عبیده رحمته هغوی د سورة الملك آيت (أَمْ أَمْنُكُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا) (۵) کښې راغلې لفظ حاصبا تفسير په الریم العاصف سره کړې دي (۶) يعنی داسې سخته سيلنی

چه خاورې او قوت کانري الوزوی.

وَالْحَصْبُ مُشْتَقٌّ مِنْ حَصَبَاءِ الْحِجَارَةِ: امام بخاری رحمته پورته لفظ حصب د اشتقاق په بدلون سره مختلف معانی ذکر کړې وې په دې جمله کښې ئی د دغه ټولو معانی اصل او خودلو چه حصب په اصل کښې د حصاء نه دي او حصاء قوت کانري ته وائي. جوهری رحمته ليکلي دي حصمت الرجل أحصيه په معنی کښې دي. ومته بالصماء يعنی ما هغه په قوت کانري اوويستلو (۷)

اهل جهنم ته هم (حَصَبٌ جَهَنَّمُ) ونيلي شوې دي چه هغوی به په دې کښې غورزولي شي لکه چه قوت کانري غورزولي شي چرته چه به هغه د خشاک په توگه سوزېږي (۸) او حصب في الأرض معنی ده تلل، تگ والله اعلم (۹)

(صَدِيدٌ): قِيَمٌ وَذَمٌّ: په دې کښې دي آيت مبارك (وَنُفِثَ مِنْ مَّاءٍ صَدِيدٍ) (۱) طرف ته اشاره ده چه ابو عبیده د صديد تفسير نړونه اووینې سره کړې دي. مطلب دادې چه دوزخیانوله به د ځکلودباره وینې او نوونه ورکولې شي (۲)

(۱) کتاب العين للفراهيدي: ۱۲۳/۳ باب ألحاء والصاد والباء معهما مادة: حصب، وعدة الفاري: ۱۶۱/۱۵.

(۲) التوضيح: ۱۶۶/۱۹ عدة الفاري: ۱۶۱/۱۵.

(۳) فتح الباري: ۳۳۱/۶ وتعليق التعليق: ۵۰۸/۳.

(۴) عدة الفاري: ۱۶۱/۱۵.

(۵) سورة الملك: ۱۷.

(۶) فتح الباري: ۳۳۱/۶ عدة الفاري: ۱۶۱/۱۵ ولسان العرب مادة حصب.

(۷) الصحاح للجوهري مادة حصب، وعدة الفاري: ۱۶۱/۱۵.

(۸) فتح الباري: ۳۳۲/۶ عدة الفاري: ۱۶۱/۱۵.

(۹) عدة الفاري: ۱۶۱/۱۵ فتح الباري: ۳۳۱/۶ وكشف الباري كتاب التفسير سورة الإسراء: ۳۶۴-۳۶۳ ولسان العرب مادة حصب.

اِحْبَثْ طَلْفَتْ: پہ دے کنبی آیت مبارک: اَلَمْ نَخْلُقْهُمْ زُنْهًا سَعِيًّا (۱) طرف تہ اشارہ دہ چہ پہ دے کنبی راغلی لفظ خبت معنی طفتش یعنی د مرہ کیدو دہ

ذخبت تحقیق اومختلف معانی محتمله: عبت د فعل ماضی مؤنث صیغہ دہ پہ دے کنبی ضمیر دے کوم چہ راگرخی د النار طرف تہ اومطلب دادے چہ ہفہ اور کلہ یخ شی نومونہ اللہ، بہ دھغی شدت زیاتوو۔

خبت خبو نہ مشتق دے، دنصر نہ راخی دکوم معنی چہ کہ چرے دے دے فاعل النار وی نود یخیدو دہ خو امام بخاری رحمہ اللہ دے دے تفسیر طفتش سرہ کرے دے۔ د کوم معنی چہ د مرہ کیدو دہ دا تفسیر پہ اصل کنبی امام طبری رحمہ اللہ پہ خیل طریق سرہ د امام مجاہد رحمہ اللہ نہ نقل کرے دے۔ خود حضرت ابن عباس رحمہ اللہ نہ دے تفسیر سکنت نقل دے۔ دغہ شان د امام ابو عبیدہ رحمہ اللہ نہ ہم نقل دے (۲)

حافظ ابن حجر فرمائی چہ ہم دغہ دویمہ معنی راجح کیدل پکاردی خکہ چہ اہل عرب د اور بارہ کنبی کلہ چہ ہفہ یخ شی او پہ سکروتوباندے ایرہ غالب شی نو خبت النار وائی او کلہ چہ اکثر سکروتی مری شی نو خدمت النار وائی او کلہ چہ بالکل مری شی نو خدمت النار وائی۔ خو پہ دے خبرہ کنبی ہیخ شک نشتہ دے چہ د دوزخ اور بہ نہ مری کیری۔ پہ دے وجہ د لفظ خبت مناسب تفسیر ہم ہفہ دے کوم چہ د عبد اللہ بن عباس رحمہ اللہ نہ نقل دے۔ چہ دے معنی سکنت دہ۔ واللہ اعلم بالصواب (۳)

(تُورُونَ): تَخْرُجُونَ، اُورِيْتْ اَوْقَدْتُ، تُورُونَ یعنی تاسو راوباسنی اُوریت: اُوقَدْتُ۔ د لفظ تُورُونَ پہ ذریعہ حضرت مصنف رحمہ اللہ دے سورت واقعہ آیت مبارک (اَفَرَأَيْتُمُ النَّارَ الَّتِي تُورُونَ؟) (۴) طرف تہ اشارہ کرے دہ۔ او مذکورہ تفسیر د حضرت ابو عبیدہ رحمہ اللہ دے ہغوی د تُورُونَ تفسیر تستخرجون سرہ کرے دے۔ دکوم معنی چہ د راویستو دہ۔ د ونو لرگی سوزولوسرہ دھغی نہ د اور د راویستلو کارا خستے شی (۵) اُوریت د باب افعال نہ د ماضی متکلم صغہ دہ دکوم معنی چہ د اور لگولو او تیزولو دہ د مجرد نہ ہم دے دے ہم دغہ معنی راخی (۶)

(لِلْمُقَوِّنِ) لِلْمُسَافِرِينَ، وَالْقِيُ الْفَقْرُ: ہم پہ سورت واقعہ کنبی راغلی دے (نَحْنُ جَعَلْنَاهَا تَذَكُّرًا وَمَنَاقِبًا لِلْمُقَوِّنِ) (۷)

چنانچہ امام بخاری رحمہ اللہ پہ دے کنبی راغلی لفظ مقوین تفسیر او توضیح فرمائی چہ د مقوین معنی مسافر دہ۔

(۱) سورة ابراهيم: ۱۶۔

(۲) عمدة القاری: ۱۶۱/۱۵ ومجاز القرآن: ۳۲۸/۱ سورة ابراهيم۔

(۳) سورة الاسراء: ۹۷۔

(۴) تفسیر الطبری: ۱۱۳/۱۵ سورة الاسراء، ومجاز القرآن: ۳۹۱/۱۔

(۵) فتح الباری: ۳۳۲/۶ ولسان العرب مادة خب، والقاموس الوحید مادة: خب۔

(۶) سورت واقعہ: ۷۱۔

(۷) فتح الباری: ۳۳۲/۶ مجاز القرآن: ۲۵۲/۲۔

(۸) عمدة القاری: ۱۶۱/۱۵ والقاموس الوحید مادة وری۔

(۹) سورة الواقعة: ۷۳۔

متعدد تفسیری اقوال: ددی لفظ پہ تفسیر او مطلب کنبی متعدد اقوال دی. حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما مجاہد قتادہ او ابن جریر رحمہم اللہ وغیرہ ددی معنی مسافرن بیان کریں دہ. بعض نور د تفسیر انہ فرمائی چہ دا دق نہ مشتق دی د کوم معنی چہ خنکل او بیابان دی. خو عبدالرحمن بن زید بن اسلم نہ ددی معنی محتاج اوفقیہ نقل دہ. او ابن ابی نجیح رضی اللہ عنہ معنی مستمعین یعنی غویہ کیخودونکی او پہ توجوسرہ اوریدونکی ہم کریں دہ. (۱)

دا تول مطالب اومعانی بلا تکلف پہ دی خانی کنبی راجع کیدی ہم شی خکہ چہ داور پہ شان نعمت (دکوم ذکر چہ دی نہ ورندي شوی، هریوسری محتاج دی اود خالق لم یزل طرف نہ عظیم احسان اوانعام، کہ مقیم وی کہ مسافر، خنکل وی کہ بیابان یا آبادنی کنبی محتاج وی یا آسودہ حال، غنی وی کہ تنگ دست.... هریو ددی نعمت محتاج دی اودی نہ فائدہ اوچتوی. القی قفر یعنی بیابان، بی آب وگیا صحراء، خنکل خالی میدان ددی جمع قفار راخی. (۲)

وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: (صِرَاطُ الْحَجِيمِ) / الصافات: ۲۲ / سَوَاءُ الْحَجِيمِ وَسَوَاءُ الْحَجِيمِ. (لَسَوْبَاتَيْنِ حِمِيمٍ) / الصافات: ۶۷ / يَخْلُطُ طَعَامُهُمَا بِالْحَجِيمِ. (زَفِيرٌ وَشَهيقٌ) / هود: ۱۰۶ / صَوْتُ شَدِيدٍ وَصَوْتُ ضَعِيفٍ. (وَرْدًا) / امریہ: ۸۶ / عِطَافًا (عَبَا) / امریہ: ۵۹ / غُرَاتًا. وَقَالَ فَجَاهِدٌ: (بُجُورٌ) / غافر: ۷۲ / تَوَلَّدَ مِنْهَا النَّارُ. (وَتَحْنُسُ) / الرحمن: ۳۵ / السُّعْرُ يَصْبُ عَلَى نَفْوٍ يَجْمَعُ. يُقَالُ: (ذُو قُوَا) / الحج: ۲۲ / يَا هَرُوتَ وَيَا هَرُوتَ، وَلَيْسَ هَذَا مِنْ ذَوْقِ الْقَوْمِ. (نَارِجٍ) / الرحمن: ۱۵ / عَالِضٍ مِنْ النَّارِ، مَرَجٌ الْأُمِّيْرُ رِيَّتَهُ إِذَا غَلَا هَمُّهُ، وَيَعْضُدُ عَلَى بَعْضٍ. (مَرِيحٍ) / ق: ۵ / مَلْتَمِسٍ، مَرَجٌ أَمْرَانِئَا سِ أَعْلَطَ. (مَرَجٌ الْبَحْرَيْنِ) / الرحمن: ۱۹ / مَرَجَتْ دَابَّتُكَ تَرَكْتَهَا.

وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: (صِرَاطُ الْحَجِيمِ) سَوَاءُ الْحَجِيمِ وَسَوَاءُ الْحَجِيمِ. قرآن مجید کنبی یو خانی (صِرَاطُ الْحَجِيمِ) او یو خانی کنبی (سَوَاءُ الْحَجِيمِ) (۳) مصنف رضی اللہ عنہ ددی تفسیر وسط الجحیم سرہ کریں دی او پہ دلیل کنبی دابن عباس رضی اللہ عنہما قول نقل کریں دی. مطلب دادی چہ دا لفظ پہ داور و کنبی مشترک دی. (۴) دہذکورہ تعلیق تخریج: دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما پورتنہ ذکر شوی تفسیری اثر ابن ابی حاتم او امام طبری رضی اللہ عنہما موصولاً نقل کریں دی. (۵)

(لَسَوْبَاتَيْنِ حِمِيمٍ): يَخْلُطُ طَعَامُهُمَا بِالْحَجِيمِ. آیت مبارک کنبی (لَمَّا نَ الْهُمَّ عَلَیْهَا لَسَوْبَاتَيْنِ حِمِيمٍ) (۶) طرف تہ اشارہ کریں دہ اودشوب تفسیر نی خلط سرہ کریں دی. حضرت ابو عبیدہ رضی اللہ عنہ فرمائی (تقول العرب: کل شیء خلطته بغیرہ فهو مشوب) (۷)

(۱) فتح الباری: ۳۲۲/۶ عمدة القاری: ۱۵/۱۶۲ ومعارف القرآن للکاتدھلوی: ۷/۲۰۷۶

(۲) لسان العرب مادة (ق، ی، ی) وعمدة القاری: ۱۵/۱۶۲.

(۳) سورة الصافات: ۵۵

(۴) فتح الباری: ۳۲۲/۶ عمدة القاری: ۱۵/۱۶۲ تحفة الباری: ۴/۳۲.

(۵) فتح الباری: ۳۲۲/۶ عمدة القاری: ۱۵/۱۶۲ تغلیق التعلیق: ۸/۳، الدر المنثور: ۵/۲۷۷ تفسیر الطبری: ۲۳/۳۹.

(۶) سورة الصافات: ۶۸

(۷) فتح الباری: ۳۲۲/۶ عمدة القاری: ۱۵/۱۶۲ وتفسیر الطبری: ۲۳/۴۱.

آیت مبارک مطلب دادې چه دهغوی خوراک به د ترخې ونې خوړل گرمو خوټکیدلو اوبوسره گډوډ ملاؤ شوې وی. ساط یسوط سوطا او خلط یخلط هم یوه معنی ده یعنی یوځانی کول او گډوډ کول. (۱)
 [وَقِيلَ وَهَيْبُ] صَوْتُ شَيْءٍ يَذْهَبُ وَصَوْتُ ضَيْفٍ أَفْقَى النَّارِ لَهَا زَيْفٌ وَهَيْبٌ (۲) (طرف ته اشاره کړې ده په دې کبې راغلی الفاظ زهیر او هېق تفسیر کړی چه د زهیر معنی سخت آواز او د هېق معنی کمزوري آواز دې امام طبري رحمه الله او ابن ابی حاتم رحمه الله د علی بن ابی طلحه رحمه الله په طریق سره د حضرت ابن عباس رحمه الله د دې الفاظو هم دغه تفسیر روایت کړې دي. (۳)

په لغت کبې زهیر د خر د شروع والا آواز ته وانی کوم چه سخت وی اوشهيق دخر روستونی آواز ته وانی کوم چه په مزه مزه کمیري مگر په هغې کبې ساه ډیره اوږده وی. اوس د آیت مبارک مطلب دا شو چه د دوزخیانو به په دوزخ کبې دا حالت وی چه دهغوی دپاره به د خر اول آواز په شان چغې صوري وی د غم کرب شدت، اوشدت د الم او خفگان نه به دهغوی د اشقیاء دا حالت وی. أعاذنا الله منها. (۴)

(وَرَدًا): عَطَاشًا: آیت مبارک (وَتَسْقَى الْمُجْرِمِينَ إِلَى جَهَنَّمَ وَرَدًا) (۵) کبې د لفظ وردا تفسیر کولې کبې چه دا د عطاشا په معنی کبې دې یعنی تگی. د ابن ابی حاتم رحمه الله مطابق دا تفسیر هم د ابن عباس رحمه الله نه نقل دې. (۶) د حضرت مجاهد رحمه الله نه ددې تفسیر «منقطعاً أعناقهم من الظلمات» نقل دې (۷) چه د تندې د سختی نه به د هغوی ستونه زوړندوی.

(عَبَّأً): خُمُرًا: آیت مبارک (فَوَقَّوْا يَلْقَوْنَ غَيًّا) (۸) لفظ غي تفسیر بیانولې شی چه دا د خسران او نقصان په معنی کبې دې. دا تفسیر هم د ابن عباس رحمه الله نه نقل دې کوم چه ابن ابی حاتم رحمه الله موصولاً نقل کړې دي. (۹) خو هم ابن ابی حاتم رحمه الله د ابو عبیده بن عبد الله بن مسعود رحمه الله په طریق سره دهغوی د پلار ابن مسعود رحمه الله نه ددې لفظ غي معنی دا خودلې ده چه دا د دوزخ یوه وادی ده چه ډیره ژوره ده. (۱۰) په دې صورت کبې به د آیت مبارک مفهوم داسې شی چه هغوی به د دغه وادې غي گرموالی او حرارت کبې اچولې شی. (۱۱)

وَقَالَ نَجَاهِدْ: (يَسْجُرُونَ): تَوَقَّفُوا يَهْمُ النَّارِ: د قرآن کریم د آیت (ثُمَّ فِي النَّارِ يَسْجُرُونَ) (۱۲) لفظ یسجرون

(۱) عمدة القاری: ۱۶۲/۱۵ کشف الباری کتاب التفسیر: ۵۵۰ والفاموس الوحيد مادة: سوط.

(۲) سورة هود: ۱۰۶

(۳) فتح الباری: ۳۳۲/۶ عمدة القاری: ۱۶۲/۱۵ تفسیر الطبري: ۷۰/۱۲.

(۴) فتح الباری: ۳۳۲/۶ عمدة القاری: ۱۶۲/۱۵ معارف القرآن للکاندھلوی: ۷۳/۴ سورة هود.

(۵) سورة مريم: ۸۶

(۶) فتح الباری: ۳۳۲/۶ عمدة القاری: ۱۶۲/۱۵ الدرمنثور: ۳۵۰/۳ تنلیق التعلیق: ۵۰۹/۳.

(۷) فتح الباری: ۳۳۲/۶ عمدة القاری: ۱۶۲/۱۵.

(۸) سورة مريم: ۵۹

(۹) فتح الباری: ۳۳۲/۶ تنلیق التعلیق: ۵۰۹/۳.

(۱۰) فتح الباری: ۳۳۲/۶ - ۳۳۳ عمدة القاری: ۱۶۲/۱۵.

(۱۱) عمدة القاری: ۱۶۲/۱۵.

(۱۲) سورة غافر: ۷۲۲۲.

تفسیر د حضرت مجاہد رحمۃ اللہ علیہ پہ حوالہ سرہ نقل کری شوی دے چہ ددغه مشرکانو او کافرانو پہ ذریعہ د دوزخ اور لگولې شی یعنی دوی به ددې خشاک وی لکه څنگه چہ لرگی وی (۱) لفظ بحرون د باب نصر نه دې سحر او سحورا ددې مصدر دې (۲)

[وَتَحَاسَّ] الصُّفْرُ يَصْبُ عَلَى رُفُو يَهُمُّ دلتہ آیت مبارک [يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شَوَاظٌ مِّنْ نَّارٍ وَنَحَاسٌ فَلَا تَنْتَصِرُونَ] (۳) وضاحت کولې شی چہ په دې کنبې راغلې لفظ نحاس معنی صفر ده یعنی پيشل چہ دا ویلی کړې شی اود جهنميانو په سرونو باندې وارولې شی (۴)

(ذُوقُوا): يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا وَلَيْسَ هَذَا مِنْ دُوقِ الْقَمَرِ د قرآن کریم آیت (ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ) (۵) طرف ته اشاره ده اودا خودلې شوی دی چہ دلتہ ذوق د قبیل د امر معنوی دې. یعنی ادراک احساس او پوهه، ځکه چہ عذاب د خورلو څیز نه دې بلکه د تجربې او زغملو څیز دې. په دې وجه نی د دې تفسیر کولو سره اوفرمانیل چہ دوزخیانو ته به ونیلې شی چہ د سوزولو دا عذاب اوس اوزغمنی او تجربه او کړنې. اودا ذوق د الفم نه نه دې یعنی په ځله سره ځکل مراد نه دی چنانچہ دا مجازدی ځکه چہ د ذوق حقیقت خو هم په ځله سره ځکلې کیږی. په نورو ډیرو آیاتونو کنبې هم دا ماده هم په دې مجازی معنی کنبې استعمال شوې ده. لکه چہ فرمانیلې شوی دی (ذُوقُوا نَالَ أُسْرِيفَ) (۶) نور فرمانی (ذُوقِ نَالَكَ) انْعِزْ الْكَرِيمَ (۷) او نور فرمانی (لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ) (۸)

ابن ابی حاتم رحمۃ اللہ علیہ د حضرت ابو بزره اسلمی رضی اللہ عنہ (۹) مرفوعاً او طبری رحمۃ اللہ علیہ د حضرت عبداللہ بن عمرو نه موقوفاً (۱۰) نقل کړی دی چہ په جهنميانو باندې ددې آیت نه زیات څه بل سخت آیت نه دې نازل شوې. چنانچہ فرمانی (ذُوقُوا فَلَنْ نَزِيدَكُمْ إِلَّا عَذَابًا) (۱۱) چہ دا اوزغمنی اوددې مزه او څکشی مویږ به ستاسو دپاره په عذاب کنبې هم زیاتوالې کوو. أعاذنا الله منها. (۱۲)

(۱) فتح الباری: ۳۳۲/۶ تفلین التعلیق: ۵۹/۳

(۲) القاموس الوحید مادة سحر.

(۳) سورة الرحمن: ۳۵

(۴) عمدة القاری: ۱۶۳/۱۵ کشف الباری کتاب التفسیر: ۶۵۲ دا تفسیر هم د حضرت مجاہد رحمۃ اللہ علیہ نه نقل دې. تفلین التعلیق: ۱۰۳/۲ فتح الباری: ۳۳۲/۶ او تفسیر مجاهد: ۵۶۶

(۵) سورة آل عمران: ۱۳۱.

(۶) سورة العشر: ۱۵.

(۷) سورة الدخان: ۴۹.

(۸) سورة الدخان: ۵۶.

(۹) کتاب البعث والنشور باب قول الله تعالى عزوجل (إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا.....): ۳۱۸/۱ رقم: ۷۹۷ جمع الزوائد: ۱/۲ رقم: ۱۱۶۴۳ او تفسیر ابن کثیر: ۲۷۷/۶ سورة النبا.

(۱۰) جامع البیان للطبری: ۲۶/۲۴ سورة النبا.

(۱۱) سورة النبا: ۳.

(۱۲) فتح الباری: ۳۳۲/۶ وتحفة الباری: ۳۲/۴.

(شماره): غایب من النار، مَرَّيْنِ الْأُمُورَ عَيْنَهُ إِذَا غَلَا فَمِنْهُمْ عَلَى بَعْضٍ (مَرَّيْنِ): مُلْتَقِبِينَ، مَرَّيْنِ أَمْرًا ثَانِيًا اخْتَلَفَ أَمَامَ بَخَارِي بِدِي عِبَارَتِ كِنْيَةِ دَقْرَانِ کَرِیم د رِیو آیتو د رِیو الفاظو تشریح کړې ده پدې د رِیو اړو الفاظو کِنْيې مشترک شی: دادي چه په دې کِنْيې کلمه د مرج په مختلف معانو کِنْيې استعمال شوې ده

د مارج په ذریعه آیت مبارک (وَعَلَى الْجَنَّةِ مِنْ مَّارِجٍ مِّنْ لَّاهٍ) (۱) طرف ته اشاره کړې ده چه په دې کِنْيې د لفظ مارج معنی خالص ده. په اصل کِنْيې مارج هغه تیزی شغلې ته وائی کومې سره چه لوگې نه وی اوم دغه شان سره کړې شوې شغله هم هغې ته ونیلې شی (۲)

مرج الأميرعته معنی ده د بادشاه یا حاکم رعایا ته د فساد آزادی ورکول چه څنگه غواړنې په یو بل باندې ظلم کونی او هغوی بې واگو پریردل (۳)

مرج سره امام بخاری رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ د آیت مبارک اَبَلْ كَذَّبُوا بِآلِ الْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ فَهَرَبَ فِي أَثَرِ مُرْنٍ (۴) لفظ د مرج تفسیر کړې دې چه ددې معنی د ملتبس ده یعنی اینختې او نه خلاصیدونکې. دغه شان مرج امرالناس دې یعنی مشتبه او گډوډ کیدل، وړانیدل، دا د باب سمع نه دې او مرج ددې مصدر دې (۵)

(مَرَّيْنِ الْبَحْرَيْنِ): مَرَّجَتِ دَابَّتْكَ تَوَكَّهْتُ: د سورة الرحمن آیت (مَرَّيْنِ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ) (۶) طرف ته اشاره کولو سره امام بخاری رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ ددې تفسیر فرماني او مرجت دابتک معنی ده کله چه ته خاروي د څرن دپاره پریردې. دا د ابو عبیده رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ ارشاد دې (۷)

دبحرین نه څه مراد دې؟ په آیت مبارک کِنْيې د بحرین نه څه مراد دې؟ په دې کِنْيې د مفسرینو حضراتو اختلاف دې. چنانچه بعض وائی چه بحر السماء و بحر الارض مراد دی (۸) بعض وائی چه بحر فارس او بحر روم مراد دی (۹) دبعض مفسرینو رانې داده چه دې نه شیرین اونمکین دریابونه مراد دی (۱۰)

قول اول یعنی بحر السماء و بحر الارض ابن جریر طبری رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ راجع گر خولې دې ځکه چه الله تبارک و تعالی دې نه پس فرمانيلی دی: (يَخْرُجُ مِنْهُمَا النُّوْلُ وَالْفَرْجَانِ) (۱۱) لَوْلُو او مرجان اصدا ف او سپپونه راوخی. د بحر السماء نه بحر الارض کِنْيې څاڅکې پریوخی او هلته نه د سپپنی په خله کِنْيې داخلیدوسره مرغلره جوړېږي بیا ددغه سپپونه مرغلرې راویستلې شی (۱۲)

(۱) سورة الرحمن: ۱۵.

(۲) لسان العرب مادة مرج، والقاموس الوحيد مادة مرج، عمدة القاری: ۱۶۳/۱۵.

(۳) حواله جات بالا وفتح الباری: ۳۳۳/۶.

(۴) سورة ق: ۵

(۵) لسان العرب مادة مرج والقاموس الوحيد مادة مرج، وعمدة القاری: ۱۶۳/۱۵ وفتح الباری: ۳۳۲/۶.

(۶) سورة الرحمن: ۱۹.

(۷) مجاز القرآن: ۲/۷۷ سورة الفرقان وشرح القسطلانی: ۲۸۷/۵ عمدة القاری: ۱۶۳/۱۵ وفتح الباری: ۳۳۲/۶.

(۸) ابن عباس: قال: البراد بالبحرين هنا: بحر السماء والأرض يلتقيان كل عام. رواه الطبري من طريق علي بن أبي طلحة: ۷۵/۲۷.

(۹) ومن طريق قتادة والحسن: هما بحرا فارس والروم. فتح الباری: ۳۳۳/۶ و۷۵/۲۷.

(۱۰) فتح الباری: ۳۳۳/۶.

(۱۱) سورة الرحمن: ۲۲.

حافظ صاحب رحمۃ اللہ علیہ ہم دا راجح مگر خولی دی (۱) مگر پہ آخری احتمال کنبی ہم خہ اشکال نشته دی خکہ چه دلته د الله تبارک و تعالیٰ د قدرت کاملہ بیان کیہی چه رب کریم دوه دریابونه داسی هم روانولی شی سره ددی چه دواړه یوځانی او یوبل سره ملاؤ شوی دی مگر یو شیرین او بل نمکین ددواړو اوبه خپل مینځ کنبی ملاؤنه شی، هم په دې باندې په تفسیر کنبی مونږ خبره کړې ده (۲)

د شهبی نه خالی دلیل: مولانا محمد ادریس کاندهلوی رحمۃ اللہ علیہ یوه واقعه نقل کړې ده چه یو عالم ته یوځل په ادله کلامیه کنبی خه شک او تردد پیدا شو نو الله تعالیٰ نه نی دعا او غوښتنه اې پروردگار یوځه داسې دلیل را القاء کړې چه په هغې کنبی هیڅ یو فلسفی ته خه شبهه اونه شی اونه هغه دڅه قسم تشکیک جاری کړې شی نو په خوب کنبی اولیدل چه یو سړې د قرآن کریم تلاوت کوی اودا آیت لولی: ﴿مَرْجُ الْكَافِرِينَ لَا يَأْمَنُونَ بَيْنَهُمَا إِنْ زَخَّرُوا بِغِيبِ اللَّهِ﴾ (۳) هغه عالم زر مطمئن شو اوبوه شو چه واقعی دا استدلال داسې حجت قاطعه دې چه ددې باره کنبی هیڅ یو دهره اومنکر خدا ته لېشان هم تامل او تردد گنجاش نه شی ویستلی. اودې آیت د ماده پرستو طبعینو شک شهبی ختمې کړې چه د اوبو طبیعت خو اختلاط اتصال او امتزاج دې نو...، سوا د الله تعالیٰ د ذات نه کوم یوڅیز دواړو دریابونو اوبه په یوبل کنبی د ورگړیدونه منع کونکې دې تعالیٰ الله تعالیٰ وجلت قدرته (۴)

ترجمه الباب سره د آیات مناسبت: امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ چه کومه ترجمه قانمه کړه دهغې عنوان وو: صفة النار وأهلها مخلوقة: ددې لاتدې هغه مختلف قرآنی آیاتونو متنوع الفاظ او دهغې تفسیر او توضیح ذکر کړې دې. ددې ټولو آیاتونو د جهنم او د اهل جهنم سره څه نه څه تعلق دې. چنانچه غساق او غسلین به د جهنمیانو د خوراک حصه وی حصب جهنم یعنی دا جهنمیان به دهغه ځانې د اور دپاره د خشاک په توگه استعمالیږی. بیاد صدید ذکر دې چه د اهل جهنم مشروب به وی. ﴿كُلَّمَا نَزَلَتْ ذَرَأَةٌ مِنْهُ سَجِئًا﴾ کنبی خودلی شوی دی چه هغه اور به کله یخیری نه. ﴿أَفَرَأَيْتُمُ النَّارَ الَّتِي تُورُونَ﴾ کنبی د اور ذکر دې. په مقوین کنبی هم د اور ذکر دې چه د جهنم لازمه دې. ﴿جِوَارُ الْحَجِيمِ﴾ او ﴿سَوَاءُ الْحَجِيمِ﴾ کنبی د وسط جهنم ذکر دې. ﴿لَسَوْفَ يَأْتِي الْحَجِيمِ﴾ کنبی دا مذکور دی چه دوی ته به په خوراک کنبی سړې کړې گرمې اوبه ملاوولوسره ورکولې شی. په زفیر اوشهيق کنبی دا ذکر کړې شوی دی چه جهنمیان به د سخت تکلیف د وجې نه د خرپه شان هغې وهی ﴿وَرْدًا﴾ کنبی دهغوی د تندې ذکر دې او ﴿غِيَا﴾ کنبی دا او خودلی شو چه هغوی به په ډیره خساره کنبی وی.

دحضرت مجاهد رحمۃ اللہ علیہ اثر ﴿يُجْرُونَ﴾... کنبی دا ذکر فرمانيږي شوې دې چه ددې جهنم د اور خشاک به هم دا جهنمیان وی. ﴿وَأَمَّا﴾ کنبی په جهنمیانو باندې کیدونکې متنوع عذاب یو قسم ذکر کړې شوې دې چه هغوی به دا ټول قسم عذابونه زغمی او برداشت کوی به نی هره ورځ به د نوی تجرباتو نه تیریری بیاباه هغوی ته ونیلی شی چه اوځکنی دا عذاب.

(۱) تفسیر الطبری: ۷۵/۲۷ فتح الباری: ۲۳۲/۶.

(۲) قلت: وفي هذا دفع لمن جزم بأن المراد بهما البحر الحلو والبحر الملح... فتح الباری: ۲۳۲/۶.

(۳) کشف الباری کتاب التفسیر: ۶۵۱.

(۴) سورة الرحمن: ۱۹-۲۰.

(۵) معارف القرآن کاندهلوی: ۶۰۹/۷.

آخری لفظ چہ کوم ذکر کرے شوی دے هغه (مُأَذِّنٌ تَابَ) دے چہ د سور کرے شوی اور شغلونه ددی جناتو تخلیق اوشو. نار او جهنم یوخیز دے اونا د جهنم لازمه ده اعاذنا الله من جميعها دے نه پس نا اوگنرئی چہ امام بخاری رحمته الله ددے ترجمے لاندے لس احادیث ذکر کرے دی په کوم کنبے چہ رومبے حدیث د حضرت ابوذر رضی الله عنه دے

الحديث الاول

۲۰۸۵- حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ مُهَاجِرِ أَبِي الْحَسَنِ، قَالَ: سَمِعْتُ زَيْدَ بْنَ وَهَبٍ، يَقُولُ: سَمِعْتُ أَبَا ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يَقُولُ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرٍ فَقَالَ: «أَبُودُ» ثُمَّ قَالَ: «أَبُودُ» حَتَّى قَاءَ الْقُرْءُ، يَعْنِي لِيَتَلَوَّ لِمُ قَالَ: «أَبُودُوا بِالصَّلَاةِ، فَإِنَّ شِدَّةَ الْحَرِّ مِنْ قِيَمِ جَهَنَّمَ» (۱) - [۵۱۱]

ترجمه: حضرت ابوذر رضی الله عنه فرمائی چہ نبی کریم صلی الله علیه و آله په یوسف کنبے وو نوونی فرمانیل تاخیر کونی، بیا اوفرمانیل تاخیر کونی تردے چہ سوری واژری یعنی د غونډو طرف ته، بیانی اوفرمانیل چہ مونځ (د ماسپښین) کنبے تاخیر کونی څنکه چہ د گرمی شدت د جهنم د تاؤ نه دے

تراجم رجال

ابو الوليد: دا ابو الوليد هشام بن عبد الملك طيالىسى باهلى بصرى رحمته الله دے ددوی حالات کتاب الإيمان باب علامة الإيمان حب الانتصار کنبے تیر شوی دی. (۲)

شعبه: دا امير المؤمنين فى الحديث شعبه بن حجاج عتکى رحمته الله دے ددوی دواړو حضراتو حالات کتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده لاندې ذکر کرې شوي دی. (۳)

مهاجر: مهاجر مولى أبى الحسن رحمته الله دے.

زيد بن وهب: دا زيد بن وهب الجهنى الهمداني رحمته الله دے. (۴)

ابوذر: دا مشهور صحابى حضرت ابوذر غفارى رضی الله عنه دے ددوی تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب المعاصى من أمم الجاهلية.... لاندې راغلی دی. (۵)

دا حدیث کتاب الصلاة کنبے تیر شوي دے. (۶) دلته د ترجمه په مناسبت سره دوباره ذکر کرې شوي دے ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت: ددې حدیث ترجمه الباب سره مناسبت په دې جمله کنبې دے

(۱) قوله: أبأذر رضى الله عنه: الحديث مترججه كتاب مواقيت الصلاة باب الإبراد بالظهر فى شدة الحر.

(۲) كشف البارى: ۳۸/۲.

(۳) كشف البارى: ۶۷۸/۱.

(۴) ددې دواړو د حالاتو دپاره اوگورنى كتاب مواقيت الصلوة باب الإبراد بالظهر فى شدة الحر.

(۵) كشف البارى: ۲۳۸/۲.

(۶) صحيح البخارى كتاب مواقيت الصلاة باب الإبراد بالظهر فى شدة الحر رقم: ۵۳۵.

«فإن شدة الحر من فم جهنم»^(۱)، یہ دے سرہ د ترجمے دوارہ جزونہ ثابتیری۔ صفة النار هم اود جنہم موجود کیدل ہم۔ ینکارہ خبرہ دہ کہ چری ہفہ موجود نہ وی نودھغی تاو بہ دکوم خانی نہ راتللو۔^(۲)
 دیاب دوم حدیث دحضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ دے۔

الحديث الثاني

۳۰۸۱- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ، حَدَّثَنَا سَفْيَانُ، عَنْ الْأَعْمَشِ، عَنْ ذُكْوَانَ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَبْرِدُوا بِالصَّلَاةِ فَإِنَّ شِدَّةَ الْحَرِّ مِنْ قَبْرِ جَهَنَّمَ»^(۳) [۵۱۳]

تراجم رجال

محمد بن یوسف: دا محمد بن یوسف بن واقد فریابی رحمہ اللہ دے۔ ددوی تفصیلی تذکرہ کتاب العلم باب ماکان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یقولہم.... بہ ضمن کنبی تیرہ شوے دہ۔^(۴)
 سفیان: دا سفیان بن عیینہ رحمہ اللہ دے۔ ددوی مختصر حالات بدء الوحی کنبی او تفصیلی حالات «کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا وأخبرنا... کنبی تیر شوی دی۔^(۵)
 اعمش: دامشهور محدث ابو محمد سلیمان بن مہران الکاهلی المعروف بالاعمش رحمہ اللہ دے۔ ددوی حالات «کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم» لاتدی تیر شوی دی۔^(۶)
 ذکوان: دا ابوصالح ذکوان رحمہ اللہ دے۔ ددوی لقب سمان وزیات دے ددوی تذکرہ کتاب الإيمان باب امور الإيمان کنبی نقل کرے شوے دہ۔^(۷)
 ابوسعید: دا مشہور صحابی حضرت ابوسعید بن مالک بن سنان خدری رضی اللہ عنہ دے۔ ددوی تفصیلی تذکرہ کتاب الإيمان باب من الدین الفرار من الفتن کنبی شوے دہ۔^(۸)
 دا حدیث ہم کتاب الصلاة کنبی تیر شوے دے^(۹) باب سرہ مناسبت واضح دے۔
 دیاب دریم حدیث دحضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ دے۔

^(۱) عمدة القاری: ۱۶۳/۱۵ فتح الباری: ۳۳۳/۶

^(۲) فتح الباری: ۳۳۳/۶

^(۳) قوله: عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه: الحديث، مترجمه في مواقيت الصلاة باب الإبراد بالظهر في شدة الحر.

^(۴) كشف البای: ۲۵۲/۳

^(۵) اوگورنی كشف الباری: ۱/۲۳۸، ۲/۱۰۲

^(۶) اوگورنی: كشف الباری: ۲/۲۵۱

^(۷) كشف الباری: ۱/۶۵۸

^(۸) كشف الباری: ۲/۸۲

^(۹) صحيح البخاری کتاب مواقيت الصلاة باب الإبراد بالظهر في شدة الحر رقم: ۵۳۸

الحديث الثالث

۳۰۸۴- حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "اِسْتَكْبَتْ النَّارُ إِلَى رِجْمَاتِنَا ثَلَاثَ رَبِّ أَكْغَلٍ بَعْضُهَا بَعْضًا، فَأَذِنَ لَهَا بَنَفْسَيْنِ: نَفْسٍ فِي الشَّيْءِ وَنَفْسٍ فِي الصَّبِيِّ، فَأَشَدُّ مَا تُجِدُونَ مِنَ الْحَرِّ، وَأَشَدُّ مَا تُجِدُونَ مِنَ الزَّمْهِيرِ" (۱)

تراجم رجال

ابو اليمان: دا ابو اليمان الحكم بن نافع حمصي رضي الله عنه دي.
 شعيب: دا شعيب بن ابی حمزه قرشي اموي حمصي رضي الله عنه دي ددي دواړو مختصر حالات بدء الوحي الحديث السادس كنبې راغلي دي. (۲)
 الزهري: دا مشهور محدث محمد بن مسلم ابن شهاب زهري رضي الله عنه دي. ددوي مختصر ذكر بدء الوحي دريم حديث لاندې راغلي دي. (۳)
 ابوسلمه بن عبد الرحمن: دا مشهور تابعي حضرت ابوسلمه بن عبد الرحمن بن عوف مدني رضي الله عنه دي. ددوي مفصل حالات كتاب الإيمان باب صور رمضان احتساباً من الإيمان كنبې راغلي دي. (۴)
 ابو هريره: دا مشهور صحابي حضرت ابو هريره رضي الله عنه دي.
 ددوي حالات كتاب الإيمان باب أمور الإيمان كنبې تير شوي دي. (۵)
 ترجمة الباب سره: د حديث مناسبت: ددي حديث مناسبت هم ترجمة الباب سره واضح دي چه په دي كنبې جهنم د دوو ساگانو ذكر دي. يو په گرمي كنبې او بل په يخني كنبې. (۶)
 دي نه علاوه دا اودي نه وړاندې دواړه احاديث د جمهورو په خپل موقف باندې ډير قوي حجت دي چه جهنم اوس هم موجود دي اود هغې تخليق شوې دي. حافظ صاحب رضي الله عنه فرماني «وهذه الأحاديث من أقوى الأدلة على ما ذهب إليه الجمهور من أن جهنم موجودة الآن» (۷)
 دباب خلورم حديث د حضرت ابن عباس رضي الله عنه دي.

(۱) قوله: أباهريه رضى الله عنه: الحديث، مترجمه صحيح البخارى كتاب مواقيت الصلاة باب الإبراد بالظهر فى شدة الحر.

(۲) كشف البارى: ۱/ ۴۸۰-۴۷۹.

(۳) كشف البارى: ۱/ ۳۲۶ الحديث الثالث وكشف البارى كتاب الفسل: ۱۹۱.

(۴) كشف البارى: ۲/ ۳۲۳.

(۵) كشف البارى: ۱/ ۶۵۹ بل د حديث هم شانه تير شوي دي صحيح البخارى كتاب مواقيت الصلاة باب الإبراد بالظهر فى شدة

الحر رقم: ۵۳۷.

(۶) عمدة القارى: ۱۵/ ۱۶۴.

(۷) فتح البارى: ۶/ ۳۳۲.

الحديث الرابع

۲۰۸۸- حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ هُوَ الْعَقَدِيُّ، حَدَّثَنَا هَمَامٌ، عَنْ أَبِي جَرَّةٍ الضَّبِّيِّ، قَالَ: كُنْتُ أَجَالِسُ [ص: ۱۷۱] ابْنَ عَبَّاسٍ بِمَكَّةَ فَأَخَذَنِي الْحَتَمِيُّ، فَقَالَ: أُرِيذُهَا عَنْكَ بِمَاءِ زَمْزَمَ، فَإِنْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ «الْحَتَمِيُّ مِنْ قَبْرِ جَهَنَّمَ» فَأَبْرِدُوهَا بِالمَاءِ أَوْ قَالَ بِمَاءِ زَمْزَمَ- شَكَ هَمَامٌ- (۱)

ترجمہ: مشہور تابعی حضرت ابو جمرہ ضبعی رضی اللہ عنہ فرمائی کہ زہ پہ مکہ مکرمہ کنبی حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ سرہ کیناستم پاسیدم کہ پہ ما تہ راغلہ نو حضرت د علاج پہ توگہ ماتہ دا او فرمانیل پہ ددی تبی مگر مانش پہ آب زمزم سرہ بیخ کرہ: چنانچہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی دی پس دا پہ او بوسرہ یا د زمزم پہ او بوسرہ یخہ کرنی۔

تراجم رجال

عبدالله بن محمد: دا عبدالله بن محمد بن عبد الله جعفی رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی حالات کتاب الإیمان باب أمور الإیمان کنبی تیرشوی دی۔ (۲)

ابو عامر: دا ابو عامر عبد الملك بن عمرو بن قیس عقدی بصری رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی اجمالی تذکرہ کتاب الإیمان باب أمور الإیمان کنبی شوہ دی۔ (۳)

همام: دا همام بن يحيى بن دينار عوذی بصری رضی اللہ عنہ دی۔ (۴)

ابو جمره: دا ابو جمره نصر بن عمران ضبعی بصری رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی تفصیلی تذکرہ کتاب الإیمان باب أراء الخمس من الإیمان لاندی راغلی دی۔ (۵)

ابن عباس: دا مشہور صحابی حضرت عبد الله بن عباس رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی اجمالی تذکرہ بند، الرّوحی او تفصیلی کتاب الإیمان باب کفران العشر و کفر... کنبی شوہ دی۔ (۶)

دباب پنجم حدیث د حضرت رافع بن خدیج رضی اللہ عنہ دی۔

الحديث الخامس

۲۰۸۹- حَدَّثَنِي غُرُوبُ بْنُ عَبَّاسٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ، حَدَّثَنَا سَفْيَانُ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عُبَايَةَ

(۱) قوله: كنت أجالس ابن عباس رضی اللہ عنہ الحدیث، انفرد به الإمام البخاری رحمه الله، ولم يخرجه غيره تحفة الأشراف: ۲۶۳/۵ رقم: ۵۳۰

(۲) كشف الباری: ۵۸۸/۱

(۳) كشف الباری: ۵۸۸/۱

(۴) ددوی د حالات و دبارہ او گورنی کتاب مواثبت الصلاة باب من نسی صلاة فليصل.....

(۵) كشف الباری: ۷۰۱/۲

(۶) كشف الباری: ۴۳۵/۱ و ۲۰۵/۲

بْنِ رِفَاعَةَ، قَالَ أَخْبَرَنِي رَافِعُ بْنُ خَدِيجٍ، قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «الْحَمَى مِنْ قَوْرِ جَهَنَّمَ فَأَبْرُدُوهَا عَنْكُمْ بِالْمَاءِ» (۱) [۵۲۹۱]

ترجمہ: حضرت رافع بن خدیج رضی اللہ عنہ فرمائی کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا کہ جہنم د جوش او دھبے شدت نہ دہ نو دا د ابوہ پہ ذریعہ لرے کوئی

تراجم رجال

عمرو بن عباس: دا ابو عثمان عمرو بن عباس رضی اللہ عنہ دی

عبدالرحمن: دا عبدالرحمن بن مہدی ازدی بصری رضی اللہ عنہ دی (۲)

سفیان: دامشہور امام محدث سفیان بن ثوری رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی حالات «کتاب ایمان باب ظلم دون ظلم» (لتدی بیان کرے شوی دی) (۳)

ایبہ (سعید): دا حضرت سفیان والد سعید بن مسروق رضی اللہ عنہ دی (۴)

عبایہ بن رفاعہ: دا حضرت عبایہ بن رفاعہ انصاری مدنی رضی اللہ عنہ دی (۵)

رافع بن خدیج رضی اللہ عنہ: دا مشہور صحابی حضرت رافع بن خدیج رضی اللہ عنہ دی (۶)

دباب شہریم حدیث د حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا دی

الحديث السادس

۳۰۹۰- حَدَّثَنَا مَالِكُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا زُهَيْرٌ، حَدَّثَنَا إِسْحَامُ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، قَالَ: «الْحَمَى مِنْ قِيحِ جَهَنَّمَ فَأَبْرُدُوهَا بِالْمَاءِ» (۷) [۵۲۹۳]

تراجم رجال

مالک بن اسماعیل: دا مالک بن اسماعیل بن زیاد نہدی کوفی رضی اللہ عنہ دی (۸)

(۱) قولہ: آخرین رافع بن خدیج رضی اللہ عنہ: الحدیث، رواہ البخاری فی الطب، باب الحمی من فیح جہنم رقم: ۵۷۲۶ مسلم رقم: ۵۷۵۹، ۵۷۶۰ فی السلام باب لكل داء دواء، والترمذی رقم: ۲۰۷۴ فی الطب باب ماجاء فی تبرید الحمی بالماء۔

(۲) ذدی دواہو محدثینو حضراتو د حالات دپارہ اوگورنی: کتاب الصلوۃ باب فضل استقبال القبلة۔

(۳) اوگورنی کشف الباری: ۲/۲۷۸۔

(۴) ددوی د حالاتو دپارہ اوگورنی کتاب الاذان باب من شكا إمامہ۔

(۵) ددوی د حالاتو دپارہ اوگورنی کتاب الجمعة باب المشی إلى الجمعة۔

(۶) ددوی د حالاتو دپارہ اوگورنی کتاب موافقت الصلوۃ باب وقت المغرب۔

(۷) قولہ: عن عائشہ رضی اللہ عنہا: الحدیث رواہ البخاری فی الطب، باب الحمی من فیح جہنم، رقم: ۵۷۲۶ مسلم رقم: ۵۷۵۵۔ ۵۷۵۶ فی السلام باب لكل داء دواء، والترمذی رقم: ۲۰۷۵ فی الطب باب ماجاء فی تبرید الحمی بالماء، وابن ماجہ فی الطب باب الحمی من فیح جہنم رقم: ۳۵۱۸۔

(۸) ددوی د حالاتو دپارہ اوگورنی کتاب الوضوء باب الماء الذي يغسل به شعر الإنسان۔

زهیر: دا ابوخیثمہ زهیر بن معاویہ کوفی جعفی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی حالات کتاب ایمان باب الصلوٰۃ من ایمان کنبی تیرشوی دی۔^(۱)

هشام: دا هشام بن عروہ بن زبیر بن عوام اسدی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددی دوارو حضراتو تذکرہ بدء الوحي دویم حدیث کنبی او عروہ: دا عروہ بن زبیر بن عوام رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددی دوارو حضراتو تذکرہ بدء الوحي دویم حدیث کنبی او اجمالی بہ کتاب ایمان باب أحب الدين إلى الله أدومه کنبی تفصیلاً تیرہ شوې ده۔^(۲)
عائشہ رضي الله عنها: دحضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا حالات بدء الوحي دویم حدیث لاندې راغلی دی۔^(۳)

دباب اووم حدیث دحضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دی۔

الحديث السابع

۳۰۹- حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، عَنْ يَحْيَى، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: حَدَّثَنِي نَافِعٌ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، قَالَ: «الْحَمَى مِنْ فَيْحِ جَهَنَّمَ فَأَبْرِدُوا بِهَا بِالنَّاءِ» (۴) [۵۳۹۱]

تراجم رجال

مسدد: دا ابوالحسن مسدد بن مسرهد اسدی بصری رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی تذکرہ کتاب ایمان باب من ایمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه لاندې راغلي۔^(۵)
يحيى: دا يحيى بن سعيد قطان ابوسعيد احوال بصری رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی تذکرہ کتاب ایمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه... لاندې ذکر کړې شوې ده۔^(۶)
عبيد الله: دا حضرت عبيد الله بن عمر بن حفص عمری رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی تذکرہ کتاب الموضوع باب التبرؤ فی البروت لاندې نقل کړې شوې ده۔^(۷)
نافع: دا مشهور تابعی محدث حضرت نافع مولى ابن عمر رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی تفصیلى حالات کتاب العلم باب ذکر العلم والفتا في المسجد په ذیل کنبی راغلي دی۔^(۸)

^(۱) کشف الباری: ۳۶۷/۲.

^(۲) کشف الباری: ۲۹۱/۱، ۴۳۶/۲-۴۳۲.

^(۳) کشف الباری: ۲۹۱/۱.

^(۴) قوله: عن ابن عمر رضي الله عنهما: الحديث رواه البخاري في الطب باب الحمى من فيح جهنم رقم: ۵۷۲۳، ومسلم رقم: ۵۷۵۱-۵۷۵۴، وفي السلام باب لكل داء دواء، والترمذي رقم: ۲۰۷۵، في الطب باب ما جاء في تبريد الحمى بالماء، وابن ماجه في الطب باب الحمى من فيح جهنم رقم: ۳۵۱۷.

^(۵) کشف الباری: ۲/۲.

^(۶) کشف الباری: ۲/۲.

^(۷) کشف الباری: ۲/۲.

^(۸) کشف الباری: ۶۵۱/۴.

ابن عمر: دامشهور صحابی حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما دی۔ ددی تفصیلی حالات کتاب الإمامان باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم: بنی الاسلام علی خمس.... لاندی تیرشوی دی. (۱)

تنبیه: دلته امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په ترتیب سره څلور احادیث ذکر کړل یعنی حدیث ابن عباس، حدیث رافع، حدیث عائشه او حدیث ابن عمر رضی اللہ عنہما، د کوم معنی او مطلب چه متحد دی په دې ټولو کښې تبه د جهنم د گرمی د شدت نتیجه گرځولې شوې ده. یانی دې سره تشبیه ورکړې ده. هم ددې څلورو نه درې احادیث یعنی حدیث رافع حدیث عائشه او حدیث ابن عمر رضی اللہ عنہما حضرت مصنف رحمۃ اللہ علیہ په کتاب الطب کښې هم ذکر کړی دی. (۲) هم هلته ددې تقریر او شرح ذکر کړې شوې ده. (۳)

ددغه څلورو احادیثو خلاصه او مفهوم دادې چه اوبه د تبې علاج دې او حقیقت هم دغه دې چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم په ارشاد باندې که پوره یقین وی نوچه هرڅنگه تبه وی هغه په اوبوسره لرې کيږی دهغې په شدت کښې کمې راځی. د دارالعلوم دیوبند بانی حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ به د خپلې تبې علاج هم دغه شان کولو. (۴)

د احادیث اړیکه مناسبت باب سوه: ددې څلورو وارو احادیثو ترجمه الباب سره مناسبت بالکل واضح دې چه په دې کښې د جهنم حرارت او د گرمی د شدت بیان کړې شوې دې کوم چه په صفة النار کښې داخل دې. (۵)

د باب اتم حدیث د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ دې.

(۱) کشف الباری: ۶۳۷/۱

(۲) صحیح البخاری کتاب الطب باب الحمی من فیج جهنم رقم: ۵۷۲۳، ۵۷۲۴-۵۷۲۵

(۳) کشف الباری کتاب الطب: ۲۹-۳۶ وللاستزاده انظر التوضیح: ۱۷۴-۱۷۶/۱۹

(۴) دسیدنا امام نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ د ژوند حالات لیکونکي مولانا سید مناظر احسن گیلانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: "ددې خط نه، په ظاهر هم دغه معلومیري چه کیدي شی د ملیریا حمله پرې شوې وه یخنی سره به نی تبه کیدله مگر پوهیدلو چه دو نیت شدت گذشت: کومه دوره اولړزه د تبې په په هغوی باندې وه دهغې په علاج کښې څه څه تدبیرونه اختیار کړل هم بڅپله لیکي: آخر کا از صبح روز دوم، بعلاج مسنون، غسل از آب تازه تدبیر کرده شد" د یخنی او تبې په دې سختی کښې د لاملو سرې تخیل هم نه شی کولی، لیکن د مسنون علاج عقیدت هم دغه علاج آسان کړو او په تازه اوبوسره نی غسل اوکړو. الله تعالی ته پته ده چه طبییانو اوواکترانو په نیز ددې طریق په علاج اختیارولو څه نتیجه کیدل پکار دی؟ لیکن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم هم پخپله اطلاع ورکړی چه "خداوند حقیقی به برکت ابن عمل شافتم بخشید" فیوض فاسمیه ص ۴ دسیرت قاسمی پوفانی یعنی حضرت شیخ الہند مولانا محمود الحسن رحمۃ اللہ علیہ خاکسار هم یوځل اوکړل چه په سخته تبه کښې راگیر وو د حرارت د سختوالي د وجې نه په بدن مبارک باندې لاس کښودلو هم گران وو لیکن هم په دې خیال کښې ښه یاد دی چه حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ مدرسي ته تشریف راوړلو اود مدرسي د جمات مشرقی طرف کښې چه کوم کوڅې دې هم هغې له راغلو کښاستو او موجود طلبه ته نی حکم ورکړو چه ډولجي راواړاستی او په ما باندې اچونی غالباً په دې عمل کښې د شرکت سعادت دې فقیر ته هم حاصل شوې وو. په صحیح توگه څو نه شم ونیلی لیکن که حافظه مې غلطی نه کوی نو ونیلی شم چه د خرمن لوڼې ډول سره وار په وار تقریباً اتیا ډولجي اوبه واچولې شوې طالبان نه واپس کیدل اود پوستري کیدو نه پس به بل سرخ ناوولو کښې مشغول کیدلو. حضرت به هم به دغه تبه کښې د ډولجي ډاسه ډولجي په ځان باندې اړولې، چیدلو او زه حیران ووم سوچ مې کولو گوره چه څه انجام به کيږی؟ الله الله کولوسره نی د بس کولو حکم ورکړو. سترگي سرې وې دهغې سوروالی ښانست ترتنه پورې په زړه اود ماغو کښې پروت دې پاسیدو په کيږه نی بدن اوج کړو. ترکومې چه خیال دې د تبې نوم هم ددې غسل نه پس باقی پاتې نه شو. سوانح قاسمی (سیرت شمس الاسلام) ۱۶۰۹-۱۶۰۸، ۱۰/۱۲، مکتبه رحمانیه لاهور.

(۵) عمدة القاری: ۱۶۴/۱۵

الحديث الثامن

۳۰۱۲- حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي أُوَيْسٍ، قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْوَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «نَارُكُمْ جُزْءٌ مِنْ سَبْعِينَ جُزْءًا مِنْ نَارِ جَهَنَّمَ»، قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّكَ أَنْتَ لَكَا فَيَّةٌ قَالَ: «فُضِّلْتُ عَلَيْهِمْ بِسَبْعَةِ وَبِثْنَيْنِ جُزْءًا كُلُّهُمْ مِثْلُ حَرِّهَا» (۱)

تراجم رجال

اسماعیل بن ابی اویس: دا اسماعیل بن ابی اویس مدنی اصبحی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب من کره ان يعود فی الکفر..... کنبی تیرشوی دی (۲)
مالک: دا ابو عبد اللہ مالک بن انس مدنی اصبحی رحمۃ اللہ علیہ دی ددوی تفصیلی تذکرہ بدء الوحی او کتاب الإيمان باب من اللہن الفرار من الفتن کنبی ذکرشوی ده (۳)
ابو الزناد: دا ابو الزناد عبد اللہ بن ذکوان رحمۃ اللہ علیہ دی
الأعرج: دا غبذ الرحمن بن هرمز الاعرج قرشی رحمۃ اللہ علیہ دی ددی دواړو محدثینو حضراتو تذکرہ کتاب الإيمان باب حب الرسول صلی اللہ علیہ وسلم من الإيمان لاتدی تیرہ شوې ده (۴)
ابو هريره: دامشهور صحابی حضرت ابوهريره رضی اللہ عنہ دی ددوی حالات کتاب الإيمان باب أمور الإيمان کنبی تیرشوی دی (۵)

قوله: «أن رسول الله قال: ناركم جزء من سبعين جزءا من نار جهنم» حضرت ابوهريره رضی اللہ عنہ فرمائی کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی دی کہ ستاسو اور د جہنم د اور اوایم جزء، نہ یو جز دی
① مطلب دادی کہ زمونږ دا دنیاوی اور چه په خوراک څښاک او نورو څیزونو کنبی استعمالیږی۔ ددی په مقابلہ کنبی د دوزخ اور اوایا درجی زیات گرم دی اوس تاسو پخپله خیال اوکړی کہ کله ددی دنیاوی اور دا حال دی چه څیزونه په لمحو او سیکنډونو کنبی ایره کوی نو ددغه جہنم د اور په څه حال وی؟
② یا مطلب دادی کہ که دتولو دنیا اور راجمع کړی کوم چه خلق سوزوی نو دا به د جہنم د اور یو جز، وی اودهغی اور خود اوایا اجزاء برابر دی اعاذنا اللہ منها (۱)

(۱) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث. أخرجه مسلم كتاب صفة الجنة باب في شدة الحر من نار جهنم رقم: ۲۸۴۳ والترمذي كتاب صفة جهنم باب ماجاء في أن ناركم هذه جزء من سبعين جزءاً من نار جهنم رقم: ۲۵۹۲ وابن ماجه كتاب الزهد باب صفة النار رقم: ۴۳۱۸.

(۲) كشف الباري: ۱۱۳/۲.

(۳) كشف الباري: ۱/۲۹۰، ۲/۸۰.

(۴) كشف الباري: ۱۱-۱۰.

(۵) كشف الباري: ۵۵۹/۱.

پہ روایاتو کنبی تعارض اودھنی حل: پہ صحیحین کنبی سبعین جزء یعنی دویا عدد ذکر دی خود امام احمد رحمہ اللہ پہ یورایت کنبی مانۃ جزء راغلی دی ^(۱) پہ دی روایاتو کنبی تطبیق صورت ہم دغہ دی چہ مبالغہ فی الکثرة باندی محمول کرے شی چہ ہفہ اور دیر زیات خطرناک دی ستاسو د اندازونہ ہم زیات دویم جواب دادی چہ اعتبار دعد د زائد وی مطلب دا چہ سل درجہ زیات دی ^(۲) نارکم مبتداء دی جزء من سبعین جزءا دی خبر دی من نارجہم کنبی من بیانہ دی او ورسرہ تبعیض معنی تہ ہم شامل دی ^(۳)

قوله: قيل: يا رسول الله، ان كانت لكافية چا او نیل یار رسول اللہ ہم دا دنیاوی اور کافی وو۔ دلته ان مخففہ من المثقلہ دی۔ یعنی اِنما کانت کافۃ چہ دگناہکارانو دپارہ ہم دغہ د دنیا اور کافی وو۔ ان مخففہ او نافیہ پہ مینخ کنبی فارق ہم دغہ کلمہ د لام وی۔ دا د حضرات بصیرین مذهب دی خود حضرات کوفیین پہ نیز ان پہ معنی د ما اولام پہ معنی د لا دی۔ ددوی مطابق تقدیری عبارت داسی دی: «ما کانت الا کافۃ» ^(۴)

قوله: قال: فضلت عليهم بتسعة وستين جزءاً، كلهم مثل حرها حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم اوفرمانیل ددی دنیا پہ اور باندی د جہنم اور یو کم اویا درجہ فضیلت اوفوقیت لری پہ دی کنبی د ہریو گرمائش او حرارت ددی دنیاوی اور پہ شان دی۔ دعلیہن ضمیر نیوان الدنيا طرف تہ راجع دی کوم چہ مفہوم دی۔ د مسلم شریف پہ روایت کنبی علیہا دی ^(۵) یعنی علی النار نیوان د نار جمع دہ ^(۶) د ابن حبان او مسند احمد پہ روایت کنبی مثل حرها سرہ سرہ «وضعت بالبحر مروتین، ولولا ذلك ما انتقم بها أحد» زیات والی ہم نقل دی۔ ^(۷) ہم دغہ شان یوحیدیت د حضرت انس رضی اللہ عنہ تہ ہم نقل دی کوم چہ امام حاکم رحمہ اللہ او ابن ماجہ رحمہ اللہ نقل کرے دی۔ پہ ہنی کنبی دا اضافہ ہم دہ «فأما تدعو الله أن لا يعيدها فيها» ^(۸) د مختلف روایاتو خلاصہ: ددی تولو روایاتو خلاصہ دادہ چہ د جہنم داور حرارت اود سوزولو صلاحات

(۱) التوضیح: ۱۷۷/۱۹.

(۲) مسند احمد: ۳۷۹/۲ رقم: ۹۱۰ مجمع الزوائد: ۲۸۷/۱۰ کتاب صفة النار باب تلقى النار أهلها.

(۳) فتح الباری: ۳۳۴/۶ أعمدة القاری: ۱۶۵/۱۵.

(۴) عمدة القاری: ۱۶۵/۱۵.

(۵) التوضیح لابن ملقن: ۷۷/۱۹۱ وشرح الطبیعی: ۲۷۷/۱۰.

(۶) صحیح مسلم کتاب الجنة..... باب جہنم..... رقم: ۲۸۴۳.

(۷) فتح الباری: ۳۳۴/۶.

(۸) مسند الاحمد: ۲/۲۴۴ سند ابی ہریرہ رقم: ۷۲۲۳ و صحیح ابن حبان کتاب إخبار عن مناقب الصحابة باب صفة النار رقم:

۷۴۶۳ والعمیدی فی مسنده: ۲۷۴/۲ رقم: ۱۱۶۳.

(۹) رواہ الحاکم فی مستدرکہ: ۵۹۲/۴ کتاب الأحوال رقم: ۵۷۵۳ و ابن ماجہ کتاب الزهد باب صفة النار رقم: ۴۳۱۹.

د دنیا داور نه یو کم اویا درجې زیات دې د دنیایو اور نه فائده حاصلول هم آسان او ممکن نه وه مگر الله تعالی د خپل بند یگانو د ضرورت او حاجت دوجې نه ددې نه فائده حاصلولو کښې آسانی راوستلو دپاره سمندر په دې دنیایو اور باندې دوه ځل اووهلو گڼی دې ته نیز دې کیدل هم ممکن نه وو. بل دا د دنیا اور پخپله ددې خبرې نه پناه غواړی او دعا کوی چه الله تعالی دې جهنم ته واپس اونه لیکي.

د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنہ روایت ^(۱) کښې خو اووه ځل په سمندری اوبو سره د یخولو ذکر دې. اور حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنہ یو روایت کښې «ضرب بها البصر عشر مرآت» ^(۲) ذکر دې. نوموړ عدد مراد نه دې بلکه دا قابل د انتفاع جوړول مراد دی. چه ددې دنیایو اور گرموالي هم څه معمولی نه وو مگر د انسانانو د ښیگرې د خاطر ه ددې په گرموالي کښې غیر معمولی کمې او گرې شو. أعاذنا الله منها.

د جواب د تکرار مقصد: د علامه طیبی رحمته الله علیه د قول مطابق حضور پاک د سائل د سوال په جواب کښې چه دا کوم فرمانیلې چه «فضلت عليهن بتسعة.....» نهم دهغه سابقه جملې د تاکید په توگه تکرار دې کوم چه حضور پاک په شروع کښې فرمانیلې وو. مطلب دادې چه بیشکه د چا د سوزولو دپاره هم دا د دنیا اور کافی دې مگر د خالق او مخلوق په اور کښې خوف فرق کیدل پکار دی که نه. لهذا د دوزخ اور چه د کوم عذاب الهی دپاره تیار کړې شوې دې دهغې تقاضا ده چه د هغې په حرارت او گرمائش کښې د دنیا د اور نه ډیر زیاتوالې وی. دې دپاره چه د الله تعالی عذاب د دنیا د عذاب نه په فرق وی ^(۳) ترجمه الباب سوه د حدیث مناسبت: ددې حدیث ترجمه الباب سره مناسبت بالکل واضح او ښکاره دې چه په دې کښې د جهنم د اور خوف ناکی او خطرناک والی بیان دې. د باب نهم حدیث حضرت یعلی بن امیه رضی الله عنہ ته نقل دې.

الحدیث التاسع

۳۰۴- حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا سَفْيَانُ، عَنْ عَمْرِو بْنِ سَعْدٍ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّهُ سَمِعَ النَّبِيَّ ﷺ يَقْرَأُ عَلَى الْمِنْبَرِ «وَأَذَانًا مَالِكٌ» ^(۴) (۱۳۰۵۸)

ترجمه رجال

قتیبہ بن سعید: دا ابو الرجا قتیبه بن سعید بن جمیل ثقفی رضی الله عنہ دې ددوی تفصیلی حالات کتاب الإیمان باب إلقاء السلام من الإیمان لاندې تیر شوی دی ^(۵)

(۱) عمدة القاری: ۱۶۵/۱۵ التوضیح: ۱۷۷/۱۹ والتمهید لابن عبد البر: ۱۶۳/۱۸.

(۲) إنا ذكرها الإمام العيني رحمه الله، ولم أجد لها في مجموعة الأحاديث. والله أعلم بالصواب.

(۳) شرح الطيبی: ۲۷۷/۱۰ رقم: ۵۶۶۵

(۴) قوله: عن أبيه (يعلي بن أمية): الحديث، مر تخريجه سابقا، باب إذا قال أحدكم: آمين.....

(۵) كشف الباری: ۱۸۵/۲.

سفیان دامشهور امام محدث سفیان بن عیینہ رحمہ اللہ دے ددوی مختصر حالات بدء الوحی کنبی او مفصل حالات کتاب العلم باب قول المحدث : حدثنا أو أخبرنا.... کنبی تیر شوی دی. (۱)

عمرو : دا عمرو بن دینار جمحی رحمہ اللہ دے ددوی تذکرہ کتاب العلم باب کتابہ العلم کنبی تیرہ شوی ده (۲)
عطاء : دا مشہور تابعی محدث حضرت عطاء بن ابی رباح رحمہ اللہ دے ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب عظة النساء کنبی راغلی. (۳)

صفوان بن یعلی : دا صفوان بن یعلی بن امیہ تمیمی رحمہ اللہ دے (۴)

امیہ : دا مشہور صحابی حضرت یعلی بن امیہ رحمہ اللہ دے (۵)

ترجمة الباب سرہ مناسبت : ددے حدیث مطابقت ہم واضح دے چہ پہ دے کنبی د خازن جہنم د مالک ذکر دے بل د حضرت یعلی بن امیہ رحمہ اللہ دا حدیث اوس یو خو ابواب وراثتی «باب إذا قال أحدکم: آمین» د شرح تیر شوی دے.

دباب لسم او آخری حدیث د حضرت اسامہ بن زید بن حارثہ رحمہ اللہ دے

الحديث العاشر

۳۰۴- حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ حَزْزَانَ، حَدَّثَنَا سَفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، قَالَ قِيلَ لِأَسَمَةَ لَوْ أَتَيْتَ فَلَا تَأْكُلْ مِنْهُ، قَالَ: إِنِّي لَأَكُلُهُ إِلَّا أَشْبَعَكُمْ، إِنِّي أَكَلْتُهُ فِي السَّيْرِ دُونَ أَنْ أَتَمَّ بِأَيِّهَا لَا أَكُونُ أَوَّلَ مَنْ قَعَّه، وَلَا أَقُولُ لِرَجُلٍ أَنْ كَانَتْ عَلَى أَمِيرٍ إِثْمٌ خَيْرُ النَّاسِ، بَعْدَ مَنْ سَمِعْتُهُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالُوا: وَمَا سَمِعْتُهُ يَقُولُ: قَالَ: سَمِعْتُهُ يَقُولُ: «يُجَاءُ بِالرَّجُلِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيُلْقَى فِي النَّارِ، فَتَنْدَلِقُ أَفْئَاتُهُ فِي النَّارِ، فَيَقْدُرُ كَمَا يَدْرِي الْحِمَارُ بِرَحَاةٍ، فَيَجْعَلُ أَهْلُ النَّارِ عَلَيْهِ يَقُولُونَ: أَيُّ فُلَانٍ مَا شَأْنُكَ؟ أَلَيْسَ كُنْتُ تَأْمُرُنَا بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَانَا عَنِ الْمُنْكَرِ؟» قَالَ: كُنْتُ أَمُرُكُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَلَا آتِيهِ، وَأَنْهَاكُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَآتِيهِ» رَوَاهُ عُثْمَانُ بْنُ شُعْبَةَ، عَنْ الْأَعْمَشِ (۲) [۶۱۸۵]

ترجمہ: حضرت اسامہ بن زید رحمہ اللہ تہ چا او وئیل کہ چری تہ فلانکی لہ تلہ وی او ہفہ سرہ دے خبرہ کری وہ (نورہ مناسبت بہ وہ) ہغوی او وئیل تاسو خلق گھنری چہ زہ ہفہ سرہ صرف ستاسود ارلود پارہ خبری اتري کوم. زہ خو بغیر ددے نہ چہ (د فتنی) د یونوی باب شروع او کرم ہفہ سرہ پہ خان

(۱) کشف الباری: ۱/۱۳۸ الحدیث الأول: ۱۰۲/۳.

(۲) کشف الباری: ۳۰۹/۴.

(۳) کشف الباری: ۳۷/۴.

(۴) ددوی د حالات دیارہ او گورنی کتاب الحج باب غسل الخلق ثلاث مرات.

(۵) حوالہ بالا.

(۶) قولہ: قیل لأسامۃ بن زید رضی اللہ عنہ: الحدیث، أخرجه البخاری فی الفتن، باب الفتنۃ التي تموج كموج البحر رقم:

۷۰۹۸ ومسلم رقم: ۷۴۴۴-۷۴۴۳ فی الزهد، باب عقوبة من هانر بالمعروف ولا ينفله، وينهى عن المنكر ويفعله.

له خانی کبني، په دې معامله کبني او نورو معاملاتو کبني، خبرې اتري کوم زه فتنه پيدا کونکې د ټولو نه روميې سړې نه جوړيدل غواړم او نه زه هغه سړې څوک چه زما حاکم دې داسې وایم چه هغه د ټولو خلقو نه بهتر دې. ما د رسول الله ﷺ نه يوه خبره اوريدلې ده. خلقو تپوس او کړو چه تاسو کومه خبره اوريدلې ده؟ حضرت اسامه رضي الله عنه او فرمانيږل چه ما د رسول الله ﷺ نه داسې فرمانيږل اوريدلې دې چه د قيامت په ورځ به يوسړې راوستلې شي بيا به هغه په جهنم کبني غورزولې شي. نو دهغه کولمې په په اور کبني راوځي نو هغه به داسې تاوېږي لکه څنگه چه خر د جړندې سره چاپېره تاوېږي ددې حال په ليدو به دوزخيان هغه سره راجمع شي او هغه ته به وائي چه اي فلانکې ستا دا حال ولې دې؟ ولې تابه مونږ ته د خو خبرو حکم او د بدو کارونو نه منع کولو؟ هغه بنده به وائي چه او ما به تاسو ته دخو کارونو حکم درکولو مگر پخپله به مې عمل نه کولو او تاسو به مې دخرابو خبرو نه منع کولې مگر پخپله به په بدو کبني اخته ووم.

تراجم رجال

علي: دا مشهور محدث علي بن عبدالله ابن المديني رحمته الله دې. ددوی تفصیلی تذکره کتاب العلم باب الفهر في العلم په ذیل کبني راغلې ده. (۱)
سفیان: دا سفیان بن عیینہ رحمته الله دې. ددوی مختصر حالات بدء، الرحي کبني او تفصیلی حالات «کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا... کبني تیر شوی دی. (۲)
اعمش: دا مشهور محدث ابو محمد سليمان بن مهران الکاهلي المعروف بالاعمش رحمته الله دې. ددوی حالات «کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم» لاندې تیر شوی دی. (۳)
ابو وائل: دا ابو وائل شقيق بن سلمه کوفی اسدی رحمته الله دې. ددوی حالات کتاب الإيمان باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله... لاندې ذکر کړې شوی دی. (۴)
اسامه: دا حضرت اسامه بن زيد بن حارثه کلبی مدنی رحمته الله دې. ددوی تفصیلی حالات کتاب الموضوع باب إسباغ الموضوع په ضمن کبني تیر شوی دی. (۵)
قوله: «قيل لأسماء: لو أتيت فلانا فأكلمته؟ قال: إنكم لترون أني لا أكلمه إلا أسمعكم...»
په دې حديث کبني د فلانا اورجل نه مراد حضرت عثمان رضي الله عنه دې. (۶)

(۱) کشف الباری: ۲۹۷/۳.

(۲) اوگورنی کشف الباری: ۲۳۸/۱، ۱۰۲/۳.

(۳) اوگورنی کشف الباری: ۲۵۱/۲.

(۴) کشف الباری: ۵۵۹/۲.

(۵) کشف الباری: ۱۸۰/۵.

(۶) دا دعام شراح راځي ده خود حضرت شيخ الحديث صاحب رحمته الله مطابق رجل نه مراد وليد بن عتيبه دې چه حضرت عثمان بن عفان رضي الله عنه د مور شريك ورو وړ چنانچه ليکي: ((ثم لا يخفى عليك أن ظاهر كلام الشراح قاطبة. وكذا كلام الشيخ (الكنزوي) قدس سره، والمشايع: أن المراد بالرجل في قوله: ولا أقول لرجل... هو عثمان رضي الله عنه، ثم أولوا بعيد الحديث في شأن عثمان، والأوجه عند هذا العبد الضعيف أن مصداق الأمير هو الوليد، والمعنى أن كون الوليد أميراً لا يمنعني أن أكلم فيه.

توجه الباب سره د حدیث مناسبت: ددی حدیث ترجمه الباب سره مناسبت په دې جمله کښې دې
 «بجاء بالرجل يوم القيامة، فملأ في النان» چه په دې کښې د جهنم د اور صفت بیان کړې شوې دې (۱)

قوله: «رواه عنده عن شعبة عن الأعمش»: دا تعلیق دې کوم چه موصولا پخپله مصنف یې
 کتاب الفتن کښې نقل کړې دې (۲)

۱۱- باب: صفة إبليس وجنوده.

ما قبل سره مناسبت: د تیر شوی باب تعلق جهنم سره وو او د جهنم چه کوم تعلق دې هغه پټ نه دې
 ښکاره خبره ده چه جهنم به هم په ابلیس اود هغه په منونکو سره ډکولې شی. چنانچه هم هغه خلق به د
 هغې خشاک وی چه دهغه متبعین وی دا به دهغوی د همیشه دپاره د اوسیدو ځانی وی اعاذنا الله منها.
 د توجه الباب مقصد: دلته امام بخاری د ابلیس اود هغه د لښکر تذکره کړې ده. اکثر فلاسفه اوقدر به
 د شیطان د وجود انکار کوی لکه څنگه چه تفصیل په وړاندې باب کښې راځی. چنانچه حضرت
 مصطفی ﷺ په دې باب سره د هغه منکرینو رد کړې دي. د ابلس اود هغه د لښکر اثبات نی په قرآن او
 مستقیمه فرمائیلې دي. د ابلیس لعین سره متعلق ډیر بحثونه دی کوم چه به مونږ ترتیب وار
 ذکر کوو.

ایا ابلیس اسم مشتق دي؟ د ټولو نه اول بحث دلته د ابلیس د نوم باره کښې دې چه دا مشتق دي
 اؤ که نه؟ چنانچه د یو جماعت موقف خودادي چه ابلیس اسم عجمی دي، د علمیت او عجمه د جمع
 کیدو و چې نه غیر منصرف دي. ابن التیاری ﷺ دا قول نور مدلل کولو دپاره فرمائی چه که چرې دا
 عربي لفظ وي نوضرور به منصرف وي لکه لفظ د اکلیل چه دې خو علامه طبري ﷺ فرمائی چه دا
 هم عربي دي ددې باوجود غیر منصرف دي، منصرف نه دي چه په کلام عرب کښې ددې مثال ډیر کم
 ملایږي. په دې وجه دا د عجمی نوم په شان ګرځولو سره غیر منصرف او ګرځولې شو.
 مګر د علامه طبري ﷺ دا خبره محل اشکال ده ځکه چه د یونوم مثالونه په کلام عرب کښې قلت
 دهغي د عدم صرف ته مستلزم نه دی. دا علت بنیاد جوړولو سره یونوم منصرف یا غیر منصرف نه شی
 ګرځولې کیدې. خو د بعض حضراتو وینا ده چه دا اسم عربي دي اود ابلس نه مشتق دي د کوم معنی
 چه د ناامیده کیدو ده. علامه جوهری ﷺ لیکلی دی: «ابلس من رحمة الله: أي بلس، ومنه می ابلس، وکان
 اسمه عزراييل» (۳) قاموس فیروز آبادی کښې هم دا نوم مشتق منلې شوې دي. دکوم د تغلیط طرف ته
 چه علامه مرتضی زبیدی ﷺ اشاره کړې ده (۴)

بعد أن سمعت هذا الوعيد الشديد، وعلى هذا فيكون مورد الحديث هو الوليد، فحينئذ لا يشكل الحديث بصفات عثمان رضي الله
 عنه فتأمل، فإنه لطيف. (الكنز المنوار: ۱۸۶/۱۲. اوددي حدیث تفصیلی شرح به ان شاء الله به کتاب الفتن کښې راځی.
 صحيح البخاری کتاب الفتن باب الفتنه التي تنوح كجوح.... رقم: ۷۰۹۸ وكذا انظر: فتح الباری: ۳۴۱/۶ عمدة القاری:

۱۵/۱۶۶ التوضيح: ۱۸۰/۱۹ شرح ابن بطال: ۴۸/۱۰-۴۶ کتاب الفتن رقم: ۳۴۳۶.

(۱) قال العيني رحمه الله في العدة: ۱۵/۱۶۶ مطابقتها للترجمة من حيث إن فيه ذكر النار، التي هي جهنم.

(۲) صحيح البخاری کتاب الفتن باب الفتنه التي تنوح كجوح.... رقم: ۷۰۹۸.

(۳) الصحاح للجوهري: ۸۰۸ مادة بلس وعمدة القاری: ۱۵/۱۶۷.

(۴) تاج العروس: ۱۱/۴ فصل الباء من باب السين. وعمدة القاری: ۱۵/۱۶۷.

بهر حال دواړه اقوال موندلې شی. علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ د ابن ابی الدنیا رحمۃ اللہ علیہ په حواله سره د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ یو روایت نقل کړې دې د هغې نه هم اسم مشتق معلومېږي. په هغې کښې دی: «کان اسم ابلیس حيث كان عند الملائكة عزرايل، ثم ابليس بعد»^(۱) یو روایت د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ نه دا هم دې چې دهغه نوم حارث وو.^(۲) د ابلیس په کنیت کښې مختلف اقوال دی. ابو مره، ابو العمر او ابو کردوس.^(۳) ابلیس د ملائکه نه وو که نه؟ په دې کښې اختلاف دې چې ابلیس د ملائکه نه وو که نه؟

① علامه ابو الوفا علی بن عقیل رحمۃ اللہ علیہ کتاب الارشاد کښې فرماني چې ابلیس د فرېستونه وو. د علامه ابوبکر عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ راځي هم دغه وه ځکه چې ارشاد رباني دې «وَاذْقُنَا لَيْلِيْكَ اَمْجِدًا وَالْاِدْمَ مَسْجِدًا وَالْاَيْلِيْسَ»^(۴) په دې مقام باندې استثناء دا خودلې شی چې ابلیس د فرېستو د جنس نه وو ځکه چې باب استثناء کښې په کلام عرب کښې مشهور هم دغه دی چې هغه د جنس نه وی خلاف جنس نه استثناء غیر اولی ده.^(۵)

حضرت نور فرماني چې زمونږ د موقف د صحت دلیل داهم دې که د ده شمیر په فرېستو کښې نه وو نو په سجده نه کولو سره به دده ملامتیا او طعن او تشنیع نښه جوړول هم صحیح نه وې. ځکه چې هغه په امر کښې داخل نه وو. گورنی، که د وخت بادشاه دا اعلان او کړی چې کپړې والادي دکان نه کولاوې اوانانیايان دې کولاوې کړی نونانیايانوبه په دکان کولاوولو باندې نشانه هېڅ کله نه شی جوړولې. چونکه نانیايان خلق په دغه نهی کښې داخل نه دی چنانچه که ابلیس هم د فرېستو د جنس نه نه وې نو هغه به فرېستوسره په امر بالسجود کښې هېڅ کله داخل نه وې. حالانکه ابلیس هم مامور بالسجود نه وو په دې باندې اجماع ده. نوثابته شوه چې هغه د ملائکه نه وو. ابوبکر عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ فرماني «وانه لولم یکن من الملائكة خرج عن أن یكون مأموراً بالسجود، لأن السجود انصرف إلى الملائكة، وقد أجمعنا علی أنه (ابلیس) کان مأموراً به»^(۶)

دا د حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ ^(۷) حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ ^(۸) صحابه کرامو یو جماعت، بل حضرت سعید بن مسیب رضی اللہ عنہ ^(۹) وغیره او اکثر مفسرین حضرات قول دې مثلاً بغوی رحمۃ اللہ علیہ ^(۱۰) او احدي رحمۃ اللہ علیہ ^(۱۱) او قاضی بیضاوی رحمۃ اللہ علیہ ^(۱۲) وغیره هم دا اختیار کړی دی. ^(۱) د حضرات متکلمین یو جماعت هم

① عمدة القاری: ۱۶۷/۱۵ و مکانة الشیطان لابن ابی الدنیا: ۹۱ رقم: ۷۲.

② عمدة القاری: ۱۶۷/۱۵.

③ عمدة القاری: ۱۶۷/۱۵.

④ سورة البقرة: ۳۴.

⑤ جامع الدروس العربیة: ۹۵/۳-۹۴ الباب التاسع منصوبات الاسماء، الاستثناء، مباحث عامة.

⑥ آکان المرجان: ۲۱۶-۲۱۵ الباب الرابع والثمانون فی بیان هل کان ابلیس من الملائكة؟

⑦ تفسیر طبری: ۱/۷۸۸ لفظ المرجان: ۱۹۱.

⑧ حواله بالا.

⑨ حواله بالا.

⑩ معالم التنزیل: ۱/۷۸۸ سورة البقرة.

⑪ تفسیر واحدی: ۱/۷۴.

⑫ تفسیر البیضاوی مع حاشیة الشهاب: ۲۰۶/۲-۲۰۵.

دغه راڼی لری. ابوالقاسم رحمته فرمائی زموږ د شیخ ابوالحسن اشعری رحمته هم دغه مذهب دې ^(۱)، په دې مسئله کښې دویم قول دحسن بصری رحمته دې. هغوی فرمائی:

«الممكن ان يلبس من الملائكة طرفة عين» ^(۲)، یعنی ابلیس د یوې لمحې دپاره هم د ملائکه حصه نه وو. هم دغه شان ابن شهاب زهري رحمته فرمائی چه ابلیس د ټولو جناتو پلار دې. لکه څنگه چه حضرت آدم عليه السلام دټولو انسانانو پلار دې. آدم عليه السلام بشروو او ابوالبشر دې. ابلیس د جناتو نه دې او ابوالجن دې. شهر بن حوشب رحمته فرمائی چه ابلیس د جناتو نه وو. د فساد وینو توپولو د وجې نه چه کله جنات د زمکې نه ویستلوسره جزائر و جبال کښې خواره کړې شو نو هغه وخت د گرفتارو کسانو نه وو. هغه نې اونیولو او آسمان ته نې بوتلو بیا فرښتو سره هم هلته اوسیدلو. کوم وخت چه الله تعالی حضرت آدم عليه السلام ته د سجدي کولو حکم ورکړو نو دې اړ شو انکاری شو او دالله تعالی د دربار نه اوږتلې او اورتلې شو. ^(۳)

حضرت سعد بن مسعود رحمته فرمائی چه فرښتې به جناتو سره په جنگ وې. چنانچه کله چه په دغه شان جنگ کښې شیطان راگیرشو نو هغه وخت دې ماشوم وو. بیا به نې فرښتو سره عبادت کولو. ^(۴) علامه ابو محمد ابن حزم ظاهري رحمته ^(۵) او علامه زمخشری رحمته ^(۶) دواړو هم دا قول اختیار کړې دې چه هغه د جناتو نه وو. د علما د یوښتنه هم مولانا محمد ادریس کاندهلوی رحمته هم دغه مختار دې. ^(۷)

دلائل دواړو طرف ته دی خو موږ د امام ابن تیمیه رحمته دې محاکمه باندې دابحث ختمو. حضرت فرمائی چه ابلیس د خپل صورت په اعتبار سره د فرښتو نه وو خود خپل اصلیت او مثال په اعتبار سره دهغوی نه نه دې بلکه د بل نوع یعنی جنات نه دې.

«البلس كان من الملائكة باعتبار صورته، وليس منهم باعتبار أصله، ولا باعتبار مثاله.....» ^(۸)

ایا الله تعالی نیغ په نیغه د ابلیس سره گلام کړې وو؟ علامه ابو الوفا ابن عقیل رحمته فرمائی چه که څوک دا سوال اوکړي چه آیا الله تعالی شیطان لعین سره بلا واسطه یعنی نیغ په نیغه خبرې اترې کړي دی؟ نو هغه ته به په جواب کښې موږ داسې وایو چه په دې کښې د علما اصولیین اختلاف دې. په دې کښې محققین هم دغه فرمائی چه نیغ په نیغه خبرې اترې نه دی شوی. سره ددې چه بعض حضراتو دا قول اختیار کړې دې چه نیغ په نیغه خبرې شوی دی مگر رومیې قول صحیح دې. چنانچه

^(۱) آکام المرجان: ۲۱۶.

^(۲) آکام المرجان: ۲۱۶.

^(۳) رواء طبری فی تفسیر: ۱۷۰/۱۵، ابوالشیخ فی العظمة: رقم: ۱۱۴۶ حضرت حسن بصری رحمته نه دا هم نقل دی چه الله تعالی دې هغه خلق غرق کړي چه دا گمان لری چه د ابلیس تعلق د ملائکه سره وو حالانکه الله تعالی پخپله فرمائی «كَانَ مِنَ الْجِنِّ». لفظ المرجان: ۱۹۲.

^(۴) البداية والنهاية: ۱۰۲/۸ و آکام المرجان: ۲۱۸ و لفظ المرجان: ۱۹۲ عمدة القاری: ۱۵/۱۶۷.

^(۵) رواء ابن جریر الطبری فی تفسیر: ۱۷۹/۱۰ و لفظ المرجان: ۱۹۲.

^(۶) الفصل فی الملل والأهواء والنحل: ۴/۲۸ مکتبة الخانجي القاهرة.

^(۷) الکشاف: ۱/۱۳۰.

^(۸) معارف القرآن کاندهلوی: ۱/۹۸۲.

^(۹) مجمع الفتاوی: ۴/۱۷۷ کتاب مفصل الاعتقاد، السؤال الحادی والستون.

اللہ تعالیٰ ابلیس سرہ د یو فرشتہ پی ذریعہ سرہ خبرہ کړې وه. ځکه چه د الله تعالی چاسره دکلام کول په هغه باندې رحمت کول، دهغه نه راضی کیدل دهغه عزت کول اودهغه د شان اوچتولو دپاره وی. کورنی چه حضرت موسی علیہ السلام ته دحضرت محمد ﷺ او حضرت ابراهیم خلیل الله علیہ السلام نه علاوه په نورو ټولو انبیاء کرامو باند هم ددغه کلام کولو د وچې نه فضیلت ورکړې شوې دې (۱)

ابلیس څه فرضي کردار نه دې: ډیر زیات قدریه اوفلاسفه وغیره د ابلیس د وجود شخصی منکروو اودی. نن هم ډیر زیات متجد دین دې څه فرضي اوخیال څیز تصور کوی چه انسان څه غلط یا خراب کار اوکړی نو دا په هر انسان کښې دننه موجود قوت بهیمیه کارگنې (۲) خود قرآن اوسنت په رڼا کښې دا موقف قطعاً صحیح نه دې بلکه ابلیس یو واضح وجود لری د سور کړې شوي اور نه د ده تخلیق شوې دې. دې د شیطانانو پلار دې په کوم کښې چه شهوتونه ډک کړې شوي دی (۳)

د ابلیس صفات: ابن جریر طبری لیکلی چه الله ﷻ ابلیس ته ښه شکل اوصورت ورکړو هغه ته نی عزت ورکړو، دهغه اکرام نی اوکړو اود آسمان دنیا حکومت نی هغه ته حواله کړو بل د جنت د خزانو کنجیانې نی هغه ته حواله کړې خو دا ټول هر څه په هغه راس راغلل اود کم ظرفی مظاهره کولوسره نی د الله ﷻ په اوچتوالی او لویښی باندې خپل خان لونی اوخودلو اود ربوبیت دعوی نی اوکړه خپل ماتحتان نی د خپل عبادت او اطاعت طرف ته راوبلل. په نتیجه کښې الله ﷻ دهغه شکل اوصورت د شیطان په شکل کښې مسخ کړو دهغه شکل اوصورت نی وران کړو کوم انعامات او حکومت نی چه ورکړې وو ټول هر څه نی ترې واخستل او په هغه باندې نی لعنت اوورولو. دا خو دنیاوی سزا وه او په آخرت کښې به د هغه اود هغه تابعدارانو اومنونکو ځانی صرف او صرف جهنم وی (۴)

دالله تعالی رب العزت نه بغاوت اوسرکشتی د وچې نه به ابلیس ته په خپل ښانست اوحسن وجمال طاؤس الملائکه ونیلي شو. بیا الله تعالی دهغه شکل وران کړو اوهغه د همیشه همیشه دپاره دالله تعالی د دربار نه شړلې شوې او رټلې شوې اوگر خولې شو. (۵)

(۱) آکام المرجان: ۲۱۹ الباب الخامس والثمانون. هل کلم الله تعالی ابلیس؟ وللفظ المرجان: ۱۸۹ هل کلم الله ابلیس؟

(۲) سرسید احمد خان هم ددغه موقف داعی وو. هغه چه یو طرف ته په خپل تفسیر کښې د ډیر زیات قطعيات اوسمعيات نه انکار کړې دې بل طرف ته نی د شیطان د وجود نه بالکل انکار کړې دې. هغه لیکي "اوچر ته چه لفظ جن یا جان لکه چه په دې سورت کښې په معنی د ابلیس یا شیطان راغلي دې ددې نه اود دغه لفظونو نه هیڅ څه وجود خارج از انسان مراد نه دې بلکه په لحاظ د انسان قوانې بهیمیه انسانیه باندې ددې اطلاق شوې دې" (سورت الحجر ص ۱۱۵-۱۱۴ از تفسیر المران).

(۳) قال العینی أما جده، فما ذكره الماوردي في تفسيره (النكت والميون: ۱۰۲/۱) ۱۵۸/۳ هوشی خص روحانی. خلق من نار السموم. وهو أبو الشياطين. وقد ركب فيهم الشهوات، مشتق من الإهلاس، وهو اليأس من الخير. وعمدة القاري: ۱۶۷/۱۵.

(۴) تاريخ ابن جرير الطبري: ۵۶/۱ عمدة القاري: ۱۶۸/۱۵.

(۵) قال عبد الملك بن أحمد بإسناده عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: كان إبليس يأني يحيى بن زكريا، عليهما الصلاة والسلام. طمعا أن يفتنه، وعرف ذلك يحيى منه، وكان يأنيه في صورته، فقال له: أحب أن تأنيني في صورتك التي أنت عليها، فأناها فيها، فإذا هو مشوه الخلق، كره به المنظر، جسده جسده خنزير، ووجهه وجه فرس، وعيناه مشرقان ملو، وأسنانها كلها عظم واحد، وليس له لحيه..... فقال يحيى عليه السلام: ويحك! ما الذي شوه خلقك؟ فقال: كنت طاؤس الملائكة، فصصبت الله، فسختني في أحس صورة وهي ماتري..... قال: فأين تسكن؟ قال: في صدور هم (صدور بني آدم) وأجرى في غروهم، قال: فما الذي بهضمهم منك، قال: بفض الدنيا، وحب الأخره. عمدة القاري: ۱۶۸/۱۵.

دابلیس اولاد اودھغه لبیکر: ترجمه الباب کبھی یولفظ جنودہ راغلی دے حافظ صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی لکہ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د حضرت ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ د دے مشہور حدیث طرف تہ اشارہ کوی پہ کوم کبھی چہ دا مضمون راغلی دے چہ ابلیس خپل لبیکر د بنیادم د گمراہ کولود پارہ روانہ وی۔ چنانچہ ابن حبان حاکم او طبرانی رحمہم اللہ وغیرہ روایت کری دے چہ:

«إذ أصبح إبليس بث جنوده، فيقول: من أهل مسلما ألبسته النار، قال: فيقول له القائل: لِمَ أزل بفلان حتى طلق امرأته، قال: يوشك أن يترجم، ويقول الآخر: لِمَ أزل بفلان حتى عقى. قال: يوشك أن يبر. قال: فيقول القائل: لِمَ أزل بفلان، حتى شرب. قال: أنت. قال: ويقول الآخر: لِمَ أزل بفلان حتى زنى، فيقول: أنت. ويقول الآخر: لِمَ أزل بفلان حتى قتل. فيقول: أنت أنت.»^(۱)

یعنی روزانہ چہ کلہ سحر شی نو ابلیس خپل لبیکر خورہ وی او ورته وائی چہ خوک یومسلمان گمراہ کری زہ بہ ہفہ تہ تاج بہ سر کوم۔ چنانچہ یورورکی شیطان راشی وائی چہ ما پہ فلانکی باندی محنت شروع کرو تزدی چہ ہفہ خپلی بنیچی تہ طلاق ورکرو۔ شیطان وائی بیا خہ چل اوشو؟ ہفہ بہ دوبارہ نکاح اوکری یعنی داهم خہ کارنامہ دے؟ بل شیطان گوئی کارگزاری بیانولوسرہ وائی چہ ما یوشان پہ فلانکی باندی محنت اوکرو نوہفہ د خپل مور پلار نافرمانی اوکرو۔ شیطان وائی نوخہ چل اوشو؟ بیا بہ فرمانبردار شی (لکہ دا خہ لویہ خبرہ نہ دے) دریم وائی ما فلانکی پہ شرابو خکلو باندی اختہ کرو ابلیس ہفہ تہ شاباش ورکوی خلورم پہ خپل کارگزاری باندی رنہا اچولو سرہ وائی چہ ما پہ فلانکی باندی زنا اوکرو۔ ابلیس ہفہ تہ ہم شاباش وائی۔ پنخم راخی او وائی چہ ما یوشان کوشش کولو تردی چہ د فلانکی د لاس نہ مے قتل اوکرو۔ ابلیس بنہ خوشحالہ شی اوہفہ تہ بنہ شاباش ورکری۔

دغہ شان پہ مسلم شریف کبھی د حضرت جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ حدیث دے چہ ابلیس خپل تخت پہ سمندر باندی خورکری بیا خپل لبیکر مختلف طرفونو تہ روانہ وی چہ بنیادم پہ فتنہ کبھی واچونی اود خپل ہریو شاگرد نہ کارگزاری اخلی..... آخر یو شیطان گوئی راشی او وائی چہ ما نن د فلانکی اودھفہ د بنیچی پہ مینخ کبھی جگرہ پیدا کرہ چہ د طلاق سبب جوئو نو ابلیس دغہ خپل شاگرد تہ خپل خان تہ نیزدی کری او ورته وائی چہ «لعمراک» تہ خودیر کامیاب او شاندار پاتی شوے^(۲) د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ روایت دے چہ د ابلیس د اولاد تعداد ۶۰۰۰۰ پیرزیات دے۔ خو پہ ہغوی کبھی صرف پہ پنخو باندی ہفہ یقین کوی چہ دھفہ پورہ ابلیسی نظام چلوی یعنی ثبر، اعور، مسوط، داسم او زنبور اعاذنا اللہ من جمیعہم^(۳)

(۱) فتح الباری: ۳۳۹/۶، عمدۃ القاری: ۱۶۸/۱۵.

(۲) رواہ ابن ابی الدنیا فی مکاید الشیطان: ۳۶، ومجمع الزوائد: ۱۱۴/۱، الحاکم فی المستدرک: ۳۵۰/۴، رقم: ۲۷، اوصحہ الذہبی فی تلخیصہ المطبوع بذیل المستدرک، وابن حبان فی صحیحہ: ۲۸/۱۴، کتاب التاریخ باب بدء الخلق..... ذکر الأخیار عن وضع إبليس التاج..... رقم: ۶۱۸۹.

(۳) صحیح مسلم کتاب التوبہ باب نحریش الشیطان رقم: ۲۸۱۳، ومسنند أحمد: ۳۱۴/۳، مسند جابر بن عبداللہ: رقم: ۱۴۴۳۰.

(۴) مکائد الشیطان: ۱۵۴، ابلیس وزرینہ رقم: ۳۵، عمدۃ القاری: ۱۶۸/۱۵، وقال الغزالی الإمام فی الإحياء نقلًا عن مجاهد: لإبليس خسة من الأولاد، قد جعل كل واحد منهم على شيء من أمر: ثبر، والأعور، ومسوط، وداسم، وزنبور، فأما ثبر: فهو صاحب لسان، الذي يأمر بالثبور، وشن الجيوب، ولطم الخدود، ودعوى الجاهلية. وأما الأعور: فإنه صاحب الزنى، يأمر به ويزنيه. وأما مسوط: فهو صاحب الكذب. وأما داسم: فإنه يدخل مع الرجل إلى أهله، يرميهم بالعيب عنده، وغضبه عليهم، وأما زنبور: فهو

وَقَالَ مُجَاهِدٌ: (يُذْخِرُونَ) / الصافات: ۸ / يَمُوتُونَ. (ذُخْرًا) / الصافات: ۹ / مَقْرُونِينَ. (وَاصِبٌ) / الصافات: ۹ / قَائِمٌ
 په دې عبارت کښې د قرآن کریم آیات (يُذْخِرُونَ مِنْ كُلِّ نَجَاسَةٍ ذُخْرًا وَكُلُّهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌ) (۱) طرف ته
 اشاره کړې شوې ده او په دې کښې وارد بعض کلماتو د حضرت مجاهد رضي الله عنه تفسير ذکر کړې شوې دي.
 چنانچه اوفرمانييلې شو چه (يُذْخِرُونَ) معنی پرمون ده. يعنی هغوی به غورزولې شی. او (ذُخْرًا) معنی
 مطرودين ده يعنی رتلي شوي. لکه چه دحورا کوم چه مصدر دي دمفعول په معنی کښې دي بل
 (وَاصِبٌ) معنی دائم يعنی د هميشه دپاره جاري پاتې کيدونکو ده. (۲)

د مذکوره تعلیق مقصد: ددې آیاتونو تعلق چونکه شياطين يعنی جنود ابليس سره دي په دې وجه دا
 دلته د باب لاندې ذکر کړې شو. هم دغه تفسيري کلمات کتاب التفسير کښې هم راځي. (۳)
 په دې آیاتونو کښې د شيطانانو دهغه کوشش او دهغې د انجام ذکر دي چه په جاهليت کښې د نبی
 کریم صلی الله علیه و آله د بعثت نه وړاندې به دا شيطانان او جنات دغیبی خبرونو په لټون کښې آسمان ته تلل او په
 پټه به نې د فرشتو د خبرو اوریدو کوشش کولو. خوروستو په دوی باندې دهر قسم پابندی اولگولې
 شوه اوددغه حرکت نه د منع کولو دپاره بې مثاله انتظامات اوکړې شو. نو چه کوم یو به هم دهغه
 ځاني د رسیدو کوشش کولو تپاه کولې به شو په هغوی به شهاب راغورزولې شو چه هغه شيطان به نې
 سوزولوسره ايره کړو. دا ځونی دنیاوی سزا شوه او په آخرت کښې دهميشه عذاب ددې نه علاوه دي.
 د مذکوره تعلیق موصلاً تخریج: د حضرت مجاهد رضي الله عنه دا تفسیری جملې ((وَمِنْهُمْ عَنِ السَّمَاءِ عَنِ الْإِنْسِ
 نَجِيمٌ، عَنْ مُجَاهِدٍ)) په طریق سره عبد بن حمید رضي الله عنه په خپل تفسیر کښې موصلاً ذکر کړې دی. (۴)

ترجمه الباب سره مناسبت: د حضرت مجاهد رضي الله عنه ددې تعلیق مناسبت د ترجمې الفاظ جنوده سره دي
 چه په دې کښې د شياطين ذکر دي هم دغه جنود ابليس دي.

وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: (مَذْخُورًا) / الأعراف: ۱۸ / مَقْرُونًا. (مَرِيدًا) / النساء: ۱۱۷ / مَقْرُونًا.
 بَنِيَّ قُلُوبَهُ. (وَأَسْتَفْزَنَ) / السجدة: ۱۸ / مَقْرُونًا. (وَالرُّجُلُ الرَّجُلُ) / الأحقاف: ۲۶ / مَقْرُونًا.
 رَأْسًا. (وَأَسْتَفْزَنَ) / السجدة: ۱۸ / مَقْرُونًا. (وَأَسْتَفْزَنَ) / السجدة: ۱۸ / مَقْرُونًا. (وَأَسْتَفْزَنَ) / السجدة: ۱۸ / مَقْرُونًا.
 الزخرف: ۳۶ / مَقْرُونًا.

وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: (مَذْخُورًا) / مَقْرُونًا: په دې تعلیق کښې آیت مبارک (قَالَ اخْرِجُونَهَا مَدْغُومًا مَدْغُورًا) (۵)
 طرف ته اشاره ده. په کوم کښې چه د شيطان ددو منفی صفتونو ذکر دي. یومذموم او بل مندود

صاحب السوق، فبسیه لا یزالون منظمین. وشيطان الصلاة یسی خرب [صحیح مسلم رقم: ۲۲۰۳ من حدیث عثمان بن أبی
 العاص] وشيطان الرضوه یسی الولهان [الجامع للترمذی رقم: ۵۷ من حدیث أبی] [أجیاء علوم الدین: ۹۵۴-۹۵۳ کتاب شرح
 عجائب القلب، ربع المہلکات، وفي تفسیر الجوزی: قسم ابليس جنده فریقین، فبعث فریقاً منهم إلى الإنس، وفریقاً إلى الجن.
 فكلهم أعداء لرسول الله صلى الله عليه وسلم. التوضیح: ۱۹۵/۱۹.

(۱) سورة الصافات: ۹-۸

(۲) عمدة القاری: ۱۵/۱۶ فتح الباری: ۳۴۰/۶

(۳) کشف الباری کتاب التفسیر سورة الصافات ص: ۵۴۸

(۴) عمدة القاری: ۱۵/۱۶ فتح الباری: ۳۴۰/۶ تغلیق التعلیق: ۳/۱۱۵ والدرالمثور: ۲۷۱/۵

(۵) سورة الأعراف: ۱۸

د دویم لفظ معنی د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه دا نقل کړې شوې دی چه ددې معنی مطرودا ده یعنی رټلې شوې. (۱) مدحور د حرنه صیغه اسم مفعول ده ددې معنی دفع کول رټل او لرې کولوده. (۲)
 د مذکورہ تعلیق موصولاً تخریج: د حضرت ابن عباس پورته ذکر شوې تفسیری قول امام طبری رحمته الله علیه د علی بن ابی طلحه رضی الله عنه په طریق سره موصولاً په خپل تفسیر کښې نقل کړې دې. (۳)
 یقال: (مُریداً): مَکْمُوداً: آیت مبارک (وَأَنْ يَذَّوُنَ إِلَّا يُسَبِّحْنَا مُرِيداً) (۴) طرف ته اشاره کړې ده چه مرید دمیم فتحه سره په معنی د متمرّد یعنی سرکش دې. دا تفسیر د ابو عبیده رضی الله عنه نه نقل ده. (۵)
 بَکَّةٌ: قَلْعَةٌ: دا تفسیر هم د ابو عبیده رضی الله عنه نه نقل دې. هغوی آیت مبارک (وَأَمْرُهُمْ فَبِئْسَتِ الْآذَانُ الْأُصْنَاءُ) (۶) تفسیر للبقطن سره کړې دې. بککه معنی ده قطعه. اوس د آیت معنی دا شوه: شیطان او وئیل چه اوزه به هغوی ته حکم ورکوم نو هغوی به د خنارو غوږونه خیری کوی.
 حضرت قتاده رضی الله عنه فرمائی چه د دغه خنارو نه مراد بحیره ده. یعنی هغه اوبه چه د بچی راوړو د عمل نه پنځه ځل تیره شوې وی او پنځم بچی دهغې نړی نو اهل جاهلیت به د دغه اوبې غوږ او خیر لو او د بتانو په نوم به نئی آزادي پرېخوډلې. اودهغې نه به نئی فائده نه اخستله. (۷) په دې کار باندې په ظاهره دوی هم شیطان لگولې وو. چنانچه ترجمه الباب سره مناسبت هم اوشو.
 (وَأَسْتَغْفِرُ): (سَغَلَ) (مَغْلِكٌ): الْكُفْرَانُ وَالْأُجْلُ الرَّجَاءُ، وَأَحْدُهَا رَجُلٌ، يَمْلِكُ صَاحِبٌ وَصَصْبٌ وَتَاجِرٌ وَتَجَرٌ: په دې عبارت کښې آیت مبارک (وَأَسْتَغْفِرُ زَمَنٍ اسْتَطَعَتْ مِنْهُمْ يَصُوتُكَ وَأَعْلَبَ عَلَيْهِمْ مَغْلِكٌ وَرَجْلٌ) (۸) طرف ته مصنف رحمته الله علیه اشاره فرمانیلې ده. په دې آیت مبارک کښې الله رب العزت شیطان ته خطاب کولوسره فرمانی چه دهغه انسانانونه په کومو چه ستا طاقت وی خپل آواز (وسوسې) سره هغه دحق لازې نه اخوا کړه گمراه نئی کړه او په هغوی باندې خپل سواره او پیاده راوله راشه.
 ددې ځانی نه علاوه امام بخاری رحمته الله علیه د ابو عبیده رضی الله عنه په حواله سره دا تفسیری کلام کتاب التفسیر

(۱) علامه عینی رحمته الله علیه او حافظ دلته دا لیکلی دی چه د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په دې اثر کښې آیت مبارک (فَتَقْلَقُوا فِي جَهَنَّمَ مَلُومَاتٌ مِّنْ حُورٍ) (الإسراء: ۳۹) طرف ته اشاره ده. بلی دا ددې آیت د ترجمه الباب الفاظ ابلیس او جنود دواړوسره خه تعلق شته دې پورته چونکه (حُورٌ) لفظ راغلی وو هم ددې په مناسبت سره استطراداً (مَذْهُورٌ) لفظ هم ذکر کړې شوې دې [عمدة القاری: ۱۶۸/۱۵ فتح الباری: ۳۴۰/۶] مگر زمونږ په خیال ددې حضراتو نه سهو شوې ده غالباً ددې حضراتو نوجود سورة الاعراف پورته ذکر کړې شوې آیت طرف ته به نه وی تلې. والله اعلم بالصواب
 (۲) عمدة القاری: ۱۶۸/۱۵ وناج العروس: ۳۰۲/۳ باب فصل الدال من باب الراء.
 (۳) عمدة القاری: ۱۶۸/۱۵ فتح الباری: ۳۴۰/۶ و تفلیق التعلیق: ۵۱۱/۳
 (۴) سورة النساء: ۱۱۷.
 (۵) فتح الباری: ۳۴۰/۶ و مجاز القرآن: ۱۴۰/۱ و قال ابن السنظور الإفريقی: والمريد: من شياطين الإنس والجن. وقد تسرد علينا

أی: غنا، مرد علی الشر و تمر د ای: غنا و طفی. والمريد: الغييب المتمرّد الشرير..... لسان العرب ۷۰/۱۳ مادة: مرد.

(۶) سورة النساء: ۱۱۹.

(۷) عمدة القاری: ۱۶۹/۱۵ و التوضیح: ۱۹۱/۱۹.

(۸) سورة الإسراء: ۶۴

کنبی هم ذکر کړې دي. (۱) دا آیت په صراحت سره د ابلیس او د هغه شیطاني اولاد په وجود باندې دلالت کوي. دغه شان ترجمه الباب سره د آیت مناسبت واضح دي.

(لَا تَحْزَنْ) : لا تشاغل. په دې آیت مبارک کنبی (لَنْ أَخْرَجَنِي إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا تَحْزَنْ) دُرَيْتَهُ إِلَّا قَلِيلًا (۲) توضیح کړې شوي ده چه د احتناک معنی استیصال یعنی د بیخه نه ویستل او غورزول دي. دا د شیطان کلام دي په کوم کنبی چه هغه پوره انسانیت ته چیلنج ورکوي. په دې آیت سره د شیطان وجود ثابتیږي. دغه شان ترجمه الباب سره د آیت مناسبت موجود دي.

(قُرَيْنٌ) : قُرَيْنان. لکه څنگه چه تاسو وینئ زموږ د پاکستانی نسخې بین السلفور کنبی لفظ قرین لاندې آی (فَهُوَلَهُ قُرَيْنٌ) الفاظ ثبت دي کوم چه د سورة زخرف د آیت حصه ده. (۳) دلته په آیت کنبی قرین په معنی د مصاحب او ملگری دي. چه د اهل علم نه پټ نه دي د شیطان په معنی کنبی نه دي. خو حافظ رحمه الله فرمایلي دي چه په دې کنبی د سورت صفات آیت (قَالَ قَابِلٌ مِنْهُمْ لَئِنْ كَانَ لِي قُرَيْنٌ) (۴) طرف ته اشاره ده. (۵)

خو حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرماني چه زما په نیز د ټولو نه بهتر توجیه داده چه په دې کنبی امام بخاری رحمه الله د سورت ق آیت (قَالَ قُرَيْنُهُ رَبَّنَا مَا أَطْفَيْتُهُ وَلَكِنْ كَانَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ) (۶) طرف ته اشاره کړې ده. چونکه امام بخاری رحمه الله د حضرت مجاهد رحمه الله مذکوره بالا تفسیر سورة الصفات او سورة ق کنبی خو ذکر کړې دي مگر په سورة زخرف کنبی نه دي. چنانچه دهغوی دا صنیع هم په دې باندې دال دي چه د سورت زخرف والا آیت دلته هیڅ کله مراد نه دي. والله اعلم بالصواب. (۷)

د مذکوره تعلیق تخریج او مطابقت: د حضرت مجاهد رحمه الله پورته ذکر شوي تفسیر د ابن ابی نجیح رحمه الله په طریق سره موصول نقل کړې دي. (۸) اود دغه تفسیری تعلیق مناسبت هم ترجمه الباب سره واضح دي چه په دې کنبی د شیطان ذکر دي چه دهغه په وجود باندې دال دي.

ددې نه پس داسې اوگورنئ چه دلته د باب لاندې امام بخاری رحمه الله اوویش (۲۷) احادیث ذکر کړې دي. په کوم کنبی چه اولنې حدیث د حضرت عائشه صدیقہ رضی الله عنها دي کوم چه په صورت د تعلیق دي.

الحديث الاول

۳۰۹۵- حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُوسَى، أَخْبَرَنَا عِيسَى، عَنْ هِشَامٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: شِعْرُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَقَالَ الْكَلْبُ: كَتَبَ إِلَيَّ هِشَامٌ أَنَّهُ سَمِعَهُ وَعَاةُ

(۱) فتح الباری: ۳۴۰/۶ کشف الباری کتاب التفسیر: ۳۶۳.

(۲) سورة الاسراء: ۶۲ بل اوگورنئ: کشف الباری کتاب التفسیر: ۳۶۴.

(۳) الزخرف: ۳۶. دارای دعلامه عینی رحمه الله ده. عمدة القاری: ۱۶۹/۱۵.

(۴) سورة الصفات: ۵۱.

(۵) فتح الباری: ۳۴۰/۶ صحیح البخاری قدیمی: ۴۶۲/۱.

(۶) سورة ق: ۲۷.

(۷) الألبواب والتراجم: ۲۱۱/۱ الكنز المتوازی: ۱۸۹/۱۳.

(۸) حواله جات بالا وفتح الباری: ۳۴۰/۶.

عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، حَتَّى كَانَ يُغَيَّلُ إِلَيْهِ أَكَّةٌ يَفْعَلُ الثَّنَى وَمَا يَفْعَلُهُ، حَتَّى كَانَ ذَاتَ يَوْمٍ دَعَا وَدَعَا، ثُمَّ قَالَ: «أَصْعَرْتُ أَنْ اللَّهَ أَفْتَانِي فِيمَا فِيهِ شِقَاقِي، أَتَأْتِي رَجُلَانِ: فَقَعَدَا أَحَدُهُمَا عِنْدَ رَأْسِي وَالْآخَرُ عِنْدَ رِجْلِي، فَقَالَ أَحَدُهُمَا لِلْآخَرِ مَا وَجَّهَ الرَّجُلُ؟ قَالَ: مُطْبُوبٌ، قَالَ: وَمَنْ طَبَّه؟ قَالَ: لَيْبِدُنُ بْنُ الْأَعْصَمِ، قَالَ: فِيمَا ذَا؟ قَالَ: فِي مُطْبُوبٍ وَمُشَاقَّةٍ وَحَبِّ طَلْعَةٍ ذَكَرَ، قَالَ فَأَيْنَ هُوَ؟ قَالَ: فِي بَيْتِ دُرَّوَانَ» فَخَرَجَ إِلَيْهَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ رَجَعَ فَقَالَ لِعَائِشَةَ حِينَ رَجَعَتْ: «تَخْلِبُنَا كَأَنَّهُ رُغُوسُ الشَّيَاطِينِ» فَقُلْتُ اسْتَخَرْتُ رَبِّي فَقَالَ: (لَا أَمَّا أَنَا فَقَدْ شَفَانِي اللَّهُ وَعَشِيتُ أَنْ يُؤَيِّرَ ذَلِكَ عَلَى النَّاسِ شَرًّا) ثُمَّ دُفِنْتُ الْبَيْتَ [ر ۳۰۰۴]

تراجم رجال

ابراهيم بن موسی: دا ابراهيم بن موسى الفراء رازی تميمی رحمته الله دی. ددوی تذکرہ کتاب الحمض باب غسل الخائن رأس زوجها... کنبی تیرہ شوی دہ. (۱)
عیسیٰ: دا عیسیٰ بن یونس بن ابی اسحاق سبعی کوفی رحمته الله دی. (۲)
ہشام: دا ہشام بن عروہ بن زبیر بن عوام اسدی رحمته الله دی.

(ابیہ) عروہ: دا عروہ بن زبیر بن عوام رحمته الله دی. ددی دوارو حضراتو تذکرہ بدء الوحی دویم حدیث کنبی او اجمالی پہ کتاب ایمان نآب أحب الدین الی اللہ آدمہ کنبی تفصیلاً تیرہ شوی دہ. (۳)
عائشہ رحمته الله: حضرت عائشہ صدیقہ رحمته الله حالات بدء الوحی دویم حدیث لاتدی راغلی دی (۴)، عائشہ رحمته الله نہ روایت شوی دا مشہور حدیث پہ شروع د کتاب بدء الوحی کنبی تیر شوی دی. (۵)

قوله: «قَالَتْ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:» حضرت عائشہ رحمته الله فرمائی چہ پہ حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم باندی جادو او کرمی شو. ددی حدیث تول تشریحات خمس وجزیہ او طب کنبی تیر شوی دی. (۶)
ذتعلیق تحویج: پہ دی روایت کنبی د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د سحر کیدو د واقعی تفصیلات ذکر کرمی شوی دی. د حضرت لیث بن سعد رحمته الله دا روایت دلته تعلیقاً راغلی دی. دا موصولاً امام ابوبکر بن عبد اللہ بن ابی داؤد رحمته الله د عیسیٰ بن حماد، عن اللیث پہ طریق سرہ موصولاً نقل کرمی دی. (۷)
ترجمۃ الباب سرہ مناسبت: حافظ رحمته الله او عینی رحمته الله فرمائی چہ د حضرت عائشہ رحمته الله ددی روایت

(۱) کشف الباری کتاب الحمض: ۱۹۹.

(۲) ددوی دحالاتودپارہ او گورئی کتاب الإذان باب من صلی بالناس فذكر حاجه.....

(۳) کشف الباری: ۲۹۱/۱، ۴۳۶-۴۳۲.

(۴) کشف الباری: ۲۹۱/۱.

(۵) صحیح البخاری حدیث نمبر ۲ کشف الباری: ۳۲۱/۲۹۵/۱.

(۶) کشف الباری کتاب الخمس والجزیہ: ۶۳۸-۶۳۶ باب هل یغنی عن الذمی...؟ کشف الباری کتاب الطب: ۱۲۱-۱۰۴.

(۷) عمدۃ القاری: ۱۶۹/۱۵، فتح الباری: ۶/۳۴۰، تعلیق التعلیق: ۵۱۲/۳.

ترجمة الباب سره مناسبت په دې معنی دې چه سحر او جادو د شیطاني استعانت او امداد نه بغیر مکمل کیدي نه شی. (۱) خود دې روایت مطابقت په قول د علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ د حدیث دې جملې «کانه رؤوس الشياطين» سره دي. چنانچه دا جمله دلالت کوي چه شيطانان بدن لري اود دغه بدنونو سر و نه وي. ددوی شکلونه وپرونکی او قبیح وي او هغه کریمه المنظر وی کوم چه طابع سلیمه ناخوبه وي. زیاته بهتر خبره هم دغه ده. هم دغه راجع معلومیږي. حضرت عليه السلام لیکي: «قوله: (کانه رؤوس الشياطين)» هذا هو محل التهمة، حيث يدل على أن الشياطين أجسام لها رؤوس، تنقبضها الطبائع السليمة، يفهم بها الشيء الكرمه المنظر» (۲)

د باب دویم حدیث د حضرت ابو هریره رضی اللہ عنہ دي.

الحديث الثاني

۳۰۹۱- حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي أُوَيْسٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَحْمَدُ، عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ بِلَالٍ، عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "يُعْقِدُ الشَّيْطَانُ عَلَى قَافِيَةِ رَأْسِ أَحَدِكُمْ إِذَا هُوَ تَامَرَ ثَلَاثَ عُقَدٍ، يَغْرِبُ كُلُّ عُقْدَةٍ مِكَائِيلًا، عَلَيْكَ لَيْلٌ طَوِيلٌ قَارِقُهُ، فَإِنْ اسْتَيْقَظَ قَدْ كَرَّ اللَّهُ أَنْ تَحُلْتَ عُقْدَهُ، فَإِنْ تَوَضَّأَ تَحُلْتَ عُقْدَهُ، فَإِنْ صَلَّى تَحُلْتَ عُقْدَهُ كُلُّهَا، فَأَصْبَحَ كَيْسًا طَلِبَ النَّفْسِ، وَإِلَّا أَصْبَحَ غَيْبَتِ النَّفْسُ كَسَلَانً" (۳) [۱۰۹۱]

ترجمہ رجال

اسماعيل بن ابي اويس: دا اسماعيل بن ابي اويس مدني اصبحي رحمۃ اللہ علیہ دي. ددوی تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب من کره ان يعود في الكفر.... کنبی تیرشوی دی. (۴)

اهي: دا د اسماعيل بن ابي اويس ورور عبد الحميد بن ابي اويس رحمۃ اللہ علیہ دي. ددوی تفصیلی تذکره کتاب العلم باب حفظ العلم په ضمن کنبی تیره شوې ده. (۵)

سليمان بن بلال: دا ابو محمد سليمان بن بلال تيمی قرشي رحمۃ اللہ علیہ دي. ددوی حالات کتاب الإيمان باب امور الإيمان کنبی تیرشوی دی. (۶)

يحيى بن سعيد: دا يحيى بن سعيد بن فروخ قطان ابوسعيد احول بصری رحمۃ اللہ علیہ دي. ددوی تذکره کتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب..... په ذیل کنبی تیره شوې ده. (۷)

(۱) عمدة القاری: ۱۵/۶۹ فتح الباری: ۶/۳۴۰.

(۲) الكنز التواری: ۱۳/۱۸۹ وحاشیة السندی علی البخاری: ۱/۴۶۲ قدیمی.

(۳) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث، مر تخريجہ کتاب التهجذ باب عقد الشيطان علی قافية الرأس إذا لم يصل بالليل.

(۴) كشف الباری: ۲/۱۱۳.

(۵) كشف الباری: ۴/۴۶۱.

(۶) كشف الباری: ۱/۶۵۸.

سعید بن المسیب دا مشهور تابعی بزرگ سعید بن مسیب بن حزن قرشی رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات کتاب الإيمان باب من قال: إن الإيمان هو العمل..... په ذیل کښې راغلی دی. (۱)

ابوهریره دا مشهور صحابی حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات کتاب الإيمان باب أمور الإيمان کښې تیر شوی دی. (۲)

د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ دا حدیث د خپل تفصیلات سره کتاب التهجید کښې تیر شوی دی. (۳) په کوم کښې چې دا مضمون بیان کړې شوی دی چې کله بنده اوده شی نو شیطان دهغه په سر کښې شاته درې غوټې لگوي ورته وائی ورره ډیره اوږده شپه ده اوده شه. او کله چې پاسی اود الله تعالی ذکر کوی نویو غوټه کولای شی. کله چې اودس اوکړی دویمه کولای شی اوچه کله د سحر مونیخ اداکوی نو دریمه غوټه هم کولای شی او بنده ښه تازه شی. گنې په داسې حال کښې سحر کړی چې نفس خبیث او بدن سترې ستومانه وی مخ نی سپیره وی. أعاذنا الله منه.

ترجمه الباب سره مطابقت: ددې حدیث ترجمه الباب سره مطابقت په دې جمله کښې دی «يعقده الشيطان على قافية أحدكم»، په کوم کښې چې د شیطان ټول حرکات شنیعه او افعال قبیحه نه یوصفت بیان شوي دي. (۴)
د باب دریم حدیث د ابن مسعود رضی اللہ عنہ دی.

الحديث الثالث

۳۰۹۷- حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا جَرِيرٌ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: ذُكِرَ عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جُلٌّ ثَامِرٌ لَمْ يَلَهُ حَتَّى أَصْبَحَ، فَقَالَ: "ذَاكَ رَجُلٌ بَالَ الشَّيْطَانُ فِي أَذُنَيْهِ، أَوْ قَالَ: فِي أُذُنِهِ" (۱) - (۲) - (۱۰۹۳)

ترجمه: حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ فرماني چې رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په دربار کښې د یوسری تذکره اوشوه چې د شپې اوده شو او تر سحره ناوخته پورې اوده پاتې شو او مونیخ ترې لږو نو حضور پاک اوفرما تیل چې دا هغه بنده دی د چا په دواړو غوږونو یا په یو غوږ کښې چې شیطان متیازې کړی وی.

تر اجماع و جال

عثمان بن ابی شیبېه: دا عثمان بن محمد بن ابی شیبېه عیسی کوفی رضی اللہ عنہ دی
جریر: دا جریر بن عبد الحمید ضبی کوفی رضی اللہ عنہ دی

(۱) کشف الباری: ۲/۲.

(۲) کشف الباری: ۱۵۹/۲.

(۳) کشف الباری: ۶۵۹/۱.

(۴) صحیح البخاری کتاب التهجید باب عقد الشیاطین علی قافیه الرأس.

(۵) عمدة القاری: ۱۷۰/۱۵.

(۶) قوله: عن عبدالله رضى الله عنه، الحديث مر تخريجہ کتاب التهجید باب إذا نام ولم يصل بال الشيطان.

منصور: دامنصور بن معتمر سلمی ابو عتاب کوفی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددی دریسوارو محدثینو حضراتو تفصیلی تذکرہ کتاب العلم باب من جعل لأهل العلم أیاماً معلومةً لاندی تیرہ شوی ده۔^(۱)

ابووائل: دا ابووائل شقیق بن سلمه کوفی اسدی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی حالات کتاب الإیمان باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله..... لاندی ذکر کری شوی دی۔^(۲)

عبدالله: دا مشهور صحابی حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی تفصیلی تذکرہ کتاب الإیمان باب ظلم دون ظلم کنبی راغلی۔^(۳)

دا حدیث شریف ہم پہ کتاب التہجد کنبی تیر شوی دی۔
ددوی حدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت: ددی حدیث مطابقت ہم ترجمہ الباب سرہ ہنکارہ دی چہ پہ دی کنبی د شیطان د یو قبیح صفت بیان کری شوی دی۔ بل د شیطان وجود ہم ثابتیری۔^(۴)
دباب خلورم حدیث د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما دی۔

الحديث الرابع

۳۰۹۸- حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا هَمَامٌ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ سَالِمِ بْنِ أَبِي الْجَعْدِ، عَنْ كُرَيْبٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "أَمَّا إِنْ أَحَدَكُمْ إِذَا أَتَى أَهْلَهُ، وَقَالَ: بِسْمِ اللَّهِ، اللَّهُمَّ جَنِّبْنَا الشَّيْطَانَ، وَجَنِّبِ الشَّيْطَانَ مَا رَزَقْنَا، فَزَقْنَا، وَلَدَا أَمْ يَقْرَأُ الشَّيْطَانُ" (۵) - [۱۴۱]

ترجمہ رجال

موسی بن اسماعیل: دا موسی بن اسمعیل تمیمی تبو ذکی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی حالات اجمالاً بدء الوحي او تفصیلاً کتاب العلم باب من أجاب الفتيا بأشارة الهد..... پہ ضمن کنبی راغلی دی۔^(۱)

همام: دا همام بن یحیی بن دینار عوذی بصری رحمۃ اللہ علیہ دی۔^(۲)

منصور: دامنصور بن معتمر سلمی ابو عتاب کوفی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی تفصیلی تذکرہ کتاب العلم باب من جعل لأهل العلم أیاماً معلومةً لاندی تیرہ شوی ده۔^(۳)

^(۱) کشف الباری: ۲۶۶-۲۷۰/۳

^(۲) کشف الباری: ۵۵۹/۲

^(۳) کشف الباری: ۲۵۷/۲

^(۴) عمدة القاری: ۱۷۱/۱۵

^(۵) قولہ: عن ابن عباس رضی اللہ عنہما الحدیث مر تخريجہ کتاب الوضوء کشف الباری: ۲۳۶/۵

^(۶) کشف الباری: ۴۳۳/۱ الحدیث الرابع: ۳۷۷/۳

^(۷) ددوی د حالات دیارہ او گورنی کتاب مواقبت الصلاة باب من نسى صلاة تحت رقم: ۵۹۷

^(۸) کشف الباری: ۲۶۶-۲۷۰/۳

سالم بن ابی الجعد: دا سالم بن ابی الجعد رافع غطفانی کوفی رحمہ اللہ دی. ددوی تفصیلی حالات کتاب الوضوء باب التسمية على كل حال..... په ضمن کښې بیان شوی دی. (۱)

کریب: دا مولی ابن عباس کریب بن ابی مسلم هاشمی مدنی رحمہ اللہ دی. ددوی تذکره کتاب الوضوء باب التحفیف فی الوضوء کښې تیره شوی دی. (۲)

ابن عباس رحمہما اللہ: دا مشهور صحابی حضرت عبدالله بن عباس رحمہما اللہ دی. ددوی اجمالی تذکره بدء الوحي او تفصیلی کتاب الإيمان باب کفران العشر و کفر... کښې شوی دی. (۳)

(تنبيه) اوډ حدیث خلاصه: د حضرت ابن عباس رحمہما اللہ دا حدیث کتاب الوضوء کښې تیر شوی دی. (۴) په کوم کښې چه خودلی شوی دی چه کله یو مسلمان خپل کور والوسره خلوت کوی اودا دعا وانی «اللهم جنبنا الشيطان، وجنب الشيطان مارقتنا» بیا د خلوت په نتیجه کښې چه کله الله تعالی دې دواړو ته د اولاد نعمت ورکوی نو شیطان دغه ماشوم ته هیڅ کله نقصان نه شی رسولې.

ترجمة الباب سره د حدیث مطابقت: ددې حدیث مطابقت ترجمه الباب سره واضح دی چه د شیطانی صفاتو نه د اهرام دی چه هغه هروخت هر مسلمان ته نقصان رسولو کښې او تکلیف ورکولو کښې تیار وی. (۵)

د باب پنځم حدیث د حضرت ابن عمر رحمہما اللہ نه دی.

الحديث الخامس

۳۰۹۱- حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ أَخْبَرَنَا عَبْدُهُ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِذَا ظَلَمَ حَاجِبُ الشَّمْسِ قَدَعُوا الصَّلَاةَ حَتَّى تَبْرُزَ، وَإِذَا غَابَ حَاجِبُ الشَّمْسِ قَدَعُوا الصَّلَاةَ حَتَّى تُغِيبَ، وَلَا تَحْمِلُوا بِصَلَاتِكُمْ ظُلُومَ الشَّمْسِ وَلَا غُرُوبَهَا، فَإِنَّهَا (ص: ۱۳۸) تَظْلُمُ بَيْنَ قَرْنَيْ شَيْطَانٍ، أَوْ الشَّيْطَانِ» لَا أُدْرِي أَيُّ ذَلِكَ، قَالَ هِشَامٌ (۲) [۱۰۰۸]

ترجمہ رجال

محمد: دا محمد بن سلام بیکندي رحمہ اللہ دی. ددوی تذکره کتاب الإيمان باب قول النبی صلی الله علیه وسلم:

(۱) کشف الباری: ۲۳۷/۵.

(۲) کشف الباری: ۱۵۴/۵.

(۳) کشف الباری: ۲۰۵/۲ و ۲۳۵/۱.

(۴) کشف الباری کتاب الوضوء باب التسمية على كل حال..... ۲۳۶-۲۴۴/۵.

(۵) عمدة القاری: ۱۷۱/۱۵.

(۶) قوله: عن ابن عمر رضي الله عنهما: الحديث، مرتخریجه کتاب مواقیب الصلاة باب الصلاة بعد الفجر رقم: ۵۸۳.

أنا أعلمكم بالله..... کښې تیره شوې ده. (۱)

عبده: دا عبده بن سلیمان کوفی رضی الله عنه دې ددوی تفصیلی حالات کتاب الإیمان باب قول النبی صلی الله علیه

وسلم: أنا أعلمكم بالله..... لاتدې درج کړې شوې دې. (۲)

هشام: دا هشام بن عروه بن زبیر بن عوام اسدی رضی الله عنه دې.

عروه: دا عروه بن زبیر بن عوام رضی الله عنه دې. ددې دواړو حضراتو تذکره بد مالوحي دویم حدیث کښې او

اجمالی په کتاب الإیمان باب أحب الدین الی الله آدمه کښې تفصیلاً تیره شوې ده. (۳)

ابن عمر: دامشهور صحابی حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه دې. ددوی تفصیلی حالات کتاب الإیمان باب

قول النبی صلی الله علیه وسلم: بنی الإسلام علی خمس.... لاتدې تیر شوی دې. (۴)

د حضرت ابن عمر رضی الله عنه دا حدیث هم وړاندې تیر شوی دې. (۵) په هغې کښې دهغه ممنوع وختونو نه د

دوو بیان دې په کوم کښې چه دمونځ کولو ممانعت دې. یعنی طلوع شمس او غروب شمس څخه چه

دا د شیطان د عبادت وختونه دې. په دې دوو وختونو کښې د شیطان منونکی د هغه عبادت کوی. د

کوم تعبیر چه په حدیث کښې د شیطان د دوو ښکرو په مینځ کښې دنمر د راخوسره کړې شوې دې په

حقیقت کښې دا دهغه د عبادت وخت وی.

قوله: لا لأدري أي ذلك قال هشام؟ دا د راوی حدیث عبده بن سلیمان رضی الله عنه قول دې چه دا

فرمانی چه حضرت هشام بن عروه رضی الله عنه شیطان فرمایلی دې یا الشیطان؟ دا ماته یاد نه دی. (۶)

شیطان غیر معرف باللام دې نو هر شیطان مراد کیدې شی او که چرې معرف باللام دې نومعهود یعنی

ابلیس به متعین وي هم دغه راجح معلومیري.

ترجمة الباب سره د حدیث مطابقت: ددې حدیث ترجمة الباب سره مطابقت په دې جمله کښې دې

«فإنها تطلمع بين قرني الشيطان» چه په دې سره د شیطان وجود او دهغه د پاره ښکري ثابتیري. (۷)

د باب شپږم حدیث حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه دې.

الحديث السادس

۳۰۰- حَدَّثَنَا أَبُو مَعْنٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ، حَدَّثَنَا يُونُسُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ هِلَالٍ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ،

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِذَا أَمَرْتُ بِشَيْءٍ يَدِي أَحَدِكُمْ كَرَشًا

وَهُوَ يَصِلُ فَلْيَتَمَتَّعْ، فَإِنْ أَبَى فَلْيَتَمَتَّعْ، فَإِنْ أَبَى فَلْيَقَاتِلْهُ، فَإِنَّمَا هُوَ شَيْطَانٌ» (۸) - [۱۸۷]

(۱) کشف الباری: ۹۳/۲.

(۲) کشف الباری: ۹۳-۹۴/۲.

(۳) کشف الباری: ۲۹۱/۱، ۴۳۶/۲-۴۳۷.

(۴) کشف الباری: ۶۳۷/۱.

(۵) صحیح البخاری کتاب مواظبت الصلاة باب الصلاة بعد الفجر.

(۶) عمدة القاری: ۱۷۱/۱۵، فتح الباری: ۴۰/۶، إرشاد الساری: ۲۹۲/۵.

(۷) عمدة القاری: ۱۷۱/۱۵.

(۸) قوله: عن أبي سعيد: الحديث، من نخرجه كتاب الصلاة باب يرد الصلي من مرتين يديه.

تراجم رجال

ابو معمر: دا ابو معمر عبدالله بن عمرو منقری رضی اللہ عنہ دی.
 عبدالوارث: دا عبدالوارث بن سعید بن ذکوان تمیمی رضی اللہ عنہ دی. ددی حضر اتو تفصیلی حالات کتاب
 العلم باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم: اللهم علمه الکتاب لاندی راغلی دی. (۱)
 یونس: دا ابو عبدالله یونس بن عبید عبدی بصری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ کتاب ایمان باب المعاصی من
 أمر الجاهلیة.... ضمن کنبی تیره شوې ده. (۲)
 حمید بن هلال: دا ابو النصر حمید بن هلال بن هیبره عدوی بصری رضی اللہ عنہ دی. (۳)
 ابو صالح: دا ابو صالح عبدالله بن ذکوان سمان زیات رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات کتاب ایمان باب أمور ایمان
 کنبی تیر شوی دی. (۴)
 ابوسعید: دا مشهور صحابی حضرت ابوسعید بن مالک بن سنان خدری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تفصیلی
 تذکرہ کتاب ایمان باب من الدین الفرار من الفتن کنبی شوې ده. (۵)
 دحضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ دا حدیث کتاب الصلاة کنبی راغلی دی. (۶)
 خلاصه حدیث: په دې حدیث کنبی دمونغ گذار مخې ته دتیریدونه منع کړې شوې ده. او په دې باندې
 اصرار کونکې شیطان گرځولې شوې دي. یعنی هغه د انسانو دقسم نه شیطان دي. یا دامطلب دي چه
 په دې کار باندې چونکه شیطان آماده کول کوی چه د مونخ گذار مخې ته تیر شه په دې وجه هغه ته
 شیطان او وینلې شو (فأما هو شیطان) په تشریح کنبی علامه قسطلانی رحمته اللہ علیہ فرماتی (أي مع شیطان) او هو
 شیطان الانس، أو إنما عمله على ذلك الشيطان، أو إنما فعل فعل الشيطان، أو المراد قهر الإنسان، فيكون شيطانه
 هو الحامل له على ذلك. (۷)
 ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت: ددې حدیث ترجمه الباب سره مناسبت په دې جمله کنبی دي:
 «فإنما هو شیطان» (۸)

یواهم تنبيه: ذکرمانی او قسطلانی په نسخه کنبی دا حدیث مسندابی هریره رضی اللہ عنہ ظاهر کړې شوې
 دي. چنانچه په ځانی د عن ابی سعید، عن ابی هریره ذکر دي. خو په نسخه هندیه، عینی او فتح کنبی
 عن ابی سعید دي او هم دغه صحیح دي. ځکه چه دا حدیث هم په دې سند سره کتاب الصلاة کنبی

(۱) کشف الباری: ۳۵۶-۳۵۸/۳.

(۲) کشف الباری: ۲۱۸/۲.

(۳) ددوی دحالات دپاره اوهورنی کتاب الصلاة باب یرد المصلی.....

(۴) کشف الباری: ۶۵۸/۱.

(۵) کشف الباری: ۸۲/۲.

(۶) صحیح البخاری کتاب الصلاة باب یرد المصلی من مربین یدیه.

(۷) شرح القسطلانی: ۲۹۳/۵.

(۸) عمدة القاری: ۱۷۱/۱۵.

تیر شوی دې هلته هم عن ابی سعید دې. پخپله قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ هم ددې تصریح کړې ده او فرماینلی دی: «ولای ذر: عن ابی سعید، ابی الخدری، وصب فی الفرع علی ابی هریره» (۱) د باب اووم حدیث په شکل د تعلیق د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ دې.

الحدیث السابع

۳۱۱- وَقَالَ عُمَانُ بْنُ الْهَيْثَمِ، حَدَّثَنَا عَوْفٌ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رضی اللہ عنہ، قَالَ: وَكُنْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَحْفَظُ زَكَاةَ وَمَضَانَ فَأَتَانِي آتٌ فَبَعَلَ يَحْتُو مِنَ الطَّعَامِ فَأَخَذْتُهُ، فَقُلْتُ لَأَرْفَعَنَّكَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. فَقَدَّرَ الْحَدِيثَ، فَقَالَ: إِذَا أُوتِيَ إِلَى فِرَاشِكَ فَأَقْرَأْ آيَةَ الْكُرْسِيِّ، لَنْ يَزَالَ عَلَيْكَ مِنَ اللَّهِ حَافِظٌ، وَلَا يَقْرُبُكَ شَيْطَانٌ حَتَّى تُصْبِحَ، فَقَالَ النَّبِيُّ ﷺ: «صَدَقَكَ وَهُوَ كَذُوبٌ ذَلِكَ شَيْطَانٌ» - [۲۱۸۷]

ترجمہ رجال

عثمان بن الہیثم: دا عثمان بن الہیثم بن الجهم ابو عمرو بصری رحمۃ اللہ علیہ دې. عوف: دا عوف بن ابی جمیلہ عبدی ابوسهل بصری رحمۃ اللہ علیہ دې. محمد بن سیرین: دا مشهور محدث محمد بن سیرین انصاری رحمۃ اللہ علیہ دې. ددې دريوارو حضراتو محدثينو تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب اتباع الجنائز من الإيمان په ضمن کښې راغلی دی. (۲) ابوهریره: دا مشهور صحابی حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ دې. ددوی حالات کتاب الإيمان باب امور الإيمان کښې تیر شوی دی. (۳) د مذکورہ تعلیق موصولاً تخريج: حضرت مصنف رحمۃ اللہ علیہ دا روایت بخاری شریف کښې په دريو مقاماتو باندې ذکر کړې دي. په دې باب کښې، کتاب الوكالة کښې (۴) او کتب فضائل القرآن کښې (۵) چرته مختصر او چرته مطول مگر په هر ځانې کښې په شکل د تعلیق. د تحديث تصریح چرته هم نشته دي. هم ددې په رڼا کښې ابن العربي رحمۃ اللہ علیہ دې تعلیق ته منقطع وئيلي دي. خو حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ په تعلیق التعلیق کښې دا روایت په مختلف طرق سره ذکر کړې دي. په کوم کښې چې يو طريق د هلال بن بشر صواف رحمۃ اللہ علیہ هم دي چې د حضرت مصنف رحمۃ اللہ علیہ په شيوخ کښې دي «جزء القراءة خلف الإمام» (۶) کښې دهغوی روایت موجود دي. په دې وجه حافظ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې هيڅ لرې نه ده چې دا روایت باب هم امام

(۱) عمدة القاری: ۱۷۱/۱۵ فتح الباری: ۳۲۵/۶ إرشاد الساری: ۲۹۳/۵ شرح الکرماني: ۱۹۹/۳ الكنز المتوازی: ۱۹۳/۱۳ صحیح البخاری، طبع قديمی: ۶/۱

(۲) کشف الباری: ۵۲۲-۵۲۵/۲

(۳) کشف الباری: ۴۵۹/۱

(۴) صحیح بخاری کتاب الوكالة باب إذا وكل رجلا فترك... رقم: ۲۳۱۱

(۵) صحیح البخاری کتاب فضائل القرآن باب فضل سورة البقرة رقم: ۵۰۱۰

(۶) جزء القراءة خلف الإمام ص: ۵ رقم: ۱۵ المكتبة السلفية.

بخاری رحمہ اللہ د ہلال بن بشر رحمہ اللہ نہ اوریدلی وی دغہ شان بہ د روایت انقطاع ختمہ شی ^(۱) بہر حال دا تعلیق ابوذر رحمہ اللہ پہ خپل طریق سرہ بل ابونعیم رحمہ اللہ نسائی رحمہ اللہ او اسماعیلی رحمہ اللہ ټولو پہ خپل طریق سرہ خپلو تالیفاتو کښی موصولاً ذکر کړې دې ^(۲) دې نه علاوه دا روایت امام بیہقی رحمہ اللہ د امام حاکم رحمہ اللہ په طریق سرہ دلائل کښی درج کړې دې ^(۳) حدیث خلاصہ: په دې تعلیق کښی حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سرہ پېښیدونکي یوہ مشہورہ واقعہ مختصراً ذکر کړې ده د کوم تفصیل چہ کتاب الوکالہ ^(۴) کښی راغلي دي یوسپې د صدقاتو مال پټولو دپارہ راغلي وو کوم چہ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نیولی وو او هغه تہ نی درکہ او زور نہ ورکړي وه چہ زہ بہ تا د حضور پاک پہ خدمت اقدس کښی پیش کړم پہ کوم چہ هغه حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ د آیت الکرسی د حفاظت والا عمل او خودلو چہ د شیطان اودہ کیدو بہ وخت آیت الکرسی لولہ یورہ شیعہ بہ یو دالله تعالی ساتندونکي ستا حفاظت کوی او شیطان بہ درنیزدې کیدې ہم نہ شی رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم پورہ واقعہ اوریدو سرہ افرمانیل «صدقک، وهو کذب، ذاک شيطان» چہ سرہ ددروغون کیدو ناتہ رښتیا خبرہ خودلې واقعي بہ آیت الکرسی کښی دا خاصیت دې راتلونکي سرې شیطان وو ترجمہ الباب سرہ د حدیث مناسبت: ددې تعلیق ترجمہ الباب سرہ مناسبت پہ دې جملہ کښی دې «ذاک شيطان» ^(۵) پہ دې سرہ د شیطان وجود ثابتیږي ددې باب اتم حدیث ہم د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ دې

الحديث الثامن

۳۱۰۲- حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ عَقِيلٍ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عُرْوَةُ بْنُ الزُّبَيْرِ، قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يَأْتِي الشَّيْطَانُ أَحَدَكُمْ فَيَقُولُ: مَنْ خَلَقَ كَذَا، مَنْ خَلَقَ كَذَا، حَتَّى يَقُولَ: مَنْ خَلَقَ رَبِّكَ؟ فَإِذَا بَلَغَهُ فَلْيَسْتَعِذْ بِاللَّهِ وَلْيَمْنَعْهُ" ^(۱)

تراجم رجال

يحيى بن بكير: دا يحيى بن عبد الله بن بكير مخرومی مصري رحمہ اللہ دې

^(۱) تعلیق التعلیق: ۲۹۶/۳ فتح الباری: ۴۸۸/۴-۴۸۷.

^(۲) حوالہ جات بالا والسفن الکبری للنسائی: ۵۳۶/۱ کتاب عمل الیوم والليلة رقم: ۹۵۹، ۲۳۸/۶، رقم: ۱۰۷۹۵ صحیح ابن حزمیہ:

۱۱۶۲/۲ کتاب الزکاة باب الرخصة فی تأخیر الإمام رقم: ۲۴۲۴ والدعوات الکبیر للبیہقی: ۲۱/۱، رقم: ۴۰۶.

^(۳) دلائل النبوة: ۱۰۷/۷، باب ماجاء فی الشیطان الذی اخذ من الزکاة وأيضاً للاستزادة انظر: عمدة القاری: ۱۴۵/۱۰.

^(۴) صحیح البخاری کتاب الوکالہ باب إذا وكل رجلاً فترک رقم: ۲۳۱۱.

^(۵) عمدة القاری: ۱۷۱/۱۵.

^(۶) قوله: قال أبو هريرة رضي الله عنه: الحديث. أخرجه مسلم في صحيحه كتاب الإيمان باب بيان الوسوسة في الإيمان رقم: ۳۴۳-۲۴۶ وأبو داود في سننه كتاب السنة باب في الجبهة رقم: ۴۷۲۲-۴۷۲۱.

اللیث دا لیث بن سعد فهمی بصری رحمۃ اللہ علیہ دے
عقیل دا عقیل بن خالد بن عقیل رحمۃ اللہ علیہ دے

ابن شہاب دا مشہور محدث محمد بن مسلم ابن شہاب زہری رحمۃ اللہ علیہ دے ددی خلورو وارو حضراتو
محدثینو مختصر تذکرہ بدء الوحی دریم حدیث کنبی تیرہ شوی دے (۲)
عروہ بن الزبیر: دا حضرت عروہ بن زبیر بن عوام مدنی رحمۃ اللہ علیہ دے ددوی اجمالی حالات بدء الوحی
او تفصیلی حالات کتاب الإیمان باب أحب الدین الی اللہ آدموہ لاندی بیان کرے شوی دی (۳)
ابوہریرہ: دا مشہور صحابی حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ دے ددوی حالات کتاب الإیمان باب أمور الإیمان
کنبی تیر شوی دی (۴)

قوله: قال أبوہریرۃ رضی اللہ عنہ: قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم: یأتی

الشیطان أحدکم، فیقول: من خلق کذا؟ من خلق کذا؟ : دحضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نہ
روایت دے چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد او فرمائیلو چہ شیطان تاسو کنبی چاتہ راخی او وسوسہ اچولوسرہ
وانی چہ فلانکے شی چا پیدا کرے دے؟ او فلانکے شی چا پیدا کرے دے؟ د مسلم شریف دیو طریق
الفاظ دادی: «لا یزال الناس یتماءلون حتی یقال: هذا خلق اللہ الخلق، فمن خلق اللہ؟» (۵)

قوله: حتی یقول: من خلق ربک؟ فأذا بلغہ فلیستعذ باللہ، ولیمتہ: تردے چہ وانی ستا سوروب
چا پیدا کرے دے؟ کلہ چہ وسوسہ دے درجے تہ اورسی نو دالہ تعالی پناہ دے او غواری او منع دے شی
شیطانی وسوسی او دھنی علاج: ددی حدیث شریف مدعی او مقصود دادے چہ شیطان د انسانانو
ددھو کہ کولو بارہ مختلف طریقے استعمالوی۔ پہ کوم کنبی چہ یوہ دا دہ چہ د سری پہ ذہن کنبی دا
سوال راوچتوی۔ زہ چا پیدا کرے؟ جواب واضح دے چہ اللہ دغہ شان پہ سوچ سوچ کنبی ڈیر ورا ندی
اوخے۔ تردے چہ دا سوال نی پہ ذہن کنبی پہ توپونو شی چہ اللہ تعالی (نعوذ باللہ) چا پیدا کرے دے؟
تقریباً ہر یوبندہ سرہ کیری دا پہ اصل کنبی شیطانی وسوسہ دہ پہ دے حدیث کنبی ددی علاج
خود لے شوی دے چہ کلہ ہم داسی وی نو دالہ تعالی پہ پناہ کنبی راخہ تعوذ اولہ او منع کیرہ نور ددی
بارہ کنبی سوچ مہ کوہ۔ علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ د علامہ مازری رحمۃ اللہ علیہ پہ حوالہ سرہ لیکلی دی چہ د خواطر
او خیالاتو دودہ قسمونہ دی: اول قسم کنبی ہفہ خیالات داخل دی کوم تہ چہ قرار او ہمیشہ والی نہ
وی۔ ددی پہ نتیجہ کنبی خہ لویہ شبہہ نہ متاثر کوی۔ حدیث باب تعلق ہم دے سرہ دے ہم دغہ نہ
د اعراض او اناخ کولو ونیلی شوی دی۔ ہم پہ دے باندی د وسوسی اطلاق کیری۔ پہ دویم قسم کنبی

(۱) ددی تولو تفصیلی حالات کشف الباری کتاب العلم باب فضل العلم ۲/۴۵۵ کنبی تیر شوی دی۔

(۲) کشف الباری: ۱/۲۲۶-۲۲۳۔

(۳) کشف الباری: ۱/۲۹۱/۲، ۴۳۶۔

(۴) کشف الباری: ۱/۴۵۹۔

(۵) صحیح مسلم کتاب الإیمان باب بیان الوسوسۃ فی الإیمان رقم: ۳۴۳۔

هغه خیالات داخل دی کوم ته چه قرار او همیشہ والې حاصل وی چه د څه شک پیداوار وی ددې د نړۍ کولو دپاره د نظر او استدلال نه علاوه بل څه لار نه وی (۱) علامه طیبی رحمۃ اللہ علیہ فرماني: مطلب دادي چه د دې فضول شک او شبهاتو باره کښې سوچ کول ترك کړي او د شیطاني وسوسې نه دالله تعالیٰ به پناه کښې راشي. خو که په دغه استعاذې سره هم فرق پریښوخی نو پاسه چرته په بل کار کښې مشغول شه دغه شان به ذهن بل طرف ته منتقل شی. حضور پاک د دې استعاذې او په دې وسوسو کښې د سوچ نه کولو حکم ورکړې. په دې باره کښې نې د غور فکر او تامل حکم نه دې ورکړې. ځکه چه په دې حساس موضوع باندې شیطان سره مناظره د هر سړي د طاقت کار نه دې. چرته یو لونی عالم هغه سره د مناظره همت کولې شی. د عامو خلقو معامله بله ده. لهدا که هر سړي په دې کښې غور او فکر کوي نو گمراه به شی. چنانچه د الله تعالیٰ پناه اود هغه د طاقت د لټون نه علاوه ددې بل څه حل او علاج نشته دې. هم الله تعالیٰ نې د دغه وسوسو نه بچ کولې شی (۲) هم دې حدیث شریف کښې د ابوداؤد په طریق کښې دا اضافه هم نقل ده چه خپل گس طرف ته درې خل او توکه او تعوذ اولوله (۳)

ترجمه الباب سره د حدیث مطابقت: ددې حدیث ترجمه الباب سره مطابقت بالکل واضح دې (۴) چه په دې کښې د شیطان او هغه د مختلف تصرفاتو ذکر دې. دباب نهم حدیث هم د ابوهریره رضی اللہ عنہ دې.

الحديث التاسع

۲۱۰۳- حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَقِيلٌ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي ابْنُ أَبِي أَنَسٍ، مَوْلَى التَّمِيمِيِّينَ أَنَّ أَبَاهُ، حَدَّثَهُ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَاهُ رِزْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِذَا دَخَلَ رَمَضَانُ فُتِحَتْ أَبْوَابُ الْجَنَّةِ، وَغُلِقَتْ أَبْوَابُ جَهَنَّمَ وَسَلَّتِ الشَّيَاطِينُ» (۱) (۲) (۳) (۴) (۵) (۶) (۷) (۸) (۹) (۱۰) (۱۱) (۱۲) (۱۳) (۱۴) (۱۵) (۱۶) (۱۷) (۱۸) (۱۹) (۲۰) (۲۱) (۲۲) (۲۳) (۲۴) (۲۵) (۲۶) (۲۷) (۲۸) (۲۹) (۳۰) (۳۱) (۳۲) (۳۳) (۳۴) (۳۵) (۳۶) (۳۷) (۳۸) (۳۹) (۴۰) (۴۱) (۴۲) (۴۳) (۴۴) (۴۵) (۴۶) (۴۷) (۴۸) (۴۹) (۵۰) (۵۱) (۵۲) (۵۳) (۵۴) (۵۵) (۵۶) (۵۷) (۵۸) (۵۹) (۶۰) (۶۱) (۶۲) (۶۳) (۶۴) (۶۵) (۶۶) (۶۷) (۶۸) (۶۹) (۷۰) (۷۱) (۷۲) (۷۳) (۷۴) (۷۵) (۷۶) (۷۷) (۷۸) (۷۹) (۸۰) (۸۱) (۸۲) (۸۳) (۸۴) (۸۵) (۸۶) (۸۷) (۸۸) (۸۹) (۹۰) (۹۱) (۹۲) (۹۳) (۹۴) (۹۵) (۹۶) (۹۷) (۹۸) (۹۹) (۱۰۰) (۱۰۱) (۱۰۲) (۱۰۳) (۱۰۴) (۱۰۵) (۱۰۶) (۱۰۷) (۱۰۸) (۱۰۹) (۱۱۰) (۱۱۱) (۱۱۲) (۱۱۳) (۱۱۴) (۱۱۵) (۱۱۶) (۱۱۷) (۱۱۸) (۱۱۹) (۱۲۰) (۱۲۱) (۱۲۲) (۱۲۳) (۱۲۴) (۱۲۵) (۱۲۶) (۱۲۷) (۱۲۸) (۱۲۹) (۱۳۰) (۱۳۱) (۱۳۲) (۱۳۳) (۱۳۴) (۱۳۵) (۱۳۶) (۱۳۷) (۱۳۸) (۱۳۹) (۱۴۰) (۱۴۱) (۱۴۲) (۱۴۳) (۱۴۴) (۱۴۵) (۱۴۶) (۱۴۷) (۱۴۸) (۱۴۹) (۱۵۰) (۱۵۱) (۱۵۲) (۱۵۳) (۱۵۴) (۱۵۵) (۱۵۶) (۱۵۷) (۱۵۸) (۱۵۹) (۱۶۰) (۱۶۱) (۱۶۲) (۱۶۳) (۱۶۴) (۱۶۵) (۱۶۶) (۱۶۷) (۱۶۸) (۱۶۹) (۱۷۰) (۱۷۱) (۱۷۲) (۱۷۳) (۱۷۴) (۱۷۵) (۱۷۶) (۱۷۷) (۱۷۸) (۱۷۹) (۱۸۰) (۱۸۱) (۱۸۲) (۱۸۳) (۱۸۴) (۱۸۵) (۱۸۶) (۱۸۷) (۱۸۸) (۱۸۹) (۱۹۰) (۱۹۱) (۱۹۲) (۱۹۳) (۱۹۴) (۱۹۵) (۱۹۶) (۱۹۷) (۱۹۸) (۱۹۹) (۲۰۰) (۲۰۱) (۲۰۲) (۲۰۳) (۲۰۴) (۲۰۵) (۲۰۶) (۲۰۷) (۲۰۸) (۲۰۹) (۲۱۰) (۲۱۱) (۲۱۲) (۲۱۳) (۲۱۴) (۲۱۵) (۲۱۶) (۲۱۷) (۲۱۸) (۲۱۹) (۲۲۰) (۲۲۱) (۲۲۲) (۲۲۳) (۲۲۴) (۲۲۵) (۲۲۶) (۲۲۷) (۲۲۸) (۲۲۹) (۲۳۰) (۲۳۱) (۲۳۲) (۲۳۳) (۲۳۴) (۲۳۵) (۲۳۶) (۲۳۷) (۲۳۸) (۲۳۹) (۲۴۰) (۲۴۱) (۲۴۲) (۲۴۳) (۲۴۴) (۲۴۵) (۲۴۶) (۲۴۷) (۲۴۸) (۲۴۹) (۲۵۰) (۲۵۱) (۲۵۲) (۲۵۳) (۲۵۴) (۲۵۵) (۲۵۶) (۲۵۷) (۲۵۸) (۲۵۹) (۲۶۰) (۲۶۱) (۲۶۲) (۲۶۳) (۲۶۴) (۲۶۵) (۲۶۶) (۲۶۷) (۲۶۸) (۲۶۹) (۲۷۰) (۲۷۱) (۲۷۲) (۲۷۳) (۲۷۴) (۲۷۵) (۲۷۶) (۲۷۷) (۲۷۸) (۲۷۹) (۲۸۰) (۲۸۱) (۲۸۲) (۲۸۳) (۲۸۴) (۲۸۵) (۲۸۶) (۲۸۷) (۲۸۸) (۲۸۹) (۲۹۰) (۲۹۱) (۲۹۲) (۲۹۳) (۲۹۴) (۲۹۵) (۲۹۶) (۲۹۷) (۲۹۸) (۲۹۹) (۳۰۰) (۳۰۱) (۳۰۲) (۳۰۳) (۳۰۴) (۳۰۵) (۳۰۶) (۳۰۷) (۳۰۸) (۳۰۹) (۳۱۰) (۳۱۱) (۳۱۲) (۳۱۳) (۳۱۴) (۳۱۵) (۳۱۶) (۳۱۷) (۳۱۸) (۳۱۹) (۳۲۰) (۳۲۱) (۳۲۲) (۳۲۳) (۳۲۴) (۳۲۵) (۳۲۶) (۳۲۷) (۳۲۸) (۳۲۹) (۳۳۰) (۳۳۱) (۳۳۲) (۳۳۳) (۳۳۴) (۳۳۵) (۳۳۶) (۳۳۷) (۳۳۸) (۳۳۹) (۳۴۰) (۳۴۱) (۳۴۲) (۳۴۳) (۳۴۴) (۳۴۵) (۳۴۶) (۳۴۷) (۳۴۸) (۳۴۹) (۳۵۰) (۳۵۱) (۳۵۲) (۳۵۳) (۳۵۴) (۳۵۵) (۳۵۶) (۳۵۷) (۳۵۸) (۳۵۹) (۳۶۰) (۳۶۱) (۳۶۲) (۳۶۳) (۳۶۴) (۳۶۵) (۳۶۶) (۳۶۷) (۳۶۸) (۳۶۹) (۳۷۰) (۳۷۱) (۳۷۲) (۳۷۳) (۳۷۴) (۳۷۵) (۳۷۶) (۳۷۷) (۳۷۸) (۳۷۹) (۳۸۰) (۳۸۱) (۳۸۲) (۳۸۳) (۳۸۴) (۳۸۵) (۳۸۶) (۳۸۷) (۳۸۸) (۳۸۹) (۳۹۰) (۳۹۱) (۳۹۲) (۳۹۳) (۳۹۴) (۳۹۵) (۳۹۶) (۳۹۷) (۳۹۸) (۳۹۹) (۴۰۰) (۴۰۱) (۴۰۲) (۴۰۳) (۴۰۴) (۴۰۵) (۴۰۶) (۴۰۷) (۴۰۸) (۴۰۹) (۴۱۰) (۴۱۱) (۴۱۲) (۴۱۳) (۴۱۴) (۴۱۵) (۴۱۶) (۴۱۷) (۴۱۸) (۴۱۹) (۴۲۰) (۴۲۱) (۴۲۲) (۴۲۳) (۴۲۴) (۴۲۵) (۴۲۶) (۴۲۷) (۴۲۸) (۴۲۹) (۴۳۰) (۴۳۱) (۴۳۲) (۴۳۳) (۴۳۴) (۴۳۵) (۴۳۶) (۴۳۷) (۴۳۸) (۴۳۹) (۴۴۰) (۴۴۱) (۴۴۲) (۴۴۳) (۴۴۴) (۴۴۵) (۴۴۶) (۴۴۷) (۴۴۸) (۴۴۹) (۴۵۰) (۴۵۱) (۴۵۲) (۴۵۳) (۴۵۴) (۴۵۵) (۴۵۶) (۴۵۷) (۴۵۸) (۴۵۹) (۴۶۰) (۴۶۱) (۴۶۲) (۴۶۳) (۴۶۴) (۴۶۵) (۴۶۶) (۴۶۷) (۴۶۸) (۴۶۹) (۴۷۰) (۴۷۱) (۴۷۲) (۴۷۳) (۴۷۴) (۴۷۵) (۴۷۶) (۴۷۷) (۴۷۸) (۴۷۹) (۴۸۰) (۴۸۱) (۴۸۲) (۴۸۳) (۴۸۴) (۴۸۵) (۴۸۶) (۴۸۷) (۴۸۸) (۴۸۹) (۴۹۰) (۴۹۱) (۴۹۲) (۴۹۳) (۴۹۴) (۴۹۵) (۴۹۶) (۴۹۷) (۴۹۸) (۴۹۹) (۵۰۰) (۵۰۱) (۵۰۲) (۵۰۳) (۵۰۴) (۵۰۵) (۵۰۶) (۵۰۷) (۵۰۸) (۵۰۹) (۵۱۰) (۵۱۱) (۵۱۲) (۵۱۳) (۵۱۴) (۵۱۵) (۵۱۶) (۵۱۷) (۵۱۸) (۵۱۹) (۵۲۰) (۵۲۱) (۵۲۲) (۵۲۳) (۵۲۴) (۵۲۵) (۵۲۶) (۵۲۷) (۵۲۸) (۵۲۹) (۵۳۰) (۵۳۱) (۵۳۲) (۵۳۳) (۵۳۴) (۵۳۵) (۵۳۶) (۵۳۷) (۵۳۸) (۵۳۹) (۵۴۰) (۵۴۱) (۵۴۲) (۵۴۳) (۵۴۴) (۵۴۵) (۵۴۶) (۵۴۷) (۵۴۸) (۵۴۹) (۵۵۰) (۵۵۱) (۵۵۲) (۵۵۳) (۵۵۴) (۵۵۵) (۵۵۶) (۵۵۷) (۵۵۸) (۵۵۹) (۵۶۰) (۵۶۱) (۵۶۲) (۵۶۳) (۵۶۴) (۵۶۵) (۵۶۶) (۵۶۷) (۵۶۸) (۵۶۹) (۵۷۰) (۵۷۱) (۵۷۲) (۵۷۳) (۵۷۴) (۵۷۵) (۵۷۶) (۵۷۷) (۵۷۸) (۵۷۹) (۵۸۰) (۵۸۱) (۵۸۲) (۵۸۳) (۵۸۴) (۵۸۵) (۵۸۶) (۵۸۷) (۵۸۸) (۵۸۹) (۵۹۰) (۵۹۱) (۵۹۲) (۵۹۳) (۵۹۴) (۵۹۵) (۵۹۶) (۵۹۷) (۵۹۸) (۵۹۹) (۶۰۰) (۶۰۱) (۶۰۲) (۶۰۳) (۶۰۴) (۶۰۵) (۶۰۶) (۶۰۷) (۶۰۸) (۶۰۹) (۶۱۰) (۶۱۱) (۶۱۲) (۶۱۳) (۶۱۴) (۶۱۵) (۶۱۶) (۶۱۷) (۶۱۸) (۶۱۹) (۶۲۰) (۶۲۱) (۶۲۲) (۶۲۳) (۶۲۴) (۶۲۵) (۶۲۶) (۶۲۷) (۶۲۸) (۶۲۹) (۶۳۰) (۶۳۱) (۶۳۲) (۶۳۳) (۶۳۴) (۶۳۵) (۶۳۶) (۶۳۷) (۶۳۸) (۶۳۹) (۶۴۰) (۶۴۱) (۶۴۲) (۶۴۳) (۶۴۴) (۶۴۵) (۶۴۶) (۶۴۷) (۶۴۸) (۶۴۹) (۶۵۰) (۶۵۱) (۶۵۲) (۶۵۳) (۶۵۴) (۶۵۵) (۶۵۶) (۶۵۷) (۶۵۸) (۶۵۹) (۶۶۰) (۶۶۱) (۶۶۲) (۶۶۳) (۶۶۴) (۶۶۵) (۶۶۶) (۶۶۷) (۶۶۸) (۶۶۹) (۶۷۰) (۶۷۱) (۶۷۲) (۶۷۳) (۶۷۴) (۶۷۵) (۶۷۶) (۶۷۷) (۶۷۸) (۶۷۹) (۶۸۰) (۶۸۱) (۶۸۲) (۶۸۳) (۶۸۴) (۶۸۵) (۶۸۶) (۶۸۷) (۶۸۸) (۶۸۹) (۶۹۰) (۶۹۱) (۶۹۲) (۶۹۳) (۶۹۴) (۶۹۵) (۶۹۶) (۶۹۷) (۶۹۸) (۶۹۹) (۷۰۰) (۷۰۱) (۷۰۲) (۷۰۳) (۷۰۴) (۷۰۵) (۷۰۶) (۷۰۷) (۷۰۸) (۷۰۹) (۷۱۰) (۷۱۱) (۷۱۲) (۷۱۳) (۷۱۴) (۷۱۵) (۷۱۶) (۷۱۷) (۷۱۸) (۷۱۹) (۷۲۰) (۷۲۱) (۷۲۲) (۷۲۳) (۷۲۴) (۷۲۵) (۷۲۶) (۷۲۷) (۷۲۸) (۷۲۹) (۷۳۰) (۷۳۱) (۷۳۲) (۷۳۳) (۷۳۴) (۷۳۵) (۷۳۶) (۷۳۷) (۷۳۸) (۷۳۹) (۷۴۰) (۷۴۱) (۷۴۲) (۷۴۳) (۷۴۴) (۷۴۵) (۷۴۶) (۷۴۷) (۷۴۸) (۷۴۹) (۷۵۰) (۷۵۱) (۷۵۲) (۷۵۳) (۷۵۴) (۷۵۵) (۷۵۶) (۷۵۷) (۷۵۸) (۷۵۹) (۷۶۰) (۷۶۱) (۷۶۲) (۷۶۳) (۷۶۴) (۷۶۵) (۷۶۶) (۷۶۷) (۷۶۸) (۷۶۹) (۷۷۰) (۷۷۱) (۷۷۲) (۷۷۳) (۷۷۴) (۷۷۵) (۷۷۶) (۷۷۷) (۷۷۸) (۷۷۹) (۷۸۰) (۷۸۱) (۷۸۲) (۷۸۳) (۷۸۴) (۷۸۵) (۷۸۶) (۷۸۷) (۷۸۸) (۷۸۹) (۷۹۰) (۷۹۱) (۷۹۲) (۷۹۳) (۷۹۴) (۷۹۵) (۷۹۶) (۷۹۷) (۷۹۸) (۷۹۹) (۸۰۰) (۸۰۱) (۸۰۲) (۸۰۳) (۸۰۴) (۸۰۵) (۸۰۶) (۸۰۷) (۸۰۸) (۸۰۹) (۸۱۰) (۸۱۱) (۸۱۲) (۸۱۳) (۸۱۴) (۸۱۵) (۸۱۶) (۸۱۷) (۸۱۸) (۸۱۹) (۸۲۰) (۸۲۱) (۸۲۲) (۸۲۳) (۸۲۴) (۸۲۵) (۸۲۶) (۸۲۷) (۸۲۸) (۸۲۹) (۸۳۰) (۸۳۱) (۸۳۲) (۸۳۳) (۸۳۴) (۸۳۵) (۸۳۶) (۸۳۷) (۸۳۸) (۸۳۹) (۸۴۰) (۸۴۱) (۸۴۲) (۸۴۳) (۸۴۴) (۸۴۵) (۸۴۶) (۸۴۷) (۸۴۸) (۸۴۹) (۸۵۰) (۸۵۱) (۸۵۲) (۸۵۳) (۸۵۴) (۸۵۵) (۸۵۶) (۸۵۷) (۸۵۸) (۸۵۹) (۸۶۰) (۸۶۱) (۸۶۲) (۸۶۳) (۸۶۴) (۸۶۵) (۸۶۶) (۸۶۷) (۸۶۸) (۸۶۹) (۸۷۰) (۸۷۱) (۸۷۲) (۸۷۳) (۸۷۴) (۸۷۵) (۸۷۶) (۸۷۷) (۸۷۸) (۸۷۹) (۸۸۰) (۸۸۱) (۸۸۲) (۸۸۳) (۸۸۴) (۸۸۵) (۸۸۶) (۸۸۷) (۸۸۸) (۸۸۹) (۸۹۰) (۸۹۱) (۸۹۲) (۸۹۳) (۸۹۴) (۸۹۵) (۸۹۶) (۸۹۷) (۸۹۸) (۸۹۹) (۹۰۰) (۹۰۱) (۹۰۲) (۹۰۳) (۹۰۴) (۹۰۵) (۹۰۶) (۹۰۷) (۹۰۸) (۹۰۹) (۹۱۰) (۹۱۱) (۹۱۲) (۹۱۳) (۹۱۴) (۹۱۵) (۹۱۶) (۹۱۷) (۹۱۸) (۹۱۹) (۹۲۰) (۹۲۱) (۹۲۲) (۹۲۳) (۹۲۴) (۹۲۵) (۹۲۶) (۹۲۷) (۹۲۸) (۹۲۹) (۹۳۰) (۹۳۱) (۹۳۲) (۹۳۳) (۹۳۴) (۹۳۵) (۹۳۶) (۹۳۷) (۹۳۸) (۹۳۹) (۹۴۰) (۹۴۱) (۹۴۲) (۹۴۳) (۹۴۴) (۹۴۵) (۹۴۶) (۹۴۷) (۹۴۸) (۹۴۹) (۹۵۰) (۹۵۱) (۹۵۲) (۹۵۳) (۹۵۴) (۹۵۵) (۹۵۶) (۹۵۷) (۹۵۸) (۹۵۹) (۹۶۰) (۹۶۱) (۹۶۲) (۹۶۳) (۹۶۴) (۹۶۵) (۹۶۶) (۹۶۷) (۹۶۸) (۹۶۹) (۹۷۰) (۹۷۱) (۹۷۲) (۹۷۳) (۹۷۴) (۹۷۵) (۹۷۶) (۹۷۷) (۹۷۸) (۹۷۹) (۹۸۰) (۹۸۱) (۹۸۲) (۹۸۳) (۹۸۴) (۹۸۵) (۹۸۶) (۹۸۷) (۹۸۸) (۹۸۹) (۹۹۰) (۹۹۱) (۹۹۲) (۹۹۳) (۹۹۴) (۹۹۵) (۹۹۶) (۹۹۷) (۹۹۸) (۹۹۹) (۱۰۰۰) (۱۰۰۱) (۱۰۰۲) (۱۰۰۳) (۱۰۰۴) (۱۰۰۵) (۱۰۰۶) (۱۰۰۷) (۱۰۰۸) (۱۰۰۹) (۱۰۱۰) (۱۰۱۱) (۱۰۱۲) (۱۰۱۳) (۱۰۱۴) (۱۰۱۵) (۱۰۱۶) (۱۰۱۷) (۱۰۱۸) (۱۰۱۹) (۱۰۲۰) (۱۰۲۱) (۱۰۲۲) (۱۰۲۳) (۱۰۲۴) (۱۰۲۵) (۱۰۲۶) (۱۰۲۷) (۱۰۲۸) (۱۰۲۹) (۱۰۳۰) (۱۰۳۱) (۱۰۳۲) (۱۰۳۳) (۱۰۳۴) (۱۰۳۵) (۱۰۳۶) (۱۰۳۷) (۱۰۳۸) (۱۰۳۹) (۱۰۴۰) (۱۰۴۱) (۱۰۴۲) (۱۰۴۳) (۱۰۴۴) (۱۰۴۵) (۱۰۴۶) (۱۰۴۷) (۱۰۴۸) (۱۰۴۹) (۱۰۵۰) (۱۰۵۱) (۱۰۵۲) (۱۰۵۳) (۱۰۵۴) (۱۰۵۵) (۱۰۵۶) (۱۰۵۷) (۱۰۵۸) (۱۰۵۹) (۱۰۶۰) (۱۰۶۱) (۱۰۶۲) (۱۰۶۳) (۱۰۶۴) (۱۰۶۵) (۱۰۶۶) (۱۰۶۷) (۱۰۶۸) (۱۰۶۹) (۱۰۷۰) (۱۰۷۱) (۱۰۷۲) (۱۰۷۳) (۱۰۷۴) (۱۰۷۵) (۱۰۷۶) (۱۰۷۷) (۱۰۷۸) (۱۰۷۹) (۱۰۸۰) (۱۰۸۱) (۱۰۸۲) (۱۰۸۳) (۱۰۸۴) (۱۰۸۵) (۱۰۸۶) (۱۰۸۷) (۱۰۸۸) (۱۰۸۹) (۱۰۹۰) (۱۰۹۱) (۱۰۹۲) (۱۰۹۳) (۱۰۹۴) (۱۰۹۵) (۱۰۹۶) (۱۰۹۷) (۱۰۹۸) (۱۰۹۹) (۱۱۰۰) (۱۱۰۱) (۱۱۰۲) (۱۱۰۳) (۱۱۰۴) (۱۱۰۵) (۱۱۰۶) (۱۱۰۷) (۱۱۰۸) (۱۱۰۹) (۱۱۱۰) (۱۱۱۱) (۱۱۱۲) (۱۱۱۳) (۱۱۱۴) (۱۱۱۵) (۱۱۱۶) (۱۱۱۷) (۱۱۱۸) (۱۱۱۹) (۱۱۲۰) (۱۱۲۱) (۱۱۲۲) (۱۱۲۳) (۱۱۲۴) (۱۱۲۵) (۱۱۲۶) (۱۱۲۷) (۱۱۲۸) (۱۱۲۹) (۱۱۳۰) (۱۱۳۱) (۱۱۳۲) (۱۱۳۳) (۱۱۳۴) (۱۱۳۵) (۱۱۳۶) (۱۱۳۷) (۱۱۳۸) (۱۱۳۹) (۱۱۴۰) (۱۱۴۱) (۱۱۴۲) (۱۱۴۳) (۱۱۴۴) (۱۱۴۵) (۱۱۴۶) (۱۱۴۷) (۱۱۴۸) (۱۱۴۹) (۱۱۵۰) (۱۱۵۱) (۱۱۵۲) (۱۱۵۳) (۱۱۵۴) (۱۱۵۵) (۱۱۵۶) (۱۱۵۷) (۱۱۵۸) (۱۱۵۹) (۱۱۶۰) (۱۱۶۱) (۱۱۶۲) (۱۱۶۳) (۱۱۶۴) (۱۱۶۵) (۱۱۶۶) (۱۱۶۷) (۱۱۶۸) (۱۱۶۹) (۱۱۷۰) (۱۱۷۱) (۱۱۷۲) (۱۱۷۳) (۱۱۷۴) (۱۱۷۵) (۱۱۷۶) (۱۱۷۷) (۱۱۷۸) (۱۱۷۹) (۱۱۸۰) (۱۱۸۱) (۱۱۸۲) (۱۱۸۳) (۱۱۸۴) (۱۱۸۵) (۱۱۸۶) (۱۱۸۷) (۱۱۸۸) (۱۱۸۹) (۱۱۹۰) (۱۱۹۱) (۱۱۹۲) (۱۱۹۳) (۱۱۹۴) (۱۱۹۵) (۱۱۹۶) (۱۱۹۷) (۱۱۹۸) (۱۱۹۹) (۱۲۰۰) (۱۲۰۱) (۱۲۰۲) (۱۲۰۳) (۱۲۰۴) (۱۲۰۵) (۱۲۰۶) (۱۲۰۷) (۱۲۰۸) (۱۲۰۹) (۱۲۱۰) (۱۲۱۱) (۱۲۱۲) (۱۲۱۳) (۱۲۱۴) (۱۲۱۵) (۱۲۱۶) (۱۲۱۷) (۱۲۱۸) (۱۲۱۹) (۱۲۲۰) (۱۲۲۱) (۱۲۲۲) (۱۲۲۳) (۱۲۲۴) (۱۲۲۵) (۱۲۲۶) (۱۲۲۷) (۱۲۲۸) (۱۲۲۹) (۱۲۳۰) (۱۲۳۱) (۱۲۳۲) (۱۲۳۳) (۱۲۳۴) (۱۲۳۵) (۱۲۳۶) (۱۲۳۷) (۱۲۳۸) (۱۲۳۹) (۱۲۴۰) (۱۲۴۱) (۱۲۴۲) (۱۲۴۳) (۱۲۴۴) (۱۲۴۵) (۱۲۴۶) (۱۲۴۷) (۱۲۴۸) (۱۲۴۹) (۱۲۵۰) (۱۲۵۱) (۱۲۵۲) (۱۲۵۳) (۱۲۵۴) (۱۲۵۵) (۱۲۵۶) (۱۲۵۷) (۱۲۵۸) (۱۲۵۹) (۱۲۶۰) (۱۲۶۱) (۱۲۶۲) (۱۲۶۳) (۱۲۶۴) (۱۲۶۵) (۱۲۶۶) (۱۲۶۷) (۱۲۶۸) (۱۲۶۹) (۱۲۷۰) (۱۲۷۱) (۱۲۷۲) (۱۲۷۳) (۱۲۷۴) (۱۲۷۵) (۱۲۷۶) (۱۲۷۷) (۱۲۷۸) (۱۲۷۹) (۱۲۸۰) (۱۲۸۱) (۱۲۸۲) (۱۲۸۳) (۱۲۸۴) (۱۲۸۵) (۱۲۸۶) (۱۲۸۷) (۱۲۸۸) (۱۲۸۹) (۱۲۹۰) (۱۲۹۱) (۱۲۹۲) (۱۲۹۳) (۱۲۹۴) (۱۲۹۵) (۱۲۹۶) (۱۲۹۷) (۱۲۹۸) (۱۲۹۹) (۱۳۰۰) (۱۳۰۱) (۱۳۰۲) (۱۳۰۳) (۱۳۰۴) (۱۳۰۵) (۱۳۰۶) (۱۳۰۷) (۱۳۰۸) (۱۳۰۹) (۱۳۱۰) (۱۳۱۱) (۱۳۱۲) (۱۳۱۳) (۱۳۱۴) (۱۳۱۵) (۱۳۱۶) (۱۳۱۷) (۱۳۱۸) (۱۳۱۹) (۱۳۲۰) (۱۳۲۱) (۱۳۲۲) (۱۳۲۳) (۱۳۲۴) (۱۳۲۵) (۱۳۲۶) (۱۳۲۷) (۱۳۲۸) (۱۳۲۹) (۱۳۳۰) (۱۳۳۱) (۱۳۳۲) (۱۳۳۳) (۱۳۳۴) (۱۳۳۵) (۱۳۳۶) (۱۳۳۷) (۱۳۳۸) (۱۳۳۹) (۱۳۴۰) (۱۳۴۱) (۱۳۴۲) (۱۳۴۳) (۱۳۴۴) (۱۳۴۵) (۱۳۴۶) (۱۳۴۷) (۱۳۴۸) (۱۳۴۹) (۱۳۵۰) (۱۳۵۱) (۱۳۵۲) (۱۳۵۳) (۱۳۵۴) (۱۳۵۵) (۱۳۵۶) (۱۳۵۷) (۱۳۵۸) (۱۳۵۹) (۱۳۶۰) (۱۳۶۱) (۱۳۶۲) (۱۳۶۳) (۱۳۶۴) (

اباه دا مالک بن ابی عامر اصبحی رحمہ اللہ دې ددې دواړو بزرگانو حالات کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم په ضمن کښې بیان شوی دی ^(۱)،
ابوهريره دا مشهور صحابی حضرت ابوهريره رضي الله عنه دې ددوی حالات کتاب الإيمان باب أمور الإيمان کښې تیر شوی دی ^(۲)،
ترجمة الباب سره د حدیث مطابقت دا حدیث کتاب الصوم کښې تیر شوې دې ^(۳)، دلته د باب په مناسبت سره دوباره ذکر کړې شوې دې کوم چه په دې جمله کښې دې: «وسلست الشماطين» ^(۴) په دې سره د شیطان دهغه د اولاد اود هغه د لښکرو اثبات کیږي
د باب لسم حدیث د ابن عباس رضي الله عنه دې.

الحديث العاشر

۳۱۳- حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ، حَدَّثَنَا سَفْيَانُ، حَدَّثَنَا عَمْرُو، قَالَ: أَخْبَرَنِي سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ، قَالَ: قُلْتُ لِابْنِ عَبَّاسٍ، فَقَالَ: حَدَّثَنَا أَبِي بْنُ كَعْبٍ، أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: "إِنَّ مُوسَى قَالَ لِقَتَاهُ: أَتَيْنَا عَدَاءَنَا، (قَالَ) أَرَأَيْتَ إِذَا أَوْتِنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَبِيْتُ الْحَوْتِ وَمَا أَلْسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكَرَهُ، وَكَلَّمَ جِدَّ مُوسَى النَّصَبَ حَتَّى جَاوَزَ الْمَكَانَ الَّذِي أَمَرَ اللَّهُ بِهِ" ^(۵)، [۷۴]

تراجم رجال

الحمیدی: دا ابوبکر بن عبداللہ بن زبیر قرشی اسدی حمیدی مکی رحمہ اللہ دې د دوی تذکره بدء الوحي اول حدیث کښې تیره شوې ده ^(۶)،
سفیان: دا سفیان بن عیینہ رحمہ اللہ دې ددوی مختصر حالات بدء الوحي کښې او تفصیلی حالات کتاب العلم باب قول المحدث: حدثننا وأخبرنا..... لاندې بیان کړې شوی دی ^(۷)،
عمرو: دا عمرو بن دینار جمحي رحمہ اللہ دې ددوی تذکره کتاب العلم باب كتابة العلم کښې تیره شوې ده ^(۸)،

^(۱) کشف الباری: ۲۷۱-۲۷۲/۲.

^(۲) کشف الباری: ۴۵۹/۱.

^(۳) کتاب الصوم باب هل یقال: رمتان أو شهر رمضان؟

^(۴) عمدة القاری: ۱۷۲/۱۵.

^(۵) قوله: قلت لابن عباس رضي الله عنهما: الحديث، من ترجمه فی کتاب العلم باب ذهب موسى عليه الصلاة والسلام فی البحر... کشف الباری: ۳۲۹/۳.

^(۶) کشف الباری: ۲۳۷/۱.

^(۷) اوگورنی کشف الباری: ۱/۲۳۸ الحدیث الأول: ۱۰۲/۳.

^(۸) کشف الباری: ۳۰۹/۴.

سعید بن جبیر دا مشهور تابعی بزرگ حضرت سعید بن جبیر کوفی رضی اللہ عنہ دی ددوی مختصر ذکر بد، الوحی کنبی او مفصل تذکرہ کتاب العلم باب العلم فی العلم بہ ضمن کنبی راغلی ^(۱) ابن عباس دا مشهور صحابی حضرت عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما دی ددوی اجمالی ذکر بد، الوحی او تفصیلی ذکر کتاب ایمان باب کفران العشر و کفر....، کنبی تیرشوی دی ^(۲) ابی بن کعب رضی اللہ عنہ دا مشهور انصاری صحابی حضرت ابی بن کعب بن قیس رضی اللہ عنہ دی ددوی حالات کتاب العلم باب ما ذکر فی ذهاب موسی... بہ ذیل کنبی بیان کر پی شوی دی ^(۳) د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما دا حدیث بہ کوم کنبی چہ د حضرت موسی علیہ السلام او حضرت خضر علیہ السلام د ملاقات ذکر دی. بہ تفصیل سرہ کتاب العلم کنبی تیرشوی دی ^(۴) ترجمۃ الباب سرہ د حدیث مناسبت: د دی حدیث مناسبت ہم ترجمۃ الباب سرہ بالکل واضح دی کوم چہ بہ دی جملہ کنبی دی: «وما أنسانيہ إلا الشيطان» ^(۵) د باب یولسم حدیث د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دی

الحديث الحادي عشر

۳۱۰- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ، عَنْ مَالِكٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُشِيرُ إِلَى الْمَشْرِقِ فَقَالَ: «هَإِنِ الْفِتْنَةُ هَاهُنَا، إِنْ الْفِتْنَةُ هَاهُنَا مِنْ حَيْثُ يَطْلُعُ قَرْنُ الشَّيْطَانِ» ^(۱) [۲۹۳۷]

تراجم رجال

عبدالله بن مسلمہ: دا عبدالله بن مسلمہ بن قعنب قعنبی مدنی رضی اللہ عنہ دی ددوی تفصیلی حالات کتاب ایمان باب من الدین الفرار من الفتن بہ ذیل کنبی تیرشوی دی ^(۲) مالک: دا امام دارالہجرۃ امام مالک بن انس اصبحی مدنی رضی اللہ عنہ دی ددوی اجمالی حالات بد، الوحی او تفصیلی حالات کتاب ایمان باب من الدین الفرار من الفتن لندی بیان کر پی شوی دی ^(۳) عبدالله بن دینار: دا عبدالله بن دینار مولی ابن عمر رضی اللہ عنہما دی

^(۱) کشف الباری: ۱/۴۳۵ الحدیث الرابع: ۱۸/۱.

^(۲) کشف الباری: ۱/۴۳۵، ۲/۲۰۵.

^(۳) کشف الباری: ۳/۳۲۷.

^(۴) کشف الباری کتاب العلم: ۳/۳۵۳-۳۴۱.

^(۵) عمدة القاری: ۱۵/۱۷۲.

^(۶) قوله: عن عبدالله بن عمر رضى الله عنهما: الحديث. من ترجمہ فی کتاب فرض الخمس، کشف الباری کتاب الخمس

والجزية: ۱۲۳.

^(۷) کشف الباری: ۲/۸۰.

^(۸) کشف الباری: ۱/۲۹۰، ۲/۸۰.

ابن عمر: دامشهور صحابی حضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما دې ددې دواړو تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم: بنی الإسلام علی خمس.... لاندې تیر شوی دی. (۱)
 د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما د حدیث دا مضمون د نورو صحابه کرام رضی اللہ عنہم نه هم نقل دې. ددې شرح هم په مختلف ځایونو کښې شوې ده. (۲) په دې کښې د هاء کلمې استعمال حضور پاک د تنبیہ په توګه کړې دې. دلته غالباً د حضور پاک اشاره د بصره طرف ته ده چه فارس (ایران) سره ملاؤ شوې دې. بصره پخپله هم د اعتزال مرکز پاتې دې. چنانچه حضور پاک د مشرق طرف ته اشاره کولو سره اوفرمانیل چه دا د فتني مرکز دې. اود حضور پاک دا پیشنگونی حرف په حرف پوره شوه. د تاریخ اسلام نه خبر حضراتو نه دا خبره پته نه ده چه دا علاقې همیشه د فتني اوفساد مرکز اومنع پاتې دې.
 ترجمه الباب سره د حدیث مطابقت: په دې حدیث کښې د شیطان دښکر ذکر راغلې دې چه د هغه ښکري هم وی چنانچه مطابقت بالترجمه واضح دې. (۳)
 د باب دولسم حدیث د حضرت جابر بن عبدالله رضی اللہ عنہ دې.

الحدیث الثانی عشر

۳۱۰۶- حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ جَعْفَرٍ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيُّ، حَدَّثَنَا ابْنُ جُرَيْجٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عَطَاءٌ عَنْ جَابِرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "إِذَا اسْتَجَمَعَ اللَّيْلُ، أَوْ قَالَ: جُمُعَ اللَّيْلِ، فَكُفُّوا صِيْبًا كُمْ [ص: ۱۳۳]، فَإِنَّ الشَّيَاطِينَ تَنْتَشِرُ جَيْبَيْهِ، فَإِذَا ذَهَبَ سَاعَةٌ مِنَ الْعِصَاءِ فَخَلُّوهُمْ، وَأَغْلِقْ بَابَكَ، وَادْكُرِ اسْمَ اللَّهِ، وَأُظْفِقْ مُصْبَاحَكَ وَادْكُرِ اسْمَ اللَّهِ، وَأُولِيقْ سِقَاكَ وَادْكُرِ اسْمَ اللَّهِ، وَتَمَرِ تَأْعَاكَ وَادْكُرِ اسْمَ اللَّهِ، وَلَوْ تَعَرَّضَ عَلَيْهِ شَيْئًا" (۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰

دیخوا خوریری. کله چه د ماسخوتن خه وخت تیرشی نوپیا ماشومان پریردنی خپله دروازه بنده کړنی اود الله تعالی نوم واخلى اوخپله دیوه مړه کړنی اود الله تعالی نوم واخلى اود مشکیزې خله بنده کړنی او د الله تعالی نوم واخلى لوښی پټ کړنی اود الله تعالی نوم واخلى.....

تراجم رجال

یحیی بن جعفر: دا ابوزکریاء یحیی بن جعفر ازدی بخاری بیکندي رحمته الله علیه دې. ^(۱)
 محمد بن عبدالله الانصاري: دامحمد بن عبدالله بن مشی بن عبدالله انصاری رحمته الله علیه دې. ^(۲)
 ابن جریج: دا ابوالولید عبدالملک بن عبدالعزيز بن جریج اموی رحمته الله علیه دې. ددوی تذکره کتاب الحیض باب غسل الحائض رأس زوجها... کښې راغلې. ^(۳)
 عطاء: دا مشهور تابعی محدث حضرت عطاء بن ابی رباح قرشی یماني رحمته الله علیه دې ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب عظة الإمام النساء... کښې تیرشوی دې. ^(۴)
 جابر: دا مشهور صحابی رسول حضرت جابر بن عبدالله انصاری رضی الله عنه دې. ^(۵)

قوله: ولو تعرض عليه شيئا: په پلنوالی کښې خه لرگې کړې دې.

د روایاتو اختلاف او په هغې کښې تطبیق: تعرض کښې را، مهمله باندې ضمه او کسره دواړه لوستلې شی. دباب کرم او ضرب دواړو نه مستعمل دې. ددې مصدر عرضا وعراضة دې. دکوم معنی چه ده یوڅیز په پلنوالی کښې کیخودل. ^(۶)

په دې روایت کښې شیئا دې. خو په مسلم شریف کښې دحضرت ابوحمید ساعدي رضی الله عنه په حدیث کښې عودا دې. ^(۱) یعنی لرگې. چنانچه دواړه روایات راجمع کولو سره دا مطلب حاصل شو چه د خوراک خښاک لوښی د سر یا کپړې وغیره په ذریعه سره د اوده کیدو په وخت پټ ساتنی دې دپاره چه د شیطانانو نه د گندگنی نه د چینجو وغیره نه په حفاظت کښې وی. اوکه د پټولو دپاره خه څیز ملاو نه شی نو کم نه کم د کولاو لوښی په خله باندې په پلنوالی کښې خه لرگې کړې دې.

علامه عینی رحمته الله علیه لیکلی دې:

«ومعناه: إن لم تقدر أن تعطى فلا أقل من أن تعرض عليه عودا، أي تعرضه عليه بالعرض، وعمده عليه عرضا أي خلاف

^(۱) ددوی د حالاتو دپاره اوگورنی کتاب صلاة الخوف باب الصلاة عند مناهضة الحصون ولقاء.....

^(۲) ددوی د حالاتو دپاره اوگورنی کتاب الاستسقاء باب سؤال الناس الإمام..... رقم ۱۰۱۰.

^(۳) کشف الباری کتاب الحیض: ۲۰۴.

^(۴) کشف الباری: ۳۷/۴.

^(۵) کتاب الوضوء باب من لم ير الوضوء إلا من المخرجين إلا من القبل والدير.

^(۶) القاموس الوحيد مادة: عرض، والنهاية في غريب الحديث: ۱۹۴/۳ باب العين مع الراء مادة: عرض.

^(۷) قال أبو حميد الساعدي رضي الله عنه: أنبت النبي صلى الله عليه وسلم بقدح لبن من التقيق، لبس مخمرا، قال: ألا خرت؟ ولو تعرض عليه عودا. صحيح مسلم كتاب الأشربة باب في شرب النبيذ وتخمير الإناء رقم: ۲۰۱۰.

الطول.... وهذا مطلق في الآفة التي فيها شراب أو طعام» (۱)

ذہدیت ترجمہ الباب سرہ مناسبت ترجمہ الباب سرہ دحدیث مناسبت یہ دے جملہ کنبی دے «فران الصاطین تنقہر حینئذ» (۲) یہ دے کنبی د شیطان د وجود اود ہفہ د اولاد اثبات دے دباب دیار لسم حدیث د ام المؤمنین حضرت صفیہ رضی اللہ عنہا دے

المحدث الثالث عشر

۳۱۰۷- حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ غِيلَانَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حُسَيْنٍ، عَنْ صَفِيَّةَ بِنْتِ هِشَامٍ، قَالَتْ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُعْتَكِفًا فَأَتَيْتُهُ أُزِدُهُ لَيْلًا، فَحَدَّثَنِي ثُمَّ قُمْتُ فَأَلْقَيْتُ، فَقَامَ مَعِيَ لَيْلَتَيْنِ، وَكَانَ مِنْكُنَّهَا فِي دَارِ أَسَامَةَ بْنِ زَيْدٍ، فَمَرَّ جَلَانٌ مِنَ الْأَنْصَارِ، فَلَمَّا رَأَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمْرَعَا، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «عَلَى رِسْلِكُمَا إِنَّهَا صَفِيَّةُ بِنْتُ حِمْيَرٍ» فَقَالَ السُّبْحَانُ اللَّهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: «إِنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِي مِنَ الْإِنْسَانِ مَجْرَى الدَّمِ» وَإِلَى خَشِيَّتِ أَنْ يَقْذِفَ فِي قُلُوبِكُمَا سُوءًا، أَوْ قَالَ: شَيْئًا (۳) - [۱۹۳۰]

تراجم رجال

محمود بن غیلان: دا محمود بن غیلان مروزی رحمۃ اللہ علیہ دے (۴)
عبدالرازق: دا امام عبدالرازق بن ہمام بن نافع یمانی رحمۃ اللہ علیہ دے ددوی تفصیلی حالات کتاب ایمان باب حسن اسلام المرء ترکہ مالا یغنیہ پہ ضمن کنبی راغلی دی (۵)
معمر: دا معمر بن راشد ازدی بصری رحمۃ اللہ علیہ دے ددوی تذکرہ بدء الوحی او کتاب العلم باب کتابہ العلم کنبی راغلی دے (۶)
الزہری: دا محمد بن مسلم ابن شہاب زہری رحمۃ اللہ علیہ دے ددوی مختصر تذکرہ بدء الوحی پہ دریم حدیث کنبی او تفصیلی کتاب الفسل باب غسل الرجل مع امرأته کنبی راغلی دے (۷)
علی بن الحسین: دا امام زین العابدین حضرت علی بن الحسین رحمۃ اللہ علیہ دے ددوی تفصیلی حالات کتاب الفسل باب الفسل بالصرع ومحوہ کنبی تیرشوی دی (۸)

(۱) عمدة القاری: ۱۷۴/۱۵ وکذا انظر الكنز المتواری: ۱۹۷/۱۳ وإرشاد الساری: ۲۹۶/۵ وأعلام الحديث للخطابی: ۱۵۱۵/۳.

(۲) عمدة القاری: ۱۷۳/۱۵.

(۳) قوله: عن صفیة بنت حبیب: الحديث، مر تخریجہ فی کتاب الاعتکاف باب هل یخرج المعتکف لحوائجہ إلى.....؟

(۴) ددوی د حالاتو دیارہ او گورنی کتاب مواقیب الصلوۃ باب النوم قبل العشاء.....

(۵) کشف الباری: ۴۲۱/۲.

(۶) کشف الباری: ۴۶۵/۱، ۳۲۱/۴.

(۷) کشف الباری: ۳۲۶/۱ الحديث الثالث کتاب الفسل: ۱۹۴.

صفیه بنت حبیب: دا ام المؤمنین حضرت صفیه بنت حبیب بن اخطب رضی اللہ عنہا ده دې تفصیلی حالات کتاب الحمض باب المرأة تمحض بعد الاطاعة لاندې ذکر کړې شوی دی ^(۲).

ترجمة الباب سره د هديت مطابقت: د حضرت صفیه رضی اللہ عنہا دا حديث کتاب الاعتكاف وغيره کښې تیر شوی دی. ^(۳) دلته د باب مناسبت سره بیا ذکر کړې شوي دي د کوم چه ترجمه سره مطابقت په دې جمله کښې دي: «ان الشيطان يجري من الانسان مجرى الدم» ^(۴) دا چه شيطان په انسان کښې د وينې په شان دننه گردش کوي کوم چه دهغه يو خاص صفت دی ^(۵).

انباء کرام سره بدگمانی د هلاکت موجب ده: امت سره د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم چه کومه مینه وه او کوم شفقت وو په هغې باندې دا حديث ښه دلالت کوي. حضور پاک ته دا خطر پیدا شوه چه چرته شيطان ددې دواړو صحابه کرامو په زړه کښې بدگمانی پیدا نه کړي دغه شان به هغوی د هلاکت خلی ته اور سپري نو صورت حال ننی واضح کړو چه دا ماسره حضرت صفیه رضی اللہ عنہا ده ځکه چه انبيا، کرام سره بدگمانی کفر دی کومه چه د هلاکت او تباهنی موجب ده ^(۶).
د باب ثوار لسم حديث د حضرت سليمان بن صرد رضی اللہ عنہ دي.

الحديث الرابع عشر

۳۱۰۸- حَدَّثَنَا عَبْدَانُ، عَنْ أَبِي حَمْزَةَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ عَدِيِّ بْنِ ثَابِتٍ، عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ صُرَدٍ، قَالَ: كُنْتُ جَالِسًا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَرَجُلَانِ يَسْتَبَانِ، فَأَحَدُهُمَا أَمْرٌ وَجَبَهُ، وَالتَّفَقُّهُ أَوْ دَأْبُهُ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنِّي لَأَعْلَمُ كَلِمَةً لَوْ قَالَهَا ذَهَبَ عَنْهُ مَا يَعْبُدُ، لَوْ قَالَ: أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ، ذَهَبَ عَنْهُ مَا يَعْبُدُ" فَقَالَ الْوَلَاءُ:

إِنَّ النَّبِيَّ ﷺ قَالَ: أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ، فَقَالَ: وَهَلْ بِي جُنُونٌ ^(۷) [۵۷۶۴، ۵۷۰۱]
ترجمه. حضرت سليمان بن صرد رضی اللہ عنہ فرماني چه زه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سره ناست ووم اودوو کسانو په خپلو کښې کنځلې بدې ردې کولې. په دوی کښې د یومخ د جذبات نه سور شو اود ست رگونه ننی

^(۱) کشف الباری کتاب الفضل: ۲۷۸.

^(۲) کشف الباری کتاب الحمض: ۵۹۱.

^(۳) صحيح البخاري كتاب الاعتكاف باب هل يخرج المعتكف لمرأته... کشف الباری کتاب الخس والجزيه: ۱۲۰-۱۱۹ باب

ما جاء في بيوت أزواج.....

^(۴) عمدة القاري: ۱۷۴/۱۵.

^(۵) قال البدر البيني في العمدة: ۱۷۵/۱۵ في شرح هذه الجملة: قيل: هو على ظاهره، إن الله جعل له قوة وقدرة على الجري في باطن الإنسان مجرى الدم، وقيل: استعاره لكثرة وسوسته، فكانه لا يفارقه كما لا يفارق دمه، وقيل: إنه يلقي وسوسه في مام لطيفة من البدن، بحيث يصل إلى القلب.

^(۶) عمدة القاري: ۱۷۵/۱۵.

^(۷) قوله: عن سليمان بن صرد رضي الله عنه: الحديث، رواه البخاري أيضاً في الأدب باب الحذر من الغضب رقم: ۶۰۴۸ وباب ما ينهي من السباب واللعن رقم: ۱۱۵ وعرواه مسلم رقم: ۶۶۴۸-۶۶۴۹ في البر والصلة باب فضل من يملك نفسه عند الغضب وأبو داود رقم: ۴۷۸۱ في الأدب باب ما يقال عند الغضب.

اوپر سیدل حضور پاک افرمائیل چه زہ یوہ خبرہ باندی پوہیہم کہ چری دی هغه اووانی نودده داغصہ به ختمه شی او جذبات به نی یخ شی. کہ چری دی اعدو بالله من الشیطان الرجیم اولولی نودده غصہ به ختمه شی. خلقو حضور پاک دا ارشاد دهغه سری په وړاندې پیش کړو نو هغه د جاهلان په انداز کښې اوونیل ولې زه لیونی یم څه؟
ددې حدیث شرح کتاب الادب کښې راغلي ده. (۱)

تراجم رجال

عبدان: داعبدان بن عثمان بن جبلة مروزی دې. ددوی مختصر تذکره بدء الوحی کښې راغلي ده. (۲)
ابو حمزه: دا ابو حمزه محمد بن میمون سکرې مروزی رضی اللہ عنہ دې. (۳)
الاعمش: دامشهور محدث ابو محمد سلیمان بن مهران اسدی الاعمش رضی اللہ عنہ دې. ددوی حالات «کتاب ایمان باب ظلم دون ظلم» لاندې تیر شوی دی. (۴)
عدي بن ثابت: دا مشهور تابعی حضرت عدي بن ثابت انصاری کوفی رضی اللہ عنہ دې. ددوی تذکره کتاب ایمان باب ما جاء أن الأعمال بالنية والحسنة لاندې راغلي ده. (۵)
سليمان بن صرد: دا صحابی رسول حضرت سليمان بن صرد رضی اللہ عنہ دې. ددوی تذکره تفصیلاً کتاب الفسل باب من أفاض على رأسه ثلاثاً په ذیل کښې تیره شوې ده. (۶)
ترجمة الباب سره د حدیث مناسبت: د حدیث مناسبت ترجمة الباب سره واضح دې. (۷) په کوم کښې چه غصه شیطانی اثر خودلي شوي دي اود دې علاج نی اعدو بالله خودلي دي.
د غصې ختمولو دپاره د استعاذه افادیت: حقیقت دادې چه څنگه شیطانی اثرات ختمولودپاره استعاذه مفید ده دغه شان د غصې د ختمولودپاره استعاذه مفید ده. کله چه سری له غصه راخی نو شیطان هغه وخت نور افسوس کوی اودا غواری چه د ده غصه د اعتدال د حد نه اوخی. اودا سرې د شریعت د حدود نه بهر شی. نو په دې کښې استعاذه مفید وی.
بل د حضرت عطیه سعدی رضی اللہ عنہ نه یو حدیث نقل دي: «الغضب من الشيطان، فإن الشيطان خلق من النار، وإنما تطفأ النار بالياء، فإذا غضب أحدكم فليتوضأ» یعنی غصه د شیطان د طرف نه وی اود هغه پیدائش د اور نه دي او اور په اوبو سره مړ کولې شی. په دې وجه چه په تاسو کښې چاته غصه درشی نو اودس دې کوی. د باب پنځلسم حدیث د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ دې.

(۱) کشف الباری کتاب الادب: ۲۷ باب ماینی من السباب واللعان.

(۲) کشف الباری: ۴۶۱/۱.

(۳) ددوی د حالات دپاره اوگورنی کتاب الفسل باب نقض البدین من الفسل عند الجنابة.

(۴) اوگورنی: کشف الباری: ۲۵۱/۲.

(۵) کشف الباری: ۷۴۵/۲.

(۶) کشف الباری کتاب الفسل: ۳۳۰.

(۷) عمدة القاری: ۱۷۵/۱۵.

الحديث الخامس عشر

۳۱۹- حَدَّثَنَا آدَمُ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، حَدَّثَنَا مَنْصُورٌ، عَنْ سَالِمِ بْنِ أَبِي الْجَعْدِ، عَنْ كُرَيْبٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ ﷺ: "لَوْ أَنَّ أَحَدَكُمْ إِذَا أَتَى أَهْلَهُ قَالَ: يَتَيْتُ الشَّيْطَانَ وَجَلِبَ الشَّيْطَانُ مَا زِدْتَنِي، فَإِنْ كَانَ بَيْنَهُمَا وَلَدٌ لَمْ يَفْزَعْهُ الشَّيْطَانُ، وَلَمْ يُسَلِّطْ عَلَيْهِ" قَالَ: وَحَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ سَالِمٍ، عَنْ كُرَيْبٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ وَثَلَّةُ (۱)

تراجم رجال

ادم: دا آدم بن ایاس ابو الحسن عبدالرحمن عسقلانی رضی اللہ عنہ دی
شعبه: دا امیر المؤمنین فی الحدیث شعبه بن حجاج عتکی رضی اللہ عنہ دی ددی دواہو حضراتو حالات کتاب
الإیمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانہ ویدہ لاتدی ذکر کرے شوی دی (۲)
منصور: دامصور بن معتمر سلمی ابو عتاب کوفی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تفصیلی تذکرہ کتاب العلم باب من
جعل لأهل العلم بأما معلومة لاتدی تیرہ شوی ده. (۳)
سالم بن ابی الجعد: دا سالم بن ابی الجعد رافع غطفانی کوفی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تفصیلی حالات کتاب
الوضوء باب التعمية على كل حال.....، په ضمن کنبی بیان شوی دی. (۴)
کریب: دا مولی ابن عباس کریب بن ابی مسلم هاشمی مدنی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ کتاب الوضوء باب
التخفيف في الوضوء کنبی تیرہ شوی ده. (۵)
ابن عباس رضی اللہ عنہ: دا مشہور صحابی حضرت عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہ دی. ددوی اجمالی تذکرہ ہند،
الوحي او تفصیلی کتاب الإیمان باب کفران العشور وکفر... کنبی شوی ده. (۶) داحدیث ہم په دی باب کنبی
اوس تیر شوی دی. هلته دامام بخاری رضی اللہ عنہ شیخ موسی بن اسماعیل تبو ذکی رضی اللہ عنہ وو. بل کتاب
الوضوء کنبی ددی شرح تیرہ شوی ده. (۷) داحدیث مناسبت بالباب هم واضح دی

قوله: قال: وحدثنا الأعمش..... دقال قائل حضرت شعبه رضی اللہ عنہ دی اوددی عبارت مقصد
دا بیانول دی چه په دی روایت کنبی د حضرت شعبه دوه شیخان دی. یو منصور رضی اللہ عنہ او دویم اعمش
رضی اللہ عنہ یعنی سلیمان بن مهران رضی اللہ عنہ. (۸)

(۱) قوله: عن ابن عباس رضي الله عنهما: الحديث مرتب بوجه أنفا.

(۲) كشف الباری: ۱/۶۷۸.

(۳) كشف الباری: ۲۶۶-۲۷۰/۳.

(۴) كشف الباری: ۲۳۷/۵.

(۵) كشف الباری: ۱۵۴/۵.

(۶) كشف الباری: ۲۰۵/۲ و ۲۳۵/۱.

(۷) كشف الباری: كتاب الوضوء: ۲۴۴/۵-۲۳۶ باب التسمية على كل حال وعند الوقاع.

(۸) عمدة القاری: ۱۷۵/۱۵ فتح الباری: ۳۴۲/۶ و شرح القسطلانی: ۲۹۷/۵.

د باب شپاړلسم حدیث حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ دی.

الحديث السادس عشر

۳۱۰- حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ، حَدَّثَنَا شَيْبَانُ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ صَلَّى صَلَاةً، فَقَالَ: «إِنَّ الشَّيْطَانَ عَرَضَ لِي، فَخَذَّ عَلَيَّ يَقْطَعُ الصَّلَاةَ عَلَيَّ فَأَمْكَنْتَنِي اللَّهُ مِنْهُ، فَذَكَرْتُهُ» (۱) [۱۴۹]

تراجم رجال

محمود: دامحمود بن غیلان مروزی رضی اللہ عنہ دی. (۲)

شبابه: دا شبايه بن سوار مروزی فزاری رضی اللہ عنہ دی ددوی تفصیلی حالات کتاب الحمض باب الصلاة علی النفساء... کنبی تیرشوی دی (۳)

شعبه: دا امیر المؤمنین فی الحدیث شعبه بن حجاج عتکی رضی اللہ عنہ دی. ددوی دواړو حضراتو حالات کتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده لاندې ذکر کړې شوې دی. (۴)
محمد بن زید: دا ابو الحارث محمد بن زید جمحی مدنی رضی اللہ عنہ دی. (۵)

ابوهریره: دا مشهور صحابی حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات کتاب الإيمان باب أمور الإيمان کنبی تیرشوی دی. (۶) دا حدیث هم په دې سند سره کتاب العمل فی الصلاة کنبی تیرشوی دی. (۷)
ایا جنات دهغوی په خپل اصل شکل کنبی لیدل ممکن دی؟ علامه بیهقی رحمته اللہ علیہ په خپل سند سره: دامام شافعی رحمته اللہ علیہ ته نقل کړی دی چې کوم سړي دا دعوی او کړي چې هغه جنات لیدلي دي یا هغه ته هغه خلق ښکاری نومونې به د داسې سړي گواهی باطل او مردود گرځوو. ځکه چې هغه دروغژن دي او که یوښی دا خبره او کړي نو صحیح ده. (۸)

حافظ صاحب رحمته اللہ علیہ فرماني چې د امام شافعی رحمته اللہ علیہ دا ارشاد مبارک په هغه صورت باندې محمول دي چې کله یو سړي دا دعوی او کړي چې هغه جنات دهغوی په خپل اصل شکل او صورت سره لیدلي دي یعنی هغه شکل په کوم کنبی چې دهغوی تخلیق شوې دي او که څوک دا دعوی او کړي چې هغه یو جن د فلانکي حیوان یا انسان، په شکل کنبی لیدلي دي نو په دې کنبی هیڅ قباحث نشته دي چنانچه په دې معامله کنبی روایات او آثار دتواتر درجې ته رسیدلي دي چې جنات خپل شکلونه او صورتونه

(۱) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث، من تخریجه کتاب الصلاة باب الأسیر أو الغريم یربط فی المسجد.

(۲) ددوی حالات دپاره اوگورنی کتاب مواقیب الصلاة باب النوم قبل العشاء.

(۳) کشف الباری: ۶۲۲

(۴) کشف الباری: ۶۷۸/۱

(۵) ددوی حالات دپاره اوگورنی کتاب الوضوء باب غسل الاعقاب.

(۶) کشف الباری: ۶۵۹/۱

(۷) صحیح البخاری کتاب العمل فی الصلاة باب مايجوز من العمل فی الصلاة رقم: ۱۲۱۰.

(۸) فتح الباری: ۴۵/۶ وآکام المرجان: ۳۴ الباب السادس فی بیان نظون الجن، فصل ثان.

بدلولی شی (۱)

ذ جنات مختلف شکلوں اختیار و لو حقیقت بیابہ دی کنبی د علما، علم کلام (۲) اختلاف پیدا شوې دې چه جنات چه نورو ځناورو وغیرہ په شکل کنبی ښکاری ددې څه حقیقت دې؟

① بعض حضرات فرماني چه دا صرف تخيل دې په حقیقت کنبی ددې هیڅ اعتبار نشته دې ځکه چه هیڅ یو سرې خپل صورت اصلیه نه منتقل کیدې نه شی.

② دبعض نور حضراتو موقف دې چه جنات دخپل اصلی صورت نه منتقل کیدې شی داسې په حقیقت کنبی کیری مگر په خپل اختیار سره نه بلکه څه عمل هغوی سره وی کله چه هغه کوی نو په بل شکل کنبی وربدلیری لکه جادو (سحر) کنبی چه کیری.

خو په دواړو اقوالو کنبی څه زیات فرق نشته دې ځکه چه د نورو حضراتو د موقف مآل هم هغه دې د کوم دعوی چه اول فریق کړې ده. ځکه چه په سحر کنبی هم عموماً هم تخيل کارفرما وی په دې مسئله کنبی د حضرت عمر رضی الله عنه نه یواځې هم نقل دې کوم چه امام ابن ابی شیبه په صحیح سند سره زوایت کړې دې. سیر بن عمرو تابعی رضی الله عنه فرماني: «ذکرت الفیلان عند عمر، فقال: إنهن من شی عیسطهم أن یقتدعن خلق الله الذی خلقه، ولكن لهم سرعة کسرتکم، فإذا رایتهم من ذلك همنا فأذینوا. [اللفظ لابن ابی شیبه]» (۳)

یعنی ما د حضرت عمر رضی الله عنه په وړاندې غول (بھوت) (۱) ذکر او کړو نو هغوی رضی الله عنه او فرما نیل چه هیڅ یوشی خپل هغه شکل نه شی بدلولي په کوم چه الله تعالی هغه پیدا کړې وی البته دهغوی هم جادو کړ وی لکه چه ستاسو دی. نوچه کله تاسو خلق هغوی اووینشی نو اذان کونی به کوم سره چه به هغوی

(۱) قال الإمام بدر الدين الشبلي رحمه الله: لا شك أن الجن يطورون ويتشكّلون في صور الإنس والبهائم. فيصورون في صور الحيات والعقارب، وفي صور الإبل والبقر والغنم والخيل والبغال والحمير، وفي صور الطير، وفي صور بني آدم. كما أنى الشيطان فرسنا في صورة سراقه بن مالك بن جهم، لما أراد الخروج إلى بدر، قال الله تعالى: ﴿وَأَذِّنْ لَهُمْ السَّيْظُ أَعْمَاهُمْ وَقَالَ لَأَغَابَنَّكُمْ مِنَ الشَّوْمِ عَصَرِ النَّاسِ وَلَئِنْ جَاءَ لَكُمْ فَلَسَاءَ أَزْوَاجَ الْفِتَنِ نَكَصَ عَلَى عَقِبَيْهِ وَقَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِّنْكُمْ إِنِّي أَمْلَأُ قُلُوبَكُمْ إِذْ يَمْلَأُ قُلُوبُكُمْ أَنِّي أَخَافُ اللَّهَ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ [الأنفال: ٤٨] وكما روى أنه تصور في شيخ نجدى لما اجتمعوا بدار الندوة لتناور في أسر الرسول صلى الله عليه وسلم. هل يفتنوه أو يحبسوه أو يخرجه، كمال قال الله تعالى ﴿وَأَذِّنْكُمْ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبُيُوتِ أَنْ يَقْتُلُوا وَيُخْرِجُوا كُفْرًا وَيَكْفُرُوا وَتَكْفُرُوا وَاللَّهُ يَفْتِنُ الَّذِينَ يَشَاءُ﴾ [الأنفال: ٣٠] آكام المرجان: ٣٢٢ الباب السادس، في بيان تطور الجن.....

(۲) قال القاضي أبو يعلى في الفراء رضی الله عنه: ولا قدرة للشيطان على تغيير خلقهم، والانتقال في الصور. وإنما يجوز أن يعلمهم الله تعالى كلمات وضرباً من ضروب الأفعال إذا فعله وتكلم به نقله الله تعالى في صورة إلى صورة. فيقال: إنه قادر على التصوير والتجيبيل على معنى أنه قادر على قول إذا قاله وفعله نقله الله تعالى عن صورته إلى صورة أخرى بجري العادة. وأما أنه يصور نفسه فذلك محال، لأن انتقاله عن صورة إلى صورة إنما يكون بنقص البنية وتفرق الأجزاء، وإذا تنفقت بطلت الحياة واستحال وقوع الفعل من الجملة، وكيف تنقل نفسها، والقول في تشكيل الملائكة مثل ذلك.

قال: والذي روى أن إبليس تصور في صورة سراقه بن مالك، وأن جبرائيل تمثل في صورة دحية، وقوله تعالى ﴿فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا تَزَوَّجًا﴾ [مريم: ١٧] محمول على ما ذكرنا. وهو أنه أقدرة الله تعالى على قول قائله، فنقله الله تعالى في صورته إلى صورة أخرى [آكام المرجان ٣٢٢-٣٢٣ الباب السادس، وعمدة القاري: ١٨٢/١٥].

(۳) المصنف لابن أبي شيبه: ٣٥٦-٣٦٦ كتاب الدعاء باب الفيلان إذا ربيت ما يقول الرجل. رقم: ٣٠٣٦١ وآكام المرجان: ٣٢. وفتح الباري ٤/٢٤٤ النهاية ٣٥٥/٣ باب الغين مع الواو. مادة الغول.

نختی.

ترجمة الباب سره دحديث مطابقت: ددي حديث ترجمه الباب سره مطابقت «إن الشيطان عرض لي»
کښې دې: ددي نه لکه چه د شيطان وجود ثابتېږي. دغه شان د هغه مختلف تصرفات اوصفات هم
ثابتېږي والله اعلم
د باب اولسم حديث حضرت ابوهريره رضي الله عنه دې.

الحديث السابع عشر

۳- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ، حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ، عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ،
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِذَا نُوذِيَ بِالصَّلَاةِ
أَذْبَرَ الشَّيْطَانُ وَلَهُ مُرَاطٌ، فَإِذَا أَقْبَضَ أَقْبَلَ، فَإِذَا تَوَبَّهَا أَذْبَرَ، فَإِذَا أَقْبَضَ أَقْبَلَ، حَتَّى يَخْطُرَ بَيْنَ
الْإِنْسَانِ وَقَلْبِهِ، فَيَقُولُ: اذْكُرْ كَذَا وَكَذَا، حَتَّى لَا يَذْكُرَ أَكْثَرًا، حَتَّى لَا يَذْكُرَ أَكْثَرًا، فَإِذَا أَلْمَزَّ رَدَّ رَدًّا
صَلَّى أَوْ رُفِعَ، مَجِدَّ سَجْدَتَيْ [ص: ۱۷۵] السُّهُو" (۲) - [۵۸۳]

تراجم رجال

محمد بن يوسف: دا محمد بن يوسف بن واقد فريابي رضي الله عنه دې. ددوی تفصیلی تذکره کتاب العلم باب
ماکان النبی صلی الله علیه وسلم یعقوبهم.... په ضمن کښې تیره شوې ده (۳)
الاوزاعي دا ابو عمر عبدالرحمن بن عمرو اوزاعي رضي الله عنه دې. ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب
الخروج فی طلب العلم کښې بیان کړې شوی دی. (۴)
يحيى بن ابي كثير. دا يحيى بن ابي كثير طائي يمانی رضي الله عنه دې. ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب
كتابة العلم کښې راغلی دی. (۵)
ابو سلمه بن عبد الرحمن: دا مشهور تابعی حضرت ابو سلمه بن عبد الرحمن بن عوف مدنی رضي الله عنه دې
ددوی مفصل حالات کتاب الإيمان باب صور رمضان احتساب من الإيمان کښې راغلی دی. (۶)

(۱) القول - بضم الفين المعجمة - جن بهوت (په مختلف شکلونو کښې ښکاره کیدونکی، غول پیاپای د غریو نظریه
مطابق د شیطانونو یو قسم چه په بیابان کښې په مختلف شکلونو سره راځي او خلق د هوکه کوی یا هلاک کوی. القاموس
الوحيد: ۱۱۹۱، مادة: غ. و. ل.

(۲) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث، مر ترجمه کتاب الاذان باب فضل التاذين.

(۳) كشف الباي: ۲۵۲/۳.

(۴) كشف الباي: ۴۰۸/۳.

(۵) كشف الباي: ۲۶۷/۴.

(۶) كشف الباي: ۳۲۴/۲.

ابوهریره دا مشهور صحابی حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ دے دوی حالات کتاب ایمان باب امور ایمان کنبی تیرشوی دی۔^(۱)

ترجمة الباب سره دحدیث مطابقت: دابوهریره رضی اللہ عنہ ددی حدیث ترجمہ الباب سره مطابقت بالکل واضح دے چہ بہ دے کنبی د شیطان پہ نفس انسانی کنبی دموخ بہ وخت د موسی اجولہ ذکر دے ابلیس بندہ پہ اخوا دیخوا خیالاتو کنبی اختہ کوی تردی چہ بندہ د مانخہ رکعتونہ ہیرکپی داحدیث د سجدہ سہو پہ بیان کنبی تیرشوی دی۔^(۲)

دباب اتلسم حدیث ہم دابوهریره رضی اللہ عنہ دے

الحديث الثامن عشر

۳۸- حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ ﷺ «كُلُّ بَنِي آدَمَ يَطْعُنُ الشَّيْطَانَ فِي جَنْبِهِ يَأْصِبُهُ حِينَ يُولَدُ، غَيْرَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ، ذَهَبَ يَطْعُنُ فَطَعَنَ فِي الْحِجَابِ» [۳۲: ۴۸، ۴۷: ۴]

تراجم رجال

ابوایمان: دا ابوایمان الحکم بن نافع مصری رضی اللہ عنہ دے

شعیب: دا شعیب بن ابی حمزہ قرشی اصوی رضی اللہ عنہ دے ددی دواپو حضراتو مختصر حالات مدعہ الوحی الحدیث السأدس کنبی راغلی دی۔^(۳)

ابوالزناده: دا ابوالزناده عبد اللہ بن ذکوان رضی اللہ عنہ دے

الاعرج: دا مشہو محدث عبد الرحمن بن هرمز قرشی رضی اللہ عنہ دے ددی دواپو حضراتو تذکرہ کتاب ایمان باب حب الرسول صلی اللہ علیہ وسلم من ایمان کنبی راغلی دے۔^(۴)

ابوهریره رضی اللہ عنہ: دصحابی رسول ابوهریره رضی اللہ عنہ حالات کتاب ایمان باب امور ایمان کنبی تیرشوی دی۔^(۵)

قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: كل بني آدم يطعن الشيطان في جنبه ياصبعه حين يولد. حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ نہ روایت دے چہ حضور پاک

(۱) کشف الباری: ۶۵۹/۱

(۲) صحیح البخاری کتاب السہو باب إذا لم بدرکم صلی: ثلاثا أو أربعاً....؟

(۳) قولہ: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحدیث، رواه البخاری کتاب أحادیث الأنبياء باب قول الله تعالى (وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ اتَّخَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا امًّا تُرَافِقًا) رقم: ۳۴۳۱ کتاب التفسیر تفسیر سورة آل عمران باب قول الله تعالى (وَلَوْ أَنِّي أَشِئْتُ بِكُمْ) وَكَرِهْتُمَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ) رقم: ۵۵۴۸ وسلم کتاب الفضائل باب فضل عیسی علیہ السلام رقم: ۶۱۳۵-۱۳۳۶ کو کتاب القدر باب معنی کل مولود یولد علی الفطرة.... رقم: ۲۷۶۱-۲۷۵۵.

(۴) کشف الباری: ۴۸۰/۱-۴۷۹.

(۵) کشف الباری: ۱۱/۲-۱۰.

(۶) کشف الباری: ۶۵۹/۱

فرمانی دی هر انسان چه کله پیدا کیږي نوشیطان د هغه په دواړو اړخونو کښې په خپلو گوتو سره نوکاري لگوي.

دهدیت لغوی او صرفی تحلیل: طعن: دباب نصر او فتح دواړو نه مستعمل دي ددې معنی نه سکونواري لگول نوکاري لگول عزت باندې داغ لگول وغیره. (۱)

جنیه: د صیغه تنییه سره صرف د ابوذر رضی الله عنه او جرجانی رضی الله عنه په روایت کښې دي. خو اکثر حضراتو جنیه مفرد نقل کړې دي. قاضی عیاض رحمته الله علیه لیکلی دی هغه سره چه کومه نسخه موجود ده اود اصیلی په روایت سره ده په هغې کښې جنیه دي. یعنی د باء موحده په ځای یا، مثناة ده. داتصحیف دي پخپله قاضی رحمته الله علیه ددې تصریح کړې ده. (۲)

باصبعه: کښې هم دوه روایتونه دي اکثر مفرد روایت کړې دي. خو ابوذر رضی الله عنه او جرجانی رضی الله عنه تنییه سره یعنی گوته. (۳)

قوله: غیور عیسی بن مریم، ذهب لیطعن، فطعن فی الحجاب سواد حضرت عیسی بن مریم علیه السلام هلته هم هغه د نوکاري لگولو دپاره تلې وو مگر د جنین په پرده باندې اولگولې شوه. د حجاب نه مراد د ابن جوزي رحمته الله علیه په قول مشیمه ده. یعنی هغه جهلني په کوم کښې چه بچي د مور په رحم کښې انغبښتي شوې وی اود پیدا کیدو په وخت بچی سره راوځي. (۴)

دهدیت شریف شرح: دلته داخوډلی شوی دی چه شیطان دخپل عادت موافق حضرت عیسی عليه السلام باندې هم سکونواريه لگولو له تلي وو لیکن په حجاب کښې دهغه د نوکاري لگولو اثر اونه شو. په دې روایت کښې صرف د حضرت عیسی عليه السلام استثنا، کړې شوي ده لیکن په نیز دې صفحه باندې روایت راځي هلته د «غیورمروانها» الفاظ راغلی دی چه په دې استثنا، کښې د حضرت عیسی عليه السلام مور حضرت بی بی مریم عليها السلام هم داخل ده. (۵)

د عیسی عليه السلام او مریم عليها السلام فضیلت: په دې حدیث سره د عیسی عليه السلام او مریم عليها السلام فضیلت معلومیږي علامه قرطبي رحمته الله علیه فرمانی چه شیطان په حضرت مریم علیها السلام باندې هم خپل تسلط کینولو کوشش کړې وو مگر دهغې مور بی بی حضرت حنه دمقبول دعا په برکت سره هغه محفوظ پاتې شوه قرآن کریم کښې راغلی دی ﴿وَلَمَّا أَعْيَدَهَا بَكَّ وَذَرَتْهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾ (۶) چه اي ربه زه دا مریم او ددې اولاد د شیطان مردود نه ستا په فناه کښې ورکوم. (۷)

(۱) عمدة القاری: ۱۵/۱۷۶ ولسان العرب مادة: طعن.

(۲) عمدة القاری: ۱۵/۱۷۶ وفتح الباری: ۳۴۲/۶.

(۳) عمدة القاری: ۱۵/۱۷۶.

(۴) کشف المشکل من حدیث الصحیح: ۳/۳۲۵ رقم: ۲۷۱۵ مسند أبی هريرة وعمدة القاری: ۱۵/۱۷۶ والتوضیح: ۱۹/۲۱۰ والقاموس الوحید: ۹۰۵ مادة: شیم. یوفول دا دي چه دي نه هغه کپړه مراد ده کوم کښې چه نوې را پیدا شوې ماشوم انغبښتي شی عمدة القاری: ۱۵/۱۷۶.

(۵) صحیح البخاری: ۱/۴۸۸ قدیمی کتاب احادیث الانبیاء باب قوله الله تعالى ﴿وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ اتَّخَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَاتًا ثَرْوًا﴾ رقم: ۳۴۳۱.

(۶) سورة آل عمران: ۳۶.

(۷) المغم: ۲/۱۷۷ والتوضیح: ۱۹/۲۱۰.

دَن نَه دَ بَتَانَو عِبَادَت نَه نَامِيدَه شَتِي: امام عبدالرزاق رحمته الله په خپل تفسیر کښي په سند متصل سره د وهب بن منبه رحمته الله نه نقل کړی دی چه کله د عیسی عليه السلام ښکلي پیدانش او شو نو شیطانان ابلیس له راغلل اوونۍ ونیل ټول بشان پر مخې پرانته دی. دې اوریدو سره ابلیس اوونیل ضرور څه نوې خبره پېښه شوې ده. تاسو ټول په خپل خپل ځانۍ کینښۍ زه گورم راځم بیا هغه والوتو اود زمکې دواړو سرونو مشرق اومغرب ته لاړو مگر هيڅ ورته ملاؤ نه شو بیا سمندرونو ته لاړو خو هلته ورنه هڅه لاړ معلومه نه شوه. بیا والوتو چه ونی کتل نو عیسی عليه السلام پیدا شوې وو او ملائکو هغه په خپل حفاظتی تحویل کښې اخستې وو. نو په ناامیدۍ سره خپل بچو له راغلو او ورته نۍ اوونیل د شېبې یو نښې پیدا شوې دې تررنه پورې داسې نه دی شوی چه یوه ښځه حامله شوې وی یا یوې ښځې بچي راوړې وی اوزه هلته موجود نه یم. مگر دا ښځه (حضرت مریم عليها السلام) دتن نه په دې ښار کښې د بت نو د عبادت نه ناامیده شتۍ. (د دې حدیث نوره شرح به ان شاء الله کتاب احادیث الانبیاء کښي راځي

ترجمه الباب سره د حدیث مطابقت: ترجمه الباب سره مطابقت واضح دې په دې حدیث کښي هم د شیطان اود هغه د مختلف تصرفات ذکر دي.

دباب نورلسم حدیث د حضرت ابوالدرداء رضی الله عنه دې

الحديث التاسع عشر

۳۸۳- حَدَّثَنَا مَالِكُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ، عَنِ الْمُغِيرَةِ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، قَالَ: قَدِمْتُ الشَّامَ، فَقُلْتُ: مَنْ هَاهُنَا؟ قَالُوا أَبُو الدَّرْدَاءِ، قَالَ: «أَفِيكُمْ الَّذِي أَجَارَهُ اللَّهُ مِنَ الشَّيْطَانِ عَلَى لِسَانِ نَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟» حَدَّثَنَا سَلَمَانُ بْنُ حَرْبٍ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ مُغِيرَةَ، وَقَالَ: الَّذِي أَجَارَهُ اللَّهُ عَلَى لِسَانِ نَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَعْنِي عَمَّارًا (۱) [۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵]

تراجم رجال

مالک بن اسماعیل: دا مالک بن اسماعیل بن زیاد نهدی کوفی رحمته الله دې (۲)
اسرائیل: دا ابویوسف اسرائیل بن یونس بن سبیعی همدانی کوفی رحمته الله دې ددوی حالات کتاب العلم

(۱) تفسیر عبدالرزاق: ۱/۲۶ التوضیح: ۱۹/۲۱ عمدة القاری: ۱۵/۱۷۶ و احیاء علوم الدین: ۹۴۷ کتاب شرح عجائب القلب، ریم البهکات.

(۲) قوله أبو الدرداء رضى الله عنه: الحديث، أخرجه البخارى فى تفسير سورة الليل. باب (وَاللَّهَارِ إِذَا تَجَمَّعَ) رقم: ۴۹۴۳ و باب (وَسَأَلَ عِلْقَ الدُّكْرَ وَالْأُنْثَى) رقم: ۴۹۴۴ فى فضائل الصحابة. باب مناقب عمار وحذيفة رضى الله عنهما رقم: ۳۷۴۳-۳۷۴۲ و باب مناقب عبدالله بن مسعود رضى الله عنه رقم: ۲۷۶۱ و فى الاستئذان باب من أنقى له ومادة رقم: ۲۷۸ غو مسلم رقم: ۱۸۸۶-۱۸۸۹ فى فضائل القرآن وما يتعلق به. باب ما يتعلق بالقراءات والترمذى رقم: ۲۹۲۹ فى كتاب تفسير القرآن باب ومن سورة الليل.

(۳) ددوی د حالاتو د باري او گورنۍ کتاب الوضوء باب الماء الذى يغسل به شعر الإنسان.

باب من ترك بعض الاختيار مخافة... لاندی بیان کری شوی دی. (۱)

مغیره: دامغیره بن مقسم ضبی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دی. (۲)

ابو ابراہیم: دا مشہور فقیہ ابو عمران ابراہیم بن یزید نخعی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دی.

علقمہ: دا مشہور فقیہ علقمہ بن قیس نخعی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دی. ددی دواوہ بزرگانہ تفصیلی حالات

کتاب الامان باب ظلم دون ظلم کنبی راغلی دی. (۳)

ابو الدرداء: دا مشہور صحابی حضرت ابو الدرداء عویمر بن مالک خزرجی رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات

کتاب الموضوع باب من حمل معه الماء..... کنبی بیان کری شوی دی. (۴)

قوله: قال: قدمت الشام، فقلت: من ههنا؟ حضرت علقمہ رحمۃ اللہ علیہ فرمانی چہ د شام ملک تہ

راغلم او تپوس می اوکرو (داکابر نہ) چہ دلته خوک خوک دی؟

تفصیلی روایت او دھغی ترجمہ: پہ دی روایت کنبی مشہور تابعی بزرگ حضرت علقمہ بن قیس

نخعی کوفی رحمۃ اللہ علیہ د شام د سفر پہ ډیر مختصر انداز کنبی ذکر کری شوی دی. چرتہ چہ دھغوی

ملاقات مشہور صحابی رسول حضرت ابو الدرداء رضی اللہ عنہ سرہ شوی وو. فضائل صحابہ کنبی داروایت

پہ دی سند سرہ تفصیلاً راغلی. دکوم الفاظ چہ دادی: «عن علقمة قال: قدمت الشام، فصلبت ركعتين، ثم

قلت: اللهم يسر لي جليسا صالحا، فأتيت قوما، فجلست إليهم، فإذا هم قد جاء، حتى جلس إلى جنبي، قلت: من هذا؟ قالوا:

أبو الدرداء. فقلت: إني دعوت الله أن يسر لي جليسا صالحا، فيسرك لي، قال: ممن أنت؟ قلت: من أهل الكوفة. قال:

أوليس عندكم ابن أم عبد، صاحب النعلين والوسادة والمطيرة؟ وفيكم الذي أجاره الله من الشيطان، يعني حضرت

علقمہ رحمۃ اللہ علیہ فرمانی زہ شام تہ راغلم دوه رکعتہ می ادا کرہ بیامی دعا او غوہستلہ یا اللہ یوصالح

دناستی ملگری راکرہ. بیا یوجامعت لہ راغلم او دھغوی سرہ کیناستم ناخاپہ یو بزرگ راغلو اوزما پہ

اویخ کنبی کیناستو. ما ونیل دا بزرگ خوک دی؟ نوملگرو اوونیل دا حضرت ابو الدرداء رضی اللہ عنہ دی.

چنانچہ ما ہغہ تہ اوونیل چہ ما دالہ تعالیٰ نہ دعا کری وہ چہ ما چرتہ یونیک د ناستی ملگری تہ

اور سو ی نو اللہ تعالیٰ ماتہ ستاسو صحبت راکرو. حضرت مانہ تپوس اوکرو دکوم خانی ینی؟ ما

ونیل د اہل کوفہ نہ یم ونی فرمائیل چہ ولہی تاسو سرہ د نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم نعلین مبارک، تکیہ او لو تہ

لرونکی ذمہ دار حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ نشته دی؟ ستاسو پہ دغہ بنار کوفہ کنبی ہغہ شخصیت ہم

موجود دی خوک چہ اللہ تعالیٰ د شیطان نہ محفوظ کری دی.

حدیث باب کنبی «وأنكم الذي أجاره الله من الشيطان»، نہ مراد مشہور صحابی حضرت عمار بن یاسر

رضی اللہ عنہ دی. (۵) دکوم صراحت چہ پخپلہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ وړاندی روایت کنبی کوی

(۱) کشف الباری: ۵۴۶/۴

(۲) ددوی دحالاتو دپارہ اوگورنی کتاب الصوم باب صوم یوم وإفطار یوم.

(۳) کشف الباری: ۲۵۶/۲-۲۵۳.

(۴) کشف الباری: ۳۹۰/۵.

(۵) عمدة القاری: ۱۷۷/۱۵ ددی حدیث تفصیلی شرح کتو دپارہ اوگورنی کشف الباری کتاب فضائل اصحاب النبی صلی اللہ

علیہ وسلم: ۷۱۸-۷۱۰ باب مناقب عمار وحذیفہ....

قوله: حدثنا سليمان بن حرب، حدثنا شعبه، عن مغيرة، وقال: الذي أجاره الله على لسان نبيه، صلى الله عليه وسلم، يعني: عماراً.

تراجم رجال

سليمان بن حرب: دا سليمان بن حرب از دی بصری رضی اللہ عنہ دی ددی تفصیلی تذکرہ کتاب ایمان باب من کره ان يعود .. کنبی تیره شوې ده. (۱)

شعبه: دا امیر المؤمنین فی الحدیث شعبه بن حجاج عتکی رضی اللہ عنہ دی ددی دواړو حضراتو حالات کتاب ایمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده لاندې ذکر کړې شوې دی (۲)
مغيرة: دامغيرة بن مقسم ضبی کوفی رضی اللہ عنہ دی. (۳)

اوگورنی په دې حدیث کنبی صراحت راغلو چه «الذي أجاره الله على لسان نبيه» نه مراد حضرت عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ دی. چه د سابقین اولین نه دي. د چامتعلق چه د ابودرداء رضی اللہ عنہ دا ارشاد دي چه الله تعالی هغه د شیطان د اثراتو نه محفوظ فرمانيږي وو.

حضرت علی رضی اللہ عنہ په حق باندې وو: د مشاجرات صحابه کرامو په معامله کنبی دعلماء حق یوه طبقه دتوقف اوسگون قائل ده خو د اهل حق غالب اکثریتی مسلک هم دغه دي چه په دې جنگونو کنبی حضرت علی رضی اللہ عنہ په حق باندې وو. دکوم چه ډیر زیات دلیلونه دي. دکوم نه چه یو دلیل حدیث باب دي. چونکه حضرت عمار رضی اللہ عنہ د حضرت علی رضی اللہ عنہ د ملگرونه وو اود شیطاني اثراتو نه محفوظ مطلب دادې چه د ناحق ملگرتیا کول دهغوی نه ممکن نهو. والله اعلم بالصواب.

ترجمة الباب سره دحدیث مطابقت: دحضرت ابوالدرداء رضی اللہ عنہ ددې حدیث ترجمه الباب سره مناسبت واضح دي کوم چه په دې جمله کنبی دي «الذي أجاره الله من الشيطان» کوم چه دحضرت عمار رضی اللہ عنہ په خصوصیت باندې دال دي اود شیطان په شیطاني اثراتو باندې هم چه کوم بنده د الله تعالی په پناه کنبی نه وي په هغه باندې شیطان خیل تسلط کینولي شی (۴)
دباب شلم حدیث دحضرت عائشه رضی اللہ عنہا دي کوم چه د تعلیق په شکل کنبی دي

الحدیث العشرون

۳۱۱۳- قَالَ: وَقَالَ النَّبِيُّ: حَدَّثَنِي خَالِدُ بْنُ يَزِيدَ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي هِلَالٍ، أَنَّ أَبَا الْأَسْوَدِ أَخْبَرَهُ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "الْمَلَائِكَةُ تَتَحَدَّثُ فِي الْعَنَانِ - وَالْعَنَانُ: الْقَمَارُ - بِالْأَمْرِ يَكُونُ فِي الْأَرْضِ، فَتَسْمَعُ

(۱) کشف الباری: ۱۰۵/۲.

(۲) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

(۳) ددی دحالاتو ډنډاره اوگورنی کتاب الصوم باب صرم یوم دافطار یوم.

(۴) فتح الباری: ۳۴۲/۶.

الشَّيَاطِينُ الْكَلِمَةُ، تَقْرُهَا فِي أَدْنِ الْكَاهِنِ كَمَا تَقْرُ الْقَارِئَةُ، فَتَزِيدُونَ مَعَهَا مِائَةً
كَذِبَةً" [۳۰۳۸]

تراجم رجال

الليث: دا مشهور امام ليث بن سعد فهمي رحمته الله دي ددوی مختصر ذکر بدء الوحي دريم حديث کنيي راغلي دي. (۱)

خالد بن يزيد: دا خالد بن يزيد جمحي مصري رحمته الله دي.

سعيد بن ابي هلال: دا ابو العلاء سعيد بن ابي هلال ليثي مدني بصري رحمته الله دي. د دي دواړو بزرگانو تفصيلي تذکره کتاب الوضوء باب فضل الوضوء والغسل المجلون... لاندې راغلي ده. (۲)

ابو الاسود: دا ابو الاسود محمد بن عبد الرحمن بن نوفل رحمته الله دي. (۳)

عروة: دا حضرت عروه بن زبير بن عوام مدني رحمته الله دي. ددوی اجمالی حالات بدء الوحي دريم حديث حديث او تفصيلي حالات کتاب الإيمان باب أحب الدين إلى الله أدومه لاندې بيان کړې شوي دي. (۴)

عائشه رحمته الله: دا حضرت عائشه رحمته الله حالات بدء الوحي دريم حديث لاندې راغلي دي. (۵)

د مذکورہ تعلیق تخریج: حضرت عائشه رحمته الله دا تعلیق امام بخاري رحمته الله شاته «باب ذكر الملائكة» کنيي موصول نقل کړې دي. (۶)

دي نه علاوه امام ابو نعیم اصفهاني رحمته الله نه هم مستخرج کنيي د ابو حاتم رازی رحمته الله په واسطه سره دا روایت موصول ذکر کړې دي. (۷)

قوله: عن عائشة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: الملائكة تتحدث في

العنان - والعنان: الغمام - بالأمريكون في الأرض

حضرت عائشه رحمته الله نه روايت دي چې رسول الله ﷺ فرمايلى دي فرينستې په اوريوخو کنيي دهغه امورو باره کنيي خبرې اترې کوي چې په زمکه باندې په راتلونکي وخت کنيي کيدونکې وي.

د بالامر تعلق تحدث سره دي. په مينځ کنيي والعنان: الغمام جمله معترضة ده چې د متعلق او متعلق په مينځ کنيي حائل شوي ده. په دي جمله کنيي د العنان معنى خودلې شوې ده چې اوريوخو ته وائي او يکون في الأرض، الامر نه حال واقع کيږي. (۸)

(۱) کشف الباري: ۳۲۴/۱.

(۲) کشف الباري: ۱۰۸/۵-۱۰۶.

(۳) ددوی دخالتو د باره اوگورنې کتاب الفصل باب الجنب ينوضا.....

(۴) کشف الباري: ۲۹۱/۱، ۴۳۲/۲.

(۵) کشف الباري: ۲۹۱/۱.

(۶) د مذکورہ باب حديث نمبر ۴ تخریج رقم: ۳۰۳۸.

(۷) عدة القاري: ۱۷۷/۱۵ فتح الباري: ۴۲/۶ تغليق التعليق: ۵۱۳/۳ إرشاد الساري: ۲۹۹/۵.

(۸) عدة القاري: ۱۷۷/۱۵ وأرشاد الساري: ۲۹۹/۵.

قوله: فتسمم الشيطان الكلمة فتقرها في أذن الكاهن كما تقر

القارورة، فيزيدون معها مائة كذبة (دا شيطانان ۛه اوريوخو ته ۛي اوۛه، خبرې اوري ۛه واپس راشي، دخپل کاهن په غوږ کښې اچوي لکه ۛنگه چه په شيشه کښې يو ۛيز اچولې شي. نو دا کاهنان خلق هغې سره سل دروغ نور يوځاني کوي. دلته دا خودلي شي چه دا شيطانان هلته اوريوخو ته ورځي اوۛه کلمات اوري بيا هغه د خپلو کاهنانو په غوږونو کښې راوړي وراچوي لکه چه په شيشه کښې چه يو ۛيز وي نو چه په بله شيشه کښې هغه کله اچولې شي نو دهغې خله دبلي شيشې سره يوځاني کوي. دغه شان هغه شيطانان د خپل کاهن غوږ سره خپله خله يوځاني کړي اود هغه خبرې د کاهن په غوږ کښې وراچوي. بيا په دې کښې کاهن دخپل طرف نه سل قسم دروغ يوځاني کړي او خلقو ته ئي بنائي. دغه شان ۛه خبرې رېښتيا راوځي او ۛه دروغ

ددې حديث تفصيلي شرح کتاب الطب او کتاب الادب کښې راغلي ده. (۱)
ترجمة الباب سره د حديث مطابقت: ترجمة الباب سره د حديث مناسبت واضح دې او په دې کښې شيطاني تصرفات او د شيطاني کارندو ذکر دې. ښکاره خبره ده چه کاهن دهغه کارنده وي. دباب يويشتم حديث دحضرت ابوهريره رضي الله عنه دې.

الحديث الحادي وعشرون

۳۸۵- حَدَّثَنَا أَبُو أَبِي ذُنَبٍ، عَنْ سَعِيدِ الْمَقْبُرِيِّ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "النَّشَاؤُ مِنَ الشَّيْطَانِ، فَإِذَا تَشَاءَبَ أَحَدُكُمْ فَلْيَرْدِّهِ مَا اسْتَطَاعَ، فَإِنْ أَحَدُكُمْ إِذَا قَالَ: هَذَا، فَصَلِّكَ الشَّيْطَانُ" (۲)
[۵۸۷۲، ۵۸۶۹]

ترجمه رجال

عاصم بن علي: دا عاصم بن علي بن عاصم بن صهيب واسطی رضي الله عنه دې (۳)
ابن ابي ذئب: دامحمد بن عبدالرحمن بن مغيرة الشهير بابن ابي ذئب رضي الله عنه دې ددوی تفصيلی حالات کتاب العلم باب حفظ العلم کښې راغلی دی (۴)

(۱) کشف الباری کتاب الطب: ۹۶-۹۴ کتاب الادب: ۶۳۶-۶۳۵ نور اوگورنی التوضیح: ۲۱۳/۱۹-۲۱۲.

(۲) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث، أخرجه البخاري في الأدب باب ما يستحب من العطاس ويكره من النشأوب رقم: ۲۲۳۶ باب ما إذا تشاءب فليضع يده على فيه رقم: ۶۲۲۶ مسلم رقم: ۷۴۹۰ في الزهد باب نشيت العاطس وكرهه النشأوب وأبو داود رقم: ۵۰۲۸ في الأدب باب ما جاء في التناوب والترمذي رقم: ۳۷۰ في الصلاة باب ما جاء في كراهية التناوب في الصلاة وأبو داود في الأدب باب ما جاء أن الله يحب العطاس. ويكره التناوب رقم: ۲۷۴۸-۲۷۴۷.

(۳) ددوی دخالاتو ډياره اوگورنی کتاب الصلاة باب الصلاة في القبيص....

(۴) کشف الباری: ۴/۴۴۲.

سعید دا سعید بن ابی سعید مقبری مدنی رضی اللہ عنہ دی ددوی تفصیلی حالات کتاب الإیمان باب الدین سر کنبی راغلی دی (۱)

کیسان: دا کیسان بن سعید المقبری المدنی رضی اللہ عنہ دی (۲)

ابوہریرہ: دا مشہور صحابی حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ دی ددوی حالات کتاب الإیمان باب أمور الإیمان کنبی تیرشوی دی (۳)

قوله: قال: التَّائِبُ مِنَ الشَّيْطَانِ: حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نہ روایت دی چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم فرمانیلی دی چہ اسویلی د شیطان د طرف نہ وی۔ چنانچہ کله پہ تاسو کنبی چاہہ اسویلی راشی نو چہ خورمہ کیدی شی دا بندوونی خکہ چہ کله تاسو کنبی خوک اسویلی کوی نو "خا" وائی نوشیطان خوشحالیدوسرہ خاندی۔

اسویلی د شیطان د خوشحالی سبب: دلته د تائب دپارہ ونیلی شوی دی چہ کله سری تہ اسویلی راخی نو شیطان دا خوبوی او پہ دی باندی خوشحالی ری خکہ چہ تائب عموماً ہلہ کیری چہ کله بخارات د معدہ او خیتہ نہ اوچت شی او دماغو تہ اورسی۔ اود دماغو طرف تہ ددی بخاراتو تلل پہ عام توگہ ہلہ کیری کوم وخت چہ د امتلاء بطن کیفیت وی او بنہ دکہ خیتہ نی خوراک کپی وی چنانچہ شیطان پہ دی خبرہ باندی خوشحالی ری چہ پہ بنہ دکہ خیتہ خورہ او پہ دی سرہ بیان داسی کیری چہ دمعدی نہ بخارات اوچتیدو سرہ د دماغو طرف تہ لڑشی او پہ دی سرہ پہ سری کنبی سستی راپیدا کیری۔ پہ دی وجہ ددی نسبت د شیطان طرف تہ کپی شوی (۴) باقی دا خبرہ پہ ذہن کنبی ساتنی چہ د کارڈ زیاتوالی د وجہ نہ چہ کوم ستریوالی وی پہ ہغی سرہ چہ کوم اسویلی راخی ہغہ د شیطان طرف تہ نہ منسوب کیری۔ ددی حدیث نورہ شرح کتاب الادب کنبی راغلی دہ (۵) ترجمہ الباب سرہ حدیث مطابقت: ددی حدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت بالکل واضح دی کوم چہ «التَّائِبُ مِنَ الشَّيْطَانِ» کنبی دی۔ خکہ چہ پہ اسویلو سرہ غفلت پیدا کیری بندہ سست شی اود نیکو اعمالو نہ لری شی او شیطان خوشحالی ری۔ پہ دی وجہ علامہ خطابی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چہ پہ انبیاء کرام علیہم السلام تہ بہ اسویلی بالکل نہ راتلل چہ دا د غفلت دلیل دی (۶) دباب دودہ ویشتم حدیث د حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا دی

الحديث الثاني وعشرون

۳۱۷- حَدَّثَنَا زَكَرِيَّا بْنُ يَحْيَى، حَدَّثَنَا أَبُو أَسَمَةَ، قَالَ: هِشَامُ أَخْبَرَنَا عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: "لَمَّا كَانَ يَوْمَ أَحَدٍ هُزِمَ الْمُشْرِكُونَ، فَصَارَ إِبْنُ نَيْسٍ: أَمِيَّاءَ اللَّهِ

(۱) کشف الباری: ۳۴۶/۲

(۲) ددوی دخالو دپارہ اوگورنی کتاب الإیمان باب وجوب القراءة للإمام والمأموم.

(۳) کشف الباری: ۵۹۹/۱

(۴) عمدة القاری: ۱۷۸/۱۵ شرح الطیبی: ۴۰۰/۲ رقم: ۹۸۶ ومعال السنن للخطابی: ۳۳/۷ تحت رقم: ۸۶۱.

(۵) کشف الباری کتاب الادب: ۶۶۷-۶۶۵

(۶) عمدة القاری: ۱۷۸/۱۵ شرح الفسطانی: ۲۹۹/۵ وأعلام الحديث للخطابی: ۲۲۴/۳ فیض القدیر للمناوی: ۵/۱ رقم: ۵۷۱

أَخْرَاكُمْ، فَرَجَعْتُ أَوْلَاهُمْ فَأَجْتَلَدْتُ هِيَ وَأَخْرَاهُمْ، فَنَظَرْتُ حَذِيقَهُ فَإِذَا هُوَ بِأَيِّهِ السَّمَاءُ، فَقَالَ: أَيُّ عِبَادَ اللَّهِ أَيْبَى أَيْبَى، قَوْلَ اللَّهِ مَا اخْتَبَرُوا حَتَّى قَتَلُوهُ، فَقَالَ: حَذِيقَهُ غَفَرَ اللَّهُ لَكُمْ، قَالَ عُرْوَةُ فَمَا زَالَتْ فِي حَذِيقَهُ مِنْهُ بَقِيَّةٌ غَيْرَ حَتَّى لَحِقَ بِاللَّهِ" [۶۳۹۵۶۳۸۹۶۴۹۴۳۸۱۳۷۲] (۱)

تراجم رجال

زکریاء بن یحیی: دا زکریا بن یحیی ابوالسکین طائی رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات کتاب التهم باب التهم فی الحضرة اذا المرء بالماء کنبی راغلی دی. (۲)

ابواسامه: دا ابواسامه حماد بن اسامه بن زید کوفی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب فضل من علم و علم کنبی تیرشو. (۳)

هشام: دا هشام بن عروه بن زبیر بن عوام اسدی رضی اللہ عنہ دی.

عروہ: دا عروہ بن زبیر بن عوام رضی اللہ عنہ دی. ددی دواو حضراتو تذکرہ بدء الوحي دویم حدیث کنبی اجمالاً و کتاب الإیمان باب أحب الدين إلى الله أدومه کنبی تفصیلاً تیرشوی دی. (۴)

عائشه: دام المؤمنین عائشه صدیقہ رضی اللہ عنہا حالات بدء الوحي دویم حدیث لاندی تیرشوی دی. (۵)

قوله: قال: لما كان يوم أحد هزم المشركون، فصاح أبلیس: حضرت عائشه رضی اللہ عنہا فرمائی چه په غزوہ احد کنبی کوم په شروع کنبی مشرکینو ته ماتی اوشوه نو ابلیس جغی کری.

قوله: أي عباد الله، أخرکم: ای دالله بندیکانو خپل شاته خبر واخلى.

دغزوہ احد خلاصه: په غزوہ احد کنبی چه کله کافرانو ته په انفرادی مقابلو کنبی ماتی اوشو اود هغی کافی بهادران د تیغونو اونیزونه اووتل اوصحابه کرام رضی اللہ عنہم ډیر په بهادرۍ سره اوجنگیدل نو کافرانو میدان پریخودو په تیخته باندې مجبور شو اومسلمانونو د غنیمت مال جمع کول شروع کړه اود احد په وړوکی غرباندې چه کوم ټولې حضوریاک رضی اللہ عنہ د مسلمانانو د شاطرف د حفاظت په غرض باندې مقرر کړي وو هغوی هم په ناپوهۍ کنبی هغه خپل ځانی پریخودو. اوهغه خلق هم په مال غنیمت راجمع کولو کنبی مشغول شو.

(۱) قوله: عن عائشة رضي الله عنها. الحديث: أخرجه البخاري في المغازي باب (إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتُنْ مِنْكُمْ أَنْ تَقْتُلُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ) رقم: ۴۰۶۵ وفي فضائل أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم باب ذكر حذيفة بن اليمان رضي الله عنه. رقم: ۳۸۲۴ وفي الأيمان والندور باب إذا حنت ناسيافي الأيمان رقم: ۶۶۶۸ وفي الديات باب العفو في الخطاء بعد الموت رقم: ۸۸۳ وفي باب إذا مات في الزحام أو قتل رقم: ۸۹۰

(۲) كشف الباري كتاب التيميم: ۱۲۹.

(۳) كشف الباري: ۳/ ۴۱۴.

(۴) كشف الباري: ۱/ ۲۹۱، ۲/ ۴۳۶-۴۳۲.

(۵) كشف الباري: ۱/ ۲۹۱.

حضرت خالد بن ولید رضی اللہ عنہ چہ ہفہ وخت د کافرانو د لښکر مشر وو هغه د احد کنده خالی لیدلوسره په هغه طرف باندې حمله او کړه. هلته د مسلمانانو د ټولې چه کوم یو څوکسان پاتې شوي وو هغه ټول نې شهیدان کرل اود شاته نې په مسلمانانو باندې حمله او کړه. دا حمله دومره ناڅاپي وه چه په دې سره د جنگ نقشه بدله شوه اود کافرانو کوم لښکر چه تیڅه کړې وه هغه هم واپس راغلل اوس مسلمانانو دواړه طرف ته د کافرانو په نښه کښې راغلل او د دوست اودښمن فرق ختم شو. نتیجه دا شوه چه بعض مسلمانان هم پخپله دمسلمانانو د لاس نه شهیدان شو. دحضرت حذیفه رضی اللہ عنہ پلار حضرت یمان رضی اللہ عنہ هم دمسلمانانو د لاسه شهید شو دکوم ذکر چه په حدیث باب کښې راځي. (۱) ابلیس هم هلته موجود وو هغه دمسلمانانو دگمراه کولو دپاره دا جمله اووئیله: «أي عبادالله أخرکم» یعنی خپل شاته خبرواخلنې دې دپاره چه مسلمانان په خپل مینځ کښې او جتگی پي. چنانچه هم دغه شان اوشو چه هغوی خپل شاته موجود مسلمانان مشرکان گټلوسره په هغوی حمله او کړه. دغه شان مسلمانان خپل مینځ کښې اونهختل. ابلیس په خپل چال کښې کامیاب شو. قسطلانی رحمته اللہ علیہ فرماني: «ومراده (أي ابليس) -عليه اللعنة- تغليبهم لقاتل المسلمون بعضهم بعضاً، فرجعت أولاهم لقتال أخرهم، طائفتهم من المشركين» (۲) او حافظ رحمته اللہ علیہ ددې جملې تشریح فرمانيلو سره ليکي: «أي احتزوا من جهة أخرکم» وهي كلمة تقال لمن يخشى أن يموت عند القتال من ورائه، وكان ذلك لما ترك الرماة مكائهم، ودخلوا ينتهون عسكر المشركين» (۳)

یعنی د شاته خلقو نه بچ شنی. دا جمله هغه سړی ته هغه وخت وئیلې شی چاته چه د شاته دحملې خطر وې. دا هغه وخت اوشو کله چه په غرباندې موجود غشی ویشتونکو خپل خپل ځاني پریخوډي وو اود مشرکانو په لښکر کښې دمال غنیمت د راجمع کولو دپاره ورغلی وو.

قوله: فرجعت أولاهم، فأجتلدت هي وأخرهم: چنانچه اولنې جماعت راتاؤ شو نو هغوی او هغه دویم جماعت په خپل مینځ کښې غیر په غیر شو. مطلب دا چه ابلیس لعین په خپل سازش کښې کامیاب شو او مسلمانان هم په خپل مینځ کښې په جنگ شو. دوست اودښمن فرق ختم شو. دابن عباس رضی اللہ عنہما په حدیث کښې دی: «وقد التفت صفوف أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم، فبهم هكذا، وشك بين أصحاب يديه، والتوا، فلما أخل الرماة تلك الخلّة التي كانوا فيها، دخلت الخيل من ذلك الموضع، على أصحاب النسي ففزع بعضهم بعضاً، والتوا، وقتل من المسلمين ناس كثير» (اللفظ لأحمد) (۴)

قوله: فنظر حذيفة، فإذا هو بأبيه الهان، فقال: أي عبادالله، أي، أمي، فوالله ما احتجزوا حتى قتلوه، فقال حذيفة: غفر الله لكم حضرت حذیفه رضی اللہ عنہ (۵) اوکتل نو ناڅاپي دهغه نظر په

(۱) کشف الباری کتاب المغازی: ۲۰۸-۲۰۹.

(۲) شرح القسطلانی: ۲۹۹/۵ عمدة الفاری: ۱۷۹/۱۵.

(۳) فتح الباری: ۳۶۲/۷ کتاب المغازی رقم: ۴۰۶۵ والکنز المتواری: ۲۰۳/۱۳ والکونر الجاری: ۲۱۲/۶.

(۴) رواه أحمد في مسنده: ۲۸۸/۱-۲۸۷ رقم: ۲۶۰۹ مسند ابن عباس رضي الله عنهما. والحاكم في مستدرکه: ۳۲۴/۲ کتاب

التفسير. تفسير سورة آل عمران رقم: ۳۱۶۳ وفتح الباری: ۳۶۲/۷.

(۵) دحضرت حذیفه رضی اللہ عنہ تفصیلي حالات کتاب العلم: ۱۰۹/۳ کښې تیر شوی دی.

خبل «بودا» پلار یمان باندې پریوتلو نوهغوی ﷺ آواز اوکړو ای دالله تعالی بندیکانو زما پلار، زما پلار. مگر هغه خلق منع نه شو تردې چه حضرت یمان ﷺ نی قتل کړو حضرت حذیفه ﷺ اوفرمانیل الله تعالی دې ستاسو خلقو مغفرت اوکړی.

حضرت یمان (هسیل بن جابر): دا حسیل یا حسل بن جابر بن ربیعہ عسیی قُطعی دې د یمان په لقب باندې مشهور وو. د عربو مشهورې قبیلې بنوعیس سره دهغه تعلق وو. دا مشهور صحابی د حضرت حذیفه بن یمان ﷺ پلار وو. (۱) په اصل کېنې یمان دهغوی د یو جدا علی جروه بن قطیعه لقب دې دهغه شان دهغه یو بل جدا علی جروه بن حارث ته هم یمان وئیلې شو. دغه د دویم ذکر شوی د لاسه دخپلې علاقې د یوکس قتل شوي وو. نوهغه تختیدو سره مدینې منورې ته راغلو هلته د انصارو قبیلہ بنوعبد الأشهل حلیف جوړشو او هم په هغوی کېنې نی واده اوکړو. انصار اصلاً چونکه د یمان دې په دې وجه هغوی ته یمان وئیلې شوي دي. چنانچه جروه بن حارث مکې هم وو اویشری (مدنی) هم. دقتل معامله ختمیدو سره جروه مکې مکرمې ته واپس راغلو مگر د سرخښی رشتې د وجې نه د مدینې منورې سره دهغه تعلق په خانی پاتې شو اوتگ راتگ به هم کیدلو. (۲) یمان د قبیلہ عیس هغه اول وفد کېنې شامل وو چه داسلام قبولولوپه غرض سره د رسول الله ﷺ په خدمت کېنې حاضر شوي وو. په هغه وفد کېنې ټول لس کسان وو. دغه شان یمان ﷺ د هجرت نه مخکېنې مسلمان شوي وو. (۳)

د وعدي د پوره کولو یو عظیم مثال: دوی دخپل ځونی حضرت حذیفه ﷺ سره د څه کار دپاره دمدینې منورې نه بهر تلې وو. په واپسني کېنې ابوجهل هغه گرفتار کړو اود دواړو نه نی دا قسم واخستو چه په غزه بدر کېنې به د حضرت نبی کریم ﷺ سره اعانت او امداد نه کوئی نویبانی هغوی پریخودل دا دواړه حضرات د رسول الله ﷺ په خدمت کېنې حاضر شو او ټوله قصه نی ورته بیان کړه او په غزه بدر کېنې د شرکت خواش ښکاره کړو. حضور پاک اوفرمانیل. «انصرفا، نفی لهم بعدهم، ونستعين الله عليهم» (یعنی تاسو دواړه واپس لاړشئ مونږ به هغوی سره کړې شوي وعده پوره کوو او په هغوی باندې به د الله تعالی نه د امداد طلبکار یو.

چونکه دا حادثاتی مرگ وو په دې وجه نبی کریم ﷺ دبیت المال نه دهغوی دیت حضرت حذیفه ﷺ ته ورکول غوښتل نوهغوی ﷺ دغه قبول نه کړو او په بیت المال باندې نی صدقه کړو د کوم په وجه چه د نبی کریم په نظر کېنې دهغوی منزلت اودرجه نوره هم زیاته شوه رضی الله عنهم وارضاهم. (۴)

قوله: «قال عروة: فما زالت في حذيفة منه بقية خير حتى لحق بالله». حضرت عروه بن زبیر

رضی الله عنه

(۱) الإصابة ۳۳۱/۱ حرف الحاء القسم الأول، والاستيعاب: ۲۱۰/۱.

(۲) الإصابة: ۳۱۸/۱ تهذيب الكمال: ۳۹۷/۵ سير أعلام النبلاء: ۳۶۲/۲ والاستيعاب: ۲۰۰/۱ باب حذيفة.

(۳) صر من حياة الصحابة: ۲۹۳ تر جمه حذيفة بن اليمان رضی الله عنه.

(۴) صحيح مسلم: ۱/۶۰۲ كتاب الجهاد والسير باب الوفاء بالعهد رقم: ۱۷۸۷ ومسند أحمد: ۳۹۵/۵ رقم: ۲۳۴۶ مسند حذيفة بن اليمان.

(۵) الإصابة: ۳۳۲/۱-۳۳۱ عمدة القاری: ۱۵/۱۷۹ شرح الفسطاني: ۵/۳۰۰ نور اوگورنی هداية رابع: ۵۶۷ كتاب الجنایات باب ما یوجب الفصا وما لا یوجبه.

فرمانی چه حضرت حذیفه رضی اللہ عنہ تر مرگه پوری (دخیل پلار) قاتل خاطی دپاره د خیر دعا او مغفرت کولو.

ددې جملې دوه مطلبه: روایاتو کښې راځي چه یمان رضی اللہ عنہ د عقبه بن مسعود رضی اللہ عنہ د لاسه په خطا شهید شوې وو. دنا خبرتیا او ناواقفیت په حالت کښې هغه دې قتل کړې وو نوحضرت حذیفه رضی اللہ عنہ به دهغه دپاره د خیر دعا او مغفرت کولو. خو ددې جملې دویم مطلب علامه تیمی رحمۃ اللہ علیہ دا لیکلې دې چه حضرت حذیفه رضی اللہ عنہ دژوند آخری وخته پورې په دې خبره باندې غمگین او خفه وو (۱) چه دهغه د پلار شهادت د مسلمانانو د لاسه شوې. والله اعلم بالصواب (۲)

ترجمه الباب سره د حدیث مطابقت: ترجمه الباب سره د حدیث مطابقت واضح دې چه شیطان مسلمانان په خپل کښې او جنگول. د څه په نتیجه کښې چه د مسلمانانو واضح فتح په ظاهری ماتي کښې بدله شوه. دباب درویشتم حدیث راوړه هم حضرت عائشه رضی اللہ عنہا ده.

الحديث الثالث وعشرون

۳۸- حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ الرَّبِيعِ، حَدَّثَنَا أَبُو الْأَخْوَصِ، عَنْ أَشْعَثَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ مَسْرُوقٍ، قَالَ: قَالَتْ عَائِشَةُ: رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، سَأَلْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الثَّقَاتِ الرَّجُلِ فِي الصَّلَاةِ، فَقَالَ: «هُوَ أَغْيَلَانٌ يَخْتَلِسُ الشَّيْطَانُ مِنْ صَلَاةِ أَحَدِكُمْ» [و۸] (۳)

ترجمه رجال

الحسن بن الربيع: دا الحسن بن الربيع رضی اللہ عنہ دې. ددوی حالات شاته په ذکر الملائکه کښې مونږ بیان کړی دي.

اشعث: دا اشعث بن سليم محاربي کوفی رضی اللہ عنہ دې

ابيه: دا سليم بن اسود بن حنظله محاربي کوفی رضی اللہ عنہ دې. (۴)

مسروق: دا مشهور محدث مسروق بن اجدع کوفی همدانی رضی اللہ عنہ دې. ددوی تفصیلی ذکر کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم کښې راغلي دي. (۵)

عائشه: دام المؤمنین عائشه صدیقه رضی اللہ عنہا حالات بدء الوحي دویم حدیث لاندې تیر شوی دی (۶)

(۱) ددوی د خالو دپاره او گورنۍ کتاب الإيمان باب أحب الدين إلى الله أدومه: ۴۳۶/۲.

(۲) غالباً دمعنی د هغه روایت په اعتبار سره ده د کوم طرف ته چه علامه کورانی حنفی اشاره کړې ده په کوم کښې چه بقیه خبره خانی باندې بقیه حزن دي ((ویروی بقیه حزن)) الکونثر الجاری: ۲۱۲/۶ لیکن حافظ صاحب رحمۃ اللہ علیہ دا وهم گر خو لي دې او گورنۍ فتح الباری: ۵۳۳/۱ رقم: ۶۲۹.

(۳) قوله: قالت عائشة رضي الله عنها: الحديث، من ترجمه فی صفة الصلاة باب الالتفات فی.....

(۴) ددې دواړو حضراتو د خالو دپاره او گورنۍ کتاب الوضوء باب التيمن فی الوضوء، والفصل.

(۵) كشف الباری: ۲۸۱/۲.

(۶) كشف الباری: ۲۹۱/۱.

دام المؤمنین حضرت عائشہ صدیقہ (رضی اللہ عنہا) دا حدیث خپل ٲول تفصیلاً ٲوسره ڪتاب الصلاة ڪنہی
(اعلیٰ دی)

ترجمه الباب سوره د حديث مطابقت: دلته هم مناسبت بالباب واضح دي چه په دي کښې د شيطان د اختلاس اود مزمن مونځ خرابول او په هغې کښې د وسوسې اچولو ذکر دي کوم چه د شيطان د مختلف تصرفات نه يو تصرف دي.

علامه قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی: «لأن الالتفات لما كان فيه ذهاب الخشوع استوعب ذهابه اختلاس الشيطان تصوير القبح ذلك بالختل، لأن المصلي مستغرق في مناجاة مولاه، وهو مقبل عليه، والشيطان مراصد له، منتظر لفوات ذلك، فإذا التفت المصلي اغتتم الشيطان الفرصة، فيختلسها منه»^٢

دياب خلیبر یستم حدیث د حضرت ابو قتادہ رضی اللہ عنہ دی۔

الحديث الرابع وعشرون

٣٨٨- حَدَّثَنَا أَبُو الْمُغِيرَةِ، حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنِي يَحْيَى، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي قَتَادَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَحَدَّثَنِي سُلَيْمَانُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ، حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ أَبِي كَثِيرٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي قَتَادَةَ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ مِنَ اللَّهِ، وَالْحُلُمُ مِنَ الشَّيْطَانِ، فَإِذَا أَحْلَمَ أَحَدُكُمْ [ص: ١٣٠] حُلْمًا يَخَافُهُ قَلْبُهُ، فَيُبْقِ عَنْ يَمِينِهِ، وَلْيَتَوَعَّدْ بِاللَّهِ مِنْ قُرْبِهِ، فَإِنَّهَا لَا تَضُرُّهُ» [١٣٠: ١٣١] (٢)

تراجم ابوالمغیره: دا ابوالمغیره عبدالقدوس بن الحجاج خولانی رحمۃ اللہ علیہ دے (۱)
 الاوزاعی: دا ابو عمر عبدالرحمن بن عمرو اوزاعی رحمۃ اللہ علیہ دے ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب
 الخروج فی طلب العلم کنبی بیان کرے شوی دی (۲)
 یحیی بن ابی کثیر: دا یحیی بن ابی کثیر طائی یمانئ رحمۃ اللہ علیہ دے ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب
 کتابۃ العلم کنبی راغلی دی (۳)

(١) كتاب الصلاة باب الالتفات في الصلاة رقم: ٧٥١.

⁽¹⁾ شرح الفطلائي: ٣٠٠/٥.

٢ قوله: عن أبيه (إلى قتادة رحمته): الحديث، أخرجه البخاري في الطب باب النفث في الرقية رقم: ٥٢٤٧ وفي التعبير باب الرقيا من الله رقم: ٩٨٤ عو باب الرقيا الصالحة جزء من ستة وأربعين جزءا من التنوير: ٩٨٤ عو باب من رأى النبي ﷺ في المنام رقم: ٩٦٩-٩٩٥ عو باب الحلم من الشيطان لئلا يطمئنه فليصق عن يساره. رقم: ٧٠٥ عو باب إذا رأى مايكره فلا يخبر بها ولا يذكرها رقم: ٧٠٤ وعلم رقم: ٥٩٠٨-٥٩٠٩ في الرقيا باب ماجاء إذا رأى في المنام ما يكره وأبو داود رقم: ٥٢١٠ وفي الأدب باب ماجاء في الرقيا، وابن ماجه في تفسير الرقيا باب من رأى رؤيا ما يكرهها رقم: ٣٩٥٥.

(۱) ددوی د حالاتو د پاره او گورنې کتاب جزاء الصيد باب تزویج المحرم.

(^۵) کشف الباری: ۳/۴۰۸.

(^۲) کشف الباری: ۲۶۷/۴.

عبدالله بن ابی قتاده: دا عبدالله بن ابی قتاده سلمیؓ دے

ابیہ (ابوقتاده) دا ابوقتاده حارث بن ربیع انصاری بدریؓ دے

ددے دوارو بزرگانو تفصیلی تذکرہ کتاب الوضوء باب النہی عن الاستنجاء بالہین لاندے راغلی دہ (۱)

سلیمان بن عبدالرحمن: دا محدث دمشق ابویوب سلیمان بن عبدالرحمن بن عیسیٰ بن میمون

تمیمی دمشقیؓ دے دے دمشق تابعی محدث شرحبیل بن مسلم خولانیؓ نوسی وو (۲)

دے د یحییٰ بن حمزہ حضرمی، ولید بن مسلم، مروان بن معاویہ، مروان بن معاویہ، خالد بن یزید بن

ابی مالک، معدان بن یحییٰ لخمی، عبدالملک بن محمد صنعانی، محمد بن شعیب بن شابور، محمد

بن حمیر حمصی، بقیہ، حاتم بن اسماعیل مدنی، عثمان بن فائد، ابن عیینہ، ضمیرہ بن ربیعہ، ابن

وہب، عیسیٰ بن یونس، معروف الخياط رحمہم اللہ وغیرہ نہ د حدیث روایت کوی

ددوی نہ یو لونی جماعت روایت کوی لکہ بخاری، ابوداؤد، یزید بن محمد بن عبدالصمد، احمد بن

الحسن ترمذی، احمد بن معلیٰ بن یزید القاضی، خالد بن روح، عثمان بن خرزاذ، محمود بن خالد

سلمی، محمد بن یحییٰ ذہلی، ابوحاتم رازی، ابوزرعہ رازی، ابو عبیدہ قاسم بن سلام رحمہم اللہ

وغیرہ (۳)

امام یحییٰ بن معینؓ فرمائی: «لہس بہاؤس» (۴) امام ابوحاتم رازیؓ فرمائی: «صدق، مستقیم

الحديث، ولكنه اروي الناس عن الضعفاء والمجهولين، وكان عندي في حد: لو أن رجلا وضع له حديثا لم يفهمه، وكان لا

يعلم» (۵) یعنی رشتونی اود صحیح حدیثونو والادے مگر د ضعفاء او مجاہیل نہ روایت کولو کنبے د

تولو نہ وړاندے دے زما بہ خیال کہ یونہ د ہفہ د پارہ خہ حدیث د خان نہ جوړ کړی نو بہ دے باندے

نہ پوہیرے او بہ صحیح او غیر صحیح کنبے بہ ئی فرق نہ شو کولی

امام یعقوب بن سفیانؓ فرمائی: «کان صحیح الكتاب، إلا أنه كان يحول، فإن وقع فيه شيء من النقل، وسلبان

ثقة» (۶) امام صالح بن محمد بغدادیؓ فرمائی: «لا بأس به، ولكنه يحدث عن الضعفاء» (۷) حافظ ذہبی

ؓ فرمائی: «الإمام الكبير.... وكان يحدث دمشق ومفتها» (۸) نور فرمائی: «وكان من أوعية العلم» (۹) ابوزرعہ

دمشقیؓ خپل کتاب ذکر اهل الفتوى بدمشق، کنبے سلیمان بن عبدالرحمن ذکر کړے دے (۱۰) یوبل

(۱) کشف الباری: ۴۱۱-۴۱۴/۵

(۲) تہذیب الکمال: ۲۶/۱۲ رقم الترجمة: ۲۵۴۴ سیر اعلام النبلاء: ۱۳۶/۴

(۳) شیوخ اونلامذہ دپارہ اوگورنی تہذیب الکمال: ۲۸-۲۶ سیر اعلام النبلاء: ۱۳۷/۴-۱۳۶

(۴) تہذیب الکمال: ۲۹/۱۲ سیر اعلام النبلاء: ۱۳۷/۴

(۵) البحر والتعديل: ۱۲۴/۴ رقم الترجمة: ۵۵۹

(۶) المعرفة والتاريخ: ۴۰۶/۲، ۵۳۲/۲ تہذیب الکمال: ۳۰/۱۲ سیر اعلام النبلاء: ۱۳۸/۴-۱۳۷

(۷) تہذیب الکمال: ۲۹/۱۲ تہذیب التہذیب: ۲۰۸/ امام نسائیؓ فرمائی ثقہ تہذیب الکمال: ۳۰/۱۲ تہذیب التہذیب: ۲۰۸

(۸) تذكرة الحفاظ: ۴۳۸/۲

(۹) میزان الاعتدال: ۲۱۲/۲

(۱۰) تہذیب الکمال: ۳۱/۱۲ تہذیب التہذیب: ۲۰۸/

خانی فرمائی: «حدثنی سلمان بن عبد الرحمن: فقیه اهل دمشق» بیان فرمائی دھغوی روایت بیان کرو (۱) اعتراض اودھغی جوابات: سلیمان بن عبد الرحمن ہم د بخاری شریف پہ ہغہ رواۃ کنبی شامل دی د کوم د وجہ نہ چہ امام بخاری تہ مطعون ونبلی شوی دی او پہ ہغوی باندی تنقید کری شوی دی چہ پخبل صحیح کنبی ہغوی د یوداسی مختلف فیہ راوی مرویات خنکہ درج کری دی؟ خو بیا ہم پور تہ ذکر کری شوی د ائمہ جرح او تعدیل د اقوالو پہ رنہ اکنبی دا خبرہ واضح کیڑی چہ سلیمان رحمہ اللہ پخبلہ ثقہ او صدوق وو پہ ہغوی چہ کوم کلام دی ہغہ د دغہ ضعیف شیوخ د وجہ نہ دی د چانہ چہ ہغہ روایت کوی چہ دھغوی د وجہ نہ دھغوی پہ مرویاتو کنبی منکر روایتونہ راغلی پہ دی وجہ حافظ ذہبی فرمائی: (هو فی نفسه صدوق، لكنه لم يبره برواية الغرائب عن المجاهل والضعفاء) (۲)

ہم ددی خبری اعتراف امام دارقطنی رحمہ اللہ تہ ہم دی حاکم ابو عبد اللہ نسابوری رحمہ اللہ فرمائی: «قلت للدارقطني: سلمان بن عبد الرحمن؟ قال: ثقہ. قلت: أليس عنده مناكير؟ قال: حدث بها عن قوم رضعفی، فأما هو فثقہ» (۳) لکہ چہ مسئلہ د سلیمان بن عبد الرحمن رحمہ اللہ د طرف نہ نہ دہ بلکہ دھغہ شیوخ د طرف نہ دہ خوک چہ مناکیر روایت کوی

حافظ ذہبی رحمہ اللہ میزان الاعتدال کنبی د سلیمان بن عبد الرحمن رحمہ اللہ تذکرہ ہم لیکلی دہ حالاتکہ ہغوی پہ حفاظ حدیث کنبی شمیر کولو سرہ تذکرۃ الحفاظ کنبی ہم ذہبی رحمہ اللہ د ہغہ ذکر کری دی ددی وجہ بیانولوسرہ فرمائی: «ولم يذكره العقيلي في كتاب الضعفاء» (۴) لما ذکر تہ، فإنه ثقہ مطلقاً، قالہ ابوداؤد: يخطئ كما يخطئ الناس، وهو خير من هشام بن عمار» (۵)

کہ چری عقیلی رحمہ اللہ پہ خپل کتاب الضعفاء کنبی دھغہ تذکرہ نہ وہ کری نوما بہ ہم دل تہ (میزان کنبی) د ہغہ ذکر نہ کولو خکہ چہ ہغہ مطلقاً ثقہ دی۔ دغہ شان امام ابوداؤد رحمہ اللہ فرمانیلی دی چہ خنکہ نور خلق غلطی کوی سلیمان ہم کوی (نو پہ دی کنبی دحیرانتیاخہ خبرہ دہ؟) او ہغہ د هشام بن عمار رحمہ اللہ نہ بہتر دی۔ لکہ چہ د ہغوی بارہ کنبی خلاصہ دا دہ کوم چہ حافظ ابن حبان رحمہ اللہ فرمائی: «يعتبر حديثه [إذا روي عن الثقات المشاهير، فأما إذا روي عن المجاهل ففهما مناكير كثيرة، لا اعتبار بها]» (۶) یعنی چہ د ثقات نہ روایت کوی نو دھغہ مرویات معتبر دی او کہ چری دمجاہیل نہ روایت کوی نو پہ ہغی کنبی منکر روایتونہ وی

ترکومی چہ دامام بخاری رحمہ اللہ تعلق دی نو پہ ہغہ باندی اعتراض پہ دی وجہ نہ شی کیدی لکہ خنکہ چہ اوس تیر شو سلیمان ثقہ دی۔ بل ہغوی د سلیمان رحمہ اللہ نہ یو خو روایتونہ نقل کری دی۔ بہ کوم

(۱) تہذیب الکمال: ۳۱/۱۲، تہذیب التہذیب: ۲۰۸/۲

(۲) سیر اعلام النبلاء: ۱۳۸/۴

(۳) سؤالات الحاکم للدارقطنی رقم: ۳۳۹، تہذیب الکمال: ۳۱/۱۲، سیر اعلام النبلاء: ۱۳۸/۴

(۴) الضعفاء الکبیر: ۱۳۲/۲، رقم الترجیع: ۶۱۸

(۵) میزان الاعتدال: ۲۱۳/۲، رقم: ۳۴۸۷

(۶) کتاب الثقات لابن حبان: ۲۷۸/۸، باب السین رقم: ۱۴۴۳۵

کښې چه دهغوی شیخ ولید بن مسلم رضی اللہ عنہ دې څوک چه مشهور محدث او ثقه راوی دې. عجلې رضی اللہ عنہ وغیره دهغوی توثیق کړې دې. (۱)

پیدائش او وفات: عمرو بن دحیم رضی اللہ عنہ فرماني ۱۵۲ هجري کښې د سليمان بن عبد الرحمن رضی اللہ عنہ پیدائش شوې. (۲) ابو يعقوب بن سفيان رضی اللہ عنہ او ابن حبان رضی اللہ عنہ د پیدائش کال ۱۵۳ هجري خودلې دې (۳) دویم قول حافظ ذهبی رضی اللہ عنہ اختیار کړې دې. (۴) ابوزرعہ دمشقی، عمرو بن دحیم او يعقوب بن سفيان رحمهم الله وغیره د یرو حضراتو د وفات کال ۲۳۳ هجري گرځولې دې. عمرو رضی اللہ عنہ نور ه اضافه کولو سره چه د صفر د میاشت آخری تاریخ وو اود چارشنبه ورځ وه.

ابوزرعہ رضی اللہ عنہ فرماني چه زه دهغوی په جنازه کښې موجود ووم. د جنازې مونيخ مالک بن طوق رضی اللہ عنہ ورکړو چا چه د رجه بنار بنياد ايځودې وو. (۵) انمه سته کښې دامام مسلم رضی اللہ عنہ نه علاوه باقي ټولو حضراتو دهغوی مرويات قبول کړي دي. رحمه الله تعالى رحمة واسعة. (۶) الوليد. دا ولید بن مسلم دمشقی اموی ابو العباس رضی اللہ عنہ دې. (۷)

حديث په دوو طرق سره د روايت کولو وجه: لکه څنگه چه تاسو گورنې چه امام بخاری رضی اللہ عنہ د حضرت قتاده رضی اللہ عنہ حديث په دوو طرق سره روايت کړې دې. په دې کښې اول طريق په تصريح د شراح د دویم طريق نه اعلي او اولې دې. ددې نه باوجود د طريق ذکر کولو وجه صرف داده چه په دې کښې د يحيى بن ابی کثير رضی اللہ عنہ د عبد الله بن ابی قتاده رضی اللہ عنہ نه د حديث صراحت دې خو رومېي طريق معفن وو. (۸)

ښه اوبد خوبونه: حضرت ابو قتاده رضی اللہ عنہ د نبی کریم ارشاد نقل کوی چه ښه خوبونه د الله تعالی د طرف نه وی او خراب خوبونه د شیطان د طرف نه په دې معنی چه زړه دهغې په کتلوسره خوشحالیږي انتقاض د انبساط سره بدلیږي بنده ترو تازه شی یا د هغې تعبیر ښه وی حاصل او انجام نی ښه وی دې ته رويصادقه هم وائی. او خراب خوبونه د شیطان د طرف نه وی دهغې په کتلوسره انسان ویريږي ویرونکی شکلونه ورته ښکاری یا په طبیعت کښې انتقاض پیدا کیږي یا درب کریم باره کښې د بنده گمان خرابیږي یا دهغې تعبیر اومال ښه نه وی. دغه روياکاذبه سره هم تعبیر کولې شی. (۹)

ذخراو خوبونو علاج: په دې حديث کښې نبی کریم د خرابو خوبونو لیدلو اودهغې نه په ویریدلو سره د بیداریدو په صورت کښې دا علاج خولې دې چه خپل گس طرف ته دې توکی لکه چه شیطان رټلې شی اود دغه خرابو خوبونو د شر نه دې د الله تعالی پناه او غواړی. دغه شان به بنده د دې خرابو خوبونو

(۱) هدی الساری: ۵۷۸ حرف السین من الفصل التاسع فی سباق أسماء من طعن فيه.....

(۲) تهذيب الکمال: ۳۱/۱۲.

(۳) المعرفة: ۲۰۹/۱ والنفات لابن حبان: ۲۷۸/۸.

(۴) تذکرة الحفاظ: ۴۲۸/۲.

(۵) تهذيب الکمال: ۳۲-۳۱/۱۲ سير اعلام النبلاء: ۱۳۹/۴ تهذيب التهذيب ابن حجر: ۲۰۸/۲.

(۶) تهذيب الکمال: ۳۲/۱۲ سير اعلام النبلاء: ۱۳۶/۴ تهذيب التهذيب ابن حجر: ۲۰۷/۲.

(۷) د ذوی د حالانو ذبارة او گورنې کتاب مواقيت الصلاة باب وقت المغرب.

(۸) شرح القسطلاني: ۳۰۰/۵ عمدة القاری: ۱۷۹/۱۵ فتح الباری: ۳۴۲/۶.

(۹) شرح القسطلاني: ۳۰۰/۵ عمدة القاری: ۱۸۰/۱۵ شرح الطیبي: ۳۴۴/۸ کتاب الرؤيا رقم: ۶۱۲.

د نقصان او ضرر نه بچ شی. (۱) د حضرت ابوسلمه رضی اللہ عنہ په طریق کښې د دریو خلو توکلو ذکر راغلي دي. یعنې اعوذ بالله ونبیلو سره درې ځل گس طرف ته توکه. (۲)

ټول خوبونه دالله تعالی دطرف نه وي. دا خبره د نمر په شان ښکاره ده چه هر قسم خوبونه هم دالله تعالی د طرف نه وي که ښه وي او که خراب داسې هیڅ کله نه ده چه ښه خوبونه خودې دالله تعالی د طرف نه وي او خراب د شیطان د طرف نه. د هر قسم خوبونو خالق الله تعالی دي. د ښه خوب نسبت د الله تعالی دتکریم او تشریف دپاره اوکړې شو او د خراب خوب نسبت د شیطان طرف ته ځکه چه هغه په دې باندې خوشحالېږي اوراځنی کیږي. (۳)

ترجمه الباب سره دحدیث مطابقت: ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت واضح دي چه په دې سره د شیطان وجود اود هغه مختلف تصرفات ثابتیږي. د باب پنځېستم حدیث د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ دي.

الحديث الخامس وعشرون

۳۱- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ، أَخْبَرَنَا مَالِكٌ، عَنْ مَيْمَنٍ، مَوْلَى أَبِي بَكْرٍ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "مَنْ قَالَ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ، وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، فِي يَوْمٍ مِائَةَ مَرَّةٍ، كَانَتْ لَهُ عَذْلٌ عَشْرُ قَابٍ، وَكَتَبَتْ لَهُ مِائَةُ حَسَنَةٍ، وَنُحِيتَ عَنْهُ مِائَةُ سَيِّئَةٍ، وَكَانَتْ لَهُ حِزْرًا مِنَ الشَّيْطَانِ يَوْمَهُ ذَلِكَ حَتَّى يَمُوتَ، وَلَمْ يَأْتِ أَحَدٌ بِأَفْضَلَ مِنَّا جَاءَ بِهِ، إِلَّا أَحَدٌ عَمِلَ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ" [۴۰۰:۶]. (۴)

ترجمه: حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ فرماني چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمانيلی چه کوم سرې چه د دې کلماتو ورد د ورځې سل ځل کوی نوهغه ته به د لس غلامانو د آزادولو په شان ثواب ملاوېږي. د هغه دپاره به سل نیکنی لیکلې کیږي. د هغه به سل گناهونه معاف کیږي دا کلمات به د ماښامه پورې د شیطان نه دهغه د حفاظت ذریعه جوړیږي. په هغه ورځ به د هغه نه افضل په اعمال صالحه کښې بل څوک نه وي. سوا دهغه نه چاچه د ده نه زیات د دې ورد کړي وي. هغه د غیر معمولی ثواب حامل کلمات دادی. «لا إله إلا الله وحده لا شريك له، له الملك، وله الحمد، وهو على كل شيء قدير»

(۱) حواله جات بالا. نور اوگورني کشف الباری کتاب الطب: ۸۰۰-۷۹.

(۲) انظر صحيح البخاري كتاب الطب باب النفث في الرقية رقم: ۵۷۴۷.

(۳) عمدة القاري: ۲۱/۲۷۲ قال العلامة الكوراني الحنفی رحمه الله: فان قلت: الكل يخلق الله، فما معنى قوله: ((من الشيطان))؟ قلت: الرؤيا الصالحة توجب سرور الرائي، ولذلك نسبت إلى الله تعالى، والكاذبة توقع الحزن والوسوسة في قلب الرائي، ولذلك أمر بأن ينقل عن يسار. الكوثر الجاري: ۲۱۳/۶.

(۴) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث، رواه البخاري في الدعوات باب فضل التهليل رقم: ۶۰۳، ومسلم رقم: ۶۸۴۲ في الذكر باب فضل التهليل والتسبيح والترمذي رقم: ۳۴۶۴ في الدعوات باب رقم: ۱ عواين ماجه في الأدب باب فضل لا إله إلا الله رقم: ۳۸۴۳.

تراجم رجال

عبدالله بن یوسف: دا عبدالله بن یوسف تنیسی دمشقی رحمہ اللہ دے. ددوی اجمالی حالات بدء الوحي او تفصیلی حالات کتاب العلم باب لبلم الشاهد الغائب لاندے تیرشوی دی. ^(۱)

مالک: دا امام دارالہجرة امام مالک بن انس اصبحی مدنی رحمہ اللہ دے. ددوی اجمالی حالات بدء الوحي او تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب من الدین القرامن الفتن لاندے بیان کرے شوی دی. ^(۲)

سمی: دا ابو عبدالله سمی مولی ابی بکر بن عبد الرحمن رحمہ اللہ دے. ^(۳)

ابوصالح: دا ابو صالح عبدالله بن ذکوان سمان زیات رحمہ اللہ دے.

ابوہریرہ: دا مشہور صحابی حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ دے. ددوی دواوہ بزرگانو حالات کتاب الإيمان باب أمور الإيمان کنبی تیرشوی دی. ^(۴)

داحدث کتاب الدعوات کنبی ہم راغلی دے کلمہ لا الہ الا اللہ د فضیلت د بیانولو دپارہ امام بخاری رحمہ اللہ دا حدیث ذکر کرے دی. ^(۵)

د حدیث د بعض کلماتو توضیح: عدل: د عین مہملہ پہ فتحہ او کسرہ سرہ. د یوشی: مثال، مثیل اودھغی مساوی. ^(۶) خو بعض حضراتو دافرق بیان کرے دی چہ د عین فتحہ سرہ د عدل معنی ہم جنس، مثیل او نظیر دہ. او کسرہ سرہ د غیر جنس سرہ مساوی کیدلو باندے د دی اطلاق کیے او بعض حضراتو دے عکس بیان کرے دی. ^(۷)

حرز - بکسر الحاء المہملہ -: محفوظ خانی چرتہ چہ قیمتے خیزونہ محفوظ کیخودے شی تعویذ تہ ہم حرز ونیلی شی. ^(۸)

د احادیث مسلم شریف ترمذی شریف او نسائی کنبی ہم راغلی دے. ہلتہ ددے کلماتو اضافہ ہم دہ «سبحان اللہ و محمد» چہ خوک ددے کلماتو ورد پہ ورخ کنبی سل خل کوی دھغہ ٲول گناہونہ بہ ختم شی اگر کہ ہغہ د سمندر د خلک برابر وی. ^(۹)

^(۱) کشف الباری: ۲۸۹/۱ و ۱۱۳/۴.

^(۲) کشف الباری: ۲۹۰/۱ و ۸۰/۲.

^(۳) ددوی د حالاتو دپارہ او گورنی کتاب الاذان باب الاستہام فی الاذان.

^(۴) کشف الباری: ۶۵۸-۶۵۹/۱.

^(۵) کشف الباری کتاب الدعوات باب فضل التہلیل ص: ۳۱۱.

^(۶) النہایۃ فی غریب الحدیث والآخر: ۱۷۳/۳ باب العین مع الدال. مادۃ: عدل. والکوتر الجاری: ۲۱۳/۶.

^(۷) حوالہ جات بالا.

^(۸) عمدۃ القاری: ۱۸۰/۱۵ والکوتر الجاری: ۲۱۳/۶.

^(۹) صحیح مسلم کتاب الذکر والدعاء..... باب فضل التہلیل والتسبیح..... رقم: ۲۶۹۱ والسنن الکبری للنسائی: ۲۰۷/۶ کتاب عمل الیوم واللایۃ. باب ثواب من قال: سبحان اللہ و محمد، رقم: ۱۰۶۶۲ (وسنن الترمذی أبواب الدعوات باب (بلا ترجمہ) رقم: ۳۴۶۹.

ترجمہ الباب سرہ د حدیث مطابقت: د حدیث دلته د ذکر کولو مقصد د شیطان نه خپل خان محفوظ کولو پر یقہ خود دی. ښکاره خبره ده چه که هغه ته په مختلف تصرفاتو باندې قدرت نه وي نو دهغه نه د بجاو د طریقو تلقین به ولې کولې شو. چنانچه ثابت شو چه شیطان ته د الله تعالی په حکم باندې په مختلف تصرفاتو باندې قدرت حاصل وی. دهغه په حال کښې د اینختونه هم دغه کلمات محفوظ ساتلې شی. ابن الملین رحمته الله فرمائی: «وجه إرادة للحرم من الشيطان بذلك»^(۱) د باب شپږېشتم حدیث د حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه دی.

الحديث السادس وعشرون

۳۸۰- حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا أَبِي، عَنْ صَالِحٍ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عَبْدُ الصَّمَدِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنُ زَيْدٍ، أَنَّ مُحَمَّدَ بْنَ سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَّاصٍ، أَخْبَرَهُ أَنَّ أَبَا سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَّاصٍ، قَالَ: اسْتَأْذَنَ عُمَرُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَعِنْدَهُ نِسَاءٌ مِنْ قُرَيْشٍ يَكْتُمْنَ وَيَسْتَكْثِرْنَ، عَلَيْهِ أَصَوَاتُهُنَّ، فَلَمَّا اسْتَأْذَنَ عُمَرُ قُتِلَ يَنْتَدِرُونَ الْحِجَابَ، فَأَذِنَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَدَسَّوْا لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَضْعَكَ، فَقَالَ عُمَرُ: أَضَعَكَ اللَّهُ سِتْرَكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ: «عَجِبْتُ مِنْ هَؤُلَاءِ اللَّاتِي كُنَّ عِنْدِي، فَلَمَّا سَمِعْنَ صَوْتَكَ ابْتَدَرْنَ الْحِجَابَ» قَالَ عُمَرُ: فَأَنْتَ يَا رَسُولَ اللَّهِ كُنْتَ أَحَقُّ أَنْ يَهْتَبْنَ، ثُمَّ قَالَ: أَيُّ عَدَوَاتِ الْغَيْبِ، أَتَهْتَبْنِي وَلَا تَهْتَبْنَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قُلْنَ: نَعَمْ، أَنْتَ أَقْظُ وَأَعْلَى مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَأَلَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، مَا لَيْقِيكَ الشَّيْطَانُ قَطُّ سَالِكًا فَمَا [لَا سَلَكَ فَمَا غَيْرَ فَحْك]» [۵۷۵۱۳۳۸] (۲)

ترجمه: حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه فرمائی یوځل حضرت عمر رضی الله عنه د رسول الله صلی الله علیه و آله په خدمت کښې د حاضریدو اجازت طلب کړو. هغه وخت حضور پاک سره څه ښځې، ازواج مطهرات رضی الله عنهن، خبرې اترې کولې او په اوچت آواز سره ښه په زوره خبرې کیدلې. نو چه کله حضرت عمر رضی الله عنه اجازت اوغوښتلو نو هغه بیبیانې زر پاسیدې اود پردې نه شاته شوې رسول الله صلی الله علیه و آله حضرت عمر رضی الله عنه ته په مسکې کیدو سره د راتلو اجازت ورکړو. حضرت عمر رضی الله عنه اوونیل یارسول الله صلی الله علیه و آله الله تعالی دې اوکړې چه تاسو همیسه دغه شان مسکې نئ (دې وخت کښې د مسکې کیدو سبب څه دې؟) حضور پاک او فرما نیل ماته په دې بیبیانو باندې حیرانتیا ده کومې چه ماسره وي کله چه هغوی ستا آواز واوریدو نو زر په پرده کښې ورته وتلې. حضرت عمر رضی الله عنه اوونیل یارسول الله صلی الله علیه و آله 'په نسبت زما، هغوی له تاسو نه زیات ویریدل پکاروو. بیا حضرت عمر رضی الله عنه 'بیبیانو ته مخاطب کیدو سره، اوونیل دخپل خان دښمنانو تاسو زما نه ویریرئ اود الله تعالی د رسول صلی الله علیه و آله نه نه ویریرئ؟ بیبیانو اوونیل بالکل ځکه چه تاسو د رسول الله صلی الله علیه و آله په نسبت زیات سخت ئی. رسول الله صلی الله علیه و آله او فرما نیل

(۱) الترمذی: ۲۱۷/۱۹.

(۲) قوله: ان أبنا سعد بن أبي وقاص رضي الله عنه: الحديث، رواه البخاري في فضائل أصحاب النبي ﷺ مناقب عمر بن الخطاب عظمه: ۳۶۸۳ وفي الأدب باب التمس والضحك رقم: ۸۵-۶۰ وسلم رقم: ۲۰۲۶ في فضائل الصحابة باب من فضائل عمر بن الخطاب ع

قسم دي دهغه ذات د چا په قبضه کښې چه زما خان دي کله چه شيطان تا په يوه لار باندې تلونکې ويني نو ستا لار پر پردي په بله لار کيږي
دا حديث فضائل اصحاب النبي ﷺ کښې هم راغلې دي. هلته ددې تفصيلي شرح شوې ده (۱)

تراهم رجال

علي بن عبدالله: دا مشهور محدث علي بن عبدالله المديني رحمه الله دي. ددوی تذکره کتاب العلم باب الفهر في العلم لاندې تيره شوې ده (۲)

يعقوب بن ابراهيم: دا يعقوب بن ابراهيم بن سعد مدني رحمه الله دي. ددوی حالات کتاب العلم باب ما ذکر في ذهاب موسى صلى الله عليه وسلم... لاندې په تفصيل سره راغلي دي (۳)
ابي: دا ابراهيم بن سعد بن ابراهيم رحمه الله دي

صالح: دا صالح بن كيسان المؤدب مدني رحمه الله دي. ددې دواړو حضراتو تفصيلي تذکره کتاب الإیمان باب من کره أن يعود في الکفر... لاندې راغلې ده (۴)

ابن شهاب: دا مشهور محدث امام محمد بن مسلم ابن شهاب زهري دي. ددوي حالات مختصر به، الوحی دريم حديث کښې او تفصيلي تذکره کتاب الفسل باب غسل الرجل مع امراته کښې تيره شوې ده (۵)
عبد الحميد بن عبد الرحمن بن زيد: دا جليل القدر تابعي ابو عمر عبد الحميد بن عبد الرحمن بن زيد بن الخطاب قرشي عدوی مدني رحمه الله دي. دا د مشهور صحابي رسول حضرت زيد بن الخطاب رضي الله عنه نمسې دي (۶) ددوی مور بي بي ميمونه بنت بشر بن معاويه ده. د چاتعلق چه بنويکاء، بن عامر سره وو (۷) دا خليفه راشد حضرت عمر بن عبد العزيز رحمه الله د طرف نه د يوې مودې پورې دکوفي گورنر هم پاتي دي (۸)

دي د خپل پلار عبد الرحمن بن زيد نه علاوه ابن عباس، محمد بن سعد بن ابي وقاص، عبدالله بن عبدالله بن حارث بن نوفل، مسلم بن يسار جهني، مقسم مولي ابن عباس او مکحول شامي رضي الله عنه وغيره نه د حديث روايت کوي. بل د ام المؤمنين حضرت حفصه بنت عمر رضي الله عنها او حضرت عون بن مالک اشجعي رضي الله عنه مرسلأ روايت کوي.

ددوی نه درې خامن عبد الکبير بن عبد الحميد، زيد بن عبد الحميد او عمر بن عبد الحميد نه علاوه امام ابن شهاب زهري، قتاده، زيد بن ابي انيسه او حکم بن عتيبه رحمهم الله وغيره د حديث روايت کوي.

(۱) کشف الباری کتاب فضائل اصحاب النبی صلی الله عليه وسلم: ۳۹۲-۳۸۲.

(۲) کشف الباری: ۲۹۷/۳.

(۳) کشف الباری: ۳۳۱/۳.

(۴) کشف الباری: ۲۱۲/۲-۱۲۰.

(۵) کشف الباری: ۱/۳۲۶ الحديث الثالث و کتاب الفسل: ۱۹۴.

(۶) تهذيب الکمال: ۴۹/۱۶ رقم الترجمة: ۳۷۲۴ وسیر اعلام النبلاء: ۱۴۹/۵.

(۷) تهذيب الکمال: ۴۹/۱۶ تهذيب ابن حجر: ۱۱۹/۶.

(۸) تهذيب الکمال: ۴۴۹/۱۶.

دې خليفه بنو خياط رضي الله عنه د اهل مدینې د تابعينو د دويمې طبقې نه شمير کړې دي. ^(۱) احمد بن عبدالله عجلې، نسائي، ابن خراش او ابوبکر رحمهم الله فرماني ثقه. ^(۲) ابن حبان رضي الله عنه د دوی ذکر کتاب الثقات کښې کړې دي. ^(۳)

امام ذهبي فرماني «الامام الثقة الامير العادل» ^(۴) علامه مدائني رحمته الله ليکلی دی چه حضرت عمر بن عبدالعزيز رضي الله عنه يو بل عبد الحميد رضي الله عنه ته لس زره درهم انعام ورکړې وو. ^(۵) د خليفه هشام بن عبد الملك د خلافت په زمانه کښې د ۱۱۰ هجري نه پس حراڼ ښار کښې دهغوی انتقال شوې. ^(۶) دې د انمه سته متفق عليه راوی دي. رحمه الله تعالى رحمة واسعة. ^(۷)

محمد بن سعد بن ابی وقاص: دا ابو القاسم محمد بن سعد بن ابی وقاص زهري رضي الله عنه دي. ^(۸)
سعد بن ابی وقاص: دا مشهور صحابي حضرت سعد بن ابی وقاص ټیمي مدني رضي الله عنه دي ددوی تفصيلي حالات کتاب الإيمان باب إذا لم یکن الإسلام علی الحقيقة.... لاندې بیان کړې شوی دی. ^(۹)

ترجمة الباب سره د حديث مطابقت: ددې حديث ترجمة الباب سره مطابقت «ما لفق الشيطان قط» کښې دي. چه په دې سره د شيطان وجود ثابتیږي بل دا چه کوم بنده د الله تعالى شی دهغه مرضیات د الله تعالى د مرضیاتو تابع کیږي نو په ده باندې د شيطان وار نه چلیږي بلکه تردې پورې نی ترقي کیږي چه شيطان پخپله د دغه بنده نه بچ کیږي پتیرې او تختی ددې باب اوویشتم او آخری حديث د حضرت ابوهريره رضي الله عنه دي

الحديث السابع وعشرون

ر- حَدَّثَنِي إِبرَاهِيمُ بْنُ حَمَزَةَ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي حَازِمٌ، عَنْ يَزِيدَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِبرَاهِيمَ، عَنْ عِيسَى بْنِ طَلْحَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «إِذَا اسْتَيْقَظَ أَحَدُكُمْ مِنْ مَنَامِهِ فَنَوَّضًا فَلْيَسْتَنْزِلْ ثَلَاثًا، فَإِنَّ الشَّيْطَانَ يَبِيتُ عَلَى خَيْشُومِهِ» ^(۱)

^(۱) تهذيب الكمال: ۴۵۰/۱۶ طبقات خليفه: ۲۴۷.

^(۲) تهذيب الكمال: ۴۵۰/۱۶ تهذيب ابن حجر: ۱۱۹/۶.

^(۳) ۱۱۷/۷.

^(۴) سير أعلام النبلاء: ۱۴۹/۵.

^(۵) حواله بالا.

^(۶) حواله بالا وتهذيب الكمال: ۴۵۱/۱۶.

^(۷) تهذيب الكمال: ۴۵۱/۱۶ سير أعلام النبلاء: ۱۴۹/۵.

^(۸) ددوی د حالات دپاره اوهورنی کتاب الزكاة باب قول الله عزوجل: «لَا يَسْتَلُونَ النَّاسَ إِلْحَاقًا».

^(۹) كشف الباري: ۱۷۳/۲.

^(۱) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث، أخرجه مسلم كتاب الطهارة باب الإبرار في الاستنثار... رقم: ۵۶۱/۲۳۸ ونسائي، كتاب الطهارة، باب الأمر بالاستنثار عند الاستيقاظ من النوم، رقم: ۹۰.

تراجم رجال:

ابراهيم بن حمزه: دا ابراهيم بن حمزه بن محمد بن حمزه قرشي اسدي زبيري رحمته الله دي. ددوی تفصیلی تذکره کتاب الإيمان باب بلاترجمه لاندې بیان کړې شوې ده. (۱)
ابن ابي حازم: دا عبدالعزیز بن سلمة بن دینار مخزومی مدنی رحمته الله دي. (۲)
یزید: دا یزید بن عبدالله بن اسامه لیثی مدنی رحمته الله دي. (۳)
محمد ابراهيم: دا محمد بن ابراهيم بن حارث تمیمی قرشي رحمته الله دي. ددوی اجمالی حالات بدء الوحي او تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب ما جاء أن الأعمال بالنهية.... لاندې نقل کړې شوی دی. (۴)
عبیسی بن طلحة: دا عیسی بن طلحة بن عبیدالله بن عثمان تمیمی قرشي رحمته الله دي. ددوی تفصیلی تذکره کتاب العلم باب الفتا وهو اوقف علی الدابة وغيرها لاندې نقل کړې شوی دی. (۵)
ابو هريره: دا مشهور صحابی حضرت ابوهريره رحمته الله دي. ددوی حالات کتاب الإيمان باب أمور الإيمان کښې تیر شوی دی. (۶)

قوله: قال: إذا استيقظ - أراه - أحدكم من منامه فتوضأ فليستنثر ثلاثة: حضرت ابوهريره رحمته الله د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه ارشاد نقل کوی چه حضور پاک فرمانیلې دی چه کله تاسو کښې څوک د خپل خوب نه بيدار شئ او اودس او کړی نو درې ځل دي په پوزه کښې اوبه اچوی اوسونې دي کړی. په استنثار او استنشاق کښې فرق: د استنثار معنی ده پوزه کښې د ساه راځکلو په ذریعه اوبه خيژول او راويستل، دي دپاره چه گند وغيره صفاسی يو خيژ بل وی کوم ته چه استنشاق وائی ددي معنی ده پوزه کښې اوبه پورته پوري خيژول. استنثار استنشاق ته هم جامع دي. يعنی استنثار استنشاق کيدې شی مگر استنشاق استنثار نه شی کيدې علامه عینی رحمته الله فرمائی: «والاستنثار من تمام فائدة الاستنشاق، لأن حقيقة الاستنشاق جذب الماء به إلى الأنف، والاستنثار إخراج ذلك الماء» (۷)

قوله: فإن الشيطان يبیت علی خيشومه: ځکه چه شیطان دهغه په پوزه کښې شپه تیروی دلغظ خيشوم تحقيق اوضبط: خيشوم د خاء معجمه فتحه اویا په سکون، دشین ضمه او واژه په سکون سره دي. آخری لفظ میم دي. ددي په تفسیر کښې مختلف اقوال دي. علامه کرمانی رحمته الله

(۱) کشف الباری: ۲/۲۶۲.

(۲) ددوی د حالاتو دپاره اوهورنی کتاب الصلاة باب نوم الرجال فی المسجد.

(۳) ددوی د حالاتو دپاره اوهورنی کتاب مواقيت الصلاة باب الصلوات الخمس كفارة.....

(۴) کشف الباری: ۲/۱۳۹/۳۳۸.

(۵) کشف الباری: ۳/۴۶۵.

(۶) کشف الباری: ۱/۶۵۹.

(۷) عمدة القاری: ۱۵/۱۸۲ قال الحافظ: والمقصود من الاستنشاق تنظيف داخل الأنف، والاستنثار يخرج ذلك الوسخ مع الماء.

فهر من تمام الاستنشاق فتح الباری: ۳/۴۳/۶.

فرمانی چه د پوزې آخری حصه خیشوم دې. ابن الملقن رحمته الله په قول پوزې ته وائی. خو علامه داؤدی رحمته الله وائی چه د پوزې دواړو سپیمو ته خیشوم وائی. (۱)

په پوزه کښې د شپې تیرولو معنی: د شیطان په خیشوم کښې شپه تیرول خو په حقیقت باندې محمول دی چه په واقع کښې شیطان هلته شپه تیروي. یا په مجاز باندې محمول دي چه په پوزه کښې کوم خیري وغیره جمع کیږي هغه په طاعات کښې د تازه والی او تیزنی نه محروم کول کوي. چنانچه کله بنده اودس کوي او په دغه وخت دپوزې صفائی کوي نو طبیعت تازه شی. (۲)

بیاداسي اوگورنې چه د ظاهر حدیث مقتضا داده چه شیطان دهریو اوده کیدونکي په پوزه کښې شپه کوي. مگر دا احتمال هم بهر حال شته چه دا هغه سړي سره مخصوص دي چه د اوده کیدو په وخت نقل شوې ادعیه ماثوره اهتمام نه کوي ځکه چه لړشان وړاندې د حضرت ابوهریره رضی الله عنه حدیث تیر شوې دي: (۳) په کوم سره چه معلومیږي چه دالله تعالی په ذکر سره د شیطان نه حفاظت کیږي. د خالق لم یزل ذکر بنده د شیطاني اثراتو نه بچ کوي. دغه شان د آیت الکرسی په فضیلت کښې هم راغلی وو چه «ولا یقرک شیطان» (۴) چنانچه په دې حدیث کښې د نفی قرب نه مراد دا هم احتمال کیدي شی چه هغه د آیت الکرسی په برکت سره د مقام وسوسه یعنی دمسلمان د زړه طرف ته نه ځي نو د مجبورنې په پوزه کښې شپه تیره کړي. لکه څنگه چه مسلمان بنده بیدار وی نو دهغه د زړه پورې رسیدل ممکن وی په دې وجه چه کله دخوب نه بیدارشی اودس کوي او په دې کښې پوزه سونږ کوي نو دا عمل شیطان د بیدارنې نه پس په مقام وسوسه یعنی زړه باندې د حملې کولونه منع کړي. دغه شان د خیشوم والا د حدیث د هر یو دخوب نه بیداریدونکي ته شامل وی. والله اعلم بالصواب. (۵)

ترجمه الباب سره د حدیث مطابقت: د حدیث ترجمه الباب سره مطابقت په دې معنی دي چه په پوزه کښې موجود خیري وغیره د شیطان د لښکر د قبیل نه دي. دا د شیطاني لښکر کار کوي د کوم په موجودگي سره چه سست او مړ واندې وی. ددې نه دجنود شیطان اثبات کیږي. او په حقیقت کښې بیتوت مراد اخستلو په صورت کښې د شیطان د وجود اثبات کیږي. والله اعلم. (۶)

۱۲- باب: ذِکْرِ الْحَيِّ وَتَوَاصُلِهِمْ وَعَقَائِبُهُمْ

سابق باب سره مناسبت: په سابقه باب سره دا وهم پیدا کیدو چه د جنات نه صرف هم د شر صدور کیدي شی ځکه چه شیطان هم نوعاً هم جن دي. نو ددې وهم لرې کول حضرت الامام رحمته الله داسې او کړه چه دا باب ئی قائم کړو چه هغوی مکلف وی خیر اوشر دواړه دهغوی نه صادر کیږي. (۷)

(۱) عمدة القاری: ۱۸۲/۱۵ فتح الباری: ۳۴۳/۶ شرح الکرمانی: ۲۰۹/۱۳ التوضیح: ۲۱۹/۱۹ والکنز المتواری: ۱۳/۲۰۸.

(۲) الکنز الجاری: ۲۱۵/۶.

(۳) باب سره پیوست د ابوهریره رضی الله عنه حدیث مراد دي په کم کښې چه دی (نکات له حرزا من الشیطان) رقم: ۳۲۹۳.

(۴) اوگورنې هم ددې باب حدیث نمبر ۳۲۷۵ د ابوهریره رضی الله عنه حدیث.

(۵) فتح الباری: ۳۴۲/۶ والکنز المتواری: ۲۰۸/۱۳.

(۶) الکنز الجاری: ۲۱۵/۶.

(۷) لامع الدرای: ۳۷۹/۷ والکنز المتواری: ۲۰۹/۱۳.

د ترجمه الباب مقصد: حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی ہے حضرت امام بخاری رحمہ اللہ ددی ترجمہ الباب پہ ذریعہ د دو امور و طرف تہ اشارہ کرے دہ. یو خودا چہ د جنات وجود برحق دی. بل دا چہ ہغوی مکلف دی ہغوی تہ بہ ہم د انسانانو پہ شان پہ طاعات باندی ثواب او پہ گناہونو باندی عذاب و روکولی شی. تفصیل ان شاء اللہ پہ وړاندی صفحاتو کښی راخی.

دجنات وجود برحق دی: لکه څنگه چہ اوس تیر شو چہ دجنات وجود برحق دی ددی کائنات پہ رنگ او بونی کښی صرف ہم انسان یوازی نه دی نور هم ډیر مخلوق شته. داصرف د نن دمدعیان د عقل خبره نه ده بلکه دهری زمانې هغه خلق چہ خپل خان ډیر عقل مند گنری دجناتو انکار کونکی راروان دی چنانچہ اکثر فلاسفہ، زنداغه (۱) او معتزله (۲) د جنات د وجود انکار کوی. هغوی سره د جناتو د عدم وجود دپاره څه دلیل خوشته دی نه، بس هغوی دغه وائی که چرې وې نو هغوی تہ به هم محسوس کیدی او په نظر به راتلی. (۳)

لیکن دا څه دلیل نه دی ځکه چہ یونانیانو سړې وی نو هغه تہ شین رنگ ښکاری نه تور، نه سور رنگ وینی اونه سپین، نو که هغه اوس چرته او وائی چہ ماته خودا رنگونه هلو ښکاری نه لهدا زه دا نه منم نو د هغه انکار به څوک عقل مند صحیح او گرځوی؟ دغه شان که جنات مونږ چرته د هغوی د لطیف بدن د وجې نه محسوس کولی نه شو نو په دی سره دا څنگه لازم شو چہ د هغوی د وجود نه انکار صحیح او گرځولی شی؟

امام الحرمین علامه جوینی رحمہ اللہ فرمائی چہ یو دهری او بی دین سړی به د جنات او د هغی د وجود نه انکار کوی اونه ئی منی نو په دی باندی هیڅ د حیراتیا خبره نشته. خو په هغه خلقو باندی بهر حال حیراتیا کیری چہ شریعت او د شریعت اصول منی پیژنی بیا هم د جنات نه انکار کوی. د کتاب الله اوسنت متواتره نه د جنات ثبوت کیری. (۴)

اصول ثلاثه او سرسید احمد خان: د هندوستان سرسید احمد خان هم د جنات مخلوق کیدو انکار کوی اودا یو قسم قوت بهیمیہ ښائی. هغه وائی چہ دا د مسلمانانو د یووه او علماء اسلام د یو کھیل

(۱) قال إمام الحرمين الجويني رحمه الله: اعلموا - رحمكم الله - أن كثيرا من الفلاسفة، وجماهير القدرية، وكافة الزنادقة أنكروا الشياطين والجن رأساً... "آكام المرجان في غرائب الأخبار وأحكام الجن: ۱۳، الباب الأول في بيان إثبات وجود الجن: قدره. وقال القاضي أبو بكر الباقلاني رحمه الله: وكثير من القدرية يثبتون وجود الجن قديماً، وينفون وجودهم الآن، ومنهم من يفر بوجودهم... "حواله بالا.

(۲) قال أبو القاسم الأنصاري رحمہ اللہ وقد أنكروهم معظم المعتزلة، ودل إنكارهم إياهم على قلة مبالاتهم، وركاكة دياناتهم... "حواله بالا.

(۳) قال القاضي أبو يعلى الحبلي رحمه الله: الجن أجسام مؤلفة، وأشخاص منته، ويجوز أن تكون كثيفة، خلافاً للمعتزلة في قولهم: أنهم أجسام رقيقة، ولرفقهم لا نراه، والدلالة على ذلك علمنا بأن الأجسام يجوز أن تكون رقيقة، ويجوز أن تكون مستفيدة، ولا يمكن معرفة أجسام الجن أنها رقيقة أو كثيفة إلا بالمشاهدة أو الخبر الوارد عن الله تعالى أو عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، وكلا الأمرين مفقود، فوجب أن لا يصح أنهم أجسام رقيقة أصلاً. فاما قولهم: إن الجن إنما كانت أجساماً رقيقة، لأننا لا نراها، وإننا لم نرها لرفقها، فلا يصح، لأننا قد دللنا على أن الرقة ليست بما نعمة عن الرؤية، ويجوز أن تكون الأجسام الكثيفة موجودة ولا نراها، إذا لم يخلق الله تعالى فينا الإدراك... "آكام المرجان: ۱۲۷، الباب الرابع، في بيان أجسام الجن.

(۴) آكام المرجان: ۱۳، فتح الباري: ۶/۳۴۳

جنات مکلف دي: جنات د شريعت د افعالو مکلف دي که نه؟ نو ددې جواب دادې چه مکلف دي. حافظ

ابن عبد البر رحمته الله فرماني: «وهم عند الجماعة مكلفون مخاطبون، لقوله تعالى: ﴿يُعَذَّرُ الْحَيُّ وَالْأَرْلِيُّ﴾ (۱) وقوله تعالى: ﴿فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبِينَ﴾ (۲) وقوله: ﴿سَنُقَرِّبُكَ إِلَى الثَّقَلَيْنِ﴾ (۳)» (۴)

نور فرماني چه د اسلام علماء کرام ټول په دې باندې متفق دي چه محمد صلی الله علیه و آله د انسانانو او جناتو دواړو رسول او دواړو د پاره بشير او نذير دي. د حضور پاک ددې دواړو انواع طرف ته مبعوث کيدل هم د حضور پاک صلی الله علیه و آله د ډيرو زياتو خصوصياتو نه يو خاصيت دي. د کوم په بنياد باندې چه رسول الله صلی الله علیه و آله ته په نورو انبياء کرامو عليهم السلام باندې فضيلت ورکړې شوې دي چه د انبياء سابقينو بعثت صرف د خپل ژبې والا قوم طرف ته کيدلو خو حضور پاک ټولو پيريانو او انسانانو طرف ته مبعوث کړې شوې دي. (۵)

علامه رازی رحمته الله فرماني: «أطبق الكل على أن الجن كلهم مكلفون» (۶) چه ددوی د مکلف بالا افعال کيدو باندې د ټولو اجماع ده. قاضي عبد الجبار هم داني رحمته الله فرماني چه په اهل علم کښې د جناتو په نه مکلف کيدو کښې هيڅ اختلاف زموږ په علم کښې نشته دي. بلکه د ټولو ددوی په مکلف کيدو باندې اجماع ده. ليکن بعض حشويه وائي چه هغوی په خپلو افعالو کښې مضطرب وي. دهغوی نه د افعالو صدور په اضطرابي توگه سره کيږي. خودا قول غلط دي الله تعالى دوی مکلف گرځولي دي اودا د دې خبرې دليل دي چه دهغوی افعال دهغوی په اختيار سره صادر کيږي.

گورنئ الله تعالى په قرآن کریم کښې ځاني په ځاني د شيطانانو مذمت کړې دي. په هغوی لعنت کړې دي. دهغوی د مکروا فريب نه د بچ کيدو تاکيدنی کړې دي. بل الله تعالى مختلف قسم عذابونه هم ذکر کړي دي کوم چه په شيطانانو ته ورکولي شي. د پوهيدلو چه کومه خبره ده هغه داده چه الله تعالى دا ټول هر څه هغوی سره کوی چاچه د اوامر او نواهي مخالفت کړې وي. د کبائر او تکاب نئ کړې وي او

عند أهل الإيمان، أو كان شركاً، فإن المشركين يقرؤون من العزائم والطلاسم والرقى ما فيه من عبادة للجن وتعظيم لهم، وعامة ما يأيدى الناس من العزائم والطلاسم والرقى التي تفقه بالعربية فيها ما هو شرك بالله، ولهذا نهى علماء المسلمين عن الرقا التي لا يفقه بالعربية معناها، لأنها مظنة الشرك، وإن لم يعرف الرقا في أنها شرك.

وفي الصحيح: عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه رخص مالم تكن شركاً، وقال: من استطاع أن ينفع أخاه فليفعل. [رواه مسلم في صحيحه كتاب السلام، باب استحباب الرقية من العين... رقم: ٢١٩٩ وأحمد في مسنده: ٣٠٢٣ رقم: ١٤٢٨٠ و ٣١٥٣ رقم: ٤٣٥ و ٣٩٣٣ رقم: ١٥٣٠٥] وقد كان للعرب وسائر الأمم من ذلك أمور يطول وصفها، وأمور وأخبار العرب في ذلك متواترة عند من يعرف أخبارهم من علماء المسلمين، وكذلك كان عند غيرهم، ولكن المسلمين أخبر بجاهلية العرب منهم بجاهلية سائر الأمم. (مجموع الفتاوى: ١٠٨٩/١٠).

(١) سورة الأنعام: ١٣٠، الرحمن: ٣٣.

(٢) سورة الرحمن: ١٣.

(٣) سورة الرحمن: (٣١).....

(٤) التمهيد لابن عبد البر: ١١/١٧١ فضل محمد عليه السلام على سائر الأنبياء.

(٥) حواله بالا.

(٦) التفسير الكبير: ١٤/٢٨-١٧٧ الأحقاف: ٢٢-٢٩.

په محرماتو کېښې اخته شوې وی حالته هغه ددې ټولونه بچ کیدې شو نیکنی کولې شوې او هغه مکمل توگه باندې اختیار مند وو.

د جناتو په شریعت باندې مکلف کیدو دویم دلیل ذکر کولو سره قاضی همدانی رحمته فرماني چې د نبی کریم صلی الله علیه و آله د دین یوه حصه داهم ده چې په شیطانانو باندې لعنت او کرې شی دهغوی حالات خلقت ته بیان کړې شی او عامو انسانانو ته دا اوخودلې شی چې دوی د شر او گناهونو دعوت ورکوی اود گناهونو وسوسې اچوی. دا هم د جناتو په مکلف کیدو باندې دلالت کوی. (۱)

شیطانانو او جناتو ته به ثواب یا عقاب کیږي؟ دې نه پس بیا یو بل اختلاف دې هغه دا چې شیطانانو او جناتو ته به دهغوی دا اعمالو صالحه ثواب او د گناه دا اعمالو عقاب او عذاب وی که نه؟ د علماء اسلام اتفاق او اجماع ده چې کافرانو جناتو ته به په آخرت کېنې عذاب ورکولې شی. د الله تعالی ارشاد دې: **﴿قَالَ النَّارُ مُؤْمِنُكُمْ خَلِدِينَ فِيهَا أَلَا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ﴾** (۲)، هم دغه شان دالله تعالی ارشاد دې: **﴿وَأَمَّا الْفَيَظُونَ فَكَانُوا مُجْتَمِعِينَ﴾** (۳) چې مونږ مخلوق جنات نه کوم چې ظالمان دی یعنی کافران او مشرکان وی هغوی به په آخرت کېنې د دوزخ خشاک جوړیږي. (۴)

دومې جنات حکم: مؤمنانو جناتو سره به څه معامله کیږي؟ په دې کېنې د علماء اسلام دوه اقوال دی: ۱. رومیې مذهب او قول دادې چې صرف د دوزخ نه خلاصې اونجات به د هغوی انعام وی بیا به هغوی ته د حساب کتاب کیدو نه پس حکم ورکولې شی چې تاسو هم د ځناورو په شان خاورې شنی. حضرت لیث بن ابی سلیم رحمته فرماني چې د جنات ثواب به داوی چې هغوی ته به د دوزخ نه پناه ورکړې شی بیا به هغوی ته ونیلي شی چې تاسو اوس خاورې شنی. (۵) حضرت ابو الزناد عبدالله بن ذکوان رحمته فرماني چې کله جنتیان په جنت کېنې او دوزخیان په دوزخ کېنې داخل شی نو الله تعالی به ټول مخلوقاتو ته او مومنانو جناتو ته حکم ورکړي تاسو خاورې شنی. نو هغوی به خاورې شی په دې موقع باندې به کافران د تمنا په توگه وائی: **﴿يٰلَيْتَنِي كُنْتُ ثَرِيًّا﴾** (۶) کاش چې زه هم نن خاورې شوې وې. (۷) ددې مذهب نور تفصیل په وړاندې باب کېنې راځي ان شاء الله په دې سلسله کېنې دویم مذهب دادې چې دوی ته به په طاعات او حسنات باندې انعامات ملایږي په سینات او نافرمانی باندې به سزا ملایږي. دا د امام ابن ابی لیلی، امام مالک، امام اوزاعی، امام شافعی، امام احمد او دهغوی تلامذه اود صاحبین (ابو یوسف ومحمد رحمهم الله مسلک دې. د امام اعظم رحمته نه هم یور وایت هم

(۱) آکام المرجان: ۱۵۶ الباب الخامس عشر فی بیان تکلیف الجن، فصل.

(۲) سورة الانعام: ۱۲۸.

(۳) سورة الجن: ۱۵.

(۴) آکام المرجان: ۸۳ الباب الثالث والعشرون فی بیان دخول كفار... عمدة القاری: ۱۵/۱۸۴ ولقط المرجان للسيوطی: ۷۶ ذکر

عقابهم و ثوابهم.

(۵) فتح الباری: ۳۴۶/۶ عمدة القاری: ۱۵/۱۸۴ وآکام المرجان: ۸۱ الباب الثاني والعشرون والأشرف فی منازل الأشراف لابن أبي

الدنيا رقم: ۳۵۶ ولقط المرجان: ۷۷.

(۶) سورة النبا: ۴۰.

(۷) تفسير الطبري: ۸۸/۲۷ و کتاب العظمة لأبي الشيخ رقم: ۱۱۶۸ وآکام المرجان: ۸۱ ولقط المرجان: ۷۷.

دغه دي. بلکه دا د جمهور علماء اسلام مذهب دي. (۱) د جمهورو د مذهب دلائل ډیر زیات دي. د قرآن کریم ډیر آیاتونه اود نبی ﷺ ډیر احادیث په دې موقف باندې مضبوط دلائل دي چه جناتو ته به هم د جنت نعمتونه حاصلېږي لکه چه شاته تیر شو چه هغوی د آیات او وعید لاندې داخل دي او مکلف دي. په دې باندې د امت اجماع ده نو دا به عجیبه شان خبره شي چه په وعید کښې خودې هغوی انسانو سره شامل وی مگر په نعمت کښې شامل نه وی. ابن حزم رحمه الله مختلف آیات (دکوم چه وړاندې راځي) نقل کولونه پس لیکي:

«وهذه صفة لعمر الجن والانس عموماً، لا يجوز الیهة أن یخص منها أحد النوعین، ومن المحال الممتنع أن یکون الله تعالی یخبرنا بخبر عام، وهولای یدل إلا بعض ما أخبرنا به، ثم لا یدین ذلك هو صد البیان الذي فهمه الله تعالی لنا، فكيف وقد نص على أنهم من جملة المؤمنین الذین یدخلون الجنة ولا ید...» (۲)

د مخلوقاتو څلور قسمونه: حضرت ابن عباس رضی الله عنهما فرماني د مخلوقاتو په اعتبار د عذاب او ثواب څلور قسمونه دي. یو مخلوق به جنت ته ځي او یو به دوزخ ته ځي او دوه مخلوقات به جنت او دوزخ دواړو ته ځي چنانچه هغه مخلوق چه په مکمل توگه به جنتي وی هغه ملائکه دي. هغه مخلوق چه په مکمل توگه به دوزخي وی هغه شیطانان دي. بل هغه دوه مخلوقات کوم چه به جنت او دوزخ دواړو ته ځي دا د جنات او انسانانو مخلوق دي. په دوی کښې به د مسلمانانو انعام او اکرام کیږي او په کافرانو باندې به عذاب وي. (۳)

په انعام او عذاب دواړو کښې حصه دار: مشهور تابعی بزرگ حسن بصری رحمه الله فرماني چه جنات د ابلیس او انسان د آدم ﷺ اولاد دي. په دوی کښې هم مؤمن دي او په هغوی کښې هم اودوی به په عذاب او ثواب کښې هم حصه دار وی. چنانچه څوک د دې مخلوق نه او دهغه مخلوق نه مؤمن وی هغه به د الله تعالی دوست وی. بل چه څوک د دې مخلوق نه یا دهغه مخلوق نه کافر وی هغه شیطان دي او د الله دښمن دي. (۴)

د جنات به په آخرت کښې کوم ځاني ټکانه وي: د مؤمن جناتو باره کښې چه کله دا ثابته شوه چه هغوی به په طاعات باندې د انعام او اکرام مستحق وی نو اوس په دې کښې اختلاف پیدا شو چه د هغوی انعام به څه وي؟ آیا هغه به په جنت کښې داخلېږي که نه؟ په دې کښې د امت د علماؤ څلور اقوال دي: اولنې قول دا دي چه جنات به په جنت کښې داخلېږي اود هغه ځاني د نه ختمیدونکو همیشه د نعمتونو نه به خوندونه اخلي. مبشر بن اسماعیل فرماني چه مونږ د ضمره بن حبیب په مجلس کښې د دې خبرې تذکره اوکره چه جنات به جنت ته داخلېږي که نه؟ نو ضمره او فرمائیل چه

(۱) عمدة القاری: ۱۵/۱۸۴ فتح الباری: ۶/۳۴۶ لفظ المرجان فی احکام الجن للسيوطی: ۷۷ واکام المرجان: ۸۴ ابیاب الرابع والعشرون.

(۲) الفصل فی الملل والأهواء والنحل: ۳/۳۰۸ الکلام فی تعبد الملئکة... واکام المرجان: ۸۵.

(۳) الأثر صحیح کتاب العظمة لأبي الشیخ رقم: ۱۶۸ وابن جریر فی تفسیر: ۲۷/۸۸ لفظ المرجان للسيوطی: ۷۸.

(۴) لفظ المرجان للسيوطی: ۷۸.

هغوی به جنت ته ځی^(۱)، ددې خبرې تصدیق د قرآن کریم په دې آیت مبارک کښې دي: ﴿لَنَرْفَعَنَّكُمُ الشَّجَرَةَ﴾ (۲) چنانچه دجنت دپاره به جنیات ښځې او د انسانانو دپاره انسانانې ښځې وی (۳). دا قول د جمهورو مختار دي. ابن حزم ظاهري رحمته په الملل کښې دا د ابن ابی لیلی رحمته او د امام ابویوسف رحمته او د جمهورو قول خودلې دي او لیکلی نی دی چه «وه يقول» (۴). بل قول دادي چه جنات به جنت ته دننه نه شی تللي بلکه د هغې په اطرافو کښې به وی. په داسې ځانې کښې به وی چرته چه انسانان خو په هغوی وینی مگر انسانان به دوی نه وینی. دا قول د انصه ثلاثه او صاحبین نه نقل دي. د ابن تیمه رحمته تحقیق هم دغه دي. (۵) ابن حزم رحمته امام ابویوسف رحمته داوول قول په قائلینو کښې شمیرکړې وو. (۶) دریم قول دادي چه هغه به د جنت نه بهر اعراف کښې وی. او څلورم قول د توقف اوسکوت دي. دا د امام اعظم رحمته طرف ته منسوب دي. (۷)

یوه اهم تنبیه: کومو حضراتو چه د اعراف والا قول اختیار کړې دي دهغوی مستدل د حافظ ابوسعید محمد بن عبد الرحمن رحمته هغه حدیث دي کوم چه هغوی خپل امالی کښې په خپل سند سره دحضرت انس رضی الله عنه نه روایت کړې دي. د دغه روایت الفاظ دادی: «عن أنس عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إن مؤمني الجن لهم ثواب، وعليهم عقاب، فأسألن عن ثوابهم، فقال: على الأعراف، وليسوا في الجنة. فقالوا: وما الأعراف؟ قال: حائط الجنة، تجري من الأنهار، وتتمت فيه الأشجار والأشجار، اللفظ للأكام» (۸).

رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم فرمانیلی دی چه مومنانو جنات ته به ثواب ملاویری او هغوی ته به سزا هم ورکیري. نوموړې صحابه کرامو دهغوی د ثواب باره کښې تپوس اوکړو نو هغوی رضی الله عنهم او فرمانیل دهغوی ثواب به اعراف وی هغوی به په جنت کښې دننه نه وی. نو صحابه کرامو اووئیل اعراف څه څیز دي؟ نو وني فرمانیل هغه د جنت یو باغ دي د کوم نه چه نهرونه راوځي او په هغې کښې ونې راتوکیري او میوې لگي. علامه بدرالدین شبلي رحمته فرمانی چه زمونږ شیخ حافظ ذهبي رحمته دي حدیث ته منکر جدا وئيلي دي. والله تعالى اعلم. (۹)

لِقَوْلِهِ: ﴿يُخَفِّرُ الْجَنَّةَ وَالْأَنسِلَ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي - إِلَى قَوْلِهِ - غَمَّا يَعْمَلُونَ ۝﴾ /الأنعام: ۱۳۰-۱۳۲. /بخشا/ /الجن: ۱۳/ /نقصا/.

(۱) دمشهور صوفی بزرگ حضرت امام حارث محاسبی رحمته مذهب دادي چه جنات به جنت کښې داخلېري مگر هغوی به انسانان نه وینی. په هغوی کښې به دا صلاحیت هلته نه وی هلته به د دنیا برعکس معامله وی عمده الفتاوی: ۱۵/۱۸۵ آکام المرجان: ۸۴ ولفظ المرجان: ۷۹.

(۲) سورة الرحمن: ۷۴.

(۳) آکام المرجان: ۸۶-۸۵ ولفظ المرجان: ۷۸ وتفسیر ابن جریر طبری: ۲۷/۸۸ وأبو الشيخ فی العظمة رقم: ۱۱۶۸.

(۴) الفصل فی الملل والأهواء والنحل: ۸/۳۰ الکلام فی تعبد الملانکه..... وآکام المرجان: ۸۶-۸۵ ولفظ المرجان: ۷۹ عمده الفتاوی: ۱۵/۱۸۴ فتح الباری: ۶/۳۴۶.

(۵) آکام المرجان: ۸۵ عمده الفتاوی: ۱۵/۱۸۴ فتح الباری: ۶/۳۴۶ ومجموع الفتاوی: ۱۹/۳۸.

(۶) آکام المرجان: ۸۴ عمده الفتاوی: ۱۵/۱۸۴ فتح الباری: ۶/۳۴۶.

(۷) حواله جات بالا روح المعانی للألوسی: ۹/۱۳۹/۱۸۹ الأحقاف: ۳۱ التوضیح لابن الملن: ۱۹/۲۲۲.

(۸) آکام المرجان: ۷۹ رقم: ۱۵۸ عمده الفتاوی: ۱۵/۱۸۴ کتاب البعث والنشور للبيهقي: ۸۵-۸۴ رقم: ۱۷.

(۹) آکام المرجان: ۸۷.

دالله تعالی ددی ارشاد مبارک د وجی نه: ای د پیریانو او انسانانو تولیه آیا تاسو ته هم ستاسونه پیغمبر (ﷺ) نه وو راغلی؟ چه تاسو ته به نی زما احکام بیانول اوتاسو ته به نی د دې نن ورځې خبر درکولو؟ هغوی ټول به عرض کوی چه مونږ په خپل ځان باندې اقرار کوو. اوهغوی د دنیا ژوند په هیږه «دهوکه» کښې اچولی دی اوهغه خلق به اقرار کوی چه مونږ کافران وو. داددې دپاره دی چه ستا رب یو کلی ولاد کفر د وجی نه په داسې حالت کښې نه هلاک کوی چه د دغه کلی والاېې خبره وی. اودهر یو دپاره به درجات ملاوی دهغه د اعمالو د وجی. اوستا رب دهغوی د اعمالونه ناخبره نه دي. (۱)

مکمل آیات مبارکه: پورته د دریو آیاتونو ترجمه ذکر کړې شوې ده مکمل آیات داسې دي: ﴿يُعْذِرُ الْحَيُّ وَالْإِنْسُ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يُقِصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَٰذَا قَالُوا أَشْهَدُ نَاعْلَىٰ أَفْسَا وَعَرَّيْتُمْ الْحَيَّةَ الدُّنْيَا وَشَهِدُوا عَلَ الْأَفْسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا الْكَافِرِينَ ۝ ذَٰلِكَ أَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَىٰ بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا غَفْلُونَ ۝ وَلِكُلِّ دَرَجَتٍ مِّنَّا عِلْمًا وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ ۝﴾

د آیات مبارکه نه د امام بخاری استدلال: په دې آیاتونو مبارکو سره امام بخاری رحمته الله علیه د جمهورو تائید کړې دي. او دلیل نی پیش کړې دي چه جنات مکلف دی. چنانچه دې آیاتونو کښې د انسانانو سره سره جنات هم د عقاب او سزا نه ویرولې شی. هم دغه دمکلف کیدو نښه ده. په دې وجه اوفرمانیلې شو ﴿أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يُقِصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَٰذَا قَالُوا أَشْهَدُ نَاعْلَىٰ أَفْسَا وَعَرَّيْتُمْ الْحَيَّةَ الدُّنْيَا وَشَهِدُوا عَلَ الْأَفْسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا الْكَافِرِينَ ۝﴾ اودغه شان وړاندې ټلو سره په دې پسي ارشاد اوفرمانیلې شو ﴿وَلِكُلِّ دَرَجَتٍ مِّنَّا عِلْمًا﴾ ددې نه معلومه شوه لکه څنگه چه به انسانانو ته درجات ورکولې شی اوثواب به ملاوړیې دغه شان به جناتو ته هم درجات ورکولې شی اوهغوی ته به هم ثواب ملاوړیې. علامه عینی رحمته الله علیه فرماني:

«اللام في لقوله للتعليل للترجمة لأجل الاستدلال، وجه الاستدلال أن قوله تعالى: ﴿وَيُنْذِرُونَكُمْ﴾ يدل على العقاب وقوله: ﴿وَلِكُلِّ دَرَجَتٍ مِّنَّا عِلْمًا﴾ يدل على الثواب» (۲)

د حضرت گنگوڅی رحمته الله علیه تقرير هم د جمهورو موافق دي. هغه دترجمة الباب مقصد اوسابق سره مناسبت بیانولوسره فرمانی چه سابقه باب سره دا وهم پیدا کیدلو چه د جنات نه صرف هم د شر صدور کیدې شی ځکه چه شیطان هم د جن د نوع نه دي. نوددې وهم لرې کول امام بخاری رحمته الله علیه داسې اوکړو چه دا باب نی اوترلو چه هغوی مکلف وی لکه چه انسان مکلف دي. دهغوی مطیع به د ثواب مستحق او دهغوی گناهکار به د عذاب مستحق وی.

دې نه علاوه شیطان د لعنت او ټلو د سزا په دې وجه ګرځولې شوې دي چه هغه شرارت کړې وو اودالله تعالی دحکم منلو نه نی انکار کړې وو نه چه د جن کیدو د وجی نه. جن کیدل هیڅ جرم نه دي اونه دا د شر استعاره ده هغه هم یو قسم دي لکه چه بشر یو قسم دي څنگه چه دوی مکلف دی دغه شان هغوی هم مکلف دی. (۳)

هضوری پاک ﷺ رسول الثقلین دي: امت مسلمه په دې باندې متفق دي چه الله تعالی حضرت محمد ﷺ د پیریانو او انسانانو دواړو د پاره مبعوث کړې وو. حضور پاک صلی الله علیه و آله د ثقلین نبي او رسول دي

(۱) بیان القرآن بتغییر پسر: ۵۹۰/۱

(۲) عمدة القاری: ۱۸۵/۱۵

(۳) لامع الدراری: ۲۷۹/۲ المکنز المتوازی: ۲۱۱-۲۰۹/۱۳.

صحيحينو کښې د حضرت جابر بن عبد الله رضي الله عنه مشهور حديث دې چه رسول الله ﷺ خپل خصوصيات شميرلو سره او فرمائيل: «أعطيت خمسة لم يعطهن أحد من الأنبياء قبلي.....، وكان النبي يعث إلى قومه خاصة، ويعث إلى الناس عامة»^(١) يعني ماته پنځه داسې خصوصيتونه راكړي شوي دي چه مانه وړاندې چاته نه دي ورکړي شوي (په هغې کښې يو داهم دي چه مانه وړاندې، به يوبڼي صرف د خپل قوم طرف ته مبعوث کولې شو، خو زه د ټولو خلقو (ناس) طرف ته ليکلې شوې يم.

ابن عقييل رحمته الله عليه فرماني چه لغوی اعتبار سره جنات هم په ناس کښې داخل دي. علامه راغب اصفهاني رحمته الله عليه فرماني: «الناس: جماعة حيوان ذي فکرو وروية، والجن هم فکرو وروية، والناس من ناس بنوس: إذا عورک»^(٢)

هم دغه شان د ابن عباس رضي الله عنه نه روايت دې چه د حضور پاک ارشاد مبارك دې «أرسلت إلى الجن والإنس، وإلى کل امرؤ وأسود»^(٣)

ایا د رسول الله ﷺ نه وړاندې په جنات کښې نښې تیر شوې دي؟ علامه بدرالدین شبلی رحمۃ اللہ علیہ په دې باندې تفصیلی بحث کړې دې چه حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم رسول الثقلین دي. خود حضور پاک د بعثت نه وړاندې څه معامله وه؟ آیا د جنات د طرف نه هم ددوی نه څوک جن نښې هم تیر شوې دي؟ نو په دې کښې دوعلما امت اختلاف دي. چنانچه د ترجمه الباب لاندې ذکر کړې شوې آیت **(يَمْشِي فِي الْجَنَّةِ وَالْإِنْسِ أَمَّا تَأْتِيهِمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكُّهُمْ فَلْيَعْلَمُوا هَٰذَا قَالُوا هَٰؤُلَاءِ نَارُ الْفِتْنَةِ وَغَرَّتْهُمْ الْخُشُوعَةُ أَلَمْ نَبَأْهُمْ وَأَعْلَىٰ الْكِبَرِ أَهْمُ مَا لَا يَفْقَهُونَ ۚ ذَٰلِكَ أَلَمْ تَكُنْ مِنْهُمْ لَقَرَىٰ يَبْظُلُونَ مَا هَلْهَٰؤُلَاءِ يَغْفِلُونَ ۚ وَكُلٌّ دَجَاتٌ مِّمَّا عَمِلُوا وَمَا يَكُنْ بِغَايِلٍ غَمًّا لِّمَعْمُورٍ ۝** نه استدلال کولوسره حضرت ضحاک رحمۃ اللہ علیہ او حافظ ابن حزم ظاهري رحمۃ اللہ علیہ دا موقف اختیار کړې دي لکه څنگه چه په انسانانو کښې انسان نښې ميعوث شوې دي دغه شان په قوم جنات کښې هم دهغوی نه جن نښې تیر شوې دي.

حافظ ابن جریر رحمہ اللہ پہ سند موصول سرہ نقل کری دی چہ: ((سئل الضحاک عن الجن، هل كان فيهم من نسي قبل أن يبعث النبي صلى الله عليه وسلم؟ فقال: ألم تتمم إلى قول الله تعالى: ﴿يُخَفِّرُ الْجَنَّ وَالْإِنسَ﴾، يعني بذلك أن رسلا من الإنس ورسلا من الجن؟ قالوا: بلى.))^(۴)

هم دغه شان حافظ ابن حزم ظاهري رحمته الله هم فرمائي چه د نبي كريم د بعث نه وړاندې په انسانانو كې يوبڼې د جنات طرف ته نه دي ليكلې شوې ځكه چه جنات د انسانانو د قوم نه دي. ليكن رسول الله ﷺ پخپله ارشاد فرمايلي دي چه سابقه امتونو كې هر نبي د يونه يو خاص قوم طرف ته ليكلې

^(١) رواه البخاري، في: كتاب التيميم باب بلانترجمة رقم: ٣٢٥ وفي مواضع أخرى من صحيحه، انظر كشف الباري، كتاب التيميم:

٨٢. ومسلم كتاب المساجد... باب المساجد... رقم: ٥٢١.

(١) أحكام المرحان: ٥٩ الباب السابع عشر، ولسان العرب: ١٤/٣٢٦-٣٢٥ مادة: نوس، ومثله في المفردات للراغب، باب النون،

مادة نويس، ص: ٥١١

(٣) رواه البيهقي في دلائل النبوة: ٥/٧٤ رقم: ٢٢١٧ وأيضاً انظر: ٥/٧٣ رواية جابر وأبي ذر، رضى الله عنهما، كذا انظر مجلس

ففي ختم كتاب الشفاء بتعريف حقوق المصطفى ﷺ: ١٦.

(١) تفسير الضحاك: ٢٤٣/١-٢٥٢ سورة الأنعام رقم: ٧٩٦ وآكام الرجزان: ٥٧ الباب السادس عشر ولقط الرجزان: ٤٢ فصل: هل

كان من الجن نس، ا و رسول؟ وتفسير الطبري: ١٣٠/٥.

شوی وو (۱) ابن حزم رحمہ اللہ نور فرمائی چہ دا خبرہ خو مونہ پہ یقینی توگہ باندہ پیڑنو چہ جنات ہم ویرولی شوی دی چہ هغوی هم مکلف دی، نوثابتہ شوه چہ د هغوی کنبی هم نبی تیرشوی دې. دلیل هم هغه دالله تعالی ارشاد دې: ﴿يَخْفَضُ إِلَيْهِمُ الْوَالِيسَ وَالْإِنْسَ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ.....﴾ (۲)

علامه بدرالدین شبلی رحمہ اللہ فرمائی چہ دحضرت ضحاک رحمہ اللہ د مذهب تائید دقرآن کریم آیت (وَمَنْ الْأَرْضِ مَلَأْتُمْ) (۳) په تفسیر کنبی دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما د ارشاد نه هم کسری کوم چہ ددې آیت په تفسیر کنبی دهغوی نه نقل دې چہ زمکې هم اووه دی په هره زمکه کنبی ستاسو د نبی په شان یو نبی دې اود آدم په شان یو آدم دې. رواه الحاکم (۴) حافظ ذهبی ددې حدیث تحسین فرمائی دې. (۵) حافظ ابن حجر مکی رحمہ اللہ فتاوی حدیثیه کنبی لیکي چہ ظاهر قرآن هم دحضرت ضحاک رحمہ اللہ سره دې چہ جناتو کنبی هم نبی تیرشوی دې مگر اکثر علما ددې خلاف دی. (۶)

د جمهور و مذهب: جمهور سلفا او خلفا ددې برعکس دا فرمائی چہ په جناتو کنبی کله هم رسول نه دې تیرشوي خو مره هم چہ رسولان راغلی دی ټول هم دانسانانو نه راغلی. دا مذهب حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما ابن جریج، مجاهد، ابن کلبی، ابو عبیدہ او علامه واحدی رحمهم الله وغیره نه نقل کړې شوي دې او جمهور علما د آیت مبارک ﴿يَخْفَضُ إِلَيْهِمُ الْوَالِيسَ وَالْإِنْسَ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ.....﴾ (۷) تاویل دا فرمائی چہ دا د جناتو نه څه خلق وو دالله تعالی د طرف نه باقاعده رسولان نه وو لیکن الله تعالی هغوی په زمکه کنبی خواره کړل. چنانچه هغوی د الله تعالی د هغه رسولانو کلام واوریدو کوم چہ انسانانو ته مبعوث شوي وو اود هغې اوریدو سره هغوی خپل قوم جنات طرف ته واپس راغلل او هغوی اوویرول د الله تعالی کلام (مامورات اومنهیات) نی ورته واورول. والله سبحانه وتعالی اعلم. (۸)

قال ابن حجر المکی: ومعنی «رُسُلٌ مِنْكُمْ» أي: من محبوبکم، وهم الإنس، أو المراد بهم رسل الرسل. الفتاوی الحدیثیه: ۹۸ مطلب: الأصحاب أن الجن ليس فهم نبی ولا رسول.

وقال الزمخشری فی الکشاف: ۲/۶۶: واختلف فی أن الجن هل بعث إليهم رسل منهم، فتعلق بعضهم بظاهر الآية، ولم يفرق بين مكلفين ومكلفين، أن يبعث إليهم رسل من جنسهم، لأهمهم به أنس، وله ألف. وقال آخرون: الرسل من الإنس خاصة وإنما قيل «رُسُلٌ مِنْكُمْ» لأنه لما جمع الثقلان في الخطاب صرح ذلك، وإن كان من أحدهما، كقوله: ﴿يَخْفَضُ إِلَيْهِمُ الْوَالِيسَ وَالْإِنْسَ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ.....﴾ (۹) وقيل: أراد رسل الرسل من الجن إليهم، كقوله تعالى: ﴿وَلَوْ إِلَى قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ﴾ (۱۰) وعن الكلبي: كانت الرسل قبل أن يبعث محمد صلی اللہ علیہ وسلم يبعثون إلى الإنس، ورسول الله صلی اللہ علیہ وسلم بعث إلى الإنس والجن.

(۱) الحديث من ترجمه آفا الصحيحين (متفق عليه) عن جابر رضى الله عنه.

(۲) الفصل في الملل: ۱۴۷/۳ وأكام المرجان: ۵۷ باب السادس عشر، في بيان هل كان في الجن نبى قبل بعثة نبينا... ولنفذ المرجان: ۴۲ عمدة القاري: ۱۸۵/۱۵-۱۸۴.

(۳) سورة الطلاق: ۱۲.

(۴) المستدرک للحاکم: ۴۹۳/۲ وصححه ابن حجر المکی فی الفتاوی الحدیثیه: ۶۹

(۵) تلخیص المستدرک للذهبي بذیل المستدرک: ۴۹۳/۲ وأكام المرجان: ۵۵۸ دې حدیث متعلق اباحت اول کتاب کنبی په باب ماجاء فی سبع أرضین کنبی راغلې دي

(۶) الفتاوی الحدیثیه: ۹۴ مطلب لم یبعث إلى الجن نبی قبل نبينا قطعا.

(۷) آكام المرجان: ۵۷ ولطف المرجان: ۴۳-۴۲ والتوضیح لابن الملقن: ۲۲۱/۱۹.

(نَحْسًا): نَحْسًا: داهم در ترجمه الباب حصه ده. په دې عبارت تفسیریه سره هم امام بخاری رحمته الله علیه خپله مدعی حاصل کړې ده. آیت مبارک (فَمَنْ يُؤْمِنْ بِرَبِّهِ فَلَا يَحْزَنُ وَلَا يَحْزَنُ) (۱) کښې نې د لفظ بخس شرح او فرمائيله چه دا د نقص او کمی باره کښې دې. اودې سره نې د جناتو مکلف کيدل هم ثابت کړل ځکه چه څوک په خپل رب باندې ايمان لري هغه ته به د هيڅ نقصان اندېښنه نه وي او چه کوم کافر وي هغه به ويرېږي چه د څه نقصان ښکار نه شي. دا ويره تره د جناتو دمکلف کيدو دليل دې چونکه د آيت تعلق هم دهغوی ذات سره دې. (۲)

قَالَ مُحَمَّدٌ: (وَجَعَلُوا ابْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نَبَاً) / الصافات: ۱۵۸ / قَالَ: كُنَّا قُرَيْشٍ: الْمَلَائِكَةُ بَنَاتُ اللَّهِ، وَأَمَّا أَهْمُ بَنَاتِ سُرَاتِ الْجَنَّةِ: قَالَ اللَّهُ: (وَلَقَدْ عَلِمْتِ الْجِنَّةَ أَنََّّهُمْ لَا مَخْرُوجَ لَهُ) / الصافات: ۱۵۸ / سَمِعَهُمُ لِلْحِسَابِ. (جَنَّةُ مَخْرُوجَ) / ر/س: ۷۵ / عِنْدَ الْحِسَابِ. حضرت مجاهد بن جبر رحمته الله علیه (۳) آیت مبارک (وَجَعَلُوا ابْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نَبَاً) ...

په تفسیر کښې فرماني چه دقریشو کافرانو به ونیل چه فرښتې نعوذ بالله دالله تعالی لونه دی او د هغوی میښندي د پیریانو د سردارانو لونه دی.

د آیت مبارک شرح او تفسیر: د حضرت مجاهد رحمته الله علیه دا تعلیق حسب سابق امام بخاری رحمته الله علیه د خپل موقف د ثابتولو دپاره ذکر کړې دې چه جنات مکلف دی. هغه په دې توگه چه د کافرانو عقیده د ملائکه باره کښې دا وه چه هغوی نعوذ بالله د الله تعالی چه د هر څه نه پاک اولونی دې لونه دی د اولاد د اثبات دپاره به بیا د زوج ضرورت وی نود هغوی عقیده دا وه چه د جناتو د سردارانو د لونیو نه د الله تعالی نعوذ بالله واده شوې دې دکوم په نتیجه کښې چه فرښتې پیدا شوې. دغه شان هغوی د رب کریم او جناتو په مینځ کښې رشته داری ثابتولو کوشش کړې دې اودا عقیده نې خپله کړه چه جنات د رب کریم سرگړننې ده. نعوذ بالله من ذلك.

الله تعالی ذکر شوی آیت مبارک کښې دهغوی د دې فضول او فاسدې عقیدې شناعت او قبح واضح کولو سره ارشاد او فرمائیلو چه دا څنگه کیدي شی چه دهغه خپل مخلوق سره خسروانه تعلقات او رشته دارنې وی؟ حالانکه کوم چه سرگړننې گړخولې شی هغوی ته پخپله دا حقیقت په ښه شان سره معلوم دې چه د قیامت په ورځ به هغوي هم د خپل رب قادر په مخکښې د حساب کتاب د پاره حاضرېږي. سرگړننې خو یونعمت دې (۴) اچر ته دهغوی نه هم څه تپوس پوښتنه کیدي شی؟ حضرت تهانوی رحمته الله علیه لیکي: هغه خلقو الله تعالی او جناتو کښې هم رشته دارنې گړخولې دی د کوم بطلان چه نور هم زیات ښکاره دې ځکه چه بی بی د کوم کار دپاره وی د هغې نه حق تعالی منزله دې او چه کله زوجیت محال دې نو صهریت کوم چه دهغې فرع ده نیز محال دې (۵)

(۱) سورة الجن: ۱۲.

(۲) عمدة القاری: ۱۸۵/۱۵۴ فتح الباری: ۳۴۶/۶.

(۳) د حضرت مجاهد بن جبر رحمته الله علیه حالات کشف الباری کتاب العلم باب الفهم فی العلم: ۳۰۷/۳ کښې تیر شوی دی.

(۴) قال الله تعالى: (وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَبَاً وَنَبَاً وَجَعَلَ) [سورة الشعراء: ۵۴/۱]

(۵) بیان القرآن: ۲۶۰/۳.

د مذکورہ تعلیق شرح: د حضرت مجاہد رحمۃ اللہ علیہ پہ دې تعلیق کښې دبخاری شریف په ټولو نسخو کښې «وَأَمَّا هَؤُلَاءِ» راغلې دې. البته د ابوذر رضی اللہ عنہ په نسخه کښې «وَأَمَّا هَؤُلَاءِ» ضمیر جمع مؤنث سره دې خو بهتر او اولنې دې. (۱)

سروات جمع ده ددې مفرد سراً دې چه پخپله هم جمع ده او ددې مفرد سري دې. دکوم معنی چه د سردار ده لکه چه سروات جمع الجمع ده. (۲) خو حافظ صاحب رحمۃ اللہ علیہ دا د سره جمع گرځولې ده یعنی شریفې ښځې. (۳)

د آیت مبارک نور تفسیر: د آیت مبارک د حضرت مجاهد رحمۃ اللہ علیہ دا تفسیر حضرت قتاده رضی اللہ عنہ او ابن السائب رضی اللہ عنہ د قول مطابق دې چه دا فرمائی چه په آیت کښې «الجنة» نه مراد جنات دی داد یهودیانو راتې وه چه الله تعالی نعوذ بالله په جناتو کښې واده کړې او دهغې په نتیجه کښې فریښتې پیدا شوې. دلته نور دوه اقوال دی ① عوفی رحمۃ اللہ علیہ د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نه روایت کړې دې چه په آیت کښې «الجنة» نه مراد ابلیس دې. دا قول د زنادقه ملاعنه طرف ته منسوب دې چه ددې خبرې قائل دی چه الله تعالی او ابلیس نعوذ بالله روڼه دی. د خیر صدور د الله تعالی نه اود شر صدور د ابلیس نه کیږي. په دې صورت کښې نسبت سره د روړولنې نسبت مراد دې داهم د مجوسو د گمان په شان باطل دې څوک چه د دوو خدایانو قائل دی. یزدان او اهرمن.

② د قریشو کافران ددې خبرې قائل وو چه فریښتې د الله تعالی لورنه دی نعوذ بالله او جنة د فریښتو یو نوع دې کوم ته چه جنة وائی. په دې صورت کښې نسب سره د پلار او لور رسته یعنی بنوت مراد وی. علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «والمعنى جعلوا ما قالوه نسبة بين الله وبين الملائكة، وأثبتوا بملك جنسية جامعة لله وللملائكة. تعالى الله عن ذلك علواً كبيراً» (۴)

دا د حضرت مجاهد رحمۃ اللہ علیہ نه روایت دې کوم چه مصنف رحمۃ اللہ علیہ هم نقل کړې دې. ددې دریواړو اقوالو مخې ته کیځودو سره دا خبره واضح کیږي چه د الجنة په معنی کښې دوه اقوال دی. ① ملائکه او ② جنات. په رومبی صورت کښې به د آیت مبارک معنی دا شی چه فریښتو ته هم ددې خبرې علم دې چه دا مشرکان به د جهنم په اور کښې ور اوراندې کولې شی. یعنی د الجنة نه مراد فریښتې دی او ﴿إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ﴾ کښې هم ضمیر د مشرکین مکه طرف ته راجع دې چاچه دا فضول خبره کړې ده. فریښتې الجنة سره ځکه تعبیر کړې شوی دی چه هغوی هم د نظر نه غائب دی لکه څنگه چه جنات دي. (۵)

(۱) عمدة القاری: ۱۸۵/۱۵ فتح الباری: ۳۴۶/۶ وإرشاد الساری: ۳۰۶/۵.

(۲) عمدة القاری: ۱۸۵/۱۵ التوضیح: ۲۲۴/۱۹ وإرشاد الساری: ۳۰۶/۵.

(۳) فتح الباری: ۳۴۶/۶.

(۴) عمدة القاری: ۱۸۵/۱۵.

(۵) حواله بالا وإرشاد الساری: ۳۰۶/۵.

به دویم صورت کنبی به د آیت معنی داشی چه پخبله جناتو ته هم دا خبره معلومه ده چه هغوی به حساب کتاب ته وړاندې کیري. چنانچه اینهم کنبی دضمیر مراد جنات دی اود نسباً نه صهریت یعنی د سخرگننی رشته مراد ده. (۱)

قوله: مستحضر للحساب: هغه جنات به د حساب کتاب دپاره حاضرولې شی. په دې عبارت کنبی (مُحْضَرُونَ) تفسیر او توضیح کړې شوې دې. چه د احضار نه د حساب دپاره حاضرول مراد دی. دلته د ثابت د صیغې سره مستحضر دې خو په بعض نسخو کنبی میضرون راغلي دي مفهوم نی تقریباً یو دي. (۲)

[جُنْدٌ مُّحْضَرُونَ] داد سورت پس د یو آیت مبارک حصه ده. ددې نه اول دا آیاتونه دی [وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ إِلَهًا لَهُمْ بُحُورٌ] لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَهُمْ وَهُمْ لَهُمْ جُنْدٌ مُّحْضَرُونَ (۳)، ددې آیاتونو په ظاهره د جناتو سره هېڅ تعلق نشته دې لیکن دلته دا د ماقبل سورت صفات د آیت مبارک [إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ] د تاکید دپاره ذکر کړې شوی دی چه دلته هم د احضار نه احضار للحساب مراد دې البته علامه کرمانی رحمه الله فرماني چه د سورت پس په دې آیت کنبی الهه نه جنات مراد کیدې شی ځکه چه کافرانو داهم د خدای په توگه خپل کړی وو. دغه شان سابقه آیت سره به ددې آیت تعلق هم ثابت شی. «وَيَحْتَمِلُ أَنْ يُقَالَ: لَفْظُ (إِلَهَةٍ) فِي الْآيَةِ مُتَنَاوِلٌ لِلْجَنِّ، لِأَنَّهُمْ أَيْضًا اتَّخَذُوا هُمْ مَعَالِيدَ، وَاللَّهُ أَعْلَمُ» (۴)

ابوذر د جموی او مستملی وغیره نه «جُنْدٌ مُّحْضَرُونَ» صیغه د مفرد سره نقل کړې دي خو کشمېښی جمع سره «جُنْدٌ مُّحْضَرُونَ» نقل کړې دي. اوهم دغه زیات مناسب دی ځکه چه دا د قرآن کریم الفاظ دی. (۵)
د مذکوره تعلیق مقصد: امام بخاری رحمه الله دا تعلیق ذکر کولو سره خپله مدعی ثابته کړې ده چه جنات مکلف دی د دوی نه به حساب اخستلې شی د کومې چه پخبله هم هغوی ته علم دي (۶)
د مذکوره تعلیق تخریج: د حضرت مجاهد رحمه الله دا تعلیق امام فریابی رحمه الله په خپل موصول سند سره څه اضافې سره داسې روایت کړې دي: «قَالَ كِفَارِ قَرِيشَ: قَالُوا: الْمَلَائِكَةُ بَنَاتُ اللَّهِ. قَالَ أَبُو بَكْرٍ (الصديق رضی الله عنه): فَمِنْ أَمْهَاتِهِمْ قَالُوا: بَنَاتُ سُرَاتِ الْجَنِّ» (۷)، دغه شان د سورت پس د آیت تفسیر هم د حضرت مجاهد رحمه الله دې کوم چه فریابی رحمه الله «أَدْرَاهُ عَنْ وَرْقَاءَ، عَنْ ابْنِ أَبِي نَجْمٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ» په طریق سره موصول نقل کړې دي. والله اعلم بالصواب (۸)

(۱) زاد المسیر: ۳۲۵/۶ روح المعانی: ۱۴۵/۱۲/۸ الصافات: ۱۵۹ وبيان القرآن: ۲۶۰/۳ عمدة القاری: ۱۸۶/۱۵-۱۸۵ التوضیح: ۲۲۴-۲۲۵/۱۹.

(۲) فتح الباری: ۳۴۳/۶ تغلیق التعلیق و تعلیقاته: ۵۱۴/۳.

(۳) سورة یس: ۷۵-۷۶.

(۴) شرح الکرماني: ۲۱۰/۱۳ عمدة القاری: ۱۸۶/۱۵.

(۵) عمدة القاری: ۱۸۶/۱۵ فتح الباری: ۳۴۶/۶ إرشاد الساری: ۳۰۶/۵.

(۶) عمدة القاری: ۱۸۶/۱۵.

(۷) عمدة القاری: ۱۸۵/۱۵ فتح الباری: ۳۴۶/۶ تغلیق التعلیق: ۵۱۴/۳ تفسیر مجاهد: ۷۱ سورة الصافات. و تفسیر ابن جریر: ۶۹/۲۳/۱۰.

(۸) تغلیق التعلیق: ۵۱۴/۳ تفسیر مجاهد: ۵۶۱ سورة یس: ۷۵.

دهم کوره تعلیق ترجمه الباب سره مناسبست: ددی تعلیق ترجمه الباب سره مناسبست بالکل واضح دی چه علمت الجن انهم سیحضرون للحساب کنبی دی. د کوم نه چه د جنات مکلف کیدل واضح دی (۱)

الحديث الاول

۳۱۳۲- حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ، عَنْ مَالِكٍ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي صَعْصَعَةَ الْأَنْصَارِيِّ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّهُ أَخْبَرَهُ أَنَّ أَبَا سَعِيدٍ الْخُدْرِيَّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ لَهُ: إِنْ أَرَاكَ تُحِبُّ الْقَوْمَ وَالْبَادِيَةَ، فَإِذَا كُنْتَ فِي غَتَمِكَ وَبَادِيَتِكَ، فَأَذْنُتَ بِالصَّلَاةِ، فَاذْفَعْ صَوْتَكَ بِالْتِدَاءِ، فَإِنَّهُ «لَا يَسْمَعُ مَدَى صَوْتِ الْمُؤَذِّنِ حِينَ وَلَا أَلْسُنَ وَلَا تَسْمَعُ إِلَّا قَهْمَهُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» قَالَ أَبُو سَعِيدٍ: سَمِعْتُهُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. (۲) [۵۸۳]

ترجمه: عبدالله بن عبد الرحمن رضی اللہ عنہ فرمائی چه حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ ماته اونیل چه زه کورم چه ستا چیلنی اوکلی دیر خویش دی. کله چه ته خپلو چیلوسره یا به خپلو کلو کنبی نی اود مونخ دپاره اذان ورکړي نوخپل آواز د اذان په وخت اوچت ساته خکه چه د مؤذن اذان ترکومي پورې هم یوانسان یا جن یا بل څه څیز واورى نو د قیامت په ورځ به هغه څیز دهغه دپاره گواهی ورکوي ترجمه: حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ فرمائی چه دا حدیث ما د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه پخپله اوریدلې دي دا حدیث په کتاب الاذان کنبی تیر شوی دي لهذا په ترجمه باندې اکتفا کړې شوي ده (۳)

تراجم رجال

قتيبه: دا شيخ الاسلام قتيبه بن سعيد ثقفي رضی اللہ عنہ دي. ددوی حالات كتاب الإيمان باب إفتاء السلام کنبی تیر شوی دی. (۴)

مالک: دا امام دار الهجرة امام مالک بن انس اصبحی مدني رضی اللہ عنہ دي. ددوی اجمالی حالات بدء الوحي او تفصیلی حالات كتاب الإيمان باب من الدين الفرار من الفتن لاندې بیان کړې شوی دی. (۵)
عبد الرحمن بن عبدالله بن عبد الرحمن بن عبد الله بن عبد الرحمن بن الحارث بن ابي صعصعه رضی اللہ عنہ دي. (۶)

أبيه: (عبدالله بن عبد الرحمن بن عبد الله بن عبد الرحمن بن الحارث بن ابي صعصعه رضی اللہ عنہ دي.

(۱) عدة القاری: ۱۸۶/۱۵ فتح الباری: ۳/۴۶۶.

(۲) قوله: أن أباسعيد الخدري رضي الله عنه: الحديث، من ترجمه فی كتاب الاذان باب رفع الصوت بالتداء.....

(۳) كتاب الاذان باب رفع الصوت بالتداء رقم: ۶۰۹.

(۴) كشف الباری: ۱۸۹/۲.

(۵) كشف الباری: ۲۹۰/۱، ۸۰/۲.

(۶) دأبوسعصه نوم عمرو بن زيد دي چه په جاهليت کنبی وژلې شوي. دهغه څلور ځامن وو. حارث، جابر، قيس او ابی کلاب دا څلور واره صحابه کرام دي رضی اللہ عنہم په دوی کنبی درې په مختلف غزوات کنبی شهيدان شوي حضرت حارث رضی اللہ عنہ په جنگ یمامه کنبی او حضرت جابر او کلاب رضی اللہ عنہم غزوه مونه کنبی شهيدان شوي او قيس رضی اللہ عنہ په جنگ بدر کنبی ساقي او په جنگ احد کنبی مقاتل وو التوضیح: ۲۲۴/۱۹ عدة القاری: ۱۸۶/۱۵.

ابوسعید خدری: دا مشهور صحابی حضرت سعد بن مالک بن سنان رضی اللہ عنہ دی. ددی بزرگانو تذکرہ کتاب الإيمان باب من الدین الفرائض لاتذی بیان کری شوی دی. (۱)

ترجمة الباب سره دهديث مناسبت: حديث ترجمة الباب سره مناسبت وحديث دي جملي سره دي ((لايهم مدى صوت المؤمن جن ولا انس، إلا ههله....)) دكوم نه چه په واضحه توگه سره ثابتیږي چه جنات به هم دقيامت په ورځ په محشر کښي جمع کولي شي دهغوی حساب کتاب به کيږي کوم چه دمكلف کيدو علامت دي. (۲) بل دي حديث سره د جنات وجود هم ثابتیږي. (۳)

۱۳- باب: قَوْلُ اللَّهِ جَلَّ وَعَزَّ: ﴿وَأَذْهَبْنَا إِلَيْكَ نِقْرًا مِنَ الْحَبِّ - إِلَى قَوْلِهِ -

أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ / الأحقاف: ۲۹-۳۲.

دترجمة الباب مقصد: د صحيح بخاری شریف یو شارح دلته د غرض ترجمه او دهغې مقصد نه دي چیرلي صرف حضرت شیخ الحديث صاحب رحمته اللہ علیہ غرض ترجمه خودلي دي. هغه فرماني چه زما په نیز امام بخاری رحمته اللہ علیہ د دي ترجمه او د آیت مبارک په ذریعه دامام ابوحنیفه رحمته اللہ علیہ د مستدل طرف ته اشاره کړي ده د چامذهب چه د جنات باره کښي دادې چه دوی ته د طاعات ثواب نه ملاویري صرف د عذاب نه خلاصی ملاویري. په دي باندې په تیر شوی باب کښي هم خبره شوې ده. دامام اعظم رحمته اللہ علیہ مستدل په ترجمه الباب کښي ذکر شوي آیت مبارک دي چه په دي کښي صرف د عذاب نه د خلاصی ذکر دي د طاعات په بدله کښي د جنت ملاویدلو هیڅ ذکر نشته دي.

فلاجيون رحمته اللہ علیہ تفسير احمدی کښي لیکي: «وقال إمامنا الأعظم أبو حنيفة: إلههم لم يتأواك الانس، وغاية إيمانهم أنهم يخون من العذاب، لأنه قال في آخر هذه الآية: ﴿يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَخَرِّجْكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ﴾ هكذا ذكر في المدارك والكشاف والبيضاوي...» (۴)

مکمل آیات کریمه او دهغې ترجمه: امام بخاری رحمته اللہ علیہ چه کوم آیاتونه د ترجمه الباب جز او حصه جوړ کړي دي هغه دادی: ﴿وَأَذْهَبْنَا إِلَيْكَ نِقْرًا مِنَ الْحَبِّ نَسْمَعُونَ الْقُرْآنَ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوا أَنْصَتُوا فَلَمَّا قُضِيَ وَلُوا إِلَى قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ﴾ قَالُوا يَقَوْمُنَا إِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا أَنْزَلَ مِنْ بَعْدِ مِثْلِي مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ وَإِلَى طَرِيقٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿يَقَوْمُنَا أَجِيبُوا أَدْعَايَ اللَّهِ وَآمِنُوا بِهِ يَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَخَرِّجْكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ﴾ وَمَنْ لَا يُجِيبْ دَاعِيَ اللَّهِ فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِي الْأَرْضِ وَلَيْسَ لَهُ مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءُ ﴿أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ (۵)

(۱) کشف الباری: ۸۳/۲-۸۰

(۲) فتح الباری: ۳۴۶/۶ إرشاد الساری: ۳۰۶/۵.

(۳) عمدة الفاری: ۱۸۲/۱۵.

(۴) الكنز المتوارى: ۲۱۴/۱۳ والأبواب للکاتدهلوی: ۲۱۱/۱ والنفسیرات الأحمديہ: ۶۶۰ حم تنزيل الكتاب، والبيضاوي مع

حاشية الشهاب الخفاجي: ۴۸۲/۸ سورة الاحقاف، والكشاف: ۳۰۴/۴ ومدارك التنزيل: ۲۱۹/۳-۲۱۸.

وقال الإمام الكرمانی رحمته اللہ علیہ وقد جرى بين الإمامين أبي حنيفة ومالك، رحمهما الله في المسجد الحرام مناظرة في هذه المسئلة، فقال أبو حنيفة: نوابهم السلامة عن العذاب، متمسكا بقوله تعالى: ﴿يَغْفِرُ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَخَرِّجْكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ﴾ وقال مالك: لهم الكرامة بالجنة،

وحكم الثقلين واحد، قال تعالى: ﴿وَلَنْ نَخْلَقَ مِثْلَهُمْ خَلْقًا﴾ وقال: ﴿لَمْ يَخْلُقْهُمْ إِلَّا أَنْفَعًا لَنَا﴾ شرح الكرمانی: ۲۱۰/۱۳.

(۵) سورة الاحقاف: ۲۹-۳۲.

او کله چه مونږ د جنات یو جماعت ستا طرف ته راوستل چه قرآن پاک ئی اوریدلو. غرض چه کله هغه خلق قرآن له راوړسیدل نو ونی و نیل چه خاموش شئی. بیا چه کله قرآن اولوستلی شو هغه خلق خپل قوم د خیر رسولود پاره واپس لاړل. ونی و نیل ای روڼوږ! مونږ یو کتاب اوریدلې راغلی یو. چه د موسی (علیه السلام) نه پس نازل کړې شوې دې چه د خپل ځان نه د مخکینو کتابونو تصدیق کوی. د حق او نیغې لارې طرف ته لاړخوډنه کوی. ای روڼوږ! تاسو د الله تعالی طرف ته د رابلونکو وینا اومنی او په هغې باندې ایمان راوړئ! الله تعالی به ستاسو گناهونه معاف کړي اود دردناک عذاب نه به م محفوظ کړی. اوڅوک چه د الله تعالی طرف ته د رابلونکو وینا نه منی نو هغه په زمکه کینې الله تعالی ته ماتې نه شی ورکولې اود الله تعالی نه سوا به بل هیڅوک دهغه حامی هم نه وی داسې خلق په صریح گمراهی کینې دی. (ترجمه حضرت تهاونوی (رحمته الله علیه))

(مُصْرِفًا) / الکهف: ۵۳ / مَعْلًا. (صَرَفًا): أَيْ وَجَّهًا.

قوله: (مُصْرِفًا) مَعْلًا: داد ابو عبیده (رحمته الله علیه) تفسیر دې. په کوم کینې چه هغه مصرف -

بکسر الراء - تفسیر معدل سره کړې دې. دکوم معنی چه د لارې او د تیختې د ځانې ده. ترجمه الباب کینې د ذکر شوی آیت لفظ [صَرَفًا] سره دامام بخاری (رحمته الله علیه) ذهن حسب عادت د یو بل آیت مبارک طرف ته منتقل شوې. چرته چه [مُصْرِفًا] راغلی دې. یعنی (وَلَمْ يَجِدْ وَاعْتَهَا مُصْرِفًا) چه هغه مجرمین به د جهنم د اور نه بچ کیدو د پاره دامان ځانې نه مومی. چنانچه ددې آیت طرف ته اشاره او کړې شوه (۱)

(مُصْرِفًا) اسم مکان دې یا اسم زمان. بعض حضرات مثلاً ابوالبقاء (رحمته الله علیه) اود هغه ملگری دا مصدر گرځوی علامه سمین حلبی (رحمته الله علیه) دا سهو گرځولې ده. او که چرې (مُصْرِفًا) په فتح د راء وی نودودی دا خبره به صحیح وه لکه چه د زید بن علی (رحمته الله علیه) په قراءت کینې د راء فتحه سره دې خوبکسر الراء په صورت کینې مصدر گرځول په هیڅ توگه صحیح نه دی (۲)

(صَرَفًا) أَيْ وَجَّهًا: دا دامام بخاری (رحمته الله علیه) خپل تفسیر دې. په کوم کینې چه هغوی د (مُصْرِفًا) معنی وجها سره کړې ده چه مونږ (دا جنات) متوجه کړل، لازمو ورته اوخوډله (۳)

ذباب مناسبت سره یو بل حدیث اودهغې ترجمه: امام بخاری (رحمته الله علیه) ددې ترجمه الباب لاندې څه حدیث نه دې ذکر کړې. خوددې باب مناسبت د حضرت ابن عباس (رضی الله عنهما) هغه حدیث دې په کوم کینې چه د حضور پاک (صلی الله علیه و آله) عکاظ ته تلل اود جنانو د حضور پاک د تلاوت د اوریدو ذکر دې پوره حدیث دا دې:

(۱) بیان القرآن جدید: ۴۰۴/۳ سورة الأحقاف.

(۲) عمدة القاری: ۱۵/۸۷ فتح الباری: ۶/۳۴۷ مجاز القرآن: ۱/۴۰۷ سورة الکهف

(۳) روح المعانی: ۲۸۳/۸ سورة الکهف. قال السمين الحلبي رحمه الله: والمصرف يجوز أن يكون اسم مكان أو زمان. وقال أبو البقاء: (مُصْرِفًا) أي: انصرفا، ويجوز أن يكون مكانا.

قلت: وهذا سهو. فإنه جعل الفعل بكسر العين مصدر المضارع يفعل بالكسر من الصحيح. وقد نصوا على أن اسم مصدر هذا النوع مفتوح العين، واسم زمانه ومكانه مكسورهما. نحو: المضرب والمضرب. وقرأ زید بن علی (رحمته الله علیه) بفتح الراء. جعل مصدرا. لأنه مكسور العين في المضارع، فهو كالمضرب بمعنى الضرب. ولينأ بالبقاء ذكر هذه القراءة، ووجهها بما ذكره قبل الدرامصون: ۴۶۵/۴.

(۴) فتح الباری: ۳۴۷/۶ وقال العيني رحمه الله: ۱۵/۱۸۷ وقيل وفقنا بصرفنا اياهم عن بلادهم اليك

«عن ابن عباس رضی اللہ عنہما، قال: انطلق النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی طائفة من أصحابہ، عامدین الی سوق عکاظ، وقد حبل بین الشیاطین وبنین غیر السماء، وأرسلت علیہم الشہب، فرجعت الشیاطین الی قومہم، فقالوا: مالکم؟ فقالوا: حبل بیننا وبنین غیر السماء، إلا فیء، حدث، فأضربوا مشارق الأرض ومغاربہا، فانظروا ما هذا الذی حال بینکم وبنین غیر السماء، فانصرف أولئک» (۱)

یعنی حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما فرمائی کہ نبی کریم ﷺ دصحابہ کرامو ﷺ د یو جماعت سرہ دعکاظ بازار تہ دتلو ارادہ اوکړہ روان شو، پۀ داسی حال کښی چہ د شیطانانو او آسمانی خبرونو پۀ مینځ کښی بندیز لگولې شوې وو او پۀ شیطانانو باندې شہابونہ وریدل چنانچہ کله چہ شیطانان خپل نوم طرف تہ (ناکام) واپس شو نو قوم تپوس اوکړو څہ خبرہ ده؟ نو هغوی اوونیل چہ زمونږ او د آسمانی خبرو پۀ مینځ کښی بندیز لگولې شوې دې او پۀ مونږ باندې شہابونہ راوړولې شی نو قوم اوونیل چہ ستاسو او د آسمانی خبرو پۀ مینځ کښی د بندیز هیڅ وجہ نشته سوا ددې تہ چہ څہ نوې خبرہ راښکارہ شوې ده. د زمکې د مشرقونو او مغربونو (څلور واړه طرفونو) تہ خواړه شنی او اوگورنی چہ ستاسو او د آسمانی خبرونو پۀ مینځ کښی حائل شوې دا څہ څیز دې؟

چنانچہ هغه جنات کوم چہ د تہامہ طرف تہ وتلې وو د نبی کریم ﷺ طرف تہ وراوگرځیدل حضور پاک هغه وخت نخلہ (دیو خانی نوم دې) کښی وو. د عکاظ د بازار د تلو ارادہ نی کړې وه حضور پاک صحابہ کرامو تہ د سحر مونږ ورکولو کله چہ جناتو قرآن واوړیدو نو پۀ غور سرہ نی ددې تلاوت اوړیدو او ونی و نیل پۀ خدائی ہم دغه دې کوم چہ زمونږ او د آسمانی خبرو پۀ مینځ کښی حائل جوړ شوی دی. ہم پۀ دې موقع چہ کله هغوی خپل قوم جناتو تہ واپس اوړسیدل نو ونی و نیل ای روښو موږ عجیبہ (مضامین حامل، قرآن واوړیدو چہ درشد او هدايت طرف تہ لاړ خودہ کوی نو موږ خو پدې باندې ایمان راوړې دې او (اوس) موږ دخپل رب سرہ بل هیڅوک شریک نہ گڼو نو الله تعالی پۀ خپل نبی باندې وحی نازل کړه: ﴿قُلْ أُوْحِيْ اِلَيَّ اَنَّهُ اسْمَمَ نَقَرَمِنْ الْجِنِّ﴾ (۲) چنانچہ پۀ دې آیاتونو کښی د جناتو خبری اترې پۀ ذریعہ دوحی رسول الله ﷺ تہ خودلې شوې دی.

چنانچہ امام بخاری رحمہ اللہ مذکورہ آیات د ترجمہ الباب حصہ جوړولو سرہ ہم ددې حدیث طرف تہ اشاره کړې ده. دوبارہ ددې د ذکر کولو حاجت نہ دې گڼلې. (۳)

۱۴- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَبَيْنَ فِيْهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ﴾ /البقرة: ۱۶۴/

دترجمہ الباب مقصد: امام بخاری رحمہ اللہ ملانکۀ، ابلیس او جن وغیرہ ذکر کولونہ پس اوس د حیواناتو د تخلیق ذکر کوی چہ دا هم دالله تعالی مخلوق دې لکۀ چہ ملائکہ او جن وغیرہ ټول الله سبحانه وتعالی حیات وغیرہ د حیواناتو تہ مخکښی پیدا کړی دی یا دا چہ ددې ټولو تخلیق د نوع انسانی د تخلیق تہ مقدم دې.

(۱) صحیح البخاری کتاب الأذان باب الجهر بقراءة صلاة الصبح رقم: ۷۷۳ و کتاب التفسیر رقم: ۴۹۲۱ و صحیح مسلم کتاب

الصلاة باب الجهر بالقراءة فی الصبح..... رقم: ۴۴۹.

(۲) سورة الجن: ۱.

(۳) فتح الباری: ۴/۷۶ الکنز المتوارى: ۱۳/۲۱۴ نور تفصیل دبارہ اوگورنی التوضیح لابن الملقن: ۱۹/۲۲۴-۲۲۵.

حافظ رحمہ اللہ فرمائی: «گاہے اہل الی سبق خلق الملائکۃ والجن علی المحیوان اوسبق جمہم ذلک علی خلق آدم»، حیواناتو تخلیق دانسانی نوع پہ تخلیق باندی مقدم دی۔ پہ دی باندی دمسلم شریف حدیث ہم دلالت کوی پہ کوم کنبی چہ راغلی دی «ان خلق الدواب کان یوما الاربعاء»^(۲)۔
 فحضرت کنکوہی رحمہ اللہ رائی: فقیہ النفس حضرت گنگوہی رحمہ اللہ ددی ترجمۃ الباب مقصد دا بنیانی چہ امام بخاری رحمہ اللہ پہ فلاسفہ باندی رد اودھغوی دفعیہ کول غوازی خوک چہ دا وائی چہ اللہ تبارک وتعالیٰ العیاض باللہ، صرف عقل اول پیدا کرو، پہ دی کائنات کنبی پہ دی عالم کنبی پہ رنگ او بونی کنبی چہ دا خہ بنہ یا بد کیری ددی تولو تعلق د عقل عاشر سرہ دی کوم چہ ہغوی پہ عقل فعال سرہ موسوم کوی۔^(۳)

خکہ چہ عادت ہم دغہ دی چہ د ورو مرو خیزونو نسبت لویو او عظیم خلقو تہ نہ شی کولی پہ دی وجہ د فلاسفہ پہ قول ولی اللہ تعالیٰ بہ میچ وغیرہ ہم پیدا کوی؟ دومرہ عظیم ذات کیدو سرہ بہ ہغہ دومرہ وروکی اوسپک کار کوی، نہ داسی نہ دہ، بلکہ دا تول پہ عقل عاشر سرہ پیدا شوی۔ چنانچہ امام بخاری رحمہ اللہ پہ دوی رد اوکرو اودا ترجمہ نی قائم کرہ چہ ہر خیز کہ ہغہ لونئی دی اوکہ وروکی، ذرہ وی اوکہ غر، زمکہ وی اوکہ آسمان تول دھغہ عظیم صفتا و الا ذات پیدا کری دی۔

لاحص کنبی دی: «ولما کانت العادۃ اریۃ بأن العظیم لاینسب الیہ الحقیق، وقد کانت الفلاسفۃ زعمت انہ تبارک وتعالیٰ لم یخلق الا العقل الاول، وحملۃ ما یتکون فی عالم الکنون والفساد فانیۃ الی العقل العاشر، دفعہ (الإمام البخاری رحمہ اللہ) بأن کل ذرۃ من ذرات العالم، وکل دابۃ ما علی الارض - صغیرۃ کانت ا وکبیرۃ، حقیرۃ ا و ذات خطر - فاما خلقہ اللہ تبارک وتعالیٰ، ومنہ الخلق والامر، فہما کر اللہ احسن الخالقین»^(۴)۔ د قرآن کریم دیر آیاتونہ ہم صراحتاً پہ دی باندی دلالت کوی چہ دہر خیز خالق اللہ تعالیٰ دی۔^(۵)

(۱) فتح الباری: ۳۴۷/۶ ولامع الدراری: ۳۸۴-۳۸۵/۷۔

(۲) پہ ظاہرہ دلتہ د حافظ صاحب رحمہ اللہ تہ تسامح شوی دی چہ ذخلق الدواب نسبت نی یوم الاربعا، طرف تہ اوکرو حالیکہ صحیح یوم الخمیس دی پہ مسند احمد وغیرہ کنبی ہم دغہ دی اوکورنی: ۳۲۷/۲ صحیح مسلم کتاب صفۃ القیامۃ... باب ابتداء الخلق... رقم: ۲۷۸۹۔

(۳) قال صاحب غیث اللغات: ان العقل قرة فی نفس الإنسان، یبیز بہا دقائق الأشياء، وهو المسمی بالنفس الناطقة، وعند الحكماء یجی، بمعنی الملک، والمعروف عنہم انہ تعالیٰ وتقدس خلق ملکا واحدا، وهو الذی یقال لہ: العقل الاول، وهذا الملک خلق ملکا ثانیاً والفک الاول، وهذا الملک الثانی خلق ملکا ثالثاً والفک الثانی، - وهلم جرا، إلی أن - خلق الملک التاسع الملک العاشر والفک التاسع، وهذا الملک العاشر یقال لہ عنہم: العقل الفعال، وهو الذی خلق جمیع العالم والأشیاء کلہا، ویقال: ان العقل العاشر ہذا هو جبریل علیہ الصلاۃ والسلام، کما صرح بذلك فی المبیذی [۱۶۹ فصل فی کیفیۃ توسط المعول بین الباری تعالیٰ وبين العالم الجسائی]، وقال صاحب البرہان: ان العقل العاشر هو المسمی بنور محمد، وکتابۃ أیضاً عن جبریل علیہما الصلاۃ والسلام، انتہی معرباً مختصراً من غیث اللغات، تعلیقات لامع الدراری: ۳۸۵/۷ والکنز المتواری: ۲۱۶-۲۱۷/۱۳۔

(۴) لامع الدراری: ۳۸۷/۷ والکنز المتواری: ۲۱۵-۲۱۶/۱۳۔

(۵) فقد قال عزاسہ: «خَالِقُ كُلِّ شَیْءٍ وَفَاعِلُهُ» [الأنعام: ۱۰۲] وقال عزاسہ: «إِنَّا كُلُّ شَیْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ» [القصہ: ۴۹] قال الکرمانی: التقدير خلقنا کل شئ بقدر، يستفاد منہ ان یكون اللہ خالق کل شئ، فتح الباری: ۴۶/۱۶ کتاب التوحید باب (۵۶) (وَاللّٰهُ خَلَقَهُمْ وَمَا تَعْبَهُوْنَ) انظر للاستزادۃ: تعلیقات لامع: ۳۸۵/۷۔

لفظ دابه او د امام بخاری حسن ترتیب: د دابه لغوی معنی ده خوئیدل، رابنکل او تلل یعنی «ماهدب علی الأرض» او په عرف کښې ددې استعمال ذوات الاربیع یعنی د څلورو څپو والاڅناور دپاره کېږي. په دې وجه بعض حضراتو دا لفظ اس سره او بعض خر سره خاص کړې دي. خو دلته چې کوم مراد د امام بخاری رحمته الله علیه دې هغه لغوی معنی ده یعنی هر ساه والا په زمکه باندې تلونکې خوئیدونکې او الوتونکې. (۱)

د امام بخاری رحمته الله علیه حسن ترتیب او گورنۍ چې هغوی دلته په ترجمه الباب کښې درې آیاتونه ذکر کولو سره د څناورو ټول قسمونه کوم چې درې دي، استيعاب او احاطه کړې ده. هغه انواع ثلاثه دادی: ① په زمکه باندې چې کوم زنده سر چينجی وغيره اوسېږي دهغې طرف ته نسی په لفظ حیات سره اشاره او کړه ② کوم څناور چې په زمکه باندې گرځي دهغې طرف ته نسی (وَمَآ مِنْ ذَآبَةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا) سره اشاره او کړه ③ کوم چې په هوا باندې الوزی یعنی مرغشی دهغې طرف ته نسی په آیت مبارک (أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ قُوفَهُمْ صَفْتٍ وَيَقْبِضْنَ) په ذریعه سره اشاره او کړه. (۲) دغه شان ټول انواع د حیواناتو د ترجمې لاندې راغلل. ولله دره.

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: الْقَبْضُ الْيَدُ الْمَرْمُومَةُ

ابن عباس رضي الله عنه فرماني چې ثعبان مذکر مار ته وانی. په دې تعلیق کښې د لفظ ثعبان په ذریعه د قرآن کریم آیت (فَإِذَا هِيَ ثَعْبَانٌ مُبِينٌ) (۳) طرف ته اشاره کړې شوې ده او دې تفسیر د حضرت ابن عباس رضي الله عنه په حواله سره بیان کړې شوې چې مذکر مار ته ثعبان وانی، ذکر کولو سره ددې دپاره مقید کړې دي چې د حیه اطلاق مذكر او مؤنث دواړو صنفونو په مارانو باندې کېږي. په دې کښې چې کومه تاء ده هغه تاء د وحدت ده. تاء د تانیث نه ده لکه چې د تمره تاء د وحدت دپاره ده. (۴)

د مذکوره تعلیق تخریج: د حضرت ابن عباس رضي الله عنه مذکوره بالا اثر امام طبري رحمته الله علیه په خپل تفسیر کښې د مثنی په طریق سره موصول نقل کړې دي. (۵) دغه شان ابن ابی حاتم رحمته الله علیه هم په خپل طریق سره دا موصول ذکر کړې دي. (۶) بعض حضراتو فرمائيلي دي چې ثعبان لونی مار (ژدها، ته وانی که هغه مذكر وی او که مؤنث خو په آیت مبارک کښې هم مذكر مراد دي لکه چې د حضرت ابن عباس رضي الله عنه د تفسیر نه ظاهر دی.

وَقَالَ: الْحَيَاتُ أَجْنَاتُ: الْجَانُ وَالْأَقَاعِي وَالْأَسَاوِدُ. (أَخِذْ بِنَاصِيَتِهَا) / هود: ۵۶ / فَيَسْجُدُ وَسُلْطَانِيهِ. وَقَالَ: (صَافَات) نَبْطٌ أَجْنَتُهُ (يَقْبِضُ) / الملك: ۱۹ / يَغْرِبُونَ بِأَجْنَتِهِمْ. وَقَالَ: الْحَيَاتُ أَجْنَاتُ: الْجَنَانُ وَالْأَقَاعِي وَالْأَسَاوِدُ او ونيلي شوی دی چې دمارانو ډیر جنسونه او قسمونه دی لکه جنان دی افاعي دی او اسود. په دې جمله کښې دمارانو د مختلفو اجناسو وضاحت

(۱) فتح الباری: ۴۷/۶، ۳ تعلیقات اللامع: ۳۸۵/۷.

(۲) تعلیقات اللامع: ۳۸۴/۷.

(۳) سورة الأعراف: ۱۰۷.

(۴) عمدة القاری: ۱۸۷/۱۵ شرح القسطلانی: ۳۰۶/۵ معجم النحو والصرف: ۱۴۴ ارسیده.

(۵) جامع البیان (تفسیر الطبري): ۱۸۰/۶ الأعراف.

(۶) فتح الباری: ۴۷/۶ تعلیق التعليق: ۱۴/۳ الدر المنثور: ۱۰۶/۳.

کړې شوې دي. داصیلي په نسخه کښې الحماة اجناس اجناس په خانی الحمان اجناس لیکلې دي. خو د قاضی عیاض په قول صحیح اولنې دي. (۱) یعنی الحماة اجناس، ځکه چې جان پخپله جنس دي نو دې د اجناس کیدو څه معنی؟ دا جمله په حقیقت کښې د مجاز القرآن مصنف حضرت ابو عبیده معمر المثنی رضی الله عنه کلام دي. کوم چې هغوی د سورة القصص د تفسیر لاندې ذکر کړې دي. (۲)

قوله: جان: (۳) جان نون مشدد سره، داد یو قسم مار دي وړوکي پړقیدونکي سپین مار چې نرې او سپک وی. ابن الکثیر رضی الله عنه لیکلی دی دا عموماً په کورونو کښې وی. (۴)

قرآن کریم اود موسی عليه السلام همسا: د حضرت موسی عليه السلام مشهوره معجزه همسا (چوکې) ته قرآن کریم مختلف تعبیرات ورکړي دي. چرته نې دي ته (كَاثَرًا جَانًا) (۵) ونیلی اوچرته (حَيَّةٌ كُفْيَ) (۶) اوچرته (نُعْبَانٌ مُّيْنٌ) (۷) اوس دا ټول هم د یو څیز متنوع اوصاف دی

چنانچه ددې یو جواب دادي چې دغه چوکې په شروع کښې د جان شکل اختیار کړو کوم چې وړوکي وی بیا په مزه مزه هغه ثعبان (لونی مار) کښې بدل شو کله چې هغه ډیر لونی شو نو هغوی عليه السلام هغه په زمکه باندې او غور زولو نو هغه د جادوگرو ټول ماران تیر کړل. ددې دویم جواب حافظ رحمته الله علیه دا نقل کړې دي چې هغه په منډه کښې د حیه په شان نقل و حرکت کښې د جان په شان اود شیونو په تیرولو کښې د ثعبان په شان وو. والله اعلم بالصواب. (۸)

قوله: والأفعى: داد افعی جمع ده بنځې ماري ته وائی. ددې نر ته أفعوان - بضم الهمزة والعین - وائی. دده کنیت ابو حیان او ابو یحیی دي ځکه چې دې د زرو کالو پورې ژوندې وی د ده په خاصیتونو کښې یو دادي چې د ده سترگه زخمی کړې وفوری صحیح کيږي اودې کله هم سترگه نه رپوی. (۹)

قوله: الأساود: دا د اسود جمع ده تور مار ته وائی. ابو عبیده رضی الله عنه فرمائی «دهی حمة فیهما سوا» داد ټولو نه خبیث مار وی. ده ته سالخ هم وائی ځکه چې دې هر کال خپله څرمن بدلولی کومه چې د سپین

(۱) حواله بالا عمدة القاری: ۱۸۷/۱۵.

(۲) فتح الباری: ۳۴۷/۶ کشف الباری کتاب التفسیر: ۵۰۲-۵۰۱.

(۳) علامه عینی جنان بکسر الجیم وتشدید النون ذکر کړې دي کوم چې د جان جمع ده. انظر العمدة: ۱۸۷/۱۵.

(۴) النهاية: ۲۹۶/۱ باب الجیم مع النون.

(۵) سورة القصص: ۳۱.

(۶) سورة طه: ۲.

(۷) سورة الأعراف: ۱۰۷.

(۸) فتح الباری: ۳۴۸/۶-۳۴۷/۶ قال الإمام عبدالقادر الرازی رحمه الله: فإن قيل: قد ذكر الله تعالى عصا موسى عليه السلام بلفظ الحية والثعبان والجبان. وبين الثعبان والجبان تناف. لأن الجبان الحية الصغيرة..... والثعبان الحية العظيمة.....؟ قلنا: أراد أن ينفذ صورة الثعبان العظیم وخفة الحية الصغيرة وحرکتها. ويؤيدها قوله: (فَلَمَّا زَاغَ أَهْلُهَا جَانًا). الشان: أنها كانت في أول انقلابها تغلب حية صغيرة صفراء دقيقة. ثم تنورم. ويتزايد جرمها. حتى تصير ثعباناً. فأريد بالجبان أول حالها. وبالثعبان مآلتها. مسائل الرازی من غرائب آي التنزيل: ۲۲۰-۲۱۹ سورة طه.

(۹) فتح الباری: ۳۴۸/۶ عمدة القاری: ۱۸۸/۱۵ إرشاد الساری: ۳۰۶/۵.

رنگ وی. (۱) حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما ابو داؤد او نسائی کنبی حدیث دی پہ هغې کنبی دی چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم به په دعا کنبی فرمائیل «أعوذ بالله من أسود وأسود» (۲) ددې نه د ده د خبائث او شرارت اندازه کیدی شی چه د الله تعالی نبی پاک هم د ده د شر نه پناه غواړی.

د مارانو هه عجیبه عاد تو نه: علامه قسطلانی رحمته اللہ علیہ لیکلی دی چه مارتو د خوراک دپاره هه ملاؤ نه شی نو دې د پر خې په څاڅکو باندې گذاره کوی او د یوې مودې پورې هم په دغه څاڅکو باندې وخت تیروی څنگه چه د ده عمر زیاتیری د ده بدن وړوکی کیږی مار اوبه نه څکی خو د شرابو ډیر شوقین دې. که شرابو ته په څه طریقه دې اوری نو دومره څکی چه بې خوده شی چه بعض وخت د ده په مرگ باندې خبره حصاریری. د بریند سپی نه تختی د اور په لیدو سره خوشحالیږی او ددې په لټون کنبی سرگردانه وی. بل دا چه پینوسره ډیره زیاته مینه کوی او ددې ډیر شوقین دې. (۳)

(۴) «أَجِدُ بَنَاتِيهَا»: فی ملکه وسلطانیه. په دې کنبی امام بخاری رحمته اللہ علیہ د قرآن کریم آیت «مَآئِنَ ذَاتِهَا لَا هُوَ أَجِدُ بَنَاتِيهَا» (۵) طرف ته اشاره کړې ده. د کوم معنی چه دا ده یو ساه والا څیز داسې نه دې د چاتندی چه د هغه په قبضه کنبی نه وی یعنی هر ساه والا دهغه په قدرت او سلطنت کنبی دې. د هغه د دائره اختیار نه څوک بهر وتلی نه شی. فی ملکه وسلطانیه، د ابو عبیده رضی اللہ عنہ د تفسیر جمله ده. (۶)

د ناصیه مخصوص بالذکر کولو وجه هم دغه ده چه عرب د اطاعت او انقیاد، تسلیم اورضا دپاره دغه پورته جمله استعمالوی. «نَاصِيَةُ فُلَانٍ فِي بَدَنِ فُلَانٍ» چه فلانکي د فلانکي تابعدار دې. په دې وجه به هغه د جنگی قیدی د تندې وېشته پرې کول کله چه به هغه دې آزادولو. دا به ددې خبرې طرف ته اشاره وه چه دا زما غلام او تابعدار دې. (۷)

وَيَقَالُ: (صَفَاتُ) «نُظَّ أَجْمَعَتُنْ» (يَقْبُضُ) / الملك: ۱۹ / يَقْبُضُ بِأَجْمَعَتُنْ: په دې عبارت کنبی آیت مبارک (أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى الظَّيْفِ وَقَوْمَهُمْ صَفَتْ وَيَقْبُضُ) (۸) طرف ته اشاره کړې ده او د آیت کلمه صافات وضاحت نی کړې چه ددې معنی ده هغه مرغو خپلې وزرې خورې کړې دی. بیانی د يقبض معنی او خود له چه هغه مرغنی په الوتو کنبی ورزې وهی.

اوس د آیت مبارک مطلب دا شو چه آیا دا خلق مرغو ته په نظر دغور او ژوروالی نه گوری چه دا مرغنی دهغوی په سرونو باندې الوزی. کله خپلې وزې الوتوسره خوروی کله نی راغونډې کړی خپل خان طرف ته نی دتنه کړی. په هوا کنبی بغیر د څه سهارې اودریږی. مگر د الله تعالی په قدرت باندې قربان شم چه هغه راپریوخی نه نه گډې وې کیږی. سبحان الله الخالق القادر علی کل شی دا په حقیقت

(۱) حواله جات بالا.

(۲) سنن ابی داؤد کتاب الدعوات باب ما یقول الرجل إذا نزل المنزل رقم: ۲۶۳۰ وسنن النسائی الکبری کتاب عمل الیوم والليلة رقم: ۵۶۳.

(۳) إرشاد الساری: ۳۰۷/۵-۳۰۶ کتاب الحیوان للدمیری: ۱/۴۴ الأسود السالغ والسنطرف فی کل فن مستظرف:

۲/۲۱۸ (الأنفی)، دار الکتب العلمیه و عمدة القاری: ۱۵/۱۸۸.

(۴) سورة الهود: ۵۶.

(۵) عمدة القاری: ۱۵/۱۸۸ فتح الباری: ۶/۴۸ و مجاز القرآن: ۱/۲۹۰ سورة هود.

(۶) التفسیر الکبیر للرازی: ۹/۱۸۹/۱۲ سورة هود.

(۷) سورة الملک: ۱۹.

کنبی دامام تفسیر حضرت مجاهد رحمہ اللہ قول دی جہ ہغوی ددی پہ تفسیر کنبی ارشاد فرمانیلی دی. دا تفسیری اثر ابن ابی حاتم رحمہ اللہ د ابن ابی نجیح رحمہ اللہ پہ طریق سرہ موصولاً نقل کری دی. (۱)
ترجمۃ الباب سرہ آیات مناسبت: دلته لکہ خنکہ چہ وړاندی تیرشو امام بخاری رحمہ اللہ دري آیاتونہ ذکر کولو سرہ د حیواناتو ټول انواعو طرف تہ اشارہ کری دہ اودا ټول انواع دلغوی معنی پہ اعتبار سرہ پہ دابہ کنبی داخل دی. والله اعلم بالصواب.

الحديث الاول

۳۱۳- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ يُوسُفَ، حَدَّثَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، عَنْ سَالِمٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنَّهُ سَمِعَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَخْطُبُ عَلَى الْمِنْبَرِ يَقُولُ: «افْتُلُوا الْحِمَامَ، وَافْتُلُوا ذَا الطَّلِيحَيْنِ وَالْأُبْرَ، فَإِنَّهُمَا يَطْلِسَانِ الْبَعْرَ، وَيَسْقِطَانِ الْحَبْلَ» (۲)

تراجم رجال

عبدالله بن محمد: دا عبدالله بن محمد بن عبدالله جعفی رحمہ اللہ دی. ددوی حالات کتاب الإيمان باب امور الإيمان کنبی تیرشوی دی. (۳)
هشام: دا هشام بن یوسف صنعانی قاضی یمن رحمہ اللہ دی. ددوی تفصیلی تذکرہ کتاب الحیض باب غل الخائض رأیها.... په ضمن کنبی راغلی ده. (۴)
معمر: دا معمر بن راشد ازدی بصری رحمہ اللہ دی. ددوی تذکرہ بدء الوحي او کتاب العلم باب کناية العلم کنبی راغلی ده. (۵)
الزهري: دامحمد بن مسلم ابن شهاب زهري رحمہ اللہ دی. ددوی مختصر تذکرہ بدء الوحي په دریم حدیث کنبی راغلی ده. (۶)
سالم: دا سالم بن عبدالله بن عمر بن خطاب قرشی عدوی رحمہ اللہ دی. ددوی تذکرہ کتاب الإيمان باب الحماء من الإيمان کنبی راغلی دی. (۷)

(۱) فتح الباری: ۳۴۸/۶ عمدة القاری: ۱۵/۱۸۸.

(۲) قوله: عن ابن عمر رحمہ اللہ الحديث، رواه البخاری، ایضا، فی الباب الآتی، باب خير مال المسلم غنم.... رقم: ۳۳۱۰ و ۳۳۱۲ وفی المغازی باب شهود الملائكة بداراً، رقم: ۶۰۱۶، ومسلم رقم: ۵۸۳۴-۵۸۲۵ فی الصلاة (کتاب الحيوان) باب قتل الحيات وغيرها. وأبو داؤد رقم: ۵۲۵۵-۵۲۵۳ فی الأدب، باب قتل الحيات والتمردی رقم: ۱۴۸۳ فی کتاب الأحكام باب ما جاء فی قتل الحيات وابن ماجه فی الطب، باب قتل ذی الطلحيتين رقم: ۳۵۸۰.

(۳) کشف الباری: ۶۵۷/۱

(۴) کشف الباری کتاب الحيض: ۲۰۲.

(۵) کشف الباری: ۴۶۵/۱، ۳۲۱/۴.

(۶) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۷) کشف الباری: ۱۲۸/۲.

ابن عمر: دامشهور صحابی حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما ددوی تفصیلی حالات کتاب ایمان باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی الاسلام.... لاندی بیان کرې شوی دی. (۱)

قوله: «أنه سمع النبي صلى الله عليه وسلم يخطب على المنبر، يقول: اقاتلوا الحيات، واقتلوا

ذالطهتين والأبتر» حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما فرمائی چه هغوی د حضرت نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه به منبر باندې خطبه ورکوله نو دهغوی نه ئی واوړیدل فرمائیلې ماران وژنئ او په شاه باندې د دوو کرخو والا او د وړې لکنی والا مار هم وژنئ.

ذطهتین معنی: دا د طفیه تشبه ده. دطاء مهمله ضمه او فاء په سکون سره دي. هغه مار ته وائی د کوم په شاه باندې دوه سپینې کرخي وی. (۲)

ذالابتر معنی: د ابتر معنی ده قطع کولو او ابتر هغه مار ته وائی د کوم چه یا خولکنی نه وی یا ډیره وړه وی. (۳)

نضر بن شميل رضی اللہ عنہ فرمائی چه دا د شین رنگ وي (د ده د زهر دا اثر دي چه) کله حامله ښځه دي ته گوري نود هغې حمل فوری توگه باندې پریوخی. (۴)

قوله: «فإنهما يطلسان البصر» څکه چه دا دواړه ماران د سترگو نظر ختموی. طمس د باب نصر نه دي طمسا ددې مصدر دي. طمس عینه اوبصره معنی ده رندونکې نظر ختمونکې. قرآن کریم کښې دکافرانو باره کښې الله تعالی فرمائیلی دی: ﴿وَلَوْ نَشَاءُ لَطَمَسْنَا عَلَىٰ أَعْيُنِهِمْ﴾ (۵)

د ابن عمر رضی اللہ عنہما په دي حديث کښې د ابن ابی ملیکه په طريق کښې «ويذهب البصر» راغلې دي. (۶) خو د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا په روايت کښې «فإنه يلمس البصر» (۷) د کوم معنی چه د لتولو ده. يعنی هغه د نظر نقصان د رسولودپاره لتون کوی. خود مسلم شريف په روايت کښې د ابن عمر رضی اللہ عنہما يو طريق کښې «يخططان البصر» (۸) راغلې دي د کوم معنی چه د اخستلو او اوچتولو ده. (۹) علامه دميری رحمته اللہ علیہ فرمائی چه ددې جملې دوه مطلبونه دي: ① الله تعالی دهغه په سترگو کښې څه خاصيت او ديعت کيخودي دي چه کله د هغه سترگوسره يو انسان د نظر ملاولولو کوشش کوی نو دا دواړه دهغه نظر ختموی. ② دي چه کله څوک ښه جوړوی ټک ورکوی نو دهغه سترگې نشانه کوی. صحيح مطلب اولنې دي. (۱۰)

(۱) کشف الباری: ۶۳۷/۱

(۲) فتح الباری: ۳۸/۶ عمدة القاری: ۱۸۸/۱۵ [ارشاد الساری: ۳۰۷/۵]

(۳) حواله جات بالا.

(۴) فتح الباری: ۳۸/۶ والمنهاج للتووی: ۴۹/۱۴

(۵) سورة يس: ۶۶

(۶) وړاندې باب کښې دا روايت راځي حديث رقم: ۳۳۱۰

(۷) وړاندې باب کښې دا روايت راځي حديث رقم: ۳۳۰۸

(۸) مسلم شريف کتاب الحيوان (السلام) باب قتل الحيات رقم: ۵۸۳۳

(۹) لسان العرب مادة: خطف.

(۱۰) حياة الحيوان: ۱۳۲/۲

ابن حزم رحمہ اللہ ہم اولنی مطلب اصح کنزلی دی۔ علماء حیوانیات لیکلی دی چه د مارانو یو قسم کوم ته چه ناظر وانی که دهغه نظر په یو انسان باندې پریوخی نو هغه غریب زر مې شی. (۱)
ابن الجوزی رحمہ اللہ کشف المشکل کنبی فرمائی چه د عراق بعض علاقو کنبی د مارانو داسې قسمونه هم دی چه خپل کتونکې صرف په خپل نظر سره وژنی. څه داسې قسمونه هم دی که دهغه په لار باندې خوک تیرشی نو مې کپړی دهغه لار هم زهر ژنه کپړی. (۲)

قوله: ويستسقطان الحمل: اودادواره د بنځې حمل ضائع کوی. يستسقطان د باب استفعال نه صیغه مضارع ده چه دلته د يستسقطان په معنی کنبی ده اوحمل حمل ته وانی. مطلب دا چه کله د حامل بنځې نظر ددې دواړو قسمونو په مار باندې پریوخی نود ویرې د وجې نه دهغې حمل پریوخی (۳)
په کوم کنبی چه څه زهریلا نه وی خو څه د پریزیات خطرناک او خبیث وی د کوم نه چه د دوو دلته په حدیث کنبی ذکر اوکړې شو. اوشراح هم په خپلو خپلو علاقو اودعلم مطابق د دیرو قسمونو باره کنبی اوفرمانیل په دې سره د نورو انواعو او قسمونو نفی نه کپړی. والله اعلم.
ددواړو انواعو د تخصیص وجه: دلته حدیث باب کنبی نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم د ذوالطفین او ابتر په خصوصیت سره ذکر اوکړو اوددې د وژلو حکم نی اوفرمانیلو علامه داؤدی رحمہ اللہ ددې دا وجه بیانوی چه جنات او شیطانان ددې دواړو شکل نه اختیاروی یعنی هغوی د دور کرخو والامار یا لکنی کب شوی مار په شکل کنبی اخوا دپخوا نه گرخی راگرخی. کله چه دغه دواړه اووژلې شی نو حقیقی ماران به وی جنات به نه وی. ځکه چه څنگه په وړاندې روایت کنبی راخی چه پخپله رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د ذوات البیوت یعنی په کورونو کنبی اوسیدونکی مارانو د وژلو نه منع فرمائیلي ده ځکه چه جنات ددوی شکل اختیاروی په دې وجه ددې دواړو تخصیص اوکړې شو چه دا جن نه شی کیدې. (۴)
قَالَ عَبْدُ اللَّهِ (۵): قَبِيْطَةُ اَنْطَا وَحِيْلَةُ اَقْتَلْبَا، فَتَا ذَالِيْ اَبُو لَيْثَةَ: لَا تَقْتُلُهَا، فَقُلْتُ: اِنْ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلی اللہ علیہ وسلم قَدْ اَمَرَ بِقَتْلِ الْحَيَّاتِ. قَالَ: إِنَّهُ نَهَى بَعْدَ ذَلِكَ عَنْ ذَوَاتِ الْبَيُوتِ، وَهِيَ الْعَوَامِرُ.

(۱) حیات الحيوان: ۱۳۲/۲ والأوجز: ۳۷۵/۱۷.

(۲) کشف المشکل لما فی الصحیحین: ۱۰۷/۲ کشف المشکل من مسند أبي لبابة الأنصاري رضي الله عنه رقم: ۵۸۲/۶۹۸
(۳) أرشاد الساري: ۳۰۷/۵ عمدة القاري: ۱۸۸/۵ فتح الباري: ۳۴۸/۶ دا دهغه د زهرو خاصیت دې قال الإمام النووي رحمه الله: معنا: أن العامل إذا نظرت إليهما وخافت أسفلت الحمل غالباً، وقد ذكر سلم في روايته رقم: ۵۷۸۷ ضمن الزهري أنه قال: يرى ذلك من سمهما... المنهاج: ۴۵۰/۱۴-۴۴۹.

بهر حال د مارانو ډیر انواع اواقسام دی. ونقل السهيلي عن المسعودي: أن الله تعالى لما أهبط الحية إلى الأرض أنزلها بجستان، فهي أكثر أرض الله حيات، ولولا العريد (وهي حية عظيمة تأكل الحيات) يأكلها، وبغنى كثيرها منها. لخلت من أهلها لكثرة الحيات. حیات الحيوان: ۳۸۷/۱ الحية.

وقال الجاحظ: الحيات ثلاثة أنواع، نوع منها لا ينفع للسعة ترياق، ولا غيره، كالتمعيان والأفعى، والحية الهندية، نوع منها ينفع للسعة الترياق، وما كان سوامها مما يقتل، فإنما يقتل بواسطة الفزع. أوجز: ۳۶۳/۱۷.

(۴) وإبنا أمر يقتلها، لأن الجن لا تتمثل بها..... وهي عن قتل ذوات البيوت، لأن الجن تتمثل بها. عمدة القاري: ۱۸۸/۱۵.
(۵) قوله: فتأذني أبو لَيْثَةَ: الحديث، أخرجه البخاري أيضاً في الباب القادم، باب خير مال المسلم..... رقم: ۳۲۱۱، ۳۲۱۲ ومسلم كتاب السلام. (الحيوان)، باب قتل الحيات وغيرها، رقم: ۵۹۳۴-۵۸۲۵ وابوداؤد رقم: ۵۲۵۵-۵۲۵۲ في الأدب باب قتل الحيات، والترمذي رقم: ۴۷۳۱ في كتاب الأحكام باب ما جاء في قتل الحيات وابن ماجه في الطب، باب قتل ذى الطينتين، رقم: ۳۵۸۰

وَقَالَ عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ: قَرَأَ ابْنُ أَبِي لُبَابَةَ، أَوْ زَيْدُ بْنُ الْخَطَّابِ، وَتَابَعَهُ يُونُسُ وَابْنُ عُيَيْنَةَ وَاسْحَقُ الْكَلْبِيُّ وَالزَّيْتِيُّ. وَقَالَ صَالِحٌ وَابْنُ أَبِي حَفْصَةَ وَابْنُ مُجَنِّمٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ سَالِمٍ، عَنْ كَيْسٍ عُمَرُ: رَأَى ابْنُ أَبِي لُبَابَةَ وَزَيْدُ بْنُ الْخَطَّابِ. [۳۱۳۴، ۳۱۳۵، ۳۱۹۲].

قَالَ عَبْدُ اللَّهِ: قَبِينَا أَنَا أَطَارِدُ حَيَّةً لَا تَقْتُلُنَا، فَتَنَادَانِي ابْنُ أَبِي لُبَابَةَ: لَا تَقْتُلُنَا. حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما فرمائی یہ ہفہ وخت چہ زہ یو مار پسې شاتہ لگیدلې ووم چہ ہفہ اووژنم. حضرت ابولبابہ رضی اللہ عنہ ماتہ آواز را کو چہ دا مہ وژنہ.

د عبدالله نه حضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما مراد دې (۱) او د دې ځانی نه هغه دهغه واقعہ ذکر کوی چہ

دهغوی اود حضرت ابولبابہ رضی اللہ عنہ په مینځ کښې پښه شوې وه اطار د د باب مفاعله نه دمضارع متکلم صیغه ده. دکوم معنی چہ یو څیز پسې شاتہ تلل (۲)

حضرت لبابه انصاري رضی اللہ عنہ دا د رسول الله ﷺ صحابی ځان قربانونکې ملگري حضرت ابولبابه بن عبدالمندر انصاري مدنی رضی اللہ عنہ دې (۳)

امام زهري رضی اللہ عنہ او خليفه بن خياط رضی اللہ عنہ دهغه نوم بشير خودلې دې (۴) خو امام احمد، امام ابن معين، حافظ ابن هشام، ابوزرعہ دمشقي، حافظ ابونعيم اصفهاني او امام مسلم رحمهم الله ددوی نوم رفاعه بن عبدالمندر خودلې دې (۵) او بعض حضراتو خيال دا دې چہ رفاعه پخپله دهغوی نوم نه دې بلکه دهغوی د رور نوم دې چنانچہ دهغه دود رونه وو، یو رفاعه او دویم مبشر (۶) خو په خپل کښت ابولبابه سره مشهور وو. (۷)

دمشهور قول مطابق د نیکه نوم ئی زبیر بن زید بن مالک دې (۸) دمدينې منورې مشهوره قبيله اوس سره دهغوی تعلق وو. (۹) دهغوی مور نسبه بنت زید بن ضبيعه ده. (۱۰)

بعض حضرات وائی چہ حضرت ابولبابه رضی اللہ عنہ په غزوہ بدر کښې شريک وو خو صحيح خبره دا ده چہ حکما دې بدری دې مگر هغوی په غزوہ بدر کښې شرکت نه وو کړې. په حقيقت کښې داسې شوې وو چہ حضرت ابولبابه رضی اللہ عنہ هم د نورو صحابه کرامو رضی اللہ عنہم په شان د حضور پاک ﷺ په ملگرتيا کښې د بدر د پاره روان شوې وو مگر دمقام روحاء نه نبی کریم ﷺ د عامل په توگه هغه مدینې ته واپس کړې وو.

(۱) عمدة القاری: ۱۸۹/۱۵ فتح الباری: ۴۸/۶ ارشاد الساری: ۳۰۷/۵.

(۲) حواله بالا ولسان العرب، مادة: طرد.

(۳) تهذيب الكمال: ۲۳۲/۳۴ الترجمه: ۷۵۹۱ باب الام من الكنى، وتهذيب التهذيب: ۲۱۴/۱۲.

(۴) حواله جات بالا، بعض حضراتو يسير - ياه اوسين سره - خودلې دې تهذيب ابن حجر: ۲۱۴/۱۲ خو امام زمخشری

وغیره به قول دهغوی نوم مروان وو. انظر الكشف: ۲۰۷/۲ - سورة الانفال، الآية: ۲۲.

(۵) حواله جات بالا والاستيعاب بهامش الإصابة: ۱۶۸/۴ وتعليقات تهذيب الكمال: ۲۳۲/۳۴ سيرة ابن هشام: ۵۶/۱ ومعرفة

الصحابة: ۲۸۰/۲.

(۶) تهذيب الكمال: ۲۳۲/۳۴ تهذيب ابن حجر: ۲۱۴/۱۲ والإصابة: ۱۶۸/۴ القسم الأول/اللام.

(۷) قال المعنى غلبت عليه كنيته: ۱۸۹/۱۵.

(۸) تهذيب الكمال وتعليقاته: ۲۳۲/۳۴.

(۹) تهذيب الكمال: ۲۳۲/۳۴ والإصابة: ۱۶۸/۶.

(۱۰) تهذيب الكمال: ۲۳۲/۳۴.

دغزو نه فارغ کیدو نه پس د بدر د غنیمت نه هغوی ته حصه هم ملاؤ شوه اود بدری صحابه اجر هم دغه شان حضرت ابولبابه رضی الله عنه حکماً بدری شو. (۱)

حضرت ابولبابه رضی الله عنه په بیعت عقبه کښې شریک وو. هغه د خپل قوم د نمائنده او نقیب په حیثیت سره د حضور پاک صلی الله علیه و آله ملاقات کړې وو. (۲)

ابن عبد البر رحمته الله فرماني چې دې په غزووه احد او باقی پاتې ټولو غزواتو کښې رسول الله صلی الله علیه و آله سره شریک وو. د فتح مکه په موقع باندې د بنی عمرو بن عوف جهنم اددوی په لاس کښې وه. (۳)

دې د حضرت نبی اکرم صلی الله علیه و آله او حضرت عمر رضی الله عنه نه د حدیث روایت کوي. د دوی دواړه ځامن حضرت سائب او حضرت عبد الرحمن، بل حضرت ابن عمر، سالم بن عبد الله بن عمر، نافع مولی ابن عمر، عبد الله بن کعب عبد الرحمن بن یزید بن جابر او عبید الله بن ابی یزید وغیره روایت د حدیث کوي. (۴)

د حضرت ابولبابه رضی الله عنه انتقال د حضرت عثمان غنی رضی الله عنه د شهادت نه پس د حضرت علی رضی الله عنه د خلافت په زمانه کښې شوې. (۵) خود یو قول مطابق د ۵۰ هجری نه پس (د معاویه رضی الله عنه په خلافت) کښې انتقال شوې. (۶)

بخاری مسلم ابو داؤد او ابن ماجه رحمهم الله ددوی نه روایات اخستی دي. (۷) په صحیح بخاری کښې دهغوی صرف هم دغه حدیث باب دي. رضي الله عنه وعنهم (۸)

د حضرت ابولبابه نه ټول پنځلس (۱۵) احادیث نقل دي په کوم کښې چه یو حدیث متفق علیه دي. (۹) فقلت: ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قد أمربقتل الحيات: نوما اوونیل رسول الله صلی الله علیه و آله د مارانو د وژلو حکم ورکړې دي. داد ابن عمر رضی الله عنه قول دي. خو ابولبابه رضی الله عنه هغه دمذکور مار د وژلو نه منع کړو نو هغه حضرت ابولبابه رضی الله عنه ته اوونیل چونکه د حضور پاک حکم دې په دې وجه نی وژم. قال: انه نهی بعد ذلك عن ذوات البیوت: حضرت ابولبابه رضی الله عنه او فرمائیل دې نه پس حضور پاک د کور د مارانو د وژلو نه منع فرمائیلې وه.

قتل حیات سره متعلق مختلف روایات: په حدیث باب کښې راغله چه حضرت ابن عمر رضی الله عنه یومار پسې شاته روان وو چه هغه اووژنی. خو د حضرت ابولبابه رضی الله عنه په وینا باندې منع شو. په وړاندې باب

(۱) حواله جات بالا وسیره ابن هشام: ۶۱۲/۲ تهذیب ابن حجر: ۲۱۴/۱۲ والاستیعاب بهامش الإصابه: ۱۶۸/۴.

(۲) تهذیب الکمال: ۲۳۳/۳۴ تهذیب ابن حجر: ۲۱۴/۱۲ والإصابه: ۱۶۸/۴.

(۳) حواله جات بالا. والاستیعاب بهامش الإصابه: ۱۶۸/۴.

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره او گورنی تهذیب الکمال: ۲۳۳/۳۴.

(۵) حواله بالا. عمدة القاری: ۱۸۹/۱۵ خوة حافظ تهذیب: ۲۱۴/۱۲ اوصایه: ۱۶۸/۴ کښې خو هم دغه دی کوم چه نور حضرات فرماني چه د حضرت عثمان رضی الله عنه د شهادت نه پس د حضرت علی رضی الله عنه د خلافت په زمانه کښې د حضرت ابولبابه رضی الله عنه انتقال شوې مگر فتح الباری: ۶۳۸/۳ کښې دي. (مات فی اول خلافة عثمان علی الصبح) چه تقریباً د ۲۴ یا ۲۵ هجری زمانه جوړېږي. په ظاهره دا تسامع دې د روستو یوناسیخ نه چرته سهر شوې ده ځکه چه د فتح الباری په حاشیه کښې دی (في نسخة: في آخر هم دغه نسخه صحیح ده. خصوصاً په نورو تالیفاتو کښې دې خلاف دی والله اعلم

(۶) تهذیب الکمال: ۲۳۳/۳۴ تهذیب ابن حجر: ۲۱۴/۱۲ والإصابه: ۱۶۸/۴.

(۷) تهذیب الکمال: ۲۳۳/۳۴ وخلاصة الخزرجی حرف اللام من الکنی: ۴۵۸.

(۸) فتح الباری: ۳۴۸/۶ عمدة القاری: ۱۸۹/۱۵.

(۹) وخلاصة الخزرجی حرف اللام من الکنی: ۴۵۸.

کښې هم دغه حدیث د ابن ابی ملیکې رضی اللہ عنہ په طریق راځي په هغې کښې دی: «أن ابن عمر کان یقتل الجاهل، ثم یبغی، قال: إن النبی صلی اللہ علیہ وسلم ھد حائلنا لہ، فوجد فیہ سلخ حیة، فقال: انظروا! ھو؟ فنظروا، فقال: اقلوہ فکنت اقلہا لذلک»^(۱)

یعنی حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما به ماران وژل چه (ناڅاپي) بیا منع کړي شواو ونی فرمائیل چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم خپل یو دیوال ماتولو چه دهغې دننه خلقوته د مار یو پوټ ملاؤ شو (چه ددې خبرې دلیل وو چه دلته د مار داوسیدوخانی دې، حضور پاک او فرمائیل دا اولتونې کله چه نی اولتولو نو ملاؤ شو نو حضور پاک او فرمائیل دا مړ کړئ. نو هم په دې وجه به ما دا وژل ددې روایت نه د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دمذکورہ فعل وجه معلومه شوه چه هغوی به ماران ولې وژل. بیانی هم پخپله ددې نه منع فرمائیلې. غالباً دا به د حضور پاک د وفات نه پس شوې وی. د ممانعت وجه هم په دې روایت کښې ذکر ده. «فلقيت أبالأبابة، فأخبرني أن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال: لا تعلقوا الجنان إلا لأكمل أبرذی طففتین، فإنه یقط الولد...»^(۲)

نو زما ملاقات حضرت ابو لبابه رضی اللہ عنہ سره او شو نو هغه ماته اوخودل چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلې دې چه ماران مه وژنئ. د جنان نه مراد جنان البیوت دې لکه چه د حضرت نافع رضی اللہ عنہ په طریق کښې دی. (۱)
د جنان البیوت د وژلو ممانعت ولې دې؟ لکه څنگه چه تاسو پورته اوکتل چه اول د مارانو د وژلو مطلقاً اجازت وو. بیا ددې حکم تخصیص اوکړي شو چه جنان مه قتل کونئ. ددې ممانعت وجه څه وه؟ نو په دې باندې تفصیلی رنځ ددې روایت نه پریوخی کوم چه امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ ذکر کړې دې چه هغه یوخل د مشهور صحابی حضرت سعید خدری رضی اللہ عنہ په کور کښې حاضر شوم. فرماني چه صحابی رسول دغه وخت په مانځه کښې مشغول وو. نو ما دهغه د فارغ کیدو انتظار کولو. ناڅاپی د کور په گوټ کښې چرته چه کهجوري وې ما څه حرکت محسوس کړو کله چه مې هلته اوکتل نویومار وو دهغه د وژلو دپاره ما ورتوپ کړو. نو حضرت ماته اشاره اوکړه چه کینه نوزه کیناستم کله چه هغوی د مانځه نه فارغ شو نو د کور یوحصې طرف ته نی اشاره اوکړه او ونی فرمائیل چه آیا دا کوټه وینئ؟ ما ویل اوجی. حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ او فرمائیل په دې کمره کښې زمونږ یو ځوان اوسیدو د چا چه نوې نوې واده شوې وو. مونږ د غزه خندق دپاره حضور پاک سره اووتلو نودې ځوان په نیمه ورځ کښې د غزه نه د اجازت اخستو سره خپل کور ته واپس شو. حسب معمول یوه ورځ چه هغه د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه د کور ته د تلو اجازت واخستو نو حضور پاک ورته او فرمائیل چه خپله وسله ځان سره واخله لاړشه. زما اندیښنه ده چه بنور قیظه تاته څه نقصان اونه رسوی. د ارشاد مطابق هغه ځوان خپله وسله واخسته او دخپل کور طرف ته روان شو. چه ونی کتل نو دهغه بی بی د دروازي په مینځ کښې ولاړه وه. دې په غیرت کښې راغلو او خپله بی بی په نیزه باندې د هلو دپاره ورمخکښې شو نو بی بی ورته اووئیل صبر اوکړه نیزه ښکته کړه او کور ته دننه راشه دې دپاره چه تاته زما د کور نه د بهر وتلو وجه او سبب معلوم شی (تادی مه کوه). نو چه هغه ځوان کور ته وردننه شو ونی کتل چه یو ډیر لونی مار دې چه د بستري نه راتاؤ شوې دې دا ځوان دهغه مار طرف ته ورمخکښې شو او هغه نی په خپله نیزه کښې

(۱) صحیح البخاری باب خیر مال المسلم غنم... رقم: ۳۳۱۰.

(۲) حواله بالا رقم: ۳۳۱۱.

(۳) حواله بالا رقم: ۳۳۱۲.

اویللو. اوبهر راغلو د کور په صحن کښې ئی هغه نیزه ورڅښه کړه. ناڅاپی مار دهغه ځانی نه راتاؤ شو او په هغه باندې ورپرېوتلو. اوس پته نه لگی چه په دغه دواړو کښې اول کوم یو می شو هغه مار که ځوان؟ (یعنی دواړه فوری مړه شو). حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنہ وائی چه مونږ رسول الله ﷺ له راغلو او ټوله واقعه مو ورته بیان کړه. مونږ دا هم اوونیل چه دعا اوکړه چه دغه ځوان راژوندي شی حضور پاک او فرمائیل «استغفروا لصاحکم» دخپل ملگری دپاره استغفار اوکړی «دې مړ شوي بیا نه شی راژوندي کیدی، بیا حضور پاک او فرمائیل «ان بالمدينة جنا قد اُسلموا، فإذا رُبعهم منهم شتا فذئبت ثلاثة أيام، فإن بدا لكم بعد ذلك فاقتلوه، فإنما هو شيطان» یعنی په مدینه منوره کښې جنات هم دی چه مسلمانان شوی دی که چرې تاسو خلق دهغې نه څه نابلد څیز اووینئ نو دغه جن درې ورځې خبردار کړی، بیا که چرې مناسب ښکاری (چه هغه نه منع کیږی، نو هغه مړ کړی ځکه چه هغه شیطان دی (مسلمان جن نه دی).

په دې حدیث سره دا خبره په پوهه کښې راغله چه په کورونو کښې اوسیدونکی مارانو باره کښې احتیاط کول پکار دی کیدی شی چه هغه د مار په ځانی جن وی. دغه شان به د جناتو د دښمنی ښکار شی لکه چه پورته په مذکوره واقعه کښې هغه ځوان انصاری صحابی چه دهغه د دښمنی ښکار شو. چنانچه په کورونو کښې اوسیدونکو مارانو باره کښې ددې حدیث شریف نه لارڅوډنه ملاویږی چه تر کومې پورې هغه اوڼه ویرولی شی خبردار نه کړی شی هغه مه وژنئ د تنبیه نه پس هم که هغه په کور کښې گرځی راگرځی نو هغه ناقض عهد دی هغه وژل بالکل صحیح دی. ځکه چه هغه د هغه عهد خلاف ورزی اوکړه کومه چه جناتو رسول الله ﷺ سره کړې وه چه هغوی به ستاسو د امت په کورونو کښې نه اوسېږی او خپل ځان به نه ښکاره کوی. اوس دخلقو به وړاندې ښکاره کیدو سره هغه وعده خلافی کړې ده نو هغه ته چه کوم حرمت حاصل وو هغه ختم شو او هغه دعا مو مارانو په درجه کښې راغلو او عام ماران وژل بالکل صحیح او جائز دی.

علامه طحاوی رحمته الله علیه فرمائی: «لا بأس بقتل الكل، لأنه صلى الله عليه وسلم عاهد الجن أن لا يدخلوا بيوت أمته، ولا يظهروا أنفسهم، فإذا خالفوا فقد نقضوا عهدهم، فلا حرمة لهم، وقد حصل في عهدته صلى الله عليه وسلم وفهم بعده الضمير بقتل بعض الجنات من الجن، فالحق أن المحل ثابت، ومع ذلك فالأولى الإمساك عما فيه علامة الجن، لا للحرمة، بل لدفع الضرر المتوهم من جهةهم...»^(۱)

کورني ماران به څنگه ویروې؟ پورته ذکر شو چه په کور کښې چرته ما ښکاره شی نو هغه ته به تنبیه کولی شی اوس به تنبیه انداز به څنگه وی، په دې کښې مختلف اقوال دی قاضی عیاض رحمته الله علیه فرمائی چه ابن حبیب رحمته الله علیه د نبی کریم ﷺ نه دا الفاظ نقل کړې دی چه کوم سړی مار اووینی هغه دی دا کلمات وائی: «انصدک، بالبعد اخذ علیکم سلمان بن داؤد ان لا تؤذوا»^(۲)

او د ترمذی شریف په روایت کښې دی چه حضور پاک داسې فرمائیلی «إذا ظهرت الحمة في المسكن، فقولوا لها: إنا نألك بعد نوم وبعد سلمان بن داؤد ان لا تؤذينا، فإن عادت فاقتلوها»^(۳) هم ددې په شان الفاظ ابو داؤد

(۱) أوجز المسالك: ۳۶۵/۱۷ نور او گورنی شرح مشکل الآثار: ۳۸۱/۷ باب بیان مشکل ماروی عن رسول الله صلى الله عليه وسلم في الحيات من إطلاق قتلها... رقم: ۴۶۰.

(۲) شرح النووي على صحيح مسلم: ۴/۱۹۴ وإكمال المعلم: ۱۵۵/۷ والديباج للسيوطي: ۲۵۴/۵ ونيل الأوطار: ۲۹۷/۸.

(۳) سنن الترمذی کتاب الصيد، باب ما جاء في قتل الحيات، رقم: ۱۴۸۵.

شريف کښې هم دی. (۱) خوا امام مالک رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه دومره اندازه باندې وينا کول جائز دی. «أحرم عليك الله واليوم الآخر أن لا تهدولنا ولا تؤذينا» (۲)

قاضی عیاض رحمۃ اللہ علیہ او علامه نووی رحمۃ اللہ علیہ وغیره فرماني چه امام مالک رحمۃ اللہ علیہ دا کلمات د حدیث مبارک الفاض «إن هذه البيوت عمار» فإذا رآهم فيها فاحترقوا علیها ثلاثاً (۳) نه اخستی دی د کوم مطلب او معنی چه داده (ای ماره) که زمونی په مینځ کښې پاتې شوي یا زمونی مخې ته ښکاره شوي یا زمونی طرف ته واپس راغلي نوته به په سختی او مشکل کښې پریوخی. (۴)

خومره ورځې انذار دي او گرې: اوس پورته په روایت کښې د ثلاثا الفاض راغلی دی. اوس د ثلاثا نه څه مراد دي؟ په دې کښې د محدثینو حضراتو اختلاف پیدا شوي دي. بعض حضرات وائي چه درې خل به نی ویرنی، تنبیه به وړکولې شی. خو جمهور علماء امت لکه علامه دمیری رحمۃ اللہ علیہ فرماني نیز دې موده د انذار درې ورځې ده. د حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ د روایت بعض طرق کښې ددې صراحت دي: «فأذنوه ثلاثة أيام» (۵) په دې کښې د ایدان نه مراد هم انذار دي. (۶) مطلب دا دي چه دې به درې ورځې ویرولې شی. په دې دوران کښې که څوخل هم په ورځ کښې مخې ته راغلو نوده پښې کیږي به نه. عیسی بن دینار رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «بئذ يروا ثلاثة أيام، ولا ينظروا إلى ظهورها، وإن ظهرت في اليوم مرارا» (۷)

که د انذار نه باوجود هم هغه منع نه شو: که چرې د دریو ورځو د تنبیه او انذار نه باوجود هم هغه مار په کور کښې گرځیدونکې ښکاره شو او منع نه شو نو دهغې په وژلو کښې هیڅ حرج نشته دي ځکه چه هغه د عوامر البیوت نه نه دي اونه هغه جن مسلم دي بلکه هغه شیطان دي د کوم چه وژل بالکل مباح دی. هم د دې نه په «فلما هو سلطان» سره تعبیر کړي شوي دي ابن حزم ظاهري رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «معناه إذا لم يذهب بالانذار علمت أنه ليس من هوامر البیوت، ولا من أسلم من الجحيم، بل هو سلطان»
فإنه لا حرمه له فاقبلوه ولين يجعل الله له سبيلا لاتصارع عليكم ثأره، بخلاف العوامر ومن أسلم.....» (۸)

ایا د انذار حکم مدينې منورې سره خاص دي؟ امام مازري رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه د مدينة النبی صلی اللہ علیہ وسلم ماران به بغیرد انذار او تنبیه نه نه شی وژلې. ترکومي چه دنورو علاقو دمارانو تعلق دي که هغه په کورونو کښې وي که د زمکې په څه حصه کښې هغه بغیرد انذار نه مدوب دی. د دغه احادیث صحیحه په رڼا کښې په کومو کښې چه د هغې د وژلو حکم راغلي دي لکه چه ددې باب په حدیث کښې راغلی دی «اقتلوا الجحاش.....» او د مسلم شریف یو روایت دي: «محس فواسق يقتل فی الحل

(۱) ابوداؤد کتاب الأدب باب فی قتل الحیات رقم: ۵۲۶۰ و شرح الزرقانی علی الموطأ: ۳۸۸/۴.

(۲) شرح التواری علی مسلم: ۱۴/۱۴ و الأوجز السالك: ۳۶۹/۱۷.

(۳) حواله جات بالا و شرح الزرقانی: ۳۸۸/۴ و إكمال المعلم: ۱۵۶/۷.

(۴) عمدة القاری: ۱۸۹/۱۵ و فتح الباری: ۳۴۹/۶.

(۵) دا حدیث اوس تیر شوي دي.

(۶) أوجز السالك: ۳۷۲/۱۷.

(۷) حواله بالا فتح الباری: ۳۴۹/۲ و المتنی: ۳۰۲/۷ و إكمال المعلم: ۱۶۱/۷.

(۸) الأوجز: ۲۸۲/۱۷ کتاب الاستئذان.

واللهم،^(۱) په دې کښې دحیه هم ذکر دې او انذار چرته هم ذکر نه دې. بل هغه حدیث په کوم کښې چه په مقام منی^(۲) کښې مخې ته راتلونکی مار ذکر دې چه رسول الله ﷺ دهغې د وژلو حکم ورکړې وو نه په هغې کښې د انذار ذکر شته اونه صحابه کرامو رضی الله عنہم هغه تنبیہ کړې وو. هم ددغه احادیثو په بنیاد باندې ډیرو علماؤ د مارانو وژل مطلقاً مستحب گرځولی دی.^(۳) دې نه علاوه امام مالک رضی الله عنه دا حکم بناریوسره خاص کړې دې چه مدینه منوره او نور ښارونه دې په دې کښې انذار اوتنبیه مناسبت ده په صحراگانو او کولو میدانونو کښې ددې ضرورت نشته.^(۴)

په مانځه کښې د مار وژلو حکم: د مونځ داداکولو په وخت که یومار یا لړم مخې ته راشی نو دهغې په وژلو کښې مطلقاً هیڅ حرج نشته دې. او که چرې څه اندیښنه او خطره وی چه ددغه مار نه بچ شی کوم چه نیغ روان دې د سپور منی په شان پریقړی او سپین دې ځکه چه دا د جنات نه دې نودغه بغیرد وژلو پریخودل اولی دی. والله اعلم بالصواب.^(۵)

قوله: وهی العوامر: هغه «ذوات البیوت» په کورونو کښې اوسیدونکی دی. په دې جمله کښې د ذوات البیوت تفسیر کړې شوې دې. دا د امام زهري رضی الله عنه کلام دې کوم چه مدرج فی الخبر دې چنانچه د معمر رضی الله عنه په طریق کښې ددې تصریح ده.^(۱) عوامر جمع د عامرة ده، دا عمر - بفتح العین - نه مشتق دې. طول بقا اود عمر زیاتوالی ته وائی. اهل لغت علامه جوهری رضی الله عنه وغیره فرمائی چه «عمار البیوت سکاها من الجن» دې نه مراد په کورونو کښې اوسیدونکی جنات دی. هغوی ته عوامر ځکه وائی چه دوی په کورونو کښې د اوږدې مودې پورې اوسیدو. خو د څه حضراتو وینا ده چه دوی ته عوامر د عمر د اوږدوالی د وجې نه وائی. د جناتو عمر ډیر اوږد وی اود صدو پورې ژوندی وی.^(۲)

خو د حدیث په مناسبت سره دلته رومې معنی زیاته صحیح ده. ځکه چه د حضور پاک مقصد دهغوی د عمر اوږدوالی خودل نه دی بلکه دا خودل دی چه د مار په شکل کښې بعض وخت جنات هم په انسانی کورونو کښې اوسیدو. په دې وجه کتل پکار دی چه چرته جن خو نه وژلې کیږی چه بیا دهغوی په دښمنی باندې واوړی. والله اعلم بالصواب.

(۱) مسلم کتاب الحج باب ما یندب للمحرم وغيره قتله من الدواب..... رقم: ۲۸۶۲ حدیث عائشه.

(۲) صحیح البخاری کتاب بدء الخلق باب خمس من الدواب رقم: ۳۳۱۷ و کتاب الحج باب ما یقتل المحرم من الدواب رقم: ۱۸۳۰

(۳) شرح النووی علی مسلم: ۴/۴۹۱ و الأوجز: ۳۶۴/۱۷.

(۴) شرح النووی علی مسلم: ۴/۴۹۱ و الأوجز: ۳۶۵/۱۷ و شرح الزرقانی: ۴/۳۸۶ إكمال المعلم: ۱۵۵/۷ فتح الباری:

۳۹/۶ عمدة القاری: ۱۵/۱۸۹ التوضیح: ۱۹/۳۲۲.

(۵) الدر المختار: ۵۰۹-۵۰۸ کتاب الصلاة باب ما یفسد فی الصلاة وما یکره فیها، مطلب: الکلام علی اتخاذ المسبحة، وتبيين الحقائق: ۱/۱۶۶ کتاب الصلاة باب ما یفسد فی الصلاة وما یکره، ومراقی الفلاح: ۳۰۰ إكمال المعلم: ۱۵۸/۷ والأوجز: ۳۶۷-۳۶۸/۱۷.

(۶) قال الزهري وهی العوامر. مسند الإمام أحمد: ۵/۷۰۵ حدیث أبی لביاب عن النبی صلی الله علیه وسلم رقم: ۱۶۸۴ عالم الكتب.

(۷) عمدة القاری: ۱۵/۱۸۹ فتح الباری: ۴/۳۹۱ و إرشاد الباری: ۵/۳۰۷ التوضیح لابن الملقن: ۱۹/۳۲۲ الصحاح للجوهري: ۷۴۱ مادة: غقر.

د انسانانو اومارانود دښمنی سبب: امام طبری رحمه الله خپل تفسیر^(۱) کښي په سند متصل سره د حضرت ابن عباس رضي الله عنه روایت کړې دې د الله تعالی دښمن ابلیس لعین په مخ د زمکي ټولو ځناورو او څاروو سره د معامله برابرولو کوشش او کړو چه څوک دې جنت ته اورسوی نوټولو ځناورو انکار اوکړو. تردې چه هغه مار سره خبره اوکړه او ونی ونیل که ته ما د جنت دننه حصی ته بوځي نو زه به تاد بنی آدم نه بچ کوم اوته به زما په پناه کښي نی تاته به څوک نقصان نه شی دررسولې. نو مار دهغه خبره اومنله او په خپله شاه باندې سور کړو و جنت ته نی دننه بوتلو په دې وجه به حضرت ابن عباس رضي الله فرمائیل: «اقتلوهما حیث وجدتموهما» اخروادامة عدوالله»^(۲) مار چه کوم ځانی هم ملاؤ شی هغه وژنئ دالله تعالی د دښمن پناه ماته کړئ.

قوله: وقال عبد الرزاق (۲) عن معمر (۳) فرأني أبولبابة، أوزيد بن الخطاب:
 اوعبد الرزاق رحمه الله د معمر رحمه الله نه روایت کولو سره په شک کښي اوفرمائیل چه زه ابولبابه رضي الله یا زید بن الخطاب رحمه الله اولیدم.

حضرت زید بن الخطاب: دا د امیر المؤمنین حضرت عمر بن الخطاب رحمه الله پلار شریک روړ حضرت زید بن الخطاب بن نفیل قرشی عدوی رحمه الله دې. ابو عبد الرحمن^(۴) ددوی کنیت دې.^(۵) د دوی دمور نوم اسماء بنت وهب بن حبیب یا اسماء بنت حبیب بن وهب دې.^(۶) دې د امیر المؤمنین حضرت عمر فاروق رحمه الله نه په عمر کښي مشر وو. مخ غنم رنگي او قد ډیر اوږد وو. بدري دې په غزوه بدر او نورو ټولو غزو اتو کښي نبی کریم ﷺ سره وو.^(۷) حضرت زید رحمه الله د حضرت عمر ﷺ نه اول اسلام قبول کړې وو. په مهاجرین اولین کښي دهغوی شمیر دې. حضرت نبی اکرم ﷺ د حضرت زید رحمه الله او حضرت معن بن عدی عجلانی رحمه الله په مینځ کښي مواخاة قائم کړې وو.^(۸) د بدر په ورځ حضرت عمر ﷺ هغوی ته اوو نیل چه زما زغره تاسو واچوئ نو حضرت زید رحمه الله اوفرمائیل «انی ایدمن الشهادة ما أريد» څنگه چه ته شهادت غواړي داسې زه هم شهادت غواړم نو دواړو حضرتانو زغري وانچولي. «فترکاهما جميعا»^(۹)

مشهور او تاریخي جنگ یمامه کوم چه د مسيلمه کذاب خلاف جنگیدلې وو کښي حضرت زید رحمه الله د مسلمانانو علمبردار وو. د اسلامي لښکر جهندا دهغه په لاس کښي وه. هغه ده په لاس کښي نیولې یو شان مخکښي وروړان وو. تردې چه د دښمن په صفونو کښي ورتوتلو او توره ئی چلوله او آخر

(۱) تفسیر طبری: ۲۷۵/۱.

(۲) التوضیح لابن الملن: ۲۳۳/۱۹ نادر الاصول فی احادیث الرسول: ۸۱/۱ الباب الخامس والثلاثون.

(۳) د امام عبد الرزاق صنعانی رحمه الله تذکره کشف الباری کتاب الإيمان: ۴۲۱/۲ کښي راغلي ده

(۴) د امام معمر بن راشد رحمه الله تذکره کشف الباری کتاب العلم: ۳۲۱/۴ ۴۲۱/۲ کښي راغلي ده

(۵) تهذيب الكمال کښي د طباعت د غلطی په وجه د ابو عبد الرحمن په ځانی عبد الرحمن لیکلې دې او گورنئ: ۶۵/۱۰

(۶) حواله بالا سير اعلام النبلاء: ۱۲۹۸/۱ الإصابه: ۵۱۸/۲

(۷) تهذيب الكمال: ۵/۱۰ رقم الترجه: ۲۲۰۵ الإصابه: ۵۶۵/۱ القسم الأول.

(۸) حواله بالا سير اعلام النبلاء: ۲۹۸/۱.

(۹) حواله جات بالا حضرت معن عدی هم په جنگ یمامه کښي شهید شوي ، حواله جات بالا مزى دا واقعه دغزوه احد خودلې ده والله اعلم

شهید شو. (۱) نو جهندا پریوتله کومه چه حضرت سالم مولی ابو حذیفه رضی الله عنه دوباره اوچته کړه. (۲)
 دهغوی د شهادت دا واقعه ربیع الاول ۱۲ هجری د ابوبکر صدیق په زمانه کښې پېښه شوه. (۳)
 حضرت عمر رضی الله عنه ته چه کله دهغوی د شهادت خبر ملاؤ شو نو د یرزیات خفه شو او ونی فرمائیل چه
 زما نه اول نی اسلام قبول کړو اود شهادت په شان عظیم نعمت هم ورته زما نه مخکښې ملاؤ شو. (۴)
 نور به نی فرمائیل چه کله به هم بادصبا د جلیدلو نوماته به دزید رضی الله عنه خوشبونی راتلله. (۵)
 ده به د حضرت نبی کریم صلی الله علیه و آله نه د حدیث روایت کولو. خود دهغوی نه د حدیث روایت کونکو کښې
 دهغه خوښی عبدالرحمن او وراره ابن عمر رضی الله عنهما شامل دی. (۶) په کتب سته کښې د حضرت زید بن
 خطاب رضی الله عنه نه صرف هم دغه یو حدیث باب نقل دي. کوم چه امام بخاری تعلیقاً نقل کړي دي. (۷) ددوی
 نه صرف درې احادیث نقل دي په کوم کښې چه یو متفق علیه دي. رضي الله عنه وأرضاه. (۸)
 د مذکوره تعلیق مقصد: امام بخاری رحمته الله په دي تعلیق سره «وقال ابن عبد الرزاق عن معمر...» داخودل
 غواړی چه هم دغه روایت باب د امام زهري رحمته الله نه معمر بن راشد رحمته الله هم نقل کړي دي. خو په هغې
 کښې په شک سره روایت کړي دي چه حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما سره حضرت ابولبابه ملاؤ شوي وو
 یا دهغه تره محترم حضرت زید بن الخطاب رضی الله عنه. (۹)
 د پورته ذکر شوي تعلیق موصولاً تخریج: دا تعلیق امام مسلم رحمته الله په خپل صحیح (۱۰) کښې نقل
 کړي خو دي مگر ددې الفاظ نی نه دي ذکر کړي خو امام احمد رحمته الله په خپل مسند (۱۱) کښې او امام
 طبری رحمته الله خپل معجم (۱۲) کښې هم په دي طریق د معمر رحمته الله سره ددې الفاظ هم ذکر کړي دي. (۱۳)

(۱) حافظ مزی رحمته الله دهغوی د قاتل نوم رجال بن غفوه لیکلي دي. خود جمهورو راڼي داده چه حضرت زید رحال قتل کړي
 وو او گورنی تهذیب الکمال و تعلیقاته: ۱۰/۱۶۵ حافظ د عسکری په حواله سره لیکلي دي چه د حضرت زید د قاتل نوم
 صبیح بن محرس دي. هشیم بن عدی فرماني چه دهغه قاتل اسلام قبول کړي وو. خو حضرت عمر رضی الله عنه د خپل خلافت په
 زمانه کښې دا ونیلي وو چه ما سره به نه اوسپړی تهذیب الکمال تهذیب ۲/۱۱۲ نور او گورنی الاستیعاب بهامش الإصابه: ۵۴۲-۵۴۴/۱

(۲) تهذیب الکمال: ۵/۱۰ عسیر اعلام النبلاء: ۲۹۸/۱

(۳) تهذیب الکمال: ۶/۱۰ عسیر اعلام النبلاء: ۲۹۸/۱

(۴) حواله جات بالا.

(۵) حواله جات بالا.

(۶) سیر اعلام النبلاء: ۲۹۸/۱۰

(۷) حواله بالا تهذیب الکمال: ۶۶/۱۰ تهذیب ابن حجر: ۴۱۱/۳

(۸) خلاصة الخزرجي: ۱۲۸ معرفة الصحابة: ۲/۳۲۶ الزلّو والمرجان فيما انفق عليه الشيخان: ۲/۷۳ رقم: ۱۴۴۲.

(۹) عمدة القاری: ۱۵/۱۸۹ فتح الباری: ۶/۴۹۰ ارشاد الساری: ۵/۳۰۷.

(۱۰) صحیح مسلم کتاب السلام باب قتل الحیات رقم: ۵۸۲۵

(۱۱) مسند احمد: ۳/۴۵۲ رقم: ۱۵۸۴۰ مصنف عبدالرزاق: ۱۰/۴۳۳ رقم: ۱۹۶۱۶.

(۱۲) المعجم الكبير: ۵/۳۰ باب رفاعه بن عبد المنذر... رقم: ۴۴۹۸.

(۱۳) فتح الباری: ۶/۳۴۹ عمدة القاری: ۱۵/۱۸۹.

قوله: وتابعه یونس وابن عیینة والکلبی والزبیدی. او د معمر متابعت یونس بن یزید (۱)

سفیان بن عیینة (۲) اسحاق بن یحیی کلبی (۳) او محمد بن الولید زبیدی (۴) رحمهم الله کړي دي. د مذکورہ متابعت مقصد: د دې متابعت مقصد او مطلوب دادې چه پورته ذکر شوی څلورواړه حضرات محدثین د معمر بن راشد رضی الله عنه متابعت او موافقت کړي دي چه دا روایت شک سره دي. او دې حضراتو اړیعه هم دا روایت شک سره روایت کړي دي چه د حضرت ابن عمر رضی الله عنه ملاقات چاسره شوي وو؟ حضرت ابولبابه رضی الله عنه سره یا حضرت زید بن خطاب سره (۵).

د متابعتو مذکورہ موصولاً تخریج: دامام یونس بن یزید رضی الله عنه روایت امام مسلم رضی الله عنه په خپل صحیح کښي ذکر کړي دي (۶) خود دې الفاظ نسي نه دي نقل کړي. د الفاظو سره پوره روایت ابو عوانه رضی الله عنه ذکر کړي دي (۷) د سفیان بن عیینة رضی الله عنه روایت امام احمد رضی الله عنه (۸) او امام حمیدي رضی الله عنه (۹) په خپل خپل مسند کښي دهغه نه نقل کړي دي. بل د دوی روایت امام مسلم رضی الله عنه امام ابو داؤد رضی الله عنه (۱۰) هم موصولاً نقل کړي دي (۱۱).

او د اسحاق بن یحیی کلبي رضی الله عنه روایت دهغه په نسخه کښي موجود دي (۱۲) او د محمد بن الولید زبیدی رضی الله عنه روایت موصولاً امام مسلم رضی الله عنه په خپل صحیح کښي ذکر کړي دي (۱۳).

وقال صالح وابن أبي حفصة وابن جهم عن الزهري عن سالم.....

د مذکورہ تعلیق مقصد: د دې دویم ذکر شوی تعلیق نه دامام بخاری رضی الله عنه مقصد دادې چه دې دریواړو حضراتو صالح بن کيسان (۱۴) ابن ابی حفصه (۱۵) او ابن جهم رحمهم الله هم دا روایت د امام زهري رضی الله عنه نه روایت کړي دي. خود دې دریواړو حضراتو واو جمع استعمال کړي دي په خلاف د وړاندې

(۱) د یونس بن یزید ايلي رضی الله عنه حالات کشف الباری: ۴۶۳/۱ او ۲۸۲/۳ کښي راغلي دي.

(۲) د سفیان بن عیینة رضی الله عنه حالات کشف الباری ۲۳۸/۱ او ۱۰۲/۳ کښي راغلي دي.

(۳) د اسحاق بن یحیی کلبي رضی الله عنه د حالاتو دپاره او گورنی کتاب الاذان باب أهل العلم..... أحق بالإمامة.

(۴) د محمد بن الولید الزبیدی حالات کشف الباری ۳۹۱/۳ کښي تیر شوی دی.

(۵) فتح الباری: ۳۴۹/۶ عمدة القاری: ۱۵/۱۸۹.

(۶) صحیح مسلم کتاب الحيوان باب قتل الحيات رقم: ۵۸۲۷.

(۷) فتح الباری: ۳۴۹/۶ عمدة القاری: ۱۵/۱۸۹.

(۸) مستدالام احمد: ۹/۲ رقم: ۴۵۵۷.

(۹) مستدالام الحمیدی: ۲/۲۷۹ رقم: ۶۲۰.

(۱۰) رواه مسلم کتاب الحيوان باب قتل الحيات رقم: ۵۸۲۷ او د ابو داؤد کتاب الأدب باب فی قتل الحيات رقم: ۵۲۵۲.

(۱۱) عمدة القاری: ۱۵/۱۹۰ فتح الباری: ۳۴۹/۶.

(۱۲) فتح الباری: ۳۴۹/۶.

(۱۳) رواه مسلم کتاب الحيوان باب قتل الحيات رقم: ۵۸۲۶.

(۱۴) د صالح بن کيسان رضی الله عنه حالات کشف الباری ۲/۱۲۱ کتاب الإيمان کښي تیر شوی دی.

(۱۵) د محمد بن ابی حفصه ميسره البصري رضی الله عنه د حالاتو دپاره او گورنی کتاب مواقيت الصلاة باب وقت العصر.

خلورو وارو حضراتو. ددې دریوارو حضراتو د روایت مطابق به اوس مطلب داشی چه دحضرت عبدالله بن عمر رضی الله تعالی عنهما ملاقات حضرت ابولبابه رضی الله تعالی عنہ او حضرت زید بن خطاب رضی الله تعالی عنہ دوارو سره شوې. (۱)
د مذکورہ تعلیقاتو موصولاً تخریج: ① دحضرت صالح بن کیسان رضی الله تعالی عنہ موصولاً تخریج امام مسلم رضی الله تعالی عنہ (۲) کړې دې. خوددې الفاظ ئی نه دی ذکر کړي. البته ابو عوانه رضی الله تعالی عنہ ددې الفاظ ذکر کړي دی. ② دمحمد بن ابی حفصه رضی الله تعالی عنہ روایت موصولاً دهغه په نسخه کښې دې. (۳) ③ د ابراهیم بن اسماعیل بن مجمع رضی الله تعالی عنہ د روایت موصولاً تخریج امام بغوی رضی الله تعالی عنہ (۴) حافظ طبرانی رضی الله تعالی عنہ (۵) او ابن السکن رضی الله تعالی عنہ کتاب الصحابه کښې کړې دې. (۶)

حافظ ابن السکن رضی الله تعالی عنہ د ابن مجمع روایت نقل کولونه پس فرمائی چه د ابن مجمع رضی الله تعالی عنہ اود جعفر بن برقان رضی الله تعالی عنہ نه علاوه زما په علم کښې یوکس داسې نه دې چاچه په خپل روایت کښې دواړه صحابه جمع کړې وی. یعنی د واؤ جمع سره صرف هم دې دواړو تلامذۀ زهري رضی الله تعالی عنہ روایت کړې دې اود دواړو د امام زهري رضی الله تعالی عنہ نه په سماع او روایت کښې کلام دې. (۷)

چه د ابن السکن رضی الله تعالی عنہ خبره هم مخې ته کیخو دې شی نو دا به څلور حضرات شی چه جمع سره روایت کوی درې هغه حضرات کومو چه بخاری شریف کښې ذکر دی او څلورم جعفر بن برقان. عجیبه خبره داده چه د ابن السکن رضی الله تعالی عنہ نظر خپلې مخې ته د بخاری شریف موجوده نسخه باندې پریوتو په کوم کښې چه صالح بن کیسان او ابن ابی حفصه هم ذکر دې. فصحاً من لا یذهل ولا یففل، لا تأخذ سنة ولا نوم. خو د ابن السکن رضی الله تعالی عنہ د طرف نه دا وینلی شی چه ابن ابی حفصه او صالح موصول روایات دهغوی په علم کښې به نه وی راغلې. بهر حال د روایت بالجمع والا څلور حضرات دی او کومو حضراتو چه شک سره روایت کړې دې هغه پنځه دی اود دغه څلورو وارونه صالح بن کیسان رضی الله تعالی عنہ نه علاوه هیڅ یوکس داسې نه دې چه په ضبط او اتقان کښې د دغه پنځو وارو حضراتو محدثینو برابری او کړې شی. (۸)

د بحث خلاصه: ددې ټولو خلاصه دا شوه چه امام زهري رضی الله تعالی عنہ نه دا روایت نقل کونکی حضرات درې قسم دی: ① چه بغیر د شک نه صرف حضرت ابولبابه رضی الله تعالی عنہ ذکر کوی لکه هشام بن یوسف عن معمر حدیث باب. ② څوک چه شک سره د حضرت ابولبابه رضی الله تعالی عنہ او حضرت زید بن الخطاب رضی الله تعالی عنہ دواړو ذکر کوی لکه دغه پنځه واره حضرات د چا ذکر چه امام بخاری رضی الله تعالی عنہ وقال عبد الرزاق عن معمر.... وتأبیه یونس.... کښې کړې دې. ③ کوم چه بغیر د شک نه د دواړو حضراتو صحابه کرامو رضی الله تعالی عنهم ذکر کوی لکه صالح، جعفر، ابن ابی حفصه او ابن مجمع رحمهم الله تعالی.

(۱) عمدة القاری: ۱۵/۱۹۰ فتح الباری: ۳۴۹/۶.

(۲) صحیح مسلم کتاب الحيوان باب قتل الحيات رقم: ۵۸۲۵.

(۳) عمدة القاری: ۱۵/۱۹۰ فتح الباری: ۳۴۹/۶.

(۴) رواء البغوی فی معجم الصحابة: ۲/۴۹۹ رقم: ۲۴ زید بن الخطاب بن نفیل.

(۵) رواء الطبرانی فی الکبیر: ۱۵/۳۱۷ باب الرء و فاعه... رقم: ۴۹۹ و ۸۱۷/۵ باب الزای. زید بن الخطاب رقم: ۴۶۴۵.

(۶) عمدة القاری: ۱۵/۱۹۰ فتح الباری: ۳۴۹/۶.

(۷) حواله جات بالاو تغلیق التعلیق: ۱۷۷/۳.

(۸) فتح الباری: ۳۴۹/۶ هدی الساری: ۴۹ تغلیق التعلیق: ۱۷۷/۳.

راجح ۛه دی؟ اوس سوال دا پیدا کیری چه په دی دریواره قسمه روایاتو کښې راجح کوم یو دی؟ ددی جواب دی رومېې قسم یعنی کوم چه بغیر د شک نه د حضرت ابولبابه رضی الله عنه په ذکر مشتمل دی. امام بخاری رحمته الله علیه خپل طریق هم په دې باندې دلالت کوی چه هغوی په دې باب کښې دهشام بن یوسف عن معمر روایت اول بیان کړې دي. په کوم کښې چه صرف د ابولبابه رضی الله عنه ذکر دي. بل حدیث باب امام بخاری رحمته الله علیه په وړاندې باب کښې هم د نورو طریقو ذکر کړې دي. ^(۱) په هغې کښې هم صرف د حضرت ابولبابه رضی الله عنه ذکر دي. ^(۲) امام صالح جزره رحمته الله علیه هم فرماني چه په دې حدیث کښې د حضرت زید بن الخطاب رضی الله عنه ذکر سهو دي صحیح حضرت ابولبابه رضی الله عنه دي. والله اعلم بالصواب. ^(۳)

ابن مجمع: دا ابواسحاق ابراهیم بن اسماعیل بن مجمع انصاری مدنی رحمته الله علیه دي. ^(۴) دې د امام زهري، عمرو بن دینار، ابوالزبیر محمد بن مسلم، هشام بن عروه او یحیی بن سعید انصاری رحمهم الله وغیره نه د حدیث روایت کوی. اودوی نه روایت کونکو کښې حاتم بن اسماعیل، عبد العزیز بن محمد الدراوردي، ابن ابی حازم، ابونعیم رحمهم الله وغیره شامل دي. ^(۵) امام یحیی بن معین رحمته الله علیه فرماني «ضعیف لیس بشی» ^(۶) ابن المواق رحمته الله علیه فرماني «لا یجوز به» ^(۷) ابوزرعه رحمته الله علیه د ابونعیم رحمته الله علیه په حواله سره فرماني چه هغوی د دوی باره کښې ونیلی دي «لا یسوي حدیثه فلسین» ^(۸) دده حدیثونه ددوو پیسو برابر هم نه دي. امام ابوحاتم رازی رحمته الله علیه فرماني «کثیر الوهم، لیس بالقوي، یکتب حدیثه، ولا یجوز به» ^(۹) امام بخاری رحمته الله علیه فرماني «لاوی عنه، وهو کثیر الوهم عن الزهري» ^(۱۰) امام نسائی رحمته الله علیه فرماني ضعیف. ^(۱۱) حاکم ابواحمد رحمته الله علیه فرماني: «لیس بالمتین عندهم» ^(۱۲) ابن ابی خشیه رحمته الله علیه د جعفر بن عون رحمته الله علیه په طریق سره لیکلی دي چه ابن مجمع رحمته الله علیه په غوږ کونې وو. د امام زهري رحمته الله علیه سره به د حدیث د سماع دپاره کیناستلو او په ډیره گرانه به نی ۛه اوریدل. ^(۱۳)

^(۱) صحیح البخاری باب خبر مال المسلم غنم... رقم: ۳۳۱۱ و ۳۳۱۲.

^(۲) فتح الباری: ۳۴۹/۶ معجم کبیر طبرانی: ۳۱/۵ رقم: ۴۵۰۸-۴۵۰۰ رفاعه بن عبد المنذر رقم الترجمه: ۴۳۵.

^(۳) تعلیقات تهذیب الکمال: ۲۳۳/۳۴ رقم الترجمه: ۷۵۹۱ باب اللام من الکتی.

^(۴) تهذیب الکمال: ۴۵/۲ رقم الترجمه: ۱۴۸ تهذیب ابن حجر: ۱۰۵/۱.

^(۵) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره او گورنی حواله جات بالا.

^(۶) تهذیب الکمال: ۴۶/۲ تهذیب التهذیب: ۱۰۵/۱.

^(۷) إكمال مغلطای: ۱۸۱/۱ رقم: ۱۸۶.

^(۸) تهذیب الکمال: ۴۶/۲ تهذیب التهذیب: ۱۰۵/۱.

^(۹) حواله جات بالا، والجرح والتعديل: ۳۶/۱/۱ باب حرف الألف رقم: ۱۹۷.

^(۱۰) تاریخ البخاری الکبیر: ۳۷۱/۱/۱ باب ابراهیم رقم: ۸۷۲ إكمال مغلطای: ۱۸۰/۱.

^(۱۱) کتاب الضعفاء للنسائی: ۲۸۳ تهذیب الکمال: ۴۷/۲ تهذیب ابن حجر: ۱۰۵/۱.

^(۱۲) إكمال مغلطای: ۱۸۱/۱ تهذیب ابن حجر: ۱۰۵/۱ تعلیقات تهذیب الکمال: ۴۷/۲.

^(۱۳) حواله جات بالا.

امام ابن حبان رحمته فرمائی: «کان یقلب الأسانید ویرفع المراسل»^(۱) ابو احمد عدی رحمته فرمائی: «وعم وضعه یکتب حدیثه....»^(۲) امام بخاری رحمته دھغوی سرہ استشہاد کری دی او تعلیقاً نئی روایت ددی باب لاندی نقل کری دی چہ دھغوی پہ نیز د ابن مجمع معتبر اوقابل استشہاد کیدو دلیل دی^(۳) او ابن ماجہ رحمته ہم ددوی نہ روایت آخستی دی^(۴)

ترجمہ الباب سرہ دحدیث مطابقت: دحدیث باب ترجمہ الباب سرہ مطابقت واضح دی چہ ذوالطفیتین او ابتر دغہ شان وغیرہ نور مارانو تولو باندی د دابہ اطلاق کیری^(۵)

۱۵- باب: خَيْرَ مَا لِي الْمُسْلِمِ عَمَّ يَتَّبِعُهُ مَا شَعَفَ الْجِبَالُ

اختلاف نسخ: دلته دستقل باب الفاظ د ابوذر رضی اللہ عنہ وغیرہ پہ نسخہ کنبی دی خود نسفی رحمته او اسماعیلی رحمته پہ نسخو کنبی دباب لفظ نشته دی. عام شارحین دا باب د ناسخینو غلطی گنری اود باب د الفاظو حذف ته اولی وائی. ددی وجہ داده چہ دلته صرف د شروع پہ دوو حدیثو کنبی دغتم ذکر دی باقی احادیثو کنبی د غتم ہیخ وجود نشته دی. بل حضرت گنگوہی رحمته او حضرت شیخ الحدیث رحمته دی تہ باب فی باب وائی او ہم دغہ راجع دی واللہ اعلم^(۶) پہ دی باب کنبی تول خوارلس احادیث ذکر دی. پہ کوم کنبی چہ اولنی حدیث دحضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ دی.

الحديث الاول

۳۱۳۳- حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي أُوَيْسٍ، قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي صَعْصَعَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يُوشِكُ أَنْ يَكُونَ خَيْرَ مَا لِي الرَّجُلُ عَمَّ يَتَّبِعُهُ مَا شَعَفَ الْجِبَالُ وَمَوَاقِفُ الْقَطْرِ، يُقَرِّبُنِيهِ مِنَ الْفِتَنِ» [۱۵]^(۷)

ترجمہ: دحضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ نہ روایت دی چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلی دی ہفہ زمانہ نیز دی دہ چہ کلہ بہ دمسلمان بہتر مال چیلنی وی پہ کومہی پسی چہ بہ د غرونو خو کو اودباران مقاماتو کنبی ہفہ خپل دین د فتنو نہ بیچ کولوسرہ مندی تر پی وہی. داحدیث کتاب البایمان کنبی تیرشوی دی اوددی رح ہم هلته پہ تفصیل سرہ شوی دہ^(۸) پہ دی وجہ

(۱) کتاب المجروحین: ۱/۲۳۱.

(۲) الکامل لابن عدی: ۱/۲۳۲ وقال القلی فی الضعفاء الكبير: (۳/۱) یکتب حدیثه: وفی رواية الترمذی عنه (ترتيب العلل: ۳۹۳/۲ رقم: ۱۱۰ صدوق إلا أنه مغلط. وكذا انظر تعلیقات إكمال مغلطای: ۱۸۰/۱).

(۳) تهذیب الکمال وتعلیقاته: ۷/۲۷ والجمع لابن القیسرائی: ۲۱/۱.

(۴) تهذیب الکمال: ۷/۲۷. رحمه الله تعالى رحمه واسعة.

(۵) عمدة القاری: ۱۵/۱۸۸.

(۶) الكنز المتوارى: ۱۳/۲۱۹ والامع الدراری مع تعلیقاته: ۷/۳۸۷.

(۷) قوله: عن أبي سعيد خدری رضي الله عنه: الحديث، من ترجمه فی کتاب الإيمان: ۸۰/۲.

(۸) کشف الباری: ۲/۸۸-۸۳.

دلته صرف په ترجمه باندې اکتفا کولې شی.

تراجم رجال

اسماعيل بن ابي اويس: دا اسماعيل بن ابي اويس مدني اصحبي رضي الله عنه دې. ددوی تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب من کره أن یهودفی الکفر... کښې تیر شوی دی. (۱)
مالک: دا ابو عبدالله مالک بن انس مدني اصحبي رضي الله عنه دې. ددوی تفصیلی تذکره بدء الوحي او کتاب الإيمان باب من الدین الفراق من الفتن کښې ذکر شوی ده. (۲)
عبد الرحمن بن عبدالله: دا عبد الرحمن بن عبد الله بن عبد الرحمن ابی صعصعه دې.
ابیہ: دا عبد الله بن عبد الرحمن بن الحارث بن ابی صعصعه دې.
ابوسعید خدری: دا مشهور صحابی رسول سعد بن مالک بن سنان ابوسعید خدری انصاری رضي الله عنه دې. ددې دربارو و حضراتو تذکره کتاب الإيمان باب من الدین الفراق من الفتن (تدې بیان کړې شوی ده. (۳)
تنبيه: حافظ جمال الدين مزی رحمته الله عليه تحفة الاشراف کښې د ابو مسعود جیاني رضي الله عنه په تقلید کښې دا لیکلی دی چه د حضرت ابوسعید خدری رضي الله عنه دا حدیث په دې طریق سره کتاب الجزیه کښې دې. چه ددې دواړو حضراتو تسامح دې لکه څنگه چه تاسو هغورنی چه دا حدیث بدء الخلق په دې باب کښې راغلي دې نه چه په کتاب الجزیه کښې. (۴)
د باب دویم حدیث د حضرت ابوهریره رضي الله عنه دې.

الحديث الثاني

۳۱۵- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ أَخْبَرَنَا مَالِكٌ عَنْ أَبِي الزِّنَادِ عَنْ الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «رَأْسُ الْكُفْرِ نَحْوُ الْمَشْرِقِ وَالْفَقْرُ وَالْحَيْلَاءُ» [ص: ۱۳۸] فِي أَهْلِ الْحَيْلِ وَالْإِيلِ، وَالْفَقْدَاوِينَ أَهْلُ الْوَيْرِ، وَالسَّكِينَةِ فِي هِلِ الْقَنْمِ» [۳۱۴-۳۱۵، ۱۳۸-۱۳۹] (۵)

ترجمه: حضرت ابوهریره رضي الله عنه فرماني چه رسول الله ﷺ فرمايلى دى د كفر سرغنه د مشرق طرف ته دې بې خايه فخر او كبر داسونو والود او بښانو والود د خناورو لكوسره چغې وهونكى كلى والو خصوصيت دې او سكينت (وقار) په چيلو والو كښې دې.

(۱) كشف الباري: ۱۱۳/۲.

(۲) كشف الباري: ۸۰/۲، ۲۹۰/۱.

(۳) كشف الباري: ۸۱ - ۸۲/۲.

(۴) تحفة الاشراف مع التكت الظراف: ۳۷۵/۲ - ۳۷۴/۲ رقم: ۴۱۰۳ فتح الباري: ۳۵۱/۶.

(۵) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث. أخرجه البخاري أيضا في مواضع من كتابه: كتاب المناقب باب قول الله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى﴾ رقم: ۳۴۹۹ وكتاب المغازی باب قدوم الأشعر بين وأهل البين رقم: ۴۳۸۸-۴۳۹۰ ومسلم في صحيحه كتاب الإيمان باب ففاض أهل الإيمان رقم: ۸۵ والترمذي في سننه: كتاب الفتن باب ما جاء في الدجال: لا يدخل المدينة رقم: ۲۲۴۴.

تراجم رجال

عبدالله بن یوسف: دا عبدالله بن یوسف تنیسی دمشقی رحمہ اللہ دی. ددوی اجمالی حالات بدء الوحي والحديث الثانی او تفصیلی حالات کتاب العلم باب لہلہم الشاهد الغائب لاندی تیرشوی دی. (۱)
مالک: دا ابو عبدالله مالک بن انس مدنی اصبحی رحمہ اللہ دی. ددوی تفصیلی تذکرہ بدء الوحي والحديث الثانی او کتاب ایمان باب من الدین الفرار من الفتن کنبی ذکرشوی ده. (۲)
ابو الزناد: دا ابو الزناد عبدالله بن ذکوان رحمہ اللہ دی.
الاعرج: دا عبد الرحمن بن هرمز الاعرج قرشی رحمہ اللہ دی. ددی دواړو محدثینو حضراتو تذکرہ کتاب ایمان باب خب الرسول صلی اللہ علیہ وسلم من ایمان لاندی تیرہ شوی ده. (۳)
ابو ہریرہ: دا مشہور صحابی حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات کتاب ایمان باب امور ایمان کنبی تیرشوی دی. (۴)
تنبیہ: ددی حدیث شرح کتاب احادیث الانبیاء او کتاب المغازی کنبی راغلی ده. په دې وجه دلته د دوبارہ کولو ضرورت نشته دی. (۵)
ترجمہ الباب سرہ: د حدیث مناسبت: ددی حدیث او سابقہ حدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت لفظ الغنم کنبی دی. (۶)
دباب دریم حدیث د حضرت ابو مسعود رضی اللہ عنہ دی.

الحديث الثالث

۳۳۱- حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنْ إِبْنِ إِسْمَاعِيلَ، قَالَ: حَدَّثَنِي قُتَيْبٌ، عَنْ عُقَيْبَةَ بْنِ عَمْرِو أَبِي مَسْعُودٍ، قَالَ: أَشَارَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِيدِهِ نَحْوَ الْيَمِينِ فَقَالَ «الْإِيمَانُ بِحِمَارٍ هَاهُنَا، الْأَرَانُ الْقَسْوَةُ وَغِلْظُ الْقُلُوبِ فِي الْقَدَائِدِينَ، عِنْدَ أَصُولِ أَذْنَابِ الْإِبِلِ، حَيْثُ يَطْلُمُ قَرْنَا الشَّيْطَانِ فِي رَيْبَةٍ، وَمُضَرٌّ» [۳۹۹۷، ۳۹۹۸، ۳۹۹۹، ۴۰۰۰] (۷)

(۱) کشف الباری: ۲۸۹/۱ و ۱۱۳/۴.

(۲) کشف الباری: ۲۹۰/۱، ۸۰/۲.

(۳) کشف الباری: ۱۱/۲-۱۰.

(۴) کشف الباری: ۶۵۹/۱.

(۵) صحیح البخاری کتاب احادیث الانبیاء باب (يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى) و کشف الباری کتاب المغازی: ۶۰۹-۶۱۰.

(۶) عمدة القاری: ۱۹۱/۱۵.

(۷) قوله: عن عقبة بن عمرو أبي مسعود: أخرجه البخاری في المناقب باب قول الله تعالى (يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى) رقم: ۴۹۸۳ و کتاب المغازی باب قدوم الأشعر بين وأهل اليمن رقم: ۴۳۸۷ و کتاب الطلاق باب اللعان رقم: ۵۳۰۳ و مسلم کتاب الإيمان باب تفاضل أهل الإيمان رقم: ۵۱.

تراجم رجال

مسدد: دا مسدد بن مسرهد اسدی بصری رحمہ اللہ دی۔ ددوی تذکرہ کتاب الایمان باب من الایمان ان یحب لأخیه ما یحب لنفسه لاتدی راغلی۔^(۱)

یحیی: دا یحیی بن سعید قطان تیممی رحمہ اللہ دی۔ ددوی تذکرہ کتاب الایمان باب من الایمان ان یحب لأخیه ما یحب لنفسه لاتدی ذکر کری شوی ده۔^(۲)

اسماعیل: دا اسماعیل بن ابی خالد احمسی بجلی رحمہ اللہ دی۔ ددوی حالات کتاب الایمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویدہ، لاتدی راغلی دی۔^(۳)

قیس: دا قیس بن ابی حازم احمسی بجلی رحمہ اللہ دی۔ ددوی تذکرہ کتاب الایمان باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم الدین النصیحة.... کنبی راغلی ده۔^(۴)

عقبہ بن عمرو ابو مسعود: دا مشہور بدری صحابی ابو مسعود عقبہ بن عمرو انصاری رحمہ اللہ دی۔ ددوی تفصیلی حالات کتاب الایمان باب ما جاء ان الأعمال بالنیة... بہ ذیل کنبی بیان کری شوی دی۔^(۵)

ترجمة الباب سرہ د حدیث مناسبت: ددی حدیث ترجمة الباب سرہ مناسبت تیر شوی باب (وہی فہما من کل دابة، سرہ دی۔ شکارہ خبرہ ده چہ اہل یعنی اونہی پہ دابہ کنبی داخل دی او مخلوق دی۔ ددی حدیث شرح کتاب المغازی کنبی راغلی ده۔^(۶)

د باب خلورم حدیث د حضرت ابوہریرہ رحمہ اللہ دی۔

الحديث الرابع

۲۷۷- حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ جَعْفَرِ بْنِ رَبِيعَةَ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «إِذَا سَمِعْتُمْ صِيَاحَ الدِّيَكَةِ فَاسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ، فَإِنَّهَا رَأَتْ مَلَكًا، وَإِذَا سَمِعْتُمْ نَبْشَ الْحِمَارِ فَتَعَوُّذُوا بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ، فَإِنَّهُ رَأَى كَيْطًا لَا»^(۷)

(۱) کشف الباری: ۲/۲۷۲.

(۲) کشف الباری: ۲/۲۷۲.

(۳) کشف الباری: ۲/۲۷۹.

(۴) کشف الباری: ۲/۲۶۱.

(۵) کشف الباری: ۲/۲۶۸.

(۶) کشف الباری کتاب المغازی: ۶۱۱-۶۰۹ عجائب قدوم الاشعر بین وأهل البین.

(۷) قوله عن أبي هريرة رضى الله عنه: الحديث، أخرجه مسلم أيضا، كتاب الذكر... باب استحباب الدعاء عند صياح الديكة رقم: ۲۷۲۹ وأبو داود كتاب الأدب باب ماجاء في الديك واليهائم رقم: ۱۰۲ والترمذي كتاب الدعوات باب ما يقول إذا سمع نباح الحمار رقم: ۳۴۵۵ والنسائي في الكبرى كتاب عمل اليوم والليلة، باب ما يقول إذا سمع صياح الديكة رقم: ۱۰۷۸۰.

تراجم رجال

قتيبه: دا شيخ الاسلام قتيبه بن سعيد ثقفى بغلانى رحمته الله دې. ددوى حالات كتاب الإيمان باب إفتاء السلام كنبى تير شوى دى. (۱)

الليث: دامشهور امام ليث بن سعد هلمى دې. ددوى مختصر ذكر بدء الوحي دريم حديث كنبى راغلي دې. (۲)

جعفر بن ربيع: دا جعفر بن ربيع بن شرجيل بن حسنه قرشى مصرى رحمته الله دې. ددوى حالات كتاب

التهم باب التهم فى الحضرة المأه كنبى تير شوى دى. (۳)

الاعرج: دا عبد الرحمن بن هرمز الاعرج قرشى رحمته الله دې. ددې دواړو محدثينو حضراتو تذكرة كتاب

الإيمان باب حب الرسول صلى الله عليه وسلم من الإيمان لاتدي تيره شوي ده. (۴)

ابوهريره: دامشهور صحابى ابوهريره دې. ددوى حالات كتاب الإيمان باب أمور الإيمان كنبى تير شوى دى. (۵)

قوله: أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إذا سمعتم صياح الديكة حضرت ابوهريره رحمته الله فرماني چه نبى اکرم رحمته الله ارشاد فرمانيلى دې کله چه تاسو دچرگ بانگ راواڼ، واؤرنى.....

د لفظ ديكه تحقيق: ديكه جمع د ديك ده چرگ ته وائى. ددې جمع قلت ادبىك او جمع كشرت ديوك

اوديكه ده. ابن سیده رحمته الله ليكلى دى چه ددې مؤث ته دجاج وائى. خو علامه داؤدى رحمته الله فرماني چه

بعض وخت د دجاجة اطلاق په ديك باندې هم كېږي. (۱)

د چرگ يو خصوصيت: د چرگ يو ډير اهم خاصيت دادې چه دې د شېبې وختونه ډير ښه پيژنى هغه د

شېبې په مختلف حصو كنبى بانگ كوى په كوم كنبى چه ډير كم فرق وي. دې نه علاوه د سحر كيدو په

وخت اوددې نه پس يو شان بانگونه كوى. په دې كنبى ډيره كمه غلطى كوى كه شېبې ډيرې وږې وي

او كه لوى. (۲) حافظ رحمته الله فرماني خكه بعض شافعيه (قاضى حسين، متولى او رافعى، (۳) فتوى

ور كړې ده چه د سحر د وخت په معامله كنبى په تجربه كار چرگ باندې اعتماد كولى شى. د دې تائيد

د حضرت خالد بن زيد جهنى رحمته الله د مرفوع حديث نه هم كېږي په كوم كنبى چه راغلى دى چه چرگ ته

بدې درې مه وائى خكه چه هغه د مانخه د پاره رابلل كوى. «لاتسوا الديك، فإنه يدعو إلى الصلاة» اللفظ

فائدة: امام بخارى رحمته الله د حديث صرف هم دلته ذكر كړې دې په صحيح بخارى كنبى بل چرته نه دې ذكر كړې تعف

الأشرف: ۱۵۵/۱۰ رقم: ۱۳۶۲.

(۱) كشف البارى: ۱۸۹/۲.

(۲) كشف البارى: ۳۲۶/۱.

(۳) كشف البارى كتاب التيمم: ۱۶۰ باب التيمم فى الحضرة إذا لم يجد.....

(۴) كشف البارى: ۱۱/۲.

(۵) كشف البارى: ۶۵۹/۱.

(۶) عمدة القارى: ۱۹۲/۱۵ إرشاد السارى: ۳۰۹/۵ والمحكم: ۸۰/۷ التوضيح: ۲۴۳/۱۹.

(۷) عمدة القارى: ۱۹۲/۱۵ إرشاد السارى: ۳۰۹/۵ والمحكم: ۸۰/۷ مفتاح البارى: ۳۵۳/۶.

(۸) فتح البارى ۳۵۳/۶ وإرشاد السارى: ۳۰۹/۵.

لا ینحیان» (۱)

قوله: فاسألوا الله من فضله، فإنما رأت ملكا: د الله تعالی د هغه د فضل سوال کوه ځکه چه هغه فرېسته لیدلې ده. مطلب دادې چه د چرگ د بانگ په وخت دعا کول پکاردی ځکه چه هغه فرېستې ته گوری نو بانگ کوی. که چرې دغه وخت څوک دعا کوی نو فرېستې به دهغه په دعا باندې آمین وائی. د هغه دپاره به استغفار کوی اود هغه د عاجزنی او اخلاص گواهی به ورکوی. دغه شان به د فرېستې او بنده دعا گانې خپل مینځ کښې موافق کیدو سره د قبلیدو سبب جوړیږی. قاضی عیاض رحمته الله علیه فرمائی: «**إنما أمرنا بالدعاء حمئیه، لتؤمن الملائكة، وتستغفر، وتشهد للداعي بالتضرع والإخلاص....**» (۲) بل د حدیث شریف نه دا هم مستفاد شو چه چرته صلحا، وغیره موجود وی هلته دعا کول مستحب دی دهغوی د وجود په برکت سره به ان شاء الله قبلېږی. (۳)

چرگ ته بدې ردې نه دی وئیل پکار: بعض نادان خلق د چرگ بانگ اوریدو سره خفه کیږی چه خوب خرابیږی او هغه ته بدې ردې وائی. ددې نه حضور پاک منع فرمائیلې ده. مسند بزار کښې یو روایت دی چه د حضور پاک ځواکې یو چرگ بانگ او وئیل نو هلته موجود یوسړی او وئیل اللهم العنه ای الله په ده باندې لعنت راوورو. دې اوریدو سره حضور پاک او فرمائیل «مه، کلا، ینه دعوالی الصلاة» چه نه هیڅ کله نه، هغه د مانځه دپاره رابلل کوی. (۴)

حضرت حلیمي رحمته الله علیه فرمائی دې نه معلومه شوه چه هر هغه څیز یا سړې د چانه چه د خیر په کارونو کښې استفاده کولې شی هغه ته کنځلې نه دی کول پکار اونه دهغه توهین او تذلیل کول پکاردی. بلکه د هغه اکرام او هغه سره نیک سلوک کول پکاردی. نور فرمائی چه د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم مبارک ارشاد «**فإنه يدعوالی الصلاة**» مطلب دا نه دی چه هغه په حقیقت کښې «صلوا» یا «حانت الصلاة» وائی. بلکه ددې مطلب دادې چه عادت هم دغه دې چه چرگ د سحر په راختمو سره یا د نمبر په زوال سره دغه وخت کښې بانگو نه وائی. دا دهغه طبعی عادت دې په کوم چه الله تعالی هغه پیدا کړې دې. د هغه د آواز په اوریدو سره د خلق خیال د مانځه طرف ته ځی. ددې دا مطلب هیڅ کله نه دی چه که د هغه د بانگ نه علاوه بل څه قرینه یا دلالت نه وی نو مونځ به ادا کوی. البته که چرته یو داسې چرگ دې دکوم باره کښې چه ډیر خل تجربه ده چه هغه غلطی نه کوی نوصحیح ده اودا به یو قسم اشاره وی. «ولیس معنی قوله (ﷺ): **فإنه يدعوالی الصلاة**، أن يقول بصوته حقيقة: صلوا، أو حانت الصلاة، بل معناه: أن العادة جرت بأنهم يصرخ عند طلوع الفجر وعند الزوال، فطرة فطره الله عليها، فيذكر الناس بصراخة الصلاة. ولا يجوز لهم أن يصلوا بصراخة من غير دلالة سواها، إلا من جرب منه ما لا يخلف، فيصور ذلك له إشارة والله الموفق» (۵)

(۱) الحديث أخرجه أبو داود في كتاب الأدب باب في الديك والبهائم رقم: ۵۱۰۱ والإمام أحمد: ۱۹۳/۵-۱۹۲-مسند زيد بن خالد رضي الله عنه، رقم: ۲۲۰۱۹ وابن حبان في صحيحه: ۳۸/۱۳-۳۷-كتاب العطر والإباحت، باب ما يكره من الكلام وما لا يكره، ذكر الزجر عن سب المرأة الديكة..... رقم: ۵۷۳۱ والنسائي كتاب عمل اليوم والليلة رقم: ۱۰۷۸۱.

(۲) فتح الباری: ۳۵۳/۶ عمدة القاری: ۱۹۲/۱۵ والمفهم: ۵۷-۵۸/۷.

(۳) فتح الباری: ۳۵۳/۶ عمدة القاری: ۱۹۲/۱۵ إرشاد الساری: ۳۰۹/۵ التوضیح: ۲۴۴/۱۹.

(۴) حواله جات بالا ومسند البزار: ۱۶۸/۵ رقم: ۱۷۶۳.

(۵) فتح الباری: ۳۵۳/۶ شرح الفسطانی: ۳۰۹/۵.

قوله: «وإذا سمعتم نهيق الحمار فتعوذوا بالله من الشيطان، فإنه رأى شيطاناً اوكله جه تاسو خلق د خر د هيناری آواز واورنی نود شيطان مردود نه دالله تعالى پناه غوارنی خكه چه هغه شيطان ليدلې دې. په حديث باب كښې د حمار ذكر دې خود حضرت جابر رضي الله عنه په حديث كښې د بناح الكلب اضافه هم نقل ده چه دسپې د غيارې په وخت هم تعوذ عمل مستحب دې. (۱) اوس مطلب دا شو چه كه خړوې او كه سپې كله چه په هيناری شې يا په غيارې شې نود الله تعالى په پناه كښې راتلل پكار دى. دې دپاره چه د شيطان د شر نه محفوظ پاتې شې اود هغه د وسوسو نه په حفاظت كښې شې. قاضى عياض رحمته الله عليه فرماني ((وفائدة الأمر بالتعوذ لما يخشى من شر الشيطان وشر وسوسته، فليجأ إلى الله في دفع ذلك)) (۲)

ايا خړه شيطان ته هم په كتو سره هينې پړې؟ حضرت مولانا محمد يحيى كاندهلوى رحمته الله عليه په خپل تقرير كښې ليكلي دي چه د حديث شريف الفاظ «فإمهارأت ملكاً، فإمهارأت شيطاناً» (۳) معنى دا نه ده چه چرگ كله هم بانگ وانی نو هغه فرينتي ته په كتلو سره آواز كوى اوخر چه كله هم هينې پړې نوهغه شيطان ليدلې دې يعنى د هغه بانگ وركول اود خر هينې بدل فرينتي يا شيطان ته كتل مستلزم نه دى بلكه د چرگ د بانگ اوخر د هينېدو نور اسباب او عوارض هم كيدې شې بلكه اكثر هم نور اسباب او عوارض وى.

په دې وجه د حديث شريف صحيح محمل دادې چه ددې دواړو آواز كله په دې وجه هم وى چه چرگ فرينته اوخر شيطان اوليدلو. اوس چونكه زمونږ د انسانانو دپاره د دې تفريق ممكن نه دې چه كوم يو آواز د بل څه سبب د وجې نه دې او كوم يو د فرينتي يا شيطان په ليدو سره دې؟ نو مناسب او مستحب هم دغه دى چه دا خناور كله هم آواز كوى هغه وخت دعا كوئى يا تعوذ كوئى دې دپاره چه دعا او تعوذ دواړو نه هر يو په خپل موقع او محل باندې واقع وى سره ددې چه په هر يو كښې د فرينتي يا شيطان ليدل نه وى شوې.

دې نه علاوه د دعا زياتوالى شرعاً مطلوب هم دې سره ددې چه دعا په محل د اجابت كښې واقع نه وى. په دعا كښې بخل نه دى كول پكار. دغه شان تعوذ هم په شيطان باندې موقوف نه دې پيگاره خبره ده چه بنده له هر وخت او هر لمحې كښې د دعا او تعوذ ضرورت وى. والله اعلم بالصواب. (۴)

يوه اهم فائده: ددې حديث يو اهم خصوصيت دادې چه انمه خمسة بخارى، مسلم، نسائي، ابوداؤد او ترمذي رحمهم الله ټولو دا حديث هم د يوشېخ نه نقل كړې دې يعنى په دې حديث كښې د ټولو شېخ قتيبه رحمته الله عليه دې. (۵)

(۱) رواه ابوداؤد كتاب الادب باب فى الديك... رقم: ۵۱۰۳ والإمام أحمد: ۳۰۶/۳ رقم: ۴۳۳۴ والعالم: ۲۸۴/۴ و ۲۸۳ رقم:

۷۷۶۲

(۲) فتح الباری: ۳۵۳/۶ عمدة القاری: ۱۵/۱۹۳ ومثله فى التوضیح: ۲۴۴/۱۹.

(۳) داؤد ابوداؤد شریف د روايت الفاظ دى، اوگورنى ابوداؤد مع البذل: ۳۹۶/۱۳ رقم: ۵۱۰۲.

(۴) حواله بالا.

(۵) فتح الباری: ۳۵۳/۶ عمدة القاری: ۱۵/۱۹۲.

دُخِرَ سَاتِلُوْهُ حَكَمٌ: مشهور مالکی عالم علامہ ابی دحدیث باب نہ استدلال کو لوسرہ فرمائی دے دی ہے
 پہ دی حدیث سرہ د خر پاللو اوساتلو مرجوحیت ثابتیری خکہ چہ دہ وجود پہ کور کنبی د شیطان
 داخل پہ مستلزم دی چہ پہ کور کنبی خر وی نو شیطان بہ ہم داخلیری پہ دی وجہ خر نہ دی سائل
 پکار مگر حضرت دا خبرہ صحیح نہ دہ خکہ چہ پہ حدیث شریف کنبی دا راغلی دی چہ ہفہ شیطان
 لیدلہ دی اورویت دخول تہ مستلزم نہ دی بلکہ داسی ویناکول زیات مناسب دی چہ پہ دی حدیث
 سرہ دخر ساتلو راجحیت ثابتیری. خکہ چہ کیبری داسی چہ شیطان پہ کور کنبی داخلیری خو نیکاری
 نہ اوس کہ خر پہ کور کنبی موجود وی نو ہینرندو سرہ بہ دہفہ د موجود کیدو اود داخلہ د کوشش
 اطلاع بہ کوی. اودغہ شان بہ پہ تعوذ سرہ د شیطان ویستل آسان شی. دی نہ علاوہ پخبلہ حضور پاک
 سرہ یعفور نومہ یو خر و کہ چری دخر ساتل صحیح نہ وی نو حضور پاک بہ ولی ساتلو؟ واللہ اعلم،^(۱)
 ترجمۃ الباب سرہ دحدیث مطابقت: دحدیث شریف ماقبل باب سرہ مطابقت واضح دی چہ دیک،
 ملک، حمار او شیطان دا تول دابہ اومخلوق کنبی داخل دی
 پنجم حدیث د حضرت جابر بن عبد اللہ رضی اللہ عنہما دی.

الحديث الخامس

۳۱۸- حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ، أَخْبَرَنَا رَوْحٌ، أَخْبَرَنَا ابْنُ جُرَيْجٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عَطَاءٌ، سَمِعَ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ
 اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِذَا كَانَ جُنْمُ اللَّيْلِ، أَوْ
 أَمْسَتُمْ، فَكُفُّوا صِيْبَانَكُمْ، فَإِنَّ الشَّيَاطِينَ تَنْتَشِرُ جَيْبِيذٍ، فَإِذَا دَاهَمَتْ سَاعَةٌ مِنَ اللَّيْلِ
 فَخَلُّوهُمْ، وَأَعْلِفُوا الْأَيُّوبَ، وَادْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ، فَإِنَّ الشَّيْطَانَ لَا يَقْتَرِفُ بَابًا مُغْلَقًا»، قَالَ: وَأَخْبَرَنِي
 عَمْرُو بْنُ دِينَارٍ، سَمِعَ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ، نَحْوَمَا أَخْبَرَنِي عَطَاءٌ، وَلَمْ يَذْكُرْ وَادْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ
 - [۳۱۸] (۲)

ترجمہ رجال

اسحاق: دلند د اسحاق نہ مراد د شراح بخاری اختلاف دی چہ اسحاق غیر منسوب راغلی دی
 چنانچہ ابن راہویہ ہم مراد کیدی شی. لکہ چہ د ابونعیم پہ نیز ددی تصریح دہ اواین منصور ہم خکہ
 چہ روح بن عبادة رحمہ اللہ د دوارو شیخ دی خو حافظ مزنی رحمہ اللہ پہ تحفۃ الاشراف کنبی د ابن منصور
 کیدل اختیار کمری دی. (۲)
 بہر حال کہہ چری ابن راہویہ رحمہ اللہ مراد دی نو ددوی حالات کتاب العلم باب فضل من علم و علم لاتدی
 راغلی دی. (۱)

(۱) شرح الابی المالکی علی صحیح مسلم: ۱۴۴/۷ حدیث فولہ رحمہ اللہ إذا سمعتم صباح الديكة.... من کتاب الذکر.

(۲) قولہ: جابر بن عبد اللہ.... الحدیث، مرتخریجہ أنا فی باب ذکر ایلیس....

(۳) فتح الباری: ۳۵۳/۶ عمدة القاری: ۱۹۲/۱۵ شرح الفسطانی: ۳۰۹/۵ شرح الکرمانی: ۲۱۴/۱۳ تحفۃ الاشراف: ۲۲۲/۲ رقم:

۲۴۴۶ احادیث جابر بن عبد اللہ رضی اللہ عنہما.

(۴) کشف الباری: ۴۲۸/۳.

اوکه چرې ابن منصور مراد دې نود هغوی حالات کتاب الإيمان باب حسن اسلام العمولاندې تیر شوی دی (۱)
روح: دا ابو محمد بن عبادہ قیسی رحمۃ اللہ علیہ دې ددوی حالات کتاب الإيمان باب اتباع الجنائز من الإيمان لاندې
تیر شوی دی (۲)

ابن جریج: دا ابو الولید عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریج اموی رحمۃ اللہ علیہ دې ددوی تذکره کتاب الحمض
باب غسل الخاضع رأس زوجها... کښې راغلې (۳)

عطاء: دا مشهور تابعی محدث حضرت عطاء بن ابی رباح رحمۃ اللہ علیہ دې ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم
باب عظة النساء... کښې تیر شوی دی (۴)

جابر بن عبد الله: دا مشهور صحابی جابر بن عبد الله رضی اللہ عنہ دې (۵)

باب سره د حدیث مطابقت: باب سره د حدیث شریف مطابقت په دې معنی دې چه دلته د شیطان ذکر
دې اوهغه هم په دایه کښې داخل دې.

قوله: وأخبرني عمرو بن دينار سمع جابر.....

د مذکورہ عبارت مقصد: دا د ابن جریج رحمۃ اللہ علیہ کلام دې او أخبرنی عطاء باندې عطف دې. دلته هغه
د حضرت عطاء رحمۃ اللہ علیہ او عمرو بن دينار رحمۃ اللہ علیہ په روایتونو کښې فرق ښانی چه ما دا حدیث د اوږو
حضراتو نه اوریدلې دې. خود عمرو بن دينار رحمۃ اللہ علیہ روایت کړې شوی حدیث کښې «وأذکروا السم الله
عليه» الفاظ نشته دي (۶)

د باب شپږم حدیث د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ دې.

الحديث السادس

۳۱۹- حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا وَهْبٌ، عَنْ خَالِدٍ، عَنْ مُحَمَّدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ
رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «فَقَدَّتْ أُمَّةٌ مِنْ بَنِي إِسْرَءِيلَ لَا
يُدْرِي مَا فَعَلَتْ، وَأَلَّى لَأَرَاهَا إِلَّا الْفَارَ، إِذَا وَضِعَ هَذَا الْبَانُ الْإِبِلَ لَمْ تَقْرَبْ، وَإِذَا وَضِعَ هَذَا الْبَانُ
الشَّاءَ كَرَيْتَ» فَحَدَّثْتُ كَعْبًا فَقَالَ: أَلَيْتَ سَمِعْتَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ؟
قُلْتُ: نَعَمْ، قَالَ لِي مِرَارًا، فَقُلْتُ: أَفَأَقْرَأُ التَّوْرَةَ؟ ۷

(۱) کشف الباری: ۴۲۰/۲.

(۲) کشف الباری: ۵۱۸/۲.

(۳) کشف الباری کتاب الحمض: ۲۰۴.

(۴) کشف الباری: ۳۷/۴.

(۵) ددوی د حالاتو د پاره او گورنی کتاب الرضوء باب من لم ير الرضوء إلا من المخرجين.

(۶) عمدة القاری: ۱۹۵/۱۵.

(۷) قوله: عن أبي هريرة رضی اللہ عنہ: الحديث، أخرجه مسلم، كتاب الزهد والرفائق، باب في الفار. وأنه مسخ رقم: ۲۹۹۷ فالحدیث مما
اثنى عليه الشيخان، ولم يخرج غيرهما.

تراجم رجال

موسی بن اسماعیل: دا موسی بن اسمعیل تیمی نبوذکی رحمۃ اللہ علیہ دې د دوی حالات اجمالاً بدء الوحي او تفصلاً کتاب العلم باب من احاب الفتيا بأشارة الهدى..... په ضمن کښې راغلی دی (۱).
وهيب: دا وهيب بن خالد بن عجلان بصری رحمۃ اللہ علیہ دې. ددوی مختصر حالات کتاب الإيمان باب تفاضل اهل الإيمان فی الأعمال لاتدې تیر شوی دی. (۲)

خالد: دا مشهور محدث خالد بن مهران الحذاء رحمۃ اللہ علیہ دې ددوی تذکره کتاب العلم باب قول النبي صلى الله عليه وسلم: اللهم علمه الكتاب په ذیل کښې راغلی دی. (۳)
محمد: دا مشهور تابعی حضرت محمد بن سيرين بصری رحمۃ اللہ علیہ دې ددوی تذکره کتاب الإيمان باب اتباع الجنائز من الإيمان لاتدې په تفصیل سره راغلي ده. (۴)

ابوهريره: دا مشهور صحابی ابوهريره دې ددوی حالات کتاب الإيمان باب أمور الإيمان کښې تیر شوی دی (۵).
قوله: عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: فقدت أمة من بني إسرائيل، ولا يدري ما فعلت، وإنني لا أراها إلا الفأر: حضرت ابوهريره رضي الله عنه د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ته نقل کوی چه حضور پاک

اوفر مانیل چه د بنی اسرائیلو یو جماعت وړک شو معلومه نه ده چه هغوی څه څه اوکړه. اوزما گمان اوخیال دادې چه هغوی (اوس، مړې دی. مطلب دا چه د بنی اسرائیلو یو جماعت د الله تعالی د عذاب بنکار کیدو سره نست اوتابود شو. چاته نه ده معلومه چه دهغوی څه انجام اوشو. البته زما خیال دې چه هغوی مسخ شوی اومړې ترې جوړې شوی دی. اوس چه دا کومې مړې دی هم دهغه مسوخه جماعت دنسل نه دی.

أراها دهمزة په ضمه سره دگمان اوخیال په معنی کښې دې او فار دهمزة سکون سره فارة جمع ده یعنی مړې. (۶)

قوله: إذا وضع لها ألبان الإبل لم تشرب، وإذا وضع لها ألبان الشاعشريت كله چه
دهغوی مخې ته د اوښ پښی کیخودې شی نو هغه نه ځکی اوکله چه دهغوی مخې ته د چیلو پښی کیخودې شی نوځکی وړاندې کوم چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلې وو چه مړې د بنی اسرائیلو د یو جماعت مسوخه شکلونه او صورتونه دی نو دا مېرهن کولوسره اوفر مانیل چه یو ددې دلیل دادې چه کله هغوی ته د اوښانو پښی کیخودلې شی نو نه ځکی خو د چیلو پښی ځکی. د صحیح مسلم په

(۱) کشف الباری: ۱/۴۳۳ الحديث الرابع: ۳۷۷/۲.

(۲) کشف الباری: ۲/۱۱۸.

(۳) کشف الباری: ۳/۳۶۱.

(۴) کشف الباری: ۲/۵۲۴.

(۵) کشف الباری: ۱/۶۵۹.

(۶) حواله جات بالا وأرشد الساری: ۵/۳۱۰.

روایت کنی کوم چه دم دابن سرین رحمۃ اللہ علیہ دې مگر طریق بل دې «وآية ذلك أنه يوضع...» الفاظ دی ^(۱) بنی اسرائیلو باندې چونکه اوښ حرام وو دهغوی دهغه د نورو اجزاء سره سره به نی دهغې پیښی هم نه خکل. ^(۲) اومره هم د اوښ پیښی نه څکی نوډا دلیل شو چه د مړې تعلق هم دغه ممسوخه جماعت سره دې اودا هم ددې جماعت د نسل نه دې. ^(۳)

یواشکال اودهغې جواب: حدیث باب نه دا معلومه شوه څه کي یوساه والا مسخ کړې شی نو هم په دغه ممسوخه شکل کښې دهغه نسل چلیږي اوهغه نه فنا کیږي. د مسلم شریف یو روایت دی کوم چه د حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ نه نقل دې په هغې کښې دی چه یوصحابی تپوس اوکړو چه «یا رسول الله، القردة والخنازير مما مسخ»، آیا بیزوگان او خنزیران د انسانی شکل نه مسخ کیدوسره دې صورت ته رسیدلی دی؟ نو حضور پاک ارشاد افرمانیلو «ان الله عز وجل لم يهلك قوماً، او يعذب قوماً، فيجعل لهم نسلًا، وان القردة والخنازير كانوا قبل ذلك» ^(۴)

دکوم حاصل چه دادي چه کوم قوم دالله تعالی د عذاب ښکارشی فتاشی نست اوانابود شی دهغوی نسل نه چلیږي باقی پاتې شو بیزوگان او سور نوډا د اول نه راروان دی. ددوی وجود د بنی اسرائیلو د بعض خلقو بیزوگان او سور کښې بدلیدو نه د اول نه وو. کله چه الله تعالی نور خناور پیدا کړل هغه وخت نی دوی هم پیدا کړي وو اوددوی د وجود د یو امت یا جماعت دمسخ کیدو سره هیڅ تعلق نشته دې.

چنانچه د مسلم شریف ددې روایت نه معلومه شوه چه د ممسوخه امت نسل نه چلیږي اوس ددې دواړو احادیثو په مینځ کښې تعارض دې. ددې جواب دادي چه په دواړو احادیثو کښې هیڅ تعارض نشته دې. حدیث باب تعلق د وحی نه وړاندې وخت سره دې او په دې باندې قرینه لفظ اواها دې چه زما گمان او خیال دې چه... بیا چه وحی سره یقینی خبره معلومه شوه نو دغه شی په بله موقع باندې ارشاد افرمانیلو. ددې ذکر د حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ په حدیث کښې دې اودا خبره واضحه شوه چه دمسوخو هیڅ یوممسوخه جماعت سره څه تعلق نشته دې اونه د دوی نسل د یو داسې جماعت نه مخکښې راپلیدلي دي. والله اعلم بالصواب. ^(۵)

^(۱) مسلم شریف کتاب الزهد والرفائق باب القادة وأنه مسخ رقم: ۷۱۵۷.

^(۲) عمدة القاری: ۱۵/۱۹۴ والعذب المنیر: ۴/۲۸۷ سورة الأعراف والتحریر والتنویر: ۲/۲۷۸ سورة البقرة. مسندأبي داؤد الطيالسي: ۱۵۱/۳ - ۱۵۰/۴ رقم: ۲۸۵۴.

^(۳) عمدة القاری: ۱۵/۱۹۳ الکونر الجاری: ۶/۲۲۱ التوضیح: ۱۹/۲۴۶.

^(۴) صحیح مسلم کتاب القدر باب أن الأجال والأرزاق... رقم: ۶۷۷۲.

^(۵) عمدة القاری: ۱۵/۱۹۴ التوضیح: ۱۹/۴۵۱ فتح الباری: ۶/۳۵۳ الکونر الجاری: ۶/۲۲۱. قال القسطلانی فی شرحه: ۵/۳۱۰ وقد اختلف فی المسوخ، هل یكون له نسل أم لا؟ فذهب أبو إسحاق الزجاج وابن العربي أبوبکر إلى أن الموجود من القردة من نسل المسوخ، نسكا بحديث الباب، وقال الجمهور: لا، وهو المعتمد، لحديث ابن مسعود رضي الله عنه عند مسلم مرفوعاً: إن الله لم يهلك قوماً أو يعذب قوماً فيجعل لهم نسلًا. وان القردة والخنازير كانوا قبل ذلك. [صحیح مسلم، فی القدر، باب بیان أن الأجال... رقم: ۶۷۷۳ - ۶۷۷۲ وأجابوا عن حديث الباب بأنه عليه الصلاة والسلام قاله قبل أن يوحى إليه بحقيقة الأسر في ذلك وإنما لم يجزم به بخلاف النبي، فإنه جزم به. كما في حديث ابن مسعود].

قوله: «لحدثتُ کعباً، فقال أنت سمعت النبی صلی الله علیه وسلم یقولہ؟ قلت: نعم، قال

لی مراراً، فقلت: أفأقر التوراة؟» چنانچه ما دا حدیث حضرت کعب رضی اللہ عنہ ته واورولو نو هغوی استفسار ماته اوونیل چه آیا واقعی دا خبره تاسو دینی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نه اوریدلې ده؟ ما ونیل اوجی هغه مانه خوخل ددې سوال تپوس اوکړو (آخر، ماورته اوونیل چه ولې زه تورات وایم څه؟ د حدیث قائل حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ دې فرماني چه کله ما دغه پورته ذکر شوې حدیث حضرت کعب رضی اللہ عنہ ته واورولو نو هغه ماته اوونیل چه واقعی تا دا حدیث اوریدلې دې؟ اوایا دا واقعی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم حدیث دې دا سوال هغوی خوخل اوکړو آخر زه صبر نه شوم او دا مې ورته اوونیل چه ولې زه تورات وایم څه اود هغې مطالعه کوم څه. یعنی دا هم حدیث دې که نه چه د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه مې اوریدلې دې، د خپل خان نه نې نه وایم اونه نې د تورات نه نقل کوم.

قوله: «أفأقر التوراة؟» کښې همزه استفهام انکاری دې مطلب دادې چه زه تورات نه وایم دمسلم شریف په روایت کښې دا الفاظ دي «(أفأقرت علی التوراة؟)»^(۱) چه تورات په ما باندې نه دې نازل شوې چه دهغې نه تاسو خلقو ته واوروم.^(۲)

ددې نه داخبره مستفاد شوه چه حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ به د اهل کتاب نه څه نه نقل کول بل دا خبره هم مستفاد شوه چه دغه شان یوصحابی څه روایت نقل کړې په کوم کښې چه د رانې او اجتهد څه دخل نه وی نو هغه حدیث به د مرفوع په حکم کښې وی.^(۳)

چنانچه د مسند احمد یو روایت کښې دی چه حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ د شروع نه ددې حدیث نسبت نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم طرف ته نه دې کړې خوچه کله کعب رضی اللہ عنہ بار بار تپوس اوکړو نو بیاني او فرمائیل چه زه دخپل طرف نه نه وایم نه ما تورات لوستلې دې هم د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم حدیث اوروم.^(۴)

غالباً دې دواړو حضراتو ته د حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ هغه حدیث نه وو رسیدلې دکوم ذکر چه د مسلم شریف په حواله سره هم اوس تیر شو په دې وجه هغوی تر آخره پورې هم په دې باندې وو چه د مسوخ نسل چلیږي. تفصیل هم اوس تیر شو.

حضرت کعب رضی اللہ عنہ: دا مشهور مخضرم تابعی، حضرت کعب بن مایع رضی اللہ عنہ دې. د یمن معروف قبیلې حمیر سره نې تعلق لرلو. په دې وجه ورته حمیری وانی. ابواسحاق د دوی کنیت دې او په کعب الاخبار سره پیژندلې شی.^(۵)

حضرت کعب رضی اللہ عنہ مذهباً یهودی وو د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم زمانه نې لیدلې ده مگر مسلمان شوې نه دې اسلام نې د حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ په زمانه کښې دهغوی په لاس باندې قبول کړو د یوروایت مطابق عهد فاروقی کښې اسلام قبول کړې او راجع هم دغه قول دې.^(۶)

(۱) صحیح مسلم کتاب الزهد والرقائق باب فی القار وانه مسخ رقم: ۷۴۵۷.

(۲) فتح الباری: ۳۵۳/۶ عمدة القاری: ۱۹۴/۱۵ إرشاد الساری: ۳۱۰/۵ التوضیح: ۲۴۶/۱۹.

(۳) فتح الباری: ۳۵۳/۶.

(۴) مسند احمد: ۲/۸۰۸ رقم: ۱۰۶۰۲.

(۵) تهذیب الکمال: ۱۸۹/۲۴ تهذیب ابن حجر: ۱۲۸/۸ و کتاب النقات: ۳۳۳/۵.

(۶) حواله جات بالا الإصابه: ۳/۳۱۵ قال الحافظ: والراجح أن إسلامه کان فی خلافة عمر.

په اسلام باندې مشرف کیدو نه پس حضرت عباس بن عبدالمطلب رضی الله عنه سره نې د موالات رسته قام کړه. حضرت سعید بن مسیب رضی الله عنه فرماني یوخل حضرت عباس رضی الله عنه د کعب احبار رضی الله عنه نه تپوس او کړو چه آخر څه وجه وه چه تاسو د نبی کریم صلی الله علیه و آله په زمانه کښې اسلام قبول نه کړو او نه په عهد صدیقی کښې په اسلام مشرف شوې او په عهد فاروقی کښې مسلمان شوې؟ حضرت کعب رضی الله عنه او فرمائیل چه زما پلار چه یهودی وو، د تورات یوه حصه اولیکله اومه نې حواله کړه او ونی ونیل چه هم په دې باندې عمل کوه او په خپل ټولو مذهبی کتابونو باندې نې مهر (سل) اولگولو اومه نې چه د ځونې په پلار باندې کوم حق وی دهغې قسم واخستو چه زه به دامهر نه ماتوم اونه به دغه کتابونه گورم اومطالعه کوم به نې اوس چه ما کله اوکتل چه اسلام خوشان غالب کیږي او په بقاع عالم کښې خوریری نوسوچ می اوکړو چه ددغه کتابونو په کتلو کښې هیڅ حرج نشته دي. زمانس ماته اوونیل چه کیدې شی په دې کښې څه داسې علم وی چه ستا پلار تانه پټ کړې وی اوس دا اووايه چنانچه ما مهر مات کړو اوهغه کتابونه مې اولوستل نو ماته په هغې کښې د نبی کریم صفات محموده اودهغوی د امت حالات لوستل ملاؤ شو. حق چونکه واضح شوې وو په دې وجه زه مسلمان شوم. (۱)

حضرت کعب رضی الله عنه د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه مرسلأ روایت دحدیث کوي. بل حضرت صهیب رومی، حضرت عمر فاروق او حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنه نه هم دحدیث روایت کوي. خودهغوی انتقال دحضرت عائشه صدیقه رضی الله عنه نه مخکښي شوې. اوددوی نه دحدیث روایت کونکي حضرت عبدالله بن زبیر، حضرت معاویه، حضرت ابوهزیره، حضرت ابن عباس رضی الله عنه غوندي جلیل القدر صحابه کرام نه علاوه دهغه میرني ځونې تبع حمیری، او مالک بن ابی عامر اصجی، عطاء بن ابی رباح، عبدالله بن زمره سلولی، عبدالله بن رباح انصاری، مططور ابوسلام، ابورافع صانغ، عبدالرحمن بن مغیث، روح بن زنباع، یزید بن حمیر غوندي اساطین علم شامل دي. (۲)

امام ابن سعد رضی الله عنه د هغوی شمیر د اهل شام د تابعین طبقه اولی کښې کړې دي اوفرمائیلې دي په آخر عمر کښې هغوی په شام کښې اوسیدل اختیارکړی وو او په شروع کښې دمدینې اوسیدونکې وو. (۳) چا دحضرت ابوالدرداء رضی الله عنه په مخکښې دهغوی ذکر اوکړو نو ونی فرمائیل «ان عند ابن الحمیرة لعلماء کثیرا» (۴) چه روره ابن الحمیره سره خو ډیر زیات علم دي. حضرت معاویه رضی الله عنه به فرمائیل «الان ابا الدرداء أحد الحكماء، الان عمرو بن العاص أحد الحكماء، الان کعب الأحبار أحد العلماء، ان عنده لعلم کثیرا، وان کنا فيه، لمفرطین» (۵) واژه ابوالدرداء او عمرو بن العاص رضی الله عنه دواړه د ارباب او دانش نه دي. واژه کعب احبار رضی الله عنه د لویو علماؤ نه دي هغوی سره د میوو (دکثرت) په شان علم دي اگرچه مونږ دهغوی د شان اوحق قدر اونه کړي شو.

ابومعمر رضی الله عنه وائی چه حضرت عبدالله بن سلام او کعب بن احبار دواړو ملاقات حضرت عمر رضی الله عنه سره شوې. عبدالله بن سلام رضی الله عنه کعب نه تپوس اوکړو چه ارباب علم څوک دي؟ نو ونی فرمائیل «الذین

(۱) تهذیب الکمال: ۱۹۱/۲۴ رقم الترجمة: ۴۸۰ طبقات ابن سعد: ۴۵/۷.

(۲) د شیوخ وتلامذه د تفصیل د باره اوگورني: تهذیب الکمال: ۱۹۰/۲۴-۱۸۹ تهذیب التهذیب: ۴۳۸/۸.

(۳) طبقات ابن سعد: ۴۵/۷ تهذیب الکمال: ۱۹۰/۲۴ تهذیب التهذیب: ۴۳۸/۸.

(۴) طبقات ابن سعد: ۴۶/۷ تهذیب الکمال: ۱۹۱/۲۴ تهذیب التهذیب: ۴۳۹/۸.

(۵) تهذیب الکمال: ۱۹۲/۲۴ تهذیب: ۴۳۹/۸.

يعملون به، به حقیقت کنبی لونی عالم هغه دي چه په علم باندې عمل کوی. بیانی تیوس اوکړو چه آخر به کومه وجه به د علماؤ د زړونو نه علم اوچت کړې شی حالانکه هغوی به دابنه یاد کړې هم وی اوښه به پوهه شوې هم وی؟ کعب اوفرمانیل ددې وجه به دا وی چه هغوی به خپل حاجات د خلقو مخې ته اړدې د لالچ او طمع به ښکار شی. حضرت عبدالله بن سلام رضی الله عنه اوفرمانیل تاسو رښتیا اووئیل (۱) د حضرت کعب انتقال کله شوې؟ په دې کنبې دوه اقوال دي. ۳۲ هجری او ۳۴ هجری مشهور قول دویم دې چه ۳۴ هجری کنبې وفات شوې. د انتقال په وخت دهغوی عمر مبارک یوسل څلور کاله وو د شام مشهور ښار حمص کنبې دهغوی وفات شوې. (۲) دا حضرات صحابه کراموسره غزوات ته تلې وو اودهغوی وفات هم دغزوې دپاره تللوسره په لار کنبې اوشو. د صانفه طرف ته تلونکې لښکر حصه وو چه بیمار شو اوهم په دغه بیمارني کنبې دهغوی انتقال اوشو. رحمه الله رحمة واسعة (۳) حضرت کعب رضی الله عنه سنن ثلاثه، اود ابن ماجه رضی الله عنه دتفسیر راوی دي. (۴)

خو په صحیحین کنبې دهغوی هېڅ یو روایت نشته دې. حافظ جمال الدین مزی رحمته الله علیه نه دلته تسامح شوې دې چه هغوی حضرت کعب رضی الله عنه دبخاری شریف راوی گرځولې دي. اوپه بخاری شریف کنبې دهغوی نه یو روایت هم نشته دي. (۵)

ترجمة الباب سره حديث مناسبت: د حديث ترجمة الباب سره مناسبت واضح دي چه په دې کنبې د مختلف ساه والو څیزونو ذکر دي او هغه ټول په مخلوق اودابه کنبې داخل دي. د باب اووم حديث د حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها دي.

الحديث السابع

۳۳۰- حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَفِيرٍ، عَنْ ابْنِ وَهْبٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي يُونُسُ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ عُرْوَةَ، بِحَدِيثٍ عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ، قَالَ: «لِلزُّوْعِ الْفَوَاسِقُ» وَلَمْ أَسْمَعْهُ أَمْرَ يَقْتُلِهِ وَزَعَمَ سَعْدُ بْنُ أَبِي وَقَّاصٍ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمَرَ يَقْتُلِهِ- [۱۷۳۳] (۶)

(۱) تهذيب الكمال: ۱۹۲/۲۴.

(۲) حواله بالا تهذيب ابن حجر: ۴۳۹/۸ نفقات ابن حبان: ۳۴۱/۵.

(۳) سير اعلام النبلاء: ۴۹۱/۳-۴۹۰ تهذيب الكمال: ۱۹۱/۴.

(۴) تهذيب ابن حجر: ۴۳۹/۸ تهذيب الكمال: ۱۹۲/۲۴ سير اعلام النبلاء: ۴۹۰/۳.

(۵) قال الحافظ ابن حجر رحمه الله في التهذيب: ۴۳۹/۸ هذا - أي حديث حميد بن عبد الرحمن سيع معاوية... جميع ماله في البخاري. وليست هذه برواية عنه. فالعجب من المؤلف (المزي) كيف يرقم له رقم البخاري. فيسوم أن البخاري أخرج له. وكذا رقم في الرواة عنه على معاوية بن سفيان رقم البخاري. معتمدا على هذه القصة. وفي ذلك نظر. وقد وقع ذكر الرواية عنه في مواضع. في مسلم. في أواخر كتاب الأيمان. وفي حديث أبي معاوية عن الأعشى. عن أبي صالح. عن أبي هريرة رضي الله عنه: إذا أدى العبد حق الله وحق مولاه كان له أجران. فحدثت به كعبا. فقال كعب: ليس عليه حساب. ولا على مؤمن من مذهب [صحیح مسلم. كتاب الإيمان باب نواب العبد وأجره إذا نصح لسيده... رقم ۱۶۶۶/۴۳۲۲] قلت والصابر مع ابن حجر. وقال ابن حجر في التريب: نفقة مخضرم. "تعليقات تهذيب الكمال: ۱۹۲/۲۴.

(۶) قوله: عن عائشة رضي الله عنها: الحديث. مر نخرجه في الحج. باب ما يقتل المحرم من الدواب....

تراجم رجال

سعید بن عفیر: دا ابو عثمان سعید بن کثیر بن عفیر رضی اللہ عنہ دی.
 ابن وهب: دا مشهور محدث ابو محمد عبدالله بن وهب مسلم قرشی رضی اللہ عنہ دی. ددوی دواړو حضراتو
 تذکره کتاب العلم باب من یرد الله به خوار یقفه..... لاندې تیره شوې ده. (۱)
 یونس: دا یونس بن یزید ایلی قرشی رضی اللہ عنہ دی. د دوی مختصر حالات بدء الوحی او مفصل حالات
 کتاب العلم باب من یرد الله به خوار یقفه..... لاندې تیره شوې ده. (۲)
 ابن شهاب: دا مشهور محدث محمد بن مسلم ابن شهاب زهري رضی اللہ عنہ دی. ددوی مختصر تذکره بدء
 الوحی دریم حدیث کنبې تیره شوې ده. (۳)
 عروة: دا حضرت عروه بن زبیر بن عوام مدنی رضی اللہ عنہ دی. ددوی اجمالی حالات بدء الوحی دریم حدیث
 حدیث او تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب أحب الدین الی الله اذومه لاندې بیان کړې شوی دی. (۴)
 عائشه رضی اللہ عنہا: د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا حالات بدء الوحی ددویم حدیث لاندې راغلی دی. (۵)
قوله: أن النبی صلی الله علیه وسلم قال للوزع: الفویق: د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا نه
 روایت دې چې نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د چمچور کني بابت کنبې فرمایلی چې دا فسادی او موذی خناور دې.
 دوزغ لغوی اوصرفي تحقیق: وزغ د واو او زاء فتحه سره د وزعة جمع ده. ددې نورې پیرې جمعې
 راځي لکه افازغ، وزغان، وذاغر او ازغان چمچور کني ته وانی اودې ته سام ابرص هم وئیلی شی. (۶)
 للوزع کنبې چې کوم لام جاره دې هغه دغن په معنی کنبې دې مطلب دې «قال للوزع: أي عن الوزغ» چې د
 چمچور کني باره کنبې فرمایلی... (۷) فویق د تصغیر صیغه ده او دا تصغیر د حقارت او ذم په غرض
 سره دې ددې نور تفصیل به وړاندې راځي ان شاء الله.
قوله: ولم أسمعہ أمر بقتله: ما د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه ددې د قتل کولو باره کنبې څه فرمایلی نه دی
 اوریدلی. دا د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا قول دې هغه فرماني چې چمچور کني وژل پکار دی که نه؟ په دې
 باره کنبې ما د حضور پاک نه څه نه دی اوریدلی په شریعت کنبې ددې موذی خناور د وژلو حکم دې
 په دې وجه د عائشه رضی اللہ عنہا دا قول په عدم قتل باندې دلیل نه شی جوړیدې ځکه چې د هغې رضی اللہ عنہا عدم
 سماع (نه اوریدل) د عدم وقوع دلیل نه دې هغې به نه وی اوریدلی مگر نورو ډیرو صحابه کرامو خو

(۱) کشف الباری: ۲۸۲/۳-۲۷۴.

(۲) کشف الباری: ۳/۳۸۲.

(۳) کشف الباری: ۱/۳۲۶.

(۴) کشف الباری: ۱/۲۹۱/۱-۴۳۶/۲.

(۵) کشف الباری: ۱/۲۹۱.

(۶) ارشاد الساری: ۵/۳۱۰.

(۷) ارشاد الساری: ۵/۳۱۰.

اوریدلې دې (۱) دې نه علاوه د باب د روایت خلاف، د مضمون روایت پخپله د عائشه رضی اللہ عنہا نه نقل دې په کوم سره چه د چمچورکنی وژل ثابتیږي. چنانچه مسند احمدو غیره (۲) کښې دی چه د هغې رضی اللہ عنہا په کوټه کښې یوه نیزه پرته وه. چا دهغې باره کښې تپوس او کړو نو حضرت عائشه رضی اللہ عنہا او فرمانیل چه مونږ په دې باندې چمچورکنی وژنو ځکه چه نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم فرمانیلې دی چه کله ابراهیم علیه السلام د نمرود په اور کښې واچولې شو نو دمخ د زمکې هریو ځناور څاروی خفه وو او هر ځناور د دغه د نمرود اور د یخولو او خپل پخپله دهغې د یخولو کوشش کښې وو بغیر د دغه مردود چمچورکنی چه هغې د اور نور تیزولو دپاره هغې ته یوکی ورکول. په دې وجه حضور پاک ددې د قتل حکم ورکړې وو (۳)

خود حافظ صاحب رحمته الله علیه د صحیح بخاری روایت صحیح دې چه حضرت عائشه رضی اللہ عنہا د چمچورکنی د وژلو بابت کښې د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه څه نه دی اوریدلې. پاتې شوه خبره د مسند احمد و غیره دروایت چه په دې کښې اخیراً الفاظ راغلی دی «فإن النبی صلی الله علیه وسلم أخبرنا....» نودا په مجاز باندې محمول دی چه حضرت عائشه رضی اللہ عنہا ښیغ په ښیغ د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه د چمچورکنی باره کښې څه نه وو اوریدلې بلکه د بعض صحابه کرامو نه ئی حدیث اوریدلې وو د کوم تعبیر چه هغې اخیراً سره او کړو. چنانچه د اخیراً نه مراد اخیر الصحابة دې

ددې مثال د حضرت ثابت بنانی رضی اللہ عنہ دا ارشاد دې «خطبنا عمران.....» چه مونږ ته عمران بن حصین رضی اللہ عنہ خطبه راکړه نودهغه مراد دلته «خطبنا أهل البصرة» وی ځکه چه پخپله حضرت ثابت بنانی رضی اللہ عنہ د حضرت عمران بن حصین رضی اللہ عنہ نه ښیغ په ښیغ نه دی اوریدلې. والله اعلم بالصواب (۴)

قوله: «و زعم سعد بن أبي وقاص أن النبي صلى الله عليه وسلم أمر بقتله» او سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ او فرمانیل چه حضور پاک د چمچورکنی د وژلو حکم ورکړې زعم، د قال په معنی

کښې دې اوس ددې جملې «و زعم سعد» قائل څوک دي؟ په دې کښې درې احتمالات دی ① ددې قائل حضرت عروه رضی اللہ عنہ دې دغه شان به حدیث متصل شی ځکه چه دهغه سماع د حضرت سعد رضی اللہ عنہ نه ثابته ده. ② حضرت عائشه رضی اللہ عنہا ددې جملې قائله ده نودا روایت به القرین عن القرین شی چه یو ملگری د بل ملگری نه واوړیدو. دا احتمال عینی رضی اللہ عنہ اقرب ګرځولې دې «و يحتمل أن يكون عائشة رضي الله تعالى عنها، وهذا أقرب من حيثته ما يقتضيه التركيب» ③ ددې جملې قائل امام زهري رحمته الله عليه دې دغه شان به دا روایت منقطع شی ځکه چه د حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ نه د امام زهري رحمته الله عليه سماع نشته دې حافظ صاحب رحمته الله عليه دا آخری احتمال ته صحیح او راجح و نیلې دې (۵)

(۱) قال ابن التين رحمه الله. لا حجة فيه. إذ لا يلزم من عدم سماعها عدم النفع... عمدة القاري: ۱۵/۱۹۴ فتح الباري: ۳۵۲/۶.

(۲) مسند الإمام أحمد: ۸۳/۶ رقم: ۲۵۰۳۹ ومسند أبي يعلى الموصلي: ۳/۴ رقم: ۴۳۴۰ أول حديث من مسند عائشة وسنن النسائي: كتاب المناقب باب قتل الزوغل. رقم: ۲۸۳۴ وسنن ابن ماجه كتاب الصيد. باب قتل الزوغل رقم: ۲۲۳۱.

(۳) عمدة القاري: ۱۵/۱۹۴ فتح الباري: ۳۵۲/۶ إرشاد الساري: ۳۱۱/۵.

(۴) فتح الباري: ۳۵۴/۶.

(۵) عمدة القاري: ۱۵/۱۹۴.

(۶) فتح الباري: ۳۵۴/۶ إرشاد الساري: ۳۱۱/۵.

وجه د توجیح حافظ صاحب رحمۃ اللہ علیہ دریم احتمال راجع کر خولوسره فرمانی چه امام دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ خیل کتاب غرائب مالک کنبی د حضرت عائشه صدیقہ رضی اللہ عنہا او حضرت سعد رضی اللہ عنہ دواړو احادیث د ابن وهب رحمۃ اللہ علیہ په طریق سره نقل کړی دی. د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا روایت عن یونس ومالک معان ابن شهاب عن عروه عن عائشه په سند سره دې خو په اتصال کنبی هیچ شک نشته. خو ابن وهب رحمۃ اللہ علیہ د حضرت سعد حدیث عن ابن شهاب عن سعد ابی وقاص په سند سره ذکر کړې دې حالانکه دابن شهاب سماع لکه چه اوس پورته تیرشو د حضرت سعد رضی اللہ عنہ نه ثابت نه ده په دې وجه دویم روایت منقطع شو (۱)

یوه اهم تنبیہ دا ټول تفصیل د ابن وهب رحمۃ اللہ علیہ د طریق په اعتبار سره دې گنی هم دغه حدیث سعد مسلم او ابو داؤد وغیره (۲) کنبی معمر عن الزهری په طریق سره دې. په دې کنبی ابن شهاب زهری د حضرت سعد خوئی عامر بن سعد نه روایت کوی دغه شان روایت متصل کیږی. لکه چه ابن شهاب معمر بن راشد ته کله حدیث واورولو نو پوره سندنی موصولاً ذکر کړو او یونس بن یزید ته په اورولو سره نی ارسال او کړو. والله اعلم بالصواب (۳)

د چمچور کئی د وژلو حکم: د باب د چمچور کئی متعلق د احادیثو نه معلومه شوه چه حضور پاک ددې موذی خناور د وژلو حکم ورکړی وو. په دې وجه ددې وژل مستحب دی. ددې په وژلو باندې د اجر وعده ده. چنانچه د ابوهریره رضی اللہ عنہ یو روایت کوم چه مسلم شریف وغیره (۴) کنبی دې. چه د چمچور کئی په وژلو باندې د سلو نیکو ملاویدلو وعده ده او هم د دغه روایت په یو طریق (۵) کنبی د اویاؤ نیکو ملاویدلو خودلې شوی دی. چه دا څوک په اول وار سره اووژنی هغه ته به سل یا اویا یعنی دیري زیاتي نیکنی ملاویری. چه په دوو وارو باندې اووژنی هغه ته به څه کمې او په دریو وارو باندې وژونکی ته به په دوو وارو باندې وژلووالان څه کمې نیکنی ملاویری.

د چمچور کئی د وژلو علت: ددې د وژلو علت او سبب هم دغه دې چه دا خناور دیرزیات خبیث الطبع اود کمینه فطرت والادې. لکه چه وړاندې تیرشو حضرت ابراهیم علیه السلام چه کله نمرود لعین په اور کنبی واچولو نو په مخ د زمکې هر یو خناور او مرغنی د دغه اور د مر کولو کوشش او کړو او په دغه عمل کنبی نی خپله حصه واچوله بغیر د چمچور کئی نه چه هغې د خپل کمینه فطرت عین مطابق د اور د زیاتولو دپاره په هغې کنبی پوکی وهل. په دې وجه ددې په کتلوسره د وژلو کوشش کول پکار دی. دې نه علاوه ددې خناور زهر دیرزیات تیز اثر کونکی دی چه د خوراک څښاک په څیزونو کنبی پریوخی نو دیر زیات نقصان او هلاکت سبب جوړیږی.

علامه نووی رحمۃ اللہ علیہ د مسلم شریف حدیث «من قتل وزغة فی اول ضربة فله کذا وکذا احسنه» په تشریح کنبی فرمانی: «المقصود به الحث علی بقتله، والاعتناء به، وتحريض قاتله علی أن یقتله بأول ضربة، فإنه إذا اراد أن یضرب

(۱) حواله جات بالا.

(۲) صحیح مسلم کتاب السلام باب استحباب قتل الوزغ رقم: ۲۲۳۸ وسنن أبی داؤد کتاب الأدب باب فی قتل الأوزاغ رقم: ۵۲۶۲ وصحیح ابن حبان: ۴۵۹/۸ کتاب العظرو والإباحة باب قتل الوزغ رقم: ۶۰۶ موسند الإمام أحمد: ۱/۱۷۶ رقم: ۱۵۲۳.

(۳) تغلیق التعليق: ۱۹/۳ ۵۹۱ هجری الساری: ۴۲ وفتح الباری: ۳۵۴/۶ زاد الساری: ۳۱۱/۵.

(۴) مسلم کتاب الحيوان باب اس تحباب قتل الوزغ رقم: ۵۸۴۶ وأبو داؤد کتاب الأدب باب قتل الأوزاغ رقم: ۵۲۶۳ ۵۲۶۴ والترمذی کتاب الصيد باب ماجاء فی قتل الوزغ رقم: ۱۴۸۲ وابن ماجه کتاب الصيد باب قتل الوزغ رقم: ۳۲۶۹.

(۵) صحیح مسلم کتاب الحيوان رقم: ۵۸۴۸-۵۸۴۶.

ضربات رما انفلت وفات قتله» (۱)
 دباب اتم حدیث د حضرت ام شریک رضی اللہ عنہا دی

الحديث الثامن

۳۳۱- حَدَّثَنَا صَدَقَةُ بْنُ الْفَضْلِ، أَخْبَرَنَا ابْنُ عُيَيْنَةَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْحَمِيدُ بْنُ جَبْرِ، عَنْ شَيْبَةَ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، أَنَّ أَمْرَ شَرِيكِ، أَخْبَرَتْهُ «أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ أَمَرَهَا بِقَتْلِ الْأَوْدَاعِ» [۳۸۰] (۲)

تراجم رجال

صدقہ بن الفضل: دا امام ابو الفضل صدقہ بن الفضل مروزی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی تذکرہ کتاب العلم باب العلم والعظۃ... لاندی تیرہ شوہ (۳)

ابن عیینہ: دا مشہور محدث سفیان بن عیینہ ہلالی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی مختصر حالات بدء الوحی کنبی او مفصل حالات کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا... کنبی راغلی دی۔ (۴)
 عبد الحمید: دا عبد الحمید بن جبیر بن شیبہ بن عثمان مکی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ (۵)
 سعید بن المسیب: دا مشہور تابعی حضرت سعید بن المسیب رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی تذکرہ کتاب الإیمان باب من قال: إن الإیمان هو العمل.... لاندی تیرہ شوہ (۶)

حضرت ام شریک: دا حضرت ام شریک عامریہ انصاریہ دوسیہ رضی اللہ عنہا دی۔ ددی نوم غزیلہ بنت دودان بن عمرو بن عامر دی۔ (۷) خو ابن سعد رحمۃ اللہ علیہ ددی نوم غزیلہ بنت حکیم بن جابر لیکلی دی۔ (۸)
 حضرت ام شریک رضی اللہ عنہا د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نہ د حدیث روایت کوی او ددوی نہ د حدیث روایت کونکو کنبی حضرت جابر بن عبد اللہ رضی اللہ عنہ حضرت سعید بن المسیب عروہ بن زبیر او شہر بن حوشب رحمہم اللہ وغیرہ شامل دی۔ (۹)
 د امام ابو داؤد رحمۃ اللہ علیہ نہ علاوہ نور اتمہ خمسہ ددی روایات پہ خپل خپل مصنفات کنبی ذکر کړی دی۔

(۱) شرح النووی علی مسلم: ۵۶/۱۴-۵۵ کتاب الحيوان باب استحباب قتل الوزغ.
 (۲) قوله ام شريك رضي الله عنها، الحديث، أخرجه البخاري أيضا. كتاب أحاديث الأنبياء، باب قوله تعالى ﴿وَأَعْتَدَ اللَّهُ لِكُلِّ فِتْنَةٍ عَذَابًا﴾. رقم: ۳۲۵۹ ومسلم كتاب الحيوان باب استحباب قتل الوزغ، رقم: ۵۸۴۲-۵۸۴۳ والنسائي كتاب الحج باب قتل الوزغ رقم: ۲۸۸۵ وابن ماجه كتاب الصيد باب قتل الوزغ رقم: ۳۲۶۸.

(۳) كشف الباري كتاب العلم: ۳۸۸/۴.

(۴) كشف الباري: ۲۳۸/۱ الحديث الاول: ۱۰۲/۳.

(۵) ددوی ذخائر دپاره او گورنی کتاب الصوم باب صوم يوم الجمعة.....

(۶) كشف الباري: ۱۵۹/۲.

(۷) تهذيب الكمال: ۳۶۷/۳۵ تهذيب التهذيب: ۴۷۲/۱۲.

(۸) حواله جات بالا والطبقات الكبرى لابن سعد: ۱۵۴/۸.

(۹) د شيوخ او تلامذه دپاره او گورنی تهذيب الكمال: ۳۶۷/۳۵ تهذيب التهذيب: ۴۷۲/۱۲.

رضی الله عنها وأرضاها (۱)

قوله: «أن أم شريك أخبرته أن النبي صلى الله عليه وسلم أمرها بقتل الأوزاع: حضرت

سعيد بن المسيب رضي الله عنه فرمائی چہ حضرت ام شريك رضي الله عنها ہفہ تہ او خود ل چہ نبی صلي الله عليه وسلم ہفہ تہ د چمچور کو د وژلو حکم ورکړي وو. ددې حديث نه ثابتہ شوہ چہ چمچور کنی چرتہ ہم بنسکاری ہفہ وژل پکاری دی. تفصیل اوس تیر شو.

ترجمة الباب سرہ د حديث مطابقت: د حضرت عائشہ رضي الله عنها او حضرت ام شريك رضي الله عنها دواړو احاديثو کښې د وزغ ذکر دې کوم چہ مخلوق دې او په دابہ کښې داخل دې. دباب نهم حديث د حضرت عائشہ صديقه رضي الله عنها دې.

الحديث التاسع

۳۳۲- حَدَّثَنَا عَبْدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا أَبُو أَسَمَةَ، عَنْ هِشَامٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ [ص: ۱۳۹]: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اقْتُلُوا الطَّافِيَيْنِ، فَإِنَّهُ يَلْتَوِسُّ الْبَعْرَ، وَيُصِيبُ الْحَبْلَ» تَابَعَهُ حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ أَبَا أَسَمَةَ (۲)

تراجم رجال

عبيد بن اسماعيل: دا ابو محمد عبد الله بن اسماعيل هباري کوفی رضي الله عنه دې. عبيد لقب دې. دده حالات کتاب الحوض باب نقض المرأة شعرها..... لاندې راغلی دی. (۲)

ابو اسامه: دا ابو اسامه حماد بن اسامه بن زيد کوفی رضي الله عنه دې. ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب فضل من علم وعلم کښې تیر شو. (۴)

هشام: دا هشام بن عروه بن زبير بن عوام اسدي رضي الله عنه دې.

ابيه: دا عروه بن زبير بن عوام رضي الله عنه دې. ددې دواړو حضراتو تذکره بدء الوحي دويم حديث کښې اجمالاً او کتاب الإيمان باب أحب الدين إلى الله آدمه کښې تفصیلاً تیره شوی ده. (۵)

عائشہ: دام المؤمنین حضرت عائشہ صديقه رضي الله عنها حالات بدء الوحي دويم حديث لاندې تیر شوی دی. (۱)

(۱) تهذيب الكمال: ۳۶۷/۳۵ ددې باره کښې د نورو تفصیلاتو دپاره الاصابه: ۴۶۷/۴-۴۶۶ رقم: ۱۳۴۷.

(۲) قوله: عن عائشة رضي الله عنها. الحديث. أخرجه البخاري في نفس هذا الباب رقم: ۲۳۰۹ ومسلم في السلام كتاب الحيوان باب قتل الحيات وغيرها رقم: ۸۲۴ والنسائي في مناسك الحج باب قتل الوزغ رقم: ۲۸۳۱ وابن ماجه في الطب باب قتل ذي الطنيتين رقم: ۳۵۷۹.

(۳) كشف الباري: كتاب الحوض: ۳۹۸ إرشاد الساري: ۳۱۱/۵.

(۴) كشف الباري: ۴۱۴/۳.

(۵) كشف الباري: ۲۹۱/۱، ۴۳۶-۴۳۲.

قوله: «قالت: قال النبي صلى الله عليه وسلم: اقتلوا ذا الطفتين، فإنه يطمس البصر،

ويصيب الحبل: حضرت عائشه رضي الله عنها فرماني چه نبی کریم ﷺ فرمانيلى دى چه دوو کر خو والامار ورننى خکه چه هغه سترگې بې نوره او حمل ته نقصان رسوى. ددې حديث شريف شرح مخکينې تيره شوې ده.

قوله: «تابعه حماد بن سلمة...» امام بخارى رحمته الله ددې متابعت د ذکر کولونه مقصد دادې چه ددې حديث دهشام بن عروه نه تخریج کينې حماد بن سلمه هم د ابواسامه رضي الله عنه متابعت کړې دې. (۱)
 د مذکوره متابعت تخریج: د حماد بن سلمه رضي الله عنه مذکوره بالا متابعت امام احمد رحمته الله خپل مسند کينې عفان عن حماد بن سلمة... (۲) په طريق سره موصولاً ذکر کړې دې. (۳)
 دباب لسم حديث هم د حضرت عائشه رضي الله عنها دې.

الحديث العاشر

۳۳۳- حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنْ هِشَامٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: أَمَرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِقَتْلِ الْأَبْتَرِ وَقَالَ: «لَنْ يُصِيبَ الْبَصَرَ، وَيَذْهَبَ الْحَبْلُ» (۴)

تراجم رجال

: مسدد: دا مسدد بن مسرهد اسدى بصرى رحمته الله دې. ددوى تذکره کتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحبس لأخيه ما يحب لنفسه لاندې راغلې. (۵)

يحيى: دامشهور محدث ابو سعيد يحيى بن سعيد القطان تميمى رحمته الله دې. ددوى تذکره کتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحبس لأخيه... لاندې ذکر کړې شوې ده. (۶)

يوه اهم فائده: امام بخارى رحمته الله په دې روايت کينې په ابتر باندې اقتصار کړې دې. سابقه حديث کينې ذوالطفتين باندې اقتصار کړې وو. دواړه روايتونه د حضرت عائشه رضي الله عنها دى حالکه د ابن عمر رضي الله عنهما چه کوم حديث مخکينې تير شوي دې په هغې کينې دواړه هم په يوروايت کينې جمع کړې شوى دى. بل په مسلم شريف کينې هم پخپله د حضرت عائشه رضي الله عنها د روايت په يوطريق کوم چه د ابو معاويه رحمته الله دې (۷) کينې دواړه امور هم په يوروايت کينې راجمع کړې شوى دى لهذا باب هذا

(۱) کشف الباری: ۲۹۱/۱.

(۲) فتح الباری: ۳۵۴/۶ إرشاد الساری: ۳۱۱/۵ عمدة القاری: ۱۹۵/۱۵.

(۳) مسند الإمام أحمد مسند عائشة: ۱۳۴/۶ رقم: ۲۵۵۳۹.

(۴) فتح الباری: ۳۵۴/۶ عمدة القاری: ۱۹۵/۱۵ إرشاد الساری: ۳۱۱/۵.

(۵) قوله: عن عائشة رضي الله عنها: الحديث مر تخریجه أنفا.

(۶) کشف الباری: ۲/۲.

(۷) کشف الباری: ۲/۲.

(۸) مسلم شريف کتاب الحيوان باب قتل العيوان وغيرها رقم: ۵۸۲۴.

کنبی امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دواړه امور چه کوم د جدا جدا راویونو په ذریعہ ذکر کړي دي دهغي وجه يا خو ضبط راوی دي چه چا يوڅه ضبط کړي او چا بل. يا دا اختلاف د اوقات سماع په اختلاف باندې محمول دي والله اعلم. (۱)

ددې حديث شرح هم شاته تيره شوې ده.

ترجمه الباب سره د حديث مناسبت: حضرت عائشه رضي اللہ تعالیٰ عنہا ددې دواړو احاديثو مناسبت بالباب لفظ ذوالظفيتين او ابتر کنبي دي چه دا دواړه مخلوق دي اودابه دي. د باب يولسم حديث د حضرت ابن عمر رضي اللہ تعالیٰ عنہما دي.

الحديث الحادي عشر

۳۱۳۲/۳۱۳۵- حَدَّثَنِي عَمْرُو بْنُ عَلِيٍّ، حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عَدِيٍّ، عَنْ أَبِي يُونُسَ الْقَشِيرِيِّ، عَنْ ابْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ، أَنَّ ابْنَ عَمْرٍو، كَانَ يَقْتُلُ الْحَيَّاتِ ثُمَّ يَتْنِي، قَالَ: إِنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَدَمَ حَاطَّةً لَهُ، فَوَجَدَ فِيهِ سَلْعَ حَيَّةٍ، فَقَالَ: «النَّظَرُ أَيْنَ هُوَ؟» فَتَنَظَرُوا، فَقَالَ: «أَقْتُلُوهُ» فَكَانَتْ أَقْتُلَهَا إِلَيْكَ، فَلَقِيتُ أَبَا لُبَابَةَ، فَأَخْبَرَنِي أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: لَا تَقْتُلُوا الْجِنَّانَ، إِلَّا كُلَّ ابْتَرَذِي طَفِيفَتَيْنِ، فَإِنَّهُ يَسْقِطُ الْوَلَدَ، وَيَذْهَبُ الْبَصَرُ فَأَقْتُلُوهُ» (۲)

تراجم رجال

عمرو بن علي: دا حافظ عمرو بن علي بن بحر صيرفي بصري رحمۃ اللہ علیہ دي. (۳)
ابن ابي عدي: دا محمد بن ابراهيم بن ابي عدي السلمی رحمۃ اللہ علیہ دي. (۴)
ابويونس قشيري: دا ابويونس حاتم بن مسلم بصري قشيري رحمۃ اللہ علیہ دي. (۵) ابوصغيره د ده د مور پلار دي خو بعض ونيلى دي ابوصغيره دده ميرني پلار دي. (۶)
دي د عطاء بن ابي رباح عمرو بن دينار، ابن ابي مليكه، سماك بن حرب، نعمان بن سالم او ابو قزعة رحمهم الله وغيره نه د حديث روايت كوي. اودده نه د حديث روايت كونكو كنبی شعبه بن حجاج، عبدالله بن مبارک، ابن ابي عدي، يحيى بن سعيد القطان، روح بن عباد، عبدالله بن بكر سہمی او محمد بن عبدالله انصاري غوندي اساطين علم و عرفان شامل دي. (۷)

(۱) الكونثر الجارى: ۲۲۲/۶.

(۲) قوله أن ابن عمر الحديث، من ترجمه في الباب السابق.

(۳) ددوی د حالاتو د پاره او گورنی کتاب الوضوء، باب الر جل يوض، صاحبه.

(۴) ددوی د حالاتو د پاره او گورنی کتاب الفسل باب إذا جامع، ثم عاد، ومن دار علی.....

(۵) بضم الفاف وفتح الشين المعجمة وسكون الباء آخر الحروف، وبالراء..... نسبة إلى قشير بن كعب بن ربيعة عمدة القاري: ۱۹۵/۱۵.

(۶) حواله بالا و تهذيب الكمال: ۱۹۴/۵ وإكمال مغلطای. ۲۷۲/۳ تهذيب ابن حجر: ۱۳۰/۲.

(۷) حواله جات بالا.

حافظ ذهبی رحمہ اللہ فرمائی: «الإمام الصدوق... من نلاء المشائخ»^(۱) ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «كان ثقة إن شاء الله»^(۲) امام احمد رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة»^(۳) امام ابن حبان رحمہ اللہ دھغوی ذکر الثقات کنبی کری^(۴)

خلاصہ دا شوہ چہ ابویونس قشیری رحمہ اللہ متفق علیہ ثقہ دی۔ د چانہ دھغوی متعلق جرح نقل نہ ده دی۔ د ائمہ ستہ راوی دی۔ تولو ددوی احادیث اخستی دی^(۵)

تقریباً ۱۵۰ هجری پوری ژوندی پاتی دی دھغی نہ پس انتقال شوې۔ رحمہ اللہ رحمة واسعة^(۶)
ابن ابی ملیکہ: دا ابوبکر عبدالله بن عبيد الله ابی ملیکہ رحمہ اللہ دی د دوی تذکرہ «کتاب الإیمان باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله.....» لاتدی راغلی ده^(۷)

ابن عمر: دامشهور صحابی حضرت عبدالله بن عمر رحمہ اللہ دی۔ ددوی تفصیلی حالات کتاب الإیمان باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم: بنی الإسلام علی خمس.... لاتدی تیرشوی دی^(۸)

قوله: لا تقتلوا الجنان إلاکل أبردی طفتین....

یواشکال اود هغی جواب: ددی حدیث شرح په تیرشوی باب کنبی راغلی ده۔ دتیرشوی باب حدیث الفاظ دا وو: «اقتلوا ذالطفتین والأتین» په کوم کنبی چہ واؤ راغلی وو۔ ددی نه معلومیری چہ دا دواړه جدا جدا صنف دی خو ددی باب حدیث کنبی بغیرد واؤ نه دی د کوم نه چہ معلومیری دا دواړه هم یو صنف دی۔

علامہ کرمانی رحمہ اللہ ددی اشکال دوه جوابونه ورکړی دی: ① دا واؤ د جمع بین الوصفین دپاره دی دجمع بین الذاتین دپاره نه دی۔ دغه شان به دحدیث شریف مطلب داشی چہ هغه مار وژنشی کوم کنبی چہ دواړه وصفه موندلې شی۔ ددی مثال دا جمله ده «مررت بالرجل الکرم والنعمه المبارکة» په دی مثال کنبی «الکرم والنعمه المبارکة» دواړه د رجل وصف دی دغه جدا جدا ذاتونه نه دی چہ ددغه بنده تیریدل الرجل الکرم سره هم وی او النعمه المبارکة سره هم

دغه شان په حدیث باب کنبی او ذالطفتین نه هم یو ذات مراد دی ② دی نه علاوه په دی دواړو امورو کنبی څه منافات نشته دی چہ ددی دواړو صفتونو نه په یوصفت سره متصف دقتل حکم

(۱) سیر اعلام النبلاء: ۲۵۳/۶

(۲) طبقات ابن سعد: ۲۷۰/۷ | کمال مغلطای: ۲۷۲/۳

(۳) الإكمال: ۲۷۲/۳ تهذيب ابن حجر: ۱۳۰/۲

(۴) الثقات لابن حبان: ۲۳۶/۶

(۵) تهذيب الكمال: ۱۹۵/۵

(۶) سیر اعلام النبلاء: ۲۵۴/۶

(۷) کشف الباری: ۵۴۸/۲

(۸) کشف الباری: ۶۳۷/۱

ورکړې شوې دي او چه کوم د دواړو صفاتو حامل وي دهغي هم د وژلو حکم ورکړې شى ځکه چه په دې مارکنيې کله دا دواړه صفتونه جمع کيږي او کله نه. والله اعلم بالصواب. (۱)

دباب دوولسم حديث هم د ابن عمر رضي الله عنهما دي.

الحديث الثاني عشر

[۳۱۳۵] - حَدَّثَنَا مَالِكُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا جَرِيرٌ بْنُ حَازِمٍ عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ، أَنَّهُ كَانَ يَقْتُلُ الْحَيَّاتِ، فَحَدَّثَهُ أَبُو لُبَابَةَ: «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَنَهَّى عَنْ قَتْلِ حَيَّاتِ الْبُيُوتِ، فَأَمْسَكَ عَنْهَا» [۳۱۳۳] (۲)

تراجم رجال

مالك بن اسماعيل: دا ابو غسان مالک بن اسماعيل بن زياد نهدی کوفی رضي الله عنه دي. (۳)

جرير بن حازم: دا ابونصر جرير بن حازم بن زيد ازدي بصري رضي الله عنه دي. (۴)

نافع: دا مشهور تابعی محدث حضرت نافع مولى ابن عمر رضي الله عنهما دي. ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم

باب ذکر العلم والفتاوی المسجد په ذیل کښي راغلی دی. (۵)

ابن عمر: دامشهور صحابی حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنهما دي. ددوی تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب

قول النبي صلى الله عليه وسلم: نهى الإسلام على خمس.... (لندي تیرشوی دی) (۶)

ددې حديث شرح هم په مخکیني باب کښي تیره شوي ده

ترجمة الباب سره مناسبت: دحضرت ابن عمر رضي الله عنهما ددواړو روایتونو ترجمه الباب سره مطابقت واضح

دي په دې کښي د مار او دهغه دمختلف انواع ذکر دي او ټول دابه دي.

۱۶- باب: خَمْسٌ مِنَ الدَّوَابِّ فَوَاسِقُ، يَقْتُلْنَ فِي الْحَرَمِ

دترجمة الباب تحلیل لغوي، صرفي او نحوي: باب تنوين سره دې خمس موصوف او فواسق ددې

صفت دي بيا مبتداء خو يقتلن فعل مجهول ددې خبر دي. (۷)

(۱) شرح الکرمانی: ۲۹۹/۱۳ عمدة القاری: ۱۹۹/۱۵ شرح الفطانی: ۳۱۲/۵.

(۲) قوله: عن ابن عمر رضي الله عنهما: الحديث، مر تخريجه في الباب السابق.

(۳) ددوی د حالاتو دپاره اوگورنی کتاب الوضوء باب الناء الذي يفسل به شعر الإنسان.

(۴) ددوی د حالاتو دپاره اوگورنی کتاب الصلاة باب الغرقة والممر في المسجد.

(۵) كشف الباری: ۶۵۱/۴

(۶) كشف الباری: ۶۳۷/۱

(۷) عمدة القاری: ۱۹۶/۱۵ شرح الفطانی: ۳۱۲/۵.

دواب جمع ده دابه، دپ دپ دپها د باب ضرب نه د خونیدو په معنی کښې دې مگر ددې اطلاق اوس په زمکه باندې دهر یو تلونکی باندې کیږي بلکه دا لفظ هریوساه والا ته شامل دې که مذکر وی او که مؤنث په دې باندې د ټولو مفسرینو اتفاق دې. (۱)

فواسق جمع د فاسق ده، د فسق نه مشتق دې د کوم معنی چه خروج ده. فاسق ته هم په دې وجه فاسق وائی چه هغه د الله تعالی د اطاعت نه خارج کیږي (۲) په حدیث کښې ذکر شوی پنځو وارو ساه والا ته فواسق په دې وجه ونیولی شوی دی چه دا د عصمت او حفاظت نه خارج دی. د فسادې کیږو د وجې ته د قتل مستحق دی. هر هغه څیز چه طبعاً تکلیف ورکونکې وی هغه قتل ول شرعاً صحیح دی. چنانچه معلومه شوه چه استحقاق قتل صرف په دې پنځو کښې منحصر نه دې بلکه ددې نه علاوه هم که چرته یو ځناور د تکلیف سبب جوړیږي نو هغه به وژلې شی. دلته د عدد څه مفهوم نشته دې. (۳) فی المحرم د قید نه معلومېږي چه غیر حرم کښې دا او هر مودی قتل کرل په طریق اولی جائز دی. (۴)

دې نه علاوه دا امر هم په ذهن کښې ساتل پکار دی چه د سرخسې په نسخه کښې د ترجمه الباب په الفاظو کښې دا زیاتوالې هم دې «اذا وقع الذباب فی شراب أحدكم فامضه» لیکن حافظ رحمته الله علیه فرمائی چه دا الفاظ بهی محل دی ددې دلته هیڅ معنی نشته دې. (۵)
ترجمه الباب مقصد: دلته هم د دواب ذکر دې اود تخلیق حیوانات خبره روانه ده. بیا ددې باب لاتدې امام بخاری رحمته الله علیه شپږ احادیث ذکر کړي دی په کوم کښې چه اولنې حدیث حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها دې.

الحديث الاول

[۳۳۶] - حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ زُرَيْعٍ، حَدَّثَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "تَحْسَنُ قَوَاسِقُ، يُقْتَلْنَ فِي الْحَرَمِ: الْفَأْرَةُ وَالْعَقْرَبُ وَالْحَدَّيَا وَالْعَرَابُ وَالْكَلْبُ الْعَقُورُ" [۴۳۲] (۶)

(۱) قال الإمام الفخر الرازي رحمته الله عليه في تفسيره: قال الزجاج: الدابة اسم لكل حيوان، أن الدابة اسم مأخوذ من الدبيب، وبنيت هذه اللفظة على هاء التانيث، وأطلق على كل حيوان ذي روح، ذكراً كان أو أنثى، إلا أنه يحسب عرف العرب اختص بالفرس، والسراد بهذا اللفظ في هذه الآية الموضوع الأصلي للفرو، فيدخل فيه جميع الحيوانات، وهذا متفق عليه بين المفسرين. ولا شك أن أقسام الحيوانات وأنواعها كثيرة، وهي الأجناس التي تكون في البير والبحر والجبال، والله يحصيا دون غيره، وهو تعالى عالم بكيفية طبائعها، وأعضائها، وأحوالها، وأغذيتها، وسومها، وماكنها، وما يوافقها، وما يخالفها، فالإله السدير لأطباق السماوات والأرضين وطباع الحيوان والنبات، كيف لا يكون عالماً بأحوالها؟ التفسير الكبير للرازي: ۱۴۹-۱۴۸/۹ سورة هود، الآية: ۶.

(۲) شرح نووي: ۳۵۲/۸.

(۳) قال الإمام أحمد بن أسماعيل الكوراني رحمه الله: وسمى هذه الخمس فواسق، لخروجها عن العصمة، واستحققت القتل، لأنها مفسدة، والمؤذي طبعاً يقتل شرعاً، ولذلك يقتل ماسوي هذه من المؤذيات ولا مفهوم للعدد "الكوثر الجباري: ۲۳۳/۶. نور او گورنی هدایه: ۴۴۱/۴ کتاب الذبائح فصل فيما يجل اكله... وشرح الكرماني: ۲۱۸-۲۱۷/۱۳.

(۴) عمدة القاري: ۱۹۶/۱۵ شرح الفسطاني: ۳۱۲/۵.

(۵) فتح الباري: ۳۵۶/۶.

(۶) قوله: عائشة رضي الله عنها: الحديث، مترجيحه في كتاب جزاء الصيد، باب ما يقتل المحرم من الدواب.

ترجمہ: حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا د نبی کریم ﷺ نہ روایت کوی چہ نبی ﷺ فرمائیلی دی د پنخو ساء والا خیزونو وینه په حرم کنبی هم حلال ده، مړه، لرم، تپوس، کارغه اولیونې سپې.

تراجم رجال:

مسدد: دا مسدد بن مسرهد اسدی بصری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکره کتاب الإیمان باب من الإیمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه لاندې راغلې. (۱)

یزید بن زریع: دا یزید بن زریع تمیمی بصری رضی اللہ عنہ دی. (۲)

معمر: دا معمر بن راشد ازدی بصری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکره بدء الوحي او کتاب العلم باب كتابة العلم کنبی راغلې ده. (۳)

الزهري: دامحمد بن مسلم ابن شهاب زهري رضی اللہ عنہ دی. ددوی مختصر تذکره بدء الوحي په دریم حدیث کنبی او تفصیلی کتاب الغسل باب غسل الرجل مع امرأته کنبی راغلې ده. (۴)

عروه: دا عروه بن زبیر بن عوام رضی اللہ عنہ دی. ددې دواړو حضراتو تذکره بدء الوحي دویم حدیث کنبی او اجمالی په کتاب الإیمان باب أحب الدين إلى الله أدومه کنبی تفصیلاً تیره شوې ده. (۵)

عائشة رضي الله عنها: د حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا حالات بدء الوحي دویم حدیث لاندې راغلې دی. (۶)

دا حدیث کتاب جزاء الصيد، باب ما يقتل المحرم من الدواب کنبی هم راغلې دي.

د باب دویم حدیث د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دي.

الحديث الثاني

[۳۳۷] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ، أَخْبَرَنَا مَالِكٌ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "عُشِّ مِنَ الدَّوَابِّ، مَنْ قَتَلَهُنَّ وَهُوَ غَوْرٌ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ: الْعَقْرَبُ، وَالْقَارَةُ، وَالْكَلْبُ الْعَقُورُ، وَالْعُرَابُ، وَالْحِدَاةُ" - [۳۳۰] (۷)

ترجمہ: د حضرت عبد الله بن عمر رضی اللہ عنہما نہ روایت دي چہ رسول الله ﷺ فرمائیلي دی پنخه ساء والا خیزونه دی چہ هغه څوک په احرام کنبی هم اوورنی نو په هغه باندې څه گناه نشته دي، لرم، مړې، لیونې سپې، کارغه او تپوس.

(۱) کشف الباری: ۲/۲.

(۲) ددوی دخالاتو دپاره او گورنی کتاب الوضوء باب غسل المنی وفرکه وغسل ما یصیب من المرأة.

(۳) کشف الباری: ۱/۴۶۵، ۳۲۱/۴.

(۴) کشف الباری: ۱/۳۲۶.

(۵) کشف الباری: ۱/۲۹۱، ۴۳۶/۲.

(۶) کشف الباری: ۱/۲۹۱.

(۷) قوله: عن عبدالله... الحديث، مر تخريجه كتاب الحج باب ما يقتل المحرم من الدواب.

تراجم رجال

عبدالله بن مسلمہ: دا عبدالله بن مسلمہ بن قعنبی مدنی رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی تفصیلی حالات کتاب الایمان باب من الدین الفرار من الفتن پہ ذیل کتبیں تیرشوی دی (۱)
 مالک: دا امام دارالہجرۃ امام مالک بن انس اصبحی مدنی رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی اجمالی حالات بدء الوحی او تفصیلی حالات کتاب الایمان باب من الدین الفرار من الفتن لاتندی بیان کرے شوی دی (۲)
 عبدالله بن دینار: دا عبدالله بن دینار مولی ابن عمر رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی حالات اجمالاً «کتاب الایمان باب امور الایمان» کتبیں تیرشوی دی (۳)
 ابن عمر: دامشہور صحابی حضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما دی۔ ددوی تفصیلی حالات کتاب الایمان باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم: بنی الاسلام علی خمس.... لاتندی تیرشوی دی (۴)
 د دی حدیث شرح کتاب جزاء الصمد، باب ما یقتل المحرم من الدواب کتبیں ہم تیرہ شوی دہ۔
 باب دریم حدیث د حضرت جابر بن عبدالله رضی اللہ عنہ دی۔

الحديث الثالث

[۳۱۸] - حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا سَمَاءُ بْنُ زَيْدٍ، عَنْ كَثِيرٍ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ، رَفَعَهُ، قَالَ: «تَحَرُّوا الْآيَةَ، وَأَوْكُوا الْأَسْقِيَةَ، وَأَجِفُّوا الْأَبْوَابَ، وَاجْتَفُوا صِيَابَكُمْ عِنْدَ الْعِشَاءِ، فَإِنَّ لِلْحَيِّ اثْنَتَا رَءُوسَيْنِ، وَأَطْفِقُوا الْمَصَابِيحَ عِنْدَ الرُّقَادِ، فَإِنَّ الْفَوَاقِقَةَ رَمَحًا اجْتَرَّتِ الْقَبِيلَةَ فَأَخْرَقَتْ أَهْلَ الْبَيْتِ»، قَالَ: ابْنُ جُرَيْجٍ وَحَيْبٌ، عَنْ عَطَاءٍ «فَإِنَّ لِلْحَيِّ طَلِينَ» [۳۱۹] (۵)

ترجمہ: د حضرت جابر رضی اللہ عنہ نہ روایت دی چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمانیلی دی چہ لونسی پتونی، مشکیزی تپنی، دروازی بندونی، دمانبام نہ ماشومان بھر وتلونه منع کرنی خکہ چہ د جناتو دپارہ (دغہ وخت، خوریدل او اوچتول وی۔ د اودہ کیدو پہ وخت باتنی دجراغونہ، مہرے کونی خکہ چہ اکثر وختونو کسپی مہرے باتنی راکاپی دغہ شان دکور خلق اوسوزوی۔

تراجم رجال

مسدد: دا مسدد بن مسرہد اسدی بصری رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی تذکرہ کتاب الایمان باب من الایمان ان محب لأخيه ما يحب لنفسه لاتندی راغلی (۱)

(۱) کشف الباری: ۸۰/۲

(۲) کشف الباری: ۹۰/۲، ۲۹۰/۱

(۳) کشف الباری: ۵۸۸/۱، ۵۸۹/۱، ۱۲۵/۲

(۴) کشف الباری: ۶۳۷/۱

(۵) قولہ: عن جابر بن عبد الله رضي الله عنهما: الحديث، مر تخريجہ قبل أبواب من هذا الكتاب في صفة إبليس.....

حماد بن زید: دا حماد بن زید بن درهم جهضمی رحمہ اللہ دی. ددوی تذکرہ کتاب الإيمان باب المعاصی من أمر الجاہلیۃ.... لاندی راغلی دہ. ^(۲)

کثیر: دا ابوقرۃ کثیر شظیر - ہکسر الشین والظاء المعجمین، بینہما نون ساکنۃ ^(۳)، مازنی ازدی رحمہ اللہ دی ^(۴).
دی د عطاء، مجاہد، حسن بصری، محمد بن سیرین، انس بن سیرین او یوسف بن الحکم رحمہم اللہ وغیرہ نہ د حدیث روایت کوی. اود دوی نہ د حدیث روایت کونکو کنبی سعید بن ابی عروبہ، حماد بن زید، عبد الوارث بن سعید، ابان بن یزید العطار، حفص بن سلیمان، ابو عامر الخزار، عباد بن عباد او بشر بن المفضل رحمہم اللہ وغیرہ نہ علاوہ یو لونی جماعت شامل دی ^(۵).
دامام احمد بن حنبل رحمہ اللہ خونی عبد اللہ رحمہ اللہ وائی چہ ماد پلار نہ د کثیر بن شظیر بابت کنبی معلومات او کرل نو وئی فرمانئل چہ صالح سر دی. بیانی او فرمانئل خلقو دہغہ نہ روایات کر دی او احادیثی اخستی دی. ^(۶)

ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «کان ثقة ان شاء الله» ^(۷)، ابن عدی رحمہ اللہ فرمائی: «ولیس فی حدیثہ شیء من المنکر، وأحادیثہ أرجوان تكون مستفہمة» ^(۸)، امام بزار رحمہ اللہ فرمائی: «لہس بہ بأس» ^(۹)، ابوبکر اثرم رحمہ اللہ فرمائی: «هو من یکتب حدیثہ ولشئ» ^(۱۰)، ابن معین رحمہ اللہ فرمائی: صالح ^(۱۱)، نور فرمائی ثقة ^(۱۲)، دا خو وو دہغوی تعدیل چہ دیرو حضراتو محدثینو ہغہ معتبر گر خولی دی خوبل طرف تہ پہ ہغوی باندی جرح ہم کر پی شوی دہ او ہغہ تہ او دہغہ مرویات تہ غیر معتبر وئیلی شوی دی:

چنانچہ ابن معین رحمہ اللہ فرمائی: «(لہس بشیء)» ^(۱۳)، ابن حزم رحمہ اللہ فرمائی: «ضعیف جدا» ^(۱۴)، عمرو بن علی رحمہ اللہ وائی چہ یحییٰ بن سعید رحمہ اللہ ددوی پہ واسطہ سرہ تحدیث نہ کولو. ^(۱۵)، ابوزرعہ رازی رحمہ اللہ

^(۲) کشف الباری: ۲/۲.

^(۳) کشف الباری: ۲۱۹/۲.

^(۴) إرشاد الساری: ۳۳/۵ فتح الباری: ۲۵۶/۶ عمدة القاری: ۱۹۶/۱۵.

^(۵) تہذیب الکمال: ۱۲۳/۲۴-۱۲۲ رقم الترجمة: ۴۹۵۵ وحوالہ جات بالا.

^(۶) ذ شیوخ او تلامذہ ذہارہ او گورونی تہذیب الکمال: ۱۲۳/۲۴.

^(۷) الجرح والتعديل: ۲۰۷/۷ باب الشین من الکاف رقم: ۸۵۴.

^(۸) الطبقات الکبری: ۲۴۳/۷ وتعلیقات تہذیب الکمال: ۱۲۴/۲۴.

^(۹) الکامل لابن عدی: ۷۱/۶ رقم: ۱۶۰۵.

^(۱۰) کشف الأستار: ۲۱۱/۲ کتاب الحدود باب ما جاء فی الثلثہ رقم: ۱۵۳۷.

^(۱۱) تعلیقات تہذیب الکمال: ۱۲۳/۲۴ نقات ابن شاہین: ۱۱۷۷.

^(۱۲) تہذیب الکمال: ۱۲۴/۲۴.

^(۱۳) روایہ عثمان بن سعید الدارمی فی تاریخہ رقم: ۷۱۸ وتعلیقات تہذیب الکمال: ۱۲۴/۲۴.

^(۱۴) تہذیب الکمال: ۱۲۴/۲۴ روایہ عباس الدوری عنہ. تہذیب التہذیب: ۴۱۸/۸.

^(۱۵) تعلیقات تہذیب الکمال: ۱۲۴/۲۴ تہذیب التہذیب: ۴۱۹/۸.

^(۱۶) تہذیب الکمال: ۱۲۴/۲۴ تہذیب التہذیب: ۴۱۹/۸ کتاب المجروحین: ۲۲۷/۲ رقم: ۸۹۲.

فرمانی «الین» (۱) امام نسائی رحمہ اللہ فرمانی: «لیس بالقوی» (۲) ابن حبان رحمہ اللہ فرمانی: «کان کثیر الخطأ، علی قلة روايته، ممن يروي عن المشاهير أخطاءاً، حتى خرج بها عن حد الاحتجاج، إلا فيما وافق الأنباء» (۳)
یعنی د مرویات د قلت باوجود کثیر الخطاوو، دې د هغه خلقونه دې چه د مشاهیر امت نه منکر احادیث نقل کوی. د کوم په وجه چه به دې د حد د احتجاج او استدلال نه هم خارج کیږي البته داخبره ده چه چرته ئی د اثبات موافقت کړې وی لکه څنگه چه تاسو او کتل چه کثیر بن شظیر رحمہ اللہ باره کښې دوه اقوال دی. بعض محدثینو حضراتو که چرته هغه د اعتماد قابل گرځولې دې نو بعض نور ئی د حدیث په روایت کښې ناقابل اعتبار گرځوی.

قوله: فضیل: د کثیر بن شظیر رحمہ اللہ باره کښې علامه ساجی رحمہ اللہ قول هم فیصله کن معلومیږي چه کثیر اگرچه څه کمزور دی ددوی باره کښې بعض محدثینو ته اشکال هم دې مگر دې صدوق دې اود خپلې رښتونولې او صدق د وجې نه ددې خبرې قابل دې چه د هغوی احادیث قبول کړې شی چنانچه فرمانی «صدق، وفيه بعض الضعف، ليس بهذا، ويحتمل لصدقه» (۴)

دانه سته نه امام نسائی رحمہ اللہ نه علاوه نورو پنځو وارو حضراتو دهغوی روایات په خپل خپل کتاب کښې اخستی دی. (۵) امام بخاری رحمہ اللہ دهغوی نه صرف دوه احادیث اخستی دی. یو حدیث باب د کوم متابعت چه روایت باب په آخره کښې ابن جریج او حبیب معلم کړې دې. دویم کتاب العمل فی الصلاة کښې د کوم متابعت چه په مسلم شریف کښې په طریق د لیث موجود دې (۶) په دې وجه کم نه کم په امام بخاری رحمہ اللہ باندې خوددې روایت د وجې نه څه اعتراض نه شی کیدی.

یوه اهم فائده: امام حاکم رحمہ اللہ فرمانیلی دی چه د یحیی بن معین رحمہ اللہ دا عادت ووکه چرې یو قلیل الروایه شیخ یا د محدث دهغوی په وړاندې تذکره کیدله نو کله کله به ئی فرمانیل «لېس بشی»، مطلب دا چه د دغه صاحب د احادیثو شمیر دومره نه دې چه به هغې کښې مشغولیت اختیار کړې شی. (۷) مقصود جرح به نه کیدله. چنانچه د کثیر بن شظیر باره کښې د یحیی بن معین رحمہ اللہ ارشاد «لېس بشی»، په دې مطلب باندې محمول کول پکار دی خاص کر چه کله دهغه نه د کثیر تعدیل هم نقل دې لکه څنگه چه اوس تیر شو.

عطاء: دا مشهور تابعی محدث حضرت عطاء بن ابی رباح رحمہ اللہ دې. ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب عظة النساء... کښې تیر شوی دی. (۸)

(۱) حواله جات بالا، الجرح والتعديل: ۱۲۷/۷، المغنی فی الضعفاء: ۲/۲۲۶، رقم: ۵۰۸۳.

(۲) تهذیب الکمال: ۱۲۴/۲۴ تهذیب ابن حجر: ۴۱۹/۸ والضعفاء والمتروکین: ۱۸۸ رقم: ۵۳۳ باب الکاف.

(۳) کتاب السجود تبیین: ۲۲۷/۲، رقم: ۸۹۲، تعلیقات تهذیب الکمال: ۱۲۴/۲۴.

(۴) هدی الساری: ۶۰۹، حروف الکاف، من الفصل التاسع، وتهذیب التهذیب: ۴۱۹/۸.

(۵) حواله جات بالا، تهذیب الکمال: ۱۲۵/۲۴.

(۶) صحیح البخاری کتاب العمل فی الصلاة، باب لا یرد السلام فی الصلاة رقم: ۱۲۱۷، وسلم کتاب المساجد باب تحریم الکلام

فی الصلاة رقم: ۵۴۰.

(۷) فتح الباری: ۳۵۶/۶، تهذیب التهذیب: ۴۱۹/۸ عمدة القاری: ۱۵/۱۹۶.

(۸) کشف الباری: ۳۷/۴.

جابر بن عبد الله الانصاري: دا مشهور محدث حضرت جابر بن عبد الله انصاری رضی اللہ عنہ دی ^(۱)

قوله: عن جابر بن عبد الله رضي الله عنهما رفعه: حضرت جابر بن عبد الله رضی اللہ عنہما نہ مرفوع روایت دی. علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ رفعہ پہ دی وجہ او فرمائی کہ شو چہ رفع عام ده. چہ واسطہ سرہ وی یا بغیرد واسطی وی بل عام ده. روایت د حدیث سرہ مقارن و متصل ده یا نہ ده؟ چنانچہ رفعہ فرمائی سرہ دی طرف تہ اشارہ او کرہ چہ دلته رفع بغیرد واسطی روایت د حدیث سرہ متصل او مقارن ده. ^(۲)

خو حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی د اسماعیلی پہ نسخہ کنبی د حماد بن زید رحمۃ اللہ علیہ نہ روایت پہ دوو طریقہ سرہ نقل دی او پہ دوارو کنبی قال رسول الله صلى الله عليه وسلم تصريح ده. د رفعہ الفاظ نشته دی. ^(۳)

ددی حدیث شریف شرح چونکہ مخکب کنبی شوې ده پہ دی وجہ صرف پہ ترجمہ باندی اکتفا کولی شی. ^(۴)

پہ دی روایت کنبی «ولکفتوا صبا انکم عند العشاء» راغلی دی چہ د ماسخوتن پہ وخت یعنی د شپې خپل ماشومان د کورونو نہ بهر وتلونه منع کوئی خوددی حدیث پہ نورو طرق ^(۵) کنبی داسې الفاظ راغلی دی چہ د مساء یعنی ماښام پہ معنی دلالت کوی پہ دی وجہ مونږ پہ ترجمہ کنبی د ماښام وخت ذکر کړی دی. په حدیث باب او نورو طرق کنبی هیڅ منافات نشته دی. دلته د ماښام آخری وخت او ددی طرق نہ د شروع وخت مراد دی. والله اعلم.

قوله: قال ابن جريج وحبيب عن عطاء: فإن الشيطان: ابن جريج رحمۃ اللہ علیہ او حبيب معلم عطاء نه «فإن الشيطان.....» الفاظ نقل کړی دی.

د متابعت مقصد: ددی متابعت مقصد د حضرت عطاء په شاگردانو کنبی د باب روایت نقل کولو کنبی کوم لفظی اختلاف شوې دی هغه واضح کول دی. چنانچہ فرمائی چہ د کثیر په روایت کنبی د جن (جنات) لفظ دی خو ابن جريج رحمۃ اللہ علیہ او حبيب معلم رحمۃ اللہ علیہ د شیطان الفاظ نقل کړی دی. په اصل کنبی د لفظی اختلاف دی په حقیقت کنبی هیڅ تضاد نشته دی. ځکه چہ کیدي شی دا دواړه صنف هغه وخت اخوا دیخوا خوړیږی جنات هم او شیطانان هم. داد علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ جواب دی. بعض علما حضرات فرمائی چہ د جن او شیطان دواړو حقیقت هم یو دی په دوی کنبی فرق صرف صفات او عادات په بنیاد باندی دی. په دی وجہ څه تضاد نشته دی. والله اعلم. ^(۶)

^(۱) ددوی د حالاتو د پاره او گوړنی کتاب الوضوء باب من لم ير الوضوء إلا من المغربین.

^(۲) شرح الکرماني: ۲۱۸/۱۳ شرح القسطلاني: ۳۱۳/۵ عمدة القاری: ۱۹۶/۱۵.

^(۳) فتح الباری: ۳۵۶/۶ شرح القسطلاني: ۳۱۳/۵.

^(۴) کشف الباری کتاب الأشربة باب تغطية الإناء: ۴۳۷ کتاب الاستئذان باب لا تترك النار، وباب غلق الأبواب: ۱۴۱، ۱۴۴.

^(۵) صحيح البخاری کتاب الأشربة باب تغطية الإناء، رقم: ۵۶۲۳ کتاب بدء الخلق باب صفه إبليس..... رقم: ۳۲۸۰.

^(۶) شرح الکرماني: ۲۱۹/۱۳ عمدة القاری: ۱۹۷/۱۵ إرشاد الساری: ۳۱۳/۱۵ الکونر الجازی: ۲۲۴/۶.

وذكره متابعتو موصولاً تخريج: ابن جريج عبد الملك بن عبد العزيز رحمته الله (١) د متابعت موصولاً تخريج امام بخارى رحمته الله د تيرشوى باب په شروع كېښي كړې دي. اود حبيب معلم رحمته الله (٢) د متابعت موصولاً تخريج ابويعلی موصلي رحمته الله (٣) ابن جبان رحمته الله (٤) او امام احمد رحمته الله (٥) خپل خپل كتاب كېښي د حماد بن سلمه رحمته الله په طريق سره ذكر كړې دي (٦).
ترجمة الباب سره د حديث مناسبت: ترجمة الباب سره د دي حديث مناسبت «فلان الفويصة رعا.....»
كېښي دي.
د باب څلورم حديث د حضرت عبد الله بن مسعود رضي الله عنه دي

الحديث الرابع

[٣١٣] - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا يَحْيَى بْنُ آدَمَ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي غَارٍ، فَتَزَكَّتْ {وَالْمُرْسَلَاتُ عُزْيًا} [المرسلات: ١] فَإِنَّا لَنَتَلَقَّاهَا مِنْ فِيهِ، إِذْ خَرَجَتْ حَيَّةٌ مِنْ بَحْرِهَا، فَأَبْتَدَرْنَاهَا إِنْفَتَحْنَا، فَسَبَقَتْنَا قَدْ خَلَّتْ بَحْرَهَا، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَقِيَتْ شُرُكُكُمْ كَمَا يَقِيْتُمْ شُرُكَهَا» وَعَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ وَفِيهِ، قَالَ: وَإِنَّا لَنَتَلَقَّاهَا [ص: ١٣٠] مِنْ فِيهِ رَطْبَةٌ وَتَابِعَةُ أَبُو عَوَّانَةَ، عَنْ مُغِيرَةَ، وَقَالَ: حَذُفٌ، وَأَبُو مَعَاوِيَةَ، وَسُلَيْمَانُ بْنُ قُرَيْبٍ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ [١٤٣٣] (٧).

تراجم رجال

عبد بن عبد الله دا ابوسهل عبد بن عبد الله خزاعی بصری رحمته الله دي ددوی حالات کتاب العلم باب من أعاد الحديث لثلاثة ليعلم عنه لاندې تیرشوی دی (٨).
يحيى بن آدم دا يحيى بن آدم بن سليمان قرشي مخزومي رحمته الله دي. (٩)

(١) د عبد الملك بن عبد العزيز رحمته الله د حالاتو دپاره او گورنی كشف الباري: كتاب الحيز: ٤١٢.

(٢) د حبيب معلم رحمته الله د حالاتو دپاره او گورنی كتاب الحج باب الطواف بعد الصبح والعصر.

(٣) ١٨٤/٢ رقم: ١٧٦٥. امام بخاري رحمته الله الأدب المفرد: ٦٢٣-٢/٢٤٦ كتاب ضم الصبيان عند فورة العشاء رقم: ١٢٣١.

(٤) ٢٣٠/٣ كتاب الطهارة باب الماء المستعمل ذكر العلة التي من أجلها..... رقم: ١٢٧٣.

(٥) مسند أحمد: ٣٦٢/٣ رقم: ١٤٦٥٩.

(٦) فتح الباري: ٣٥٧/٦ عمدة القاري: ١٩٧/١٥ شرح الفسطاني: ١٣/٥ تفتيح التعليق: ٥٢٠/٣.

(٧) قوله: عن عبد الله رضي الله عنه: الحديث، مرتخر به جزء الصيد باب ما يقتل المحرم من الدواب.

(٨) كشف الباري: ٥٧٦/٣.

(٩) ددوی د حالاتو دپاره او گورنی كتاب الفسل. باب الفسل بالصاغ وغيره.

اسرائیل دا مشهور محدث اسرائیل بن یونس بن ابی اسحاق سبیعی همدانی کوفی رحمہ اللہ دے ددوی حالات کتاب العلم باب من ترک بعض الاختیار مخافة... لاندی بیان کری شوی دی. (۱)
منصور: دامنصور بن معتمر سلمی ابو عتاب کوفی رحمہ اللہ دے ددی دریوارو محدثینو حضراتو تفصیلی تذکرہ کتاب العلم باب من جعل لاهل العلم اماما معلومة لاندی تیرہ شوی ده. (۲)
ابراہیم ابراہیم: دا مشهور فقیہ ابو عمران ابراہیم بن یزید نخعی کوفی رحمہ اللہ دے علقمہ: دا ابن مسعود رضی اللہ عنہ مشهور شاگرد حضرت علقمہ بن قیس نخعی کوفی رحمہ اللہ دے عبداللہ: دا مشهور صحابی حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ دے ددی خلورو وارو بزرگانو تفصیلی تذکرہ کتاب ایمان باب ظلم دون ظلم کنبی راغلی. (۳)

قوله: قال: كنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في غار، فنزلت (وَالْمُرْسَلَاتُ عُرْفًا)

حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ فرمائی چہ مونہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سرہ پہ غار کنبی وو چہ دغہ وخت سورت والمرسلات نازل شو.

پہ دے حدیث کنبی حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ د ہجرت نہ وړاندی بنکارہ کیدونکی یو واقعہ بیانونی. پہ دے کنبی چہ دکوم غار تذکرہ ده هغه منی کنبی وو. لکہ چہ کتاب الحج کنبی ددی صراحت راغلی. (۴)

قوله: فإنا لتلقاها من فيه، إذ خرجت حية من جحرها: نومونہ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د مبارکی خلی نہ (اوریدوسرہ) یادول چہ یومار د خپلی سوړې نہ راؤوتلو.

قوله: لتلقاها: تلقی نہ مشتق دے دکوم معنی چہ قبول یادول او حاصلول وغیرہ ده. (۵) فیه، پہ حالت جری کنبی دے چونکہ من جاره دے ددی اصل فوه دے یعنی فم (خله). «جحرها-بضم الجیم البضمومة على الهاء المبهمة الساكنة» سوړې ته وائی. ددی جمع أحجار ده. (۶)

قوله: فإبتدرناها، لنقتلها، فسبقتنا، فدخلت جحرها، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم:

وسلم: وقيت شرکم، كما وقيتم شرها چنانچہ مونہ د هغه د وژلو دپاره د هغه طرف ته وړمنده کړه مگر هغه زمونہ نہ مخکنی اووتلو او په خپله سوړه کنبی ننوتلو، نو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم او فرمايل هغه ستاسو د شر نہ محفوظ پاتې شو لکہ څنگه چہ تاسو خلق د هغه د شر نہ محفوظ پاتې شونی.

(۱) کشف الباری: ۵۴۶/۴

(۲) کشف الباری: ۲۶۶-۲۷۰/۳

(۳) کشف الباری: ۲۵۷-۲۵۳/۲

(۴) صحيح البخاری کتاب الحج باب ما يقتل المحرم من الدواب رقم: ۱۸۳۰.

(۵) الکونین الجاری: ۲۵۰/۶ القاموس الوحید، مادة: لقی.

(۶) إرشاد الساری: ۳۱۴-۳۱۳.

وقت، او و قسّم دواړه مجهول صیغې دي. وقایه مصدر نه په معنی د حفاظت او لفظ شر دواړو ځایونو کېني منصوب علی المفعولیه دي. (۱)

یواشکال اودهغې جواب اشکال دادې چه مار وژل خو د ثواب کار دې اوهم خیر اوخیر دې مگر حضور پاک دا په شر سره تعبیر کړو داوې؟ ددې جواب دادې چه خیر اوشر دامور اضافیه نه دی د مار وژل خودغه صحابه کرامو د پاره د خیر عمل وو مگر د دغه مار د پاره ټول شر وو هغه وژلې کیدو نودهغه مار رعایت کولو سره نې قتل تر اوونیل. (۲)

قوله: وعن إسرائيل عن الأعمش عن إبراهيم عن علقمة عن عبد الله..... مثله

د مذکورې تعلیق مقصد دلته دا اوخودلې شو چه یحیی بن آدم رضی الله عنه وانی چه اسرائیل بن یونس رضی الله عنه لکه چه روایت باب منصور عن ابراهیم په طریق سره نقل کړې دې دغه شان سلیمان الاعمش عن ابراهیم په طریق سره هم روایت کړې دې لکه چه دا اوخودلې شو چه دا روایت هم د ابراهیم رضی الله عنه دې په دې کېني هېڅ اختلاف نشته دي. (۳)

د مذکورې تعلیق تخریج: دلته دوه احتماله دي. ① پورتنې عبارت عطف دې اود حدیث د سند لاندې داخل دې نوڅکه خوددې د تخریج ضرورت نشته دې دغه شان به موصول بالسند السابق وی ② پورتنې عبارت تعلیق دې نودا تعلیق موصولاً ابونعیم رحمته الله مستخرج کېني «یحیی بن آدم عن اسرائیل عن منصور والأعمش معاً» په طریق سره ذکر کړې دي. (۴)

قوله: قال: وإن التلقاها من فيه رطبة ابن مسعود رضی الله عنه فرماني چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله مبارکه

رڼه ددې آیاتونو په تلاوت سره اوچه شوې نه وه چه مونږ هغه ته یاد کړل. شارحینو حضراتو ددې جملې دوه مطالب لیکلي دي ① رطبة تازه کهجوري ته وانی دلته د نبی صلی الله علیه و آله د سورة المرسلات نازلیدونه پس، اولنې او د شروع تلاوت ته سهولت او آسانی کېني رطبة سره تعبیر کړې شوې دې لکه څنگه چه تازه کهجوري یا میوې خوراک آسان وی په دې صورت کېني به مطلب داشی چه مونږ د نبی صلی الله علیه و آله دخلي مبارکې نه د تازه کلام اوریدو سره یادول ② رطبة نه رطوبت فم یعنی توکانږې مراد دې او مطلب دادې چه ددې آیاتونو د نازلیدلو نه پس حضور پاک ددې په تلاوت کېني مشغول شو. تر دغه وخت پوري د حضور پاک په خله مبارکه کېني توکانږې اوچې شوې هم نه وې چه مونږ دا آیاتونه یاد کړل چنانچه دا سرعت د اخذ نه کنایه ده. هم دغه دویمه معنی او مطلب راجح دي. (۵)

(۱) عمدة القاری: ۱۹۷/۱۵ ارشاد الساری: ۳۱۴/۵.

(۲) عمدة القاری: ۱۹۷/۱۵ الکونر الجاری: ۲۲۵/۶.

(۳) عمدة القاری: ۱۹۷-۱۹۸/۱۵ فتح الباری: ۳۵۷/۶.

(۴) الکونر الجاری: ۲۲۵/۶ تغلیق التعلیق: ۵۲۱/۳.

(۵) فتح الباری: ۳۵۷/۶ شرح الکرماني: ۲۱۹/۱۳.

د کتاب الحج روایت ہم پہ دے باندے دال دے چرتہ چہ دا الفاظ دی: «وان فاه لوطب لها» (۱) علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «قوله: رطبة أي غضة طرية في أول ما تلاها، ووصفت التلاوة بالرطوبة لسهولتها، ويحتمل أن يكون المراد من الرطوبة: رطوبة فيه، يعني: إهدم أخذوها عنه قبل أن يصف عرقه من تلاوها، كذا قاله الشراح. قلت) هذا أكثابه عن سرعة أخذهم على الفور حين سمعوه، وهو مرأى من غير تأخير ولا توان» (۲)

قوله: وتابعه أبو عوانة عن مغيرة او ابو عوانہ رحمۃ اللہ علیہ د مغیرہ رحمۃ اللہ علیہ نہ روایت کولو سرہ د اسرائیل متابعت کرے دی۔ د ابو عوانہ رحمۃ اللہ علیہ نہ وضاح یشکری (۳) او مغیرہ رحمۃ اللہ علیہ نہ ابن مقسم رحمۃ اللہ علیہ (۴) مراد دی د مذکورہ متابعت مقصد: پہ دے متابعت سرہ بیان کرے شوی دی چہ مغیرہ بن مقسم رحمۃ اللہ علیہ ہم د اسرائیل پہ دے امر کنبے موافقت کرے دی چہ د ابراہیم بن یزید رحمۃ اللہ علیہ شیخ علقمہ رحمۃ اللہ علیہ دی (۵)۔
 د مذکورہ متابعت تخریج: د ابو عوانہ رحمۃ اللہ علیہ دا متابعت موصولاً امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ کتاب التفسیر کنبے سورۃ المرسلات پہ تفسیر کنبے ذکر کرے دی (۶) دے نہ علاوہ دا متابعت امام طبرانی رحمۃ اللہ علیہ (۷) ہم موصولاً ذکر کرے دی (۸)۔

قوله: وقال حفص وأبو معاوية وسليمان بن قمر عن الأعمش، عن إبراهيم عن الأسود عن عبد الله

د مذکورہ بالا تعلیق مقصد: پورته چہ کوم طریق تیرشوی دے پہ هغے کنبے اسرائیل عن الأعمش عن ابراہیم عن علقمہ عن عبد اللہ پہ سند سرہ د باب روایت نقل کولو۔ پہ دے طریق کنبے د ابراہیم شیخ علقمہ گر خولی شوی وو خو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دلته دا فرمانی چہ دے دریوارو محدثینو حضراتو حفص، ابو معاویہ او سلیمان بن قمر رحمہم اللہ د اسرائیل مخالفت کرے دی چہ اعمش عن ابراہیم پہ طریق کنبے اسرائیل دعلقمہ شیخ ابراہیم وثیلی وو۔ خو دا دریوارہ حضرات فرمانی چہ د ابراہیم شیخ اسود بن یزید دے علقمہ نہ دی۔ حافظ رحمۃ اللہ علیہ فرمانی چہ جریر بن عبد الحمید ضبی ہم ددے دریوارو حضراتو موافقت کرے دی (۹)۔

د مذکورہ تعلیقاتو موصولاً تخریج: ① د حفص بن غیاث رحمۃ اللہ علیہ روایت مسنداً امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ کتاب الحج او کتاب التفسیر کنبے ذکر کرے دی (۱۰)۔

(۱) صحیح البخاری کتاب الحج باب ما یقتل المحرم من الدواب رقم: ۱۸۳۰۔

(۲) عمدة القاری: ۱۹۸/۱۵۔

(۳) ددوی د حالاتو دیارہ او گورنی کشف الباری: ۴۳۴/۱۔

(۴) ددوی د حالاتو دیارہ او گورنی کتاب الصوم، باب صوم یوم وإفطار یوم۔

(۵) فتح الباری: ۶۸۷/۸ کتاب التفسیر سورۃ والمرسلات (باب بلاترجمہ)

(۶) صحیح البخاری کتاب التفسیر سورۃ والمرسلات رقم: ۴۹۳۱۔

(۷) المعجم الكبير للطبرانی: ۱۱۹/۱۰ رقم: ۱۰۵۸ الاختلاف عن الأعمش فی حدیث عبد اللہ۔

(۸) فتح الباری: ۶۸۷/۸ کتاب التفسیر وعمدة القاری: ۱۹۸/۱۵۔

(۹) حوالہ جات بالا وإرشاد الساری: ۳۱۴/۵۔

(۱۰) کتاب الحج باب ما یقتل المحرم من الدواب رقم: ۱۸۳۰ و کتاب التفسیر باب قوله: (هَذَا يَوْمٌ لَا يَنْظِقُونَ) رقم: ۴۹۳۴۔

- ① دابو معاویہ رضیر رضی اللہ عنہ حدیث امام احمد رضی اللہ عنہ پہ خپل مسند کنبی او امام مسلم رضی اللہ عنہ خپل صحیح کنبی موصولاً ذکر کړی دی. (۱)
- ② سلیمان بن قرم رضی اللہ عنہ د روایت باره کنبی حافظ رضی اللہ عنہ خودا فرمانیلی دی چه دا روایت موصولاً چرته راغلي دي ماته نه ده معلومه. (۲)
- خو عینی رضی اللہ عنہ دا دعوی کړي ده چه د سلیمان روایت موصوله فتوح کنبی موجود دي. (۳)
- د بحث خلاصه: ددې ټولو تعلیقاتو او متابعاتو خلاصه دا شوه چه دباب دا روایت دحضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ دوو جلیل القدر شاگردانو علقمه رضی اللہ عنہ او اسود بن یزید رضی اللہ عنہ دواړو نه نقل دي کله دیو نه روایت شوې او کله دبل نه. والله اعلم.
- وقال حص وأبو معاوية وسلمان بن قرق.....

تراجم رجال

- حفص: دا حفص بن غياث رضی اللہ عنہ دي. ددوی حالات کتاب الغسل باب المضمضة والاستنساخ فی الجنابة په ضمن کنبی راغلي دي. (۴)
- ابو معاویہ: دا ابو معاویہ محمد بن جازم رضیر رضی اللہ عنہ دي. ددوی تذکره کتاب العلم باب الحما في العلم لاتدي تیره شوې ده. (۵)
- سلیمان بن قرق: دا ابوداؤد سلیمان بن قرق بن معاذ تمیمی ضبی رضی اللہ عنہ دي. بعض حضراتو د نیکه طرف ته منسوب کولو سره سلیمان بن معاذ هم وئيلي دي. (۶)
- دي د ابواسحاق سبيعی، ابویحیی قتات، عطاء بن سائب، ابن المنکدر، اعمش، سماک بن حرب، عاصم بن بهدلة رحمهم الله وغيره نه روایت کوی. ددوی نه روایت کونکو کنبی سفیان ثوري (وهومن أقرانه، ابوالجواب، حسين بن محمد مروزي، يعقوب بن اسحاق حضرمي، يونس بن محمد مؤدب، ابوالاحوص، بکر بن عياش او ابوداؤد طيالسي رحمهم الله وغيره شامل دي. (۷)
- عبدالله بن احمد بن حنبل رضی اللہ عنہ وائي:
- «كان أبي يسمع حديث قطبة بن عبد العزيز وسلمان بن قرق وعزید بن عبد العزيز بن ساه، وقال: هؤلاء قوم ثقات، وهم أئمة حديثنا من سفیان وشعبة، وهم أصحاب كتب، وإن كان سفیان وشعبة أحفظ منهم»، (۸)

(۱) مسند الإمام أحمد، مسند عبدالله بن مسعود ۱/ ۵۶۱ رقم: ۴۲۵۷ وصحيح مسلم كتاب السلام باب قتل العيات وغيرها، رقم: ۵۸۲۴

(۲) فتح الباري: ۳۵۷/۶ إرشاد الساري: ۳۱۴/۵ هدى الساري: ۴۹.

(۳) عمدة القاري: ۱۹۸/۱۵ ذخيرة تنقيص دياره او گورنی فتح الباري: ۶۸۷/۸ كتاب التفسير وتحفة الأشراف بمعرفة الأطراف: ۵/۷ رقم: ۹۱۶۳ و ۱۰۳/۷ رقم: ۹۴۳۰ مسند عبدالله بن مسعود رضى الله عنه.

(۴) كشف الباري: ۴۶۷.

(۵) كشف الباري: ۶۰۵/۴.

(۶) تهذيب الكمال: ۱۱/۱۲ رقم الترجمة: ۵۵۵ تهذيب ابن حجر: ۲۱۳/۴ كمال مقلطاي: ۸۱/۶.

(۷) ذبيح او تلامذه د تنقيص دياره او گورنی تهذيب الكمال: ۵۲/۱۲-۵۱.

(۸) تهذيب الكمال: ۵۲/۱۲-۵۱ تهذيب التهذيب: ۲۱۳/۴.

یعنی زما والد صاحب به د قطبہ سلیمان او یزید احادیث لتول او فرمائیل به نی چه دا تول نفع خلق دی. د سفیان او شعبه په مقابلہ کښې دهغوی حدیثونه زیات مکمل اوتام دی او هغوی سره کتابونه هم دی. اگر چه شعبه او سفیان ددې خلقو په نسبت د زیات یاداشت او حافظه مالکان دی

لیکن دې سره د امام احمد رحمہ اللہ نه دا هم نقل دی: «لأری به بأساً، ولكنه کان یفرط فی التثمیم»^(۱) د شیعیت په معامله کښې خان خوښی وو. یحیی بن معین رحمہ اللہ فرمائی ضعیف^(۲) نور فرمائی «لہس بشی»^(۳) امام ابووزعہ رحمہ اللہ فرمائی «لہس ہذاک»^(۴) امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی: «لہس بالمعین»^(۵) امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی: ضعیف^(۶)

ابن عدی رحمہ اللہ د سلیمان بن قرم رحمہ اللہ د اهل بیت فضائل وغیرہ باندې یوڅو روایات نقل کړي دي نه پس ئې په سلیمان باندې تبصره کولو سره لیکلی دی: «وله أحادیث حسان إفرادات، وهو خير من سليمان بن أرقم بكثير، وتدل صورة سليمان هذا على أنه مفرط في التثميم»^(۷)

یعنی چه ښکلې احادیث کوم چه د افراد د قبیل نه دی هغه سره دی هغه د سلیمان بن ارقم نه څو درجې بهتر دي. خو د سلیمان د مخ د سهرې نه هم دغه معلومیږي چه غالی شیعہ دي

یوشخصیت اودوه نومونه حافظ ابن عدی رحمہ اللہ د سلیمان بن قرم ضبی او سلیمان بن معاذ ضبی چه د سناک بن حرب، عطاء بن سائب او ابواسحاق رحمہم الله نه روایت کوی اودهغوی نه امام ابوداؤد طیالسی رحمہ اللہ روایت کوی. په مینځ کښې تفریق کړي دي او فرمائیلې دي چه دوه جدا جدا شخصیات دي دواړه یو نه دي. ددوی خیال دا دي چه دا سلیمان بن معاذ رحمہ اللہ بصری دي حافظ ابن عدی رحمہ اللہ نور فرمائی چه سلیمان بن معاذ رحمہ اللہ نیک نام راوی دي د متقدمین نه د چاکلام دهغوی باره کښې ما نه دي لیدلې دهغوی روایت کړي شوی احادیث هم صحیح دي. البته بعض منکر روایتونه ئې هم دي.^(۸)

مغالطه چاته شوي ده: په اصل کښې دلته امام بخاری رحمہ اللہ ته مغالطه شوې ده^(۹) هم هغوی د ټولو نه اول دي دواړو کښې فرق بیان کړي دي. بیا دهغوی په اتباع کښې ابن حبان رحمہ اللہ ابن عدی، عقیلی رحمہ اللہ او ابن القطان رحمہ اللہ د سلیمان بن قرم بن معاذ او سلیمان بن معاذ په مینځ کښې د فرق

(۱) الضعفاء الكبير للعقيلي: ۲/۱۳۷، رقم الترجمة: ۶۲۵ تهذيب الكمال: ۵۳/۱۲.

(۲) رواية عباس الدوري عنه في تاريخه: ۲۳۴/۲.

(۳) تهذيب الكمال: ۵۳/۱۲ والجرح والتعديل: ۴/۱۳۲، رقم: ۵۹۷/۵۷۱۶ تهذيب التهذيب: ۲۱۳/۴.

(۴) حواله جات بالا.

(۵) حواله جات بالا والمعنى في الضعفاء: ۱/۴۱۲، رقم: ۲۶۱۳.

(۶) تهذيب الكمال: ۵۳/۱۲ تهذيب التهذيب: ۲۱۳/۴.

(۷) حواله بالا والكمال لابن عدی: ۳/۲۵۷ (ملخصاً) رقم: ۳۳۵.

(۸) الكمال: ۳/۲۷۴-۲۷۳، رقم: ۷۴۵/۱۳ تهذيب التهذيب: ۲۱۴/۴ تهذيب الكمال: ۵۴/۱۲.

(۹) التاريخ الكبير: ۳/۳۳، رقم: ۱۸۷۱ باب القاف من السنين، ۲/۳۹، رقم: ۱۸۹۴ باب المعيم.

(۱۰) قال ابن حبان في ابن قرم: كان رافضياً غالباً في الرفض، ويقلب الأخبار مع ذلك، المجروحين له: ۱/۱۸، رقم: ۴۰۹، وقال في ابن معاذ: شيخ من أهل البصرة... يخالف الثقات في الأخبار. المجروحين له: ۱/۱۹، رقم: ۴۱۲.

(۱۱) الضعفاء الكبير للعقيلي: ۲/۳۳۶.

قول ذکر کری دی: (۱)

حقیقت یہ ہے؟ حقیقت دادی چہ دواہرہ ہم د یوکس نومونہ دی. ہم سلیمان بن معاذ سلیمان بن قمر دی. دیرزیات محدثین حضرات او انہ اسماء الرجال ددی تصریح کری دہ. لکہ امام ابو حاتم (۲)، امام عبدالغنی بن سعید مصری، حافظ دارقطنی (۳)، حافظ لاکانی (۴)، امام طبرانی (۵)، او امام ابن عقدہ (۶)، رحمہم اللہ وغیرہ (۷)، حافظ عبدالغنی بن سعید رحمہ اللہ خپل تصنیف ایضاح الاشکال کنبی فرمائی: «ان من فرق بینہما فقد اخطا» (۸).

دا مغالطہ ولی اوشوہ؟ پہ اصل کنبی امام ابو داؤد طیالسی رحمہ اللہ د سلیمان بن قمر رحمہ اللہ د تلامذہ نہ دی. لیکن چہ کلہ دھغوی نہ روایت کوی نوہ ابن قمر پہ خانی باندی ابن معاذ وانی. اوس ہفہ داسی ولی کوی نوہ حقیقت خو صرف ہم اللہ تعالیٰ تہ معلوم دی. خو حافظ ابو حاتم رازی رحمہ اللہ د دی وجہ دا لیکلہ دی چہ خلقو تہ پتہ او نہ لگی چہ دا شیخ مجروح دی. (۹) او ابن عقدہ رحمہ اللہ د اعمل د امام ابو داؤد طیالسی رحمہ اللہ غلطی او تسامح گر خولہ دی. (۱۰)

بہر حال د امام طیالسی رحمہ اللہ پہ دی عمل سرہ دغہ محدثینو حضراتو تہ مغالطہ اوشوہ چا چہ دا دواہرہ (سلیمان بن قمر او سلیمان بن معاذ)، پہ مینخ کنبی فرق کری دی او دا نی گنہری دی چہ د طیالسی والابل یو راوی دی ابن قمر نہ دی. واللہ اعلم.

د بحث خلاصہ: ددی تول بحث خلاصہ دا دہ چہ سلیمان بن قمر ضعیف راوی دی خو امام بخاری رحمہ اللہ د متابعت پہ توگہ دھغہ نہ صرف ہم دا یوحذیث روایت کری دی. ہفہ ہم تعلیقاً نہ چہ اصالتاً، خکہ چہ دومرہ مضر نہ دی. پہ نورو حضراتو کنبی امام ابن ماجہ رحمہ اللہ نہ علاوہ خلورو وارو حضراتو ددوی روایات قبول کری دی. (۱۱)

اعمش: دامشہور محدث ابو محمد سلیمان بن مہران اسدی الاعمش رحمہ اللہ دی ددوی حالات (کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم)، لاندی تیرشوی دی. (۱۲)

(۱) تعلیقات تہذیب الکمال: ۵۴/۱۲ تہذیب ابن حجر: ۲۱۴/۴.

(۲) الجرح والتعديل: ۱۳۲/۴.

(۳) تعلیقات الدارقطنی علی المجروحین واکمال مغلطای: ۸۱/۶.

(۴) تہذیب ابن حجر: ۲۱۴/۴ ولا إكمال للمغلطای: ۸۱/۶ تعلیقات تہذیب الکمال: ۵۴/۱۲.

(۵) تہذیب ابن حجر: ۲۱۴/۴ تعلیقات تہذیب الکمال: ۵۱/۱۲.

(۶) تہذیب ابن حجر: ۲۱۴/۴.

(۷) تہذیب ابن حجر: ۲۱۴/۴ واکمال للمغلطای: ۸۱/۶ تعلیقات تہذیب الکمال: ۵۴/۱۲.

(۸) حوالہ جات بالا.

(۹) حوالہ جات بالا والجرح والتعديل: ۱۳۲/۴.

(۱۰) تہذیب ابن حجر: ۲۱۴/۴.

(۱۱) و ذکرہ الحاکم فی باب من عیب علی مسلم إخراج حدیثہم، وقال: غمزوه بالغلو فی التشیع، وسوء الحفظ، تہذیب ابن حجر: ۲۱۴/۴ واکمال للمغلطای: ۸۲/۶ تہذیب الکمال: ۵۴/۱۳ ہدی الباری: ۴۳ فصل فی سیاق من علق البخاری شینا..

(۱۲) اوگورنی: کشف الباری: ۲۵۱/۲.

ابراہیم: دا مشہور فقیہ ابو عمران ابراہیم بن یزید نخعی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دی. (د حدیث مسند سند اوگورنی).

الاسود: دا اسود بن یزید نخعی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دی. د دوی حالات کتاب العلم باب من ترک بعض الأخبار مخالفہ... لاندی تیر شوی دی.

عبدالله: دا مشہور صحابی حضرت عبد الله بن مسعود رضی اللہ عنہ دی. (د حدیث مسند سند اوگورنی) حدیث نہ مستنبط بعض فوائد: ددی حدیث نہ معلومہ شوه چه مار په حرم کښې وژل جائز دی بل دا هم معلومہ شوه چه مار د هغه سورې ته په وړنوتلو سره هم وژلې کیدې شی. (۱) حدیث ترجمه الباب سره مطابقت: حدیث ترجمه الباب سره مناسبت په دې معنی دې چه مار هم موذی ځناور دې اود باب په شروع کښې دا تصریح راغلی ده چه د فواسق قتل په پنځوسه والا ځناور وکښې منحصر نه دې بلکه هر هغه ساه والا ځناور کوم چه موذی وی دهغه وژل جائز دی چنانچه مار هم موذی دې لهذا دده وژل هم جائز دی. دباب پنځم حدیث د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دی.

الحديث الخامس

[۳۷۰-] حَدَّثَنَا نَصْرُ بْنُ عَلِيٍّ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ الْأَعْلَى، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ، عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «دَخَلَتِ امْرَأَةٌ النَّارَ فِي هِرَّةٍ رِيْقَتِهَا، فَلَمْ تَطْعُمِهَا، وَلَمْ تَدْعُهَا تَأْكُلْ مِنْ خَشَائِشِ الْأَرْضِ» قَالَ: وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ، عَنْ سَعِيدِ الْمَقْبُرِيِّ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِثْلَهُ- [۳۷۱] (۲)

تراجم رجال

نصر بن علي: دا ابو عمرو نصر بن علي بن نصر بن علي بن صهبان بن ابي ازدي، جهضمي بصري رحمۃ اللہ علیہ دی. دده د نيکه نوم هم نصر بن علي دی. (۳) په دې وجه نيکه ته نسی نصر بن علي الكبير او صاحب ترجمه ته الصغير سره جدا کړې دي. (۴)

د ۱۶۰ هجري نه پس پيداشوي. د کبار محدثينو نه وو. حافظ ذهبي رحمۃ اللہ علیہ فرمائي ((الحافظ العلامة الثقة)) (۵)

دې د یزید بن زریع، معتمر بن سلیمان، نوح بن قیس الحارثی، عبدربه بن باریق، یحیی بن ابي زانده، عبد الاعلی بن عبد الاعلی، سفیان بن عیینہ، درست بن زیاد، بشر بن المفضل، حارث بن

(۱) فتح الباری: ۳۵۷/۶.

(۲) قوله: عن ابن عمر رضي الله عنهما: الحديث، مترجيحه في كتاب المساقاة، باب فضل سقى الماء.

(۳) دې هم د کبار محدثينو نه دي اوگورنی تهذيب الكمال: ۳۵۴/۲۹؛ سير اعلام النبلاء: ۱۲/۱۳۶.

(۴) تهذيب الكمال: ۳۵۵/۲۹؛ رقم: ۴۰۶؛ سير اعلام النبلاء: ۱۲/۱۳۳؛ تهذيب التهذيب: ۱۰/۴۳۰؛ رقم: ۷۸۰.

(۵) سير اعلام النبلاء: ۱۲/۱۳۳؛ ايضا المكاشف: ۱۸۷/۳؛ رقم: ۵۸۹۶.

جبر، عبد العزيز در اوردی، عمر بن علی، ابن علیہ عیسیٰ بن یونس رحمہم اللہ پہ شان اساطین علم حدیث نہ روایت کوی اود نہ نہ انہم سته، بل ابوزرعہ، ابو حاتم، ذہلی، بقی بن مخلد، عبد اللہ بن احمد، عبدان الاھوزی، اسماعیل قاضی، ابن ابی الدنیا، ابن خزیمہ، عبد اللہ بن محمد بن یاسین، قاسم بن زکریا مطرز، محمد بن محمد بن سلیمان باغندی، ابوبکر بن ابی داؤد، ابو القاسم، ابو حامد حضرمی او یحییٰ بن محمد بن صاعد رحمہم اللہ وغیرہ نہ د حدیث روایت کوی. (۱)

امام احمد بن حنبل رحمہم اللہ نہ روایت دی: «ما بہ بأس، ووضیعتہ» (۲)، ابن حاتم رحمہم اللہ فرمائی ثقہ (۳)، امام نسائی رحمہم اللہ او ابن خراش رحمہم اللہ فرمائی ثقہ (۴)، عبد اللہ بن محمد فرہانی رحمہم اللہ فرمائی: «نصر عندي من نملاء الناس» (۵)، خشنی رحمہم اللہ فرمائی: «ما کنت بالبصرۃ عن أحد أعقل من نصر بن علی» (۶)، چہ پہ بصرہ کنبی ما د چانہ حدیث نہ دی لیکلہ چہ د نصر بن علی نہ زیات عاقل او هو بیار وی. بہر حال نصر بن علی رحمہم اللہ متفق علیہ او ثقہ دی. مسلمہ بن قاسم رحمہم اللہ فرمائی: «هو ثقة عند جميعهم» (۷).

د قضا پیشکش اود نصر بن علی رحمہم اللہ د عمل: حافظ ابوبکر بن ابی داؤد رحمہم اللہ فرمائی چہ عباسی خلیفہ مستعین باللہ د قضا د پیشکش سرہ خیل قاصد امام نصر بن علی رحمہم اللہ تہ اولیگلو اود دی دپارہ نی دھغوی تعین او کړو. چنانچہ امیر بصرہ عبد الملک ہغہ راؤغوښتلو اود دی عہدی قبلولو حکم نی ورته ورکړو. نصر بن علی رحمہم اللہ او فرمائیل زہ کور تہ خم استخارہ کول غواړم. دی وینا کولو سرہ ہغہ دامیر نہ پہ غرمہ کنبی واپس شو. کور تہ راغلو دوه رکعتہ مونځ نی ادا کړو او وونی فرمائیل «اللهم ان کان لی عندک خیر فاقضنی الیک»، کہ چر تہ زما دپارہ تاسرہ څہ خیر وی نوزما روح واخلم. دی وینا کولو سرہ اودہ شو. روستو چہ کلہ کور والو پاسولو نوچہ ونی کتل د ہغہ انتقال شوی وو. (۸)

امام بخاری (۹) محمد بن اسحاق سراج، بکر بن محمد قزاز ابراہیم بن محمد کندی او ابن حبان (۱۰) رحمہم اللہ وغیرہ قول دادی چہ ۲۵۰ ہجری بصرہ کنبی انتقال شوی. غالباً د ربیع الثانی میاشت وہ یو قول د ۲۵۱ ہجری ہم دی لیکن رومہی قول صحیح دی (۱۱) دی د اصول ستہ راوی دی. کما مر. رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعہ.

(۱) د شیخ اونلامدہ د پارہ اوگوننی تہذیب الکمال: ۳۵۸/۲۹-۳۵۶.

(۲) الجرح والتعديل: ۳۷/۸، رقم ۲۱۵۹ تہذیب ابن حجر: ۴۳۰/۱۰ تہذیب الکمال: ۳۵۸/۳۹ سیر اعلام النبلا: ۱۳۴/۱۲.

(۳) حوالہ جات بالا.

(۴) تہذیب ابن حجر: ۴۳۰/۱۰ تہذیب الکمال: ۳۵۸/۳۹ سیر اعلام النبلا: ۱۳۴/۱۲ تاریخ الخطیب: ۲۸۸/۱۳.

(۵) تہذیب الکمال: ۲۵۹/۲۹ تاریخ بغداد: ۲۲۸/۳ تہذیب التہذیب: ۴۳۰/۱۰ سیر اعلام النبلا: ۱۳۴/۱۲.

(۶) تہذیب التہذیب: ۴۳۱/۱۰.

(۷) تہذیب ابن حجر: ۴۳۱/۱۰ تعلیقات تہذیب الکمال: ۳۶۱/۲۹.

(۸) تہذیب ابن حجر: ۴۳۱/۱۰ تہذیب الکمال: ۳۶۱/۲۹-۳۶۰ سیر اعلام النبلا: ۱۳۴/۱۲ تاریخ الخطیب: ۲۸۹/۱۳ شذرات

الذهب: ۱۲۳/۲ عمدۃ القاری: ۱۹۸/۱۵.

(۹) تاریخ بخاری الصغیر: ۳۹۱/۲ تہذیب الکمال: ۳۶۱/۲۹ تاریخ بغداد: ۲۸۹/۱۳.

(۱۰) کتاب الثقات لابن حبان: ۲۱۸/۹.

(۱۱) تہذیب الکمال: ۳۶۱/۲۹ سیر اعلام النبلا: ۱۳۴/۱۲ تاریخ بغداد (مدینۃ السلام): ۲۸۹/۱۳ الکاشف: ۱۸۷/۳.

عبد الاعلیٰ دا عبد الاعلیٰ بن عبد الاعلیٰ شامی بصری رحمۃ اللہ علیہ دی (۱)

عبد اللہ بن عمر: دا مشہور محدث حضرت عبد اللہ بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ دی ددوی حالات کتاب الموضوع باب التیز فی البیوت کنبی راغلی دی (۲)
نافع: دا مشہور تابعی محدث حضرت ابولبابہ نافع مولیٰ ابن عمر رضی اللہ عنہ دی ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب ذکر العلم والفتاویٰ المسجد پہ ذیل کنبی راغلی دی (۳)
ابن عمر: دا مشہور صحابی حضرت عبد اللہ بن عمر رضی اللہ عنہ دی ددوی تفصیلی حالات کتاب الإیمان باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم: بنی الإسلام علی خمس ... لاندی تیرشوی دی (۴)

قوله: عن النبی ﷺ قال: دخلت امرأة النار فی هرة د نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نہ روایت دی چہ حضور پاک فرمانیلی دی یوہ بنخہ د یوہ پیشو د وجہ نہ جہنم کنبی داخل شوہ.

قوله: امرأة: ددغہ بنخہ نوم خہ وو؟ دا معلومہ نہ شوہ، حافظ رحمۃ اللہ علیہ او عینی رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ دلشہ د لاعلمی اظہار کری دی (۵)

خود روایاتونہ دومرہ پتہ لگی چہ دھغی تعلق بنوحمیر سرہ وو. نور دا چہ ہغہ یوہ تورہ اوپردہ بنخہ وہ (۶) البتہ یوروایت کنبی «امرأة من بنی اسرائیل.....» (۷) الفاظ وارد شوی دی دکوم نہ چہ معلومیہری چہ ددغہ بنخہ تعلق بنی اسرائیل سرہ وو او بنوحمیر خو عرب وو؟

ددی جواب دادی چہ پہ دی دوار و کنبی خہ منافات او تضاد نشتہ دی خکہ چہ د بنوحمیر یوجماعت پہ یہودیت کنبی داخلیدو سرہ ددین پہ توگہ دا خپل کری وو. چنانچہ د قوم پہ توگہ ددی بنخہ نسبت بنوحمیر طرف تہ او کری شو او د مذهب پہ توگہ د بنو اسرائیل طرف تہ دا منسوب کری شوہ (۸)

دغہ بنخہ مؤمنہ وہ کہ کافرة: علامہ نووی رحمۃ اللہ علیہ فرمانی چہ ددی روایت نہ معلومیہری چہ د ہر (پیشو) قتل حرام دی. دا ترل اود خوراک خنباک نہ بندول ہم حرام دی ہم پہ دی وجہ ہغہ بنخہ پہ دوزخ کنبی داخل شوہ. د حدیث د ظاہر نہ دا معلومیہری چہ ہغہ بنخہ مسلمہ وہ لیکن ہغہ د پیشو پہ ترلو او نہرہ ساتلو سرہ جہنم کنبی داخل کری شوہ (۹)

لیکن قاضی عباض رحمۃ اللہ علیہ فرمانی چہ گیدی شی دغہ بنخہ کافرہ وی اوہغی تہ دھغی د کفر د وجہ نہ عذاب ور کری شوی وی اود پیشو د تنگولو او سزا ور کولو د وجہ نہ د ہغی پہ عذاب کنبی انسانہ

(۱) ددوی ذخالاتو دیارہ او گورنی کتاب الفصل باب إذا ذکر فی المسجد أنه جنب.....

(۲) کشف الباری: ۳۶۰/۵.

(۳) کشف الباری: ۶۵۱/۴.

(۴) کشف الباری: ۶۳۷/۱.

(۵) فتح الباری: ۳۵۷/۶ عمدة القاری: ۱۹۸/۱۵.

(۶) حوالہ جات بالا، و مستدای داؤد الطیبالی: ۳۵۴/۲ مسند جابر بن عبد اللہ، رقم: ۱۸۶۱ و مسند الإمام أحمد: ۳/۳۷۴ رقم: ۱۵۰۸۲ و حلیۃ الأولیاء: ۲۸۴/۶.

(۷) صحیح مسلم کتاب الکسوف باب ما عارض علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی صلاة الکسوف..... رقم: ۲۱۰۰ عن جابر رضی اللہ عنہ.

(۸) فتح الباری: ۳۵۷/۶ عمدة القاری: ۱۹۸/۱۵ إرشاد الساری: ۳۱۴/۱۵.

(۹) فتح الباری: ۳۵۷/۶ عمدة القاری: ۱۹۸/۱۵ شرح الترمذی: ۲/۲۳۶ کمال إكمال المعلم مع شرحه مکمل إكمال الإكمال: ۵۶/۶.

شوې وی. هغه ښځه د عذاب مستحق شوې ځکه چې هغه مؤمنه نه وه. د مؤمنانو صفاتو خو دکبار نه په توبه کولو سره معاف کېږي. په دې وجه چې کله گناه معاف شوه نو د سزا او عذاب څه معنی؟ ځکه چې هغه هم کافره وه په دې وجه ورته عذاب کیدلو او د پېشو په تکلیف کولو سره عذاب په هغې باندې زیاتې. (۱)

خو بیا هم علامه نووی رحمته الله علیه فرماني چې صحیح هم دغه دی چې هغه مسلمه وه نه چې کافره. ددې دوزخ ته داخلیدلو سبب هم هغه پېشو وه نه چې کفر. کما هو ظاهر الحدیث. ترکومي پورې چې ستاسو (قاضی عیاض) ددې خبرې تعلق دې چې پېشو تنگول صفاتو کینې داخل دی چې د کبار نه اجتناب او احتراز په صورت کینې معاف کېږي. نو ددې جواب دادې چې پېشو تنگول صغیره پاتې نه شو بلکه ددغه ښځې د اصرار د وجې نه کبیره جوړه شوې وه. دې نه علاوه په حدیث کینې مخلد فی النار کیدو ذکر چرته دې چې اشکال دې وی؟ (۲)

راجع څه دي؟ لیکن دلته د قاضی عیاض رحمته الله علیه خبره صحیح ده هغوی چې دکافره کیدو کوم احتمال ذکر کړې دې هغه صحیح دي. د ابو نعیم رحمته الله علیه تاریخ اصفهان (۳) اود علامه بیهقی رحمته الله علیه البعث والنشور (۴) کینې تصریح ده چې هغه ښځه کافره وه. ابن الملقن رحمته الله علیه هم خپل یو قول هم دغه ذکر کړې دې چې هغه ښځه کافره وه اود هغه دویم قول د امام نووی رحمته الله علیه موافق دي (۵). د حضرت عائشه رضی الله عنها رائي هم دغه ده چې هغه ښځه کافره وه اودا حدیث دهغه احادیثونه دي دکوم د وجې نه چې حضرت عائشه رضی الله عنها په حضرت ابوهریره رضی الله عنه باندې اعتراض کړې دي او فرمانيلی دي: «هل تدري ما كانت المرأة؟ إن المرأة مع ما فعلت كانت كافرة، وإن المؤمن أكرم على الله عز وجل من أن يعذب في هرة، فإذا حدثت عن رسول الله صلى الله عليه وسلم فانظري كيف تحدث؟» (۶) یعنی آیا تاته پته ده چې هغه ښځه څه وه؟ هغه ښځه کوم څه چې هغې او کرل دهغې سره کافره وه. د مؤمن شان او مرتبه دالله تعالی په نیز ددې نه ډیره اوچته ده چې د یوې پېشو د وجې نه هغې ته عذاب ورکړی والله اعلم بالصواب

قوله: لم تطعها، ولم تدعها تأكل من خشاش الأرض: دغه ښځې پېشو

ترلې وه هغې باندې نې څه نه خوړل اونه نې هغه خلاصوله چې هغه د زمکې چینجی وغیره نه نې څه خوړلې وي. د خشاش څه، مثله ده یعنی په دې باندې ضمه، فتحه یا کسره دریواړه حرکات لوستل جائز دي. حشرات الارض یعنی چینجو وغیره ته وائی لکه مږه کوم چې د پېشو یو ډیر خوښ خوراک دي. (۷)

(۱) شرح النووي على مسلم: ۲/۲۳۶ عمدة القاری: ۱۵/۱۹۸ | کمال المعلم للقاضي: ۳۰۸/۳.

(۲) حواله جات بالا.

(۳) تاریخ اصفهان (أخبار أصفهان): ۲/۱۵۴ تحت ترجمة رقم: ۱۳۴۱ محمد بن النعمان بن عبد السلام، وعمدة القاری: ۱۹۸/۱۹ التوضیح: ۲۵۲/۱۹.

(۴) کتاب البعث والنشور للبيهقي: ۷۹/۱ باب قول الله تعالى عز وجل: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ...﴾ رقم: ۴۸ باب ما يستدل به النبي صلى الله عليه وسلم... رقم: ۱۹۱-۱۹۰ وفتح الباری: ۳۵۸/۶.

(۵) التوضیح: ۲۵۲/۱۹ عمدة القاری: ۱۵/۱۹۸ فتح الباری: ۳۵۸/۶.

(۶) إرشاد الساری: ۵/۳۴ فتح الباری: ۶/۳۵۸ مسند أحمد: ۲/۱۹۷ رقم: ۱۰۷۳۸.

(۷) إرشاد الساری: ۵/۳۴ عمدة القاری: ۱۵/۱۹۸ فتح الباری: ۶/۳۵۸ شرح النووي على مسلم ۲/۲۳۶.

حدیث نہ مستنبط فوائد: ددی حدیث نہ معلومہ شوہ چہ پیشوگانہ ساتل اوہغہ ترل جائز دی پہ دے سُرط چہ دہغی د خوراک خبناک انتظام ہم اوکری۔ دغہ حکم د ٲولو ساتونکو خناورو او مرغو دے بل۔ دے د خوراک خبناک انتظام د ہغی پہ مالک باندے پہ دے صورت کنبی واجب دے چہ کہ چری دا سستقل اوتری۔ قالہ القرطبی والنووی۔ (۱)

دے نہ علاوہ دا ہم مستفاد کیری چہ د پیشوگانو وغیرہ تملیک (بیابیع وشراء) جائز دی۔ چنانچہ یو روایت کوم چہ د ہمام بن منبہ رضی اللہ عنہ پہ طریق سرہ دے (۲) پہ ہغی کنبی «ہرقاھا» الفاظ دی یعنی ہغہ پیشو د دغہ بنجی مملوکہ وہ۔ واللہ اعلم بالصواب۔ (۳)

ترجمہ الباب سرہ دحدیث مناسبت: دحافظ ابن حجر رحمہ اللہ د رائے مطابق خوترجمۃ الباب سرہ ددی حدیث مناسبت واضح دے چہ ہغہ ہغہ ٲول احادیث شاتنی باب نمبر ۱۴ سرہ یوخانی کوی۔ د مینخ دوه ابواب ((باب غورمال المسلم.....)) و ((باب غس من الدواب.....)) د موقع او محل پہ اعتبار سرہ حذف کول اولی گر خوی اودا د ناسخینو غلطی گر خوی۔ (۴) د باب نمبر ۱۴ عنوان وو «باب قول اللہ تعالیٰ ﴿وَيَتَّخِذُ مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ﴾» بغیرد خہ شک نہ زیر بحث حدیث دے سرہ مناسبت لری چہ ہرہ ہم پہ دابہ کنبی شامل دہ اوہر دابہ مخلوق دی۔

نور شراح عینی قسطلانی رحمہما اللہ وغیرہ دلته دمناسبت بیانولوتہ تعرض نہ دی کرے مگر زمونہ دا اکابر علماء دیوبند نہ حضرت گنگوہی رحمہ اللہ فرمائی: «ثمان جمعہ ما أورده فی الباب (۵) من الروایات فقصوده منها أن للدواب ذکر أفعالها، غیر أن بعض الروایات لما كانت تتضمن فائدة أزيد من هذا القدر، نہ علیہا بزباد لفظ الباب (۶) هناك، وأورد الروایة المتضمنة لتلك الفائدة.....» (۷)

یعنی امام بخاری رحمہ اللہ پہ دے باب کنبی خومرہ روایات نقل ری دی دہغہ ٲولو مقصود دغہ دے چہ پہ ہغی کنبی دواب (سہ والو) ذکر دی۔ مگر پہ دے کنبی بعض روایات چونکہ دے سرہ زیاتی فاندے تہ متضمن دی نودا فاندہ (جدیدہ) زاندہ باندے د تنبیہ کولودپارہ لفظ باب ہلتہ اضافہ اوکریہ او بیانی دغہ روایت راورلو کوم چہ دغہ فاندے تہ متضمن وو۔ خلاصہ دا شوہ چہ دلته د ناسخین صحیح بخاری د تغلیط ضرورت نشتہ اودا د باب فی باب د قبیل نہ دے۔ حضرت شیخ الحدیث زکریا کاندھلوی رحمہ اللہ ہم دا راجح گر خولی دی۔ (۸)

(۱) عمدة القاری: ۱۹۸/۱۵ فتح الباری: ۳۵۸/۶ شرح النووی علی مسلم: ۲۳۶/۲ شرح القرطبی علی مسلم: ۶۰۵/۶ کتاب البیر والصلۃ، باب عذبت امراة فی ہرۃ، رقم: ۲۵۳۰۔

(۲) صحیح مسلم کتاب البر والصلۃ... باب تحریم تعذیب الہرۃ..... رقم: ۶۶۷۹۔

(۳) عمدة القاری: ۱۹۸/۱۵۔

(۴) فتح الباری: ۳۶۰/۶۔

(۵) أمیاب قول اللہ تعالیٰ: ﴿وَيَتَّخِذُ مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ﴾۔

(۶) ہر اصل مطرد من اصول التراجم المذكورۃ فی المقدمة، وهو الأصل السادس منها۔ تعلیقات اللامع: ۳۸۷/۷، ہمدانسان اوگورئی کشف الباری: ۱۷۲/۱ اصل نمبر ۱۲ فصل اول تراجم بخاری مقدمہ کتاب۔

(۷) لامع الدراری: ۳۸۷/۷۔

(۸) تعلیقات اللامع: ۳۸۷/۷۔

قوله: قال: وحدثنا عبيد الله عن سعيد المقبري عن أبي هريرة: (۱)

د عبارت مطلب او د حدیث تخریج: د قال ضمیر عبد الاعلی سامی رضی اللہ عنہ طرف ته راجع دی او په دې عبارت کښې امام بخاری رضی اللہ عنہ د دې حدیث یو بل طریق طرف ته اشاره کړې ده. او دا حدیث د کوم طرف ته چه امام اشاره کړې ده په مسلم شریف کښې موصولا موجود دي. (۲)

د باب شپږم حدیث د حضرت ابو هریره رضی اللہ عنہ دي.

الحديث السادس

[۳۷۱]- حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي أُوَيْسٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي مَالِكٌ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "نَزَلَ نَبِيُّ مِنَ الْأَنْبِيَاءِ نَحْتُ شَجَرَةٍ، فَلَدَغَتْهُ نَمْلَةٌ، فَأَمْرٌ بِهَا زَاهٍ فَأَخْرَجَ مِنْ نَحْتِهَا، ثُمَّ أَمَرَ بَنِيهَا فَأَخْرَقَ بِالنَّارِ، فَأَوْحَى إِلَيْهِ: قَهْلًا نَمْلَةً وَاحِدَةً - [۳۸۵۹] (۳)

ترجمه: د انبياء کرام عليهم الصلوات والتسليمات نه يو محترم نبی (عزير عليه السلام يا موسى عليه السلام) د يوې ونې لاندې د آرام په غرض سره کوز شو. چرته چه يوميرې هغه ته ټک ورکړو. نو هغوی دخپل سامان دهغه ځانې نه د اوچتولو حکم ورکړو. بياني د ميری د سورې باره کښې حکم او فرمائيلو. دغه شان نى د دې ميری سوږه اوسوزوله. (په دې باندې) الله تبارک وتعالی وحی نازل کړه چه تا صرف د يو ميری (کوم چه تکليف دررسولي وو) باندې اکتفاء اونه کړه؟

تراجم رجال

اسماعيل بن ابي اويس: دا اسماعيل بن ابی اويس مدنی اصبحی رضی اللہ عنہ دي. ددوی تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب من کره ان يعود فی الکفر.... کښې تیر شوی دی (۴)

مالک: دا ابو عبد الله مالک بن انس مدنی اصبحی رضی اللہ عنہ دي. ددوی تفصیلی تذکره بدء الوحی او کتاب الإيمان باب من الدين الغرار من الفتن کښې ذکر شوي ده. (۵)

ابو الزناد: دا ابو الزناد عبد الله بن ذکوان مدنی قرشي رضی اللہ عنہ دي.

الاعرج: دا عبد الرحمن بن هرمرز الاعرج قرشي رضی اللہ عنہ دي. ددې دواړو محدثينو حضراتو تذکره ((کتاب الإيمان باب حب الرسول صلى الله عليه وسلم من الإيمان)) لاندې تیره شوي ده. (۶)

(۱) د حضرت سعيد مقبري رضی اللہ عنہ حالات کشف الباری: ۳۳۶/۲ کتاب الإيمان او حضرت ابو هريره رضی اللہ عنہ حالات کشف الباری: ۶۵۹/۱ کتاب الإيمان کښې تیر شوی دی

(۲) صحيح مسلم کتاب السلام باب تحریم قتل الهررة رقم: ۲۲۴۲.

(۳) قوله: عن أبي هريرة رضى الله عنه: الحديث، مر تخریجه فی کشف الباری کتاب الجهاد ۳۵۵/۲-۳۵۴.

(۴) کشف الباری: ۱۱۳/۲.

(۵) کشف الباری: ۸۰/۲، ۲۹۰/۱.

(۶) کشف الباری: ۱۱-۱۱/۲.

ابوهریره: دا مشهور صحابی حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ دی۔ دودی حالات کتاب الإيمان باب أمور الإيمان کنبی تیرشوی دی۔^(۱)

دا حدیث کتاب الجہاد کنبی تیرشوی دی او دی سرہ متعلق ۳۰ مباحث ہم ہلتہ تیرشوی دی۔ پہ دی وجہ بہ مؤنہ دلته یو خو فوائد ذکر کوو۔^(۲)

د می دی عجیبہ او حیران کنی عادتونه: د رزق پہ لتون کنبی ہر ساء والا مختلف حیلې متنوع اسباب او ډیری طریقې اختیاروی۔ خو پہ دی کنبی د ټولونہ حیلہ باز ساء والا میرې دی۔ د دہ د عجیبہ عادتونونہ یو دا ہم دی چه کہ دہ ته چرته ۳۰ خیز ملاؤشی نو دی هغه یوازې د خوړلو کوشش نہ کوی بلکه د خپلې برادرین نور هم خبروی۔ ہم دگر منی د موسم نہ د یخنی د موسم خوراک راجمع کول شروع کوی۔ کہ چرته د دانود خرابیدو خطرہ وی نو هغه د زمکې سر ته راږی دی دپارہ چه تازه هوا پرې اولگی۔ کہ چرته زمکه کنستلوسره خپلہ سورہ (کور) جوړوی نو هغه پہ کووړوړ انداز کنبی جوړوی نیغه نی نه جوړوی دی دپارہ چه د باران اوبہ دا اود دہ خوراک خراب نہ کری۔ پہ ساء والا خیزونو کنبی

د دہ په شان بل نہ شته چه د خپلې جوسې نہ زیات وزن اوچتوی۔^(۳)

د ټول کال خوراک ئی یوه دانه دغنم: علماؤ لیکلی دی چه حضرت سلیمان عليه السلام د یومیړی نہ تپوس اوکړو چه ستا د یو کال دپارہ څومره خوراک کافی دی؟ نومیرې جواب ورکړو دغنم یوه دانه۔ سلیمان عليه السلام حکم اوکړو چه دا میرې په یو بوتل کنبی بند کړنی او د دہ د خوراک په توگه د غنم یوه دانه کیږدنی۔ ټول کال هغه بوتل پروت وود کال تیریدو نہ پس سلیمان عليه السلام هغه بوتل راوغوښتلو اوسرنې ترې لرې کړو نوچه ونی کتل میرې ژوندی اوسلامت موجود وو او هغه صرف نیمه دانه خوړلې وه حضرت سلیمان عليه السلام میرې ته اووئیل چه تاخو ونیلی وو چه زما د یو کال خوراک د غنم یوه دانه ده؟ میرې په جواب کنبی عرض اوکړو ای د الله تعالی نی! تاسو یو ډیر عظیم الشان بادشاه ینی اوبہ ډیرو زیاتو امورو او معاملاتو کنبی مشغول ینی نوزما اندیښنه پیدا شوه چه تاسو ما چرته هیرنه کړنی او په دی باندې دوه کاله تیرشی۔ په دی وجه ما نیمه دانه اوخوړله او نیمه مې د بل کال دپارہ اوساتله چه د اولرې مې نه شم چنانچه حضرت سلیمان عليه السلام د دغه میرې په پوهه عقل دماغو په پیدارنی او هوښیارنی باندې ډیر حیران او متاثر شو۔^(۴)

د کمزورو په ذریعہ د رزق رسول: دامام دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ په حوالہ سرہ علامہ دمیری رحمۃ اللہ علیہ حیاۃ الحيوان کنبی د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ یو حدیث نقل کړې دی چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلى دی چه میرې مه وژنئ۔ ځکه چه یوخل حضرت سلیمان عليه السلام د صلاة استسقا، په نیت سرہ اووتلو نو چه ونی کتل یو میرې په شا باندې پروت دی او هغه خپل وارہ وارہ لاسونہ خپې (د آسمان طرف ته) اوچت کړی وو اودا الفاظ ئی ونیل: «اللهم! ایا خلق من خلقک، لاغنی لئامن فضلك، اللهم! لاتواغذا بنوب عبادک الخاطئين»

(۱) کشف الباری: ۶۵۹/۱

(۲) کشف الباری کتاب الجہاد دوم: ۳۵۸-۳۵۶

(۳) عمدة القاری: ۱۹۹/۱۵ فتح الباری: ۳۵۹/۶

(۴) عمدة القاری: ۱۹۹/۱۵ تعلیقات الامع: ۳۹۵/۷

وَأَسْتَقْنَا مَطَرًا تَنْتَبِهُ لِنَابِهِ شَهْرًا وَأَطْعَمْنَا ثَمَرًا»^(۱) یعنی ای الله مونږ هم ستاسو په ټولو مخلوقاتو کښې یو مخلوق یو. مونږ هم ستاد فضل او کرم نه مستغنی نه یو، ای الله ته د خپلو خطا کارو بند یگانو رانیول زموږ نه اونه کړې. او زموږ د پاره داسې باران او وړوې دکوم په ذریعه چه زموږ دپاره بوتی ونې راوټوکوی او مونږ ته «د هغې» میوې را کړې.

حضرت سلیمان علیه السلام دا ټول منظر لیدلوسره خپلو ملگرو ته او فرمائیل واپس لارښی زموږ دپاره دا کافی شوی دی او تاسو د نورو مخلوقاتو په عوض سره خړوب کولې شنی.^(۲)

ذعربی ژبې د وسعت یو مثال: په روایت باب کښې راغلی دی «ثم أمر بهيتمها» هم دغه روایت شاته په

کتاب الجهاد کښې هم راغلي دي هلته «فأمر بقرية النمل....»^(۳) الفاظ دی؟ چنانچه د میری سورې یا کور ته قریه ونیلې شوې ده او روایت باب کښې چه کوم د بیت الفاظ دی او هغه روایت بالمعنی دي. اوقرية النمل معنی ده ددوی د جمع کیدو ځای.^(۴)

اهل عرب به اوطان کښې تفریق کوی چنانچه انسانی مسکن ته د وطن نوم ورکوی اود ازمري اوسیدو ځای ته عربین او غابه داوښ دپاره عطن د هوسنی دپاره کناس، لیوه دپاره وچار د مرغودپاره عش اود مچي دپاره کور اود مړې دپاره نافق استعمالوی.^(۵)

ترجمة الباب سره د حدیث مطابقت: په ساه والا خنارو کښې چه کوم مودی وی هغه وژل جائز دی هم په دې کښې میری هم داخل دی چه د تکلیف وغیره سبب جوړشی نو دې وژل جائز دی. قاضی عیاض رحمه الله فرماني «وفيه دليل على جواز قتل النمل، وكل مؤذ»^(۶)

۱۶- باب: إِذَا وَقَعَ الدُّبَابُ فِي شَرَابٍ أَحَدِكُمْ فَلْيَغْسِئْهُ، فَإِنَّ فِي أَحَدِي جَنَاحِيهِ دَاعٍ وَفِي الْأُخْرَى شِقَاءٌ.

اختلاف نسخ: لکه څنگه چه وړاندې تیرشو د شراح بخاری عمومی راتې هم دغه ده چه بعض ناسخینو کتاب بدء الخلق کښې څه بې جوړه تراجم ذکر کړی دی. کومو چه د دغه تراجم لاتدي ذکر کړې شوی احادیثو سره څه تعلق نه لری. هم دغه مسئله دلته هم ده. حافظ ابن حجر، علامه عینی او علامه قسطلانی رحمهم الله وغیره فرماني چه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه حدیث ذباب نه وړاندې د ابوذر په نسخه کښې دهغوی د بعض شیوخ په حواله سره «باب إذا وقع.....» په عنوان سره ترجمه الباب قائم کړې شوي دي خود نورو ناسخینو په نسخو کښې دا عبارت یا ترجمه محذوف ده او د دغه

(۱) مشکو المصابيح، کتاب الصلاة باب الاستسقاء، الفصل الثالث رقم: ۱۵۱۰ وسنن الدارقطني: ۶۶/۲ کتاب الاستسقاء، رقم: ۱

وشرح مشکل الآثار: ۱/۳۳۱ رقم: ۸۷۵

(۲) حیاة الحیران: ۲/۲۰۷، باب التون النمل، فائدة اخرى وإرشاد الساری: ۳۱۵/۵.

(۳) صحیح البخاری کتاب الجهاد باب (بلا ترجمه) رقم: ۳۰۱۹.

(۴) عمدة القاری: ۱۹۹/۱۵ شرح القسطلانی: ۳۱۴/۱۵ فتح الباری: ۳۵۸/۶.

(۵) عمدة القاری: ۱۹۹/۱۵ فتح الباری: ۳۸۸/۶.

(۶) إكمال المعلم: ۱۶۵/۷ کتاب السلام رقم: ۲۲۳۱ عمدة القاری: ۱۹۹/۱۵ شرح القسطلانی: ۳۱۴/۵ فتح الباری: ۳۵۸/۶ شرح

السنة للنفی: ۲۸۸/۶.

شرح حضراتو پہ قول ہم دغہ اولی دی۔ (۱) اود گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ او شیخ الحدیث کاندھلوی رحمۃ اللہ علیہ پہ نیز دا ترجمہ ہم دیاب فی باب دقبیل نہ دہ او زیاتی فاندی تہ متضمن دہ۔ (۲)

ذو حمة الباب مقصد: ددی باب لاندی درج شوی احادیثو کنبی ذباب (مچ) ذکر دی اود بعض نورو ساه والاخیزونو ہم ذکر دی اودا تول مخلوق دی۔ بیا دی دا خبرہ ہیکارہ وی چہ دی کنبی شہید احادیث دی پہ کوم کنبی چہ اولنی حدیث د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ دی۔

الحديث الاول

[۳۴۲] - حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ بِلَالٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَتِيبَةُ بْنُ مُسْلِمٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عُبَيْدُ بْنُ حُنَيْنٍ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَاهُ رِزْقَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يَقُولُ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِذَا وَقَعَ الذَّبَابُ فِي شَرَابٍ أَحَدِكُمْ فَلْيَقْبِضْهُ ثُمَّ لِيْزِعْهُ، فَإِنْ فِي إِحْدَى جَنَاحَيْهِ دَأْوُ الْأَخْرَى شَفَاءٌ» [۵۳۳۵] (۲)

ترجمہ: د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نہ روایت دی چہ حضور پاک فرمانیلی دی چہ کہ چرتہ ستاسو (خوراک) خنباک خیز کنبی مچ پریوخی نوہنی تہ غویہ ورکونی بیانی راؤباسنی خکہ چہ دہنی پہ یو وزر کنبی بیماری او بل کنبی شفا وی۔

تراجم رجال

خالد بن مخلد: دا ابو الہیشم خالد بن مخلد کوفی بجلی رحمۃ اللہ علیہ دی۔
سلیمان دا ابویوب سلیمان بن بلال رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددی دوارو حضراتو تذکرہ کتاب العلم باب طرح الامام المسألة علی اصحابہ..... لاندی راغلی دہ۔ (۳)

عتیبہ بن مسلم: دا عتیبہ بن مسلم مدنی رحمۃ اللہ علیہ دی بنوتیم مولی دی ہم دغہ عتیبہ بن ابی عتیبہ ہم دی (۴)
دی د عبید بن حنین، حمزہ بن عبد اللہ بن عمر، نافع بن جبیر بن مطعم، ابوسلمہ بن عبد الرحمن، عبد اللہ بن رافع بن خدیج او عکر مہ مولی ابن عباس رحمہم اللہ وغیرہ نہ د حدیث روایت کوی او دوی نہ د حدیث سماع کونکو کنبی ابن اسحاق، سلیمان بن بلال، اسماعیل بن جعفر بن ابی کثیر، محمد بن جعفر بن ابی کثیر، مسلم بن خالد زنجی، سعید بن ابی بلال، ابراہیم بن ابی یحییٰ او یوسف بن یعقوب الماجشون رحمہم اللہ وغیرہ شامل دی۔ (۵)

(۱) فتح الباری: ۳۶۰/۶ عمدة القاری: ۲۰/۱۵ شرح الفسطانی: ۳۱۵/۵.

(۲) لایع الدراری مع تعلیقاتہ: ۳۸۷/۷ والأبواب والتراجم: ۲۱۲/۱.

(۳) قولہ: سمعت أباه ریزقة رضي الله عنه: الحدیث، أخرجه البخاری أيضا کتاب الطب باب إذا وقع الذباب فی الإناء رقم: ۷۸۲۷ اود اود فی سننہ، کتاب الأطعمة، باب فی الذباب یقع فی الطعام، رقم: ۳۸۴۳ وابن ماجہ فی سننہ کتاب الطب باب الذباب یقع فی الإناء رقم: ۳۵۰۵.

(۴) کشف الباری: ۱۳۷/۳-۱۳۵.

(۵) تہذیب الکمال: ۳۲۳/۱۹ وتہذیب التہذیب: ۱۰۲/۷ والجرح والتعديل: ۴۹۱/۶ رقم الترجمة: ۲۰۶۵.

(۶) د شیوخ وتلامذہ دا تفصیل دیارہ او گورنی حوالہ جات ہالا.

ابن جبان رحمہ اللہ ہغه پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی ^(۱) حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی صدوق ^(۲) حافظ خزرجی رحمہ اللہ فرمائی ثقہ ^(۳) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی ثقہ ^(۴) عتبہ بن مسلم رحمہ اللہ د امام ترمذی رحمہ اللہ نہ علاوہ د نور ائمہ ستہ راوی دی۔ رحمہ اللہ رحمۃ واسعہ ^(۵)

تنبیہ (دامام بخاری یو وہم): خطیب بغدادی رحمہ اللہ موضح کنبی لیکلی دی چہ امام بخاری رحمہ اللہ عتبہ بن ابی عتبہ او عتبہ بن مسلم پہ مینخ کنبی فرق کری دی او خپل تاریخ ^(۶) کنبی دواړہ جدا جدا شمیر کولوسره د هر یو ترجمہ جدا لیکلی ده۔ حالانکہ صحیح دا دہ چہ دا دواړہ یودی ^(۷) ہم دغه عبد الغنی بن سعید ازدی رحمہ اللہ نہ ہم نقل دی ^(۸) پہ ظاهر امام تہ خکہ وہم شوې دی چہ د عتبہ شاگرد سعید بن ابی ہلال کله د عتبہ نہ روایت د حدیث کوی نو کله عتبہ بن مسلم فرمائی او بل وخت عتبہ بن ابی عتبہ۔ واللہ اعلم بالصواب ^(۹)

عبید بن حنین: دا ابو عبد اللہ عبید بن حنین مولی زید بن الخطاب عدوی رحمہ اللہ دی ^(۱۰) ابوہریرہ: دا مشہور صحابی حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی حالات کتاب الإیمان باب أمور الإیمان کنبی تیر شوی دی ^(۱۱)

یوہ بلہ تنبیہ: حافظ د عبید بن حنین رحمہ اللہ بارہ کنبی لیکلی دی چہ بخاری شریف کنبی دغوی د حدیث باب نہ علاوہ بل یو حدیث نشته دی ^(۱۲) دا د غوی تسامح دی صحیح بخاری کنبی دغوی نور ہم روایات دی ^(۱۳)

قوله: قال النبي صلى الله عليه وسلم: إذا وقع الذباب في شراب أحدكم، فليغمسه، ثم لينزعه، فإن في إحدى جناحيه داء، والأخرى شفاء.

د الذباب تحقیق: حافظ ابن التین فرمائی چہ ذباب جمع ده د ذبابة خو ابوہلال عسکری فرمائی ذباب پخپله مفرد دی او ددی جمع ذبان دی۔ عامة الناس ذبابة واحد د پاره او ذبان جمع دپاره یادوی نو دا غلط دی۔ ددی لفظ پہ حقیقت کنبی نور ہم یر اقوال دی لیکن زړہ تہ لگیدونکې خبرہ د ابن سیدہ

(۱) کتاب الثقات: ۵/۲۵۰ و تہذیب الکمال: ۱۹/۳۲۳.

(۲) الکاشف: ۲/۲۴۰ رقم: ۳۷۱۳.

(۳) خلاصہ الخزرجی: ۲۵۸ من اسمہ: عتبہ.

(۴) تفریب التہذیب: ۱/۶۵۴ رقم: ۴۴۵۸.

(۵) تہذیب الکمال: ۱۹/۳۲۴.

(۶) التاريخ الكبير: ۶/۵۲۴ رقم: ۳۱۹۶-۳۱۹۵.

(۷) موضع أو هام الجمع والتفريق: ۱/۱۶۱ تہذیب التہذیب: ۷/۲۰۷ تعلیقات تہذیب الکمال: ۱۹/۳۲۳.

(۸) تہذیب التہذیب: ۷/۱۰۲.

(۹) تہذیب التہذیب: ۷/۱۰۲.

(۱۰) ددوی دحالات دپاره او گورنی کتاب الصلاة باب الخوخة والمرعى المسجد.

(۱۱) کشف الباری: ۱/۶۹۰.

(۱۲) فتح الباری: ۱۰/۲۵۰ کتاب الطب.

(۱۳) د کتاب الصلاة محولہ باب رقم: ۴۶۶ تحفة الاشراف: ۳/۳۹۵ رقم: ۱۴۵ مستند سعد بن مالک ابو سعید الخدری رضی اللہ عنہ

دہ کو مہ چہ ہفوی پہ المحکم^(۱) کنبی ذکر کری دہ چہ ذبابہ مستعمل خو نہ دے مگر ابو عیمد د احمر نہ ہم دغہ نقل کری دی۔ صحیح ذباب دے۔ قرآن کریم کنبی راغلی دی ﴿وَأَن يَسْلُبَهُمُ الذَّهَابُ شَيْئًا لَا يَنْتَفِعُونَ مِنْهُ صَفَّ الظَّالِمُ وَالظَّالِمُ﴾^(۲) ددے تفسیر مفسرین حضراتو پہ واحد سرہ کری دی^(۳)۔
ذ شراب نہ مواد: دلته د شراب پہ مفہوم کنبی ہرقسم بہیدونکی خیز شامل دی۔ پہ قرآن کنبی د شاتو دپارہ ہم د شراب لفظ استعمال کری شوے دی۔ فرمانیلی دی ﴿يَخْرُجِينَ مِنْ بَطُونِهَا شَرَابٌ مُّخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ﴾^(۴) بلکہ دصحیح بخاری او ابوداؤد شریف^(۵) ہفہ روایت زیات جامع دے پہ کوم کنبی چہ د اناء لفظ دی۔ پہ لوبی کنبی خو ماکولات او مشروبات دواہ وی مطلب دادے چہ کہ ستاسو د خوراک خیناک پہ خیزونو کنبی مچ پریوخی۔^(۶) دے نہ علاوہ د حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ او حضرت انس رضی اللہ عنہ پہ روایت کنبی د طعام لفظ راغلی دی۔^(۷) لیکن خنگہ چہ اوس مونہ اوخودل اناء لفظ زیات جامع دی۔

قوله: فليغمسه: غمس د باب ضرب نہ پہ معنی د غوبی ورکولو داخلولو۔^(۸) ابو عبیدہ رضی اللہ عنہ فرمانی مطلب دادے چہ دے پورہ مچ لہ د خوراک خیناک پہ خیز کنبی غوبہ ورکری دی دپارہ لکہ خنگہ چہ بیماری وتلی دہ چہ ہفہ شان ترے شفا ہم راوخی۔^(۹)
خومره غوبی ورکول پکاریو یا درے؟ دباب پہ روایت کنبی دا مصرح نہ دے چہ خومره خل بہ دی مچ لہ غوبہ ورکول وی؟ صرف ہم دغہ دی چہ غوبہ ورکولو سرہ ئی راؤیاسنی ونی غورزونئی۔ یوبل روایت کوم چہ دحضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ دی۔ پہ ہفے کنبی دی چہ: ﴿كُنَّا عِنْدَ أَنَسٍ فَقُمَ ذَهَابٌ فِي إِنَاءٍ، فَقَالَ أَنَسٌ لِأَصْبَحَةٍ، فغمسه في ذلك الإِنَاءِ ثَلَاثًا، فمر قال: بسم الله، وقال: إن رسول الله صلى الله عليه وسلم أمرهم أن يغمضوا ذلك﴾^(۱۰)

(۱) المحکم: ۱۰/۱۵۴ للذال والباء مادة: ذ ب ب.

(۲) سورة الحج: ۷۳.

(۳) عمدة القاری: ۱۵/۲۰۰ التوضیح: ۱۹/۲۵۷ فتح الباری: ۱۰/۲۵۰ رقم: ۵۷۸۷.

(۴) سورة النحل: ۶۹.

(۵) صحیح البخاری کتاب الطب باب إذا وقع الذباب فی الإناء رقم: ۵۷۸۷ وسنن أبی داؤد کتاب الأطعمة باب فی الذباب یقع فی الإناء رقم: ۳۸۴۳.

(۶) عمدة القاری: ۱۵/۲۰۰ فتح الباری: ۱۰/۲۵۰.

(۷) سنن ابن ماجہ کتاب الطب باب الذباب یقع فی الإناء رقم: ۳۵۰۴ وابن حبان: ۳/۲۱۸ کتاب الطہارۃ باب البیاء. ذکر الأسر بفہم الذباب فی الإناء رقم: ۱۲۴۴.

(۸) القاموس الوحید مادة: غمس عمدة القاری: ۱۵/۲۰۰.

(۹) عمدة القاری: ۱۵/۲۰۰.

(۱۰) کشف الاستار. کتاب الأطعمة باب الذباب یقع فی الإناء رقم: ۲۸۶۶ وجمع الزوائد للہیثمی: ۵/۳۸ کتاب الأطعمة باب فی الذباب.... والأحادیث المختارة للضیاء المقدسی: ۵/۲۰۷-۲۰۶ رقم: ۱۷۳۵.

د کوم حاصل چه دادې چه شامه بن عبد الله بن انس رضي الله عنه په قول حضرت انس رضي الله عنه درې ځل مچ له په لوبنۍ کښې غوړه ورکړه. بسم الله نى اوونيله اوونى فرمانيل چه رسول الله ﷺ مونږ ته ددې حکم راکړې دي.

هم دغه حديث د حضرت ابو هريره رضي الله عنه نه هم نقل دي حافظ فرماني: «رواه حماد بن سلمة عن ثمامة، فقال: عن أبي هريرة ورجعها أبو حاتم، وأما الدارقطني، فقال: الطريقان محتملان»^(۱) چنانچه دواړه صورتونه صحيح دي. د تثليث و الاروايت په مبالغه باندې محمول دي^(۲).

قوله: فإن في إحدى جناحيه داء... يعنى ددې په يو وزر کښې بيمارى ده د ابو داؤد شريف^(۳) روايت کښې احد دي يعنى مذكر دي خو په دې کښې هيڅ حرج نشته دې ځکه چه لفظ جناح مذكر او مؤنث دواړه شان استعمالېږي. يو قول دادې چه تانيث جناح په اعتبار ديد دي خو صفحاني رحمته الله عليه

«(أحد جناحيه)» يعنى د مذكر و الاروايت ته راجع ونيلې دي او د تانيث د احتمال نى انکار کړې دي^(۴). داء نه څه مراد دي؟ د مچ جبلت او طبعى عادت هم دغه دي چه کله هغه څه د خوراک څښاک په څيز کښې پريوځي نو هغه وزر اول پريوځي کوم کښې چه بيمارى وي دې دپاره چه خپل ځان بچ کړي شي^(۵). نو مقصد خوددې کار نه خپل ځان بچ کول وي خود ده په دغه وزر کښې زهر ريا د جديد محاورې مطابق جرايم، وي. يو روايت^(۶) کښې د زهر تصريح راغلې ده نو داء نه مراد زهر دي^(۷). د زهر و الا وزر کوم يو وي؟ حافظ ابن حجر فرماني ددې حديث د يو طريق نه چه په کوم يو وزر کښې بيمارى ده او کوم کښې شفا؟ ماته معلومه نه شوه او ددې تعيين مې او نه کړې شو ليکن بعض علماؤ ليکلى دي چه هغوى په دې معامله کښې تامل کړې دغور او فکر لار نى خپله کړې نو معلومه شوه چه مچ په يو څيز کښې د پريوتلو په وخت خپل گس وزر سره خپل ځان بچ کوي يعنى په خپل گس اړخ باندې پريوځي د کوم نه چه معلومه شوه چه د هغه په بنۍ وزر کښې شفاء ده. چنانچه ليکي: «ولم يقع لي في شيء من الطرق تعيين الجناح الذي فيه الشفاء من غيره، لكن ذكر بعض العلماء أنه تأمله، فوجدته يتقى بجناحه الأيسر، فعرف أن الأيمن هو الذي فيه الشفاء، والمناسبة في ذلك ظاهرة»^(۸).

(۱) فتح الباري: ۱۰/۲۵۰.

(۲) التوضيح لابن الملتن: ۲۵۶/۱۹.

(۳) سنن أبى داؤد كتاب الأطعمة باب فى الذباب يقع فى الإناء رقم: ۳۸۴۳.

(۴) فتح الباري: ۲۵۱/۱۰ شرح القسطلاني: ۳۱۵/۵ عمدة القاري: ۲۰۱/۱۵.

(۵) کما فى رواية أبى داؤد، رقم: ۳۸۴۴ وابن جبان: ۵۵/۱۲ كتاب الأطعمة باب آداب الأكل رقم: ۲۵۰ مؤسند أحمد:

۲۳۰/۲ رقم: ۱۴۱ مؤسند أبى هريرة، وقال أفلطون: الذباب أحرص الأشياء، حتى إنه يلقى نفسه فى كل شيء، ولو كان فيه

هلاكة. فتح الباري: ۲۵۰/۱۰.

(۶) الطب النبوي لأبى نعيم: ۴۰/۲ عرقم: ۶۹۳.

(۷) بذل المجهود: ۶۸/۱۱ رقم: ۲۸۴۳ فتح الباري: ۲۵۱/۱۰ التوضيح لابن الملتن: ۲۵۴/۱۹ عمدة القاري: ۲۰۱/۱۵.

(۸) فتح الباري: ۳۵۱/۱۰.

حدیث پہ حقیقت باندی محمول دی کہ پہ مجاز د بورتنی تفصیل نہ معلومہ شوہ چہ بہ حدیث شریف کسی د میج بازہ کنہی کوم ونیلی شوی دی چہ دہ پہ یو وزر کنہی بیماری یا زہروی نو دا حقیقت دی کہ مجاز بعض حضرات د داء نہ مجاز اذا الکبر مراد اخستی دی اود شفاء نہ مراد د کبر علاج گر خوشی شوی دی چہ دغہ شان میج لہ پورہ غویہ ورکولوسرہ تواضع پیدا کیری اوتکبر ختمی پی خکہ چہ عموماً دا کٹلی شی چہ بہ خوراک کنہی د داسی قسم خہ خیز پریوخی نو بندہ خوراک پری پی دی اودغہ شان ہفہ خوراک ضائع کیری (۱)

چنانچہ صاحب بحر د سراج نہ نقل کری دی چہ بعض علما وائی چہ دی نہ داء الکبر مراد دی لیکن پخپلہ صاحب البحر وائی چہ دا ضعیف دی خکہ چہ بیا د جناحین تذکری اود شفاء د تذکری ہیخ خہ ضرورت نشته دی نہ علاوہ دا موقف حدیث دضر خلاف دی (۲)

ترجمہ الباب سرہ د حدیث مطابقت د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ ددی حدیث ذباب مطابقت ترجمہ انبیا سرہ واضح دی چہ ذباب ہم د مخلوقات د قبیل نہ دی ذباب دویہ حدیث د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ دی

الحديث الثاني

[۳۳۳]- حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ الصَّبَّاحِ، حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ الْأَزْرَقِيُّ، حَدَّثَنَا عَوْفٌ، عَنْ الْحَسَنِ، وَأَبِي بَيْرِينَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: غَيْرُ لَامِرًا مُؤَمِّسَةً، مَرَّتْ بِكَلْبٍ عَلَى رَأْسِ رَجُلٍ يَلْهَثُ، قَالَ: كَأَدِيقَتُهُ الْعَطَشُ، فَتَزَعَتْ حُقَّتَهَا، فَأَوْقَعَتْهُ بِحِمَارِهَا، فَتَزَعَتْ لَهُ مِنَ الْمَاءِ، فَغَفِرَ لَهَا بِذَلِكَ- [۳۳۴] (۳)

تراجم رجال

الحسن بن الصباح دا الحسن بن صباح ابوعلی واسطی ثم بغدادی محدث دی ددوی تذکرہ کتاب الإیمان باب زیادة الإیمان وتقصاته کنہی راغلی دہ (۴) اسحاق الأزرق دا اسحاق بن یوسف بن یعقوب بن مرداس مخزومی ابو محمد الزرق محدث دی (۵) عوف دا عوف بن ابی جمیلہ الاعرابی عبدی بصری محدث دی ددوی تذکرہ کتاب الإیمان باب اتباع الجنائز من الإیمان کنہی تیرہ شوی دہ (۶)

(۱) حوالہ بالا التوضیح: ۲۵۶/۱۹.

(۲) قال صاحب البذل: والظاهر أن الداء والشفاء محمولان على الحقيقة، فإن لها شواهد ونظائر. كالحلقة يخرج من بطنها الشراب النافع. وينبت من إبرها السم النافع. فلا بدت للحمل على المجاز. بذل المجهود: ۵۶۸/۱۱ كتاب الأظعمة.

(۳) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث. رواه البخاري في كتاب الأنبياء باب بعد باب حديث الغار رقم: ۳۴۶۷ ومسلم رقم: ۵۸۱۵-۵۸۱۶ شفي كتاب الحيوان. باب فضل سفى الهائم المعرمة وإطعامها.

(۴) كشف الباری: ۳۶۷/۲

(۵) ددوی د تذکرہ دپارہ اوگورنی کتاب الحج باب أين يصلى الظهر يوم التروية؟

(۶) كشف الباری: ۵۲۲/۲

الحسن: دا مشهور تابعی محدث حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ دی۔ دوی تذکرہ کتاب ایمان باب المعاصی من أمر الجاهلیة ولا یکنر صاحباً بارتکابها إلا بالشرک کنبی راغلی^(۱)
ابن سیرین: دا مشهور محدث محمد بن سیرین انصاری رحمۃ اللہ علیہ دی۔ دوی تذکرہ کتاب ایمان باب اتباع الجنائز.... کنبی تیرہ شوہی ده۔^(۲)

ابوہریرہ: دا مشهور صحابی حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ دی۔ دوی حالات کتاب ایمان باب أمور ایمان کنبی تیرشوی دی۔^(۳)

قوله: عن أبوہریرة رضی اللہ عنہ عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال: غفر

لأمرأة مؤمنة مرت بکلب علی رأس رکی یلمث قال: کاد یقتله العطش: ابوہریرہ رضی اللہ عنہ
نہ روایت دی چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اوفرمانیل چہ د یوی زناکاری بنیخ مغفرت (صرف پہ دی خبرہ باندی، اوکری شو چہ غفہ د یوسپی خواکے تیریدلہ چہ د تندے د سختی (نیزدی وہ چہ مرشوی وی)

د وجہ نہ د یوکوہی پہ غارہ باندی رجیدلو غفر فعل ماضی مجهول دی۔ غفراناً ددی مصدر دی
د مومسہ معنی اومادہ داشتقاق: دمومسہ معنی فاجرہ او زانیہ ده ددی جمع مہامس مومسات او موماس

ده۔^(۴) خو اصحاب حدیث ددی جمع میامیس لیکے، پہ یوحدیث شریف کنبی راخی «الاموات جرم حتی یظفری وجه المیامیس»^(۵) اود حضرت ابوانل شقیق بن سلمہ رضی اللہ عنہ یو روایت کنبی «اکثرتم الدجال الیہود وأولاد الموماس» چہ د دجال لعین اتباع کونکی عموماً زانیات او فاجراتو اولاد وی۔ الفاظ دی^(۶)

ددی لفظ اصل اومادہ د اشتقاق کنبی اختلاف دی۔ بعض دا مہموز او بعض دا مثال واوی گرخولی دی، یعنی د مومس نہ مشتق دی یعنی دا د اصحاب عربیت رانی ده۔^(۷)

خو ابن الساک رحمۃ اللہ علیہ دا مہموز گرخوی۔ ابن قرقول رحمۃ اللہ علیہ فرمانی چہ کہ ہمزہ سرہ دا لفظ صحیح دی نودا «ماس الرجل» نہ دی۔ دکوم معنی چہ ده د بندہ دومرہ ورائیدل چہ ہدو نصیحت قبول نہ کری

دغہ شان ونبیلی شی «ماس بین القوم» د قوم پہ مینخ کنبی فساد خورول او ورائی پیدا کول۔^(۸)
علامہ عینی دمہموز کیدو احتمال رد کولوسرہ فرمانیلی دی کہ چری مومسہ د ماس نہ مشتق وی نو

اسم فاعل بہ نی ماسہ وی پہ دی وجہ د علامہ عینی پہ قول زما پہ نیز دا لفظ دیاب فعللہ نہ دی یعنی مومس، دوسوس پہ وزن باندی۔ ددی باب نہ د اسم فاعل د مؤنث دپارہ ہم مومسہ دی۔ واللہ اعلم^(۹)

(۱) کشف الباری: ۲۲۰/۲.

(۲) کشف الباری: ۵۲۴/۲.

(۳) کشف الباری: ۶۵۹/۱.

(۴) عمدة القاری: ۲۰۱/۱۵.

(۵) رد ذلک فی حدیث جریج العابد، انظر صحیح البخاری کتاب الصلاة باب مسح الحصاصی الصلاة رقم: ۱۲۰۶ عن ابن ہریرة رضی اللہ عنہ

(۶) رواہ ابونعیم فی الفتن، عن وکیع: ۴۷۲/۵ رقم: ۱۵۳۴ مکتبة التوحید، القاهرة.

(۷) التہابی فی غریب الحدیث والاثار: ۴/۳۱۸ مادة مومس، باب الیم مع الواو، ومجمع بحار الأنوار: ۴/۳۳۳ مادة: مومس

(۸) عمدة القاری: ۲۰۲/۱۵-۲۰۱/۲۰ والمحكم لابن سیدة: ۲۹۸/۸ مقولوبہ: مومس.

(۹) عمدة القاری: ۲۰۲/۱۵.

د رکي معني او ضبط: رکي د راه فتح کاف کسره او يا تشديد سره دي. کوهي ته وائي په دي شرط چه دهغي منډير يعني اوچته غاړه نه وي. ددي جمع رکايا ده. (۱)
 د يلهث معني لغوي او صرفي تحقيق: يلهث دباب فتح نه د فعل مضارع صيغه ده لهشا ددي مصدر دي. دتندي او گرمي د سختي نه ډبه بهر راوتلو ته يلهث وائي. «اي مخرج لسانه من هذه العطش والحس» (۲) او «کاد يقطه العطش» د پوراوي تفسيری جمله ده.

قوله: فلزعت خفها، فأولقته بخمارها، فلزعت له من الماء، فغفر لها بذلك. چنانچه هغه ښځې خپله موزه اوويستله هغه ئې خپلې لويټې پورې او تر له اودهغه سپي دپاره ئې څه اوبه راښکلي ددي عمل په وجه دهغه ښځې مغفرت اوکړې شو.

مطلب دادې چه کله دغه گناهکارې ښځې د دغه سپي بې بسۍ اوليدله او د تندي د وجې نه ئې دهغه تکليف اوليدلو نود يوساه والاخاور کيدو د وجې نه ئې په هغه سپي باندې رحم راغلو اودهغه د تندي د لرې کولو دپاره ئې دا اوکړو چه خپله موزه ئې خپلې لويټې پورې او تر له اوکوهي ته ئې ورکوزه کړه اوکله چه هغه په اوبو باندې لمده شوه نوهغه ئې راښکله اودهغي اوبه ئې نجوړې کړې او په سپي باندې اوڅکلي. د دغه ښځې دا وړوکې شان عمل دالله تعالي دوامره خوښ شو چه صرف هم په دي عمل باندې ئې دهغي بخښنه اوکړه. چنانچه ددي حديث شريف نه دا فائده مستفاد شوه چه الله تعالي بعض وخت د خپل خاص فضل او احسان مظاهره کولوسره په يو وړوکي شان نيك عمل سره ترکيانه پورې معاف کوي. (۳)

ځناورو سره ښه سلوک: ددي حديث نه دا هم معلومه شوه چه ځناورو سره هم ښه سلوک کول پکار دي هغوي ته تکليف نه دي ورکول پکار. هغه هم دالله مخلوق دي. مشهور حديث شريف دي چه نبی کریم ﷺ فرماييلي دي «(ارحموا من في الأرض يرحمكم من في السماء)» (۴)

ترجمة الباب سره د حديث مناسبت: ددي حديث ترجمة الباب سره مطابقت په دي معني دي چه کلب يعني سپي هم دالله تعالي مخلوق دي.
 دباب دريم حديث د حضرت ابو طلحه رضی الله عنه دي.

الحديث الثالث

[۳۳۳] - حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، قَالَ: حَفِظْتُهُ مِنَ الزُّهْرِيِّ كَمَا أَنْكَرَ هَذَا هُنَا أَخْبَرَنِي عَبْدُ اللَّهِ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنْ أَبِي طَلْحَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «لَا تَدْخُلُ الْمَلَايِكَةُ بَيْتًا فِيهِ كَلْبٌ وَلَا صُورَةٌ» - [۳۳۳] (۱)

(۱) حواله بالا وارشاد الساري: ۳۱۶/۵.

(۲) مجمع بحار الأنوار: ۱۸/۴ ضادة: لهث.

(۳) التوضيح لابن الملقن: ۲۵۹/۱۹ عمدة القاري: ۲۰۲/۱۵ شرح القسطلاني: ۳۱۶/۵.

(۴) الحديث أخرجه الترمذي أبواب البر والصلة باب ما جاء في رحمة الناس رقم: ۱۹۲۴ وأبو داود كتاب الأدب باب في الرحمة رقم: ۴۹۴۱ وأحمد في مسنده: ۱۶۰/۲ رقم: ۶۴۹۴ مسند عبدالله بن عمرو بن العاص رضي الله عنه.

تراجم رجال

علي بن عبدالله: دا مشهور محدث علی بن عبدالله المدینی رحمہ اللہ دی۔ ددوی تذکرہ کتاب العلم باب ما ذکر فی ذهاب موسى صلی اللہ علیہ وسلم فی البصر الی الخضر لاندی تیرہ شوې ده. ^(۱)

سفيان: دا مشهور امام محدث سفيان بن عيينه رحمہ اللہ دی۔ ددوی مختصر حالات بدء الوحي الحديث الأول کښې او مفصل حالات کتاب العلم باب قول الحديث: حدثنا أو أخبرنا.... کښې تیر شوی دی. ^(۲)

الزهری: دا مشهور محدث محمد بن مسلم ابن شهاب زهری رحمہ اللہ دی۔ ددوی مختصر ذکر بدء الوحي دريم حديث لاندی راغلی دی. ^(۳)

عبدالله: دا عبدالله بن عتبة بن مسعود الهذلي رحمہ اللہ دی. ^(۴)

ابن عباس: دا مشهور صحابی حضرت عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہما دی۔ دوی اجمالی تذکرہ بدء الوحي الحديث الرابع او تفصیلی کتاب الإيمان باب کفران العفو و کفر... کښې شوې ده. ^(۵)

ابو طلحة: دا زيد بن سهل ابو طلحة الانصاري النجاري رحمہ اللہ دی. ^(۶)

د کما انک ههنا معني: حضرت سفيان بن عيينه رحمہ اللہ چه کله دا حديث حضرت علی بن المدینی رحمہ اللہ ته واړولو نو دا ئی او فرمائیل چه ما دا حديث د امام زهری رحمہ اللہ نه اوریدلې او یاد کړې مې دي. چنانچه څنگه ستاسو موجودگی زما په وړاندې یقینې ده دغه شان زما د امام زهری رحمہ اللہ نه اوریدل اودا یادول هم یقینې دی. علامه کرمانی رحمہ اللہ لیکي: «يعني كما لا شك في كونك في هذا المكان كذلك لا شك في حفظي منه» ^(۷)

دا حديث نیز دې يو څو بابونه وړاندې تیر شوې دي. هم هلته ددې شرح هم شوې ده. ^(۸)

ترجمة الباب سره د حديث مطابقت: ددې حديث ترجمة الباب سره مناسبت لفظ کلب او ملائكة کښې دي چه دواړه د الله تعالی مخلوقات دي. والله اعلم.

د باب څلورم حديث د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دي.

^(۱) قوله: عن أبي طلحة رضى الله عنهم: الحديث، من تخریجه سابقا، باب إذا قال أحدكم: آمين.....

^(۲) كشف الباری: ۳۳۱/۳.

^(۳) كشف الباری: ۲۳۸/۱ و ۱۰۲/۳.

^(۴) كشف الباری: ۳۲۶/۱.

^(۵) ددوی تذکرہ کتاب الصلح باب إذا اصطلحوا على الصلح.... کښې راغلي ده.

^(۶) كشف الباری: ۴۳۵/۱ و ۲۰۵/۲.

^(۷) ددوی تذکره دپاره اوگورنی کتاب الوضوء باب الماء الذي يفتسل به شعر الإنسان.

^(۸) شرح الكرمانی: ۲۲۱/۱۳ عمدة القاری: ۲۰۲/۱۵ ارشاد الساری: ۳۱۶/۵ قال الكوراني الحنفی رحمه الله: اراد تحقيق السماع.

الکوثر الجاری: ۲۲۷/۶.

^(۹) فی باب سلف عن قريب: باب إذا قال أحدكم: آمين.....

الحديث الرابع

[٣٨٥]- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ، أَخْبَرَنَا مَالِكٌ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمَرَ بِقَتْلِ الْكِلَابِ» (١)

تراجم رجال

عبدالله بن يوسف: دا عبدالله بن يوسف تنيسی دمشقی رحمته الله دی. ددوی اجمالی حالات بدء الیوحی او تفصیلی حالات کتاب العلم باب لہلعل العلم الشاهد الغائب لاتدی تیرشوی دی. (٢)
مالک: دا امام دارالہجرة امام مالک بن انس اصبحی مدنی رحمته الله دی. ددوی اجمالی حالات بدء الیوحی او تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب من الدین الفرار من الفتن لاتدی بیان کرې شوی دی. (٣)
نافع: دا مشہور تابعی محدث حضرت نافع مولى ابن عمر رحمتهما الله دی. ددوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب ذکر العلم والفتن فی المسجد پہ ذیل کنبی راغلی دی. (٤)
عبدالله بن عمر: د مشہور صحابی حضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما حالات کتاب الإيمان باب الإيمان وقول النبی صلی اللہ علیہ وسلم: بی الإسلام..... لاتدی تیرشوی دی. (٥)
دباب پنجم حدیث دحضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ دی.

الحديث الخامس

[٣٨٦]- حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا هَمَامٌ عَنْ عَمْرِو بْنِ مَرْثَدٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو سَلَمَةَ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، حَدَّثَهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ أَمْسَكَ كَلْبًا يَنْتَهِي مِنْ عَلَيْهِ كُلُّ [ص: ١٣١] يَوْمٍ قِيَرًا ظِلًّا لَا كَلْبَ حَرْبٍ، أَوْ كَلْبَ مَا شِئِمَ» [٣٨٤] (٦)

(١) قوله: عن عبدالله بن عمر رضي الله عنهما: الحديث، أخرجه مسلم كتاب المساقاة والزراعة، باب الأمر بقتل الكلاب، رقم: ١٥٧٠ والنسائي في سننه، كتاب الصيد، باب الأمر بقتل الكلاب، رقم: ٢٨٨٨ والترمذي في جامعه، كتاب الصيد باب ما جاء: من أمسك كلباً..... رقم: ١٤٨٨ وابن ماجه في سننه، كتاب الصيد، باب قتل الكلاب رقم: ٣٢٠٢.
(٢) كشف الباري: ١٢٨٩/١ الحديث الثاني: ١١٣/٤.

(٣) كشف الباري: ٢٩٠/١، ٨٠/٢.

(٤) كشف الباري: ٦٥١/٤.

(٥) كشف الباري: ٦٣٧/١.

(٦) قوله: أن أبا هريرة رضي الله عنه: حديثه الحديث، من تخريجه في كشف الباري: كتاب البيوع.... والزراعة: ٤١٩.

تراجم رجال

موسی بن اسماعیل: دا موسی بن اسماعیل تیمی تبوذکی رحمۃ اللہ علیہ دې د دوی حالات اجمالاً بدء الوحي او تفصیلاً کتاب العلم باب من أجاب الفتيا بإشارة الهدى..... په ضمن کښې راغلی دی (۱)
 همام: دا همام بن یحیی بن دینار عوذی بصری رحمۃ اللہ علیہ دې (۲)
 یحیی: دا یحیی بن ابی کثیر الطائی ابو النضر الیمانی رحمۃ اللہ علیہ دې ددوی تذکره کتاب العلم باب كتابة العلم کښې تیره شوې ده (۳)
 ابوسلمه: دا مشهور تابعی حضرت ابوسلمه بن عبد الرحمن بن عوف رحمۃ اللہ علیہ دې ددوی تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب صوم رمضان احتساباً من الإيمان لاندې راغلی (۴)
 ابوهريره: دا مشهور صحابی حضرت ابوهريره رضی اللہ عنہ دې ددوی حالات کتاب الإيمان باب أمور الإيمان کښې تیر شوی دی (۵)
 دباب شپږم حدیث د حضرت سفیان بن ابی زهیر شنی رحمۃ اللہ علیہ دې

الحديث السادس

[۳۴۷] - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُسْلِمَةَ، حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ أَبِي زُهَيْرٍ الشُّنِّيُّ، أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «مَنْ أَقْتَنَى كَلْبًا، لَا يَغْنِي عَنْهُ زُرْعًا وَلَا مَرْعًا، نَقَصَ مِنْ عَمَلِهِ كُلِّ يَوْمٍ قِيرَاطًا» فَقَالَ السَّائِبُ: أَلَيْتَ سَمِعْتَ هَذَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: (إِي وَدِدْتُ هَذِهِ الْقَبِيلَةَ - [۳۴۸] (۲))

تراجم رجال

عبدالله بن مسلمه: دا عبدالله بن مسلمه قعنبی مدنی رحمۃ اللہ علیہ دې ددوی تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب من الدين القرار من الفتن په ذیل کښې تیر شوی دی (۶)
 سليمان: دا سليمان بن بلال تیمی ابو محمد قرشی المدنی رحمۃ اللہ علیہ دې ددوی تذکره کتاب الإيمان باب أمور الإيمان کښې تیره شوې ده (۷)

(۱) کشف الباری: ۱/۴۳۳ الحدیث الرابع: ۴۷۷/۳.

(۲) ددوی د حالاتو د پاره او گوړنی کتاب مواقیب الصلاة باب من نسی صلاة.

(۳) کشف الباری: ۴/۲۶۷.

(۴) کشف الباری: ۲/۳۲۳.

(۵) کشف الباری: ۱/۵۹۹.

(۶) قوله: سمع سفیان بن أبی زهیر الشنئی... الحدیث، مر تخريجه کشف الباری کتاب المزارة: ۲۵.

(۷) کشف الباری: ۲/۸۰.

یزید بن خصیفہ: دا یزید بن عبد اللہ بن خصیفہ رضی اللہ عنہ دی۔^(۱)

سائب بن یزید: دا مشہور تابعی حضرت سائب بن یزید کنڈی رضی اللہ عنہ دی۔^(۲)

سفیان بن ابی زہیر الشنی: دا صحابی رسول حضرت سفیان بن ابی زہیر رضی اللہ عنہ دی۔ دعربو د مشہور قبیلہ ازدشنوہ طرف تہ منسوب کیدو سرہ شنی سرہ یاد پری۔^(۳)

قوله: أنه سمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: من اقتنى كلباً، لا يغني عنه

زرعاً، ولا زرعاً، نقص من عمله كل يوم قيراط. سائب بن یزید رضی اللہ عنہ فرمانی چہ ما سفیان بن

ابی زہیر رضی اللہ عنہ فرمانیلو سرہ واؤریدہ چہ هغوی د نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم تہ او ریڈلی دی چہ چا داسی یو سہی اوساتلو چہ هغه تہ نہ پہ زمیندارنی کنبی فاندہ ورکوی او نہ د خناورو پہ خیال ساتلو کنبی۔ ددغہ بندہ دنیکو اعمالو نہ ہرہ ورخ یو قیراط کمیری۔ اقتنی فعل ماضی دی ددی مصدر اقتناء دی ددی معنی د ساتلو دہ۔ او زرع پہ اصل کنبی تی تہ وائی مگر دلته خاروی مراد دی۔

د قیراط معنی او مراد: قیراط د یو وزن نوم دی پہ اکثر علاقو کنبی داد دینار شلمہ حصہ وہ اود اہل شام پہ نیز قیراط د دینار د خلیریشتمی حصی نوم دی۔ خکہ چہ د اہل شام پہ نیز د دینار خلیریش حصی وی۔^(۴)

دلته پہ حدیث کنبی یقینی ہم دا معنی مراد نہ دہ بلکه ددی حقیقی اندازہ ہم اللہ تعالیٰ تہ معلومہ دہ اود حدیث مراد دادی چہ دہ دہ دیک عمل د اجزاء نہ یو جزء ہرہ ورخ کمیری۔ دا بغیرد ضرورت نہ د سہی ساتلو سزا دہ۔^(۵)

روایاتو کنبی اختلاف او پہ هغی کنبی تطبیق: دباب پہ دوارو احادیثو کنبی قیراط مفرد راغلی دی خو پہ بعض روایاتو کنبی (لکہ د حضرت ابن عمر او ابوہریرہ رضی اللہ عنہ پہ روایاتو کنبی) قیراطان تشبہ سرہ راغلی دی چہ دہ قیراط کمیری۔^(۶)

د دی دوارو احادیثو د تطبیق دپارہ علماؤ دا ارشادات فرمانیلی دی ① د سپود دوو جدا جدا قسمونو پہ اعتبار سرہ حضور پاک دا فرمانیلی۔ نوچہ د کوم ضرر زیات وی پہ هغی باندی دہ اود کوم چہ کم وی پہ هغی باندی بہ یو قیراط منها کیری۔ ② یا پہ معنوی اعتبار سرہ دا تفریق اوکری شو دا د خایونو پہ اختلاف باندی مبنی دی۔ چنانچہ پہ مدینہ منورہ کنبی دہ قیراط خکہ چہ ددی فضیلت دیر زیات دی او دمدینی نہ بہر بہ یو قیراط منها کیری۔ ③ پہ لویونباریواو کلو کنبی بہ دہ قیراط

(۱) کشف الباری: ۶۵۸/۱

(۲) ددوی د حالاتو دپارہ اوگورنی کتاب الصلاة باب رفع الصوت فی المسجد۔

(۳) ددوی د حالاتو دپارہ اوگورنی کتاب الوضوء باب اجتماع فضل وضوء الناس.....

(۴) ددوی د حالاتو دپارہ اوگورنی کتاب فضائل المدینة باب من رغب عن المدینة۔

(۵) مجمع بحار الأنوار: ۴/۵۱۷ مادة قرط۔ باب القاف مع الراء۔

(۶) عمدة القاری: ۲/۳۰۳ وقال المحدث الکورانی رحمہ اللہ: وقد سلف أن السراة بالفیراط شی من عملہ۔ لا یعلمہ غیر اللہ۔ او أعلم رسولہ۔ ولم یبین لنا ذلك۔ الکونر الجاری: ۲۲۸/۶۔

(۷) انظر صحیح مسلم کتاب المساقاة والزراعة۔ باب الأسر یقتل الکلاب..... رقم: ۴۰۲۵-۴۰۲۳ و ۴۰۲۸-۴۰۲۷ عن ابن عمر رضی اللہ عنہ۔ ورقم: ۴۰۲۰ عن أبی ہریرہ رضی اللہ عنہ۔

او په وړو کلو کښې به یو قیراط عمل ضائع کیږي. ⑤ دغه ۱۰۰۰ نووی ربیع د تحقیق مطابق دا اختلاف د دوو زمانو په اعتبار دې. اول حضور پاک د یو قیراط ذکر او کړو بیا چه نی کله او کتل چه خلق نه منع کیږي نو په دې سختوالي اختیار کړو او د دوو قیراطو ذکر نی او فرمائیلو: ①

⑥ خو حافظ ابن حجر رحمته قیراطان تشبیه والا روایت راجع څرغولې دې. «لکونه حفظ مال هم حفظه الآخر» ② ③ حضرت شیخ الحدیث رحمته فرماني چه اول نی د قیراطان حکم او کړو او بیانی د قیراط د دې وجه داده چه د سپو په معامله کښې به شروع کښې ډیره سختی وه او هغه چه چرته لیدلو د وژلو حکم نی وولکه چه وړاندې د دې تفصیل راخی ان شاء الله بیا په دغه حکم کښې تخفیف راغلو. چنانچه د قیراطان تعلق د شدت زمانې سره او د قیراط تعلق د خفت زمانې سره دې. هم دا آخری قول حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا کاندهلوی رحمته راجع څرغولې دې. ④

د اجر نقصان به د کوم څائی نه کیږي؟ بیا د غلما کرامو د نقصان عمل په محل کښې هم اختلاف دې چه دا به د کوم څائی نه کیږي؟ چنانچه علامه عبدالواحد روایانی شافعی رحمته په بحر کښې لیکلی دی چه د ورځې په اعمالو سره یو قیراط اود شپې په اعمالو سره به یو قیراط کميږي. دویم قول دادې چه د فرائضو یو قیراط او د نوافل نه یو قیراط کميږي. ⑤ مگر راجع هم دغه دی چه دا ټول هسې بې وجې قیاسونه دی ځکه چه د دې نقصان محل به څه وی د دې تعیین د قیاس په ذریعه سره نه شی کیدي. د دې قسم امورو توضیح او تنقیح په سماع باندې موقوف کیږي کوم چه دلته موجود نه ده په دې وجه د دې قیاسونو ضرورت هم په ظاهره هیڅ نشته.

چنانچه د شارع صلی الله علیه و آله مقصد و مطمح صرف دومره اندازه باندې دې چه بغیر د حاجت او ضرورت نه سببی مه ساتنی گنی سزا به ملایرې چه د بنده د عمل نه به روزانه دوه قیراط اجر کميږي په دې وجه د فیشن په توگه بغیر ضرورت نه سببی ساتل اودا په کور کښې ساتلونه پر هیز کول پکار دی لهدا په دې قسم بحثونو کښې د غور او سوچ هیڅ ضرورت نشته دې. علامه ابی مالکی رحمته څه ښکلي ارشاد فرمائیلي دي: «والله أعلم بما أراد رسول الله صلى الله عليه وسلم» و ذکر القیراط هنا تقدیراً بالمقدار. الله أعلم به، والمعاد به نقص جزء ما» ⑥

د اجر د نقصان سبب څه دي؟ ① بغیر د ضرورت نه اود فیشن په توگه د دې په کور کښې د ساتلو د وجې نه په اجر کښې چه کوم کمې واقع کیږي دهغې سبب څه دي؟ د امت علماو د دې مختلف اسباب بیان کړي دي:

① د دې د وجې نه په کور کښې د رحمت فرښتې نه داخليږي. ② تلونکو راتلونکو ته د دې نه تکلیف کیږي چه دا سببی هر تیریدونکې ویروې او هغوی پسې کیږي. ③ د شریعت د طرف نه منع کړې شوې خیز ساتل اود شریعت خبره نه منلو دا سزا ده. ④ ښکاره خبره ده چه دا سببی کور کښې وی

① شرح صحیح مسلم للنووی: ۲۴۴/۱۰ عمدة القاری: ۲۰۳/۱۵ والأوجز: ۲۷۹/۱۷-۲۷۸/۱۷ الکونثر الجاری: ۲۲۸/۶ إرشاد الساری: ۳۱۶/۵

② فتح الباری: ۵/۵۵ نکلة فتح العلم: ۲۴۳/۱

③ أوجز السالك: ۲۷۹/۱۷

④ عمدة القاری: ۲۰۳/۱۵ والأوجز: ۲۷۸/۱۷ وبحر المذهب للروایانی: ۸۹/۵ باب بیع الکلب، ومستند الروایانی: ۸۶/۲ رقم: ۸۹۲

⑤ شرح الأبی علی صحیح مسلم: ۲۵۵/۴

نواوا دیکو به ځله هم وهی او بنده ته به خبر هم نه وی. حالانکه د شریعت حکم د ولوغ کلب باره کښې واضح دی نو دې غفلت د وجې نه به بنده نه لوبښې وینځی نه به دې له شوره ورکوی په دې وجه به ددې دا سزا وی. (۱)

دامانعت تنزیهې دې که تحریمی؟ ددې ټولو احادیثو نه هم دغه خبره واضح کیږی چه د ضرورت دپاره که سبې اوساتلې شی نو په هغې کښې هیڅ حرج نشته او د ضرورت تعیین رسول اکرم ﷺ فرمائیلې چه د فصل د حفاظت دپاره یا د څاروو د حفاظت دپاره یا د ښکار دپاره وی. ددې ټولو نه علاوه که څوک سبې ساتی نو دهغه څه حکم دي؟

ددې جواب دادې چه دا عمل جائز نه دي د احادیثو ظاهر هم په دې باندې دلالت کوی چه دا حکم تحریمی دي. لیکن حافظ ابن عبدالبر مالکی رحمته الله دا احادیث په کراحت تنزیهې باندې محمول کوی چه په دې احادیثو کښې صرف دومره راغلی دی چه اجر به کمیږی. د گناهگاریدو جزته ذکر نشته دي د حرمت دپاره د گناه کیدل ضروری دی. خو حافظ صاحب ابن حجر رحمته الله دهغوی په دې موقف باندې رد کولو سره فرمائیلې چه د اجر کمې هم یو قسم له گناه ده. یا په حدیث کښې د نقصان اجر نه مراد دادې چه د سپو ساتلو او پاللود وجې نه چه کومه گناه کیږی هغه د یو قیراط یا دوو قیراطو د اجر برابر کیږی. (۱)

د حافظ ابن حجر د موقف تائید ددې احادیثو نه هم کیږی په کوم کښې چه دامضمون راغلې دي، چه ملائکه د رحمت په هغه کور کښې نه داخليږی په کوم کښې چه تصویر وی یا سپې. په دې باب کښې دا حدیث تیر شوي دي. ښکاره هم دغه ده چه د ملائکو عدم دخول ددې د پاره دي چه په دې کښې گناه ده. (۲) خلاصه دا شوه چه دا حکم د حرمت دپاره دي چه بغیر ضرورت نه سبې ساتل جائز نه دی.

د کورونو او مکانونو د حفاظت د پاره د سبې ساتلو حکم: په دې کښې خودامت د علماؤ اتفاق دي چه د فصل د حفاظت دپاره د څاروو وغیره د حفاظت دپاره سبې ساتلو کښې څه حرج نشته بالکل جائز دي. البته آیا په دې باندې قیاس کولو سره د حویلی او کور وغیره د حفاظت دپاره سبې ساتل جائز گرځولې کیدی شي. نو ددې جواب په اثبات کښې دي یعنی جائز دی د اکثر علماؤ فقهائو هم دغه رائي ده. چنانچه حافظ رحمته الله د کوڅې یا لازې د حراست او څوکیدارنې دپاره د سبې ساتلو جواز د علما، شوافع نه نقل کړې دي. (۳) هم دغه مذهب شافعيه علامه عینی رحمته الله هم نقل کړې دي او په دې باندې د څه قسم نکیر نه دي کړي د کوم نه چه معلومېږی چه د علامه عینی حنفی رحمته الله هم دغه موقف دي. (۴)

مالکيه کښې حافظ ابن عبدالبر رحمته الله خو مطلقاً جلب منفعت او دفع مضرت دپاره ددې قائل دي. (۵) خو حنابله کښې ابن قدامه رحمته الله د کورونو یا لزو وغیره د حفاظت دپاره سبې ساتلو ته ناجائز وائی اوهم دغه قول د هغوی په نیز اصح دي. (۶) انمه احناف کثر الله سوادهم هم د جواز صراحت فرمائیلې

(۱) شرح الکرماني: ۲۲۲/۱۳ شرح للنووي: علی صحیح مسلم: ۴۸۳/۱۰.

(۲) فتح الباری: ۵/۵ والتبیه لابن عبدالبر: ۲۱۹/۱۴.

(۳) تكملة فتح الملهم: ۳۴۳/۱.

(۴) فتح الباری: ۶/۵ کتاب المزارعة.

(۵) عمدة القاری: ۷۱۴/۱۰ کتاب المزارعة.

(۶) التبیه لما فی الموطأ من المعانی والأسانید: ۲۱۸/۱۴.

دې چنانچه فتاویٰ عالمگیری کښې د اجناس په حواله سره لیکلې دی چه سبې ساتل مناسب نه دی البته که د اډاکوانو یا غلو وغیره ویره وی نوڅه خرج نشته دې دغه شان از مړې شرمځ او نور خنډور وغیره دحراست او څوکیدارنۍ په غرض سره ساتلو کښې څه بدینت نشته دې او د ذخیرې په حواله سره لیکلې دي: «وَيَهَبُ أَنْ يَعْلَمَ أَنَّ اقْتِنَاءَ الْكَلْبِ لِأَجْلِ الْحَرْسِ جَائِزٌ شَرْعاً...»^(۱)

د سبو ساتلو د ممانعت حکمتونه: شریعت مطهره چه د سبو ساتلو، بغیرد ضرورت د ساتلو نه ممانعت فرماینلې دې په دې کښې ویر حکمتونه دی امام الهند حضرت شاه ولی الله محدث دهلوی رحمته الله علیه په دې باندې رنر اچولوسره فرماینلی دی چه په دې کښې حکمت او راز دادې چه دخپل جبلت او فطرت په اعتبارسره سبې د شیطان په شان دي ځکه چه د ده عادت لویې توقې اوغصه کول دي، بیا دې په گندگنۍ کښې اوسېږي خلقو ته تکلیف رسوي او شیطاني التهامات او وسوسې قبولي^(۲) علامه دمیری رحمته الله علیه لیکلې دی چه سبې د ښه تازه غوښې په ځانی مرداره خوړل ډیر خوښوي، گندگي خوري اوخپل قي کرې شوې خیز دوباره خوري^(۳) دده توکانرې دانسان دپاره ډیري مضر دی. زهرزني

دی په دې وجه بغیرد ضرورت نه دده نه ځان ساتل او هم لرې اوسیدل بهتر دی والله اعلم

قوله: فقال السائب: أنت سمعت هذا من رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ قال:

إي، ورب هذه القبة: سائب رحمته الله علیه د حضرت سفیان رحمته الله علیه نه تپوس اوکړو چه آیا واقعی تاسودا حدیث د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم نه اوریدلې دې؟ نو هغوی افرمانیل چه بالکل ددې قبلې په رب قسم

قوله: كلمه إي حرف إيجاب: کلمه د ای دهمزه زیر سره حرف ایجاب دې دنعمر په معنی کښې دې یعنی اوجی بالکل وغیره. په دې باندې خو د ټول نحاۃ اتفاق دې چه داکلمه همیشہ د قسم نه وړاندې راځي مگر د چانه پس راځي په دې کښې د نحاۃ اختلاف دې د جمهور نحاۃ په نیز داد خبر ورکونکی تصدیق لکه «قامزید» د تپوس کونکی (سائل) ته د خبر ورکولو دپاره «هل قامزید؟» اود یوکار طلب کونکی سره د وعدې کولو دپاره لکه «اضرب زیداً» د پاره استعمالیږي چنانچه ددې ټولو په جواب کښې ای راځي لکه چه داین نه پس نعم راځي^(۴) خود ابن حاجب رحمته الله علیه په نیز دا کلمه د استفهام سره خاص ده یعنی صرف د استفهام نه پس راځي^(۵) لکه چه په کلام الله کښې راغلی دی «وَلَسْتَ تُؤْتِيهِمْ أَهْلَهُمْ قُلْ إِي وَبَى اللَّهِ لَأَكْفِيَنَّ»^(۶)

^(۱) السنن لابن قدامة: ۱۷۳/۴ و رقم: ۳۱۵۸.

^(۲) الفتاوى العالمگیریه (الهندية): ۳۶۱/۵ والموسوعة الفقهية: ۱۲۴/۳۵.

^(۳) حجة الله البالغة، مبحث في تطهير النجاسات: ۱۸۵/۱.

^(۴) حياة الحيوان للمدیری: ۲۲۶/۲.

^(۵) عمدة القاری: ۲۰۳/۱۵ ومغنی اللیب: ۱۵۹/۱ تفسیر المفردات.....

^(۶) حواله جات بالا والکافی: ۱۲۰ حروف الإیجاب مکتبه رحمانیه.

^(۷) سورة یونس: ۵۳.

البته په نعم او ای کنبې فرق دي او هغه دا چه د نعم نه پس قسم کيدل ضروری نه دي او د ای نه پس د قسم کيدل ضروری دی او د دې مقسم به هميشه لفظ رب لفظ الله او لعمری وی. والله اعلم. (۱)

قوله: «أن رسول الله صلى الله عليه وسلم أمر بقتل الكلاب»: حضرت ابن عمر رضي الله عنهما فرماني چه حضور پاک د سپو د وژلو حکم ورکړې وو.

د سپو د وژلو حکم: د اسلام په شروع کنبې د سپو د وژلو حکم وو. حضور پاک حکم ورکړې وو چه په مدينه منوره کنبې دي يو سپې هم په نظر رانه شي بلکه هغه وژنتی ځکه چه خلق نوی نوی مسلمانان شوی وو. د جاهليت د زمانې د ډيرو خرابو عادتونو په عادت د سپو ساتل هم وو. د اسلام قبلولونه پس هم د بعضو خلقو هغه پخواني شوق باقي وو په دي وجه نبی اکرم ﷺ په سختی سره د دي د ختمولو حکم جاری کړو. حضرت جابر بن عبد الله رضي الله عنه فرماني:

«أمرنا رسول الله صلى الله عليه وسلم بقتل الكلاب، حتى إن المرأة تقدر من البادية بكلبها، فنقتله، ثم نهى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن قتله، وقال: عليكم بالأسود البهم ذي النقطنين، فإنه شيطان» (۲)

يعني نبی کریم ﷺ مونږ ته د سپو د قتل کولو حکم راکړې وو د دي حکم په ځانی راوړلو کنبې نی دومره سختی اختیار کړې وه چه که يوه ښځه به د خپل سپي سره د کلی نه د مدينې ښار ته راتله نو بيا به هم مونږ دهغې سپې وژلو. بيا حضور پاک د سپو د قتل کولونه منع او فرمانيله او ارشاد نی او فرمانيلو چه په دي کنبې کوم يو ډير تک تور وی او خاپو نو والاوی صرف هغه قتل کونی ځکه چه هغه خو شيطان وی.

بيا لکه څنگه چه جابر رضي الله عنه او فرمانيل چه په دي حکم کنبې کمې راغلو او مذکوره حکم صرف د تور سپي پورې محدود شو چه دغه وژنتی. دغه شان د حضرت عبد الله بن مغفل رضي الله عنه روايت کنبې دی: «أمر رسول الله صلى الله عليه وسلم بقتل الكلاب، ثم قال: ما بالهم وبأل الكلاب؟ ثم رخص في كلب الصيد وكلب الغنم» (۳)

ددې رواياتونه معلومه شوه چه د اسلام په شروع کنبې په دي معامله کنبې شدت وو بيا تخفيف او شو. **دائمه اربعه مذاهب:** په دي خبره خود امت د علماؤ اجماع ده چه کلب عقور (چک لگونکې سپې) وژل جائز دی. په دي کنبې د جاهم اختلاف نشته دي. خو هغه سپي کوم چه بې ضرر وی دهغې وژل جائز دی که نه؟ د انمه اربعه په دي مسئله کنبې مختلف اقوال دي:

امام مالک رحمه الله حديث باب «حديث ابن عمر رضي الله عنهما، نه استدلال کولو سره دا موقف اختيار کړې دي چه داستثنای صورتونو نه علاوه د سپو وژل جائز دی ددې د وژلو حکم هغه منسوخ نه گنري بلکه محکم ورته وانی.

(۱) معجم النحو والصرف: ۱۲۱.

(۲) صحيح مسلم كتاب المساقاة والمزارعة، باب الأمر بقتل الكلاب..... رقم: ۱۵۷۲ وسنن أبی داؤد كتاب الصيد، باب فی اتخاذ الكلب للصيد وغيره، رقم: ۲۸۴۶.

(۳) الحديث اخرجه مسلم كتاب الطهارة باب حكم ولوغ الكلب رقم: ۵۲/۲۸۰ وكتاب المساقاة..... باب الأمر بقتل الكلاب رقم: ۱۵۷۳ وأبو داؤد كتاب الصيد باب ماجاء فی اتخاذ الكلب للصيد، رقم: ۲۸۴۵ والترمذي كتاب الصيد باب ماجاء فی قتل الكلاب رقم: ۴۸۶ (وابن ماجه من أسک کلبا..... رقم: ۴۸۹ وابن ماجه كتاب الصيد باب قتل الكلاب رقم: ۳۲۰۱-۳۲۰۰).

مگر نور انہ حضرات فرمائی کہ بی ضرر سپی وژل جائز نہ دی هغوی دا د سپو دوزلو حکم منسوخ منی. ناسخ حدیث حضرت جابر بن عبدالله رضی اللہ عنہ دی. (۱)

فملاحدہ یو اعتراض اودھغی جواب: د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دا حدیث بہ بخاری شریف کینہی ہم دومرہ دی کہ «ان رسول الله صلى الله عليه وسلم أمر بقتل الكلاب» خود مسلم شریف یو روایت کوم چه د عمرو بن دینار رضی اللہ عنہ په طریق سره دی په هغی کینہی دا اضافه هم ده: «(الكلب صمد أو كلب غنم أو ماشية)» بل په دی کینہی دا اضافه هم ده «(فقل لابن عمر: إن أباهم يقول: أو كلب زرع، فقال ابن عمر: إن لأبي هريرة زرعاً)» یعنی حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما ته چا دا اوونیل چه ابوهریره رضی اللہ عنہ خو دا هم فرمائی چه «(أو كلب زرع)» اوهغه سپی چه د فصل د حفاظت دپاره وی، نو حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما او فرمائیل چه د ابوهریره رضی اللہ عنہ خود زمیندارنی کار دی. (۲)

هم دا وروستو ذکر کړي شوي اضافه بنیاد جوړولو سره بعض ملحدین په حدیث باندی اعتراض کوی او وائی چه صحابه کرام رضی اللہ عنہم په روایات حدیث کینہی به په یو بل باندی شک کولو او العیاذ باللہ هغوی به یو بل باندی د حدیثو په وضع کولو کینہی تهمت لگولو چه هغوی د خپل نفسانی خواهش مطابق احادیثو کینہی تصرف کولو په دی وجه احادیث هیڅ کله حجت نه شی کیدی.

هم ددی ملحدینو په دی قسم اعتراضاتو باندی متاثر کیدو سره بعض هغه مصنفین کوم چه خپل نسبت د اسلام طرف ته کوی مگر ددی قسم بې بنیاد واقعات بنیاد جوړولو سره په اسلام باندی د اعتراض کولو هیڅ یوه موقع د لاس نه نه پریردی اوهغه نې په خپلو کتابونو کین نقل کړه. مقصد نې صرف دا دی چه احادیث د تنقید نښه جوړ کړی اوصحابه کرام رضی اللہ عنہم چه دامت یو مقدس ترین طبقه ده په هغوی باندی تعریض او کړی. نستغفر الله العظیم.

مگر دا اعتراض بې خایه او فضول دی صرف یوه کینه ده دکومې اظهار چه په مختلفو طریقو سره کولې شی. حقیقت دادی چه د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما په دی قول کینہی حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ باندی تنقید نه دی کړې شوې چه دهغوی پتی دی نوڅکه هغوی د پتی د سپی باره کینہی اضافه کوی. حالانکه نبی صلی اللہ علیہ وسلم دا نه دی فرمائیلی ددی نفوس قدسیه باره کینہی ددی تصور پورې کول روا نه دی چه هغوی دی د دی ورو ورو څیزونو دپاره ددنیا دمعمولی فاندی دپاره به د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په احادیثو کینہی خیانت کوی او په هغی کینہی به د خپل ذاتی غرض دپاره څه اضافه کوی چنانچه دابن عمر رضی اللہ عنہما دا قول نه د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ د روایت د توهین دپاره دی اونه په دی کینہی د شک دپاره دی. بلکه دحضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما ددی قول غرض اومقصد دادی چه دحضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ خود زمیندارنی کار دی په دی وجه هغه ددی اضافه د یادولو دپاره اهتمام او کړو او ښه نی یاد کړو. عرف او عادات هم دغه دی څوک چه کوم څیز سره راگیروی اود کوم څیز سره چه د چا شغل وی دهغی سره متعلق امور دهغه سری په نسبت زیات یاد ساتی اودهغی اهتمام کوی چه څوک هغی سره راگیر نه وی اونه نې څه شوق وی. په دی کینہی د حیرانتیا څه خبره نشته دی. بله هم دغه زیاتې (چه د پتی د

(۱) المتنفي: ۲۸۹/۷ ماجا فی امر الکلاب مطبعة السعادة، مصر، والأوجز: ۲۸۱/۱۷-۲۸۰ عمدة القاری: ۲۰۲/۱۵ الموسوعة الفقهية: ۱۳۳/۲۵-۱۳۲/۱ شرح النووي علی مسلم: ۱۰/۴۷۹ والتمني: ۴/۱۷۳ کتاب البيوع باب حکم قتل الکلب واقتنانه وتربيته الجرو والصغير رقم: ۳۱۵۷ والمفهم: ۴/۴۸ کتاب البيوع باب ماجا فی قتل الکلاب..... رقم: ۱۶۶۲.

(۲) صحيح مسلم كتاب المساقاة باب الأمر بقتل الكلاب رقم: ۴۰۱۹.

حفاظت دپاره د سببی ساتلو اجازت دي، حضرت ابن المغفل رحمته الله ^(۱) او حضرت سفیان بن ابی زهری رحمته الله ^(۲) په روایاتو کښې هم موجود دي ظاهره خبره ده چه هغوی هم د نبی صلی الله علیه و آله نه اوریدلې دي. دي نه علاوه هم پخپله د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما د روایت په یو طریق د کوم مدار چه حضرت ابوالحکم عبد الرحمن بن ابی نعیم البجلی رحمته الله دي ^(۳) کښې هم دا اضافه موجود ده. چنانچه داسې ښکاري چه کله ابن عمر رضی الله عنهما دا اضافه واوړیده او هغوی ته پوځ یقین حاصل شو چه دا هم د نبی صلی الله علیه و آله مبارک کلمات دي نو هغوی رضی الله عنهما هم دا روایت کړل او راتلونکو احادیثو کښې ددې اضافې سره روایت کولو که چرې د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما په حضرت ابوهریره رضی الله عنه باندې اعتراض کول وي لکه چه د دغه ملحدینو فاسد گمان دي نو هغه به هیڅ کله دا پخپله نه روایت کولو. والله اعلم بالصواب.

خلاصه دا شوه چه حضرت ابوهریره رضی الله عنه په دي زیاتۍ سره منفرد نه دي او که چرې منفرد شوي هم وي نو دا زیاتې به مقبول ومرضی وي. امام نووی رحمته الله فرماني: «والحاصل أن أبا هريرة ليس منفرداً بهذه الزيادة، بل وافقه جماعة من الصحابة في روايتها، عن النبي صلى الله عليه وسلم، ولو انفرد بها لكانت مقبولة مرضية مكرمة» ^(۴) ترجمه الباب سره د حديث مطابق: دباب آخری دريوارو احادیثو یعنی حديث ابن عمر حديث ابی هريره او حديث سفیان بن ابی زهری رحمته الله ترجمه الباب سره مناسب لفظ کلبا يا کلاب کښې دي کوم چه مخلوق دي.

تتمه (خلاصه کتاب بدء الخلق): امام بخاری رحمته الله کتاب بدء الخلق کښې ۱۶۰ مرفوع احادیث ذکر کړی دي په کوم کښې چه ۲۲ تعلیقات دي. باقی ۱۳۸ موصول روایات دي. بیا په دي کښې دا احادیث کوم چه مکرر دی دهغې شمیر ۹۳ دي باقی ۴۷ احادیث په اول خل دي کتاب کښې راغلی دي. بل په دي کتاب کښې د صحابه کرامو او تابعینو وغیره ۴۰ آثار هم دي. ^(۵)

(۱) مرتخریجه أنفا.

(۲) ددي باب دتولونه آخری حديث مراددي.

(۳) صحيح مسلم كتاب المساقاة باب الأمر بقتل الكلاب..... رقم: ۴۰۲۹.

(۴) شرح النووي على صحيح مسلم: ۴۸۰/۱۰ كتاب المساقاة باب الأمر بقتل الكلاب.

(۵) فتح الباری: ۳۶۰/۶.

مصادر و المراجع

- ① القرآن الكريم
- ② الابواب والتراجم لصحيح البخاري، للشيخ العلامة محمد بن زكريا الكاندهلوي رحمه الله تعالى المتوفى ١٤٠٢ هـ سعيد كراتشي
- ③ الآثار المولوعة في الاخبار الموضوعة، للعلامة ابي الحسنات محمد عبدالحى بن محمد عبدالحليم اللكنوي، رحمه الله تعالى (١٢٤٢ هـ / ١٣٠٤ هـ) دار الكتب العلمية بيروت
- ④ الاحاد والمثاني للامام ابي بكر احمد بن عمرو بن ضحاک الشيباني (ابن ابي عاصم رحمه الله تعالى المتوفى ٢٨٧ هـ) دار الراية الرياض الطبعة الاولى ١٢١١ هـ - ١٩٩١ م
- ⑤ الاحاديث المختارة للشيخ الامام ضياء الدين ابي عبد الله محمد بن عبد الواحد بن احمد الحنبلي المقدسي رحمه الله تعالى المتوفى ٤٢٣ هـ) دار الكتب العلمية بيروت
- ⑥ الاحسان بترتيب صحيح ابن حبان، للأثير ابن بلبان الفارسي، تحقيق: الشيخ شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة بيروت، الطبعة الأولى: ١٩٨٨ م
- ⑦ أحكام القرآن، للإمام أبي بكر محمد بن عبد الله المعروف بابن العربي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٥٣ هـ، دار الكتب العلمية، بيروت.
- ⑧ احياء علوم الدين للإمام شيخ الاسلام محمد بن محمد الغزالي رحمه الله تعالى المتوفى ٥٠٥ هـ) دار الكتب العربية (في مجلد واحد) بيروت
- ⑨ أخبار مكة في قديم الدهر وحديثه، للإمام أبي عبد الله محمد بن إسحاق بن العباس الفاكهي المكي رحمه الله تعالى، من علماء القرن الثالث الهجري، تحقيق: عبد الملك بن عبد الله بن دهيش، الطبعة الثانية ١٣١٣/١٣١٤ هـ
- ⑩ ادب الكاتب للإمام ابي محمد عبد الله بن مسلم بن قطيبة الدينوري رحمه الله تعالى المتوفى ٢٧٦ هـ) دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الثالثة ١٢٢٢ هـ
- ⑪ الأدب المفرد للإمام أبي عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة بردزبه الرضائي رحمه الله، (١١٩٢-١٢٥٤ هـ) دار السلام / مكتبة المعارف، رياض / دار البشائر الإسلامية / الصدوق بيلشيز، كراتشي
- ⑫ إرشاد الساري للإمام المحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن الحجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى سنة ٨٥٢ هـ) دار الكتب العلمية / المطبعة الكبرى الأمرية ببولاق مصر المحيية سنة ١٣٣٣ هـ (الطبعة السابعة)
- ⑬ الاستذكار، للإمام المحافظ أبي عمرو يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر (٨٣٣ هـ)، دار إحياء التراث العربي.
- ⑭ الاستيعاب في أسماء الأصحاب (بهاشم الإصاية)، للإمام المحافظ أبي عمرو يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر الماكي رحمه الله، المتوفى سنة ٢٤٣ هـ) دار الفكر، بيروت. ط:
- ⑮ ١٢٠٩ هـ - ١٩٨٩ م
- ⑯ الاستيعاب في أسماء الأصحاب للإمام المحافظ ابي عمرو يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر الماكي رحمه الله تعالى المتوفى ٢٤٣ هـ) دار الفكر بيروت الطبعة الاولى ١٢٢٣ هـ

١٧ أسد الغابة في معرفة الصحابة للإمام عز الدين أبي الحسين علي بن محمد بن عبد الرحمن بن عبد الواحد الشيباني المعروف بابن الأثير الجزري رحمه الله المتوفى سنة ٦٤٠ هجري دار الكتب العلمية بيروت

١٨ الامرار المرفوعة في الاخبار الموضوعة للملا علي بن سلطان محمد نور الدين الهروي القاري (١٠١٢ هجري) المكتب الاسلامي بيروت الطبعة الثانية ١٢٠٤ هجري

١٩ الاصابة في تمييز الصحابة للإمام الحافظ أبي الفرج احمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله تعالى المتوفى ٨٥٢ هجري دار الفكر بيروت دار الجيل بيروت

٢٠ الاضداد للإمام أبي بكر محمد بن قاسم بن محمد بن بشار المعروف بابن الانباري رحمه الله تعالى المتوفى ٣٢٨ هجري المكتبة العصرية بيروت

٢١ أعلام الحديث في شرح صحيح البخاري للإمام المحدث أبي سليمان محمد بن محمد الخطابي رحمه الله المتوفى سنة ٣٨٨ هجري مركز احياء التراث الاسلامي جامعة أم القرى مكة المكرمة

٢٢ الأعلام الأشهر الرجال والنساء من العرب والمستقرئين والمستشرقين للإمام الشيخ خير الدين الزركلي رحمه الله الطباعة الخامسة عشرة: ١٩٧٢ م دار لعلم للملايين لبنان

٢٣ اعلام النبوة للإمام أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي رحمه الله تعالى المتوفى ٢٥٠ هجري الطبعة الاولى ١٩٨٧ م دار الكتاب العربي بيروت

٢٤ آكام المرجان في غرائب الاخبار واحكام الجمان للعلامة المحدث القاضي بدر الدين أبي عبد الله محمد بن عبد الله الشبلي الحنفي رحمه الله تعالى المتوفى ٧٤٩ هجري دار الغد للجديد القاهرة الطبعة الاولى ١٢٣٠ هجري

٢٥ أكمال المعلم بفوائد مسلم للإمام الحافظ أبي الفضل عياض بن موسى بن عياض اليحصبي رحمه الله تعالى المتوفى ٥٢٢ هجري دار الوفاء للطباعة والنشر والتوزيع دار الكتب العلمية بيروت

٢٦ أكمال أكمال المعلم شرح صحيح مسلم للإمام عبد الله محمد بن خلفه الوشائري الأبي المالك البخاري المتوفى سنة ٨٠٤ أو ٨٠٥ هجري دار الكتب العلمية بيروت

٢٧ أكمال التذهيب الكمال للعلامة علاء الدين مغلطائي ابن قليج بن عبد الله الحنفي رحمه الله المتوفى سنة ٤٧٢ هجري، الحديثة للطباعة والنشر

٢٨ الأنساب، للإمام أبي يوسف سعد عبد الكريم بن محمد ابن منصور التميمي السمعاني رحمه الله المتوفى سنة ٥١٢ هجري دار الفكر للطباعة والنشر بيروت

٢٩ الانواع في مواسم العرب للعلامة أبي محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري رحمه الله تعالى المتوفى ٢٤٦ هجري دار المعارف العلمية حيدرآباد دكن الهند الطبعة ١٩٤٨ م

٣٠ اوجز المسالك للإمام المحدث محمد زكريا الكاندهلوي المدني رحمه الله المتوفى سنة ٣٠٢ هجري دار القلم دمشق

٣١ البحر الرائق شرح كنز الدقائق للإمام العلامة الشيخ زين الدين بن ابراهيم بن محمد المعروف بابن نجيم المصري الحنفي المتوفى سنة ٩٠٤ هجري دار الكتب العلمية بيروت

٣٢ البحر الزخار المعروف بمسند الزوار، للحافظ للإمام أبي بكر بن أحمد بن عمرو بن عبد الخالق العتكي رحمه الله المتوفى ٦٢٠ هجري الطبعة الاولى: ١٣٠١ هجري مؤسسة علوم القرآن بيروت

٣٣ بحر المذهب للإمام أبي المحاسن عبد الواحد بن اسماعيل الروياني الشافعي رحمه الله تعالى المتوفى: ٥٠٢ هجري الطبعة الاولى ٣٠٠ هجري دار الكتب بيروت

- ٣٢ البداية والنهاية للإمام الحافظ أبي الفداء إسماعيل بن كثير بالدمشق رحمه الله المتوفى سنة ٤٤٠ هـ جري دار الكتب العلمية بيروت/ دار احيا التراث العربي
- ٣٣ البدر الساري، حاشية فيض الباري: حضرت مولانا بدر عالم ميرتسي (١٣٨٥ هـ) المكتبة الرشيد كونه
- ٣٤ الدور السافر في احوال الاخرة للعلامة جلال الدين عبد الرحمن بن ابى بكر بن سابق الدين الخطيري السبوتي رحمه الله المتوفى ١٠ هجري دار الكتب العلمية ٣١١ هجري
- ٣٥ البعث والنشور للإمام احمد بن الحسين بن علي المبهلي رحمه الله تعالى المتوفى ٢٥٨ هجري الطبعة الاولى: ٣٠٠ هجري مرك الخدمات والابحاث الثقافية بيروت
- ٣٦ بطل المجهود للشهيد المحدث خليل أحمد السهارنبوري رحمه الله المتوفى سنة ٣٢٠ هجري مركز الشيخ أبي الحسن الندوي الهند
- ٣٧ بيان القرآن للشيخ مولانا أشرف علي عثمانوي رحمه الله المتوفى سنة ٣١٢ هجري [إدارة التاليفات الاشرفية ملتان
- ٣٨ البيان والتبيين للعلامة ابى عثمان عمرو بن بحر الحافظ رحمه الله تعالى المتوفى ٢٥٥ هجري دار الكاب العلمية بيروت
- ٣٩ تاج العروس للشهيد أبو الفاضل سيد محمد بن محمد بن عبد الرزاق الحسيني المعروف بالموتضى الزبيدي (١٣٠٥ هـ). دار الهداية
- ٤٠ تاريخ اسماء الثقات للعلام عمر بن احمد بن عثمان المعروف بابن شاهين رحمه الله المتوفى (٢٨٥ هـ) الطبعة الاولى: ١٣٠٠ هجري الدار السلفية الكويت
- ٤١ تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن محمد أحمد الذهبي الدمشقي رحمه الله المتوفى سنة ٤٢٨ هجري دار الكتاب العربي
- ٤٢ تاريخ اصحاباً (اخبار اصحابان) لابي نعيم احمد بن عبد الله بن احمد بن اسحاق الاصمائي رحمه الله تعالى، المتوفى (٣٠٠ هجري) دار الكتب الطبعة الاولى (٣١٠ هجري)
- ٤٣ تاريخ بغداد: حافظ أحمد بن علي المعروف بالخطيب البغدادي m (متوفى ٢١٣ هـ). دار الكتب العربي بيروت لبنان،
- ٤٤ تاريخ الخميس في احوال أنفاس نفيس: شهيد حسين بن محمد بن الحسن الدماري بكرى المالكى m (متوفى ٩١١ هـ مؤسسه شعبان بيروت،
- ٤٥ تاريخ الصغير للحافظ النقاد شهيد الاسلام ابى عبد الله اسماعيل بن ابراهيم البخاري رحمه الله تعالى المتوفى (٢٥١ هجري) دار المعرفة بيروت
- ٤٦ تاريخ الطبري (تاريخ الرسل الملوك) للإمام جعفر محمد بن جريرة الطبري رحمه الله المتوفى: ٢٢٠ هجري الطبعة الثانية: دار المعارف مصر
- ٤٧ تاريخ العباس الدوري عن ابى زكريا يحيى بن معين رحمه الله تعالى المتوفى (٢٢٢ هجري) مركز البحث العلمى واحياء التراث الاسلامى مكة المكرمة الطبعة الاولى: ١٣١٠ هجري
- ٤٨ تاريخ عثمان بن سعيد الدارمي رحمه الله تعالى المتوفى (٢٨٠ هجر) عن ابى زكريا يحيى بن معين رحمه الله المتوفى (٢٢٢ هجر) دار الكتب العلمية بيروت لبنان
- ٤٩ التاريخ الكبير للحافظ النقاد شيخ الإسلام أبى عبد الله بن إسماعيل بن إبراهيم الضاري رحمه الله المتوفى سنة ٢٥١ هجري دار الكتب العلمية بيروت لبنان
- ٥٠ تاريخ مدينة السلام (راجع: تاريخ بغداد)
- ٥١ تاريخ يحيى بن معين، للإمام يحيى بن معين بن عون المزي البغدادي رحمه الله المتوفى: ٢٢٢ هجري دار القلم

للطباعة والنشر والتوزيع بيروت

- (٥٢) تبين الحقائق للإمام فخر الدين بن عثمان بن علي الزيلعي الحنفي رحمه الله المتوفى سنة ٤٦٣هـ دار الكتب العلمية
- (٥٣) تحذير الناس من انكار اثر ابن عباس ؓ، حجة الاسلام قاسم العلوم والخيرات مولانا محمد قاسم النانوتوي رحمه الله تعالى المتوفى (١٤٤هـ هجري) ادارة تحقيقات اهل سنت / اداة العزيز كوجرانواله
- (٥٤) تحرير تقريب التهذيب تأليف الدكتور بشار عواد معروف والشيخ شعيب الأنور الطبعة الأولى : ١٤٠٤ هجري مؤسسة الرسالة بيروت
- (٥٥) التحرير والتنوير للشيخ محمد الطاهر بن محمد بن محمد بن عاشور التونسي رحمه الله المتوفى (١٣٠٤ هجري) الدار التونسية للنشر تونس
- (٥٦) تحفة الأحمدي بشرح الجامع للإمام الترمذي للإمام الحافظ أبي العلي محمد بن عبد الرحمان ابن عبد الرحيم كغوري رحمه الله المتوفى سنة ١٣٥٥ هجري دار الفكر
- (٥٧) تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف للحافظ المنق جمال الدين أبي الحجاج يوسف المزي رحمه الله المتوفى سنة ٤٢٢ هجري الطبعة الثانية : ١٣٠٢ هجري المكتب الإسلامي بيروت
- (٥٨) تحفة الباري شرح صحيح البخاري للإمام مشيخ الاسلام يحيى بن زكريا بن محمد الأنصاري الشافعي رحمه الله المتوفى سنة ٤٢١ هجري دار الكتب العلمية / دار ابن حزم / مكتبة الرشد
- (٥٩) تدريب الراوي شرح تقريب النواوي : حافظ جلال الدين عبد الرحمن سيوطي (متوفى ٩١١هـ) المكتبة العلمية مدينه منوره،
- (٦٠) تذكرة الحفاظ : حافظ أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهبى (متوفى ٤٢٨هـ) دار المعارف العثمانية الهند،
- (٦١) تذكرة وسوانح الإمام الكبير مولانا محمد قاسم النانوتوي للشيخ عبد القيوم الحقاني حفظ الله القاسم الكي ذمى جامع ابهريرة نوشهريه
- (٦٢) ترتيب العلل (علل الترمذي الكبير) لابي طالب القاضي مكتبة النهضة العربية / عالم الكتب بيروت : (٢٠٠٤ هجري)
- (٦٣) تعليقات احياء علوم الدين (المغنى حمل الاسفار فى الاسفار) للإمام زين الدين ابي الفضل عبد الرحيم بن الحسين العراقي رحمه الله تعالى المتوفى (٨٠٠ هجري) دار الكتاب العربي بيروت
- (٦٤) تعليقات الاسماء والصفات للاستاذ عبد الله بن محمد بن الحاشدي مكتبة السوادى جدة
- (٦٥) تعليقات التدريب الراوي للاستاذ عبد اللطيف المطوع بهذا تدريب الراوي الطبعة الثانية : ١٣٠٢ هجري
- (٦٦) تعليقات خلاصة الخرج المطوع مع الخلاصة لم يعرف كاتبه مكتب المطبوعات الاسلامية حلب
- (٦٧) تعليق التعليق للشيخ سعيد عبد الرحمان موسى المكتبة الاثرية لاهور
- (٦٨) تعليقات الدار قطنى على المجروحين لابن حبان للإمام المحدث الحافظ الكبير لعل ابن عمر الدارقطنى رحمه الله المتوفى [٢٨٥ هجري] دار الكتاب الاسلامى القاهرة الطبعة الاولى [١٣٣٣ هجري]
- (٦٩) تعليقات الشيخ المحقق المحدث محمد عوامه على المصنف لابن ابي شبة ادارة القرآن والعلوم الاسلامية كراتشي الطبعة الاولى [١٣٢٤ هجري] شركة دار القبلة / مؤسسة علوم القرآن
- (٧٠) تعليقات لا مع الدراري للإمام المحدث محمد زكريا الكاندهلوي رحمه الله تعالى المتوفى [١٣٠٢ هجري] المكتبة الامدادية مكة المكرمة ط : ١٣٩١ هجري --- ١٤٢١ هـ
- (٧١) تعليق التعليق : للحافظ ابي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين المعروف بابن حجر العسقلانى (متوفى ٨٥٢هـ) المكتبة الاثرية باكستان

- ٤٢ تفسير ابن أبي حاتم (تفسير القرآن العظيم) للإمام الحافظ شيخ الإسلام أبي محمد عبد الرحمن بن أبي حاتم محمد بن إدريس بن المنذر القمي الخططي الرازي رحمه الله المتوفى سنة ٣٠٤ هجري الطبعة الأولى بمطبعة دائرة المعارف العثمانية بمجدر آباد دكن الهند/ دار الكتب العلمية
- ٤٣ تفسير البغوي (معالم التنزيل) للإمام محيي الدين السبكي محمد بن الحسين بن مسعود البغوي رحمه الله المتوفى ٥٠١ هجر طبع: ٢٠٠١ هجري دار طبعة للنشر والتوزيع الرياض
- ٤٤ تفسير البضاوي (انوار التنزيل واسرار التأويل) للقاضي الإمام ناصر الدين أبي سعيد عبد الله بن عمر البضاوي الشافعي رحمه الله المتوفى: ٦٨٥ هجري دار الكتب العلمية الطبعة الأولى [٣٠٤ هجري]
- ٤٥ التفصيرات الاحمدية في بيان الايات الشرعية للعالم الجليل الشيخ احمد الموعو بحال جيون الجونغوري رحمه الله تعالى المطبع الكرمي الواقع ببهاي الهند
- ٤٦ التفسير الخازن للإمام العلامة علاء الدين علي محمد بن المعروف بالخازن رحمه الله تعالى المتوفى [٥٠٥ هجري] وحيدى كتب خانة بشار
- ٤٧ تفسير روح البيان للعلامة اسماعيل حقي بن مصطفى الاستانبولى رحمه الله تعالى المتوفى [٣٠٤ هجري] احياء التراث العربى بيروت
- ٤٨ التفسير الكبير (مفاتيح الغيب): (إمام أبو عبد الله فخر الدين محمد بن عمر الحسين رازي m (متوفى ٥٠٠ هـ). مكتب الاعلام الإسلامى إيران،
- ٤٩ التفسير لابن كثير للعلامة الجليل الحافظ أبو الفداء عماد الدين إسماعيل بن عمر ابن كثير دمشقى m (متوفى ٤٤٣ هـ) دار الفكر بيروت،
- ٥٠ تفسير الضحاك للإمام أبي القاسم الضحاك بن مزاحم البلخي الهلالي المتوفى ٥٠٥ هجري الطبعة الأولى [٣٠٩ هجري] جمع ودراسة وتحقيق الدكتور محمد شكري احمد الزاوي دار الامم القاهرة مصر
- ٥١ تفسير عبد الرزاق للإمام المحدث أبي بكر عبد الرزاق بن همام بن ثاقف الصنعاني رحمه الله تعالى المتوفى [٣٠٥ هجري] دار الكتب العلمية بيروت
- ٥٢ تفسير ما أوردي (انظر التكت والعيون)
- ٥٣ تفسير مجاهد للإمام المحدث المفسر مجاهد بن جبر المكي المخزومي رحمه الله تعالى المتوفى [٣٠٣ هجري] دار الفكر الاسلامى المدينة مصر
- ٥٤ تفسير النسفي (انظر مدارك التنزيل وحقائق التأويل)
- ٥٥ تفسير الطبري (جاهه البيان عن تأويل ابي القرآن) للإمام جعفر محمد بن جريرة الطبري رحمه الله المتوفى: ٣٢٠ هجري تحقيق الدكتور عبد الله بن عبد المحسن التركي دار هجر مركز البحوث والدراسات العربية والاسلامية
- ٥٦ تفسير عثمانى لشيخ الإسلام العلامة شهاب احمد عثمانى رحمه الله المتوفى: ٣٢١ هجري دار الاشاعت كراتشي
- ٥٧ تفسير القرآن العظيم: حافظ أبو الفداء عماد الدين إسماعيل بن عمر ابن كثير دمشقى (متوفى ٤٤٣ هـ) الطبعة الأولى: ٣٢١ هجري الفأوق الحديثة للطباعة والنشر القاهرة/ مؤسسة قرطبة دار الفكر بيروت،
- ٥٨ تفسير القرآن العظيم لسيد احمد خان طبع: ١٢١٨ هـ: دوست ايسوى ايشن لاهور
- ٥٩ تفسير الكشف عن حقائق غرامض التنزيل وعيون الأفاويل في وجوه التأويل للعلامة جبار الله القاسم محمود بن عمر الزمخشري رحمه الله المتوفى: ٣٨٠ هـ الطبعة الأولى: ٣١٨ هجري مكتبة مكتبة العبيكان الرياض
- ٦٠ التفسير المظهرى، للعلامة الفاضل محمد ثناء الله رحمه الله المتوفى سنة ٣٢٥ هجري حافظ كتب خانة كونه دبو باكستان

- ١٦١ التفسير الوسيط للإمام المفسر أبي الحسن علي بن أحمد بن محمد الواحدي النيسابوري الشافعي رحمه الله المتوفى [٣٨٨ هجري] دار الكتب العلمية بيروت
- ١٦٢ تقيد المبهمل وتميز المشكل للإمام أبي علي الحسين بن محمد الغساني الجبائي رحمه الله تعالى المتوفى [٣٨٨ هجري] وزارة الأوقاف المملكة العربية السعودية
- ١٦٣ التمهيد لما في الموطأ من المعاني والإسانيد للإمام الحافظ أبي عمرو يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر المالكي رحمه الله المتوفى سنة ٤٥٠ هجري الكنية التجارية مكة المكرمة
- ١٦٤ التوضيح لشرح الجامع الصحيح، للإمام سراج الدين أبي حفص عمر بن علي بن أحمد الأنصاري الشافعي المعروف بابن ملط بن رحمه الله المتوفى سنة ٨٠٢ هجري وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية
- ١٦٥ مهذب تاريخ دمشق الكبير للإمام الحافظ أبي القاسم علي المعروف بابن عساکر الشافعي رحمه الله المتوفى [٤٥٠ هجري] دار السير بيروت الطبعة الثانية ١٣٠٠ هجري
- ١٦٦ تقريب التهذيب للإمام الحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى سنة ٨٠٢ هجري دار الرشيد، سوريا حلبس
- ١٦٧ مهذب الأسماء واللغات للإمام العلامة الحافظ الفقيه أبي زكريا يحيى الدين بن شرف النووي رحمه الله المتوفى سنة ٨٤٢ هجري دار الكتب العلمية بيروت
- ١٦٨ مهذب التهذيب للحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى: ٨٥٢ هجري مؤسسة الرسالة
- ١٦٩ مهذب الكمال في أسماء الرجال للحافظ المتقن جمال الدين أبي الحجاج يوسف المزي رحمه الله المتوفى سنة ٨٠٢ هجري مؤسسة الرسالة
- ١٧٠ مهذب اللغة للإمام أبي منصور محمد بن أحمد الأزهر الهروي رحمه الله تعالى المتوفى [٤٤٠ هجري] دار أحياء التراث العربي بيروت الطبعة الأولى (٢٠٠٠) م
- ١٧١ جامع الأحاديث (الجامع الصغير وزيادته) للإمام الحافظ أبي الفضل جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي رحمه الله المتوفى: ٩١١ هجري، الطبعة الأولى: ٣٨٨ هجري، دار الكتب العلمية، بيروت
- ١٧٢ جامع الأصول في أحاديث الرسول للإمام محمد الدين أبي السعادات المبارك بن محمد الجزري المعروف بابن الأثير رحمه الله المتوفى سنة ٦٠٢ هجري دار الفكر
- جامع البيان عن تأويل القرآن راجع إلى تفسير الطبري
- جامع الترمذي (انظر: سنن الترمذي)
- ١٧٣ جامع الدروس العربية للشيخ الغلابي مشنورات المكتبة العصرية بيروت
- ١٧٤ الجامع لأحكام القرآن، للإمام أبي عبد الله بن محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي رحمه الله المتوفى سنة ١٠١٤ هجري دار أحياء التراث العربي
- ١٧٥ الجرح والتعديل للإمام الحافظ شيخ الإسلام أبي محمد عبد الرحمن بن أبي حاتم محمد بن إدريس بن المنذر القتيبي الحنظلي الرازي رحمه الله المتوفى سنة ٣٢٤ هجري الطبعة الأولى [٣٢٢ هجري] دار الكتب العلمية بيروت
- ١٧٦ الجزء القروعة خلف الإمام للإمام عبد الله بن محمد بن اسماعيل البخاري رحمه الله المتوفى [٢٥٦ هجري] الطبعة الأولى [٣٠٠ هجري] المكتبة السلفية
- ١٧٧ الجمع بين الصحيحين للإمام الحديث محمد بن فتح الحميدي رحمه الله المتوفى: ٣٨٨ هجري دار ابن حزم
- ١٧٨ الجهاد لابن أبي عاصم للإمام أحمد بن عمرو بن الضحاك بن مخلد الشيباني رحمه الله تعالى المتوفى [٣٠٤ هجري] مكتبة العلوم والحكم المدينة المنورة

- ١٢٩ حاشية الجمل على الجلالين (الفتوحات الإلهية) للإمام العلامة سلمان الجمل رحمه الله تعالى المتوفى [٢٠٠ هجري] أقدمى كتب خانة
- ١٣٠ حادي الأرواح إلى بلاد الإفراخ للإمام محمد بن أبي بكر ابوب المعروف بأبن قيم الجوزية رحمه الله تعالى المتوفى [٢٠٠ هجري] دار الكتب العلمية بيروت
- ١٣١ حاشية الدسوقي (على الشرح الكبير) للإمام العلامة الشيخ محمد بن أحمد بن عرفة الدسوقي المالكي رحمه الله المتوفى سنة ٢٢٠ هجري دار الكتب العلمية بيروت
- ١٣٢ حاشية السندي على صحيح البخاري للإمام أبي الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي السندي رحمه الله المتوفى سنة ٢٢٠ هجري أقدمى كتب خانة
- ١٣٣ حاشية السهارنبوري على صحيح البخاري للشيخ المحدث احمد على السهارنبوري رحمه الله المتوفى : ٢٠٤ هجري أقدمى كتب خانة كراتشي
- ١٣٤ حاشية الشهاب على تفسير البضاي (عناية القاضي وكفاية الرازي) للشيخ احمد بن محمد بن عمر قاضي القضاة الملقب بشهاب الدين الخفاجي المصري الحنفي رحمه الله المتوفى : ٢١١ هجري الطبعة الأولى : ٢١٤ هجري دار الكتب العلمية، بيروت
- ١٣٥ حاشية الطحطاوي على مراقي الفلاح شرح نور الإيضاح للإمام العلامة أحمد بن محمد بن إسماعيل الطحطاوي الحنفي رحمه الله المتوفى سنة ٢٢٢ هجري دار الكتب العلمية بيروت
- ١٣٦ حجة الله البالغة لإمام الكبير لاشيخ احمد المعروف بشاه ولي الله ابن عبد الرحيم الدهلوي رحمه الله أقدمى كتب خانة كراتشي
- ١٣٧ الحجة للقراءة السبعة للإمام المقرئ أبي علي الحسن بن احمد بن عبد الغفار الفارسي الاصل رحمه الله المتوفى [٢٠٤ هجري] دار البامون للتراث الطبعة الثانية [٢٠٣ هجري].
- ١٣٨ الحجة في قراءة السهم للإمام المقرئ أبي عبد الله الحسين بن احمد بن خالويه رحمه الله تعالى المتوفى [٢٠٤ هجري] دار الشروق بيروت الطبعة الرابعة [٢٠٠ هجري]
- ١٣٩ حلية الإذلاء وطبقات الأصفياء للحافظ أبي نعيم أحمد بن عبد الله الإصفهاني رحمه الله المتوفى سنة ٢٢٠ هجري دار الفكر بيروت/ دار الكتب العلمية بيروت
- ١٤٠ حياة الحيوان الكبرى لابي البقاء كال الدين محمد بن موسى بن عيسى الديميري الشافعي رحمه الله تعالى المتوفى [٢٠٨ هجري] دار الكتب بيروت الطبعة الثانية [٢٢٢ هجري]
- ١٤١ ختم الشفاء للإمام محمد بن عبد الله بن محمد بن احمد بن مجاهد القيسي الدمشقي الشافعي الشيرازي بأبن ناصر الدين رحمه الله تعالى المتوفى [٢٠٢ هجري] دار البشائر الإسلامية الطبعة الثانية [٢٢٢ هجري]
- ١٤٢ خلاصة الخزرجي (خلاصة تهذيب عتذب الكمال) للعلامة صفي الدين الخزرجي رحمه الله المتوفى سنة ٢٢٢ هجري مكتب المطبوعات الإسلامي بمب
- ١٤٣ الدر المختار للإمام العلامة علاء الدين محمد بن علي بن محمد المحصفي رحمه الله المتوفى سنة ١٠٨٨ هجري دار علم الكتب
- ١٤٤ الدر المصون في علوم الكتاب المكنون للإمام شهاب الدين أبي العباس بن يوسف ابن محمد بن إبراهيم المعروف بالسبحين الحلبي دار الكتب العلمية بيروت
- ١٤٥ دلائل النبوة لأبي بكر احمد بن الحسين البهقي رحمه الله المتوفى سنة ٢٥٨ هجري دار الكتب العلمية/ المكتبة الأثرية لاهور/ دار الريان للتراث
- ١٤٦ الديباج على صحيح مسلم الحجاج للعلامة جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر بن سابق الدين الخصروي

السيوطي رحمه المتوفى: هجري الطبعة الاولى: ٣١١ دار ابن عثان للنشر والتوزيع السعودية/ادارة القرآن والمحدث الاسلاميه كراتشي

ديوان الحماسة: أبو تمام حبيب بن أوس بن حارث طاعى m (متوفى ٥٢١ هـ). مير محمد آرميا غركاچي،

ديوان الفردق لآمام الشعراء هبام بن غالب بن صعصعة بن ناجية رحمه الله تعالى المتوفى [٣ هجري]

دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الاولى [٣٠٤ هجري]

رد المختار للفقهاء العلامة محمد أمين بن عمر الشهير بأبن عابد بن رحمه الله المتوفى سنة ٢٠٤ هجري عالم الكتب/

دار الثقافة والتراث دمشق سورية

رسالة شرح تراجم أبواب صحيح البخاري (المطبوع مع صحيح البخاري) للإمام المحدث الشاه ولي الله رحمه

لله المتوفى سنة ١٢٠٤ هـ قدیمی کتب خانہ

روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني للعلامة أبي الفضل شهاب الدين السيد محمود الألوسي

البغدادی رحمه الله المتوفى سنة ١٢٠٤ هـ دار الكتب العلمية/دار إحياء التراث العربي

الروض الأنف في شرح السيرة النبوية لابن هشام للإمام المحدث عبد الرحمن السهلي رحمه الله المتوفى: ٥١١ هجري الطبعة الاولى: ١٣٨٤ هجري دار الكتب اسلامية

زاد السیر في علم التفسير للإمام الحافظ جمال الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجزري رحمه الله

المتوفى سنة ٥١٤ هجري الطبعة الثانية: ١٣٢٢ هجري دار الكتب العلمية، بيروت

زاد المعاد في هدي خير العباد للإمام المحدث شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أبي بكر الزرعي الدمشقي

المعروف بأبن القيم الحنبلية رحمه الله المتوفى سنة ٥١٤ هجري مؤسسة الرسالة/مكتبة المنار الإسلامية

سؤالات الاجري (سؤالات أبي عبد الاجري أبا داود السجستاني) للإمام أبي داود صاحب السنن رحمه الله تعالى

المتوفى [٢٠٥ هجري] الناشر الجامعة الإسلامية [٣٠١ هجري]

سؤالات الحاكم للدار قطني للإمام علي بن عمر الدار قطني البغدادي رحمه الله تعالى مكتبة المعارف

الرياض الطبعة الاولى [٣٠٢ هجري]

سبل السلام شرح بلوغ المرام للإمام العلامة محمد بن اسماعيل الصنعائي رحمه الله المتوفى: ٥٣٠ هجري

سبل المهدي والرشاد في سيرة خير العباد للإمام محمد بن يوسف الصالحی الشامي رحمه الله المتوفى: ٣٢٠ هجر

وزارة الأوقاف لجنة إحياء التراث الإسلام مصر

سنن ابن ماجه للإمام الحافظ أبي عبد الله محمد بن يزيد الربيعي ابن ماجه القزويني رحمه الله المتوفى سنة ٢٤٠ هجري دار السلام

سنن الترمذي الترمذي للإمام الحافظ أبي عيسى محمد بن عيسى بن سورة ابن موسى الترمذي رحمه الله

المتوفى سنة ٢٤٠ هـ

سنن الدار قطني للإمام الحافظ الكبير علي بن عمر الدار قطني رحمه الله المتوفى سنة ٢٨٠ هجري دار نشر الكتب

الإسلامية لاهور/مؤسسة الرسالة/دار المعرفة بيروت

سنن النسائي للإمام أبي عبد الرحمن بن شعب الله المتوفى سنة ٢٠٢ هجري دار السلام

سنن أبي داود للإمام الحافظ أبي داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق الأذدي السجستاني رحمه الله المتوفى سنة

٢٠٥ هجري دار السلام

سير أعلام النبلاء للإمام شمس الدين أبي عبد الله بن أحمد بن عثمان الذهبي رحمه الله المتوفى سنة ٤٨٠ هجري مؤسسة الرسالة

معط النجوم العوالي في أنباء الأوائل والتوالي للشيخ بن حسين بن عبد الملك العصامي رحمه الله تعالى المتوفى

- ١٣١ [٣ هجري] دار الكتب العلمية بيروت
السنن الكبرى: إمام حافظ أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي (متوفى ٥٤٥هـ) دار الكتب العلمية بيروت
مجلس دائرة المعارف الإسلامية بهند
- ١٣٢ السنن الكبرى: إمام حافظ أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي م (متوفى ٥٤٥هـ) نشر السنة ملتان،
١٣٣ سوانح قاسمى: علامه سيد مناظر احسن كيلان م (متوفى ٥٤٥هـ مطابق ١٨٧١م) مير محمد آرام باغراجى
١٣٤ السيرة الحليمية (انسان العيون فى سيرة الأئمين المأمون): علامه على بن برهان الدين الحلبى م (متوفى ٥٣٣هـ) المكتبة الإسلامية بيروت،
- ١٣٥ السيرة النبوية لابن هشام (مع الروض الأنف) إمام أبو عبد الملك بن هشام المعافى البصرى م (متوفى ٢٣٠هـ) مكتبة فاروقيه ملتان،
- ١٣٦ سيرة البصطفى صلى الله عليه وسلم مولانا محمد ادریس كاندهلوي رحمه الله متوفى: ١١٧٤ هجري دار الاشاعت / كتب خانہ مظہری کراچی
- ١٣٧ شذرات الذهب فى أخبار من ذهب للإمام شهاب الدين أبى الفلاح عبد المحيى بن أحمد بن محمد العكرى الحنبلى الدمشقى رحمه الله المتوفى سنة ١٠٨٩ هجري دار ابن كثير دمشق / بيروت طبعة ٢٠٠٦
- «ابن بطلال (انظر شرح صحيح البخاري)
«شرح لامي على صحيح مسلم (زاجر أكمل أكمل المعلم
١٣٨ شرح الزرقاني على المواهب اللدنية للإمام محمد بن عبد الباقي بن يوسف الرزقاني رحمه الله المتوفى سنة ٣٢٠ هجري دار الكتب العلمية بيروت
- ١٣٩ شرح صحيح البخاري لأبى الحسن على بن خلف بن عبد الملك ابن بطلال البكري القرطبي رحمه الله المتوفى سنة ٣٣٩ هجري دار الكتب العلمية / مكتبة الرشيد رياض
- ١٤٠ شرح العقائد النسفية للعلامة سعد الدين التفقاراني رحمه الله تعالى المتوفى [٤٠٠ هجري] الطبعة الاولى ٢٢٠٠ هجري [مكتبة البشري كراتشي
- ١٤١ شرح الكرماني (الكواب الداروي) للإمام العلامة شمس الدين محمد بن يوسف على الكرماني رحمه الله المتوفى سنة ٤٨٩ هجري إحياء التراث العربى
- ١٤٢ الشرح الكبير مع حاشية الدمشقي للإمام أبى البركات أحمد بن محمد العدوي الشهير بالدردير رحمه الله المتوفى سنة ٣٠٠ هجري دار الكتب العلمية بيروت
- ١٤٣ شرح النووي على صحيح الإمام مسلم للإمام العلامة الفقيه الحافظ أبى زكريا محيى الدين بن شرف النووي رحمه الله المتوفى سنة ٦٤٠ هجري دار المعرفة / الطبعة المصرية بالأزهر
- ١٤٤ شرح النووي على صحيح مسلم (مطبوعه مع صحيح مسلم) إمام أبو زكريا محيى بن شرف النووي م (١٠١٠هـ) قديمى كتب خانہ کراچی،
- ١٤٥ شرح (باب المناسك) (الملك المتوسط فى المنك المتوسط على لباب المناسك للإمام السندى رحمه الله للعلامة على بن سلطان المعروف بملاعلى القاري رحمه الله المتوفى سنة ١٠٣٠ هجري دار الكتب العلمية بيروت
- ١٤٦ شرح مشكل الآثار للإمام الحديث الفقيه أبى جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله المتوفى سنة ٣٢١ هجري، الطبعة الثانى [٣٢٢ هجري] مؤسسة الرسالة
- ١٤٧ الشفاء بتعريف حقوق البصطفى للعامل المحقق القاضى أبى الفضل عياض اليمصى رحمه الله المتوفى ٥٣٢ هجري دار الكتب العلمية، بيروت
- ١٤٨ شعب الإيعام الاول بذكر أحوال العرب بن علي البيهقي رحمه الله المتوفى سنة ٥٤٥ هجري الطبعة الاولى

- ٣٢٢ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان للإمام الحافظ محمد بن حبان بن أحمد بن حاتم التميمي البستي رحمه الله
المتوفى سنة ٤٥٥ هجري الطبعة الثانية [٣٣٠ هجري] مؤسسة الرسالة بيروت
- ٣٢٥ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان للإمام الحافظ محمد بن حبان بن أحمد بن حاتم التميمي البستي رحمه الله المتوفى سنة ٤٥٥ هجري مؤسسة الرسالة بيروت
- ٣٢٦ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
صحيح البخاري للإمام أبي عبد الله بن إسماعيل البخاري رحمه الله المتوفى سنة ٢٥٦ هجري دار السلام
- ٣٢٧ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
صحيح الإمام مسلم للإمام مسلم بن الحجاج بن مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري النيسابوري رحمه الله المتوفى سنة ٢٦١ هجري دار السلام
- ٣٢٨ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
صور من حياة الصحابة للدكتور عبد الرحمن رافت الباشا رحمه الله تعالى المتوفى [٣٠٦ هجري] دار النفائس بيروت
- ٣٢٩ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
الطبقات الكبرى للإمام محمد بن سعد بن منيع أبي عبد الله البصري الزهري رحمه الله المتوفى ٢٤٠ هجري دار صادر بيروت / مكتبة الخانجي القاهرة
- ٣٣٠ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
طبقات الخليفة للإمام أبي عمرو خليفة بن خياط بن خليفة بن خياط العصفري رحمه الله تعالى المتوفى [٣٣٠ هجري] دار الفكر بيروت
- ٣٣١ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
الطب النبوي للإمام أبي نعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد الاصبهاني رحمه الله تعالى المتوفى [٣٣٠ هجري] دار ابن حزم الطبعة [٢٠٠١ م]
- ٣٣٢ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
الطراز الأسرار البلاغة وعلوم حقائق الإعجاز للعلامة المؤيد بالله يحيى بن حمزة بن علي بن إبراهيم العلوي الطائي المتوفى [٢٥٥ هجري] المكتبة العنصرية بيروت
- ٣٣٣ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
الضعفاء والمتروكون للإمام أبي عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني رحمه الله المتوفى سنة [٢٠٣ هجري] دار الوحي الحلب
- ٣٣٤ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
عارضه الأحمدي للإمام أبي بكر محمد بن عبد الله المعروف بابن العربي المالكي رحمه الله المتوفى سنة ٤٥٥ هجري دار الكتب العلمية بيروت
- ٣٣٥ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
عجالة نافعة (فارسي/اردو). حضرت شاه عبد العزيز صاحب محدث دهلوي M (متوفى ١٢٣٥ هـ). مطبوع مع فوائد جامعته مكتبة الكونثر
- ٣٣٦ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
العذب التيمري من مجالس الشفيق في التفسير للعلامة محمد أمين بن محمد المختار بن عبد القادر الشفيق رحمه الله تعالى المتوفى [٣٣٦ هجري] عالم الفوائد مكة المكرمة الطبعة الثانية [٣٣٦ هجري]
- ٣٣٧ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
العرش للإمام شمس الدين أبي عبد الله بن أحمد الذهبي الدمشقي رحمه الله تعالى المتوفى [٤٤٨ هجري] عمادة البحث الإسلامي بالجامعة الإسلامية المدينة المنورة الطبعة الثانية [٣٣٦ هجري]
- ٣٣٨ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
العتبة لابي الشيخ (انظر: كتاب العتبة)
- ٣٣٩ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
العقائد النقية المطبوع مع شرحه لفتاوانى رحمه الله تعالى المتوفى [٤٩٢ هجري] الطبعة الاولى [٣٣٠ هجري] مكتبة البشري كراتشي
- ٣٤٠ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
العلل الواردة في الأحاديث النبوية للإمام الحافظ أبي الحسن علي ابن عمر ابن أحمد بن مهدي الدارقطني رحمه الله المتوفى ٣٨٥ هجري دار طيبة
- ٣٤١ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
العلل ومعركة الرجال للإمام أبي عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل الشيباني رحمه الله المتوفى ٢٤١ هجري الطبعة الثانية ٣٣٦ هجري دار الخاني الرياض
- ٣٤٢ هجري [مكتبة الرشيد الرياض
عمدة القاري للإمام بدر الدين أبي محمد محمود بن أحمد العيني رحمه الله المتوفى سنة ٧٠٨ هجري دار الكتب العلمية / إدار الطباعة المنيرة

- ١٨٧ غريب الحديث لابي عبد القاسم بن سلام رحمه الله تعالى (متوفى ١١٣٣هـ). دائرة المعارف العثمانية حيدرآباد الدكن [ط: ١٣٠٠هـ] دار الكتاب العربي بيروت [ط: ١٤١٠هـ] مركز البحث جامعة ام القرى مكة المكرمة.
- ١٨٨ غياث اللغات فارسى، غياث الدين محمد بن جلال الدين بن شرف الدين رامپورى طبع ١٢٥٠هـ
- ١٨٩ الفائق فى غريب الحديث: علامه جلاله ابو القاسم محمود بن عمر الزمخشري (متوفى ١١٥٨هـ). دار الفكر بيروت.
- ١٩٠ الفتاوى الحديثية لشيخ الاسلام احمد بن محمد بن على بن حجر المكي الهبلى رحمه الله تعالى المتوفى [١٤٠٠هـ] هجري مير محمد كتب خانه كراتشى / دار الفكر بيروت
- ١٩١ الفتاوى الهندية فى مذهب الامام الاعظم ابي حنيفة النعمان (الفتاوى العالمية الكبرى) للعلامة الهامم الشيخ نظام وجماعة من علماء الهند الاعلام دار الكتب العلمية بيروت
- ١٩٢ فتح الباري للإمام الحافظ احمد بن على بن حجر العسقلاني رحمه الله المتوفى ٨٥٢هـ هجري در المعرفة دار الكتب العلمية / دار السلام
- ١٩٣ فتح المليم شرح صحيح مسلم للعلامة شير احمد عثمانى رحمه الله المتوفى ١٣٠١هـ هجري دار القلم
- ١٩٤ الفصل فى الملل والاهواء والنحل للامام المحدث ابو محمد على بن احمد بن سعيد بن حزم الاندلسى رحمه الله تعالى المتوفى [١٠١٢هـ] مكتبة التاجي القاهرة
- ١٩٥ فضائل الاوقات للامام احمد بن الحسين بن على البيهقى الخراسانى رحمه الله المتوفى [١٠٥٠هـ] مكتبة المنارة مكة المكرمة الطبعة الاولى [١٣٠٠هـ] هجري
- ١٩٦ عياله نفعه (مع فوائد جامعة). حضرت شاه عبدالعزيز صاحب محدث دهلوى M (متوفى ١٣٣٠هـ). نور محمد آرما غزراچى.
- ١٩٧ فهم فلكيات سيد شير احمد عثمانى صاحب كاكاخيل حفظه الله مكتبة دار العلوم كراچى
- ١٩٨ فيروز اللغات مصنف الحاج مولوى فيروز سنز لاهور كراچى دوسرا اي فيروز فيروز اللغات اردو جديد ، ان انيسوي، اشاعت
- ١٩٩ فيض الباري على صحيح البخاري للفقهاء المحدث الشيخ محمد انور الكشميرى الديوبندى رحمه الله المتوفى ١٢٥٢هـ هجري دار الكتب العلمية المكتبة الرشيد كوتته
- ٢٠٠ فيض التقدير شرح الجامع الصغير للعلامة محمد عبد الرؤف بن تاج العارفين المناوى رحمه الله المتوفى : ١٢٠٠هـ هجري الطبعة الثانية: ١٣٠٠هـ هجري دار المعرفة بيروت
- ٢٠١ فيوض قاسمى فارسى (الفيوض القاسمية الفارسية) مجموعة ردود للاسئلة الواردة على الامام محمد قاسم النانوتوي رحمه الله تعالى
- ٢٠٢ القاموس الوحيد لمولانا وحيد الزمان قاسمى كبرانوي رحمه الله تعالى ادارة اسلامية لاهور
- ٢٠٣ الكافية للعلامة جمال الدين عثمان ابن الحاجب رحمه الله تعالى المتوفى [١٢٠١هـ] مكتبة رحمانية اردو بازار لاهور
- ٢٠٤ الكاشف عن حقائق السنن الشهير بشر الطمى للعلامة حسن بن محمد بن الطمى رحمه الله المتوفى سنة ٤٢٢هـ هجري [ادارة القرآن والعلوم الاسلامية كراتشى
- ٢٠٥ الكاشف فى معرفة من له الرواية فى الكتب السنة ، للإمام شمس الدين أبى عبد الله محمد بن أحمد بن الذهبى الدمشقى رحمه الله المتوفى سنة ٤٢٨هـ هجري دار القبلة للثقافة الإسلامية جدة مؤسسة علوم القرآن جدة
- ٢٠٦ الكامل فى التاريخ: علامه أبو الحسن عز الدين على بن محمد بن الأثير الجزوى M (متوفى ١٢٠٠هـ) دار الكتاب

العربي، س

- ٢٣ الكامل في الضعاف الرجال للإمام الحافظ أبي أحمد عبد الله بن عدي الجرجاني رحمه الله المتوفى سنة ٢١٥ هجري دار الكتب العلمية بيروت / دار الفكر بيروت
- ٢٤ كتاب الاسماء والصفات للإمام أحمد بن الحسين علي البيهقي رحمه الله تعالى المتوفى [٢٥٨ هجري] دار احياء التراث العربي بيروت
- ٢٥ كتاب الامام أبي لامي على القالي (مع ذيل الامالي والنوادر) للإمام اللغوي ابي علي اسماعيل بن القاسم القالي رحمه الله تعالى المتوفى [٢٥٩ هجري] المكتبة العصرية بيروت
- ٢٦ كتاب البعث والنشور (راجع البعث والنشور يهقي رحمه الله تعالى)
- ٢٧ كتاب الثقات للإمام الحافظ محمد بن حبان بن أحمد بن حاتم التميمي البستي رحمه الله المتوفى سنة ٢٥٢ هجري الموافق سنة ٩١٥ دار الفكر
- ٢٨ كتاب الثقات لابن شاهين (انظر تاريخ اسماء الثقات)
- ٢٩ كتاب الجمع (بين كتابي الكلاباذي والاصهباني) رحمهما الله تعالى) للإمام محمد بن ظاهر على المقدسي المعروف بابن التفسيراني رحمه الله تعالى المتوفى [٥٠٤ هجري] دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الثانية [٢٠٥ هجري]
- ٣٠ كتاب الدعوات الكبير للإمام أبي بكر أحمد بن الحسين بن علي بن موسى البيهقي رحمه الله تعالى المتوفى [٢٥٨ هجري] طبع ١٣٣٢ هجري، منشورات مركز المخطوطات والتراث
- ٣١ كتاب الزهد ويلييه كتاب الحقائق للإمام وعلي عليه. شيخ الاسلام عبد الله بن المبارك المروزي رحمه الله المتوفى [١١٣ هجري] حققه وعلق عليه الاستاذ المحدث المحقق الشيخ حبيب الرحمان الاعطى دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الثاني ٢٢٥ هجري
- ٣٢ كتاب السنة للإمام أبي بكر أحمد بن عمرو بن ضحاك الشيباني (ابن ابي عاصم) رحمه الله تعالى [٢٨٤ هجري] كتاب المكتبة موسى (٢٨٤ هجري)
- ٣٣ كتاب العظمة ابي محمد بن محمد بن جعفر بن حبان لانصاري المعور بابن الشيخ الصهباني كتابا رحمه الله تعالى المتوفى ٢١٩ هجري ٢١٩ هجري دار لعمية الرياض
- ٣٤ كتاب عمل اليوم اليلة للإمام أبي عبد الرحمان بن شعيب بن علي الخراساني النسائي رحمه الله المتوفى [٢٠٣ هجري]
- ٣٥ كتاب العين للإمام أبي خليل بن احمد الفراهيد التميمي رحمه الله تعالى المتوفى [١٤ هجري] دار مكتبة الهلال بيروت
- ٣٦ كتاب الفتن لابي عبد الله نعيم بن حماد المروزي رحمه الله تعالى الطبعة الاولى ٣١٢ هجري مكتبة التوحيد القاهرة
- ٣٧ كتاب المجروحين للإمام الحافظ محمد بن حبان بن أحمد بن حاتم التميمي البستي رحمه الله المتوفى سنة ٢٥٢ هجري الموافق سنة ٩١٥ دار المعرفة بيروت
- ٣٨ كتاب العيسر للإمام أبي عبد الله فضل الله بن الصدر الامام السعيد تاج الملة والدين الحسن التوزيشي رحمه الله تعالى المتوفى [٢١٧ هجري] مكتبة نزار مصطفى الباز مكة المكرمة الرياض
- ٣٩ كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم للباحث العلامة محمد علي التهانوي رحمه الله مكتبة لبنان ناشرون بيروت
- ٤٠ كشف الأستار عن زوائد البزار: (إمام نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي m (متوفى ٨٠٤ هـ). مؤسسة الرسالة طبع اول ١٤٠٥ هـ

- كشف الباري للشيخ سليم الله خان مد ظله المكتبة الفاروقية كراتشي
- كشف الخفاء ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على السنة الناس للحفاظ ابي الفداء اسماعيل بن محمد
- الجلوني الجراحي المتوفى [١٢١٢ هجرى]، الطبعة [١٢٢٤ هجرى] دار احياء التراث العربى
- كشف الظنون عن أسامى الكتب والفنون: ملا كاتب جلبى مصطفى بن عبد الله المعروف به حاجى
- خليفه ٣٣ (متوفى ١١٧٤ هـ). مكتبة المثنى بغداد، أفست فوتواستنبول،
- الكشف عن وجوه القراءات السبع وعللها وحججها للإمام المقرئ ابي محمد مكي بن ابي طالب القيسى رحمه الله
- تعالى المتوفى [١٢٢٤ هجرى] مؤسسه الرسالة الطبعة الثالثة [١٢٠٢ هجرى]
- كشف المشكل من حديث الصحيبين للإمام الحافظ جمال الدين أبى الفرج عبد الرحمن بن على بن محمد
- الجزري رحمه الله المتوفى سنة ٥٤٤ هجرى ط ١٣٨٤ هجرى
- الكوكب الدرى للإمام المحدث الشيخ رشيد أحمد الجنبجوى رحمه الله المتوفى سنة ١٢٢٢ هجرى مع تعليقات
- المحدث محمد زكريا بن محمد يحيى الكاندهلوي رحمه الله تعالى ادارة القرآن والعلوم الاسلاميه كراتشى ط:
- ١٣٠٤ هجرى، ٢٨٤ لكؤ
- الكوكب الدرى (راجع إلى شرح الكرماني)
- الكوثر الجارى إلى رياض أحاديث البخارى للإمام الجليل أحمد بن إسماعيل بن عثمان بن محمد الكوراني
- الشافعى ثم الحنفى رحمه الله المتوفى سنة ٨١٢ هجرى دار احياء التراث العربى
- كنز العمال فى سنن الاقوال والافعال للعلامة علاء الدين على المتقى بم حسام الدين الهندى رحمه الله
- المتوفى: ٨٤٥، الطبعة الثانية: ١٢٢٢ هجرى دار الكتب العلمية، بيروت
- الكنز المتوارى للشيخ العلامة محمد زكريا الكاندهلوي رحمه الله المتوفى سنة ١٢٠٢ هجرى مؤسسة الخليل
- الاسلامى فيصل آباد
- الكنى والأسماء للإمام مسلم بن الحجاج القشيري رحمه الله تعالى المتوفى [٢١٧ هجرى] عمادة البحث الاسلامى
- بجامعة الاسلامية المدينة المنورة الطبعة الاولى [١٢٠٢ هجرى]
- الذواؤ والمرجان فيما اتفق عليه الشيخان وضعه الاستاذ محمد داود عبد الباقي رحمه الله تعالى المتوفى دار احياء
- الكتب العربية
- لامع الدرى على جامع البخارى للإمام المحدث الشيخ رشيد أحمد الجنبجوى رحمه الله المتوفى سنة ١٢٢٢
- هجرى مكتبة الإمداد ادية مکه مکره
- لسان العرب للإمام العلامة أبى الفضل جمال الدين محمد بن مكرم ابن منظور الأفرقي البصرى المتوفى سنة ٥٤٤
- هجرى إحياء التراث العربى / مؤسسة التاريخ الإسلامى ببيروت لبنان / نشر أدب المحوذة قمر ايران ١٣٠٥ هجرى
- لسان الميزان للإمام الحافظ أبى الفضل أحمد بن على بن الحجر شهاب الدين العقلانى الشافعى رحمه الله
- المتوفى سنة ٥٤٢، الطبعة الأولى: ١٢١٢، مكتبة المعارف العلمية لاهور
- لفظ المرجان للإمام الحافظ جلال الدين السيوطى رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٢ هجرى، مكتبة القرآن للطبع
- والنشر والتوزيع القاهرة
- اللمعات التنقيح فى شرح مشكوة المصابيح للعلامة المحدث الشيخ عبد الحق محدث دهلوى (متوفى ١١٥٢ هـ) دار
- النوادر دمشق سوريا الطبعة الاولى: ١٢٢٢ هجرى
- هجاز القرآن للإمام أبى عبيدة معمر بن النشى التميمى البصرى رحمه الله تعالى المتوفى ٢٠١ هجرى، مكتبة الخانجى
- القاهرة الطبعة الاولى [١٢٠٧ هجرى]
- مجمع بحار الأنوار للشيخ العلامة اللغوى محمد ظاهر الصديق الهندى المجرانى المتوفى سنة ١١٢١ هجرى الموافق

- سنة ١٥٤٨ طبع مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية بميد رآباد الدكن الهند
 مجمع الزوائد ومنم الفوائد للحافظ نور الدين علي بن ابي بكر الهيثمي رحمه الله المتوفى : ٨٠٤ هجري الطبعة
 الأولى دار الفكر بيروت (٣١)
- مجل اللغة للإمام اللغوي ابي الحسن احمد بن فارس بن زكريا القزويني الرازي رحمه الله تعالى المتوفى [٢٠٤
 هجري] الطبعة الثانية [٣٠٠ هجري] مؤسسة الرسالة بيروت (٣٢)
- مجموع فتاوى شيخ الإسلام ابن تيمية: حافظ تقي الدين أبو العباس احمد بن عبد الحليم حرّان م (٣٣
 متوفى ٧٤٨ هـ). طبعة الملك فهد،
- محرف قرآن علامه سيد تصديق بخاري مد ظله ادارة العلم والتحقيق نوشهري (٣٤)
- المحكم والمحيط الأعظم للإمام اللغة أبي الحسن علي بن إسماعيل بن سيدة المرسى المعروف بأبن سيدة رحمه
 الله المتوفى سنة ٢٥٨ هجري دار الكتب العلمية بيروت (٣٥)
- المحلى بالآثار للإمام المحدث أبي محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم الأندلسي رحمه الله المتوفى سنة ٢٥١
 هجري دار الكتب العلمية بيروت لبنان (٣٦)
- مختار الصحاح للإمام محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الرازي رحمه الله المتوفى سنة ٦١١ هجري دار الكتب العلمية
 بيروت، لبنان (٣٧)
- المخصص للإمام اللغة أبي الحسن علي بن إسماعيل بن سيدة المرسى المعروف بأبن سيدة رحمه الله المتوفى
 سنة ٢٥٥ هجري دار الكتب العلمية بيروت (٣٨)
- مدارك تنزيل واسرار التأويل للإمام الفقيه عبد الله بن احمد النسفي رحمه الله تعالى المتوفى [٤٠ هجري]
 الطبعة الاولى [٣١١ هجري] قديمي كتب خانه (٣٩)
- مراقى الفلاح بأمداد الفتح شرح نور الإيضاح للإمام العلامة حسن بن عمار بن علي الشرنبلالي الحنفي رحمه الله
 تعالى دار الكتب العلمية بيروت (٤٠)
- مرقاة المفاتيح شرح مشكوة المصابيح: علامه نور الدين علي بن سلطان القاري (متوفى ١٠٠٢ هـ). مكتبة امداديه
 ملتان، (٤١)
- مسائل الرازي من غرائب اي التنزيل للإمام اللغوي محمد بن ابي بكر عبد القادر الرازي رحمه الله تعالى
 المتوفى [١١١٢ هجري] مكتبة علوم اسلاميه بشارور (٤٢)
- المستدرک على الصحيحين: حافظ أبو عبد الله محمد بن عبد الله حاكم نيشابوري (متوفى ٥٠٥ هـ)
 دار الفكر بيروت، (٤٣)
- المستطرف في كل فن للإمام شهاب الدين محمد بن أبي الفتح الأبهشي المحلى رحمه الله المتوفى سنة ٨٠٥
 هجري مكتبة الجمهورية العربية مصر (٤٤)
- مسند الحيد للإمام المحدث أبي بكر بن الزبير القرشي المعروف بالحيدري رحمه الله المتوفى سنة ٢٢٨ هجري
 للطباعة والنشر (٤٥)
- مسند الروياني للإمام أبي بكر محمد بن هارون الروياني رحمه الله تعالى المتوفى [٢٠٤ هجري] الطبعة الاولى
 [٣١١ هجري] مؤسسة قرطبة القاهرة (٤٦)
- مسند عبد بن حميد (المنتخب) للإمام الهام أبي محمد بن حميد بن نصر الكشي رحمه الله تعالى المتوفى [٢٢١
 هجري] الطبعة الاولى [٣٠٨ هجري] مكتبة السنة القاهرة (٤٧)
- أبي عوانة للإمام الجليل أبي عوانة يعقوب بن اسحاق الاسفرائيني رحمه الله المتوفى سنة ٢٠٢ هجري دار المعرفة
 بيروت لبنان (٤٨)

- ١٣١ مسند ابو يعلى موصلى للإمام الحافظ احمد بن على بن المشنى التيمى رحمه الله المتوفى : ٣٠١ هجرى دار المعرفه بيروت لبنان
- ١٣٢ مسند الإمام أحمد بن حنبل للإمام أحمد بن حنبل رحمه الله المتوفى سنة ٢٤١ هجرى مؤسسة الرسالة : عالم الكتب
- ١٣٣ مسند الطيالسى للإمام المحدث سليمان بن داؤد بن الجارود رحمه الله المتوفى : ٢٠٢ هجرى، دار الكتب العلمية / دار هجر للطباعة والنشر
- ١٣٤ مشارق الانوار على صحاح الآثار للفاضل ابى الفضل عباس بن موسى بن عياض الحصى البنى المالكي رحمه الله تعالى المتوفى [٤٣٢ هجرى] دار التراث بيروت
- ١٣٥ مشكوة المصابيح: شيخ أبو عبد الله ولي الدين خطيب محمد بن عبد الله (متوفى ٤٠١ هجرى)، الطبعة الثانية [١٢١١] المكتبة الاسلامى
- ١٣٦ المنصف لابن أبى شيبه للإمام أبى بكر عبد الله بن محمد بن أبى شيبه رحمه الله المتوفى سنة ٢٢٥ هجرى شركة دار القبلة / مؤسسة علوم القرآن / إدارة القرآن والعلوم الإسلامية باكستان
- ١٣٧ المنصف لعبد الرازق للإمام المحدث أبى بكر عبد الرازق بن همام الصنفانى رحمه الله تعالى المتوفى [١٠٠ هجرى] الطبعة [٣٢٢ هجرى] دار الكتب الاسلامى بيروت / منشور المجلس العلمى هند
- ١٣٨ المصنوع فى معرفة الحديث الموضوع للعلامة نور الدين على بن سلطان القاري رحمه الله تعالى المتوفى [١٠٣ هجرى] مكتب المطبوعات الاسلامية حلب
- ١٣٩ معارف القرآن للإمام المحدثين مولانا محمد ادرى الكاندهلوى رحمه الله تعالى المتوفى [٤٢٢ هجرى] قرآن محل لاهور
- ١٤٠ معارف القرآن: للعلامة مولانا المفتى محمد شفيع الديوبندى رحمه الله تعالى طبع [٣١٥ هجرى] ادارة المعارف كراتشى
- ١٤١ معارف السنن شرح سنن الإمام أبى داؤد رحمه الله للإمام أبى سليمان حمد بن محمد بن الخطاى البنى رحمه الله المتوفى سنة ٢٨٨ هجرى طبعه وصححه محمد راغب الطباخ فى مطبعة العلمية بمجلس
- ١٤٢ معانى القرآن للإمام أبى زكريا يحيى بن زياد بن عبد الله الديلمى الفراء رحمه الله تعالى المتوفى [٢٠٤ هجرى] دار المصرية للتأليف والترجمة مصر الطبعة الاولى
- ١٤٣ المعجم الاسط للإمام الحافظ أبى القاسم سليمان بن أحمد الطبرانى رحمه الله المتوفى سنة ٢١٠ هجرى دار الحرمين بالقاهرة
- ١٤٤ معجم البلدان للشيخ الإمام شهاب الدين أبى عبد الله ياقوت بن عبد الله الحموى الرومى البغدادى رحمه الله طبع: ٣١٤ هجرى دار صادر بيروت
- ١٤٥ معجم الصحابة للإمام الحافظ أبى الحسين عبد الباقي بن قانم البغدادى رحمه الله تعالى المتوفى (٣٥٠ هجرى) مكتبة نزار مصطفى الباز مكة المكرمة الطبعة الاولى [٣١٨ هجرى]
- ١٤٦ معجم الصحاح للإمام أبى اسماعيل بن حماد الجوهري المتوفى سنة ٢٤٢ هجرى دار المعرفة بيروت لبنان
- ١٤٧ المعجم الصغير للإمام أبى القاسم سليمان بن أحمد بن أحمد الطبرانى رحمه الله تعالى [٢٠٤ هجرى] دار المعرفة بيروت لبنان
- ١٤٨ المعجم الكبير للإمام الحافظ أبى القاسم سليمان بن أحمد الطبرانى رحمه الله المتوفى سنة ٢١٠ هجرى الطبعة الثانية دار احياء التراث العربى بيروت
- ١٤٩ المعجم الفهرس (الفاظ الحديث النبوى) (الف) وي منك - وي (پ) منسج مطبعة بريلى فى لندن [١١٥٠ هجرى]

- معجم النحو والصرف [معجم القواعد العربية] للاستاذ عبد الغنى الدقر حفظ الله مكتبته محمودية كونه لاهور
- معرفه الثقات للإمام أحمد بن عبد الله بن صالح ابى الحسن العجلي الكوفي رحمه الله تعالى المتوفى [٢٠١ هجري] مكتبة الدار المدينة المنورة
- المعرفة والتاريخ للإمام ابى يوسف يعقوب بن سفيان القسوي رحمه الله تعالى المتوفى [٢٤٤ هجري] دار الكتب العلمية
- معرفه الصحابة لأبى نعيم للإمام المحدث العلامة أحمد بن عبد الله بن أحمد بن إسحاق بن مهران المعروف بأبى نعيم الأصبهاني رحمه الله المتوفى سنة ٢٠٤ دار الوطن للنشر/ دار الكتب العلمية بيروت
- # المعنى عن حمل الاسفار في الاسفار (راجع تعليقات احياء علوم الدين)
- المعنى في ضبط اسماء الرجال ومعرفة كنى الرواة والقابهم واسماهم للعلامة محمد طاهر بن على الهندي رحمه الله المتوفى [١١٢ هجري] الرحيم الكندي كراتشي
- المعنى في الضعفاء للإمام أبى عبد الله شمس الدين محمد بن أبى أحمد بن عثمان الذهبي رحمه الله المتوفى: ٢٠٨ هجري دار احياء التراث العربى قطر
- المعنى في الفقيه الإمام مالك رحمه الله للإمام موفق الدين أبى محمد عبد الله بن أحمد بن قدامة رحمه الله المتوفى: ٢٠٠ هجري دالفكر/ دار عالم الكتب الرياض
- مغنى اللبيب عن كتب الاعراب للإمام جمال الدين عبد الله بن يوسف بن أحمد ابن هشام الانصاري رحمه الله تعالى المتوفى [٢٠١ هجري] قديمي كتب خانة كراتشي
- مفتاح صحيح البخاري للشيخ فضل الهى بن غلام حسين المكتبة الاسلامية جوكوال جيلم
- المفردات القرآن: لعلامة ابى القاسم حسين بن محمد بن الفضل الملقب بالرغب الأصفهاني (متوفى ٥٠٢ هـ) دار الكتب العلمية بيروت [٢٢٥ هجري]
- المفهم لما اشكل من تلخيص كتاب المسلم للإمام الحافظ أبى العباس أحمد بن عمر بن ابراهيم القرطبي رحمه الله المتوفى: ٥٠١ هجري الطبعة الأولى: ١٢٤ هجري، دار ابن كثير، دمشق
- المقاصد الحسنة في بيان كثير من الاحاديث المشتهرة على السنة للعلامة الدين أبى الخير محمد بن عبد الرحمن السخاوي رحمه الله تعالى المتوفى [١٠٢ هجري] دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الثانية [٢٢٤ هجري]
- مكائد الشيطان للإمام أبى بكر عبد الله بن محمد القرشي المعروف ابن أبى الدنيا رحمه الله تعالى المتوفى [٢٨١ هجري]
- المنقذ (شرح مؤطا الإمام مالك) للإمام القاضي أبى الوليد سليمان بن خلف بن سعد بن أيوب الباجي رحمه الله المتوفى سنة ٢٠٢ هجري دار الكتب بيروت لبنان
- المنهاج شرح النووي على صحيح الإمام مسلم للإمام العلامة الفقيه الحافظ أبى زكريا محيى الدين بن شرف النووي رحمه الله المتوفى سنة ١٢٤ هجري دار المعرفة/ المطبعة المصرية بالأزهر
- منحة الباري (تحفة الباري) للإمام شيخ الاسلام محيى بن زكريا بن محمد الانصاري الشافعي رحمه الله المتوفى سنة ٢٠٢ هجري مركز الفلاح للنشر العلمية/ دار الكتب العلمية بيروت
- الموسوعة اقوال ابى الحسن الدار قطني في رجال الحديث وعلمه لمجموعة من المؤلفين الطبعة الاولى [٣٠٠ هجري] عالم الكتب للنشر والتوزيع بيروت
- الموسوعة الفقهية وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية الطبعة الثانية: ٣٠٢ هجري طباعة ذات السلاسل الكويت
- موضع اوهام الجمع والتفريق للإمام أبى بكر أحمد بن على بن ثابت الخطيب البغدادي رحمه الله تعالى المتوفى [٢١٣ هجري] المعرفة بيروت

- (٢٩) الموضوعات الصنفاني للإمام الحسن بن محمد الهندي الصفاني رحمه الله تعالى المتوفى [١٠٠ هجري] دار المأمون/دار الكتب
- (٣٠) الموطأ للإمام مالك بن انس الاصمعي رحمه الله تعالى المتوفى [١٤٩ هجري] دار الكتب العلمية/احياء التراث العربي
- (٣١) الهند على المنفذ للإمام الجليل خليل احمد السهارنفوري رحمه الله تعالى المتوفى [٣٣٦ هجري] إدارة الرشيد كراتشي
- (٣٢) المبيضي (شرح هداية الحكمة) كمال الدين حسين بن معين الدين رحمه الله تعالى المتوفى كتب خانة مجيديه ملتان/الطبعة المجتبى دهل
- (٣٣) ميزان الاعتدال في نقد الرجال للإمام أبي عبد الله شمس الدين محمد بن احمد بن عثمان بن قايماز الذهبي رحمه الله المتوفى: ٤٨٠ هجري دار المعرفة بيروت
- (٣٤) الثبراس على شرح القعائد للإمام الحافظ أبي عبد الرحمن عبد العزيز بن أبي حفص احمد بن حامد الفرهاوي رحمه الله المتوفى: ٣٣٤ هجري مكتبة الرشيدية كوئته
- (٣٥) النخو الوافي للاستاذ النحوي الكبير عباس حسن رحمه الله تعالى المتوفى [٣٩٨ هجري] دار المعارف
- (٣٦) نسيم الرياض في شرح شفاء القاضي عياض للعلامة احمد بن عمر شهاب الدين الحفاجي المصري رحمه الله المتوفى: ١٠٢١ هجري المكتبة السلفية المدينة المنورة
- (٣٧) النكت الظرف على الاطراف للحافظ ابن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى المتوفى [٥٥٢ هجري] المطبوع بذيبل تحفة الاشراف
- (٣٨) النكت والعيون للإمام أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب البصري البغدادى الشهير بالمأوردي رحمه الله تعالى المتوفى [٥٥٠ هجري] دار الكتب العلمية بيروت
- (٣٩) نوادر الاصول في معرفة احاديث الرسول للعلامة أبي عبد الله محمد الحكيم الترمذي رحمه الله تعالى المتوفى (٣٢٠ هجري) الطبعة الاولى مكتبة الامام البخاري مصر دار الجليل بيروت [١٩٩٢ م]
- (٤٠) النهاية في غريب الحديث والأثر، للإمام أبي محمد الدين أبي العادات المبارك بن محمد الجزري المعروف بأبي الأثر رحمه الله المتوفى سنة ١٠٢٦ هجري
- (٤١) نيل الأوطار شرح متقى الأخبار للشيخ الإمام محمد بن علي الشوكاني رحمه الله المتوفى سنة ١٢٠٥ هجري دار الكتب العلمية بيروت لبنان
- (٤٢) وفيات الأعيان انباء الزمان للعلامة أبي العباس شمس الدين احمد بن محمد بن أبي بكر بن خلكان رحمه الله المتوفى: ١٠٨٠ هجري، دار صادر بيروت
- (٤٣) الهداية للإمام برهان الدين أبي الحسن علي بن أبي بكر المرغيناني رحمه الله تعالى المتوفى [٥٠١ هجري] مكتبة شريكت علمية ملتان
- (٤٤) هداية النوقد على كتب خانة
- (٤٥) هدي الساري للإمام الحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن الحجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى سنة ٥٠٢ هجري دار السلام رياض
- (٤٦) الهيئة الكبرى مع شرحها السماء الفكري (الفلكيات) للشيخ محمد موسى الروحاني البازي، رحمه الله تعالى المتوفى [٣٩٨ هجري] التصنيف لاهور، الطبعة (٣٢٥ هجري)

تسهیل و تکمیل

معارف القرآن [پستو]

پستو ترجمہ او کمپوزنگ

مرکز التحقیق والعلوم العصریہ

زیر نگرانی: مولانا شاہ فیصل فاضل وفاق المدارس،

امداد العلوم، جامعہ اسلامیہ جارسدہ

تسمیلات و تکمیلات از شاہ فیصل

① د خلاصہ تفسیر پہ مینج کئی د آیاتونو جملی لکول مثلاً قول تعریفونہ اللہ تعالیٰ لہ دے دے نہ ورنہ دے ((الحمد لله)) لکول.

② دیوی جملی د تفسیر نہ ورنہ دے... قوله تعالیٰ... سرہ د ہی تفسیر شروع کول

③ د شیخ الہند رحمۃ اللہ پہ بخائی د آسانتیا د پارہ د مولانا شاہ فیصل د فہم القرآن ہکی پہ ہکی اور وانہ ترجمہ لکول

④ پہ معارف کئی د عربی او فارسی شعرونہ پہ پستو کئی ترجمہ کول

⑤ پہ کومو آیاتونو کئی ہی مفتی صاحب اختصار کرے دے ہلتہ دنورو تفاسیرونو نہ تفسیر نقل کول او پہ لاندی حاشیہ کئی لکول

پہ آخری مراحل کئی دے انشاء اللہ دیر زر بہ ستاسو د المارو زینت چور شی.

شورونکی

فیصل کتب خانہ محلہ جنگی پینشور

موبائل: ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵